

ČLOVEK, ŽIVAL

Poglavja o njunih soočanjih

uredila

Sašo Jerše in Mateja Gaber

Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta

KAZALO

Mateja Gaber PREDGOVOR / FOREWORD	Tim Prezelj 6 RAZVOJ IN STRUKTURA ODNOSA MED ČLOVEKOM IN DRUGIMI ŽIVALMI	114
Boris A. Novak LIPIANCANI GREDO V STRASBOURG	12 Tadej Pavković PO SLEDEH ŽIVINOZDRAVSTVA IN ZDRAVSTVENIH NADLOG GOVEDA NA	
Boris A. Novak LIPIANCANI GREDO NA ODER ZGODOVINE	20 KRANJSKEM IN ŠTAJERSKEM V 17. STOLETJU	128
ŽIVALI, ETIKA IN NORMATIVNOST V PLATONOVEM DIALOGU <i>GORGIJA</i> Blaž Zabel	26 Florin Cioban, Ioana Jieanu MASKA (KOZA) IN KOLEDOVANJE V ROMUNSKIH OBIČAJIH	138
Matej Hriberšek PLINIJEV OPIS ŽIVALSKEGA SVETA IN NJEGOVI VIRI	38 Jana Brankovič PODOBNOSTI IN RAZLIKE V ZGRADBI UDOMAČENIH ŽIVALI IN ČLOVEKA	148
Marko Kambič ŽIVAL V RIMSKEM PRAVU	82 Irena Golinar Oven VIRUSNE BOLEZNI: NAČINI ŠIRJENJA VIRUSA AFRIŠKE PRAŠIČJE KUGE IN BIOVARNOSTNI UKREPI	160
Andrej Pengov RAZVOJ ŽIVINOZDRAVSTVA OD SKROMNIH ZAČETKOV DO MODERNE ZNANOSTI	92 Marija Mojca Peternel ODNOS TISKA DO ŽIVALI V 19. IN V ZAČETKU 20. STOLETJA	170
Mateja Gaber SOKOL V NEMŠKI POEZIJI VISOKEGA SREDNJEGA VEKA	100	

Katarina Švab
KNJIŽNICE KOT JAVNI PROSTORI
V SOBIVANJU Z ŽIVALMI

Darko Čuden
KAJ JE DALJŠE, KO SE VLEČE, JARA KAČA ALI
KURJA ČREVA OZIROMA KAM IN KDAJ PRIDE
PO POLŽJE PIKL POLŽ? NEKAJ DROBCEV
O ŽIVALSKOSTI V JEZIKU

Andreja Retelj
PREZENTACIJE ŽIVALI PRI POUKU NEMŠČINE
V OSNOVNI ŠOLI

Urška Valenčič Arh
O KURAH BREZ GLAVE, POČENIH MAČKIH IN
DRUGIH ŽIVALSKIH FRAZEMIH V OTROŠKI IN
MLADINSKI LITERATURI

Milena Mileva Blažič
OD EZOPA DO TREH BOTER LISIČIC –
ŽIVALI V PRAVLJICAH, BASNIH,
VEZENINAH, TAPISERIJAH IN ŠE KJE

Irena Samide
KNJIŽEVNOST KOT MORALNI OPOMIN –
184 ŽIVALSKO ZGODBO MARIE VON
EBNER-ESCHENBACH 244

Neva Šlibar
PISATI PTICE – K OPOLNOMOČENJU ŽIVALI
V SODOBNEM NEMŠKEM ROMANU 254
194

Uršula Berlot Pompe
ŽIVALI IN ŽIVALSKOST V SODOBNI UMETNOSTI 266

208 Eva Boštjančič in Maša Černilec
ČLOVEK IN PES NA DELOVNEM MESTU –
POGLED NA ČLOVEKOVE PSIHOLOŠKE
POTREBE, MOTIVACIJO IN VEDENJE 282

218 Priscila Gulič Pirnat
TEŽAVE PRAVNEGA POLOŽAJA NEČLOVEŠKIH
ŽIVALI 292

Roman Kuhar
232 ŽIVALI KOT SODRŽAVLJANI: RAZVOJ
SOCIOLOGIJE ŽIVALI 300

Igor Pribac SODRŽAVLJANKA MUCA?	310	ŽIVLJENJEPISI	364
		ABSTRACTS	364
Tomaž Grušovnik, Reingard Spannring, Branislava Vičar KRITIČNA ANIMALISTIČNA PEDAGOGIKA – MEDPRESEČNO IZOBRAŽEVANJE ZA ETIKO ŽIVALI	318	IMENSKO KAZALO	396
Jerca Legan VELIKA IN MALA KREATURA	326		
Dušan Nečak IŠČI, POKAŽI! – REŠEVALNI PSI	336		
Alenka Seliškar ZGODBE Z DRUGE STRANI	344		
Maja Klarendić GOJENO ŽIVLJENJE	354		
Sašo Jerše ČLOVEK, ŽIVAL, ČUDEŽ	358		

PREDGOVOR FOREWORD

Mateja Gaber

Filozofska fakulteta se je pod okriljem Univerze v Ljubljani s svojo znanstvenoraziskovalno idejo o sobivanju človeka in živali vključila v aktualno Evropsko noč raziskovalcev, ki se je začela leta 2022 in se bo zaključila 29. septembra 2023. Projekt Filozofske fakultete poteka pod sloganom *Humanistika, to si ti!* in je edini izmed 300 evropskih projektov, ki izpostavlja humanistiko. Humanistika je namreč tista osrednja podstat, ki povezuje vse ostale znanosti, je skupni imenovalac vsega, kar človek raziskuje, kajti ni znanstvenega in ne umetniškega ustvarjanja brez človeka in človečnosti.

Evropska noč raziskovalcev je projekt Evropske komisije v okviru programa za raziskovanje in inovacije Obzorje Evropa za obdobje 2021–2027 in temelji na stebrih znanstvene odličnosti, reševanja globalnih izzivov in konkurenčnosti ter inovativne Evrope. Evropska komisija želi spodbujati znanstveno odličnost ter usposobiti nadarjene znanstvenike, jih zadržati v evropskem raziskovalnem prostoru in tako krepiti vodilno vlogo EU na področju znanosti. Obenem želi razširiti obstoječe raziskovalne infrastrukture – to podpira s programskim, odprtim financiranjem Evropskega raziskovalnega sveta (ERC), ukrepi Marie Skłodowska-Curie (MSCA) ter raziskovalnimi infrastrukturami. Stremi tudi k reševanju globalnih izzivov in trajnostnemu razvoju, pri čemer pokriva tudi celotni spekter ciljev razvoja Združenih narodov, kot so demimo zdravje, kultura, vključujoča družba, digitalizacija, podnebje, mobilnost, hrana, naravni viri in okolje. Prav tako izpostavlja inovativnost, ki vključuje tehnološki razvoj ter predstavitev in prenos znanja. Slednje je tudi vodilo aktualnega projekta Evropske noči raziskovalcev – *Humanistika, to si ti!*, v katerem smo skušali raziskati in izpostavili eno izmed najstarejših povezav, ki jih je človek vzpostavil z drugimi živimi bitji – povezavo z živalmi.

Človek in žival – o njunem sobivanju že več kot dva tisoč let razmišljajo filozofi, raziskujejo ga znanstveniki, o njem pišejo literati in pojejo pesniki. Človeka in žival upodabljajo umetniki in tudi letošnja vsebina

Evropske noči raziskovalcev – *Humanistika, to si ti!* izpostavlja človeka in žival ter raziskuje njun odnos ter soodvisnost. Odnos človeka do živali in živali do človeka še nikoli ni bil tako osrednji pojem znanstvenih debat. Te se dotikajo ne le etičnih, kulturnih, pravnih, filozofskih, političnih, socialnih in drugih vidikov, temveč tudi metodoloških izzivov in teoretičnih temeljev že znanih raziskav. V ospredje prihaja vprašanje, ali in v kolikšni meri lahko naš antropocentričen način mišljenja in razmišljanja razširimo z novimi perspektivami in pristopi, ki bodo najbolj pravični do živali, njihovih potreb in interesov. Ponovno prepričevanje povezave človeških in živalskih načinov bivanja lahko ustvari pomembna izhodišča za nov pogled nanje in ga lahko temeljito spremeni tako v etičnem kot praktičnem smislu.

Čeprav imamo človeka za krono stvarstva, je povsem jasno, da bi zgodovina človeštva brez živali, ki bi človeku pomagale, potekala popolnoma drugače. Odnos med človekom in živaljo se je v preteklosti vedno znova spreminjal, bil je kompleksen in je vplival na oba deležnika. Izhajajoč iz zakonske podlage, da so živali čuteča bitja, ne gre zanemariti niti razvoja odnosa živali do človeka. Z udomačitvijo so živali razvile nov, emocionalen odnos do človeka in mu postale privržene ter celo popolnoma odvisne od njega. Človek, ki je sebe zgodovinsko postavil kot razmišljujoče bitje v središče sveta, pa je na žival največkrat gledal koristoljubno. Sodobna živalska etika, ki poleg človeka postavlja v ospredje tudi žival, pa se oddaljuje od izključno koristoljubnega pogleda na živali in nanje gleda kot na bitja z zavestjo, voljo in čustvi. Človekov pogled je tako dandanes ambivalenten: po eni strani vse bolj poudarja svojo podobnost z živalmi in na tej podlagi argumentira drugačno ravnanje z njimi, po drugi strani pa je sodobni človek ubijanje živali razvil do popolnosti. Kot posledica tako različnih pogledov na živali se je (zlasti v zahodni kulturi) pojavila tendenca, da bi pravice živali približali človeškim.

V pričujoči znanstveni monografiji boste našli prispevke, ki obravnavajo sobivanje človeka in živali v različnih kontekstih: naravoslovnem,

družboslovnem, humanističnem in umetniškem, ali natančneje, pripsevki posegajo na področje zgodovine, literarne zgodovine, umetnostne zgodovine, filologije, filozofije, antropologije, sociologije, psihologije, prava, bibliotekarstva, didaktike, veterinarske medicine, bioetike in prepleta vsega naštetega. Vpeti so med dve umetniški besedili, med odlomek iz tragikomedije *Lipicanci gredo v Strasbourg* avtorja Borisa A. Novaka ter pesem *Gojeno življenje* avtorice Maje Klarendić, vizualno pa jih krasi čudovito delo umetnika Jureta Brgleza – človeška podoba, združena z živaljo, ponazarja človekov pogled v preteklost in hkrati njegovo pot v prihodnost, ki bo nujno izhajala iz povezanosti obeh. Začenjamo torej z živalmi kot čutečimi in razmišljujočimi bitji, ki svojo pravico iščejo pri najvišjih človeških inštitucijah, in končujemo s poezijo, ki nas spodbuja k razmišljanju o bistvu (živalskega) obstoja, vmes pa vabimo k branju izbranih znanstvenih besedil, ki bodo morda pripomogla k ozaveščanju akademske in neakademske javnosti o odnosu človek – žival.

V svojem imenu in imenu Saše Jeršeta, s katerim sva imela veselje urediti to knjigo, se zahvaljujem vsem avtorjem in avtoricam, ki so s svojimi pripsevki oplemenitili našo znanstveno monografijo in pokazali zelo bogato in različno paleto sobivanja človeka in živali. Morda pa sodobni človek izgublja svoj antropocentrični temelj ter odpira prostor, kamor se bodo lahko naselile živali kot čuteča bitja.

The Faculty of Arts, under the auspices of the University of Ljubljana, has joined the current European Researchers' Night, which started in 2022 and will end on 29 September 2023, with its scientific research focus being the coexistence of humans and animals. The project of the Faculty of Arts is carried out under the slogan Humanities Rock!, and is the only one of the 300 European projects highlighting the humanities. The humanities are the central factor that connects all the other sciences, the common denominator of everything that we explore, because there is no scientific or artistic creation without humans or humanity.

The European Researchers' Night is a European Commission project under the Horizon Europe research and innovation programme for the period 2021-2027, based on the pillars of scientific excellence, tackling global challenges and competitiveness, and creating a more innovative Europe. The European Commission aims to promote scientific excellence and to train and retain talented scientists in the European Research Area, thus strengthening the EU's leadership in science. At the same time, it wants to expand existing research infrastructures, as supported by programmatic, open funding from the European Research Council (ERC), the Marie Skłodowska-Curie Actions (MSCA) and various forms of research infrastructure. It also aims to address global challenges and the issue of sustainable development, covering the full spectrum of the UN Development Goals – health, culture, inclusive societies, digitalisation, climate, mobility, food, natural resources and the environment. It also highlights innovation, which includes technological development and the demonstration and transfer of knowledge. The latter is also a guiding principle of the current European Researchers' Night – Humanities Rock! project, which seeks to explore and highlight one of the oldest links that humans have established with other living beings, the link with animals.

Human(e), Animal – for more than two thousand years, philosophers have pondered their coexistence, scientists have explored it, writers have

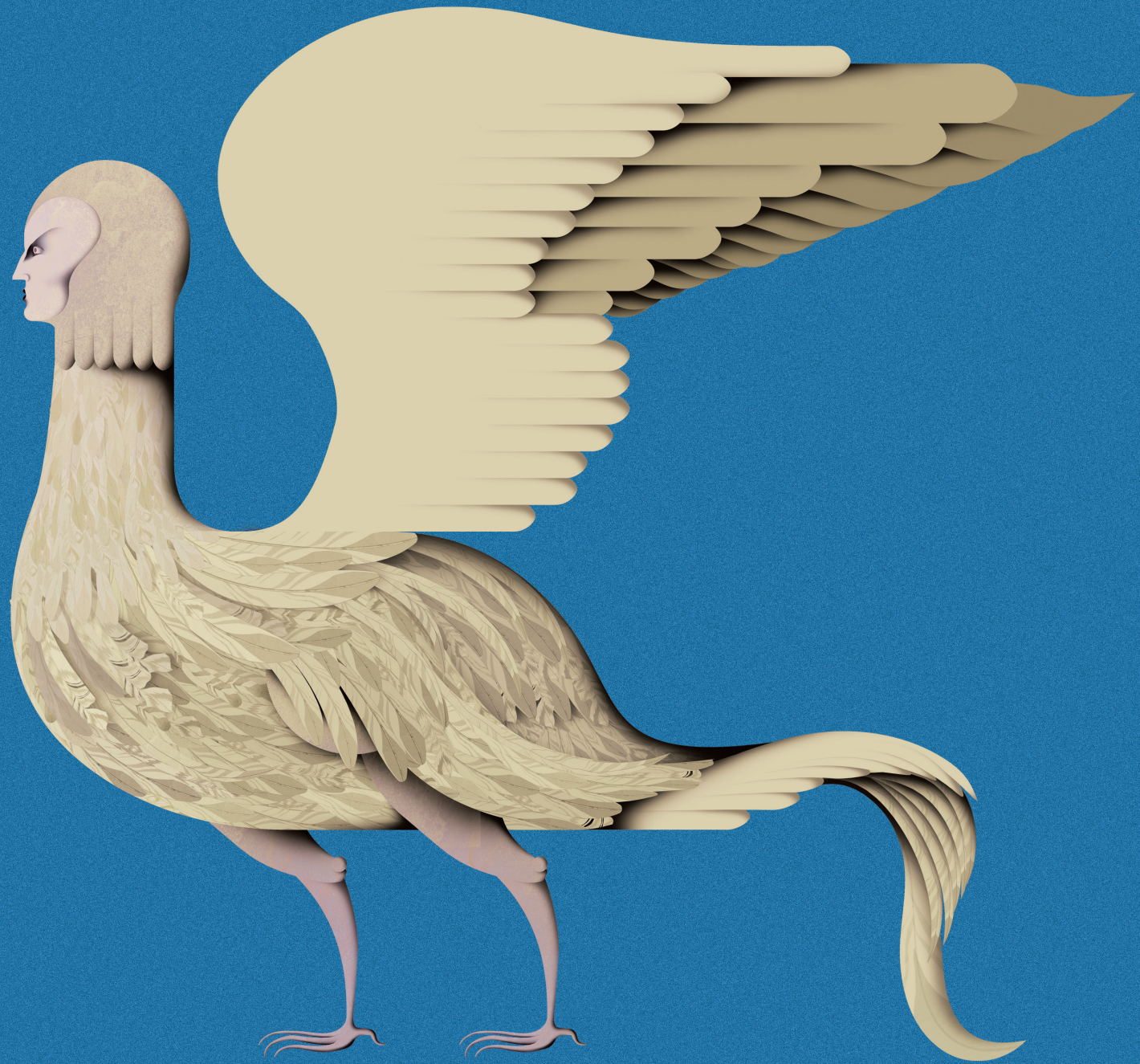
written about it and poets have sung about it. Artists have always depicted man and animal, and this year's theme for the European Researchers' Night – Humanities Rock! highlights the topic of man and animal and explores their relationship and interdependence. The relationship between humans and animals, and animals and humans, has never been such a central concept in scientific debates as it is today. These debates touch not only on ethical, cultural, legal, philosophical, political, social and other factors, but also on methodological challenges and the theoretical foundations of already known research. The question of whether and to what extent we can extend our anthropocentric way of thinking and reasoning with new perspectives and approaches that are as fair as possible to animals, their needs and interests is coming to the fore. Re-examining the connection between human and animal ways of being can provide important starting points for a new way of looking at these issues, and can fundamentally change the relationship both ethically and practically.

Although we consider humans to be the crown jewel of creation, it is clear that without the help of animals history would have taken a very different course. The relationship between man and animals has changed repeatedly over the millennia, has always been complex and affected both stakeholders. If we start from the legal basis that animals are sentient beings, then the evolution of the relationship between animals and humans cannot be ignored. Through domestication, animals developed a new, emotional relationship with humans, becoming attached to and even completely dependent on them. Man, who has historically placed himself at the centre of the world as a thinking creature, has often looked upon animals in a benevolent light. Modern animal ethics, which puts animals at the centre alongside human beings, moves away from a purely benevolent view of animals and sees them as beings with consciousness, will and emotions. Our view today is thus ambivalent: on the one hand, we increasingly emphasise our own similarity to animals and argue on this basis for treating them better, while on the

other hand today we have developed the killing of animals to perfection. As a consequence of such divergent views on animals, a tendency has emerged (especially in Western culture) to bring animal rights closer to human rights.

In this scientific monograph, you will find contributions dealing with the coexistence of humans and animals in different contexts: natural, social, humanistic and artistic; or more precisely, contributions in the fields of history, literary history, art history, philology, philosophy, anthropology, sociology, psychology, law, librarianship, didactics, veterinary medicine, bioethics, and the intertwining of all of these. They are sandwiched between two artistic texts, an excerpt from the tragicomedy *The Lipizzaners Go to Strasbourg* by Boris A. Novak and the poem *The Cultivated Life* by Maja Klarendić, and visually they are adorned with the beautiful work of the artist Jure Brglez – a human image combined with an animal, illustrating man's view of the past and, at the same time, his path to the future, which will necessarily result from the connection of the two. We thus begin with animals as sentient and thinking beings who seek justice from the highest human institutions, and end with poetry that encourages us to reflect on the essence of (animal) existence, and in between we invite you to read selected scientific texts that may help to raise awareness of the human-animal relationship among academic and non-academic audiences alike.

On behalf of the editors, I would like to thank all the authors whose contributions have enriched our scientific biography and shown the very rich and diverse range of human-animal coexistence – and perhaps modern humans are now losing their anthropocentric foundation and opening up a space for animals to inhabit as sentient beings.

LIPICANCI GREDO V STRASBOURG

tragikomedija

1. dejanje, 3. prizor: Figure dresure

Boris A. Novak
v sodelovanju z Moniko van Paemel

2003–2006

uprizorjeno v Mestnem gledališču ljubljanskem v sezoni 2006/2007,
objavljeno v knjigi Borisa A. Novaka *Dramski triptih* (založba Litera, Maribor, 2008)

© Boris A. Novak, 2006, 2008

Drugi so častili svete krave in zmaje,
tisočletne želve in leve s perutmi,
samoroge, dvoglave orle in fenikse,
mi pa smo si izbrali najlepšo žival,
izkazala se je na bojiščih in v cirkusih,
prepeljevala je kraljične in zlato monštranco,
zato so dunajski cesarji govorili
francosko s spretnimi diplomati,
italijansko z zalimi igralkami,
špansko z neskončnim Bogom
in nemško z nešolanimi hlapci,
s konji pa so se pogovarjali slovensko.

EDVARD KOCBEK,
LIPICANCI

Nekoč je bila neka dežela, daleč stran od tod,
kjer so v hribih beli konji plesali na Mozartovo glasbo.

MONIKA VAN PAEMEL,
RAZLIKA

Kraljestvo za konja!

WILLIAM SHAKESPEARE,
RIHARD III.

DRAMATIS PERSONAE (po vrstnem redu nastopanja):**Lipicanci:** Kobila EUROPA XII

Žrebec MAESTOSO Monteaura XIII

Žrebec SIGLAVY Slava XIV

Evropsko sodišče za človekove pravice v Strasbourgu:

SODNI ODBOR, sestavljen iz treh sodnikov:

SODNIK, Sir Reginald SCOTT

SODNICA, dr. Julie BERGER

SODNIK, prof. dr. Franz-Xaver MÜLLER

ODVETNIK, mag. Filibert VOLK, poznejši MINISTER

Republike Slovenije za blaginjo in razvoj

Priče: VETERINARKA, dr. Lucija Lotrič

Nadvojvoda KAREL II. Habsburški

Peter JURKO, upravnik Kobilarne Lipica

Slikar Johann Georg de HAMILTON

Cesarica MARIJA TEREZIJA

NAPOLEON I. Bonaparte

General George S. PATTON Jr.

Josip Broz TITO

Kljub velikemu številu oseb je to igro mogoče uprizoriti tudi z manjšim številom igralcev in igralk. V tem primeru so vloge konj in članov Evropskega sodišča fiksirane skozi vso igro, medtem ko isti igralec oz. igralka lahko nastopa v vlogah dveh, treh ali štirih prič.

PROSTORSKA IN ČASOVNA PRIZORIŠČA:

Prolog se dogaja v *velbanci* (starem obokanem kamnitem hlevu) v Kobilarni Lipica, vsa štiri dejanja v sodni dvorani Evropskega sodišča za človekove pravice v Strasbourgu, epilog pa pred obokanim hlevom v sodni palači, preurejenem v zapor.

VSEBINA:

Prolog: LIPICANCI GREDO V EVROPO

I. dejanje: LIPICANCI GREDO V STRASBOURG

1. prizor: Proceduralna razprava

2. prizor: Rodovnik lipicancev – modra kri belih konj

3. prizor: Figure dresure

II. dejanje: LIPICANCI GREDO NA DUNAJ

1. prizor: Nadvojvoda Karel II., oče Kobilarne Lipica

2. prizor: Lipov drevored na Cesarski cesti

3. prizor: Kraška krajina in škotski krajinar

4. prizor: Cesarica Marija Terezija

III. dejanje: LIPICANCI GREDO NA VOJNO

1. prizor: Napoleon ali Konja za konjeniški spomenik!

2. prizor: Patton ali Kalvarija kavalerije

3. prizor: Tito ali »Zadnji Habsburžan«

IV. dejanje: LIPICANCI GREDO V NIČ

1. prizor: Skupinska fotografija lipicancev s Titom

2. prizor: Zabavišni park

Epilog: LIPICANCI GREDO DOMOV

Slehera podobnost z realnimi osebami in dogodki je naključna.

1. dejanje, 3. prizor: FIGURE DRESSURE

Sodni odbor, odvetnik Volk, lipicanci, občinstvo v sodni dvorani.

SODNICA BERGER: Očitno je, da imamo ljudje težave z razumevanjem živalskega sveta. Prosim predstavnike lipicancev, da predstavijo svojo lastno pasmo. Gospod Maestoso, zdaj boste dobili besedo, ki ste si jo prej poskušali kar sami vzeti.

MAESTOSO: Cenjeno Sodišče, spoštovani *publicum!*
Če je za človeški rod značilen oster um,
sta vrlini konj zvestoba in pogum!
Lipicanci smo doma v Lipici, na Krasu,
kjer smo se rodili v baročnem, zlatem času.
Zato se pogovarjamo v zvonkih verzih,
pametni kot profesorji na univerzi.

SODNIK MÜLLER: Za božjo voljo, govorite v prozi! Verzov ne razumem.
MAESTOSO: Seveda, Vaša Milost! Velespoštovano Sodišče! Danes boste imeli enkratno priložnost, da si – morda *zadnjič* – ogledate najlepše konje na svetu, pravljicne lipicance!

Siglavy in Europa priskakljata v lahnem drncu, dvigneta sprednje noge v zrak in zarezetata. Aplavz občinstva.

MAESTOSO: Čudežna Europa, gospa kobila,
ki je *mis sveta*, ta lipicanka mila,
vam prinaša kup pozdravov iz Slovenije,
nove, zveste članice Evropske unije!

SODNIK MÜLLER: Spet pesni! Za znoret'!

Europa se gizdavo in koketno prikloni. Aplavz občinstva.

EUROPA: Hvala, hvala! ... Velespoštovani *publicum!*
Španska jahalna šola na Dunaju
je razvila cel niz mojstrskih figur
dressure, cvet bogatih, srečnih ur
na cesarskem dvoru davne monarhije!
Le pogledajte, kakšna eleganca sije,
kakšna moč kipi, kakšna moškost vpije
iz nastopa naših belih žrebcev! Častni
Sodni zbor, tu je Maestoso – Veličastni!

SODNIK MÜLLER: Tudi naša kobila je pesnica! Kako mi rime žrejo živce!

SODNIK SCOTT: Pa zakaj vas rime tako motijo?

SODNIK MÜLLER: Poezija zamegljuje stvari, na sodišču pa je treba uporabljati enoznačno jasen in natančen jezik. Zato je poezija nesprejemljiva! Poezijo moramo prepovedati!

SODNICA BERGER: Ah, dajte no! Pustite jim veselje! Naj govorijo v rimah, če že hočejo!

SODNIK MÜLLER: Kdo pa danes sploh še govori v rimah?!

SODNIK SCOTT: Konji.

SODNICA BERGER: Osli pa ne razumejo.

SODNIK SCOTT (*se privošljivo hahlja*): *Touché, touché!*

SODNIK MÜLLER (*smrtno užaljen*): To si bom zapomnil ... na trdi disk ... v trdi prozi ...

Maestoso ritmično koraka na mestu. Aplavz občinstva.

EUROPA: Naš praoče je arabec, žrebec čistega plamena,
kakor kaže tudi mladi žrebec vzhodnega imena:
vrle dame – Siglavy, lepotec našega plemena!

Siglavy zapleše. Aplavz. V ozadju Maestoso brčne Europo.

EUROPA: Auč! Kaj vam pa je?!
MAESTOSO (*jezno šepeta*): Kdo je najlepši žrebec?!
EUROPA: Maestoso, vi ste ljubosumni bebec!

Siglavy v ospredju.

SIGLAVY: Čeprav je naša zibka Lipica le vas
sred pravljичne pokrajine z imenom Kras,
smo lipicanci že od nekdanj svetovljani,
ki radi plešemo v slavnostni dvorani
Španske jahalne šole na Dunaju.
Zdaj pa, velespoštovani *publicum*,
si oglejte kolosalne akrobacije
vrhunskih lipicancev naše generacije –
Maestosa in Europe! Prva figura,
ki se z njo ponaša mojstrska dresura,
je *piaffe*! – francoski izraz za cepetanje:
tako elegantno drobenclja le lipicanec!

Maestoso oddrobenclja piaffe. Aplavz.

SIGLAVY: *Pirueta!* – kakor v umetnosti baleta
se tudi v umetnosti dresure konj vrti
– vse bolj vrtoglavo! – okoli svoje osi.

Europa se zavrti okoli svoje osi. Aplavz.

SIGLAVY: *Pasaža* je prehod poševno skoz manežo,
diagonalno gibanje, ki riše mrežo.

Maestoso in Europa diagonalno plešeta z enega v drugi kot. Aplavz.

SIGLAVY: *Courbette*, francoski tērmin za *globok poklon*,
pomeni v dresuri držo, kadar konj
sedi kot pes in sprednji nogi pomoli v zrak,
na zadnjih pa poskoči, kot je velik in težak.

Vsi trije konji ponazorijo to figuro. Navdušen aplavz. Konji se globoko priklonijo.

SODNICA BERGER: Najlepša hvala vsem trem za to čudovito predstavo!

SODNIK MÜLLER: Hvala bogu, da je konec rim!

SODNICA BERGER: Besedo ima Obramba.

ODVETNIK VOLK: Hvala za besedo, Vaša Milost. – Tožnikom bi rad
zastavil preprosto vprašanje. Kljub problematič-
nim feminističnim intencam je profesorica Lotrič
prepričljivo dokazala, da ste lipicanci nastali z za-
vestnim in potrpežljivim križanjem različnih
konjskih vrst. Lipicanci ste – *ergo* – zgodovinski poj-
jav, plod človeške kulture in znanosti. Zakaj torej
konji sploh tožite ljudi?

MAESTOSO: Gospod odvetnik ...

SODNIK MÜLLER (*ga prekine*): V prozi, prosim!

MAESTOSO: Seveda, Vaša Milost! – Gospod odvetnik, imate pov-
sem prav: konji ne moremo živeti brez ljudi, zgo-
dovina konj se tesno prepleta s človeško zgodovino.
Mi, lipicanci, imamo še posebne razloge za hvale-
žnost ljudem, saj so nas prav ljudje vzgojili kot eno
izmed najlepših in najplemenitejših pasem konj.
Prosim torej, ne razumite nas napak: ne protestira-
mo proti dejstvu, da ste današnji ljudje *naši gospodarji*,
ampak proti dejstvu, da ste *slabi gospodarji*.

ODVETNIK VOLK: Obramba bo dokazala, da lipicanci sploh nima-
te nobenih razlogov za pritožbe. Vseskozi se vam
je odlično godilo. Kot konji, namenjeni za dvorski
ceremonial, ste uživali precej boljšo oskrbo kakor

vaši bratranci in sestrične iz manj srečnih konjskih vrst. Vi ste luksuz, medtem ko drugi konji garajo in gagajo pod jarmom boja za vsakdanje preživetje. A drugi konji so vsaj povezani z naravo, vi, lipicanci, ste pa le produkt človeške vrste, človekovega stremljenja k nenehnemu napredku in popolnosti.

MAESTOSO: Dovolite vprašanje, odvetnik Volk: je trpljenje lipicancev v vojnah tudi znamenje napredka?

ODVETNIK VOLK: Kakšne vojne neki?! Kakor ste pravkar razločno pokazali s svojimi akrobacijami, ste lipicanci ustvarjeni za oder, ne pa za bojno polje!

MAESTOSO: Očitno ne veste, *Maître*, da figure naše dresure izvirajo iz načina gibanja konj na bojnem polju, kar bomo zdaj nazorno pokazali.

Europa dvigne sprednje noge in zarezgeta. Aplavz, pomešan z vzkliki strahospoštovanja.

SODNICA BERGER: Gospa Europa, prosim vas, da malce umirite svoj temperament!

MAESTOSO: Strašnim soldatom sovražne pehote je zmrznila kri, ko so se konji povzpeli na zadnje noge in – o krik! – dvignili sprednje visoko v zrak: znamenita *levada* prizadejala je strah, razdejanje in smrt na livadah!

...

Siglavy se dvigne v levado. Kriki strahu v sodni dvorani.

SODNIK MÜLLER: Bojim se teh prekletih konj! Prosim vas, kolega, naredite red!

SODNIK SCOTT: Ta dresurna figura ni primerna za sodno dvorano. Prosim, mir, mir!

SIGLAVY: To ni še nič! Vrhunec je »visoka šola nad zemljo« – lepa in nevarna *kapriola*, ko konj poskoči z vsemi štirimi v zrak in brca, brca, da vsak človek pade vznak!

Vsi trije konji izvajajo kapriolo in brcajo v zraku na vse strani, da občinstvo prestrašeno beži na vse strani. Vsesplošna panika.

SODNIK SCOTT: Kakšen kaos pa je zdaj to?! (*Udriha s kladivcem.*) Konji, stojte! Stojte! ... Mir, mir, ali pa vas bom dal vse zapreti!

Zatemnitev.

LIPICANCI GREDO NA ODER ZGODOVINE

komentar k tragikomediji
Lipicanci gredo v Strasbourg

Boris A. Novak

Tragikomedijo *Lipicanci gredo v Strasbourg* sem pisal v letih 2003–2006. Gre za angažirano dramsko besedilo, v katerem sem uprizoril zgodovino lipicancev v matični Kobilarni Lipica in nevarnost izginotja, ki so ji bili izpostavljeni na prelomu 20. in 21. stoletja. V to nenavadno igro sem vpletel tudi grenke lastne izkušnje obrambe lipicancev pred različnimi finančnimi in političnimi apetiti, ki so grozili ne le iz tujine, temveč tudi in predvsem s strani nekulturne, do živalskega sveta in narave neosveščene, brutalne in neumne politične oblasti tedaj že samostojne Republike Slovenije. Pri pisanju te tragikomedije mi je z nasveti o konjih pomagala odlična belgijska (flamska) pisateljica Monika van Paemel, ki kot nekdanja jahalka veliko ve o konjih, ded pa jo je kot deklico peljal v Lipico še v času železne zavese. Z njo sva leta 1998 ustanovila tudi Društvo prijateljev Lipice, ki je delovalo v okviru Slovenskega PEN in ki je z dramatičnimi javnimi pozivi in kritikami opravilo veliko vlogo pri zaščiti Lipice in lipicancev.

Tragikomedija *Lipicanci gredo v Strasbourg* je nenavaden žanrski hibrid: je fantazijska in obenem realistična, poetična in hkrati satirična, s prepletanjem komičnih in tragičnih elementov pa upravičuje tudi podnaslov *tragikomedija*. Sinteza poetičnega in etičnega, estetskega in političnega je logično narekovala izbiro brechtovske dramaturgije.

Igro je na odru Mestnega gledališča ljubljanskega režiral Zvone Šedlbauer v sezoni 2006/07. V skladu z brechtovsko dramaturgijo teksta je ustvaril duhovito in trpko, angažirano in komunikativno predstavo, ki je doživela lep sprejem pri občinstvu.

Dramska struktura je dokaj klasična: med prologom in epilogom se zvrsti četvero dejanj, ki spremljajo zgodovino Lipice in lipicancev.

V *Prologu*, naslovljenem *Lipicanci gredo v Evropo*, je predstavljen fantazijsko nenavaden zaplet tragikomedije: spričo agonije, ki jo že dlje časa preživlja Kobilarna Lipica, se trije lipicanci – dva žrebca, Maestoso in

Siglavy, ter kobila s pomenljivim imenom Europa, kar je ime ene izmed linij lipicanskih kobil – pritožijo pri Evropskem sodišču za človekove pravice v Strasbourg. Prvo dejanje, naslovljeno *Lipicanci gredo v Strasbourg*, uprizarja proceduralno razpravo, v kateri se sodniki odločijo, da konjske pravice spadajo pod jurisdikcijo sodišča za človekove pravice. Nato kot priče nastopijo zgodovinske osebnosti, ki so na tak ali drugačen način povezane z usodo lipicancev – od Marije Terezije preko Napoleona do Tita, kulminacija sojenja pa je obravnava današnjega položaja lipicancev.

Trije sodniki, ki obravnavajo ta primer, so angleški plemič Sir Reginald Scott, ki pod krinko fair play skriva aroganco stare imperialne in kolonialne sile, nemški pravni znanstvenik prof. dr. Franz-Xaver Müller, ki zagovarja konzervativno pravno in politično doktrino, ter francoska sodnica dr. Julie Berger, ki šokira in obenem šarmira s svojo neusmiljeno kartezijansko logiko in šarmantno čutnostjo. Sodnica Berger s svojimi liberalnimi pogledi predstavlja protiutež Müllerjevim represivnim stališčem, Sir Reginald pa zvito uporablja ta konflikt in lovi ravnotežje med obema nasprotnima poloma. Predstavniki treh velikih evropskih narodov in držav, torej. Iz zgodovine podedovani konflikti med temi tremi kulturami pridejo na dan skozi zbadanja o načinu prehranjevanja, ki jih ponavadi sproži nemški sodnik Müller s svojim nenasitnim tekom. Tragikomedija *Lipicanci gredo v Strasbourg* je prvo slovensko dramsko delo, ki obravnava položaj Republike Slovenije v novi, evropski skupnosti narodov. Sodnika Scott in Müller sta do Slovenije na prikrit način vzvišena in cinična, medtem ko je sodnica Berger neprimerno tolerantnejša in bolj odprta.

V tragikomediji *Lipicanci gredo v Strasbourg* so ženske večinoma nosilke pozitivnih sporočil (solidarnosti, nenasilja, kulture, erosa), medtem ko so moški nosilci negativitete (sebičnosti, nasilja, logike vojaške in državne moči, kulta smrti). Moški so večinoma vladarji, ki ukazujejo pobijanje nedolžnih ljudi in konj. Temu pollaščevalskemu odnosu do sveta se

– vsaka na svoj način – upirajo sodnica Berger, cesarica Marija Terezija s svojo razsvetljensko pametjo in materinskim čutom ter veterinarica dr. Lucija Lotrič, ki s svojo profesionalno in človeško etiko prispeva bistveno pričevanje o polpreteklem in današnjem stanju sveta ter usodi konj in ljudi. Podobno konstruktivno kot ženske v človeškem svetu učinkuje tudi kobila Europa v konjskem svetu: v nasprotju z veličastnim, a že malce odsluženim »alfa samcem« Maestosom, ki upadanje seksualne moči kompenzira z aktivističnim urejanjem sveta, Europa svet vseskozi doživlja skozi prizmo erosa in seksa, zato je toplejša in modrejša. Naivni, a hormonov polni mladi žrebec Siglavy poskrbi za nenehno napetost v tem konjskem trikotniku.

Brez ozira na to razliko med žrebce in kobilo pa je konjski svet v moji tragikomediji neprimerno bolj »človečen« od človeškega sveta: Maestoso in Siglavy sta pogumna žrebca, ki branita preživetje vrste in ne zapadata v vojščaki nihilizem Napoleonovega ali Pattonovega tipa ali v ideološko demagogijo Titovega kova. Konji so v tej igri predstavniki elite kulture, ljudje pa nevzgojeni in neizobraženi barbari: lipicanci kot bitja čiste lepote govorijo v verzih, ljudje pa v prozaični prozi. Tudi sicer vsak lik v tej igri govori v zase značilnem jeziku: sleherna izmed zgodovinskih osebnosti prinese na oder tudi govorico, običaje in vzdušje svojega časa. Vloge govorečih konj v realističnem kontekstu so hvaležen izziv za nadarjene igralce in igralke.

Govoreči konji niso nikakršna novost v literaturi in dramatik. Srečamo jih v antični mitologiji (leteči konj Pegaz, Ahilov učitelj Hiron, Ahilovi konji) ter srednjeveških baladah in legendah (npr. flamska zgodba o konju velikanu Rosu Beiaardu). Swiftov Guliver poleg Liliputa in Brobdingnaga obiše tudi deželo pametnih konj. Drama Petra Shafferja *Equus* obravnava identifikacijo občutljivega mladeniča s konjem. Naj opozorim tudi na roman Monike van Paemel *Razlika (Het verschil)*, ki sem ga iz nizozemščine prevedel v slovenščino (Mladinska knjiga, 2003) in kjer je eden izmed glavnih junakov govoreči lipicanec, ki med

vojno spremlja skupino humanitarnih aktivistov na poti v Sarajevo ter komentira človekovo nasilje in norost. Monika van Paemel je namreč ustanovila in vodila *Balkanaktie*, eno izmed največjih humanitarnih akcij za žrtve jugoslovanskih vojn; med drugim je na noge postavila kar 42 centrov za begunce.

Kljub aktualističnim satiričnim bodicam je bila moja umetniška ambicija globlja in višja: tragikomedija *Lipicanci gredo v Strasbourg* zastavlja vprašanje usode naravne in kulturne dediščine v našem času ali, z drugimi besedami, vprašanje, kakšna je usoda krhke lepote v svetu, kjer je brutalni vladar Denar. In čeprav je skozi igro mogoče natančno spoznati zgodovino lipicancev in Lipice, se ne zadovoljujem s preprosto dramsko kroniko: lipicanci so zame tudi simbolične figure, ki odsevajo zgodovino Slovencev v zadnjih petih stoletjih ter položaj Slovenije v novi širši tvorbi, kamor se je pred kratkim vključila – v Evropski uniji.

Lepoto v tem dramskem besedilu posestljajo lipicanci, konjska vrsta, ki je nastala z zavestnim križanjem različnih pasem (predvsem različnih podvrsti arabskega konja in t. i. *kraške kobile*) ter torej predstavlja plemenito sintezo nature in kulture.

Lipicanci poleg andaluzijskega (belega) in frizijskega (črnega) konja spadajo v družino t. i. *baročnih konj*, ki so se pojavili v zgodovinskem trenutku, ko vitezi niso več nosili težkih oklepov za bojevanje in torej niso več potrebovali močnih bojnih žrebcev, ampak okretnejše in spretnejše konje. Kljub temu dresurne figure, v katerih se lipicanec odlikuje in po katerih je svetovno znan, še zmeraj odsevajo pravadni vojaški izvor: sovražni pehoti so letele glavčice proč, ko se je konj povzpел na zadnje noge (*levada*) ali skočil z vsemi štirimi v zrak ter brcal na vse strani (*kapriola*).

Lipicanec je torej eden izmed simbolov srednjeevropskega baroka. To zgodovinsko in kulturno dejstvo prihaja do izraza tudi v bogatem metaforičnem jeziku protagonistov, predvsem v drugem dejanju,

naslovljenem *Lipicanci gredo na Dunaj*. Bohotna baročna čutnost je v moji igri značilna predvsem za lik utemeljitelja Kobilarne Lipica, habsburškega nadvojvode Karla II. Slikar škotskega porekla Johann Georg de Hamilton, ki je ovekovečil Kobilarno Lipica in lipicance na začetku 18. stoletja, čuti potrebo, da bi bolečo lepoto smrtnega zemeljskega sveta ovekovečil s svojo umetnostjo. Slavna cesarica Marija Terezija utemeljuje nujnost lepote in pomena lipicancev z briljantno in elokventno razsvetljevsko retoriko (*»možgani pod krono«*). Najslavnejši konjeniški ceremonial terezijanskega obdobja so bili *Damski karuseli*, ko so jahale izključno gospe, kar naj bi izžarevalo mirovno poslanico Marije Terezije moškim kot vojaškim jezdecem. Način doživljanja in izražanja Marije Terezije v moji igri je torej izrazito ženski in materinski, njeni monologi pa so *pledoyer* feminizma *avant la lettre*. Njena obsodba *»drhali«*, ki uničuje *»njene«* konje in njeno dediščino, je zgostitev in zaostritev aristokratske kritike banalnosti današnjega potrošniškega sveta, s katero se – na tej ravni – kot avtor povsem strinjam, čeprav sem sicer prepričan demokrat. Da ne bi drugo dejanje izzvenelo kot nekritična idealizacija aristokracije, slovenski upravnik Kobilarne Lipica Peter Jurko obuja spomine na svojega očeta Franca, prav tako Upravnika Kobilarne, ki je izrazil tu blago kritiko cesarske oblasti, češ da dobro hrani konje in malce slabše njihove konjarje (*»Če greš na Dunaj, pusti trebuh zunaj!«*).

Prav panoramske slike Lipice in lipicancev, ki jih je Hamilton naslikal za dunajski dvor, nazorno kažejo, da lipicanci na začetku niso bili le beli, temveč so imeli vse možne barve: čreda lipicancev je na Hamiltonovi paleti podobna mavrici. Šele pozneje je z zavestnim, potrpežljivim in sistematičnim križanjem bela barva prevladala. Še zmeraj pa gre *»le«* za *izgled*: lipicanci imajo temno kožo, ki jo sčasoma večinoma prerastejo bele dlake. Rodijo se kot črni žrebički, da bi nato postali beli kot labodi. Monika van Paemel je v romanu *Razlika* imenitno in prepričljivo pokazala, da slepo vztrajanje pri identiteti pelje v nasilje ter da se lepota in kultura vselej porajata iz razlik. S svojim poznavanjem živali mi je Monika van Paemel omogočila globlje razumevanje *»konjske duše«*.

Spričo inteligence, ritmičnega posluha, dobrovoljnosti in svojevrstnega teatraličnega daru (kadarkoli lipicanec začuti, da ga kdo opazuje, začne igrati), so se lipicanci izkazali kot idealni konji za dresuro in ceremonialne potrebe aristokratskih dvorov 17. in 18. stoletja. V času vladavine aristokracije so lipicanci doživeli svoj največji razcvet. Lipicanci so aristokracija konj; bili so ustvarjeni za dvor. Zato moram uvodno vprašanje o usodi lepote v današnjem času sociološko precizirati na naslednji način: kakšna je usoda aristokratske lepote v današnjem času, v času vladavine denarja?

Čeprav nam je aristokratski način življenja karseda oddaljen, zakladnica evropske kulturne dediščine še zmeraj v veliki meri temelji na umetniških delih, ki jih je *»demokracija«* podedovala od nedemokratičnih družb, ko je vladala aristokracija: glavno atrakcijo evropskih prestolnic predstavljajo muzeji, v katerih je konzervirana podoba lepote, kakršno so videli umetniki prejšnjih obdobj, ki so jih mecensko vzdrževali aristokrati. Tej muzejski, omrtvičeni, mumificirani podobi aristokratske lepote se še zmeraj klanja ves svet, lipicancem, edinim živim reliktom aristokratskega sveta, pa grozi izumrtje. Jih bomo pustili umreti samo zato, da bi dokazali levičarsko tezo o pokvarjeni aristokraciji?! Tega ni storil niti Josip Broz Tito, diktator, ki je imel rad konje in ki je med drugim znan tudi po vzdevku *»zadni Habsburžan«*. Pač pa to počnejo politiki samostojne, *»demokratične«* *»Republike«* Slovenije, ki so povsem izgubili kulturni in zgodovinski spomin.

V izogib napačnemu vtisu, da idealiziram aristokracijo, ne bom uporabil formulacije, da je bil čas habsburške vladavine zlata doba za lipicance. Obdobje 17. in 18. stoletja, ko so lipicanci paradirali v vseh dvorskih ceremonialih, bom označil kot *srebrno dobo* lipicancev.

Srebrni dobi sledi *bronasta doba*, ki v skladu z antično mitologijo označuje obdobje *»junakov«*, se pravi dobo vojakov in vojn, vojaških morij in razdejanj: v moji tragikomediji je to obdobje predstavljeno v tretjem

dejanju, naslovljenem *Lipicanci gredo na vojno*. Čeprav so konji trpeli v vseh vojnah od začetka simbioze s človeško vrsto, se v moji igri bronasta doba začne z Napoleonom: v času napoleonskih vojn na začetku 19. stoletja so lipicanci kar trikrat doživeli eksodus – selili so jih v druge dežele, da bi jih obvarovali pred uničenjem. Z vsako vojno so nastajale nove kobilarne lipicancev daleč od kraške zibelke; tako se je lipicanec razširil po vsej Evropi, predvsem Srednji, kar je botrovalo mednarodnemu pravnemu sporu o izvoru te vrste pred petindvajsetimi leti.

Novo »kvaliteto« v načinu vojskovanja je pomenila uvedba avtomatičnega strelnega orožja in oklepnih vozil (tankov): prva svetovna vojna je ob milijonskih izgubah človeških življenj pomenila tudi krvav zaton vojaške konjenice, ki so jo mitraljezi dobesedno pometli z bojnega polja. Eden izmed protagonistov te igre uporabi besedno igro: »kalvarija kavalrije«. Med pisanjem teh prizorov mi je pred notranjimi očmi nenehno lebdela pretresljiva fotografija z »zahodne fronte« pri flamskem mestu Ieper (kjer so Nemci prvič preizkusili strup *gorčični plin*, po tem mestu poimenovan tudi *iperit*): eksplozija je konja vrgla na drevo, da je obvisel na vejah, dobesedno razpet med nebo in zemljo.

Prehod s konjskega hrbta v kupolo tanka personificira ameriški general George S. Patton Junior, ki je briljantno vojaško kariero začel kot konjeniški oficir, vse svoje velike zmage pa dosegel s tankovskimi divizijami. Njegova neusmiljena in neusmiljeno nihilistična vojaška logika (gre za edinega poveljnika v vsej zgodovini vojskovanja, ki nikoli ni dal povelja za umik) je ponudila tudi priložnost za soočenje stare Evrope in novega sveta – Amerike: Pattonovo pričevanje kaže, kako v »dekadentno« in »mehkužno« evropsko kulturo vdira ameriški način razmišljanja, ki celotni svet spreminja v predmet, se pravi v skrajni konsekvenci v predmet uničevanja. Kot ljubitelj konj pa je Patton rešil lipicance iz Lipice in drugih kobilarn, ki so jih Nemci po italijanski kapitulaciji evakuirali na Moravsko: ko se je Rdeča armada približevala, so nemški oficirji kontaktirali Pattona in ga prosili, naj reši čredo lipicancev. Ameriški general

jim je prisluhnil: med krvavimi zaključnimi vojaškimi akcijami druge svetovne vojne se mu je posrečila drzna in spektakularna akcija reševanja lipicancev, poimenovana s tipično ameriškim imenom *Operacija Kavboj* (*Operation Cowboy*), ki je ovekovečena v filmu Walta Disneyja *Čudež belih žrebcev* (*Miracle of the White Stallions*) iz leta 1963. Žal se je le enajst lipicancev po vojni vrnilo v Lipico. V kontekstu »tržaške krize« in začetka hladne vojne so zahodni zavezniki večino črede podarili Avstriji, Italiji in Češki.

Najkontroverznejši lik v tej igri je prav gotovo Tito. Med njegovim pričanjem pride na dan zgodovinsko dejstvo, da je – paradoksalno – prav on rešil lipicance pred smrtjo od lakote: v skladu z revolucionarnimi komunističnimi načeli je Kobilarna Lipica padla neposredno pod upravo narodnih odborov, ki so v lipicancih videli le predstavnike aristokratskega sveta, *sovražnike ljudstva*, ki jih je treba izstradati do smrti. Očitno je Tito kot kmečki otrok imel rad konje. Rad jih je podarjal tudi državnikom ob svojih obiskih v tujini: tako je lepega lipicanskega žrebca podaril tudi kraljici Elizabeti II. ob svojem prvem obisku v Veliki Britaniji. Zgodovinskih osebnosti pa seveda ne smemo presojati le skozi prizmo konj: pričevanje veterinarke Lucije Lotrič prikaže tudi policijsko represijo, ki jo je vzpostavil Tito.

Rjasto dobo v zgodovini lipicancev predstavlja naš čas (v moji tragikomediji četrto, zadnje dejanje, naslovljeno *Lipicanci gredo v nič*): destruktivne načrte slovenskih vlad zadnjega obdobja na območju Lipice pred strasburškim sodiščem zagovarja odvetnik, ki ga vlada RS nagradi za uspešno obrambo in ga imenuje za ministra. Skozi njegovo pričevanje pride na dan popoln cinizem in nihilizem novodobnih politikov, prezir do vsakršnega kulturnega in zgodovinskega spomina, brutalno pollaščenje narave, vulgarna vladavina profita kot vrhovnega principa sveta. Tragikomedija *Lipicanci gredo v Strasbourg* ni le satira – je tudi in predvsem poetična in etična igra o stanju sveta. V zvezi z aktualističnimi referencami moram priznati, da sem to igro napisal iz skrajnega gneva.

ŽIVALI, ETIKA IN
NORMATIVNOST V
PLATONOVEM DIALOGU
GORGIJA

Blaž Zabel

Dialog *Gorgija* velja za enega najpomembnejših Platonovih besedil o etiki. V primerjavi z ostalimi deli, v katerih Platon razpravlja o etičnih vprašanjih (na primer *Menon*, *Protagora*, *Hipija Večji* in seveda *Država*), so v *Gorgiji* pojmi pravica, krivica in dobro življenje nagovorjeni najbolj neposredno. In čeprav *Gorgijo* štejemo med temeljne spise o etiki, pa se doslej še nihče ni podrobneje posvetil podobam živali v tem dialogu (prim. Bell and Naas, 2015). V tem prispevku ugotavljam, da so predstavljeni živalski motivi bistveni za razumevanje dveh adverzativnih etičnih teorij, ki ju v dialogu predstavita Kalikles in Sokrat. Še več, trdim celo, da živalski motivi odpirajo enega najbolj zahtevnih vprašanj Platonove, pa tudi sodobne filozofije, in sicer vprašanje »normativnosti etičnega delovanja«, ki se glasi, *zakaj sploh ravnati etično oziroma pravično*.¹ V tem članku na kratko predstavim obe etični poziciji, ki ju v *Gorgiji* zagovarjata Sokrat in Kalikles, nato analiziram najpomembnejše živalske motive, ki nam pomagajo razumeti Sokratovo in Kaliklesovo pozicijo, v zadnjem delu pa pokažem, kako živalski motivi v dialogu odpirajo in predvsem zapletejo vprašanje normativnosti etičnega delovanja.

KALIKLESOVO IN SOKRATOVO RAZUMEVANJE PRAVIČNOSTI

Pojdimo torej po vrsti in si najprej oglejmo, o čem sploh teče beseda v *Gorgiji*. Dialog se začne, kot je za Platona pričakovati, s Sokratovim zmedenim prihodom in njegovo pobudo, da se želi »pogovarjati« (διαλέγεσθαι; *Gorgija*, 477c).² Kot je razvidno iz besedila, je znani učitelj

govorništva Gorgija ravnokar zaključil s svojim nastopom. Sokrat je skupaj s Hajrefontom govor sicer zamudil, a vseeno želi Gorgiji zastaviti nekaj vprašanj. Poleg Gorgije sta prisotna še njegova učenca Polos in Kalikles, diskutante pa obkroža publika, ki jih posluša in vzpodbuja.

Najprej Sokrat Gorgijo sprašuje o tem, kakšna večšina je govorništvo. Ko slednji obmolkne, saj ne želi ali ne zna več odgovarjati na vprašanja, besedo prevzame Polos. Ta se s Sokratom zaplete v pogovor o tem, ali govornik pozna pravično in krivično. Ko Sokrat tudi Polosa »spravi v zadrego« (*Gorgija*, 462b), da ga postane »sram« (*Gorgija*, 482e), pa besedo prevzame Kalikles. Za razliko od Gorgije in Polosa, ki sta bila zgodovinski osebi, je Kalikles najverjetneje izmišljen lik, zato je njegova pozicija najbolj radikalna. Oba sogovornika se tako lotita zagonetnega vprašanja, kaj je pravično in kaj krivično. Dialog se zaključi s Kaliklesovim otročjim odgovarjanjem in končno z njegovim molkom. Posledično se Sokrat preneha »pogovarjati« (διαλέγεσθαι) in začne »javno govoriti« (δημηγορέω iz δήμος, ljudstvo; *Gorgija*, 519d), dialog pa se zaključi z znanim eshatološkim mitom o sodbi umrlim dušam.

Kot vidimo iz te kratke predstavitve, se značilen Sokratov pogovor začne s prevpraševanjem govorništva kot večšine, a Sokrat pogovor hitro spelje na vprašanje etike, torej na vprašanje, kaj je pravica in kaj krivica. V dialogu Kalikles in Sokrat zagovarjata dve povsem nasprotni poziciji glede pravice in pravičnosti.³ Kaliklesovo razumevanje pravičnosti bi lahko opisali kot »pravico močnejšega«⁴ in kot »hedonizem« (Rudebusch 1992). Nekaj vidikov njegove etične pozicije si bomo ogledali v nadaljevanju, za uvod pa velja opozoriti: prvič, da je Kalikles razumel pravičnost kot sledenje naravnemu zakonu, po katerem je najmočnejšemu

1 Z normativnostjo etičnega delovanja sta se v zadnjih desetletjih ukvarjali, na primer, Christine Korsgaard in Judith Jarvis Thomson (npr. Korsgaard and O'Neill 1996; Thomson 2008).

2 Slovenske prevode navajam po Kocijančič 2006; grški izvirnik navajam po Dodds 1959.

3 Njuni poziciji lahko razumemo kot paralelni pozicijama Trazimaha in Sokrata v *Državi* (glej Barney 2017; Knoll 2021).

4 S tem mislim pravico močnejšega, kot jo v *Družbeni pogodbi* kritizira Rousseau (glej Rousseau 2017: 20).

(ali najboljšemu ali najimenoitnejšemu) dovoljeno delovati, kakorkoli želi; drugič, da človek živi dobro in pravično (εὐδαιμονία), kadar zasleduje hedonizem, torej kadar v čim večji meri sledi svojim željam in zadovoljuje svoje potrebe; tretjič, kar sledi iz prve in druge trditve, da lahko močni posamezniki za hedonistično zadovoljevanje želja in potreb storijo karkoli, četudi s tem škodujejo drugim; četrtič, da si je ljudstvo (δῆμος) oziroma množica (ὄχλος, beseda ima pejorativen pomen kot v besedi »sodrga«) izmislila zakone oziroma zakonodajo (οἱ νόμοι) z namenom zaščite pred močnimi posamezniki; in petič, kar sledi iz vseh štirih trditev, da ljudska zakonodaja (οἱ νόμοι) nasprotuje naravnemu zakonu in zatorej ni pravična.

Sokratova pozicija je skoraj diametralno nasprotna Kaliklesovi. Čeprav se Sokrat z njim strinja glede tega, da mora človeška zakonodaja (οἱ νόμοι) ustrezati naravni pravičnosti, se povsem razlikuje v razumevanju tega, kaj sploh je pravično in dobro (Catana 2021). Ker na tem mestu ne morem podrobneje predstaviti problema pravičnosti v Platonovi filozofiji (pri čemer je takšna razlaga nujno obsojena na svojo interpretativno nepopolnost), bom na kratko predstavil zgolj nekaj vidikov Sokratovega razumevanja pravičnosti v dialogu *Gorgija*, ki jo je mogoče razbrati iz njegovega ugovarjanja Kaliklesu (prim. Berman 1991; Barney 2017; Irani 2017: 88–107). Sokrat trdi: prvič, da je svet oziroma vesolje (κόσμος) urejeno (κόσμιος, besedil κόσμος in κόσμιος sta seveda sorodni; *Gorgija*, 507e–508b), da ljudi povezujejo »občestvo, prijateljstvo, urejenost, premišljenost in pravičnost«⁵ in da svet torej »ni neurejen in razuzdan«⁶; drugič, da mora tudi človek biti urejen, če želi v urejenem svetu dobro živeti (εὐδαιμονία), biti urejen pa pomeni slediti kozmičnemu redu, pravici in dobremu; tretjič, kar sledi iz prve in druge trditve, da mora človek vedno delovati pravično ne glede na

lastno ugodje, potrebe in želje, saj je to v skladu s kozmičnim redom in je torej dobro; četrtič, da človeška zakonodaja posnema kozmični red (s Kaliklesovim besednjakom lahko rečemo tudi naravni red) vsaj v tem, da prepoveduje močnejšim imeti več oziroma zadovoljevati svoj hedonizem; in petič, kar sledi iz vseh štirih trditev, da se mora človek vedno podvreči ljudski zakonodaji, saj je to eno izmed načel pravičnosti. Smrtna obsodba Sokrata, ki jo Platon v dialogu večkrat omeni, je glavni primer te etične drža, saj se Sokrat prostovoljno poda v smrt navkljub nesmiselnosti obsodbe.⁷ Slediti zakonodaji je namreč pravično, četudi je sama zakonodaja nepravična, zato se spis zaključi z naslednjimi besedami: »da se je treba bolj s strahom varovati, da ne bi drugim delali krivice, kot da bi krivico trpeli«.⁸

ŽIVALI IN ETIKA V GORGJI

Omembe različnih živali ali živalskega sveta se v dialogu *Gorgija* pojavljajo na več mestih in so, poleg sorodnega motiva vojne oziroma vojskovanja, najnazornejši način ponazoritve filozofskih argumentov v besedilu. Pravzaprav se omenjanje živali progresivno stopnjuje proti koncu dialoga, ko postanejo živalske prisposobe pomembne za ponazoritev Kaliklesove in Sokratove etične pozicije. Slednje celo razstirajo najzagonetnejše in pravzaprav neodgovorjeno vprašanje dialoga: zakaj sploh zasledovati dobro, zakaj delovati pravično, zakaj ravnati etično.

Prej sem na kratko orisal Sokratovo in Kaliklesovo razumevanje pravičnosti, predvsem naravne pravice. Prvi je pravico razumel kot urejenost in dobro, slednji pa kot zadovoljevanje lastnih potreb in kot »pravico močnejšega«. V tem smislu lahko razumemo tudi Kaliklesovo

5 τὴν κοινωσίαν [...] καὶ φιλίαν καὶ κοσμιότητα [beseda je zopet sorodna besedi κόσμος] καὶ σοφροσύνην καὶ δικαιοσύνην (*Gorgija*, 508a).

6 οὐκ ἀκοσμίαν οὐδὲ ἀκολασίαν (*Gorgija*, 508a).

7 Ta zelo znani argument je Platon najnazorneje predstavil v dialogu *Kriton*.

8 ὡς εὐλαβητέον ἐστὶν τὸ ἀδικεῖν μᾶλλον ἢ τὸ ἀδικεῖσθαι (*Gorgija*, 527b).

sklicevanje na »druga živa bitja«⁹ oziroma na živali, ki naj bi potrjevale njegovo razumevanje pravičnosti.

Kaliklesov argument za naravno pravičnost je naslednji. Obstajata dve vrsti pravičnosti, pravičnost v skladu z zakonom (κατὰ νόμον) in pravičnost v skladu z naravo (κατὰ φύσιν). V ozadju te delitve se skriva znano sofistično razlikovanje med zakonom in naravo, ki jo Kalikles naveže na pojem pravičnosti. Po njegovem mnenju pravičnost v skladu z zakonom (κατὰ νόμον) zatira pravičnost v skladu z naravo (κατὰ φύσιν, imenovano tudi zakon narave, ὁ νόμος τῆς φύσεως; *Gorgija*, 483e), saj koristi šibki množici, ki močnim posameznikom onemogočajo, prvič, »želeli si imeti več od množice«,¹⁰ in drugič, zadovoljiti svoje želje na račun šibkejših. Takole pravi:

Zaradi tega se o želji imeti več od množice govori v skladu s postavo kot o nečem krivičnem in grdem in to imenujejo »delati krivico«. Po mojem mnenju pa sama narava kaže, da je pravično, če ima imenitnejši več od nizkotnejšega in močnejši od slabotnejšega. Da je s tem res tako, se razkriva marsikje, tako pri drugih živih bitjih kot pri ljudeh, v vseh [njihovih] polisih in rodovih: povsod je odrejeno, da je pravično, če močnejši vlada šibkejšemu in ima več kot on.¹¹

Kalikles torej meni, da v naravi boljšim (βελτίων), imenitnejšim (ἀμείνων) oziroma močnejšim (κρείττων) posameznikom pripada več

kot slabšim, nizkotnejšim oziroma šibkejšim.¹² To naj bi se kazalo v celotni naravi, tako med ljudmi kot med drugimi živimi bitji, in sicer med vsemi »rodovi« (τοῖς γένεσιν) oziroma, kot bi lahko prevedli, med vsemi živalskimi vrstami. Zakone pa si postavljajo prav slednji, torej slabši, nizkotnejši in šibkejši, s čimer močnejšim preprečujejo, da bi imeli več. Zato je človeška zakonodaja (οἱ νόμοι) v nasprotju s pravičnostjo po naravi (κατὰ φύσιν).

Za to, da imajo po naravi imenitnejši več od nizkotnejših oziroma močnejši več od slabotnejših, Kalikles navaja tri dokaze. Prvi dokaz so boji med ljudmi in med polisi, kjer Kalikles omenja vojaške pohode: »S kakšno pravico se je na primer Kserks odpravil na bojni pohod proti Grčiji ali njegov oče nad Skite?«¹³ Močnejša ljudstva z večjo vojsko, pravi Kalikles, imajo pravico zavojevati šibkejše. Tretji dokaz, ki ga navaja, je mitološki dokaz. Kalikles meni, da tudi med polbogovi velja, da si lahko močnejši vzame to, kar si želi. V potrditev navaja dva fragmenta Pindarjeve pesnitve o Heraklesu in njegovi kraji Gerionovih bikov:

Zdi se mi, da tudi Pindar isto kot jaz nakazuje v pesmi, v kateri pravi, da je

postava kralj vseh,
smrtnih in nesmrtnih;
in da ona – kakor govori –
upravičuje najnasilnejše, kar vodi

9 τοῖς ἄλλοις ζώοις (*Gorgija*, 483d).

10 τὸ πλεόν ζητεῖν ἔχειν τῶν πολλῶν (*Gorgija*, 483c).

11 διὰ ταῦτα δὴ νόμῳ μὲν τοῦτο ἄδικον καὶ αἰσχρὸν λέγεται, τὸ πλεόν ζητεῖν ἔχειν τῶν πολλῶν, καὶ ἀδικεῖν αὐτὸ καλοῦσιν: ἡ δὲ γε οἶμαι φύσις αὐτῇ ἀποφαίνει αὐτό, ὅτι δίκαιόν ἐστιν τὸν ἀμείνω τοῦ χειρόνος πλεόν ἔχειν καὶ τὸν δυνατώτερον τοῦ ἀδυνατώτερου. δηλοῖ δὲ ταῦτα πολλαχοῦ ὅτι οὕτως ἔχει, καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις ζώοις καὶ τῶν ἀνθρώπων ἐν ὄλαις ταῖς πόλεσι καὶ τοῖς γένεσιν, ὅτι οὕτω τὸ δίκαιον κέκριται, τὸν κρείττω τοῦ ἥττονος ἄρχειν καὶ πλεόν ἔχειν. (*Gorgija*, 483c–483d).

12 Izraze boljši (βελτίων), imenitnejši (ἀμείνων) in močnejši (κρείττων), ki so v grščini vsi primerjalniki istega osnovnika, besede dober (ἀγαθός), Kalikles prvotno uporablja sinonimno. Šele na Sokratova nadaljnja vprašanja začne med njimi razlikovati. Razlika je sicer pomembna za sam potek argumentacije v *Gorgiji*, a ni tako pomembna za pričujočo razpravo, zato v prispevku uporabljam zgolj izraz »močnejši«, ki najboljše zajame Kaliklesovo razumevanje pravičnosti kot »pravico močnejšega«.

13 ἐπεὶ ποίῳ δίκαιῳ χρώμενος Ξέρξης ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα ἐστράτευσεν ἢ ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἐπὶ Σκύθας; (*Gorgija*, 483d).

z nadvse vzvišeno roko: to skleparam
po delih Herakla, zakaj nekupljene ...

– tako nekako pravi; pesmi namreč ne znam [na pamet]. Pripoveduje pa, da je [Herakles] odgnal Gerionu bike, ne da bi jih kupil ali da bi mu jih Gerion podaril, kot da je po naravi pravično to, da so voli in vsa druga posest slabših in šibkejših last boljšega in močnejšega.¹⁴

Zgodba o Heraklesovi deseti nalogi, torej o kraji Gerionovih bikov, ki je bila opisana že v *Teogoniji*,¹⁵ naj bi bila del *Titanomahije* (prim. Tsagalis 2017: 42–82) in je bila torej kanon antične mitologije, a Kalikles se poslužuje Pindarjeve neohranjene pesnitve predvsem zaradi verzov ἄγει δικαίων τὸ βιαιότατον / ὑπερτάτα χειρὶ (*upravičuje najnasilnejše, kar vodi / z nadvse vzvišeno roko*), ki jih uporabi kot dokaz, da tudi v svetu polbogov vlada pravično močnejšega oziroma zakon narave. Zakon (νόμος), pri čemer je na tem mestu mišljen zakon narave (ὁ νόμος τῆς φύσεως; *Gorgija*, 483e), tako naredi

14 δοκεῖ δὲ μοι καὶ Πίνδαρος ἄπερ ἐγὼ λέγω ἐνδείκνυσθαι ἐν τῷ ἄσματι ἐν ᾧ λέγει ὅτι—

νόμος ὁ πάντων βασιλεὺς
θνατῶν τε καὶ ἀθανάτων:

οὗτος δὲ δὴ, φησίν,—

ἄγει δικαίων τὸ βιαιότατον

ὑπερτάτα χειρὶ: τεκμαίρομαι

ἔργοισιν Ἡρακλέος, ἐπει—ἀπριάτας—

λέγει οὗτω πως—τὸ γὰρ ἄσμα οὐκ ἐπίσταμαι—λέγει δ' ὅτι οὔτε πριάμενος οὔτε δόντος τοῦ Γηρυόνου ἠλάσατο τὰς βοῦς, ὡς τούτου ὄντος τοῦ δικαίου φύσει, καὶ βοῦς καὶ ἄλλα κτήματα εἶναι πάντα τοῦ βελτιόνος τε καὶ κρείττονος τὰ τῶν χειρόνων τε καὶ ἡττόνων (*Gorgija*, 484b–c).

15 Hrízaor vzel Kalirío je, hčer Okeana, za ženo,

ta mu rodila je sina, triglavega Gerionēja,

tega nato pokončala mogočna je Herakla sila

na Eritéji otoku, tam kjer opletave govedi

tistega dne, ko odgnal je goveda s širokimi čeli

v Tirins presveti, prebredel globoke vodé Okeana ... (vv. 287–292).

V izvirniku: Χρυσάωρ δ' ἔτεκεν τρικέφαλον Γηρυονῆα

μιχθεὶς Καλλιρῶη κούρη κλυτοῦ Ὠκεανοῖο.

τὸν μὲν ἄρ' ἐξενάριξε βίη Ἡρακλεΐη

βουσί παρ' εἰλιπόδεσσι περιρρύτω εἰν Ἐρυθειίᾳ

ἡματι τῷ ὅτε περ βοῦς ἦλασεν εὐρυμετώπους

Τίρυνθ' εἰς ἱερὴν διαβάς πόρον Ὠκεανοῖο, ... (vv. 287–292).

tisto najnasilnejše za pravično (ἄγει δικαίων τὸ βιαιότατον), zato je tudi Herakles po pravici ubil giganta Geriona in mu odvedel bike oziroma govedo (ἡ βοῦς),¹⁶ ki so v antični Grčiji predstavljali pomemben vir premoženja.

Ni nepomembno, da tudi ta mitološka zgodba vključuje živali, torej bike oziroma govedo. K položaju živali v svetu bivajočega se vrnem v nadaljevanju, je pa na tem mestu treba opozoriti na jasno podobnost s Kalikleševim drugim dokazom za naravno pravičnost. Takole pravi:

Najboljše in najmočnejše med našimi zgrabimo kot leve že v mladosti; zaslužnjujemo jih z zarotitvami in čarovnijami, ko govorimo, da je treba imeti enako ter da je to lepo in pravično, če pa bi se – tako mislim – rodil mož, ki bi imel primerno naravo in bi se vsega tega otresel, (vezi) raztrgal in zbežal, poteptal te naše spise, čarodejstva, zarotitve in vse protinaravne zakone ter bi se, on, ki je bil naš suženj, pokazal kot naš gospodar – bi tu zasijala pravica narave.¹⁷

Ti ničejansko zveneči stavki opisujejo mladega leva, ki ga množica poskuša ukrotiti, a se zaradi svoje moči iztrga iz okov in postane gospodar, saj je po naravi močnejši od ljudi. Prispodoba je bila v klasični dobi znana in jo lahko najdemo na primer v Ajshilovi tragediji *Agamemnon*, njen pomen pa je bil razmeroma jasen: živalska narava je neukrotljiva, saj je takšen naravni red. Zbor v Ajshilovi tragediji zapoje naslednje verze:

16 Množina ἡ βοῦς, torej αἱ βόες, se v mitološkem kontekstu pogosto prevaja kot govedo ali živina.

17 πλάττοντες τοὺς βελτίστους καὶ ἐρρωμενεστάτους ἡμῶν αὐτῶν, ἐκ νέων λαμβάνοντες, ὥσπερ λέοντας, κατεπάδοντές τε καὶ γοητεύοντες καταδουλούμεθα λέγοντες ὡς τὸ ἴσον χρὴ ἔχειν καὶ τοῦτό ἐστιν τὸ καλὸν καὶ τὸ δίκαιον. ἐὰν δὲ γε οἶμαι φύσιν ἱκανὴν γένηται ἔχων ἀνὴρ, πάντα ταῦτα ἀποσεισάμενος καὶ διαρρήξας καὶ διαφυγὼν, καταπατήσας τὰ ἡμέτερα γράμματα καὶ μαγγανεύματα καὶ ἐπωδᾶς καὶ νόμους τοὺς παρὰ φύσιν ἅπαντας, ἐπαναστάς ἀνεφάνη δεσπότης ἡμέτερος ὁ δούλος, καὶ ἐνταῦθα ἐξέλαμψεν τὸ τῆς φύσεως δίκαιον (*Gorgija*, 483e–484b).

Tako je mož nekoč redil
 levjega otročička, prikrajanega za mleko,
 hrepenečega po sesku;
 stopil je v prvi čas življenja,
 krotek prijatelj otrokom,
 veselje starejših.
 Pogosto so ga pestovali
 kot majhnega dojenčka;
 zlakotni želodec ga je silil,
 da se je s svetlečim pogledom dobrikal roki.
 A s časom je pokazal
 značaj, podedovan od staršev.
 V zahvalo rediteljem
 se je nepovabljen pogostil
 s pogubnim pomorom črede.
 Nad hišo, umazano s krvjo,
 Je prišla neubranljiva bolečina,
 uničujoči mnogomor.¹⁸

18 ἔθρεψεν δὲ λέοντος ἱ-
 νιν δόμοις ἀγάλακτον οὖ-
 τως ἀνὴρ φιλόμαστον,
 ἐν βιότου προτελείοις
 ἄμερον, εὐφιλόπαιδα,
 καὶ γεραροῖς ἐπίχαρτον·
 πολέα δ' ἔσκ' ἐν ἀγκάλαις
 νεοτρόφου τέκνου δίκαν,
 φαῖδρωπὸς ποτὶ χεῖρα σαί-
 νων τε γαστρός ἀνάγκαις.
 χρονισθεὶς δ' ἀπέδειξεν ἦ-
 θος τὸ πρὸς τοκέων· χάριν
 γὰρ τροφεῦσιν ἀμείβων
 μηλοφόνοισι σὺν ἄταις
 δαῖτ' ἀκέλευστος ἔτευξεν·
 αἶματι δ' οἶκος ἐφύρθη,
 ἄμαχον ἄλγος οἰκέταις,
 μέγα σίνος πολυκτόνον· (vv. 717–734).

Ob teh besedah iz *Agamemnona* postane jasen tudi Kaliklesov argument. Slednji torej trdi, da v živalskem svetu vlada najmočnejši in kdor želi močnega ukrotiti, deluje proti zakonu narave. Kot v Ajshilovi zgodbi, v kateri mladi lev odraste in ubije svoje zatiralce (zgodbo so Platonovi bralci gotovo poznali), Kalikles podobno pravi, da je leva nemogoče ukrotiti. Zakon narave je torej nad človekom in vlada celotnemu bivajočemu, zato bo močnejši vedno zmagal in si podredil šibkejše.

Po daljšem pogovoru o tem, kdo je po naravi boljši (βελτίων), imenitnejši (ἀμείνων) oziroma močnejši (κρείττων) – tema, v katero se na tem mestu ne bom spuščal – Kalikles postavi naslednjo obrazložitev naravne pravičnosti. Po naravi imajo pravico imeti več »razumni v opravilih, ki zadevajo polis, in pogumni«,¹⁹ torej govorniki in politiki, ki si za doseganje svojega cilja upajo delati tudi krivice. Prav tako razloži, da je »po naravi lepo in pravično to«,²⁰ da »kdor namerava pravilno živeti, mora svoja poželenja pustiti, da so čim večja, in jih ne sme brzdati; in ko postanejo skrajno velika, mora biti dovolj sposoben, da jim streže zaradi (svojega) poguma in razumnosti ter se poteši s tem, česar si pač vsakokrat želi.«²¹ Srečen je torej človek, ki je dovolj pogumen, da v skladu s pravico narave deluje v svojo korist, zadovoljuje svoje želje, tudi na račun drugih, in nasploh živi v skladu s svojimi poželenji in potrebami. Po Kaliklesovem mnenju naravna pravičnost močnim posameznikom dovoljuje, da delujejo v svojo korist, tudi ko škodujejo drugim. Čeprav človek krade, zaslužnjuje, ubija itd., delujejo v skladu z naravno pravičnostjo, pa čeprav se morda zdi, da deluje krivično po zakonu (κατὰ νόμον). Prava pravičnost je torej pravičnost v skladu z naravo (κατὰ φύσιν).

19 τοὺς φρονίμους εἰς τὰ τῆς πόλεως πράγματα καὶ ἀνδρείους (*Gorgija*, 491c).

20 τοῦτ' ἐστὶν τὸ κατὰ φύσιν καλὸν καὶ δίκαιον (*Gorgija*, 491e).

21 ... ὅτι δεῖ τὸν ὀρθῶς βιωσόμενον τὰς μὲν ἐπιθυμίας τὰς ἑαυτοῦ ἔαν ὡς μεγίστας εἶναι καὶ μὴ κολάζειν, ταύταις δὲ ὡς μεγίσταις οὐσαις ἱκανὸν εἶναι ὑπηρετεῖν δι' ἀνδρείαν καὶ φρόνησιν, καὶ ἀποπιμπλάναι ὧν ἂν ἀεὶ ἡ ἐπιθυμία γίγνηται. (*Gorgija*, 491e–492a).

Zdaj si pogledjmo še, kakšne živalske motive v svoji argumentaciji uporablja Sokrat, ki v ugovor Kaliklesovi poziciji navede dva živalska motiva. Prvi živalski motiv navede kot kritiko Kaliklesovega razumevanja hedonizma, drugi motiv pa za ponazoritev svojega razumevanja pravičnosti.

Najprej ugovarja Kaliklesovi tezi, da mora človek za dobro življenje krepiti in zadovoljevati svoja poželenja in potrebe. Protiargument je detajlen, a glavna teza ugovora je, da so »srečni tisti, ki ne potrebujejo ničesar«. ²² Kalikles se s Sokratom seveda ne strinja in mu odgovarja, da je takšno življenje pravzaprav življenje »kamnov in mrličev«. ²³ Na tem mestu Sokrat za ponazoritev ponudi svojo živalsko prisposodbo: Kaliklesu odgovarja, da takšno življenje ni življenje »mrtveca ali kamna«, temveč življenje »nekakšne rase« (Χαραδριῶς; *Gorgija*, 494b). Ni povsem jasno, katero žival Sokrat imenuje z besedo χαλαδριός, najverjetneje pa gre za eno izmed vrst prlivk (lat. *Burhinidae*; Dodds 1959: 306), omenja pa jo na tem mestu verjetno zato, ker se ptica prehranjuje predvsem ponoči in zjutraj, v pustih pokrajinah, in so jo torej videli pretežno v času hranjenja. ²⁴ Prav tako je v Sokratovem odgovoru mogoče prepoznati namig, da je Kaliklesova razlaga naravne pravičnosti primerna za živali (morda tudi za svet polbogov), nikakor pa ne velja za človeka. Tako Sokrat vzpostavi razliko med tremi nivoji bivajočega v odnosu do pravičnosti: neživo naravo (kamni in mrličji), za katero pravičnost ni relevantna, živali, ki živijo v skladu z zakoni narave, in ljudmi, ki morajo slediti pravičnemu in dobremu.

Drugi živalski motiv Sokrat uporabi za ponazoritev svojega razumevanja pravičnosti, ki sem ga na kratko predstavil v prvem delu prispevka. Primer, ki ga navaja, je splošno razširjena prisposodba o oskrbniku živali (gl. Bell, 2015):

²² οἱ μηδενὸς δεόμενοι εὐδαίμονες εἶναι (*Gorgija*, 492e).

²³ οἱ λίθοι [...] καὶ οἱ νεκροὶ (*Gorgija*, 492e).

²⁴ Cf. Thomson 1895: 311. Podoba prehranjevanja ptice, ki neprestano kljuvajo po tleh, pa je ne glede na to, katera ptica je dejansko χαλαδριός, dovolj povedna.

Vsekakor bi oskrbnik oslov, konj in bikov veljal za slabega, če bi bil takšen: če bi [te živali] sprva sprejel v oskrbo takšne, ki ga niti ne brcajo, ne bodejo in ne grizejo, [končno] pa bi pokazal takšne, ki zaradi svoje podivjanosti počnejo vse to. Se ti ne zdi, da je slab vsak oskrbnik katerih koli živih bitij, ki jih je prevzel bolj krotke, [končno] pa pokaže bolj divja bitja, kot jih je prevzel? ²⁵

Prisposodba oskrbnika, ki živali vzgaja in si jih pokori, je znana Platona prisposodba za Atenski polis in vladanje (gl. npr. *Država*, 343a–b. Cf. Ksenofont, *Spomini na Sokrata*, 1. 2. 32. To je razvidno tudi iz samega konteksta navedenega odlomka, saj se Sokrat in Kalikles pogovarjata o tem, ali je bil Perikles dober ali slab vladar. Po Sokratovem mnenju je oskrbnik oslov, konj in bikov slab oskrbnik, če svoje črede ne ukroti in mu ta podivja, kar naj bi se zgodilo Periklesu, ko so mu Atenci na javnem procesu leta 430 pr. n. št. odvzeli poveljstvo in ga finančno oglobili. Seveda je pomenljivo, da je Platon na prvo mesto postavil osle (v grščini je to še toliko bolj očitno, saj ὄνων γούν ἄν ἐπιμελητῆς καὶ ἵππων καὶ βοῶν ..., besedo za besedo pomeni *oslov tedaj bi oskrbnik, pa tudi konj in govedi* ...), s čimer je namigoval, da so Atenci pravzaprav »osli« (οἱ ὄνοι). A še bolj je pomembno, da je Sokratova prisposodba postavljena kot neposreden odgovor na Kaliklesovo prisposodbo o levu, ki se ne pusti ukrotiti. Po njegovem mnenju mora dober vladar, ki ve, kaj je dobro in

²⁵ ὄνων γούν ἄν ἐπιμελητῆς καὶ ἵππων καὶ βοῶν τοιοῦτος ὢν κακὸς ἂν ἐδόκει εἶναι, εἰ παραλαβὼν μὴ λακτίζοντας ἑαυτὸν μηδὲ κυρίττοντας μηδὲ δάκνοντας ἀπέδειξε ταῦτα ἅπαντα ποιοῦντας δι' ἀγριότητα. ἢ οὐ δοκεῖ σοι κακὸς εἶναι ἐπιμελητῆς ὅστισοῦν ὄνουσιν ζῶου, ὃς ἂν παραλαβὼν ἡμερότερον ἀποδείξει ἀγριώτερον ἢ παρέλαβε; (*Gorgija*, 516a–b). Še eno podobno prisposodbo podaja Sokrat skoraj takoj za zgornjim primerom, prisposodbo kočijaža: »Kajti dobri kočijaži pač niso tisti, ki na začetku ne padejo z vprege, ampak padejo tedaj, ko konje skrbno varujejo ter sami postanejo boljši vozniki: to se ne dogaja niti pri kočijaštvu niti pri kakšni drugi dejavnosti. (οὐκ οὐ οἱ γε ἀγαθοὶ ἡνίοχοι κατ' ἀρχὰς μὲν οὐκ ἐκπίπτουσιν ἐκ τῶν ζευγῶν, ἐπειδὴν δὲ θεραπεύσωσιν τοὺς ἵππους καὶ αὐτοὶ ἀμείνους γένωνται ἡνίοχοι, τότε ἐκπίπτουσιν: οὐκ ἔστι ταῦτ' οὐτ' ἐν ἡνιοχείᾳ οὐτ' ἐν ἄλλῳ ἔργῳ οὐδενί.)« (*Gorgija*, 516e) Prisposodba kočijaža nadaljuje prisposodbo oskrbnika, s čimer Sokrat poudari svoje prepričanje, da je dober oskrbnik ali kočijaž tisti, ki bo v svoji veščini vedno boljši, ne pa vedno slabši. Atenski voditelji (omenjeni so Perikles, Temistokles in Miltiad), ki jim je ljudstvo »pobezljalo« in jih kaznovalo, torej niso bili dobri voditelji.

pravično, svoje ljudstvo (»osle«) ukrotiti, da bo tudi samo sledilo dobremu in pravičnemu.

Obe živalski prisposobi, ki ju uporabi Sokrat, nasprotujeta Kaliklesove mu razumevanju pravičnosti v skladu z naravo (κατὰ φύσιν), ki naj bi veljala za vsa živa bitja, tako za živali kot za ljudi. Sokrat v ugovor pokaže, prvič, da je hedonističen način življenja primeren zgolj za živali (neka kšno raco, χαλαδριός), saj živali zgolj zadovoljujejo svoje potrebe. Takšen način življenja je torej neprimeren za človeka, ki mora za dobro življenje (εὐδαιμονία) slediti redu, pravičnosti in dobremu. In drugič, da morajo vladarji kot oskrbniki živali ukrotiti ljudi, kar hkrati pomeni, da morajo zatreti živalsko naravo ljudi (predvsem tistih ljudi, ki so kot osli, οἱ ὄνοι). Naloga pravičnih in dobrih pa je, da druge spodbujajo, naj živijo dobro (εὐδαιμονία) oziroma pravčno in v skladu s kozmičnim redom.

ŽIVALI IN VPRAŠANJE NORMATIVNOSTI ETIČNEGA DELOVANJA V GORGIJI

Kalikles in Sokrat primere iz živalskega sveta uporabljata z namenom ponazoritve svojih etičnih teorij. Očitno je, da se glede razumevanja pravičnosti povsem razhajata, a hkrati njuna uporaba primerov iz sveta živali kaže na to, da drug drugemu ne more ugovarjati. Za zaključek si torej pogledajmo, zakaj se sogovornika prenehata pogovorajati (διαλέγεσθαι) in kako je s tem povezano vprašanje normativnosti etičnega delovanja.

Kalikles zagovarja prepričanje, da za človeka velja enaka naravna pravičnost kot za živali. To med drugim pomeni, da mora človek slediti svojim željam in potrebam in da jih lahko zadovoljuje tudi tako, da drugim

(predvsem šibkejšim) škoduje. Kalikles torej meni, da pravičnost v celoti določa narava oziroma človeški nagoni in potrebe, zato zakonov oziroma etičnih načel sploh ne potrebujemo.

Tudi Sokrat prepozna to zagato, zato sam razlikuje med človeškimi nagoni, potrebami in ugodjem (χάρις) – ki so v domeni telesa – in med tem, kar meni, da je za človeka dobro – kar je v domeni duše in razuma. Znan primer je njegova razlaga veščine kuharstva in zdravilstva. Po njegovem mnenju se kuharstvo telesu prilizuje z ugodjem, zdravilstvo pa telo zdravi in dela dobrega, a mu zato včasih povzroča tudi bolečino. Takole razloži Sokrat:

Če namreč duša ne bi poveljevala telesu, ampak bi (telo) samo vladalo nad seboj, in če duša ne bi natančno opazovala in razločevala med kuharstvom in zdravilstvom, ampak bi presojalo telo, ki bi izmerjalo ugodja, ki prihajajo do njega samega, [...] ne bi bilo več razlike med tem, kar pripada zdravilstvu in zdravju, ter tem, kar pripada kuharstvu.²⁶

Če človek torej ne bi razlikoval med ugodjem (telesom) in dobrim (dušo) oziroma če bi vse presojal zgolj glede na ugodje, potem ne bi mogel vedeti, kaj je dobro in kaj slabo. Človek pa je presojanja dobrega zmožen in zato se lahko podvrže tudi neprijetnemu, na primer neokusnemu zdravniškemu napitku ali bolečemu kirurškemu posegu, saj ve, da je to zanj dobro. In prav zato je človek zmožen delovati pravično in dobro, in sicer ne glede na to, ali je to v skladu z njegovimi potrebami ali ne, in ne glede na to, ali mu to povzroča ugodje ali neugodje.

Glavna točka razhajanja med Sokratom in Kaliklesom je tako vprašanje, zakaj sploh delovati pravično, torej vprašanje normativnosti etičnega

²⁶ καὶ γὰρ ἂν, εἰ μὴ ἡ ψυχὴ τῷ σώματι ἐπεστάται, ἀλλ' αὐτὸ αὐτῷ, καὶ μὴ ὑπὸ ταύτης κατεθεωρεῖτο καὶ διεκρίνετο ἢ τε ὀψοποικῆ καὶ ἡ ἰατρικῆ, ἀλλ' αὐτὸ τὸ σῶμα ἔκρινε σταθμώμενον ταῖς χάρισι ταῖς πρὸς αὐτό [...] ἀκριτῶν ὄντων τῶν τε ἰατρικῶν καὶ ὑγιεινῶν καὶ ὀψοποικῶν (Gorgija, 465c-d).

delovanja. Da je prav normativnost tista, kjer Sokrat ne zmore ugovarjati Kaliklesu, postane jasno, če pomislimo na delo harvardske filozofinje Christine Korsgaard *The Sources of Normativity*. Podobno kot Sokrat tudi Korsgaard meni, da človek lahko deluje etično, saj je preko refleksije sposoben razlikovati med pravičnim delovanjem in svojimi impulzi – za razliko od živali, ki med impulzi in delovanjem ne razlikujejo, zato zanje vprašanje etičnega delovanja sploh ni relevantno. Takole zapiše:

Pozornost nižjih živali je priklenjena na svet. Njihove predstave so enake njihovim prepričanjem in njihove želje so istovetne njihovi volji. Svoja dejanja opravljajo zavedno, a se jih same ne zavedajo, kar pomeni, da dejanja ne morejo postati predmet njihove pozornosti. Toda mi, človeške živali, usmerjamo pozornost na svoje zavedane in želje, na lastne miselne procese in se jih tudi zavedamo. Zato lahko o njih razmišljamo. (Korsgaard in O'Neill, 1996: 92–93)

Človek, ki svoje želje in nagone lahko reflektira, je torej sposoben, da svojim željam tudi ne sledi. Za razliko od živali lahko o njih razmišlja in jim nasprotuje, zato lahko premisli o svojem delovanju in se posledično odloči za pravično ali nepravično delovanje; ali kot pravi Sokrat, lahko se odloči, da namesto nagonom in ugodju sledi dobremu. Živali pa, vsaj tako Korsgaard, takšnega premisleka niso sposobne opraviti, zato delujejo nagonsko in v skladu z lastnimi impulzi, tj. »njihove želje so istovetne njihovi volji«.

Kaliklesovo razumevanje normativnosti etičnega delovanja je torej jasno. Če človek deluje v skladu s pravico močnejšega oziroma po zakonu narave ($\delta \nu \mu \omicron \varsigma \tau \eta \varsigma \phi \acute{\upsilon} \sigma \epsilon \omega \varsigma$; *Gorgija*, 483e), ga za delovanje motivirajo njegova naravna nagnjenja, želje in potrebe. Zato odgovor na vprašanje, zakaj ravnati pravično, sploh ni potreben. Če pravičnost v skladu z zakonom ($\kappa \alpha \tau \grave{\alpha} \nu \acute{\omicron} \mu \omicron \nu$) poraja vprašanje, zakaj se moram zakonom ($\omicron \iota \nu \acute{\omicron} \mu \omicron \iota$) podvreči, pa pravičnost v skladu z naravo ($\kappa \alpha \tau \grave{\alpha} \phi \acute{\upsilon} \sigma \iota \nu$) od človeka zahteva zgolj to, da posluša svoje želje in jim sledi. V tem smislu lahko

razumemo tudi Kaliklesovo vztrajno navajanje živalskih prisposodob, saj naj bi se živali, kot pravi Korsgaard, ne spraševale o etičnosti svojega ravnanja, temveč naj bi zgolj ravnale v skladu s svojimi impulzi in v skladu s svojo naravo.

Kaj pa Sokratovo razumevanje normativnosti? Tu se stvari nekoliko zapletejo. V prologu *The Sources of Normativity* Christine Korsgaard piše, da postane normativno etično vprašanje (torej vprašanje, kaj nas zavezuje, da ravnamo etično) pomembno šele v novem veku:

Za Platona in Aristotela slediti vrednotam pomeni slediti stvarem, kot so *same po sebi*. V etiki to vodi do tega, čemur bi rekli ideja odličnega [pri Platonu dobrega]. V tem primeru pomeni zasledovati stvari, kakršne so same po sebi, da *vi* zasledujete sebe, kakršni ste sami po sebi. [...] Vzgojena oseba ne potrebuje vsiljevanja odličnosti [ali dobrega], saj sama po naravi teži k izpolnjevanju popolne ideje o sami sebi. (Korsgaard in O'Neill, 1996: 2–3)

Povedano drugače, v antiki vprašanje, zakaj moram ravnati pravično, ni bilo pomembno, saj so ljudje svet na ontološki ravni razumeli kot dober. Človek si je namreč po naravi želel biti *dober* človek, zato je bila ideja dobrega in pravičnega normativna sama po sebi.

To je tudi eden izmed razlogov, zakaj se v *Gorgiji* Sokrat odloči, da bo za spodbijanje Kaliklesovega argumenta zadostovalo, da pokaže na njegovo napačno razumevanje pravičnosti in dobrega. Sokrat se tako ne vpraša, zakaj moramo ravnati pravično, temveč v prvi vrsti razpravlja o tem, kaj pravično sploh je. Ko pokaže, da je kozmos urejen, pravičen in dober, to zanj avtomatično pomeni, da hoče biti urejen, pravičen in dober tudi človek. To, da hočemo biti pravični in dobri, po njegovem mnenju izhaja že iz same narave dobrega. Povedano drugače, sama narava dobrega zahteva dobra in pravična dejanja.

A Kalikles je, s tem ko je človeško pravičnost izenačil z živalsko/naravno pravičnostjo, pod vprašaj postavil prav normativnost ideje dobrega. Iz dialoga je razvidno, da se je Platon te zagate do neke mere celo zavedal, saj je dialog zaključil z znanim eshatološkim mitom, v katerem sodniki sodijo duše umrlih in jih kaznujejo glede na njihova dejanja v življenju. Njegova ideja je razmeroma preprosta: kdor je živel dobro in pravično, bo v posmrtnem življenju nagrajen, a kdor je krivičen, bo kaznovan s hudim trpljenjem (glej *Gorgija*, 523a–527a). Odgovor na vprašanje, zakaj delovati pravično, se torej nahaja v posmrtnem življenju. A kot bralci dialoga seveda ne moremo spregledati, da normativnost etičnega delovanja razlaga mit, ki ga Sokrat sam pomenljivo imenuje »bajka kakšne starke«. ²⁷ Še bolj pa je pomenljivo to, da eshatološki mit očitno ni plod pogovarjanja (διαλέγεσθαι), ki ga kot orodje iskanja resnice tako čisla Sokrat, temveč javno govorjenje (δημιγορέω), torej produkt prav tiste dejavnosti, ki jo Sokrat v celotnem dialogu (proti Gorgiji, Polosu in Kaliklesu) kritizira kot prilizovalsko večino, ki ne vodi do resnice. Zdi se torej, da se je Platon zavedal nevarnosti, ki izhaja iz zanemarjanja vprašanja normativnosti etičnega delovanja, a hkrati na to vprašanje ni želel odgovoril.

Razprava o motivih živali v dialogu *Gorgija* je torej pokazala na nekaj interpretativnih zagat Platonovega besedila. Še več, pokazala je, da Kalikles pravzaprav ni bil absolutni nihilist, kot se mu včasih očita (gl. Dodds 1959: 386–391; prim. Nietzsche 2004: 246–262), temveč je s svojo etično pozicijo odprl problem normativnosti etičnega delovanja. To vprašanje je Platona očitno begalo, a vendar nanj ni želel ali znal odgovoriti. Tu seveda ne gre za to, da bi Kaliklesu in njegovi etiki dali prav, saj je absurdnost ter nesmiselnost Kaliklesove etične teorije več kot očitna in seveda se nihče ne bo strinjal s tem, da je pravično ubijati za lastno materialno korist. Veliko bolj pomembno pa je, da je Kalikles s svojim argumentom naravne pravičnosti odprl problem

normativnosti etičnega delovanja. In če tega vozla ni uspel razvozlati niti Platon, potem ni naključje, da dobrega odgovora na vprašanje, zakaj ravnati pravično, ne poznamo niti danes.

VIRI IN LITERATURA

- AJSHIL/MARINČIČ, Marko (prev.) (2008): *Oresteja*. Ljubljana: Modrijan.
- BARNEY, Rachel (2017): Calicles and Thrasymachus. V: ZALTA Edward N. (ur.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford, CA: Stanford University.
- BELL, Jeremy (2015): Taming horses and desires: Plato's politics of care. V: BELL, Jeremy /NAAS, Michael (ur.): *Plato's animals: Gadflies, horses, swans, and other philosophical beasts*. Bloomington, IN: Indiana University Press, str. 115–130.
- BELL, Jeremy /NAAS, Michael (ur.) (2015): *Plato's animals: Gadflies, horses, swans, and other philosophical beasts*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- BERMAN, Scott (1991): Socrates and Calicles on pleasure. V: *Phronesis*, let. 36, št. 2, str. 117–140.
- CATANA, Leo (2021). Two theories of natural justice in Plato's *Gorgias*. V: *Elenchos*, let. 42, št. 2, str. 209–228.
- DODDS, E. R. (1959): *Gorgias: A revised text*. Oxford: Clarendon Press.
- HEZIOD/GANTAR, Kajetan (prev.) (2009): *Teogonija; Dela in dnevi*. Ljubljana: Modrijan.
- IRANI, Tushar (2017): *Plato on the value of philosophy: The art of argument in the Gorgias and Phaedrus*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KNOLL, Manuel (2021): Sophistic criticisms of the rule of law: A comparison of Calicles and Thrasymachus. V: *Filosofický časopis*, let. 69, št. 2, str. 65–87.
- KOCIJANČIČ, Gorazd (2006): *Platon: Zbrana dela*. Celje: Mohorjeva družba.
- KORSGAARD, Christine M./O'NEILL, Onora (1996): *The sources of normativity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KSENOFONT (2012): *Spomini na Sokrata*. Ljubljana: KUD Logos.
- NIETZSCHE, Friedrich (2004): *Volja do moči: poskus prevrednotenja vseh vrednot*. Ljubljana: Slovenska matica.

27 μῦθος [...] ὡσπερ γὰρ ὁ (Gorgija, 527a).

- ROUSSEAU, Jean-Jacques/ŠIMENC, Marjan (ur.) (2017). *Družbena pogodba; Razprava o izvoru in temeljih neenakosti med ljudmi*. Ljubljana: Krtina.
- RUDEBUSCH, George (1992): Calicles' Hedonism. V: *Ancient philosophy*, let. 12, št. 1, str. 53–71.
- THOMPSON, D'Arcy Wentworth (1895) *A glossary of Greek birds*. Oxford: Clarendon Press.
- THOMSON, Judith Jarvis (2008): *Normativity*. Chicago, IL: Open Court.
- TSAGALIS, Christos (2017): *Early Greek epic fragments*. Berlin: De Gruyter.

PLINIJEV OPIS
ŽIVALSKEGA SVETA IN
NJEGOVI VIRI

Matej Hriberšek

UVOD

»Preidimo na druga živa bitja, najprej na kopenske živali!« S temi besedami je rimski enciklopedist Plinij Starejši začel svoj opis živalskega sveta v 8. knjigi svojega *Naravoslovja* (*Naturalis historia*), ki je nedvomno najpomembnejše delo s področja naravoslovja, ohranjeno v rimski literarni tradiciji in je s 37 knjigami tudi najobsežnejše ohranjeno prozno delo rimske antike. Obsežni kompendij, v katerem je povzel antično védenje o naravoslovju in se v strokovni literaturi včasih pompozno omenja kot *Encyclopaedia Britannica* antičnega sveta, je po svojem pomenu vsekakor presejal vsa Plinijeva pričakovanja, saj je bil od svojega nastanka v 1. stoletju po Kristusu do konca antike, ves srednji vek in znaten del novega veka ena glavnih strokovnih referenc za področje naravoslovnih ved. V tem prispevku je v prvem delu na kratko predstavljena Plinijeva biografija, v drugem delu pa knjige od 8 do 11, v katerih je Plinij strnjeno povzel in predstavil antično zoologijo: kopenske živali, vodne živali, ptice in žuželke, sklop o zoologiji pa je zaključil s predstavitvijo primerjalne anatomije živih bitij.

PLINIJEV ŽIVLJENJEPIS

Gaj Plinij Sekund Starejši se je rodil konec leta 23 ali v začetku leta 24 po Kr. v času vladavine cesarja Tiberija v mestu Novi Komum (zdaj Como) v Transpadanski Galiji (zdaj severna Italija severno od reke Pad);¹ nekaj časa je za njegovo rodno mesto napačno veljala Verona.² Podatkov

1 O zgodovini območja gl. Peyre 1979; Grassi 1995; Williams 2001; Elver 2001: 110; Galsterer 1976; Sherwin-White 1973; Vittinghoff 1951. Za širši severnoitalijanski prostor gl. Chilver 1941: 106–112; Roncaglia 2018: 75–88. Za Plinijev opis Transpadanske Galije gl. *Naravoslovje* 3, 123–125; 3, 130; 3, 138.

2 Na to bi lahko nakazoval napis, ki so ga našli v Veroni. Gl. CIL, 1, 3442 = Mommsen 1872.

o njegovi družini, katere člani so bili viteškega stanu,³ je malo,⁴ bila pa je dokaj premožna in v lokalnem okolju Komuma pomembna. Imel je tudi sestro Plinijo, poročeno z Lucijem Cecilijem Sekundom iz Komuma, ki je kmalu po rojstvu sina Plinija umrl; njen brat, ki ni bil poročen, je prevzel skrb za ovdovelo sestro in za nečaka, ki ga je z oporoko posvojil, ta pa je prevzel ujčevo ime in postal Gaj Plinij Cecilij Sekund Mlajši (*C. Plinius Caecilius Secundus*).

O Plinijevih mladih letih ni podatkov. Prvo izobrazbo si je pridobil v domačem okolju; dejstvo, da je bil rimski državljani viteškega stanu z ustreznim družinskim in tudi premoženjskim zaledjem, je Pliniju obetalo solidno prihodnost in mu dajalo lepe obete za potencialno uspešno kariero, prvenstveno vojaško, pa tudi upravno in politično. Zato se je domnevno v času vladavine cesarja Kaligule (vladal 37–41) odpravil v Rim, kjer se je moral kot človek sicer plemiškega stanu, a izvirajoč iz provincialnega okolja severne Italije še posebej potruditi in dokazati. Njegov učitelj v Rimu je bil priznani rimski vojak, politik in literat (tragiški pesnik) Pomponij Sekund,⁵ ki je postal Plinijev prijatelj⁶ in mentor, morda celo patron; Plinij, ki je pozneje napisal Pomponijevo biografijo, se je posvečal študiju književnosti, jezika, znanosti, filozofije, prava in govornišva. Filozofijo sta ga poučevala tudi Tit Klodij Trazea Pet⁷ in Lucij Anej Seneka Mlajši.

V tem obdobju, tj. v prvih letih vladanja cesarja Klavdija (vladal v obdobju 41–54), je Plinij tudi vzpostavljajal stike z uglednimi in vplivnimi

3 Gl. Reynolds 1986: 1; Beagon 1992: 6–14.

4 Nekaj podatkov najdemo na epigrafskih napisih, npr. CIL 5, 5262; 5, 5263; 5, 5667; 1, 5272 idr.

5 Gl. Conte 2010: 448, 526; Ribbeck 1892, 57–58. Za maloštevilne fragmente njegovih tragedij gl. Ribbeck 1897: 267–269. Gl. tudi Rudich 2005: 24, 184, 254–255, 294, 296; CIL 11, 3806; 13, 5200; 13, 5201; 14, 2241.

6 Plinij Mlajši, *Pisma* 3, 5. Izvirno besedilo odlomkov iz pisem Plinija Mlajšega je vzeto iz Plinius/Kasten 2011, razlaga pa se opira tudi na Sherwin-White 1966; prevodi so avtorsko delo avtorja prispevka.

7 Gl. Strunk 2010; Goulet 2016; Eck 1997; Rudich 2005: *passim*.

posamezniki, ki so pozneje vplivali na njegovo kariero; to je začel v vojski kot član posebnih viteških konjeniških enot (*militiae equestres*)⁸ najprej v Zgornji Germaniji (*Germania superior*)⁹ kot poveljnik kohorte (*praefectus cohortis*)¹⁰ trakijskih pomožnih enot, pozneje pa kot vojaški tribun (*tribunus*) in prefekt vojaškega krila (*praefectus alae*);¹¹ službovanje v Germaniji potrjujejo tudi epigrafski viri.¹² Tu se je udeležil pohoda proti germanskim Havkom (l. 47) in Hatom (l. 50) ter pohoda v Spodnjo Germanijo,¹³ začel pa je tudi pisati spise, ki so bili vsebinsko povezani z Germanijo. Datum vrnitve v Rim ni znan (med letoma 52 in 59).¹⁴

Načrtovano pravniško kariero je zaradi vladavine cesarja Nerona (tega je pozneje v *Naravoslovju* odkrito kritiziral¹⁵ in ga celo označil za sovražnika človeškega rodu)¹⁶ in nevarnosti, ki jih je prinašala, opustil;¹⁷ umaknil se iz javnega življenja in se posvetil pisanju.¹⁸ Po Neronovi smrti je Plinij stopil na stran Vespazijana, ta pa se mu je za podporo oddolžil s tem, da mu je po prevzemu oblasti l. 69 omogočil zavidanja vredno kariero; postal je tudi cesarjev svetovalec in zaupnik. Antični viri navajajo, da je

bil večkrat prokurator¹⁹ (sodobni zgodovinarji so glede te navedbe neenotni)²⁰ in da je svojo funkcijo opravljal zelo prizadevno in uspešno.²¹ Domnevno je bil prokurator štirikrat: v Tarakonski Hispaniji, v prokonzularni Afriki, v Narbonski Galiji in v Belgijski Galiji.

V Tarakonski Hispaniji, kjer je bil med letoma 72 in 74, je skrbel za cesarske finance;²² natančni geografski opisi Hispanije, njenih naravnih pojavov, danosti, prebivalstva, živalstva in rastlinstva nakazujejo, da je bil res tam in da je podatke zbiral sam.²³

Tudi za ostale tri prokurate (v Afriki, Narbonski Galiji in Belgijski Galiji) so edina dokazila zgolj navedbe v *Naravoslovju*; strokovnjaki glede tega vprašanja zaradi številnih nedorečenosti in pomanjkanja dokazov niso enotnega mnenja.²⁴ V Narbonski Galiji²⁵ je domnevno služboval l. 70 po Kr.; tu je bila morda njegova postaja na poti v eno od vojaških postojank v Germaniji,²⁶ da pa je deželo poznal, nakazujejo opisi pojavov in dogodkov v *Naravoslovju*, ki jim je bil sam priča.²⁷ V prokonzularni Afriki²⁸ (natančni opisi krajev in naravnih pojavov nakazujejo, da jih je

8 Prim. Svetonij, *Božanski Klavdij* 25. Za natančnejše opise gl. Saddington 1996; Southern, 2006: 146–166; Keppie 2005; Erdkamp 2007; Fields 2009.

9 Za natančnejši opis gl. Drack/Fellmann 1988; Furger/Isler-Kerényi/Jacommet/Russenberger/Schibler 2001; Carroll 2001; Klee 2013.

10 Keppie 2005: 150.

11 Sallmann 2000: 1135.

12 Maxfield 1981: 67–100; CIL 13, 10026, 22.

13 Za podrobnejše opise gl. Syme 1979–1991: II, 742–773; Reynolds 1986: 1–10.

14 Maxwell-Stuart, 1996.

15 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 35, 51; 37, 50.

16 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 7, 45.

17 Za natančnejši oris Neronovega obdobja in temnih plati njegove osebnosti in vladavine gl. Grant 1970; Bowman/Champlin/Lintott 1996: 198–282; Malitz 1999; Goodman 2003: 47–57; Shotton 2016; Christ 2009⁶: 207–242; Krüger 2012; Bartsch/Freudenberg/Littlewood 2017.

18 Della Casa 1982.

19 O funkciji prokuratorjev gl. Pflaum 1960–1961, 1982: *passim*; Aubert 1994: 9, 20, 43, 54, 94–95, 156, 183–186, 294; Schäfer 1998; Faoro 2015.

20 Syme 1969: 208–218; Reynolds 1986: 8; Healy 1999; Murphy 2004: 2–6.

21 Plinij Mlajši, *Pisma* 3, 5, 7; Svetonij, *Plinijev življenjepis*.

22 Prim. tudi Plinij Starejši, *Naravoslovje*, 3, 6; 19, 35; 31, 24; Plinij Mlajši, *Pisma* 3, 5, 17.

23 Gl. *Naravoslovje* 3, 30; 4, 112; 8, 199; 8, 217–218; 19, 10; 19, 26 in nasl.; 33: 54, 62, 66, 67, 76, 89, 96, 106, 114, 118.

24 Za poskus časovne določitve omenjenih treh prokurator gl. König-Winkler 1979: 22–23.

25 Rimska provinca od l. 118 pr. Kr. z glavnim mestom Narbon (zdaj Narbonne), zdaj Provansa. Gl. Chevallier 1985; Rivet 1988; Gros 2008; Christol 2010.

26 Syme 1969: 211–213.

27 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 2, 150 (opis padca meteorita); 9, 29–32 (opis sodelovanja ljudi in delfinov pri ribolovu na območju Nemavza (zdaj Nîmes); 34, 3; 34, 96 (pridobivanje bakra in njegova predelava) idr.

28 Za zgodovino severnoafriškega prostora gl. Le Bohec 2013²; Décret/Fantar 2008; Hugoniot 2006; Manton 1988; Raven 1993³; Tufi 2012.

osebno obiskal)²⁹ je bil Plinij pomočnik Tiberija Julija Aleksandra,³⁰ tu je najbrž sodeloval v vojni proti Judom (69–70 po Kr.), v to obdobje pa sega tudi začetek prijateljstva s poznejšim cesarjem Titom. V Belgijski Galiji³¹ (omemb te je v *Naravoslovju* malo)³² naj bi se Plinij mudil domnevno l. 75. Domnevo, da naj bi Plinij služboval tudi v provinci Siriji, je l. 1838 spodbudila najdba sicer okrnjenega napisa med ruševinami starofeničanskega mesta Arados;³³ tu naj bi bil subprokurator in podrejen Vespazijanovemu zaupniku Gaju Liciniju Mucijanu, sicer priznanemu učenjaku in starinoslovcu.³⁴ Domneve ne potrjuje noben drug pisni ali materialni vir, pa tudi sam Plinij tega ne navaja.

Ali je Plinij deloval kot prefekt (poveljnik) redarjev, tj. rimskih nočnih požarnih straž,³⁵ ni mogoče zanesljivo potrditi. Zanesljivo pa je l. 76 postal poveljnik cesarskega ladjevja v zahodnem Sredozemlju s poveljstvom v Mizenu v Neapeljskem zalivu, ki je Rim oskrbovalo z osnovnimi potrebščinami in surovinami; to funkcijo je opravljal do smrti.

Plinijevo življenje je razmeroma malo znano in slabo dokumentirano, najbolj markanten dogodek njegovega življenja pa je bila njegova smrt ob izbruhu Vezuva l. 79, ki jo je nazorno in dramatično opisal njegov nečak Plinij Mlajši, sam priča ujčeve smrti.³⁶ Plinij se je v svoji razi-

skovalni vnemi z ladjo opravil proti Vezuvu, da bi opazoval ta izjemni naravni fenomen, a je njegova pot postala reševalna akcija ogroženih prijateljev. Dogodka ni preživel. Opis zadnjih ur njegovega življenja najdemo v pismih nečaka Plinija Mlajšega,³⁷ iz katerih pa ni mogoče ugotoviti vzroka smrti (zadušitev, zastrupitev, astma, srčni infarkt ali možganska kap).³⁸

Če je šel kdo mimo vrat, je slišal njegovo zaradi korpulentnosti precej težko in smrčče dihanje. Toda tla na dvorišču, s katerega se je šlo v njegovo sobo, so se zato, ker jih je prekrila mešanica pepela in plovcev, tako zelo dvignila, da bi ne mogel več priti ven, če bi se le še nekoliko dlje pomudil v spalnici. Zato so ga zbudili; šel je iz sobe ter se vrnil k Pomponijanu in drugim, ki so noč prebedeli. Skupno so se posvetovali, ali naj ostanejo v poslopjih ali naj hodi-jo naokrog na prostem. Zaradi pogostih močnih potresnih sunkov so se namreč hiše majale in videti je bilo, kakor da se dvigajo s svojih temeljev, da jih nosi in da se gugajo zdaj sem, zdaj tja. [...] Na glave so si poveznili vzglavnike in si jih privezali s krpami; s tem so se zaščitili pred padajočim kamenjem. Drugod se je že danilo, tam pa je bila noč, temna in gosta, kot še nikoli. [...] Sklenili smo oditi na obalo in se od blizu prepričati, ali morje že dopušča plovbo; a to je bilo še vedno divje in nedostopno. Tam se je ujec zleknil na razgrnjeno rjuho, večkrat poprosil za hladno vodo in jo popil. Nato so plameni in pa smrad po žveplu, ki jih je najavljal, druge pognali v beg, njega pa so zdramili iz spanja. Oprt na dva sužnja je vstal in se takoj zgrudil, kot domnevam zato, ker mu je vedno gostejši dim otežil dihanje in mu zaprl sapnik, ki je bil po naravi šibek, zožen in pogosto podvržen napadom naduhe. Ko se je zno-va zdanilo – to je bilo tretji dan po tistem, ki ga je doživel zadnjega

29 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 5, 14–15; 5, 25; 5, 33; 5, 34; 5, 38; 5, 44; 5, 51–54; 5, 115; 8, 114; 17, 41; 18, 188 idr.

30 Burr 1955; Stein, 1950: 37–38; Mayer Gruber 2006; Bringmann 1996; Turner 1954.

31 Camille 1920–1926; Hatt 1959; Ferdière 1988; Ferdière 2005; Maier 2012: 49–50.

32 Npr. Plinij Starejši, *Naravoslovje* 4, 105 (opis pokrajine); 36, 159 (pridobivanje selenita); 36, 164 in nasl. (opis brusov) idr. Opisov civilne ali vojaške uprave province ni.

33 CIG 3, 4536 = IGRRP 3, 1115 = OGIS 2, 586.

34 Sallmann 1971: 45–47; Syme 1984: 998–1013 (*The March of Mucianus*); Baldwin 1995; Eck/Tomasz 1999; Ash 2007; Kleijn-Eijkelestam 2013; Southern 2013: 15, 18–21, 29, 67, 93; Caldwell 2015.

35 O (požarnih) redarjih (*vigiles*) gl. Rainbird 1976; Rainbird 1986; Robinson 1992: 105–110; Reynolds 1996; Sablayrolles 1996; Kofodko 2012.

36 Plinij Mlajši, *Pisma* 6, 16, 1–10.

37 Plinij Mlajši, *Pisma* 6, 16, 11–22.

38 Sigurdsson/Cashdollar/Sparks 1982: zlasti 44–49; Bessone 1969; Grisé 1980; Zirkle 1967; Murphy, 2004: 2–6.

– smo našli telo nedotaknjeno, nepoškodovano, pokrito in v istih oblačilih, ki jih je nazadnje nosil; na videz je bil bolj podoben spečemu kot mrliču.

Plinij ni bil poročen, zato je posinovil Gaja Cecilija Sekunda, sina svoje ovdovele sestre Plinije, pozneje imenovanega Plinij Mlajši, ki je v pismih predstavil ne le zadnje dni svojega strica, ampak tudi njegovo življenje, delo in literarno ustvarjanje.³⁹

DELO

Plinijeva pisateljska ustvarjalnost je bila zelo interdisciplinarna.⁴⁰ Čeprav ga poznamo predvsem po njegovem *Naravoslovju*, je bil cenjen tudi kot zgodovinar in slovničar,⁴¹ celoten seznam njegovih del, od katerih so – razen *Naravoslovja* – ohranjeni le skopi fragmenti, navaja njegov nečak Plinij Mlajši.⁴²

Tri dela so bila zgodovinska. Najzgodnejše je *O uporabi kopja kot konjeniškega orožja* (*De iaculatione equestri*), vojaški priročnik o bojevanju s kopjem, ki je nastal v času njegove vojaške službe v Germaniji.⁴³ V zgodovinskem delu *Vojne z Germani* v 20 knjigah (*Bellorum Germaniae libri XX*), ki ga je napisal, da bi podal priznanje Druzu Starejšemu kot najzaslužnejšemu za osvajanje Germanije, je opisal vojne z različnimi germanskimi plemeni od prvega spopada z germanskimi Kimbri pri Noreji na Koroškem l. 113 pr. Kr. do odprave proti Hatom sredi 1. st. po Kr.; nastajati

je začelo v obdobju, ko je služboval v Germaniji, dokončal pa ga je v Rimu.⁴⁴ V obsežni *Zgodovini od smrti Avfidija Basa* v 31 knjigah (*A fine Aufidii Bassi historiarum libri XXXI*) je nadaljeval zgodovinsko delo *Vojna z Germani* (*Libri belli Germanici*) rimskega zgodovinarja Avfidija Basa iz 1. st. po Kr.; Bas je v svojem delu opisal vojaške operacije Tiberija, Druza in Germanika, Plinij pa naj bi v svojem delu opisoval dogodke od vladavine cesarja Klavdija do cesarja Vespazijana.⁴⁵

Tri dela obravnavajo teme s področja slovničarstva in retorike. Biografski spis *O življenju Pomponija Sekunda* v 2 knjigah (*De vita Pomponii Secundi libri II*) je hvalnica, s katero je počastil spomin na svojega učitelja, mentorja in prijatelja. Zbirka *Študijske knjige* (*Studiosi libri III*), učbenik in učni načrt za vzgojo bodočega govornika, ki je bila menda zaradi obsežnosti razdeljena na 6 knjig,⁴⁶ je bila predhodnica Kvintilijanove *Šole govorništva*. V slovničnem delu *O jezikovnih problemih* v 8 knjigah (*Dubii sermonis libri VIII*), ki je nastalo v zadnjih letih vladanja cesarja Nerona in je izhajalo iz stoiške tradicije ter ob tesni naslonitvi na delo *O latinskem jeziku* rimskega polihistorja Marka Terencija Varona, je Plinij obravnaval dvoimne primere, tj. besede in besedne oblike, pri katerih je raba nihala, ter vprašanje analogije in anomalije v jeziku; bilo je upoštevano tudi pri poznejših slovničarjih, pri katerih najdemo več kot 200 omemb.

Naravoslovje (Naturalis historia)

Posebno mesto v zgodovini antične književnosti in v zgodovini znanosti pa ima Plinijevo *Naravoslovje*, najobsežnejše ohranjeno prozno delo

39 Plinij Mlajši, *Pisma* 3, 5.

40 Za natančen oris Plinjevega opusa gl. tudi von Albrecht 2012: 1076–1085.

41 Tacit, *Zgodovina* 2, 101.

42 Plinij Mlajši, *Pisma* 3, 5, 3–6.

43 Lammert 1931: 483–495.

44 Plinij Mlajši, *Pisma* 3, 5, 4; Tacit, *Anali* 1, 69; Svetonij, *Kaligula* 8; HRR II, 109 in nasl.

45 Plinij Starejši, *Naravoslovje*, uvod 20; Kvintilijan, *Šola govorništva* 10, 1, 103; Plinij Mlajši, *Pisma* 3, 5, 4; HRR II, 109–110.

46 Plinij Mlajši, *Pisma* 3, 5, 5.

rimске antike, ki ga je sam v uvodu naslovlil *libri Naturalis Historiae*,⁴⁷ njegov nečak Plinij Mlajši *Naturae historiarum libri XXXVII* (Pisma 3, 5, 6), v ohranjenih rokopisih pa najdemo naslov *Naturalis historia*,⁴⁸ ki bi ga lahko prevedli tudi *Raziskovanje narave* ali *Prirodopis*, a se je uveljavil prevod *Naravoslovje*. Delo je posvetil Vespazijanovemu sinu Titu, bodočemu cesarju, a ne zato, da bi ga kot priročnik uporabljal zgolj on, ampak je v uvodu zapisal svojo izrecno željo, da bi bilo na voljo širšim množicam, ljudem vseh stanov.⁴⁹ Nikjer v delu pa izrecno ne pove, od kod je izviralo njegovo navdušenje za naravoslovje.

Naravoslovje je razdeljeno na 37 knjig. V 1. knjigi je predstavljena vsebina vseh knjig; gre za vsebinski indeks s predstavitev najpomembnejših predstavljenih vsebin in paragrafov. Ostalih 36 knjig je razdeljenih na dva vsebinska sklopa:

- a) prvi sklop obsega knjige 2–19, v njem pa je predstavljena narava kot taka (vesolje, geografski opis znanega sveta, nauk o človeku in živalih),
- b) drugi sklop, ki obsega knjige 20–37, pa obravnava naravo v odnosu do ljudi, njen vpliv na življenje, delo in ustvarjanje ljudi (botanika, farmacija, medicina, geologija, umetnost).

Vsebinska razdelitev *Naravoslovja*:

I. sklop:

- A. 1. knjiga: indeks: vsebina, viri – rimski in grški pisci, statistika;
- B. 2. knjiga: kozmologija z astronomijo;
- C. 3.–6. knjige: geografija: 3. knjiga: zahodna in južna Evropa; 4. knjiga: vzhodna in severna Evropa; 5. knjiga: severna Afrika, zahodna Azija; 6. knjiga: vzhodna in južna Azija, južna Afrika;

⁴⁷ Plinij Starejši, *Naravoslovje* 1, 1, uvod.

⁴⁸ Healy 1999: 37–39

⁴⁹ Plinij Starejši, *Naravoslovje* 1, 6, uvod.

- Č. 7. knjiga: antropologija: človek – posebnosti, nenavadnosti, psihologija, življenjske usode, katalog iznajdb;
- D. 8.–11. knjiga: zoologija: 8. kopenske živali; 9. vodne živali; 10. ptice; 11. žuželke; primerjalna anatomija;
- E. 12.–19. knjiga: botanika: 12. in 13. knjiga: drevje: eksotično drevje; mazila in njihova pridelava; papirus; 14. in 15. knjiga: sadno drevje; vinogradništvo in sorte vinske trte; vino; pridelava vina; oljka; kutine; granatna jabolka; slive; jabolka; hruške; fige idr.; mirta; lovor; 16. knjiga: gozdno drevje in splošna botanika; 17. knjiga: uporabno drevje; gojenje in oskrba dreves; 18. knjiga: poljedelstvo; vrste žita: pšenica, ječmen, sezam, proso; stročnice; krmne rastline; boleznirastlin; vrste tal; kmečka opravila; 19. knjiga: vrtnerastline;

II. sklop

F. 20.–32. knjiga: farmacija in medicina:

1. 20.–27. knjiga: zdravila, pridobljena iz rastlin – 20. knjiga: zdravila iz vrtnih rastlin; 21. in 22. knjiga: zdravila iz rastlin; 23. knjiga: zdravila iz rastlin in dreves; 24. knjiga: zdravila iz gozdnih dreves in divjih rastlin; 25. knjiga: zdravila iz gozdnih dreves in divjih rastlin; rimski in grški pisci o zdravilih, pridobljenih iz rastlin; zdravilne rastline in zeli ter njihovo učinkovanje; 26. knjiga: zdravila iz rastlin; zgodovinska poročila o zdravilstvu, zdravljenje različnih boleznir; 27. knjiga: zdravila iz rastlin; abecedni seznam vseh redko ali še ne omenjenih rastlin;
2. 28. knjiga: zdravila iz človeka in človeških snovi ter živali;
3. 29.–30. knjiga: zdravila iz živalskih snovi: 29. knjiga: zdravila iz živalskih snovi; kratek oris zgodovine medicine pri Grkih in Rimljanih; 30. knjiga: nadaljevanje 29. knjige; zgodovina magije;
4. 31. in 32. knjiga: zdravila iz vode in vodnih živali: 31. knjiga: lastnosti voda; zdravilno učinkovanje vode; zdravilne učinkovine iz soli in spužev; 32. knjiga: nenavadnosti (*mirabilia*) s področja zdravil; abecedni seznam vseh v morju živečih živali;

- G. 33.–37. knjiga: rudna bogastva: metalurgija in mineralogija; umetnostna zgodovina
1. 33. in 34. knjiga: metalurgija: 33. knjiga: zlato in srebro; kritika razkošja; stranski produkti predelave zlata in srebra; uporaba v slikarstvu in medicini; živo srebro, minij, cinober, stimi, okra, nebesno modra; spajkanje, pozlačevanje, preizkusni kamen, ogledala, kipi; znameniti torevti in njihova dela; 34. knjiga: rudniki bakra; rudniki železa; rudniki svinca; uporaba omenjenih kovin; njihova predelava in stranski produkti; njihova uporaba v slikarstvu; magnet;
 2. 35. in 36. knjiga: zemljine in kamnine: 35. knjiga: zemljine; barvila, nahajališča in pridobivanje; zgodovina slikarstva (§53–148); enkavstično slikarstvo; 36. knjiga: kamnine; marmor; zgodovina kiparstva v marmorju; raba in vrste kamnin;
 3. 37. knjiga: dragi kamni: prstani in geme; umetnost brušenja; jantar; dragi kamni in njihova klasifikacija po barvah; katalog kamnov; kamni z magično močjo; hvalnica Italiji.

Plinij se je odločil za vsebinsko delitev po sklopih. Narava je torej po eni strani predstavljena kot ustvarjalka, po drugi pa kot stvaritev oz. produkt. Predstavitev vsebine je »progresivna« po načelu »od večjega k manjšemu«. Tako je na primer opis sveta začel z največjo entiteto, s kozmosom, sledile so mu manjše enote, nato Zemlja in njeni deli: celine, ki so v antiki tvorile znani poseljeni svet, dežele, mesta in njihovi prebivalci. Enakega načela se je držal tudi v drugih knjigah. Osrednjo rdečo nit, ki zaznamuje celotno delo, predstavljajo stik človeka z naravo, njegova povezanost z njo ter izkoriščanje bogastev in danosti, ki jih daje in ponuja narava; ta za Plinija ni bila zgolj skupek naravnih sil, ki na različne načine vplivajo na življenje ljudi, ga oblikujejo, zaznamujejo in usmerjajo, ampak je bila tudi božanstvo. Prav bogastva narave in tisti naravni viri, ki so omogočali vdor bogastva in razkošja v rimsko družbo, so Pliniju, sicer prepričanemu stoiku, dajali povod, da je v *Naravoslovju* v krajših ali daljših digresijah večkrat odkrito

kritiziral moralni razkroj svojega časa in negativne posledice, ki jih je prinašalo kopičenje bogastva: pohlep, ekstravaganca in pehanje za materialnimi dobrinami, v katerih je pogosto videl dediščino grškega vpliva. Njegov odnos do Grkov je večkrat odklonilen; a kot znanstvenik je večino svojih dognanj povzel iz del grških znanstvenih in strokovnih piscev.

Čeprav je skušal Plinij vseskozi ostati nepristansko znanstven, ⁵⁰ ga je pogosto zaneslo v digresije, v opise posebnosti, čudežnih dogodkov in dvomljivih dejstev, kjer se je meja med znanstvenim in neznanstvenim zabrisala. Pogosto je besedilo dopolnil z osebnimi ocenami in mnenji, komentarji, daljšimi opisi, z moralizirajočimi zastranitvami in podobno. Plinijeva latinščina ni več klasična, ampak »srebrna«; jezik in slog sta zelo svojevrstna in precej odstopata od meril klasične, »zlate« latinščetine. Jezik je poln presenetljivih jezikovnih obratov, pogosto je inkonciniteta, uporablja elipse, je zelo jedrnat in lapidaren, pogosto strokovno suh (mestoma celo suhoparen), besedni red je pogosto afektiran, rad uporablja parenteze, perifraze in podobno. Strokovno izrazje je prevzemal od strokovnih piscev na različnih področjih, tako predhodnikov kot sodobnikov. Za nekatera področja je bila strokovna terminologija že bolj ali manj izdelana, velikokrat pa je bil postavljen pred jezikovne izzive, ki jih je kot jezikoslovec reševal na različne načine: ⁵¹ na področju naravoslovnih in tehničnih strok, mineralogije, rudarstva in metalurgije je posegal po že uveljavljenem specializiranem izrazju, pogosto je prevzemal grške tujke, včasih je posegal po perifrazah, uporabljal abstraktne izraze namesto konkretnih, uvajal je neologizme (nekatero besede so tudi hápaksi), pogosto pa najdemo tudi izposojenke iz drugih jezikov: iz arabščine, egiptovščine, etiopščine, feničanščine, galščine, germanščine, hispanščine, iberijsščine, indijsščine, kartažanščine, perzijsščine, retijsščine, sirščine, skitsščine in drugih

50 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 1, 12.

51 Müller 1883, *passim*; Healy 1988; Healy 1999: 79–99.

jezikov.⁵² Se pa v delu najdejo tudi odlomki, v katerih se slogovno zelo približa klasični latiniteti.⁵³

Plinijev oris živalskega sveta

Živalstvu je Plinij posvetil knjige 8–11. Njegova razdelitev živalskega sveta ne temelji na principih sodobne biologije, pač pa živali razdeli glede na njihov prevladujoči življenski prostor na kopenske živali, na vodne živali, na ptice in žuželke. Literature o Plinijevi zoologiji je zaradi izjemne odmevnosti *Naravoslovja* veliko;⁵⁴ nekaj najrelevantnejših del je navedenih v nadaljevanju.

Osma knjiga

Tudi v knjigah o živalstvu⁵⁵ se je Plinij držal načela »od večjega k

manjšemu«. Osmo knjigo, v kateri opisuje kopenske živali, je zato začel z opisom slona, v nadaljevanju pa so predstavljeni: kače, živali severa, levi, panterji, tigri, kamele, kamelopardal (= žirafa), risi, kepi, nosorog, krokote, zamorske mačke, živali Etiopije, živali Indije, bazilisk, volk, kače, krokodil, skink, povodni konj, posebnosti v odnosu do ljudi, hijene, korokote, mantihorasi, divji osli, bobri, vidre, morska teleta, gekoni, jeleni, kameleon, severni jelen, likaon, tos, jezevec, medved, pontske in alpske miši, ježi, levomorec, jazbeci, veverice, polži, kuščarji, psi, konji, osli, mule, govedo, Apis, ovce, volna, oblačila, prašiči, divji prašiči, opice, zajci, poldivje živali in posebnosti. Kot je sam zapisal v 1. knjigi, je v 8. knjigi predstavljenih 787 dejstev, poročil in opažanj, največ pozornosti pa je posvetil slonom, levom, psom, konjem in ovcam.⁵⁶

Začel je torej z največjo kopensko živaljo: s slonom, ki mu je posvetil prvih 34 paragrafov. Njegov opis je zbir dejstev, o katerih se je lahko prepričal sam, in podatkov iz kopice poročil, zajetih iz različnih piscev, v katerih so se mešala stvarna, pa tudi izmišljena dejstva. Izbrani odlomki iz opisa slona:⁵⁷

11 Največja kopenska žival je slon in po svoji inteligenci je najbližje človeku, kajti sloni razumejo jezik svoje dežele in ubogajo ukaze, pomnijo naloge, ki so se jih naučili, željni so ljubezni in časti, imajo pa celo odlike, ki so tudi pri ljudeh redkost: poštenost, preudarnost, pravičnost, pa tudi versko spoštovanje do zvezd ter čaščenje sonca in lune. [...] 7 Sami vedo, da je edino, kar je na njih vredno plenjenja, njihovo orožje, ki ga Juba imenuje rogovi, Herodot, ki je

52 Müller 1883: 115–134.

53 Poleg navedene literature o Pliniju gl. tudi Hriberšek 2007; Hriberšek 2009; Hriberšek 2019. Za posamezne specifične segmente njegovega življenja in opusa gl. tudi Hriberšek et al. 2010; Hriberšek 2010a; Hriberšek 2010b; Hriberšek 2010c. Vsi prevodi in komentarji v nadaljevanju, ki so avtorsko delo pisca tega prispevka, temeljijo na naslednjih izdajah: Plinij/Hriberšek 2009; Plinij/Hriberšek 2012; Hriberšek 2013; Plinij/Hriberšek 2015; Plinius/Mayhoff 2002; Plinius der Ältere (1979, 1990, 1996, 2007); Pline l'Ancien 2003³; Plinio (2010 (1983)); Pliny 1967. Številke v prevedenem besedilu označujejo paragrafe iz posamezne knjige Plinijevega *Naravoslovja*.

54 Gl. npr. Arnar 1990; Baldwin 1995; Beagon 1992; Beagon 2007; Beagon 2011; Bodson 1986a; Bodson 1986b; Bodson 1997; Borst 1994; Caprotti 1982; Carey 2003; Chibnall 1975; Citroni Marchetti 1991; Collison 1966; Conte 1994; Cotta Ramosino 1978; Dannemann 1921; Doody 2001; Doody 2010; Fögen 2007; French 1994; French/Greenaway 1986; Guasparri 2008; Healy 1999; König 1973–1996; König 1979; Kroll 1951; Leitner 1972; Maxwell-Stuart 1996; Münzer 1897; Murphy 2004; Oliveira 1992; Pigeaud/Oroz Reta 1987; Pinkster 2005; Ramosino 2004; Serbat 1986; Steier 1913; Vegetti 1982.

55 Vsi prevodi in komentarji v nadaljevanju, ki so avtorsko delo pisca tega prispevka, temeljijo na naslednjih izdajah: Plinij/Hriberšek 2009; Plinij/Hriberšek 2012; Hriberšek 2013; Plinij/

Hriberšek 2015; Plinius/Mayhoff 2002; Plinius der Ältere (1979, 1990, 1996, 2007); Pline l'Ancien 2003³; Plinio (2010 (1983)); Pliny 1967.

56 Temeljna literatura o kopenskih živalih v antiki in pri Pliniju: Amat 2002; Anderson 1961; Baranski 1886 (1971); Bodson 2012; Brendel 1934; Brewer/Clark/Philips 2001; Buxton 2014; Chomel 1900; Dupuy 1960; Eichinger 2005; Hörnschemeyer 1929; Hull 1964; Hyland 1990; Joubert 1958; McDermott 1938; Merlen 1971; Santillo Frizell 2004; Scholz 1937; Scullard 1974; Winkelstern 1933; Zeissig 1934.

57 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 8, 1–34.

toliko starejši od njega, in ustaljena raba pa posegata po primernejšem terminu: okli. Zato okle, če jim po kakem naključju ali zaradi starosti odpadejo, zakopljejo. Sam okel je iz slonovine; sicer pa je okostje, ki tvori telesno ogrodje, tudi pri slonih iz čisto navadne kosti, čeprav so pred kratkim zaradi revščine tudi kosti začeli sekati na ploščice, razen tega pa velike količine oklov dandanes redko najdemo, razen v Indiji; vse drugo na našem svetu je podleglo razkošju. 8 Mladega slona prepoznamo po bleščče belih oklih. Sloni zanje zelo skrbijo; konice enega okla ne uporabljajo, da bi ne bila topa za spopade, druga konica pa je delovno orodje: z njo kopljejo korenine in valijo pred sabo težke predmete; in kadar jih lovci obkolijo, postavijo spredaj tiste z najmanjšimi okli, da bi se spopad lovcem ne zdel vreden tolikšnega truda, potem ko pa se izmučijo, z okli treščijo ob drevo, jih zlomijo in se tako rešijo za ceno tistega, kar je glavni plen. [...] 11 Sloni vedno potujejo v čredah. Krdelo vodi najstarejši, na repu kolone je drugi najstarejši. Kadar nameravajo prečkati reko, pošljejo najmanjše naprej, da ne bi večji sloni steptali rečnega dna in bi se struga ne poglobila. [...] 13 Zaradi občutka za sram se pariyo samo na skrivaj, samci pri petih letih, samice pri desetih. Parjenje pa poteka dve leti – tako pravijo –, vsako leto po pet dni in nič več; šesti dan se umijejo v reki; prej se ne vrnejo v čredo. Prešustva ne poznajo, pa tudi ne medsebojnih spopadov za samice, ki so tako pogubni za druge živali, pa ne zato, ker bi ne zmogli močnih ljubezenskih čustev. [...] 23 Sam slon je menda zelo prizanesljiv do šibkejših živali: v čredi ovac tiste, ki so mu napoti, celo s trobcem umakne, da v svoji neprevidnosti ne bi kakšne poteptal. Če niso izzvani, ne storijo nič žalega, to pa zato, ker vedno hodijo v čredah, saj so od vseh živali najmanj samotarske narave. Kadar jih obkolijo konjeniki, šibkejše, ranjene in utrujene vzamejo na sredo krdela, v napad pa se podajajo v izmenah, kakor da ravnajo po ukazu ali uporabljajo taktiko. [...] 28 Med ljudmi je razširjeno prepričanje, da obdobje brejosti pri slonicah traja deset let, Aristotel pa meni, da traja dve leti, da ne kotijo več kot enkrat in ne več kot enega mladiča; da sloni živijo 200

let in nekateri 300. Obdobje zrelosti se pri njih začne s šestdesetim letom. Najbolj uživajo v rekah in potikajo se okoli vodotokov, čeprav zaradi svoje zajetnosti sploh ne morejo plavati. Prav tako ne prenašajo mraza; ta je njihova najhujša tegoba; podvrženi so napenjanju in driski, druge bolezni pa jih ne prizadenejo. Ugotavljam, da izstrelki, ki obtičijo v njihovem telesu, izpadejo, če pijejo olje, če se potijo, pa še lažje obtičijo v njem. 29 [...] Žvečijo z gobcem, dihajo, pijejo in vohajo pa z organom, ki bi ga povsem primerno poimenovali kar roka. Od živali najbolj sovražijo miš, in če vidijo, da se miš dotakne krme, ki leži v jasliah, jo z gnusom zavrnejo. Najhujše muke trpijo, če pri pitju posrkajo pijavko, za katero opažam, da se zanjo na splošno uveljavlja ime krvoses. Ko se ta prisesa v samem sapniku, povzroča neznosno bolečino. [...] 32 Sloni živijo v Afriki onstran puščav ob Sirtah in v Mavretaniji, živijo, kot je bilo že omenjeno, v Etiopiji in v deželi Trogoditov; toda največje slone najdemo v Indiji, prav tako pa tudi kače velikanke, ki živijo v nenehnem sovraštvu in spopadih s sloni; tudi te so tako velike, da se zlahka ovijejo okoli slona, naredijo voz in ga zadrgejo. V tem spopadu oba udeleženca umreta; premagani slon se zgrudi in okoli sebe ovito kačo zmečka s svojo težo. 33 Obe živalski vrsti sta sebi v prid občudovanja vredno prebrisani. Kača velikanka se težko povzpne na tako višino; zato preži na uhojeno slonjo pot na pašo in se z visokega drevesa požene na slona. Slon ve, da kačjemu stisku ni kos, zato poišče kako drevo ali skalo in se drgne ob njo. Kače pazijo, da do tega ne pride, zato se mu najprej z repom ovijejo okoli nog; slon skuša s trobcem razvezati zanko, toda kače z glavo naprej zlezejo v slonovi nosnici, mu preprečijo dihanje ter obenem mesarijo najmehkejše dele. In če se kače znajdejo slonu na poti, se pred njim dvignejo pokonci in napadejo zlasti oči. Tako se zgodi, da slone pogosto najdemo slepe ter vse onemogle od razjedajoče žalosti.⁵⁸

58 Komentar: Sirti sta dva sipinasta zaliva ob severni obali Afrike: Mala Sirta (*Syrtis minor*) pred obalo Tunizije pri nekdanji pokrajini Bizakeni (zdaj Gabeški zaliv ali Ḥalij (Khalij) Qābis) in

Med opisi domačih živali izstopa opis psa in konja. Pri psih izpostavi predvsem njihovo zvestobo do gospodarjev.⁵⁹

142 Tudi številne izmed domačih živali so vredne boljše obravnave, med vsemi pa sta človeku najzvestejša pes in konj. Slišali smo, da se je pes boril za svojega gospodarja proti razbojnikom in da se kljub ranam ni ganil od njegovega trupla, ampak je odganjal ptice in divje zveri. Neki drug pes je v Epiru med množico ljudi prepoznal gospodarjevega morilca ter ga z ugrizi in lajanjem prisilil, da je priznal zločin. Kralja Garamantov je nazaj iz izgnanstva pripeljalo dvesto psov, ki so se borili proti njegovim nasprotnikom. Kolofonijci in Kastabalcji so imeli za vojne spopade trope psov.⁶⁰ 143 Ti so se bojevali v prvih vrstah in se nikoli niso

Velika Sirta (*Syrtis maior*) pri nekdanji pokrajini Kirenajki med Tripolisom in Bengazijem pred obalo Libije (zdaj zaliv Sidra ali Halij (Khalij) Surt). – Antična Mavretanija je bila dežela ljudstva oz. plemena Mavri na obali Sredozemskega morja in Atlantskega oceana (današnji Maroko in del severne Afrike), ki jo je v enotno politično tvorbo prvi povezal kralj Bokh I.; l. 33 pr. Kr. je postala rimska provinca, l. 25 pr. Kr. pa jo je Avgust prepustil numidijskemu kralju Jubi II. kot nadomestilo za Numidijo. Cesar Klavdij jo je razdelil na dve provinci: na Tingijsko Mavretanijo (*Mauretania Tingitana*) in Cezarsko Mavretanijo (*Mauretania Caesariensis*). – Etiopija je v antiki veljala za deželo na skrajnem jugovzhodu znanega sveta. Po antični predstavi se je raztezala čez celotno Afriko in se je delila na vzhodno (zdaj Nubija) in zahodno (zdaj Mavretanija). – Trogodite (*Trogodytae*) »Jamniki«, »Dupeljnikji« so različni antični pisci umeščali na različna območja. Ime se je uporabljalo kot skupno poimenovanje za primitivna plemena, ki so živela v jamah ob zahodni obali Rdečega morja v južnem Egiptu ali Etiopiji; najdemo ga tudi v obliki Trogloditi (*Troglodytae*). Deželo, v kateri so živeli, so antični pisci po njih imenovali Trogoditika. – Zgodbe o spopadih med sloni in kačami velikankami (verjetno gre za pitone, najbrž za indijskega oz. tigrastega pitona (*Python molurus*)) so izmišljene, vendar pa so o njih poročali mnogi antični pisci (Pomponij Mela, Diodor Sicilski, Ajlijan idr.).

59 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 8, 142–151.

60 Komentar: Epir je bil grška pokrajina na skrajni severozahodni periferiji grškega kulturnega prostora ob obali Jonskega morja, ki je segal od Keravnjskega pogorja na severu (pri mestih Hejmara in Orik) do Ambrakijskega zaliva na jugu; območje je danes razdeljeno med Grčijo in Albanijo (severna Grčija in južna Albanija med gorovjem Pindos, Jonskim morjem, zalivom Vlöre in Ambrakijskim zalivom). – Garamanti so bili staroselsko (najverjetneje berbersko) plemo v notranjosti Libije, ki je živelo približno na območju današnje libijske zvezne države Fezzan (Fazzān); njihovo glavno mesto je bila Garama. – Kolofonijci so bili prebivalci Kolofona, mesta v Joniji, člana zveze jonskih mest, s pristaniščem Notij in znamenitim svetiščem klarskega Apolona, zdaj ruševine južno od mesta Değirmendere v provinci Izmir v Turčiji. – Ka-

upirali; bili so najzvestejše pomožne enote in nikoli jih ni bilo treba plačati. Po porazu Kimbrov so psi branili njihove domove na vozovih. Po umoru Likijca Jazona njegov pes ni hotel jesti in se je izstradal do smrti. Pes po imenu Hirkan – njegovo ime nam posreduje Duris – pa se je, ko so prižgali grmado kralja Lizimaha, pogrnal v ogenj, prav tako tudi pes kralja Hierona.⁶¹ 144 Filist omenja tudi Pira, psa tirana Gelona; omenjajo tudi psa bitinijskega kralja Nikomeda, ki je raztrgal njegovo soprogo Kosingis, ker si je privoščila preveč objestno šalo na račun svojega moža. Pri nas je

stabalci so prebivalci antičnega mesta Kastabala v Kilikiji na severovzhodnem robu kilikijske ravnice na desnem bregu reke Piram (zdaj Ceyhan Nehri), kultno središče boginje Artemide Perazije, ki ga je Antioh IV. poimenoval tudi Hierapolis oz. Hieropolis (»Sveto mesto«); v l. stol. pr. in po Kr. je bilo sedež klientelnih kraljev, vodij nekdanjih piratov, zdaj Bodrum Kalesi, 3 km severno od reke Ceyhan pri vasi Kesmeburun (Köy) v provinci Osmaniye. O omenjeni uporabi psov v vojaške namene ni podatkov.

61 Komentar: Germansko pleme Kimbri se je konec 2. stol. pr. Kr. iz svoje domnevne prvotne domovine severne Jutlandije preselilo na jug, naletelo na Tevtonce in l. 115 pr. Kr. nadaljevalo selitev skupaj z njimi. Leta 113 pr. Kr. so se pri Noreji na Koroškem prvič spopadli z Rimljani, nato so prodrli proti Galiji in Hispaniji in končno proti Italiji; tu jih je v severni Italiji dokončno porazil Gaj Marij, najprej l. 102 pri Sekstijskih Toplicah (zdaj Aix-en-Provence), nato pa l. 101 pri Vercealah (zdaj Vercelli). – O Likijcu Jazonu in njegovem psu ni podatkov. Likija je bila gorata obalna pokrajina na jugozahodu Male Azije med Karijo na zahodu, Pamfilijo na vzhodu in Pizidijo na severu; l. 43/44 po Kr. je cesar Klavdij ustanovil provinco Likijo, ki je bila l. 72 s Pamfilijo združena v eno provinco. – Ime psa Hirkana nakazuje, da je izviral iz Hirkanije (stperz. *Verkāna*) »Volčja dežela«, pokrajine jugovzhodno od Kaspijskega jezera z glavnim mestom Zadrakarta (*Zadracarta*), zdaj Gorgān, ki je bila del medijskega, ahajmenidskega, selevkidskega in partskega kraljestva. Obsegala je območja današnjih iranskih provinc Gilān, Māzandarān in Golestan ter del današnjega Turkmenistana. – Duris je bil grški zgodovinar in kritik (ok. 340–ok. 260 pr. Kr.), vsestranski pisec, menda Teofrastov učenec (česar ni mogoče potrditi) in peripatetski filozof. Domnevno ok. l. 301 pr. Kr. je za očetom postal vladar na rodnem Samosu; o tej epizodi v njegovem življenju ni nobenih podatkov. Vladal je do l. 281, ko je otok prišel pod oblast egiptovskega kralja Ptolemaja II. Bil je zelo ploden pisec; njegova najpomembnejša dela so bila: *Makedonska zgodovina* (ali *Zgodovina* ali *Grška zgodovina*), *Agatoklova zgodovina* ali *Libijska zgodovina*, *Samoški letopisi*, *O zakonih*, *Homerski problemi*, *O tragediji* ali *O Evripidu* in *Sofoklu*, *O slikarjih*, *O torevtiki* in *O tekmovanjih*. – Lizimah iz Pele (ok. 361–281 pr. Kr.) je bil ugleden Makedonec na dvoru Aleksandra Velikega, njegov vojskovodja in po njegovi smrti eden od diadohov; od 306/305 je bil kralj Trakije, od 285/284 pa kralj Makedonije. Aleksander ga je zaradi nekkih sumničenj dal vreči levu, a je Lizimah leva ubil. Padel je februarja l. 281 v spopadu s kraljem Selevkom na ravnici pri Kurupedionu severno od Magnezije v današnji Turčiji. – Ni znano, ali gre za sirakuškega tirana Hierona I. (umrl 466/465 pr. Kr., kot tiran vladal od 478 pr. Kr.) ali kralja Hierona II. (ok. 306–215, vladal od 269).

znamenitega Vulkacija, Kascelijevega učitelja civilnega prava, ko se je v večernem mraku na asturkoncu vračal iz primestnega območja, njegov pes ubranil pred cestnim razbojnikom; enako tudi bolnega senatorja Celija, ki so ga pri Placentiji napadli oboroženci: ranjen je bil šele, ko so ubili njegovega psa.⁶² 145 Toda vse dose-danje dogodke presega primer, ki ga potrjujejo tudi dnevna poročila. Ko je v času konzulovanja Apija Junija in Publija Silija zaradi pravde, povezane z Germanikovim sinom Neronom, Titija Sabina in njegovo služinčad zadela kazni, psa enega od njih ni bilo mogoče odgnati iz ječe in od gospodarjevega trupla, odvrženega na Gemonijske stopnice; obdan z veliko množico Rimljanov je žalostno tulil, in ko mu je nekdo med njimi vrgel hrano, jo je odnesel k ustom umrlega gospodarja. Ko so truplo vrgli v Tiberio, je pes plaval ob njem in ga skušal obdržati nad vodo, medtem pa se je k

reki zgrnila velika množica, da bi videla zvesto žival.⁶³ 146 Samo psi poznajo svojega gospodarja in ga prepoznajo tudi, če pride nenadoma kot neznanec; samo psi poznajo svoja imena, samo oni prepoznajo glas človeka iz domače hiše. Zapomnijo si še tako dolge poti in nobeno živo bitje razen človeka nima boljšega spomina. Njihovo besno napadalnost lahko človek pomiri, če sede na tla.⁶⁴ 147 V življenju iz dneva v dan odkrivamo še mnoge druge njihove lastnosti, posebej pa sta opazna njihova inteligenca in odličen voh na lovu. Pes išče sledi in gre po njih ter lovca, ki ga spremlja, za povodec vleče k divjadi; in ko jo zagleda, kako sicer tiho in skrivaj, pa vendarle, kako jasno pes to pokaže najprej z repom, nato pa še s smrčkom!⁶⁵ [...] 151 Psice kotijo dvakrat na leto. Primeren čas za razplod je pri starosti enega leta. Brejost traja šestdeset dni. Skotijo slepe mladiče, in kolikor več mleka sesajo, toliko počasneje spregledajo, vendar pa nikoli ne pozneje kot enaindvajseti dan in ne pred sedmim dnevom. Nekateri poročajo, da lahko mladič, če se skoti en sam, spregleda deveti dan, če se skotita dva, deseti dan, in tako za vsakega dodatnega mladiča, ki se skoti, spregledajo en dan pozneje. [...] Najboljši mladič v leglu je tisti, ki je zadnji spregledal, ali tisti, ki ga mati prvega odnese v pesjak.⁶⁶

62 Komentar: Filist je bil grški zgodovinar iz 5./4. stol. pr. Kr., po rodu iz Sirakuz (umrl je l. 356 pr. Kr. v spopadih). Kot vojak in politik je deloval na dvoru tiranov Dionizija I. in II. v Sirakuzah. Po Tukididovem zgledu je napisal delo *Zgodovina Sicilije*. – Iz virov ni povsem jasno, ali je omenjeni Gelon brat tirana Hierona I. (ok. 540–478), ki je bil od l. 491 tiran v Geli, od l. 485 pa tudi v Sirakuzah, ki so pod njim postale veliko moderno mesto in upoštevanja vredna vojaška sila (med drugim je l. 480 pri Himeri porazil tudi Kartažane), ali pa istoimenski sin in sovladar tirana Hierona II., ki je umrl l. 416 ali 415, malo pred svojim očetom. – Bitinija je bila antična pokrajina na severozahodu Male Azije na strateško pomembni legi med Pontom (Črnim morjem), Bosporjem, Propontido, Mizijo, Frigijo in Paflagonijo. Zadnji bitinijski kralj Nikomed IV. Filopator je državo zapustil Rimljanom, Pompej Veliki pa je l. 64 ustanovil provinco Bitinija in Pont. – Po kom Plinij povzema ime Kosingis, ni znano; nekateri viri navajajo, da je bilo soprogi ime Ditzela. Ozadje dogodka ni znano, prav tako tudi ne, kakšno šalo naj bi si privoščila na račun svojega moža. – Vulkacij (ali Volkacij) je bil malo znani rimski pravnik in učitelj prava, učitelj Ciceronovega sodobnika in znanega pravnega strokovnjaka Gaja Avla Kascelija. – Asturkónci ali asturijci so avtohtona rasa konj, ki izvira iz Asturije. So srednje veliki, 120 do 130 cm visoki poniji črne do rjavočrne barve in umirjenega značaja (zato primerni za jezdenje), ki so bili že v antiki iskani delovni in tovorni konji Ibercev in Keltov. V novem veku in vse do sredine 20. stol. so bili ogroženi, danes pa so zaščiteni; nekaj jih živi tudi v napol divjih čredah v Asturiji (pogorje Sierra de Sueve). – Placentija je bila prvotno etruščanska naselbina na desnem bregu Pada, rimska kolonija od l. 218 pr. Kr., ki so jo Cisalpinski Galci uničili, Rimljani pa so jo l. 190 znova poselili, pomembno prometno središče z burno vojaško zgodovino, zdaj Piacenza v provinci Piacenza (Emilija - Romanja). Publiju Celiju je konzul Gnej Oktavij l. 87 pr. Kr. predal poveljstvo nad mestom, vendar so ga zavzele Cinove enote.

63 Komentar: Dnevna poročila ali dnevni akti so bili nekakšni dnevni časniki, primerljivi z današnjim časopisjem, ki so prinašali novice s področja politike in uprave, poročali pa so tudi o vsakdanjih dogodkih tako v Rimu kot v provincah. – Apij Junij Silan in Publij Silij Nerva sta bila konzula l. 28 pr. Kr. – Germanikov prijatelj Titij Sabin je tudi po Germanikovi smrti ostal zvest njegovi soprogi Agripini in sinu Juliju Cezarju Neronu (6–31 po Kr.), zato ga je začel preganjati Sejan, končno pa so ga na Tiberijev ukaz usmrtili. – Gemonijske (ali Gemonske) stopnice so vodile od Kapitola do Tibere; po njih so s kavliji vlačili trupla v Mamertinski ječi usmrčenih obsojencev v Tiberio. Plinij jih imenuje *gradus gemitorii* – »stopnice vzdihovanja«.

64 Komentar: Plinij verjetno namiguje na epizodo iz *Odiseje*, ko je pes Argos po dolgih letih prepoznal svojega gospodarja Odiseja (*Odiseja* 17, 291 in nasl.). – Da je mogoče napadalnega psa pomiriti, če se človek usede na tla, gl. Homer, *Odiseja* 14, 29 in nasl.; Plutarh, *O inteligenci živali* 15, 970 E.

65 Komentar: Prim. Ksenofont, *Spis o lovu s psi* 3, 4 in nasl.

66 Komentar: Paragraf Plinij povzema po Aristotelu (HA 5, 14, 545 b 3 in 9; 6, 20, 474 a 23). – Navedba, da se psice gonijo dvakrat letno, drži, prav tako, da postanejo spolno zrele med sedmim in enajstim mesecem starosti, da brejost pri njih traja od 59 do 67 dni in da so novokoteni mladiči prvih 10 do 14 dni slepi.

Afrika je bila za antične pisce dežela čudes; njena flora in favna sta bili za antične raziskovalce uganka, saj so se lahko glede njiju opirali večinoma na slabo preverjena poročila popotnikov in pustolovcev, ki so bila vedno začinjena s pridihom bajeslovnega. Tudi zato je Plinij pri opisu afriških živali citiral Aristotela, ki je v svojem delu *Nauk o živalstvu* zapisal, da »Libija (= Afrika) vedno prinese kaj novega«. ⁶⁷ Pod vplivom čudesci in oddaljenosti Afrike so tudi antični opisi tamkajšnjega živalstva, tudi Plinijevi, npr.:

72 V Etiopiji se v velikem številu plodijo risi in sfinge, ki imajo črnkasto dlako in na prsni dve prsni bradavici, pa tudi številne druge, pošastim podobne živali: krilati rogati konji, ki jih imenujejo pegazi; krokoti, nekakšni mešanci med psom in volkom, ki z zobmi lomijo vse, vse takoj požrejo in nato prebavljajo v želodcu; zamorske mačke s črnimi glavami, oslovsko dlako in glasom, ki ni podoben nobeni drugi živalski vrsti; indijski enorogi in trirogi voli; levkrokota, izjemno hitra zver, skoraj tako velika kot osel, s stegni kot jelen, z levjim vratom, repom in prsmi, z jazbečjo glavo, z razklanimi kopiti, z gobcem, odprtim vse do ušes, in z neprekinjeno kostjo namesto zob: 73 ta zver naj bi menda posnemala človeške glasove. V teh istih krajih najdemo tudi žival, imenovano eala, veliko kot povodni konj, s slonjim repom, črne ali rdečkasto rjave barve, z merjaščevimi čeljustmi in s preničnima rogovoma, daljšima kot en laket, ki ju v spopadu izmenoma dviguje, enkrat ju naperi, drugič pa obrne postrani, kakor jo pač vodi nagon. [...] 75 Ktezias piše, da na tem istem območju živi bitje, ki ga imenuje mantihoras; ima tri vrste kot pri glavniku grebenasto prekrivajočih se zob, človeški obraz in ušesa, sivomodre oči, krvavo rdečo barvo, levje telo in rep, s katerim kakor škorpion zabada žela; glas ima tak, kot če bi se mešala zvok trstenice in tube, je zelo hitra, prav posebej pa ji tekne človeško meso. ⁶⁸

⁶⁷ Plinij Starejši, *Naravoslovje* 8, 42; Aristotel, *HA* 8, 28, 606 b 20 ἀεὶ Λιβύῃ φέρει τι καινόν.

⁶⁸ Plinij Starejši, *Naravoslovje* 8, 72–75. Komentar: Ris je verjetno puščavski ris oz. karakal (*Caracal caracal*). – Sfinge bi lahko bile zamorske mačke ali šimpanzi. – Pegazi so neznane, najbrž bajeslovne živali in plod domišljije; ime so dobile po mitičnem krilatemu konju Pegazu. – Krokoti

Pri opisih nekaterih živali Plinij izpostavi njihovo uporabnost za človeka; ti odlomki so zelo dragoceni za različne vidike raziskovanja zgodovine: za kulturno zgodovino, za zgodovino oblačilne kulture ipd. Tak primer je opis ovce, v katerem predstavi tudi različne vrste volne: ⁶⁹

189 Obstajata dve glavni vrsti ovac, ena pokrita z gosto volno, druga običajna podeželska; prva ima mehkejšo volno, druga je bolj izbirčna pri krmi, kajti običajni podeželski vrsti robide povzročajo težave. ⁷⁰ 190 Najboljša so pokrivala iz volne arabskih ovac. Najbolj cenjeni pa sta apulijska volna in volna, ki ji v Italiji pravijo grška ovčja volna, drugod pa italska volna; na tretjem mestu so miletske ovce. Apulijske ovce imajo kratko volno in so znane samo po tem, da iz njihove volne izdelujejo penule; najbolj so cenjene ovce v okolici Tarenta in Kanuzija, v Aziji pa ovce iste pasme v Laodikeji. Ni je tako cenjene bele volne, kot je ta, ki jo dajejo ovce z območij okoli Pada. [...] ⁷¹ 191 Ovac ne strižejo povsod; v nekaterih

ali korokoti so najverjetneje hijene, morda progasta hijena (*Hyaena hyaena*) ali lisasta hijena (*Crocota crocuta*), ali pa šakali. – Zamorske mačke (lat. *cercopitheci* »repaté opice«) so nedoločljiva vrsta opic. – Indijski enorogi in trirogi voli so izmišljeni ali pa so jih v antiki pomešali z nosorogi. – Levkrokot ni mogoče zanesljivo določiti; lahko bi šlo za rjavo hijeno oz. obreznega volka (*Hyaena brunnea*). – V opisu eale razpoznamo nekaj lastnosti afriškega ozkoustega (črne) nosoroga (*Diceros bicornis*). – Opis bajeslovnega mantihora (iz perz. *martichoras* »požiralec ljudi«) je Plinij povzel po Aristotelu (gl. *HA* 2, 3, 501 a 26); ali lahko v opisu vidimo nekaj podobnosti s tigrom, je prepuščeno osebnim presoji.

⁶⁹ Plinij Starejši, *Naravoslovje* 8, 189–193.

⁷⁰ Komentar: O vrstah ovac piše tudi Kolumela 7, 2, 3 in 6.

⁷¹ Komentar: Med arabskimi ovcami so bile posebej cenjene ovce z območja Nabataje, pokrajine v severozahodni Arabiji med Palestino in Rdečim morjem, domovine Nabatajcev s prestolnico Petra, ki je bila osrednje stičišče karavanskih poti iz Arabije proti Sredozemlju. – Apulijska volna se je odlikovala po belini. Apulija je bila antična pokrajina na zahodni obali Italije med Tarentom in goro Gargan (zdaj Promontorio del Gargano). – Ime »grška« je ovčja volna verjetno dobila zato, ker so ovce izhajale iz okolice grških kolonij v južni Italiji, imenovani tudi Velika Grčija (*Magna Graecia*). – Milet je bil staro trgovsko središče in najpomembnejše mesto v Joniji ob izlivu reke Majander v Egejsko morje, od 11. stol. pr. Kr. grška naselbina, materno mesto številnih kolonij in središče jonskih naravoslovnih filozofov; slovel je po čebelarstvu, ovčarstvu in volnarstvu (zdaj Balat v okrožju Didim v turški provinci Aydın). – Pénula (lat. *paenula*) je bila okroglo zaprto zgornje oblačilo, nekakšna halja ali ogrinjalo z odprtino za glavo

krajih se še ohranja navada, da jim volno pulijo. Obstaja več vrst barv; ker pa tudi te nimajo imen, obstaja nekaj različic tako imenovanih naravno obarvanih ovac: Hispanija je znana po ovcah s črnim runom, Polencija ob Alpah po ovcah z belkastim runom, Azija po tako imenovanih eritrejskih ovcah z rdečkastim runom, prav tako Betika, Kanuzij po ovcah z rumenkastim runom, Tarent tudi po ovcah s sivkasto rjavim runom, ki so tarentska posebnost. Vse sveže odstrižene vrste volne imajo zdravilno moč. V Histriji in Liburniji je ovčje runo bolj podobno dlakam kot volni; za volnene obleke je neprimerna tudi volna, ki jo zaradi karirastega vzorca priporočajo v Salaciji v Luzitaniji. Podobna je tudi volna iz okolice Piscin v Narbonski provinci, podobna tudi v Egiptu; če se obleka iz te volne z nošenjem obrabi, jo obarvajo in jo lahko znova nosijo eno célo generacijo. Tudi sršecha groba volna je bila že v najstarejših časih priljubljen material za tkanje preprog.⁷²

in kapuco za grdo vreme oz. dežni (popotni) plašč, ki so ga ob hladnem in deževnem vremenu nosili ljudje vseh stanov, pozneje celo govorniki na sodišču. – Tarent je bil mesto in pristanišče v južni Italiji, kolonija Lakoncev, ustanovljena l. 706 pr. Kr.; po desetletjih spopadov so Rimljani mesto l. 209 pr. Kr. zajeli in prebivalstvo prodali v sužnost. V antiki je slovelo tudi po reji drobnice in volnarstvu. – Kanuzij je bil mesto Davnijcev v Apuliji na desnem bregu reke Avfid ob meji s Pevketijo, zdaj Canosa di Puglia v provinci Barletta-Andria-Trani (Apulija). Mesto je slovelo po predelavi volne. – Azija = Mala Azija. – Laodikeja je bilo pristaniško mesto v zahodni Siriji nasproti Cipra, na dva stadija dolgem polotoku, ki ga je ustanovil Selevk I. Nikator in ga poimenoval po svoji materi Laodiki, zdaj Latakija (al-Lādiqiyah) v Siriji. Mesto je slovelo po pridobivanju črne volne. – Funt (lat. *libra*) = 327,45 g.

72 Komentar: Polencija je bilo antično mesto v Liguriji na ozemlju ligurskih Bagienov med Apenini in zgornjim tokom reke Pad, zdaj Pollenzo v provinci Cuneo (Piemont). Kolumela piše (7, 2, 4), da so imele tamkajšnje ovce temno volno. – Azija = Mala Azija. – Eritre so bile grško mesto v Joniji, član Jonske zveze, med 6. in 4. stol. pr. Kr. izmenoma pod oblastjo Aten in Perzije, pozneje Pergamona, od l. 133 del province Azije, pomembno preročišče, zdaj ostanki pri vasi Ildir v okrožju Češme v provinci İzmir. Ovce z rdečkastim runom so vzrejali tudi na območju mest Troja (zdaj ostaline na griču Hisarlık, 4,5 km jugovzhodno od vstopa v Dardanele v provinci Çanakkale), Klazomene (jonsko mesto v Lidiji, zdaj ruševine pri vasi Češmealt, severno od mesta Urla v provinci İzmir) in Kolose (mesto v jugozahodni Frigiji v dolini reke Likos, zdaj ruševine 4 km severozahodno od mesta Honaz v istoimenskem okrožju v provinci Denizli). – Betika ali Betiška Hispanija, ena od treh provinc, na katere je cesar Avgust razdelil Hispanijo, drugo ime za Onstransko Hispanijo (*Hispania ulterior*), ki je obsegala območje današnje južne Španije (današnja Andaluzija in Granada). Ime je dobila po reki Betis (zdaj Guadalquivir/

Deveta knjiga

V deveti knjigi je Plinij predstavil vodne živali, tj. živali, katerih življenjsko okolje so vodovja. Tu so opisani: pošasti Indijskega morja, največje zveri v oceanih, Tritoni, Nereide, morski sloni, kiti, orke, dihanje in spanje rib, delfini, pliskavke, želve, medvedjice in tjunli, ribje vrste, kordile, pelamide, tuni, amiasi, skuše, mečarica, preroška znamenja rib, obnašanje rib, cipelj, jeseter, brancin, trska, skar, menek, bradač, špar, škrge, luske, posebnosti ribjega sveta, razdelitev glede na obliko teles, rombi, plošče, plavuti, jegulje, murene, ploščate ribe, pilep, morska lastovka, rogata riba, morski zmaj, ribe brez krvi, mehkužci, sipa, ligenj, pokrovače, polipi, navplij, lupinarji, rarogi, raki, morski ježki, polži, vrste školjk, razkošje, ki ga ponuja morje, biseri, vrste biserov, nastanek in iskanje biserov, veliki biseri, škrlatniki, vólki, barvanje volne, škrlat, vrste oblačil, barvanje oblačil, karmin, kapar, leščur, čuvaj leščurja, skat, morski bič, skolopendre, glanis, riba oven, morske koprive, spužve, morski psi, živali s trdo lupino, strupene morske živali, boleznirib, razmnoževanje rib, življenjska doba rib, ribniki, strige, gojitveni bazeni, gojišča za polže, kopenske ribe, antiasi, morske zvezde, prsti, sovraštva in prijateljstva med vodnimi živalmi. Skupno je v knjigi, ki jo začenja opis kita kot največje vodne živali, predstavil 650 dejstev, poročil in opažanj.⁷³

Gvadalkivir), ki je menda ugodno vplivala na kakovost volne tamkajšnjih ovac. – Kanuzij, gl. prejšnjo opombo. – Tarent, gl. prejšnjo opombo. – Histrija je polotok v severnem Jadranu med Tergestom (zdaj Trst) in Tarsatiko (zdaj Trsat), domovina Histrov (oz. Istrov), zdaj Istra. – Liburnija je bila antična dežela v severni Dalmaciji med rekama Arzija (zdaj Raša) in Titij (zdaj Krka), domovina Liburnov v severni Dalmaciji in Kvarnerskem zalivu med Učko, Gorskim kotarjem in Velebitom. – Salacija je bila municij Turdetancev, zdaj Alcácer do Sal v istoimenski občini (okrožje Setúbal, regija Alentejo) na Portugalskem. Antična Luzitanija je današnja Portugalska. – Piscine so antično mesto v Narbonski provinci, zdaj Pézenas v departmaju Hérault v južni Franciji. Narbonska provinca ali Narbonska Galija (*Gallia Narbonensis*) je bila ena od štirih pokrajin Onstranske Galije, njen Italiji najbližji del (zdaj Provansa) z glavnim mestom Narbon (zdaj Narbonne v departmaju Aude (Languedoc-Roussillon)).

73 Temeljna literatura o vodnih živalih v antiki in pri Pliniju: Apostolides 1883; Camino Carrasco 2013; Capponi 1990; Cotte 1944; De Saint-Denis 1947; Desse/Desse-Berset 2000; Giacomini/Marchesini/Rustico 1994; Lacroix 1937; Peurière 2003; Sahrhage 2002; Strömberg 1943; Thompson 1947.

Začetek njegovega opisa, v katerem Plinij navaja nekaj splošnih podatkov o velikih vodnih živalih, je na meji legendarnega:⁷⁴

4 Največ živali, tudi največje, pa živi v Indijskem morju, med njimi kit, ki meri štiri orale, in žagarice, ki merijo dvesto laktov; tam namreč merijo rarogi štiri lakte in tudi jegulje v Gangesu so dolge trideset čevljev. 5 Toda pošasti v morju najpogosteje vidimo okrog poletnega Sončevega obrata. V teh krajih takrat divjajo vrtinčasti vetrovi in hudi nalivi, takrat nevihte, ki se spustijo z gorskih vrhov, burkajo morja do samega dna, poženejo pošasti iz globin kvišku in jih z valovi odnašajo; pošasti je ogromno, toliko kot je kje drugje jat tunov, in ladjevje Aleksandra Velikega se jim je lahko postavilo po robu le tako, kot če bi jim nasproti stala sovražna bojna vrsta: v strnjeni bojni formaciji je zaplulo naravnost nadnje; drugače bi se razpršene ladje ne mogle prebiti skozi. Ne prestraši jih ne kričanje ne hrup in ne udarec, ampak vneseta mednje zmedo le glasno pokanje in silovit nalet. 6 Kadara je ime ogromnega polotoka v Rdečem morju, [...] v mirnem zavetju tega kraja velike morske živali zrastejo do takšne velikosti, da se še premikati ne morejo več.⁷⁵ 7 Mornariški poveljniki Aleksandra Velikega so poročali, da si Gedrozi, ki živijo ob reki Arabis, vrata v svojih domovih delajo iz čeljustnic velikih morskih živali in da za strešne tramove uporabljajo njihove kosti; med njimi so našli veliko takih, ki so v dolžino merile štirideset laktov. Tam prihajajo na kopno tudi morske živali, podobne ovcam, ki pomulijo grmovne korenine in se vrnejo nazaj v morje; nekatere imajo glave kot konji, osli in biki, ki popasejo pridelke.⁷⁶ [...] 9 Cesarju Tiberiju je poslanstvo Olizi-

poncev, odposlano prav s tem namenom, sporočilo, da so v neki votlini videli Tritona v njegovi prepoznavni podobi in ga slišali igrati na školjko. Tudi podoba Nereid ni izmišljena, le da so njihova telesa raskava od lusk, tudi na tistih delih, kjer so podobne ljudem. Na isti obali so namreč videli neko Nereido, in ko je umirala, so okoliški prebivalci na daleč slišali njen žalostni napev. Tudi božanskemu Avgustu je legat v Galiji pisal, da so na obali našli več mrtvih Nereid.⁷⁷ 10 Nekateri ugledni možje viteškega stanu mi poročajo, da so v Gaditanskem oceanu videli morskega človeka, ki je telesno povsem podoben človeku; da se ponoči vzpenja na ladje in tisti deli, kamor sede, se pri priči nagnejo, če ostane dlje časa, pa se celo potopijo. V času cesarja Tiberija je Ocean na otoku nasproti obale Lugdunske province ob oseki naenkrat naplaval več kot tristo nenavadno raznolikih in velikih morskih pošasti; nič manj na obali Santonov, med drugim tudi slone in ovne, ki so imeli namesto rogov samo rogovom podobne bele lise, pa tudi veliko Nereid.⁷⁸ 11 Po Turanijevem poročanju je pri mestu Gades

v Pakistanu. – Štirideset laktov = 17,76 m. – Ovcam podobne živali so morda morske krave ali sirene (red *Sirenia*), ki spadajo med sesalce; glede na to, da Plinij opisuje območja Azije, bi med obstoječimi vrstami prišel v poštev dugong ali vilastorepa morska krava (*Dugong dugong*) iz družine vilastorepkih morskih krav (*Dugongidae*), ki živi v plitvih obalnih vodah Rdečega morja ter Indijskega in zahodnega Tihega oceana, vendar pa vse življenje preživi v morju in ne prihaja na kopno. – Katere živali naj bi imele glave kot konji, osli in biki, ni mogoče ugotoviti; antična pisca Strabon in Ajlijan poročata o nenavadnih morskih živalih z levjimi, volčjimi in drugimi glavami na otoku Taprobana (zdaj Šrilanka).

77 Komentar: Oliziponci so prebivalci Olizipone, keltiberskega mesta na desnem bregu reke Tagus (zdaj Lizbona). – Triton je morsko božanstvo, sin Pozejdona (Neptuna) in Amfitrite, pol človek, pol riba; navadno ga upodabljajo s trizobom in školjko, v katero trobi. – Nereide so morske nimfe, petdeset hčera morskega starca Nereja; imajo človeško podobo, a so pokrite z luskami. Tako kot Triton so tudi te plod domišljije.

78 Komentar: Gaditanski (ali Gadeški) ocean je del Atlantskega oceana pred mestom Gades (zdaj Cádiz). – Zgodba o vzpenjanju morskega človeka na ladje je legenda ali celo izmišljotina, omenjeno bitje pa bi lahko bilo katera od vrst iz družine lamantinov ali okroglorepkih morskih krav (*Trichechidae*) iz reda morskih krav (*Sirenia*), katerih obraz nekoliko spominja na človeškega, morda zahodnoafriški manati oz. afriški lamantin (*Trichechus senegalensis*), ki živi ob obalah, v rekah in zalivih zahodne Afrike. – Cesar Tiberij je vladal v obdobju od l. 14 do l. 37. – Ocean = Atlantski Ocean. – Lugdunska provinca je Keltška Galija, imenovana tudi Keltika ali

74 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 9, 4–6.

75 Komentar: Polotoka Kadara ni mogoče zanesljivo določiti; morda je istoveten s krajem Katara v Srečni Arabiji (zdaj Katar).

76 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 9, 4–7, 9–11. – Komentar: Gedrozi so prebivalci antične pokrajine Gedrozije, ki je obsegala jugovzhodni Iran in jugozahodni Pakistan (približno območje današnjega Beludžistana). – Reka Arabis je bila mejna reka med Arabijci in Oreiti, zdaj Porāli

morje vrglo na obalo tako pošast, da je razdalja med obema krpa-
ma repne plavuti merila šestnajst laktov; imela je sto dvajset zob:
največji so merili tri četrtine čevlja, najmanjši pol čevlja. Okostje
morske pošasti, ki ji je bila menda izpostavljena Andromeda, je
dal Mark Skaver v obdobju, ko je bil edil, prenesti iz judejskega
mesta Jopa in ga razstaviti skupaj z drugimi čudesi; dolgo je bilo
štirideset čevljev, rebra so bila višja kot indijski sloni, hrbtnica je
bila debela poldrugi čevlj.⁷⁹

Lugdunska Galija, območje med Loaro, Seno in Marno; provinca je bila ustanovljena l. 27 pr. Kr., ime pa je dobila po svojem glavnem mestu ter upravnem in verskem središču Lugdunu-
mu (zdaj Lyon). – Galsko pleme Santoni je živel na območju današnje pokrajine Saintonge
severno od reke Garumne; njihovo glavno središče je bil Mediolanum Santonov (*Mediolanum
Santonum*), zdaj Saintes. – Omenjeni slon je morda mrož (*Odobaeus rosmarus*), sicer prebiva-
lec arktičnih morij, za katerega sta značilna dva zgornja podočnika, podaljšana v okla, ki lahko
pri samcih merita tudi do 1 m in tehtata več kot 5 kg; zaradi njiju mrož spominja na slona. Če
gre res za mroža, je to gotovo atlantski mrož (*Odobaeus rosmarus rosmarus*). – Omenjeni ovni
so morda orke (*Orcinus orca*), imenovane tudi velike sabljarice in kiti ubijalci (ki sicer spadajo
v družino delfinov oz. pliskavk), na kar nakazuje omemba bele lise; orke so po hrbtu črne, po
trebuhu pa bele in za vsakim očesom imajo belo liso, ki je starodavnike očitno spominjala na
rog. – Nereide so morske nimfe, petdeset hčera morskega starca Nereja; imajo človeško podo-
bo, a so pokrite z luskami. Tako kot Triton so tudi te plod domišljije.

- 79 Komentar: Omenjeni Turanij je morda istoveten z Gajem Turanijem, ki je bil v času Avgusto-
ve vladavine prefekt Egipta in je pri devetdesetih letih vodil oskrbo Rima z žitom. Napisal je
danes izgubljeno delo, v katerem je popisal nenavadne znamenitosti svoje domovine Betike
(Betiške Hispanije). – Gades je bil staro antično trgovsko in pristaniško mesto, ok. l. 1100 pr.
Kr. ustanovljena feničanska kolonija v Betijski Hispaniji ob jugozahodni obali Hispanije, zdaj
Cádiz. – Šestnajst laktov = 7,10 m. – Navedba, da je imela pošast sto dvajset zob, nakazuje, da je
šlo najbrž za kita glavača (*Odontoceti*). – Tri četrtine čevlja = 22,2 cm. – Pol čevlja = 14,8 cm. – An-
dromeda je bila v mitologiji hči kralja Keфеja in Kasiopeje (po prvi, bolj razširjeni različici mita
je bil Keфеj kralj Etiopije, po drugi kralj Jope); morala bi biti žrtvovana morski pošasti Keto, ki
jo je nad Jopo poslal Pozejdon kot kazen zaradi Kasiopejinega bahanja, da je njena hči lepša od
Nereid, a jo je v zadnjem hipu rešil Perzej. Antični pisci poročajo, da so v Jopi obiskovalcem na
pečinah pred mestom kazali ostanke verig, s katerimi naj bi bila priklenjena Andromeda, ko
so jo izpostavili pošasti, in kosti morske pošasti Keto. – Mark Emilij Skaver je bil kurulski edil
l. 58 pr. Kr.; tega leta je priredil veličastne igre. – Jopa je bila starodavno pristaniško in trgovsko
mesto na obali Sredozemskega morja, južno od današnjega Tel Aviva, zdaj Jafa (Tel Aviv-Jafo),
edino judovsko pristanišče in edino mesto v Palestini, ki je povezano z grško mitologijo. –
Štirideset čevljev = 11,84 m. – Poldrugi čevlj = 44,4 cm. Glede na opis okostja pošasti, prenesene
iz Jope, je najbrž šlo za okostje kita glavača.

Tako kot pri opisu kopenskih živali, je začel tudi opis vodnih živali z naj-
večjimi: s kiti, žagaricami, orkami, drevesi in kolesi.⁸⁰

8 Največji živali v Indijskem morju sta žagarica in kit, v Galskem
oceanu kit glavač, ki se kakor gromozanski steber dvigne nad vi-
šino ladijskih jader in nanje izbruha velik curek vode, v Gaditan-
skem oceanu drevo, ki ima veje tako široko razprostrte, da – tako
domnevajo – prav zato nikoli ni vstopilo skozi morsko ožino. Po-
javljajo se tudi kolesa, tako imenovana zato, ker so podobna kole-
su; na njih razločimo štiri prečke in njihova pesta imajo na vsaki
strani po dve zapirajoči se očesi.⁸¹ [...] 12 Kiti priplavajo tudi v naša
morja. Kot poročajo, jih v Gaditanskem oceanu ni videti pred zim-
skim Sončevim obratom, ob določenem času pa se skrijejo v ne-
kem mirnem velikem zalivu in tam nenavadno veseli kotijo mla-
diče. To vedo orke, njihovi naravni sovražniki, ki bi jih na zunaj ne
mogli opisati nikakor drugače kot ogromne gmote mesa, strašne
zaradi svojih zob.⁸² 13 Orke torej vdirajo v skrivališča kitov ter nji-
hove mladiče ali samice, ki so skotile ali so celo breje, mrcvarijo
z ugrizi, zaletavajo se vanje in jim predirajo trupe. [...] Samice ki-
tov se jim okorno izmikajo, upirajo se jim počasi, njihova lastna
teža jim je v breme, v tem obdobju so celo breje in oslABLJENE zara-
di popadkov, in tako si znajo pomagati samo na en način: zbežijo
na odprto morje in se branijo v varnem zavetju Oceana. Naspro-
tno jim skušajo orke to preprečiti, skušajo jim zastaviti pot, jih

80 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 9, 8, 12–19.

81 Komentar: Indijsko morje je danes Indijski ocean, Galski ocean pa Biskajski zaliv. – Gaditan-
ski (ali Gadeški) ocean je del Atlantskega oceana pred mestom Gades (zdaj Cádiz). – Živali, ki
jo Plinij imenuje drevo, ni mogoče določiti; morda gre za katerega od velikih klobučnjakov
(meduz) ali za velelignja (*Architeutis*) ali pa za vrsto velikih alg (morda iz rodu *Sargassum*); ome-
njena »morska ožina« je Gaditanska morska ožina, zdaj Gibraltarski preliv. – Tudi natančna
določitev kolesa ni mogoča; morda gre za katero od vrst meduz, morda za morsko kolesce
(*Aequorea aequorea* ali *Aequorea forskalea*) iz razreda trdoživnjakov ali hider (*Hydrozoa*).

82 Komentar: Gaditanski (ali Gadeški) ocean je del Atlantskega oceana pred mestom Gades (zdaj
Cádiz). – Zimski Sončev obrat je 22. decembra.

ukleščiti med ozke prehode in ubiti, jih zriniti v plitvine in treščiti ob čeri. Če opazujemo te spopade, je videti, kakor da bi morje divjalo proti sebi, saj v zalivu ne veje noben veter, morje pa je zaradi sopihanja in udarcev tako razburkano, da ga ni viharja, ki bi povzročil takšno kipenje valov. [...] 16 Kiti imajo na čelih odprtine, in ko plavajo po morski gladini, skozi njih izpihajo v zrak vodne curke. [...] 19 Škrig nimajo ne kiti ne delfini. Ti dve živalski vrsti dihata s pomočjo cev, ki segajo pri kitih od čela, pri delfinih pa od hrbta do pljuč.⁸⁴

Veliko prostora je Plinij namenil tudi opisu delfinov; njihova inteligenca, stiki, sobivanje, in sodelovanje z ljudmi in njihove lastnosti so bili dragoceno gradivo za predstavitev.⁸⁵

20 Najhitrejša med vsemi živalmi, ne samo morskimi, je delfin. Je urnejši od ptice, hitrejši od puščice, in ko bi ne imel ust daleč pod kljunastim gobčkom, skoraj na sredi trebuha, bi njegovi hitrosti ne ušla nobena riba. Narava pa delfinom v svoji previdnosti postavlja omejitve, kajti plen lahko zgrabijo le, če se obrnejo na hrbet in na bok; to dejstvo še posebej kaže njihovo bliskovitost. Kadar jih namreč žene lakota in bežečo ribo zasledujejo vse do največjih globin, pri tem pa dlje časa zadržujejo dih, kot iz loka izstreljeni šviginejo proti površju ponovno vdihniti zrak in se iz vode poženejo s tolikšno silo, da navadno preskočijo ladijska jadra.⁸⁶ 21 Potujejo večinoma v pari; mladiče kotijo v poletnem času, v desetem mesecu brejosti, včasih skotijo tudi dvojčka. Hranijo jih po seskih, tako kot kit, in mladiče, dokler so še negodni in šibki, nosijo

s seboj; celo ko odrastejo, jih še dolgo spremljajo, saj imajo svoj zarod zelo radi.⁸⁷ 22 Odrastejo hitro; velja prepričanje, da z deseti leti dosežejo polno velikost. Živijo tudi po trideset let; o tem se lahko prepričamo, če jim odrežemo rep in preverimo. [...] 23 Drugače kot sicer vodne živali imajo delfini gibljiv jezik, ki je kratek in širok, čisto podoben svinjskemu. Namesto z glasom se oglašajo s stokom, podobnim človeškemu, hrbet je upognjen navzgor, kljunast gobec je top. [...] 24 Delfin ni le človekov prijatelj, ampak ima rad tudi glasbeno umetnost, gódi mu ubran napev, še zlasti zvok vodnih orgel. Človeka se ne boji, kakor da bi bil zanj nekaj tuje, prihaja k ladjam, igrivo poskakuje, celo tekmuje z njimi in jih prehiteva, četudi plujejo s polnimi jadrji. [...] 29 Te [zgodbe] dajejo verodostojnost zgodbi, da si je kitarojd Arion, ko so ga mornarji na morju hoteli ubiti, da bi mu vzeli njegovo prisluženo nagrado, z dobrikanjem izprosil, da sme prej zaigrati na kitaro; ob njegovem napevu so se zbrale jate delfinov, in ko se je vrgel v morje, ga je eden vzel na hrbet ter ga ponesel na obalo ... [...] 29 V Narbonski provinci na območju Nemavzuma je jezero, imenovano

83 Komentar: Prim. Aristotel, *HA* 1, 5, 489 a 34; 8, 2, 589 b 1.

84 Komentar: Prim. Aristotel, *HA* 1, 5, 489 b 2–6.

85 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 9, 20–33.

86 Komentar: Plinij opisuje navadno pliskavko ali navadnega delfina (*Delphinus delphis*) iz družine delfinov oz. pliskavk (*Delphinidae*) v podredu zobatih kitov (*Odontoceti*). O njegovi urnosti gl. Aristotel, *HA* 8, 2, 591 b 25; 9, 48, 631 a 21–30.

87 Komentar: Prim. Aristotel, *HA* 9, 48, 631 a 7 in nasl. – Brejost pri delfinih res traja od deset do enajst mesecev; običajno imajo samo po enega mladiča, znani pa so tudi primeri dvojčkov in trojčkov. – Ker delfinji mladiči nimajo ustnic, ne morejo sesati; zato imajo samice v mlečnih žlezah posebno mišico, ki iztisne mleko mladiču v usta. – Delfini zelo skrbijo za mladiče, ki takoj po skotitvi postanejo del delfinje družine, od matere pa se dolgo časa ne ločijo in ostajajo nenehno v njeni bližini (prim. Aristotel, *HA* 6, 12, 566 b 16–26).

88 Komentar: Delfini dosežejo polno velikost med petnajstim in dvajsetim letom. – Lahko – a redko – dočakajo tudi do 35 let. – Ni znano, po kom Plinij povzema podatek, da lahko starost delfinov preverimo, če jim odrežemo rep.

89 Komentar: O delfinjem gibljivem jeziku poroča Aristotel (Aristotel, *HA* 2, 10, 503 a 2), prav tako o oglašanju s stokom (Aristotel, *HA* 4, 9, 535 b 32 in nasl.; 8, 2, 589 b 9).

90 Komentar: Zgodbe o prijateljstvu med ljudmi in delfini Plinij povzema po različnih grških in rimskih piscih. Raziskovalci domnevajo, da je bil glavni vir teh zgodb Mucijan. – Arion (ok. 600 pr. Kr.) je bil znameniti pevec in kitarojd (igralec na kitaro) iz Metimne na Lezbosu, pesnik in pevec na dvoru korintskega tirana Periandra. Zgodbo o njegovi rešitvi, ki jo je zapisal Plinij, poleg njega navajajo še številni drugi antični pisci: Herodot, Ciceron, Ovidij, Propercij, Higini, Plutarh, Pavzanija, Gelij, Ajlijan, Solin idr. Po legendarnem izročilu je bil delfin zaradi Arionove rešitve postavljen na nebo kot ozvezdje.

Latera, kjer delfini lovijo ribe v sodelovanju z ljudmi. [...] 33 Tudi med delfini samimi obstaja neka skupna zveza. Ko je kralj Karije ujel nekega delfina in ga dal zvezati v pristanišču, se je zbrala ogromna množica drugih delfinov, ki je na neki način – to je bilo mogoče razbrati – žalovala in tako prosila za usmiljenje, dokler ni kralj ukazal, naj ga izpustijo. Še več: majhne delfine vedno spremlja večji delfin kot varuh in videli so jih tudi že, kako nosijo poginulega tovariša, da ga ne bi raztrgale morske pošasti.⁹¹

Morje je antičnemu človeku ponujalo ne le veliko za osnovno preživetje, ampak tudi nekatere najbolj luksuzne dobrine, ki jim Plinij posveti veliko prostora; največ ga nameni biserom in škrlatnikom, školjkam, iz katerih so pridobivali škrlat; kot luksuzno blago so bili tudi dragoceno gradivo za poučne zgodbe o potratnosti, pri škrlatnikih pa je opisal tudi postopek pridobivanja škrlatne barve:

a) biseri:⁹²

106 Med vsemi stvarmi so torej na prvem mestu in tudi najdražji biseri. Največ nam jih pošilja Indijski ocean. [...] Tudi Indijci jih hodijo iskat na otoke, in sicer samo na peščico. Najbogatejši nahajališči sta Taprobana in Stoidis, kot smo omenili v popisu sveta, prav tako rt Perimula v Indiji. Posebej cenjeni pa so biseri na območju okoli Arabije v Perzijskem zalivu Rdečega morja. 107 Izvor in nastanek školjk bisernic se ne razlikujeta dosti od ostrig. Ko se začne letno obdobje razmnoževanja, to sproži v njih vzbujenost;

91 Komentar: Narbonska provinca je bila Italiji najbližji del Galije; provinca je nastala l. 118 pr. Kr. kot neposredna kopenska povezava med Italijo ter Galijo in naprej Hispanijo, njeno glavno mesto pa je bil Narbon (zdaj Narbonne). – Nemavzum je mesto v Narbonski Galiji, zdaj Nîmes. – Latera je kraj na jugu Narbonske Galije ob priobalnem močvirju med rekama Hérault in Rona; Plinij je ime kraja prenesel na jezero. – Karija je bila antična pokrajina v jugozahodni Mali Aziji med rekama Indos in Majander s številnimi grškimi jonskimi in dorskimi mesti, od l. 127 del rimske province Azije. Kdo je bil omenjeni kralj, ni znano.

92 Plinij, *Naravoslovje* 9, 106–123.

ko na neki način zavezajo in se odprejo, se – tako pravijo – napolnijo z roso in se tako oplodijo; oplojene nato rodijo in plod školjk so biseri, katerih kakovost je odvisna od kakovosti rose, ki so jo školjke vsrkale. Če se je v bisernico natekla čista rosa, je biser bleščeče bel, če pa motna, je tudi biser umazane barve; če je bilo nebo v času oploditve grozeče, pa naj bi bil biser bledikaste barve. [...] 93 112 Nedvomno se biseri z uporabo obrabijo, in če z njimi malomarno ravnamo, spremenijo barvo. Vsa njihova odlika je v njihovi bleščeči belini, velikosti, okroglosti, gladkosti, teži, lastnostih, ki so tako redke, da nikoli ne najdemo dveh povsem enakih biserov. [...] 113 Tudi pri sami belini so velike razlike: svetlejša je pri biserih, najdenih v Rdečem morju, indijski imajo enake luske kot sljuda, sicer pa se odlikujejo po svoji velikosti. Najbolj cenjeni so tako imenovani galunastobarvni. Tudi bolj podolgovati imajo svoj čar. [...] 94 116 Očitno je, da so iz trdne snovi, kajti ne razbijejo se ob nobenem padcu. Vendar pa jih ne najdemo vedno sredi mesnatega dela, ampak enkrat na tem, drugič na drugem mestu; videli smo jih tudi že na skrajnem zunanjem robu, kakor da bi hoteli zapustiti školjko, v nekaterih školjkah pa tudi po štiri ali pet skupaj. Vse do danes jih je bilo le malo, ki bi bili za skripel ali dva

93 Komentar: Antična Taprobana je danes Šrilanka. – Stoidis je otok pred obalo Karmanije v Perzijskem zalivu, ki ga omenja samo Plinij, danes morda Kish ali Lavan. – Perimula je rt in pristanišče v Indiji (sicer bogato nahajališče biserov), ki ju ni mogoče natančno določiti. – Plinijev sicer zanimiv opis ne drži. Sploh pa o nastanku biserov ni enotnega mnenja; po eni (danes večkrat ovrženi) teoriji naj bi nastali tako, da med školjčno lupino in plašč zaide kak tujek, okoli katerega začne školjka izločati tanke plasti biserovine, po drugi pa naj bi bil nastanek posledica poškodb ali vdora parazitov, kar povzroči, da začnejo epitelne celice tvoriti cisto. Biser ima podobno strukturo kot školjčna lupina in ga sestavlja tudi do 92 odstotkov kalcijevega karbonata, natančneje aragonita (CaCO_3).

94 Komentar: Sljuda je skupina mineralov, ki spadajo med filosilikate oz. listaste silikate (zato Plinij govori o luskah), ki so sestavni del kamnin; ima močan sijaj in se dobro cepi, vsebuje pa silikate kalija, magnezija ali aluminija. Morda je mišljena bisernata sljuda ali margarit (kalcijev aluminijev silikat $\text{CaAl}_2[(\text{OH})_2]\text{Al}_2\text{Si}_2\text{O}_{10}$), ki je rožnate ali belkaste barve. – Galun (danes kalijev galun ali kalijev aluminijev sulfat, formula $\text{KAl}(\text{SO}_4)_2 \cdot 12\text{H}_2\text{O}$) je brezbarvna dvojna sol kalijevega in aluminijevega sulfata; njegova glavna sestavina je bel ali blede obarvan mineral alunit.

težji od pol unče. [...] ⁹⁵ 119 Pa to še niso najhujši primeri potrate. V vsej zgodovini sta bila največja dva bisera: lastnica obeh je bila Kleopatra, zadnja egipčanska kraljica, ki ju je prejela iz rok kraljev Vzhoda. Ko se je Antonij iz dneva v dan mastil na izbranih pojedinah, se je Kleopatra v svoji ošabni in obenem drzni prevzetnosti, kakršna vlačugarski kraljici pač pristoji, omalovažujoče rogala njegovi potrati in vsemu njegovemu blišču; in ko jo je Antonij vprašal, s čim bi mogla še bolj zadostiti njegovi želji po razkošju, je odvrnila, da bo na eni pojedini porabila 10.000.000 sestercijev. 120 Antonija je zanimalo, kako, vendar je menil, da to ni mogoče. Sklenila sta torej stavo in naslednji dan, ko naj bi se o njej odločalo, je Antoniju dala pripraviti sicer res veličastno pojedino, da bi dan ne bil zapravljen, a še vedno povsem vsakdanjo; Antonij se je posmehoval in zahteval račun. Kleopatra pa je zatrjevala, da je to zgolj dodatek, da bo ta pojedina stala toliko, kot je bilo dogovorjeno, in da se bo sama gostila za 10.000.000 sestercijev; nato je ukazala, naj prinesejo drugi hod. Po njenem navodilu so služabniki pred njo postavili eno samo posodo tako jedkega in močnega kisa, da je bisere raztopil v sluzasto goščo. 121 V ušesih je tedaj nosila tisto izjemno, resnično enkratno delo narave. In ko je Antonij tako napeto čakal, kaj bo storila, si je snela en biser, ga spustila v posodo, in ko se je raztopil, ga je popila. Ko se je pripravljala, da na enak način uniči tudi drugega, ga je Lucij Plank, ki je bil pri tej stavi razsodnik, pokril z roko in razglasil Antonija za poražena. ⁹⁶

95 Komentar: Skripel (tudi skripul ali skrupel) je antična utežna mera = 1/24 unče = 1,137 g. – Pol unče = 13,644 g.

96 Komentar: Kleopatra VII. (69–30 pr. Kr.), hči Ptolemaja XII. in kraljica Egipta v obdobju 51–30 pr. Kr., je po Cezarjevi smrti postala ljubica Marka Antonija; rodila mu je tri otroke, ki jih je Antonij razglasil za vazalne kralje, po bitki pri Akciju pa je naredila samomor. Kdo ji je podaril omenjena bisera, ni znano. – Mark Antonij, rimski politik in vojak, član drugega triumvirata, je l. 41 postal Kleopatrin ljubimec in l. 37 tudi mož, zaradi česar se je sprl z Oktavijanom, ki je Antonija in Kleopatro porazil v bitki pri Akciju l. 31 pr. Kr.; oba sta v Aleksandriji naredila samomor. – Kateri antični pisec je vir za opis tega dogodka, ni znano; podrobneje ga opiše Makrobij (*Saturnalijske* 3, 17, 15–18). – Lucij Plank je bil konzul l. 42 pr. Kr. in ustanovitelj nasebine Avgusta Ravrika (zdaj Augst pri Baslu); sprva je bil Antonijev privrženec, pozneje pa je prestopil na Oktavijanovo stran.

b) škrlatniki:⁹⁷

[...] 125 Škrlatniki živijo največ sedem let. Tako kot vólki se ob vzhodu Pasje zvezde trideset dni skrivajo. Spomladi se trumoma zbirajo in se drgnejo drug ob drugega, kar povzroči, da izločajo neka kšno voskasto židko tekočino; podobno tudi vólki; toda škrlatniki imajo tisti sok, ki je zelo iskan za barvanje oblačil, sredi žrela. ⁹⁸ 126 Tu je bela žila, ki vsebuje zelo malo tekočine, iz katere črpajo ta dragoceni sok, ki se nežno lesketa v barvi temne vrtnice; v ostalem telesu ga ni. Trudijo se ujeti jih žive, kajti ko umrejo, ta sok izbruhajo. Večjim škrlatnikom ga odvzamejo, potem ko jim odstranijo školjko, manjše pa še žive zdrobijo skupaj z lupino; šele tako ga izločijo. ⁹⁹ 127 Najboljši škrlat v Aziji je v Tiru, v Afriki na Meningi in na getulski obali Oceana, v Evropi v Lakoniji. [...] ¹⁰⁰ 128 Škrlatnik

97 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 9, 124–141.

98 Komentar: Glede škrlatnikov: za školjke, iz katerih so v antiki pridobivali škrlat, je Plinij uporabljal izraze *purpura*, *murex* in *bucinum*. Omenja več vrst škrlatnikov (družina *Muriceae*), vendar ni mogoče določiti, o katerih je govor; v Sredozemlju se najde 16 vrst, med katerimi so največ lovili tri: čokatega volka (*Hexaplex trunculus*), bodičastega volka (*Bolinus brandaris*) in rdečeuštega skalnega polža (*Stramonita haemastoma*), imenovanega tudi purpurni polž. – Pasja zvezda (*Canicula*) je Sirij (*Sirius*), zvezda v ozvezdju Veliki pes. Ob Sirijevem prvem vidnem vzhodu tik pred Soncem 19. julija so nastopili najbolj vroči poletni dnevi, po njem imenovani pasji dnevi.

99 Komentar: Dragoceni sok, o katerem govori Plinij, je sluz, ki je ne izloča žila, kot navaja Plinij, ampak posebna hipobranhialna žleza, ki se ne nahaja sredi žrela, ampak v plaščevi votlini ob danki kot majhna pora. Ta izloček ti morski polži uporabljajo pri lovu na plen, z njim pa tudi premažejo svoja jajčeca, ker jih ščiti pred mikrobi; izločajo ga tudi ob napadu drugih živali ali človeka. Sluz je mogoče pridobivati bodisi s posebnim, a zamudnim postopkom molžnje, pri katerem polžev ne poškodujemo, ali pa tako, da polžjo hišico zdrobimo; za pridobitev 1,4 g barvila je potrebnih 12.000 polžev. Kadar je polž v nevarnosti, izloči sluz, ki je sprva bledorumenkasta, na soncu pa postane najprej zelena, nato modra in končno škrlatnordeča. Sluz je organska spojina, ki vsebuje bromin oz. organobrominske sestavine; nemški kemik Paul Friedländer (1857–1923) je ugotovil, da je glavna sestavina antičnega škrlata, ki so ga pridobivali iz polžev vrste *Bolinus brandaris* (*Murex brandaris*) 6,6'-dibromoindigo, l. 1998 pa je angleški inženir John Edmonds na podlagi antičnih zapisov, prvenstveno Plinijevega, po več poskusih ponovno odkril postopek barvanja škrlata.

100 Komentar: Tir je bil glavno mesto Fenicije, najpomembnejše feničansko pristaniško in trgovsko mesto na skalnem otoku pred libanonsko obalo, zdaj Tir (Şūr, Şur, Şör); Tirci so sloveli

ima en prst dolg jezik, s katerim predre druge školjke in se tako hrani; tako trdo bodico ima. V sladki vodi poginejo, prav tako ob izlivih rek v morje; sicer pa po tem, ko jih ulovijo, živijo še petdeset dni od svoje židke sline. Vse školjke zrastejo izjemno hitro, zlasti škrlatniki; v enem letu dosežejo polno velikost. [...]101 130 Školjke, iz katerih pridobivajo purpurne in škrlatne barve – snov obojih je namreč enaka, le mešanica je drugačna –, so dveh vrst: manjša školjka je morska troblja, ki je podobna školjki, s katero lahko ustvarimo zvok, podoben trobljinemu – od tod tudi njeno ime –, ima okroglo ustje in je na robu zarezana; druga se imenuje škrlatnik in ima cevast štrleč kljun, notranja stran cevčice pa je votla, da se skozi iztegne jezik. Poleg tega ima vse do zadnjega zavoja polno grčic in približno sedem krožno razporejenih bodic, ki jih morska troblja nima. Toda obe vrsti imata toliko zavojev, kolikor imata let.¹⁰² Morska troblja se drži samo skal in nabirajo jo okoli čeri. [...] 131 Drugo ime za škrlatnike je pelagije. Teh je več vrst, ločujejo pa se po prehrani in morskem dnu: greznice se prehranjujejo z gnijočim blatom, algovnice se hranijo z algami, oboje so zelo slabe kakovosti. Boljše so klečnice, ki jih nabirajo na morskih klečeh, vendar pa so tudi te precej lahke in mehke. Prodnice se

imenujejo porodu v morju in so izjemno primerne za škrlatne barve, daleč najboljše za purpurne barve pa so polblatnice, ki se hranijo na različnih vrstah morskega dna. 132 Škrlatnike lovijo z nekakšnimi majhnimi, redko pletenimi vršami, ki jih nastavljajo na odprtem morju. [...] 135 [...] Najbolj cenjen je škrlat barve strjene krvi, ki je na pogled črnkast, če ga pogledamo navzgor proti svetlobi, pa se tudi lesketa. [...]

Deseta knjiga

Deseta knjiga *Naravoslovja* je posvečena pticam. Tudi predstavitev ptic je začel z največjo, z nojem, nadaljeval z mitičnim feniksom in nato z orlom (in različnimi vrstami teh), ki je imel v rimskem okolju poseben pomen tudi kot legijsko znamenje. Nadaljeval je z ujedami (jastreb, sankvalis, imuzul, kragulj, buteon, skupni lov z ljudmi, škarniki) in drugimi vrstami, njihovimi lastnostmi in posebnostmi: razdelitev ptic, krokarji, uharica, čuk, detel, ptice s kremplji in s prsti, pavi, petelini, gosi, koma-gen, henalopeke, henerote, divji petelini, otide, žerjavi, štoklje, širokonožci, labodi, prepelice, glotide, kihram, mala uharica, lastovke, drozgi, kosi, škorci, grlica, grivarji, kobilarji, smrdokavre, memnonide, mele-agride, selevkide, ibis, ptice pevke, slavci, črnoglavke, eritaki, fenikuri, ojnanta, kobilar, gnezdenje, vodomci, gradnja gnezd, lastovke, akantilida, čebelar, golobi, breznožnice, kozomolzci, plateja, lišček, bik, antos, ptice, ki govorijo, papige, srake, krokar, Diomedove ptice, pitje ptic, škrlatnoli-ska, polojniki, prehranjevanje ptic, pelikani, faleride, fazani, numidijske ptice, plamenci, atageni, morski vrani, planinske vrane, zajčjenožci, vibioni, mitološke ptice, pitanje kokoši, preletalnice, razmnoževanje ptic, jajca, prerokovanje iz ptic, čaplje. Knjigi je dodal tudi nekaj splošnih, neornitoloških tem: kopenske živali, ki ležejo jajca, razmnoževanje kač in kopenskih živalih, lega v maternici, močeradi, posebnosti pri razplo-du živali, čuti živali, ribe z najostrejšim sluhom in vohom, razlika med

po pridobivanju škrlata in barvanju oblačil s škrlatom. – Meninga (ali Meninks) je otoček pred severnoafriško obalo v Mali Sirti (zdaj Džerba/Djerba), z dvema mestoma: Meninks oz. Meninga (zdaj El Kantara) in Foar (zdaj Guellala). – Getuli je skupno ime za antična berberska nomadska plemena (domnevni predniki Tuaregov), ki so bivala v Getuliji, pokrajini, ki je obsegala območje južno od Atlasa med Veliko Sirto in Atlantskim oceanom ter Saharo. – Lakonija je kotlinasta pokrajina na jugu Peloponeza med Mesenijo, Arkadijo, Mirtoškim morjem in Lakonskim zalivom, v antiki osrednja pokrajina spartanske države z glavnim mestom Sparto.

- 101 Komentar: Glede omenjene trde bodice: čokati vôlek drobi lupine z robom svoje hišice, druge vrste pa imajo poseben vrtni organ, s katerim razkrojijo apnenec in obenem z radulo, jeziku podobno strgačo, ki je posejana s številnimi drobnimi zobci, naredijo luknje v lupine školjk, drugih polžev, vitičnjakov ipd. – Vólki in škrlatniki živijo v morju, večina do zmernih globin; nekatere vrste zaidejo tudi v brakične vode, v sladke vode pa ne.
- 102 Komentar: Morska troblja je najverjetneje rdečeusti skalni polž (*Stramonita haemastoma*, starejše *Thais haemastoma* in *Purpura haemastoma*), imenovan tudi purpurni polž; škrlatnik je – glede na opis – bodičasti vólek (*Bolinus brandaris*). – Svojo navedbo, da ima školjka »toliko zavojev, kolikor let«, je Plinij oprl na Aristotela (*HA* 5, 15, 547 b 9 in nasl.).

živalmi glede na prehranjevanje, pitje živali, sovraštvo in prijateljstvo med živalmi (in ljudmi), spanje in sanjanje živali. Navaja, da je v 10. knjigi zbral 794 dejstev, poročil in opažanj.¹⁰³

Noja je Plinij na kratko opisal takole:¹⁰⁴

1 Sledijo lastnosti ptic; največji med pticami in skoraj v vsem živalskem svetu so afriški in etiopski noji; so višji kot konjenik, sedeč na konju, in tudi hitrejši so, krila pa imajo samo zato, da si z njimi pomagajo pri teku. Sicer pa ne morejo leteti in tudi s tal se ne dvignejo. Imajo kremplje, podobne jelenjim kopitom, s katerimi se borijo; so razklani in uporabni za prijemanje kamnov, ki jih med begom z nogami mečejo na zasledovalce.¹⁰⁵ 2 Neverjetna lastnost je, da lahko prebavijo vse, kar brez razločka požrejo, prav tako neverjetna pa je njihova neumnost, saj kljub izjemni višini preostalega telesa mislijo, da so skriti, če vrat vtaknejo v grmovje. Veliko so vredna njihova jajca, ki jih zaradi velikosti nekateri uporabljajo kot posodje, z njihovim perjem pa krasijo čeladne grebene bojnikov in šleme.¹⁰⁶

103 Temeljna literatura o pticah v antiki in pri Pliniju: André 1967; Arnott 2007. Bodson 1991; Capponi 1985; Capponi 1979; Detlefsen 1901; Hubaux/Leroy 1939; Lacroix 1937; Lindner 1973; Lunczer 2009; Pollard 1977; Rink 1997; Robert 1911; Thompson 1895 (1936; 1966); Walla 1969.

104 Plinij Starejši, *Naravoslovje*, 10, 1–2.

105 Komentar: Grško in latinsko poimenovanje za noja (lat. *struthocamelus*, gr. στρουθοκάμηλος) pomeni »kamelovrabec« oz. »kamelji vrabec« (ime je dobil zaradi svojega dolgega vratu); sodobna zoologija ga imenuje *Struthio camelus* in spada v družino nojev (*Struthionidae*) v redu nojevcev (*Struthioniformes*). Obstaja pet podvrst: južni oz. južnoafriški (*Struthio camelus australis*), severnoafriški ali rdečevrati (*Struthio camelus camelus*), masajski (*Struthio camelus massaicus*), arabski ali srednjevzhodni (*Struthio camelus syriacus*) in somalski (*Struthio camelus molybdophanes*). Danes noji živijo na območjih južno od Sahare, v antiki pa so živeli tudi severno od Sahare in v Mali Aziji. Plinij se je pri opisu spirala na Aristotela (*PA* 4, 14, 697 b 14 in nasl.). – Odrasli samci noja lahko dosežejo tudi do 2,7 m in hitrost tudi do 70 km/h. Navedba, da ne more leteti, drži; letalne mišice pri njih niso razvite. – Noji imajo samo dva prsta; večji je res podoben kopitu, kar jim pomaga pri teku, in ima kremplj; manjši nima kremplja.

106 Komentar: Noji se prehranjujejo z rastlinsko hrano in žuželkami, pogoltnejo pa tudi kamenčke, ki jim pomagajo pri prebavljanju (gastroliti), ker nimajo zob. – S tem paragrafom je

Med opisanimi pticami je tudi nekaj mitičnih; med njimi izstopa feniks, čigar podobo v zahodnem svetu je najbolj izoblikoval prav Plinij s svojim opisom:¹⁰⁷

3 V Etiopiji in Indiji živijo najbolj živopisne in nepopisne ptice, bolj kot vse pa slovi feniks v Arabiji – ta je morda samo bajka –, ki je en sam na vsem svetu in ga je zelo težko videti. Kot poročajo, je baje velik kot orel, okoli vratu se zlato svetlika, sicer je škrlatne barve, rep, v katerem izstopajo rožnata peresa, je modrikast, grlo mu krasijo grebenasti izrastki, glavo pa perjanica.¹⁰⁸ 4 Prvi Rimljan, ki je poročal o njem, in sicer tudi najnatančneje, je bil Manilij, tisti znameniti senator, ki je slovel kot izjemen vsestranski učenjak, bil pa je samouk: navaja, da ga ni človeka, ki bi videl feniksa pri hranjenju; da je v Arabiji Soncu posvečena žival, da živi 540 let, ko pa se postara, si zgradi gnezdo iz vejic cimetovca in kadila, ga napolni z dišavami in v njem umre. Iz njegovih kosti in mozga najprej nastane nekakšen črviček, nato zraste majhen ptič; ta najprej opravi dolžne pogrebne obrede za svojim predhodnikom, celo gnezdo odnese v Sončevo mesto blizu Panhaje in ga tam položi na oltar.¹⁰⁹

Plinij v zavest zahodnega človeka vtisnil zmotno prepričanje, da noj vtakne glavo v pesek, ker se hoče skriti; ko noj skloni glavo k tlom, je to bodisi njegov obrambni mehanizem ali pa zgolj pobira manjše kamenčke, pesek in drug drobir, ki mu pomagajo pri mletju in prebavljanju hrane. – Nojeva jajca so največja jajca katerekoli živali; so kremne barve in lahko v dolžino merijo do 15 cm, v širino do 13 cm, tehtajo pa tudi do 1,6 kg. Samice jih valijo podnevi, samci pa ponoči; valjenje traja od 35 do 45 dni. – O tem, da je nojevo perje krasilo čelade, je pisal Teofrast (*HP* 4, 4, 5).

107 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 10, 3–5.

108 Komentar: Omembe in opise feniksa najdemo tudi pri mnogih drugih antičnih piscih: Herodotu, Pomponiju Meli, Ovidiju, Tacitu, Ajlijanu, Solinu idr. Po eni od domnev naj bi šlo za zlatega fazana (*Chrysolophus pictus*) iz družine poljskih kur oz. fazanov (*Phasianidae*) v redu kur (*Galliformes*), ki sicer izvira iz osrednje Kitajske.

109 Komentar: Rimski pisec Manilij je živel in deloval v 2. in 1. stol. pr. Kr.; bil je avtor izgubljenega dela (naslov ni znan), v katerem je pisal tudi o feniksu. Morda gre za Lucija Manilija, rimskega politika in pisca iz istega obdobja (epigrami, mitološka pesnitev o Latoni, *Sveto pravo*, potopis). – Po poročilih večine antičnih piscev (Herodot, Ovidij, Ajlijan, Mela) naj bi feniks živel 500 let, po egipčanskem izročilu naj bi bil star 1461 let, Solin pa navaja, da živi 540 let. – Cimetovec je

5 Isti Manilij tudi poroča, da s smrtjo tega ptiča sovpade dopolnitev cikla velikega leta in da se ponovijo napovedi časovnih obdobij in konstelacij ozvezdij, to pa se začne opoldne tistega dne, ko Sonce vstopi v znamenje Ovna ...¹¹⁰

Omenja še vrsto drugih mitoloških ptic:¹¹¹

136 Pegazi, ptice s konjsko glavo, in grifoni s kljunom, ukrivljenim v obliki ušesa, so po mojem mnenju zgolj mitološka bitja; prvi menda živijo v Skitiji, drugi v Etiopiji. Najbrž tudi tragopan, za katerega več ljudi trdi, da je večji od orla, da ima na sencih ukrivljene rogove in da je rjaste barve, le glava je škrlatnordeča. Tudi v Sirene najbrž ne gre verjeti, čeprav Dinon, oče znamenitega pisca Klejtarha, zatrjuje, da živijo v Indiji in da s svojo pesmijo očarajo ljudi ter jih nato, ko se ti pogreznejo v globok spanec, raztrgajo.¹¹² 137

kitajski cimetovec (*Cinammomum cassia*) iz družine lovorovk (*Lauraceae*). – Omenjeno kadilo so pridobivali iz kadilne bosvelije (*Boswellia sacra*) iz družine mirovk (*Burseraceae*). – Panhaja je mitični otok v Indijskem oceanu ob Srečni Arabiji (južne dežele Arabskega polotoka, zdaj ozemlje Jemna in Omana), ki je slovel po dragih kamnih, kadilu in dišavah. Tukaj je očitno mišljeno mejno območje med Arabijo in Spodnjim Egiptom, kjer je stalo Sončevo mesto oz. Heliopolis (Helijevo mesto oz. mesto boga Raja (Re)), v južnem delu Nilove Delte, zdaj predmestje Kaira al Mataria (el-Matariya)), eno najstarejših egipčanskih mest.

110 Komentar: Veliko leto je v platonski in stoiški filozofiji obdobje revolucije neba in ozvezdij, časovna perioda, v kateri se Sonce, Luna in planeti vrnejo na svoje prvotne položaje; traja 12.954 let. Teorijo o velikem letu so utemeljili stoiki pod vplivom babilonske astronomije. – Sonce vstopi v znamenje Ovna 17. marca.

111 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 10, 136–138.

112 Komentar: Pegazi so legendarni mitološki krilati konji. – Grifoni so legendarne mitološke pošasti z levjim trupom ter orlovo glavo in krili, »krilati levi« oz. »orlolevi«, menda čuvaji notranjeazijskih zlatih rudnikov. – Skitija je antična pokrajina, v katero antični pisci vključujejo različna območja, in sicer: območje spodnjega toka Donave (današnja Romunija in del Bolgarije), stepske predele okoli Ponta in Kaspijskega morja (dežele okoli Črnega morja in Kaspijskega jezera, zdaj Ukrajina, južna Rusija in zahodni Kazahstan), območje današnjega severnega Kazahstana, območje Sarmatije (južna Rusija, Belorusija, Ukrajina, Poljska, del Balkana), znaten del centralne Azije tja do meja Kitajske (Kirgizistan, vzhodni Kazahstan, Kašgar), območje vzhodnega Irana (Sakstan) in območje Kavkaza. – Tragopan je legendarni mitološki ptič; ni znano, ali gre za izmišljeno žival ali se Plinij (ali njegov vir) opira na napačen, nepopoln ali senzacionalističen opis katere od vrst iz družine kljunorožcev (*Bucerotidae*), ki imajo na kljunu

Če bi kdo temu verjel, bi gotovo tudi ne ovrgel trditve, da so kače Melampodu lizale ušesa in mu s tem dale zmožnost razumevanja ptičje govorice, ne bi ovrgel tega, kar navaja Demokrit, ko omenja ptice, iz pomešane krvi katerih se rodi kača, in vsakdo, ki pojé to kačo, bo razumel pogovore ptic, pa tudi ne tega, kar posebej poroča o eni ptici, in sicer o čopastem škrjancu; tudi brez teh navedb se v življenju pojavlja veliko ugank, povezanih s ptičjegledjem.¹¹³ 138 Homer te ptice imenuje skope; in zelo težko si predstavljam, kako takrat, kadar prežijo v zasedi, zabavljivo poplesujejo, o čemer govori več avtorjev, pa tudi samih ptic dandanes ne poznamo, zato bi bilo bolje govoriti o dognanih stvareh.¹¹⁴

Veliko prostora je Plinij namenil ujedam, zlasti orlom. Vrste orlov, ki so lep primer tega, kako težko je določiti živalsko vrsto, ki jo opisuje, predstavi takole:¹¹⁵

rogast ali čeladast nastavek, ali pa gre za brkatega sera (*Gypaetus barbatus*) iz rodu brkatih serov (*Gypaetus*) v družini kraguljev (*Accipitridae*), ki ima pod kljunom dolgo črno brado, razpon njegovih kril pa doseže do 2,5 m. – Ahelojeve hčere Sirene, ki so si jih predstavljali kot ptice z deklinškimi glavami, naj bi sicer bivale ob južni obali Italije, vabile z omamnimi petjem mornarje k svojim čerem in jih nato raztrgale. – Dinon iz Kolofona je bil grški zgodovinar iz 4. stol. pr. Kr., avtor velikopoteznega zgodovinskega dela *Perzijska zgodovina* v treh delih, od katerih je vsak del obsegal po več knjig. Njegov sin Klejtarh iz Aleksandrije je bil grški zgodovinar iz 4. in 3. stol. pr. Kr., avtor romanizirane zgodovine Aleksandra Velikega v vsaj 12 knjigah z naslovom *Aleksandrova zgodovina* ali *Zgodovina Aleksandrovega obdobja*.

113 Komentar: Amitaonov sin Melampod (»Črnonožec«) je bil vedeževalec in zdravnik. Kot otrok je rešil dve mladi kači, ki so ju hoteli ubiti, ti pa sta mu v zahvalo med spanjem polizali ušesa in mu s tem podelili zmožnost razumevanja govorice ptic. – Grški filozof Demokrit iz Abdere v Trakiji (5. stol. pr. Kr.; ok. 460–370 pr. Kr.) je bil vsestranski učenjak in pisec; pri svojem delu je posegal na vsa področja znanosti, veliko pa je tudi potoval. Najbolj je znan kot utemeljitelj nauka o atomizmu. – Čopasti škrjanec (*Galerida cristata*) je dobil ime po lepo vidnem koničastem pernatem čopku na glavi; Rimljani so ga imenovali *galerita avis* – »s kučmo pokriti ptič« (*galerus* je bila kosmata čepica, nekakšna kučma, kakršno so nosili zlasti svečeniki, vojaki in kmetje).

114 Komentar: Skope (gl. Homer, *Odiseja* 5, 66) so manjša vrsta sov; morda gre za velikega skovika (*Otus scops*) iz rodu skovikov (*Otus*) ali malega skovika (*Glaucidium passerinum*) iz rodu sovic (*Glaucidium*), oba iz družine sov (*Strigidae*) v redu sov (*Strigiformes*). Plinijev opis se opira na Aristotela (*HA* 8, 12, 597 b 21; 8, 3, 592 b 11; 9, 28, 617 b 31).

115 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 10, 6–8.

06 Od nam znanih ptic uživa največji ugled orel, ki je tudi najmočnejši. Obstaja šest vrst orlov. Črnemu orlu, kot ga imenujejo Grki, pravijo tudi zajčji orel; je najmanjši, izjemno močan, črnkaste barve; je edini izmed orlov, ki sam redi svoje mladiče – drugi, kot bomo omenili, jih odženejo –, in edini, ki ne vrešči in ne kraka.¹¹⁶ 7 Živi v gorah. Druga vrsta, beloritec, živi v mestih in na ravninah in ima belkast rep. Tretja vrsta, morfnos, ki ga Homer imenuje tudi perknoš, nekateri pa tudi plang in račji orel, je po velikosti in moči na drugem mestu; ta živi v okolici jezer. Femonoa, baje Apolonova hči, je poročala, da ima zobe, da je sicer nem in da nima jezika; da pa je najtemnejše barve med orli in da ima nekoliko bolj štrleč rep. [...] Ima prirojen instinkt, da želve, ki jih upleni, vrže z višine in jih tako razbije; in po takšnem naključju je umrl pesnik Ajshil, ko se je – tako pripovedujejo – skušal izogniti smrti, ki mu jo je za ta dan napovedovala usoda, saj je, zanašajoč se na jasno nebo, verjel, da je na varnem.¹¹⁷ 8 Četrta vrsta je perknopter, imenovan tudi gorska štoklja, ki je videti kot jastreb, ima zelo majhna krila, drugi deli telesa so izjemno veliki, je pa strahopeten in izrojen, tako da ga pretepe

crokar; vedno je nenasitno požrešen in tožeče kraka. Je edini orel, ki trupla živali odnaša; drugi, ko jih ubijejo, ostanejo ob njih. Prav zato tudi peto vrsto orlov imenujemo gnezij, kakor da je pravi in edini, katerega izvor je nepopačen; je srednje velik, rdečkaste barve in ga je le redko mogoče videti. Ostane še ribji orel, ki je izjemno ostroviden; lebdi na veliki višini, in ko v morju zagleda ribo, se strmoglavo spusti proti njej, s prsmi zareže v vodo in jo zgrabi.¹¹⁸

Enako kot pri vodnem življu, je tudi pri pticah predstavil tiste, ki so v antiki veljale za stvar prestiža; med njimi izstopa pav:¹¹⁹

22 43 Zdaj pa spregovorimo o drugem rodu, ki se deli na dve vrsti: na ptice pevke in na ptice letalke. Tisto, po čemer se ločuje rod prvih, je njihovo petje, pri drugih pa njihova velikost; zato bodo slednje tudi prej na vrsti, in med njimi pred vsemi drugimi po lepi zunanosti, svojem zavedanju o njej in ošabnosti prednjači vrsta pavov. Ko ga pohvalijo, razpre kakor dragulji lesketajoče se barve, najbolj takrat, ko je obrnjen proti soncu, ker se tako še sijajneje bleščijo. Obenem skuša s svojim školjkastim repom ustvariti nekakšne odboje sence za druge barve, ki tudi v poltemi jasneje odsevajo, in vsa očesa peres, ki jih rad ponudi na ogled, potegne skupaj v velik šop.¹²⁰ 44 Pav vsako leto zamenja

116 Komentar: Plinijev opis orlov se z nekaj odstopanji opira na Aristotela (HA 9, 32, 618 b 18–619 b 18). – Črna orla ali zajčjega orla ni mogoče določiti; možnosti so: kraljev orel (*Aquila heliaca*), planinski orel (*Aquila chrysaetos*) ali mali orel (*Hieraetus pennatus*), vsi iz družine kraguljev (*Accipitridae*); kot možnost se omenja tudi sokol selec (*Falco peregrinus*) iz rodu pravih sokolov (*Falco*) v družini sokolov (*Falconidae*).

117 Komentar: Beloritec je morda belorepec (*Haliaeetus albicilla*) iz rodu jezercev (*Haliaeetus*), morda močvirski lunj (*Circus pygargus*) iz rodu lunjev (*Circus*), komentatorji pa kot možnost omenjajo tudi kačarja (*Circaetus gallicus*) iz rodu kačarjev (*Circaetus*), vsi iz družine kraguljev (*Accipitridae*). – Morfnosa (tudi perknoš, plang in račji orel) ni mogoče z gotovostjo določiti; morda gre za velikega klinkača (*Aquila clanga*, starejše »račji orel«, »račar«) iz rodu orlov (*Aquila*), ki je svoje slovensko ime dobil po značilnem oglašanju (kli-kli), ali pa za rjavega lunja (*Circus aeruginosus*) iz rodu lunjev (*Circus*), oba iz družine kraguljev (*Accipitridae*). – Femonoa je mitološka Apolonova hči in njegova prva svečenica v preročišču v Delfih; velja za iznajditeljico heksametra, menda pa je napisala tudi razpravo o vzreji ptic. – Opis metanja želv z velike višine spominja na način prehranjevanja brkatega sera (*Gypaetus barbatus*) iz rodu brkatih serov (*Gypaetus*) v družini kraguljev (*Accipitridae*), ki z velike višine meče na skale kosti, in ko se razbijejo, iz njih poje kostni mozeg; enako ravna tudi z želvami, večje sesalce pa s plahutanjem s perutmi zbije v prepad. – Tragiški pesnik Ajshil je umrl l. 456 ali 455 v Geli na Siciliji; zgodbo, da je umrl za posledicami poškodb, ki mu jih je povzročila padla želva, navajata tudi Ajlijan in Valerij Maksim.

118 Komentar: Perknopter (»črnopisanokrilec«) ali gorska štoklja je vrsta, ki je ni mogoče zanesljivo določiti; možnosti so: egiptovski jastreb (*Neophron percnopterus*) iz rodu egiptovskih jastreb (*Neophron*), beloglavi jastreb (*Gyps fulvus*) iz rodu plešcev (*Gyps*), veliki klinkač (*Aquila clanga*) iz rodu orlov (*Aquila*) in mali klinkač (*Aquila pomarina*) iz rodu orlov (*Aquila*); vsi spadajo v družino kraguljev (*Accipitridae*). – Gnezij pomeni »pravi orel«; natančna določitev vrste ni mogoča. Morda gre za kraljevega orla (*Aquila heliaca*) ali pa za planinskega orla (*Aquila chrysaetos*). – Omenjeni ribji orel je morda ribji orel (*Pandion haliaetus*) ali pa katera od vrst iz rodu jezerskih orlov oz. jezercev (*Haliaeetus*), najverjetneje belorepec oz. postojna (*Haliaeetus albicilla*), oba iz družine kraguljev (*Accipitridae*). Lov ribjega orla lepo opiše Aristotel (HA 9, 34, 620 a 1–12).

119 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 10, 43–45.

120 Komentar: Rimljani so med preroškimi pticami, ki so jih opazovali avgurji, ločevali ptice pevke (lat. *oscines*), ki so naznanjale prihodnost s svojim glasom, in ptice letalke (lat. *alites*), ki so

perje in izgubi rep v času, ko odpade jesensko listje; in dokler mu v času pomladnega cvetenja ponovno ne zraste, se osramočen in žalosten zateka v skrivališča. Živi petindvajset let. Pri treh letih začanja dobivati barve. Pisci ga opisujejo ne le kot ošabno, ampak tudi kot zlobno žival in tudi kot enako sramežljivo kot gos, kajti nekateri so pavom pripisali tudi te lastnosti, ki pa zame niso sprejemljive.¹²¹ 45 Prvi, ki je v Rimu ubil pava za jedačo, je bil govornik Hortenzij na slovesni pojedini ob nastopu svečeniške službe. Prvi jih je začel pitati Mark Avfidij Lurkon v času zadnje vojne z morskimi razbojniki in od takrat je imel iz tega vira 60.000 sestercijev dobička.¹²²

Enajsta knjiga

V enajsti knjigi se je Plinij posvetil dvema osrednjima tematikama. V prvem delu enajste knjige je nadaljeval svoj oris živalskega sveta s predstavitvijo njegovih najmanjših predstavnikov: žuželk. Njihove predstavitve pa ni začel z največjo, ampak se je odločil za načelo »od najpomembnejše k manj pomembnim«. Čisto na začetku je opisal vrste žuželk, dihanje žuželk in njihova telesa, potem pa je daleč najboljširnejši opis namenil tistim, ki so s človekom najbolj povezane: čebelam. Predstavil je ureditev čebel in njihove izdelke, trote, med, vrste medu,

naznanjale prihodnost s svojim letom. – Opisan je navadni pav (*Pavo cristatus*) iz družine poljskih kur (*Phasianidae*) v redu kur (*Galliformes*), ki izvira iz Indije; Rimljani so ga cenili zaradi njegovega perja in tudi kot kulinarično specialiteto.

- 121 Komentar: Opis lastnosti je Plinij oprl na Aristotela (*HA* 6, 9, 564 a 25 in nasl.; *HA* 6, 9, 564 a 32 in nasl.).
- 122 Komentar: Rimski govornik Kvint Hortenzij Hortal (114–50 pr. Kr.) je bil Ciceronov starejši sodobnik in pogosto nasprotnik na sodnih procesih, sicer znan po razkošnem življenju. – Mark Avfidij Lurkon je bil ljudski tribun l. 60 pr. Kr. – Vojna z morskimi razbojniki je potekala v letih 67–66 pr. Kr.; Gnej Pompej je tedaj v treh mesecih povsem porazil pirate in zaščitil plovo po Sredozemlju pred njimi.

rojenje, vrste čebel, bolezni čebel, sovražnike čebel, ravnanje s čebelami, ose, sršene, sviloprejke, pajke, njihove mreže, razmnoževanje pajkov, škorpijone, gekone, škržate, krila žuželk, hrošče, kresnice, kobilice, mravlje, metuljeve bube, obade, metulje, živali v lesu, mrčes, poletne živali, molje, kantaride, komarje, žival snega, žival ognja ali piralido ter enodnevnicu.

Nedvomno najbolj markanten je Plinijev opis čebel, ki ga je tesno oprl na Aristotela in kaže na tesno povezanost antičnega človeka s čebelami, na njihov izjemen pomen in na občudovanje njihove koristnosti in njihovega načina delovanja. Nekaj odlomkov:¹²³

11 Med vsemi temi <živalskimi vrstami> pa so na prvem mestu čebele in upravičeno so deležne prav posebnega občudovanja, kajti iz tega rodu <živali> so edine, ki so bile ustvarjene zaradi ljudi. Nabirajo različne vrste medu, ta najslajši, najbolj prefinjen in najbolj zdravilen sok, izdelujejo satovja in vosek, ki je v rabi za nešteto stvari v življenju, so zelo marljive, opravljajo svoja dela, imajo državo, se zasebno posvetujejo o vseh zadevah, kot roji imajo voditelje in, kar je najbolj izjemno, drugače kot druge <žuželke> imajo svoje navade. [...] ¹²⁴ 14 [...] na plano pridejo, da opravljajo svoja dela in naloge in noben dan ne gre v nič ob počitku, če le dopuščajo vremenske razmere. Najprej gradijo satovja in tvorijo vosek, to je izdelujejo bivališča in celice, nato ustvarijo zarod, zatem izdelujejo med, vosek iz cvetov, čebelji vosek iz kapljic dreves, ki izločajo lepljivo snov, in sicer iz soka, gumija in

123 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 11, 11–70.

124 Komentar: Čebeljih vrst je več tisoč; vrsta, ki jo Plinij opisuje, je najbrž italijanska čebela, imenovana tudi ligurska čebela (*Apis mellifera ligustica*), iz družine pravih čebel (*Apidae*) v redu kožekrilcev (*Hymenoptera*). – Navedba, da »imajo državo«, nakazuje, da so antični pisci strogo hierarhičnemu načinu življenja čebel pripisovali tudi politično ureditev. Tudi v sodobnem čebelarstvu pri čebelah, ki živijo v velikih urejenih skupnostih, govorimo o državotvornih ali socialnih čebelah; mednje spadajo vse medonosne čebele, čmrlji in nekatere južnoameriške neželate čebele.

smole vrbe, bresta in trsta. [...] 20 Njihovo delo je organizirano takole. Podnevi je pri vratih kakor v vojaškem taboru postavljena stalna straža, <ponoči> počivajo do jutra, dokler jih ena čebela ne zbudi z dvakratnim ali trikratnim brenčanjem kot s kako troben-to. Tedaj vse priletijo na plano, če je le pričakovati, da bo dan lep. Vnaprej namreč predvidijo vetrove in deževja in tedaj ostanejo doma v panju; tako imajo <čebelarji> to znamenje za vnaprejšnjo napoved vremenskih razmer. Ko roj odleti na delo, ene z nogami prinašajo cvetni prah, druge vodo v golši in kapljice na puhastih dlačicah po vsem telesu. 21 Mlajše med njimi gredo iz panja na delo in zbirajo zgoraj omenjene sestavine, starejše pa ostajajo v panju. Tiste, ki znašajo skupaj cvetni prah, si s sprednjimi nogami obložijo stegna zadnjih nog, ki so prav zato po naravi hrapava, sprednje noge si obložijo z rilčkom ter se povsem otovorjene in upognjene pod bremenom vrnejo nazaj. Sprejmejo jih po tri ali štiri čebele, ki jih razbremenijo tovora. 22 Tudi notri v panju so naloge razdeljene: ene gradijo, druge gladijo, tretje oskrbujejo z gradivom, četrte iz tega, kar je bilo prineseno, pripravljajo hrano; ne hranijo se namreč ločeno, da ne bi prišlo do neenakosti pri delu, hrani in času. Pri gradnji začnejo pri oboku panja in izpe-ljujejo splet <celic> kakor od prve niti na statvah ter okoli vsakega posameznega dela naredijo po dve poti, da po enih prihajajo, po drugih pa odhajajo. [...] 46 Na kakšen način se čebele razmnožujejo, je še vedno predmet vnetih razprav med učenjaki ter temeljnih raziskav. Parjenja čebel namreč niso videli še nikoli. Večina <učenjakov> meni, da se zarod oblikuje v ustih čebel z ustreznim in načrtnim sestavljanjem cvetov; nekateri <menijo>, da nastanejo s parjenjem ene same čebele, ki jo v vsakem roju imenujejo kralj;¹²⁵ ta naj bi bil edini samec in izjemno velik, da ne obnemore;

125 Komentar: V antiki so menili, da panj vodi čebelji kralj; danes vemo, da je to kraljica ali matica. Matica se razvije, če oplojena jajčeca in nato mladice dobijo posebno hrano, ki jo imenujemo matični mleček. Ko se izleže mlada matica, ki se razvije v petnajstih dneh v posebnih ogro-mnih celicah, imenovanih matičnjaki, stara matica panj zapusti, spremlja pa jo del delavk;

zato čebelja zalega brez njega ne more nastati, druge čebele pa ga spremljajo tako, kakor ženske spremljajo moške, ne kakor kralja. [...] 50 Zarod se povsem razvije v petinštiridesetih dneh. V neka-terih satih se izvali tako imenovani izrojeni zarod, otrdela gmo-ta grenkega voska, kadar čebele ne izvalijo zaroda zaradi boleznih ali lenobe ali naravne neplodnosti; gre za spontani splav čebel.¹²⁶ Takoj ko se mladice izvalijo, po določeni ureditvi delajo skupaj s svojimi materami in mladega kralja spremlja roj vrstnikov. [...] ¹²⁷ 53 Navadno ljudstvo, ki ga obkroža, mu je prav osupljivo pokor-no. Ko stopa v sprevodu, gre skupaj z njim ves roj in se trumoma nagnete okoli njega, ga obdaja in ščiti ter ne dovoli, da bi ga kdo videl. Preostali čas, ko ljudstvo dela, sam nadzira dela v notranjo-sti <panja>, videti je kot spodbujevalec, sam pa je dela oproščen. Ob njem je nekaj telesnih stražarjev in liktorjev, ki so stalni va-ruhi njegove veljave. 54 Ven iz panja odide samo, ko se namerava roj seliti. To je mogoče ugotoviti že dosti prej, saj nekaj dni v not-ranosti <panja> kar buči od brenčanja, kar je znamenje, da so če-bele pripravljene in da izbirajo ugoden dan. [...] 59 Obstajajo tudi poljske čebele in gozdne čebele, ki so sršatega videza, dosti bolj so razdražljive, toda odlične in marljive delavke. Domače čebe-le so dveh vrst: najboljše so kratke, pisane in čokato zaokrožene, slabše pa so dolge in podobne osam, najslabše med njimi so celo

pojav imenujemo rojenje, z njim pa stara matica zasnuje nov panj oz. novo čebeljo kolonijo. Mlada matica odleti na t. i. svatbeni let, na katerem jo oplodi en ali več trotov; semenčeca shra-njuje v poseben semenski mešiček, z njimi pa po vrnitvi oplodi jajčeca. Matice dnevno izležejo tudi več kot 1000 jajčec; spol zaroda določa matica.

126 Komentar: Navedba, da »se zarod povsem razvije v petinštiridesetih dneh«, ne drži. Ko matica izleže jajčeca, se iz njih v treh dneh izvalijo ličinke, te se po petih ali šestih dneh zabubijo, bube pa se v odraslo žival razvijejo v dvanajstih dneh. Razvoj torej traja skupaj 21 dni. – Kaj naj bi bil »izrojeni zarod (oz. »spontani splav«) čebel«, ni znano; morda gre za gnilobo čebelje zalege (*Pes-tis apium*), ki jo povzroča sporogena bakterija *Bacillus larvae*, pri njej pa okužene ličinke gnijejo in odmrejo, ali pa za pohlevno gnilobo čebelje zalege, imenovano tudi evropska gniloba, ki jo povzroča bakterija *Melissococcus pluton*.

127 Komentar: Odlomke o razmnoževanju čebel Plinij povzema po Aristotelu. Prim. Aristotel, *HA* 5, 21, 553 a 1 in nasl.

dlakave. [...] 60 Narava je dala čebelam želo, pritrjeno na trebuh, in sicer za en sam pik. Nekateri domnevajo, da čebele potem, ko ga zasadijo, takoj poginejo, drugi pa menijo, da samo v primeru, ko ga zasadijo tako močno, da mu sledi še del drobovja, toda potem postanejo troti, ne proizvajajo več medu, in ker so njihove moči oslABLJENE, ne morejo več škodovati in obenem tudi ne morejo več biti koristne. [...]¹²⁸

Drugi del 11. knjige je Plinij posvetil primerjalni anatomiji, v njem pa je opisal lastnosti in opise živali po telesnih delih; te je včasih opisal samostojno, včasih primerjalno: čop, greben, rog, glava, dlake, kosti glave, možgani, ušesa, obraz, čelo, obrvi, oči, vid, zenica, trepalnice, lica, ličnice, nosnice, usta, ustnice, brada, čeljusti, zobje, jezik, mandlji, jezicček, poklopec, sapnik, požiralnik, tilnik, vrat, hrbtenica, grlo, žrelo, želodec, srce, kri, duša, drobovje, pljuča, jetra, žolč, prepona, trebuh, tanko črevo, debelo črevo, péča, vranica, ledvice, prsi, rebra, mehur, lakotnici, opne, maternica, rodila, tolšča, loj, mozeg, kosti, hrbtenica, hrustanec, kite, žile, kri, znoj, koža, lasje, dojke, mleko, sesanje, mle-zivo, siri, sirišče, živila iz mleka, udje, roke, prsti, nohti, kolena, krčne žile, hoja, noge, goleni, kopita, noge ptic, predstavil pa je tudi nekaj posebnosti živalskega in človeškega sveta: pritlikavce, spolovila, dvo-spolnike, moda, repe, glasove živali, dodatne ude, dihanje, prehrano in telesno težo. Primer: odlomki iz opisa srca, ki ga je v celoti oprl na Aristotelova dela:¹²⁹

128 Komentar: Čebela ob piku izloči ok. 0,1 mg čebeljega strupa ali apitoksina. Želo, ki je v zadku, je zgrajeno iz dveh bodalc, ki imata devet ali deset nazaj obrnjenih kaveljcev, in žlebiča, po katerem strup pride v želo iz strupnega mešička; ta je obdan z mišicami, ki strup črpajo v želo, vanj pa ga izloča strupna žleza. Ob spopadu z drugimi čebelami lahko čebele preživijo, ker želo ostane nepoškodovano, saj se odbija od hitinastih obročkov na zadku. Če pičijo v mehko pod-lago, npr. v kožo človeka, pa poginejo, ker ga ne morejo izvleči, saj ostane želo zaradi kaveljcev zapičeno, skupaj z želom pa se iztrgajo tudi mišice žela in zadnji del prebavnega trakta.

129 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 11, 181–187.

181 Druge živali imajo srce sredi prsi, samo pri človeku leži pod levo prsno bradavico in s svojo stožčasto konico moli naprej. Samo pri ribah gleda proti gobcu. Po navedbah je srce prvo, ki se razvije pri zarodkih, nato se razvijejo možgani, tako kot se naj-pozneje razvijejo oči, toda te najprej odmrejo, srce pa nazadnje. Srce ima izjemno toploto. Vsekakor utripa in se premika v notranjosti kot drugo živo bitje, prekrito z zelo mehko in močno ko-žno ovojnico ter zaščiten z zidom reber in prsi, da <na varnem> ustvari glavni temeljni vzrok in počelo življenja. 182 Srce v svoji notranjosti duhu in krvi daje prvo bivališče v vijugasti votli-ni, ki je pri velikih živalih trojna, pri nobeni živali pa ni manj kot dvojna. Tam prebiva um. Iz tega vira tečeta dve veliki žili v sprednji in zadnji del <telesa> in se razcepita na celo vrsto vej ter po drugih manjših žilah vsem telesnim udom dovajata življenjsko pomembno kri. Srce je izmed notranjih organov edino, ki ga ne prizadenejo bolezni, ki ne podaljšuje življenjskih muk, in ob poškodbi nemudoma prinese smrt. Četudi so drugi <notranji or-gani> prizadeti, življenjska moč v srcu ostaja še naprej. 183 Za ne-umne veljajo tiste živali, ki imajo trdo in togo srce, za drzne tiste, ki imajo majhno srce, za plašne tiste, ki imajo zelo veliko srce. Sorazmerno največje srce pa imajo miši, zajec, osel, jelen, panter, podlasice, hijene ter vse plašne ali zaradi strahu zlobne živali. V Paflagoniji imajo jerebice po dve srci. V srcu konj in volov se vča-sih najdejo kosti.¹³⁰ [...] 185 Menda naj bi se nekateri ljudje rodili s kosmatim srcem in da jih ni pogumnejših in dejavnejših ljudi, kot na primer Aristomen iz Mesenije, ki je ubil tristo Lakedaj-moncev. Ko je bil sam ranjen in ujet, je iz soteske, v kateri je bil

130 Komentar: Paflagonija je antično ime za gorato pokrajino v severni Mali Aziji med Bitinijo, Galatijo, reko Halis (zdaj Kızılırmak) in Pontom (zdaj Črno morje). – Kostni ali koščeni delovi v srcu ni. Plinij morda namiguje na aterosklerozo ali poapnenje žil (oblika arterioskleroze), bolezensko spremembo, pri kateri se v notranji vezivni plasti žil (tuniki) srčne aorte, arterij, včasih tudi ven, ter v srčnih zaklopkah zaradi kopičenja lipidov (holesterola in drugih maščob) naredijo obloge (ateromske lehe, plaki, ateromi), ki povzročijo otrdevanje žil in izgubo elastičnosti ter ovirajo pretok krvi skozi njih.

kamnolom, prvič pobegnili skozi jamo, pri tem pa je sledil poti, po kateri so prihajale lisice. Ko so ga vnovič ujeli, se je, ko so strazarji zaspali, skotalil do ognja ter si ožgal jermene, pa tudi telo. Ko je bil ujet tretjič, so mu Lakedajmonci še živemu odprli prsni koš in našli kosmato srce. [...] ¹⁵¹

Da je Plinij lahko aktualen tudi danes, pa kaže sklep 11. knjige, v katerem govori o človekovi prehrani in telesni teži: ¹⁵²

282 Za človeka je najkoristnejša preprosta hrana; kopičenje različnih okusov je škodljivo in z začinjanjem še pogubnejše. Pri hrani pa so vse ostre, trpke, neobičajne, raznolike, količinsko pretirane in hlastno zaužite sestavine težko prebavljive, in sicer se poleti prebavljajo težje kot pozimi in v starosti težje kot v mladosti. Bljuvanja, ki si jih je človek izmislil kot zdravila za težko prebavljanje, ohlajajo telesa in škodujejo najbolj očem in zobem. 283 Prebavljanje med spanjem je koristnejše za debelost kot pa za krepkost; zato je bolje, da atleti hrano prebavljajo na sprehodu. Hrana se gotovo najbolje presnavlja, če smo budni. Telesa se redijo ob sladkih in mastnih jedeh in pijačah, hujšajo pa ob suhih in pustih jedeh, pa tudi ob hladnih jedeh in ob žeji. Nekatere živali in tudi drobnica v Afriki pijejo vsak četrti dan. Za človeka sedemdnevni post sploh ni usoden in zanesljivo je, da je večina vzdržala več kot enajst dni. Bolezen, da je vedno lačen in da se nenasitno nažira, je med živimi bitji značilna samo za človeka. 284 Nekatere jedi že ob majhni zaužiti količini utešijo lakoto in žejo ter ohranjajo moči, kot na primer maslo, sir iz kobiljega mleka in sladki koren.

151 Komentar: Aristomen iz Mesenije je bil legendarni mesenijski junak, simbol odpora proti Spartancem, ki ga povezujejo z 2. mesensko vojno (sredi 7. stol. pr. Kr.), pa tudi z mesenskim uporom ok. l. 490 pr. Kr. Po številnih uspehih je bil poražen in nato se je še enajst let upiral v trdnjavi na gori Ejra (ali Hira), vmes pa je dvakrat zbežal iz ujetništva. Po izročilu naj bi pobil vsaj tristo Lakedajmoncev in za vsakih sto pobitih je menda opravil posebno daritev.

152 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 11, 282–184.

Najpogubnejše v slehernem življenjskem slogu pa je tisto, s čimer se pretirava, vendar pa še prav posebej za telo, in koristneje je to, kar ga kakorkoli že obremenjuje, zmanjšati.

Na koncu je zapisal, da je v 11. knjigi predstavljenih 2700 dejstev, poročil in opažanj.

Antična Plinijeva poimenovanja živali v vseh štirih knjigah o živalih se pogosto razlikujejo od sodobnih poimenovanj. Pogosto je težko določiti, za katero živalsko vrsto ali podvrsto gre; zato so postale Plinijeve knjige o živalstvu dragoceno gradivo za raziskave s področja zgodovine biologije. Pri njihovem določanju si lahko pomagamo tudi z obsežno referenčno literaturo. ¹⁵³

Sedma knjiga

Pri knjigah o biologiji ostaja odprto vprašanje sedme knjige, ki jo navadno označujemo kot knjigo o antropologiji, a ne v sodobnem pomenu. Gre za nauk o človeku v najširšem smislu besede, ki ga Plinij umesti pred oris živalskega sveta kot živo bitje najvišje vrste. ¹⁵⁴ Pod močnim vplivom stoiške filozofije je človeku kot bitju, ki ga odlikuje razum in se po njem bistveno razlikuje od drugih živih bitij, pripisal osrednji

153 Npr. Lenz 1856, 1966; Hehn 1870¹, 1911⁸, 1963; Keller 1887; Keller 1909–1913, 1963; Steier 1913; Haussleiter 1935; Calvet/Cruppi 1955; Bloch 1963; Bacigalupo 1965; Toynbee 1973, 1996; Dierauer 1977; Lloyd-Jones 1980; Bodson 1984; Anderson 1985; Centre A. Piganiol 1995; Cassin/Labarrière 1997; Atherton 1998; Bodson 1998; Dierauer 1999; Peters 1998; Lorenz 2000; Dumont 2001; Collins 2002; Pohlke/Pohlke 2002; Giebel 2003; Bodson 2005; Kalof 2007; Kron 2008; Moser 2013; Campbell 2014; Kitchell 2014; Lewis/Llewellyn-Jones 2018.

154 Strokovnjaki glede vprašanja, ali Plinij uvršča človeka med živali, niso neenotnega mnenja. Kot primer: angleška filologinja in priznana strokovnjakinja za Plinija Mary Beagon, ki je leta 2005 izdala prevod Plinijeve 7. knjige in ga opremila z izjemnim komentarjem, je svojo knjigo naslovlila *The Elder Pliny On the Human Animal* – »Plinij starejši o človeški živali«. Gl. Beagon 2005.

položaj v vesolju in ga postavil daleč pred druga bitja, pri tem pa se je oprl predvsem na Platona, Aristotela, Cicerona in Lukrecija. Da je res tako, dokazujejo uvodni paragrafi v 7. knjigo, ki pa so obenem opomin bralcem na človekove slabosti in krhkost njegovega bivanja:¹³⁵

1 [...] Prvo mesto bomo upravičeno dodelili človeku, saj se zdi, da je velika narava vse drugo ustvarila prav zaradi njega, čeprav za svoje tako izdatne darove terja kruto plačilo, tako da ni mogoče zanesljivo presoditi, ali je bila človeku bolj dobra mati ali bolj kruta mačeha. 2 Kot prvo ga je kot edinega med vsemi živimi bitji oblekla v tuja oblačila. Drugim je dodelila pokrivala v različnih oblikah: lupine, skorje, kože, trne, dlake, ščetine, kocine, puh, perje, luske in runa; tudi drevesna debla je pred mrazom in vročino zaščitila z lubjem, včasih celo z dvojnimi: le človeka ob dnevu rojstva golega odvrže na gola tla, da takoj veka in joka, in nobenega drugega od tako številnih živih bitij ne spravi v solze, in to takoj na samem začetku življenja! Toda, pri Herkulu, nobeno dete se ne more zasmejati pred štiridesetim dnevom, a še ta smeh je prezgoden in zelo bežen.¹³⁶ [...] 4 Prvo upanje na moč in prvi podarjeni mu čas <življenja> dela človeka podobnega štirinožcem.¹³⁷ Kdaj začne hoditi? Kdaj začne govoriti? Kdaj so usta dovolj močna, da uživa hrano? Kako dolgo utripa njegovo tème, ki kaže na to, da je med vsemi živimi bitji najbolj nebogljen?¹³⁸ Že so tu obolenja in toliko zdravil, ki so jih iznašli proti boleznim, pa tudi ta so včasih proti novim tegobam povsem neučinkovita. In dejstvo je, da druga živa bitja nagonso čutijo svoje naravne

danosti, tako da ena izkoriščajo svojo urnost, druga hitro letenje, tretja plavanje, da pa človek ne zna ničesar, če se ne nauči: ne govoriti ne hoditi ne jesti, skratka, po naravnem nagonu ne zna ničesar drugega kot jokati! Zato je bilo veliko takih, ki so menili, da je najbolje ne roditi se ali pa kar najhitreje umreti. 5 Človek je edino živo bitje, ki mu je dana zmožnost žalovanja, edini, ki mu je dana razkošnost, in to na brezštevilne možne načine in za vse posamezne telesne ude, edini, ki mu je dana častihlepnost, edini, ki mu je dana pohlepnost, edini, ki mu je dana neizmerna sla po življenju, edini, ki mu je dana praznovernost, edini, ki mu je dana skrb za pogreb in celo za to, kaj bo v prihodnje po njegovi smrti. Nobenemu živemu bitju ni dano krhkejše življenje, nobenemu večje poželenje po vseh stvareh, nobenemu bolj zbeigan strah, nobenemu hujši bes. Končno druga živa bitja zgledno sobivajo s pripadniki iste vrste; vidimo, da se zbirajo skupaj in da <družno> nastopajo proti pripadnikom druge vrste: levi svoje divjosti ne usmerjajo drug proti drugemu, kače ne pikajo drugih kač, pa tudi morske pošasti in ribe se znesejo samo nad drugimi vodnimi vrstami. Toda, pri Herkulu, človek je največ hudega deležen od sočloveka. 7 [...] Človeških narečij je toliko, toliko je jezikov in toliko je načinov izražanja, da se kdo iz inozemstva tujcu skoraj ne zdi človek! 8 Dalje: čeprav naš obraz in izraz na njem sestavlja deset ali malo več delov,¹³⁹ ob toliko tisočih ljudeh ne obstajata dve povsem enaki obliči, in te raznolikosti bi nobena umetnost ne mogla poustvariti, tudi če bi poskušala na majhnem številu primerkov. Sam pa kljub temu za večino navedenih dejstev ne bom dal zagotovila, da so resnična, ampak bom raje odgovornost za to prenesel na strokovne pisce, na katere se bom

135 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 7, 1–8.

136 Komentar: Prim. Aristotel, *HA* 7, 16, 587 b 6; *GA* 5, 1, 779 a.

137 Komentar: Plinij aludira na dejstvo, da otrok hodi najprej po vseh štirih.

138 Komentar: Mišljene so mečave ali fontanele, območja iz mehkega vezivnega tkiva med ploščatimi lobanjskimi kostmi pri novorojenčku in dojenčku, ki omogočajo, da se lobanja pri porodu lažje prilagodi porodni poti; zakostenijo v drugem letu življenja. Prim. tudi *Naravoslovje* 11, 134.

139 Komentar: Navedba, da »naš obraz in izraz na njem sestavlja deset ali malo več delov«, ne drži. Človekovo okostje sestavlja 206 (oz. 208) kosti, od katerih je 170 parnih in 36 neparnih; ob rojstvu jih je 308, vendar se pozneje povežejo in zrastejo. Lobanjo sestavlja 22 kosti: 14 v obraznem predelu in 8 v možganskem, ter vsaj 67 različnih mišic. Plinij obraz opisuje v 11. knjigi (§ 136–159). Prim. tudi Aristotel, *HA* 1, 491 b 9–493 a 4; *PA* 2, 657 a 25–28; 662 b 23.

skliceval pri vseh dvomljivih primerih: nikar omalovažujoče ne zavrnilo tega, da sledimo grškim piscem, ki so se tem temam posvečali precej temeljiteje in so jih raziskovali že dosti prej.

Plinijevi viri za knjige o živalstvu

Kaj pa Plinijevi viri za knjige o živalstvu? V 1. knjigi, ki je namenjena predstavitvi vsebine preostalih 36 knjig, na koncu vsebine vsake knjige Plinij navaja tudi svoje vire, tako domače (rimске) pisce kot tuje, ki so bili že večkrat predmet specializiranih obravnav.

Pri pisanju knjig o živalih so njegovi rimski viri: Klavdijeva žena Agripina; *Akti*; Akvila Julij, ki je pisal o etruščanskem nauku; Alfij Flav; Antistij Labeon; Askonij Pedijan; Azinij Polion; Ciceron; Dekulon; Domicij Kalvin; Elij Stilon; Emilij Macer; Fabij Piktora; Fabijan; Fenestela; Higin; Horacij; Katon Cenzor; Kolumela; Kornelij Celz; Kornelij Nepot; Kornelij Valerijan; Kremucij; Licinij Mucijan; Lucij Pizon; Lucilij; Mamilij Sura; Manilij; Mark Varon; Mazurij Sabin; Mecenat; Melis; Mesala Korvin; Mesala Ruf; Metel Scipion; mimograf Laberij; Nepot; Nigidij Figul; Opij; Pomponij Mela; Procilij; Sazerna; Seboz; Seneka; Skrofa; Tarkvicij, ki je pisal o etruščanskem nauku; Tit Livij; Tit Lukrecij; Trebij Niger; Trog; Turanij Gracil; Umbricij Melior, ki je pisal o etruščanskem nauku; Valerij Maksim; Vergilij; Verij Flak.

Med tujimi pisci so kot viri navedeni: Agatokles s Hiosa; Ajshil; Ajshrion, ki je pisal o poljedelstvu; Aleksander Polihistor; Amfiloh iz Aten; Anakreont; Anaksipolis s Tasosa; Androtion, ki je pisal o poljedelstvu; Antigon iz Kime; Antipater; Apolodor, ki je pisal o strupenih živalih; Apolodor z Lemnosa; Apolonid; Apolonij iz Pergamona; Arhitas iz Tarenta; Arhitas; Aristander iz Aten; Aristreas; Aristofan iz Mileta; Aristomah, ki je pisal o čebelarstvu; Aristotel; Asklepiad; Bajton; Bakhij iz Mileta; Bojos, ki je pisal o preobrazbah v ptice; naravoslovec Demetrij; Demokrit; Diodor iz

Priene; Diofan iz Nikaje; Diofan, ki je naredil izvlečke iz Dionizija; Dion iz Kolofona; Dionizij, ki je prevedel Magona; Duris; Empedokles; Epigen z Rodosa; Erazistrat; Evagon s Tasosa; Evant; Evdoks; Evfronij iz Aten; Femonoa; Filarh; Filemon; Filisk, ki je pisal o čebelarstvu; Filist; Hajreas iz Aten; Hegezias iz Maroneje; Hegezias; Hegezidem; Heraklid Pontski; Herodot; Herofil; Heziod; Hipokrat; Homer; Kalimah; kralj Arhelaj; kralj Atal; kralj Filometor (= kralj Atal); kralj Hieron; kralj Juba; Ksenofont; Ktezias; Lizimah, ki je pisal o poljedelstvu; Menander iz Herakleje; Menander iz Priene; pesnik Menekrat; Menekrat; Neheps; Neoptolem, ki je pisal o čebelarstvu; Nikander; Onezikrit; Petoziris; Polibij; stoik Pozejdonij; Skopas, ki je pisal o olimpijskih zmagovalcih; Sudin; Temizon; Teofrast; Trazil; Tukidid.¹⁴⁰

V prvi skupini piscev, ki jih je Plinij uporabljal kot vir, so znane osebnosti, ki ne potrebujejo posebne predstavitve, saj so pomembna imena grške in rimske književnosti in znanosti, kot na primer Aristotel, Ajshil, Asklepiad, Diodor iz Sirakuz (= Diodor Sicilski), Empedokles, Heraklid Pontski, Heziod, Hipokrat, Homer, Kalimah, Ksenodont, Polibij, Teofrast, Tukidid, Ciceron, Horacij, Katon Starejši (Cenzor), Kolumela, Celz, Nepot, Varon, Nepot, Mela, Seneka, Livij, Lukrecij, Vergilij in drugi.

Druga skupina so manj znani pisci z različnih področij, kot so na primer:

- Julij Akvila, sicer neznani rimski pisec, ki je pisal o etruščanskem nauku (*disciplina Etrusca*);¹⁴¹

140 Gl. Plinij Starejši, *Naravoslovje* 1. knjiga, vsebina knjig 8–11; Plinij/Hriberšek 2012: 32–50; Plinij/Hriberšek 2015: 281–284; Plinij/Hriberšek 2016: 37–40, 147–151, 259–263.

141 Etruščani, še zlasti njihovi svečeniki haruspeksi (oz. haruspiki), so imeli obsežno enciklopedično znanje s področja različnih ved (botanika, astronomija, meteorologija, arhitektura idr.), še zlasti teologije in verskih običajev; razen redkih pisanih etruščanskih virov njihovo vednost poznamo iz besedil latinskih piscev. Vse plati javnega in zasebnega življenja Etruščanov je uravnaval zakonik verskih običajev; Rimljani so to univerzalno vedenje, močno prežeto z misticizmom, poimenovali »etruščanski nauk« (*disciplina Etrusca*). Gl. Thulin 1905–1909; Thulin 1907; Bouché-Leclercq 1963; Pallottino 1988; Grummond 2006.

- Alfij Flav, rimski pesnik, retor in deklamator s konca avgustejskega obdobja (konec 1. stol. pr. Kr., začetek 1. stol. po Kr.), čigar pesniški in deklamatorski opus je izgubljen, tudi naslovi njegovih del;
 - Gaj Melis, rimski pesnik iz avgustejskega obdobja, Mecenatov osvobojenec, ki mu je Avgust zaupal vodenje knjižnice v Oktavijinem stebrišču (*porticus Octaviae*), avtor 150 knjig zabavnih anekdot (*Ineptiae*), ki so se delno ohranile v Makrobijevem delu *Saturnalijske*;
 - Manilij, rimski pisec iz 2./1. stol. pr. Kr., ki je v svojem delu (delo je izgubljeno, naslov ni znan) pisal tudi o ptiču feniksu, in je morda istoveten s senatorjem Lucijem Manilijem iz istega obdobja, piscem epigramov, mitološke pesnitve o Latoni, dela z naslovom *Sveto pravo* in potopisa;
 - Apolodor iz Aleksandrije, grški zdravnik in naravoslovec iz 3. stol. pr. Kr., avtor neohranjenega, menda ilustriranega dela *O strupenih živalih* in dela *O strupih*, ki velja za utemeljitelja toksikologije oz. iologije;
 - Agatokles iz Kizika (po nekaterih virih iz Babilona), grški zgodovinar iz 5. ali 4. stol. pr. Kr., avtor zgodovine rodnega mesta z naslovom *O Kiziku* v vsaj treh knjigah;
 - Antipater iz Tarza, grški filozof iz 2. stol. pr. Kr., učenec Diogena iz Selevkeje in njegov naslednik kot vodja stoe, avtor številnih del filozofske vsebine, pa tudi s področja naravoslovja (*O svetu*, *O živalih*);
 - Diofan iz Nikaje, grški pisec iz 1. stol. pr. Kr., avtor šest knjig obsegajočega izvlečka iz grškega prevoda poljedelskega strokovnega priročnika kartažanskega avtorja Magona iz 2. stol. pr. Kr. (delo o plantažnem poljedelstvu in vseh drugih področjih kmetovanja in poljedelstva je obsegalo 28 knjig), ki ga je l. 88 pr. Kr. naredil Kasij Dionizij;
 - Filisk s Tasosa, grški pisec dela *O čebelarstvu* z vzdevkom »Divji«;
 - Neant iz Kizika, grški zgodovinar iz 3. stol. pr. Kr., pisec zgodovinskih del (*Grška zgodovina*, *O Atalih*) in biografskega dela *O slavni možeh*;
 - Nikander iz Kolofona, helenistični didaktični pesnik in avtor strokovnih priročnikov, iz 2. stol. pr. Kr., od čigar obsežnega opusa sta se ohranili deli *Zdravila proti pikom strupenih živali* (ali *Strupene živali* ali *Živali s strupenim pikom*) v 958 heksametrih in *Protistrupi* v 630 heksametrih, med neohranjenimi deli s področja naravoslovja pa viri omenjajo: *Georgike*, *Preobrazbe*, *Zbir postopkov za zdravljenje*, *Lov [s psi]*, *Čebelarstvo*, *O kamnih* in *Pesnitev o kačah*;
 - Sudin, kaldejski astronom iz 3. stol. pr. Kr., ki se je s pergamonskim kraljem Atalom I. bojeval proti Galatijcem; omenjajo ga različni antični pisci, napisal pa je tudi delo o okrasnih kamnih.
- Kot tretjo skupino piscev lahko izpostavimo nekaj kronanih glav, kot so na primer:
- kapadokijski kralj Arhelaj Sisin, ki ga je l. 36 pr. Kr. po odstitvi in usmrtitvi tedanjega kapadokijskega kralja Ariarta X. na prestol postavil triumvir Mark Antonij po zaslugi Arhelajeve matere Glafire, sicer Antonijeve priležnice. Oktavijan je njegovo kraljestvo razširil z deli Kilikije in Male Armenije. Ko je cesar Tiberij hotel kapadokijsko kraljestvo spremeniti v provinco, je Arhelaja povabil v Rim in ga pod pretvezo, da kuje upor, dal vreči v zapor, kjer je umrl l. 17. Kapadokija pa je postala rimska provinca. Napisal je neohranjeno horografsko delo, po poročilih antičnih virov pa naj bi napisal tudi deli *O kamnih* in *O rekah*.¹⁴²
 - pergamonski kralj Atal III. Filometor, sin Atala II. Filadelfa, rojen l. 171 pr. Kr. V Rim je prišel star 18 let; tu je bil lepo sprejet in kmalu si je nabral veliko poznanstev in prijateljev. Po očetovi smrti je pri 33 letih prevzel oblast; o obdobju njegove vladavine (vladal je v letih 138–133) je malo znanega. V nekaterih virih je opisan kot posebnež, ki si je s tiransko okrutnostjo nakopal sovraštvo tako prijateljev kot

¹⁴² Susemihl 1891: 700–701; Wilcken/Berger 1895; Sullivan 1980; Bowman/Champlin/Lintott 1996: *passim*; Schottky 1996.

sovražnikov, po drugih virih pa naj se sploh ne bi zanimal za politiko in svojo državo, ampak se je amatersko ukvarjal z literarnimi in umetnostnimi študijami, z vrtnarstvom, kmetovanjem in botaniko. Umrl je l. 133, star 38 let in v oporoki je kraljestvo zapustil rimskemu ljudstvu.¹⁴³

- sirakužanski kralj Hieron II. (269–216 pr. Kr.), ki je napisal (neohranjeno) delo o poljedelstvu oz. pravilnik za poljedelstvo, ki se danes omenja in navaja kot *lex Hieronica* ali *leges Hieronicae*. Omenjajo ga Varon, Plinij in Kolumela. V času I. punske vojne se je z Rimom povezal proti Kartagini. Kot vladar je veljal za pravičnega in blagega; obdobje njegove vladavine je bilo zlato obdobje Sirakuz.¹⁴⁴
- mavretanski kralj Juba II. (50 pr. Kr.–23 po Kr.), ki je slovel po svoji učnosti. Ukvarjal se je z zgodovinskimi študijami, kulturno zgodovino različnih ljudstev, zgodovino gledališča in slikarstva, z botaniko in farmakologijo. Bil je avtor številnih kompilatorskih strokovnih del z naštetih področij, v njih pa je povzemal številne najpomembnejše grške in latinske pisce. Razen nekaj fragmentov so njegova dela izgubljena, med njimi *O Arabiji za Gaja Cezarja*; *O Asircih*; *O evforbiju*; *O kmetovanju*; *O propadanju govora*; *O slikarstvu* ali *O slikarjih*; *Podobnosti* ali *O podobnostih* v vsaj 15 knjigah (kulturna zgodovina različnih ljudstev); *Raziskave narave*; *Rimska zgodovina* ali *Rimske starožitnosti*; *Spis o Libiji* = *O Afriki*; *Spis o ugrizih strupenih živali*; *Zgodovina gledališča* ali *O gledališču*.¹⁴⁵

V četrto skupino virov lahko uvrstimo različno arhivsko in dokumentarno gradivo. Lep primer tega so *Akti* (*Acta*), tj. poročila, zapiski,

143 Wilcken 1896; Hopp 1977; Macshane 1964; Hansen 1971²; Allen 1983; Schalles 1985; Kosmetatou 2005; Snowdon 2005; Mackoviak 2007.

144 Lenschau 1913; Stauffenberg 1933; Berve 1959; Carcopino 1965² (1914¹); Berve 1967: I, 462–471; II, 733–735; Sensi Sestito 1977; Meister 1998; Lehmler 2005; Dreher 2014.

145 Jacoby 1916; Gsell 1913–1928; Braund 1984: 16, 35, 45, 78–79, 94–95, 108, 110, 115–116, 120–121, 124, 143, 154; Ritter 1987: 137–142; Fündling 1998; Camacho Rojo 2000; Coltelloni-Trannoy 2002; Roller 2003; Roller 2004; Landwehr 2007; Daoud 2014.

zapisniki, uradni listi, ki so jih v Rimu uvedli okoli l. 131 pr. Kr. in so z njimi sprva javnost obveščali o pravnih postopkih in rezultatih sodnih obravnav, kmalu pa tudi o pomembnih dogodkih, porokah, rojstvih ipd. V Rimu je bilo več vrst tovrstnih uradnih listov: dnevni akti (*acta diurna*, *acta publica*, *acta urbana*, *acta urbis*, *acta rerum urbanarum*, *acta populi*), nekakšni dnevni časniki v Rimu in provincah, ki so poleg novice s področja politike in uprave poročali tudi o dogodkih iz vsakdanjega življenja ter o nenavadnih in čudežnih dogodkih; senatne odredbe, odločitve rimskega senata (*acta senatus*, *commentarii senatus*, *acta patrum*), zapiski senatnih sej, ki so jih hranili v posebnih depozitorijih javnih knjižnic in dostop do njih je bil mogoč le s posebnim dovoljenjem; sodna poročila (*acta forensia*), ki so se delila na državna (zakoni, plebisciti, edikti) in zasebna (obvestila o izidih sodnih procesov); vojaška poročila (*acta militaria*) o legijah, njihovih nalogah, številu vojakov, stroških ...; cesarska poročila (*acta principis*); *acta ordinis*, tudi *commentarius cottidianus*, uradniški razglasi v mestih zunaj Rima; triumfalni akti (*acta triumphorum*), knjižni in epigrafski razglasi in poročila cesarjev ob triumfih. Svoje akte so imele tudi lokalne politične in sodne oblasti.¹⁴⁶

V peto skupino lahko uvrstimo pisce, ki so na meji legendarnega, kot so na primer:

- grški pesnik in čudodelnik Aristeas s Prokoneza iz 6. stol. pr. Kr.; njegove dogodivščine so bile popisane v epu *Arimaspeja* ali *O Arimaspih*, fantastičnem potopisu, ohranjenem pod njegovim imenom, v katerega je vpletel raziskovalna poročila, etnografske opise in pravljice o neznanih ljudstvih;¹⁴⁷
- Bojos ali Bojo, domnevno stara duhovnica v Delfih in pesnica iz neznanega obdobja, soproga mitičnega atenskega kralja Aktaja in

146 Kubitschek 1893; Kolb 2003; *Acta Senatus* 2017.

147 Tournier 1863; Dodds 1951: 141, 162; Bowra 1956; Bolton 1962; Fränkel 2006; Bidez 2007: 25.

mati epskega pesnika Palajfata; pod njenim imenom sta v antiki krožili dve pesnitvi: himna na čast Apolonu in pesnitev z naslovom *Ornitogonija* ali *Preobrazbe v ptice*;¹⁴⁸

- Femonoa, mitološka Apolonova hči in njegova prva svečenica v preročišču v Delfih, ki v izročilu velja za iznajditeljico heksametra, menda pa naj bi napisala tudi razpravo o vzreji ptic;¹⁴⁹
- Neheps(o) in Petoziris (ali Petosirid), najbrž izmišljeni imeni, ki sta postali običajni naslov anonimnega grškega astrološkega priročnika, nastalega med letoma 150 in 120 pr. Kr. (Nehepso je predstavljen kot kralj, Petoziris kot svečenik), v katerem so bili v mistično-religiozni preobleki predstavljeni različni nauki astrološkega sistema (gibanje planetov, njihov vpliv na usodo ljudi, napovedovanje usode iz položaja in gibanja zvezd). Sicer pa je obstajal tudi zgodovinski Petoziris, s pravim imenom Ankhfenkhons, ki je bil veliki duhovnik v Thotu pri Hermopolisu; živel je v 2. polovici 4. stol. pr. Kr.¹⁵⁰

V zadnjo, šesto skupino piscev lahko uvrstimo tiste, ki so bodisi (skoraj) anonimni ali omenjeni samo pri Pliniju ter običajno še pri Marku Terenciju Varonu in pri Kolumeli: njihova dela so večinoma neohranjena, če že, potem samo fragmentarno, pri večini pa poznamo samo naslove. Gre predvsem za grške pisce, ki so pisali o poljedelstvu in o kmetovanju. To so: Agatokles s Hiosa, Ajshrion, Anaksipolis s Tasosa, Androtion, Antigon iz Kime v Mali Aziji, Apolodor z Lemnosa, Apolonij iz Pergamona, Arhitas, Aristofan iz Mileta, Bakhij iz Mileta, Diodor iz Priene, Epigen z Rodosa, Evagon s Tasosa, Hegezias iz Maroneje, Lizimah (sicer tudi farmacevt), Menander iz Herakleje in Menander iz Priene.

148 Knaack 1880: 1–12 (*De Boei Ornithogonia*); Knaack 1897; Selzer 1997.

149 Knaack 1880; Lafaye 1904; Voigt 1957; Kappel 2000.

150 Riess 1890; Riess 1891–1893; Darmstadt 1916; Lefebvre 1923–1924; Kroll 1935; Kroll 1937; Gundel 1966; Lichtheim 1980: 44–54; Nakaten 1982; Pingree 1981.

Na področju poznavanja živalskega sveta pa Plinij največ dolguje Aristotelu, ki je bil njegov glavni vir za knjige o živalstvu. Brez Aristotelovega dela in dognanj na področju biologije bi bilo Plinijevo vedenje o favni antičnega sveta in o anatomiji živali in človeka znatno okrnjeno, manj uporabno in precej manj referenčno. To sam prizna v 8. knjigi:¹⁵¹

44 Aristotel, mož, za katerega menim, da ga moram kot avtoriteto navesti najprej, ker bom večinoma upošteval njegove ugotovitve, poroča drugače. Kralj Aleksander Veliki, ki si je goreče želel spoznati lastnosti živali, je to raziskavo zaupal Aristotelu, vrhunskemu strokovnjaku na vseh področjih znanosti; in tako je nekaj tisoč ljudi na območju celotne Azije in Grčije, in sicer vsi, ki so se preživljali z lovom na živali, z lovom na ptice in z ribolovom, ter vsi oskrbniki zverinjakov, čred, panjev, ribnikov in preletalnic, dobilo ukaz, naj ubogajo njegova navodila, da mož ne bi izpustil kakega, kjerkoli že rojenega živega bitja. Aristotel je od njih dobil natančna poročila in po njih napisal tistih znamenitih skoraj petdeset knjig o živalih. Ta moj zgoščeni povzetek njegovih knjig z dodatkom dejstev, ki jih Aristotel še ni poznal, naj, prosim, bralci naklonjeno sprejmejo, ko se v njem trudim na kratko preleteti vsa dela narave in tisto, kar je najslavnejši izmed vseh kraljev najbolj želel vedeti.¹⁵²

151 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 8, 44.

152 Biograf in paradoksograf Antigon iz Karista (Wilamowitz-Moellendorff 1881) je v svojem delu o znamenitih filozofih z naslovom *Življenja filozofov* zapisal, da naj bi Aristotel napisal 70 knjig o zoologiji. Od teh se jih je ohranilo dvajset: *Nauk o živalstvu* (10 knjig), *O razmnoževanju živali* (5 knjig), *O delih živali* (4 knjige) in *O gibanju živali* (1 knjiga). Plinijevo poročilo o Aristotelovem zbiranju gradiva za knjige o živalstvu je eno redkih pričevanj o tem, verjetno prvem tako obsežnem in načrtnem evropsko-azijsko-afriškem znanstvenem projektu, v katerega je vključil tudi svojega nekdanjega učenca Aleksandra.

SKLEP

»Téma je narava, to je življenje.« Tako je v uvodu v *Naravoslovje* Plinij pojasnil namen svojega obsežnega dela,¹⁵³ v katerem je predstavil na tisoče dejstev in stvarnih podatkov s področja naravoslovnih ved. Z njim je proslavil radodarnost narave, izjemnost in čudesa, ni pa spregledal niti njenih temnih plati, kot so spački, pokveke, bolezni, bolečine, škodljivci, golazen, strupi in podobno.¹⁵⁴ Stvarne podatke je pogosto, kadar se mu je zdelo potrebno, nadgradil s posebnimi vsebinskimi sklopi (zgodovina medicine, magija, zgodovina antične umetnosti ...), z osebnimi razmišljanji in digresijami, med katerimi izstopajo odlomki, v katerih je razmišljal o moralnih vrednotah svojega časa in njihovem izginjanju ter o uničujočem vplivu bogastva in razkošja na rimsko družbo; rad je izpostavil kmečki stan, v katerem je videl neposredno vez s preteklostjo, ki je v njegovih predstavah pogosto idealizirana, prav tako pa je v nižjih slojih videl utelešenje starih rimskih vrednot: preprostosti in povezanosti z naravo in z zemljo (*simplicitas* in *rusticitas*), torej naravo.¹⁵⁵ Kljub temu mu senzacionalizem, neverjetne zgodbe in pojavi, etnografske, geografske in moralistične digresije in ekskurzi niso tuji.

Nobenega dvoma ni, da je Plinij za branje virov in njihovo sistematično ekscerpiranje potreboval ogromno časa; koliko let je bilo vloženi v pisanje *Naravoslovja*, lahko zgolj ugibamo. O njegovi izjemni delovni vnemi pri opravljanju službenih dolžnosti, pičlem spancu, ki si ga je privoščil, vsesplošnem odrekanju, izkoriščanju slehernega prostega časa za branje in raziskovanje ter številnih prečutih nočeh poroča njegov nečak Plinij Mlajši v pismu Bebiju Makru.¹⁵⁶ Svoje *Naravoslovje* je Plinij v uvodu ozna-

čil kot *novicium opus* »delo, ki je čista novost«.¹⁵⁷ Ta novost je bila vsebinska vsestranskost *Naravoslovja*, saj je v njem zajel vse glavne naravoslovne vede, zato je lahko nečak v omenjenem pismu Makru, v katerem je navedel tudi vsa ujčeva dela, zapisal: »Sedemintrideset knjig *Naravoslovja*, obsežno delo, učeno in prav tako raznoliko kot narava sama.«¹⁵⁸ Plinij je vedel, da utegnejo poznavalci v delu odkriti številne pomanjkljivosti in da se lahko znajde pod plazom kritik, zato se je pred tem že vnaprej zavaroval s tem, ko je v uvodu zapisal: »Sam odkrito priznam, da bi bilo mogoče mojim knjigam marsikaj dodati, in to ne samo tem, ampak vsem, ki sem jih izdal.«¹⁵⁹

Čeprav ga uvrščamo med antična enciklopedična dela, je *Naravoslovje* enciklopedija zgolj v določenem smislu, saj je podobno drugim tovrstnim antičnim delom, ki pa jih je zaradi svoje celovitosti in dejstva, da je ohranjeno v celoti, preseglo. Bi *Naravoslovje* lahko označili kot »*Encyclopedia Britannica*« antičnega sveta, kot ga včasih označuje strokovna literatura? Le deloma, ker ga ne moremo enačiti z modernimi enciklopedijami, saj so njegova ureditev, taksonomija in referenčni obseg znatno drugačni; drugače kot večina sodobnih enciklopedij je *Naravoslovje* delo enega pisca in snov v njem ni razporejena po abecednem zaporedju, ampak gre za zbir cele vrste obsežnih predstavitev (esejev) s področja naravoslovnih (aplikativnih) ved. Prej bi ga lahko označili za naravoslovni priročnik, v katerem se Plinij izkaže ne kot izvorni pisec, ampak kot marljiv zbiralec znanja iz že obstoječih virov.

Naravoslovje je ob Plinijevi smrti menda ostalo neredigirano in nekaj časa še ni bilo razširjeno. V nekaj desetletjih pa je postalo prava uspešnica in je našlo svoje mesto v vseh pomembnejših javnih in zasebnih knjižnicah. Dokaz o njegovi popularnosti pozneje so tudi ohranjeni rokopisni prepisi: teh je več kot 200, 130 jih je ohranjenih v celoti. Vprašanje pa

153 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 1, 13, uvod.

154 König-Winkler, 1979, 53.

155 Citroni Marchetti, 1992, 3249–3260; Carey, 2003, 15.

156 Plinij Mlajši, *Pisma* 3, 5, 7–20.

157 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 1, 1, uvod.

158 Plinij Mlajši, *Pisma* 3, 5, 6.

159 Plinij Starejši, *Naravoslovje* 1, 28 uvod.

je, ali je *Naravoslovje* do nas prišlo v taki obliki, kot ga je zapisal Plinij, saj so ga prepisovalci in uporabniki pogosto popravljali in celo dopolnjevali, kar je izdajateljem pri pripravi kritičnih izdaj besedila povzročalo nemalo težav, saj so morali pri obravnavi rokopisov tehtno določiti in izločiti poznejše vrvke, dopolnila in popravke.¹⁶⁰

To je kratek vpogled v nekatere segmente Plinijevega *Naravoslovja*, ki je najobsežnejše v celoti ohranjeno prozno delo, kar nam jih je zapustila rimska antika. O Plinijevem *Naravoslovju* v poznejših obdobjih do poznega novega veka, o njegovi odmevnosti in razširjenosti bi bilo mogoče povedati ogromno v celi seriji monografskih del,¹⁶¹ njegov vpliv je predmet intenzivnih raziskav na področju zgodovine znanosti predvsem v zadnjih petdesetih letih. A o tem ob drugi priložnosti.

VIRI IN LITERATURA

ACTA SENATUS (2017). *B. Studien und Materialien*. Wiesbaden: Franz Steiner.

ALBRECHT, Michael von/SCHMELING, Gareth L. (1997): *A History of Roman Literature: From Livius Andronicus to Boethius: With Special Regard to Its Influence on World Literature*. Leiden: Brill.

ALBRECHT, Michael von (2012): *Geschichte der römischen Literatur von Andronicus bis Boethius*. Dritte, verbesserte und erweiterte Auflage. Berlin, Boston: Walter de Gruyter.

ALLEN, Reginald E. (1983): *The Attalid Kingdom. A Constitutional History*. Oxford: Clarendon Press.

AMAT, Jacqueline (2002): *Les animaux familiers dans la Rome antique*. Pariz: Les Belles Lettres.

¹⁶⁰ Brunhölzl, 1995, 21; von Albrecht-Schmeling, 1997, 1271.

¹⁶¹ Za natančnejše orise in specializirano literaturo o poznejšem odmevu Plinijevega *Naravoslovja* gl. Chibnall, 1955, 57–78; Eastwood 1986; French 1986; Healy, 1999, 380–392.

ANDERSON, John Kinlich (1961): *Ancient Greek Horsemanship*. Berkeley: University of California Press.

ANDERSON, John Kinlich (1985): *Hunting in the Ancient Greek World*. Berkeley: University of California Press.

ANDRÉ, Jaques (1967): *Les noms d'oiseaux en latin*. Pariz: Klincksieck.

ANRW – *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*

APOSTOLIDES, Nicolas C. (1883): *La pêche en Grèce: ichthyologie, migrations, engins et manières de pêche, produits, statistique et législation*. Atene: Typographie de Perris frères.

ARNAR, Anna Sigrídur (1990): *Encyclopedism from Pliny to Borges*. Chicago: University of Chicago Library.

ARNOTT, William Geoffrey (2007): *Birds in the Ancient World from A to Z*. London, New York: Routledge.

ASH, Rhiannon (2007): The Wonderful World of Mucianus. V: *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, let. 5 (suppl. 100), str. 1–17.

ATHERTON, Catherine (izd.) (1998): *Monsters and Monstrosity in Classical Antiquity*. Bari: Levante (Nottingham classical literature studies, 6).

AUBERT, Jean-Jacques (1994): *Business Managers in Ancient Rome. A Social and Economic Study of Institores, 200 B.C. – A.D. 250*, Leiden, New York, Köln: Brill (Columbia Studies in The Classical Tradition, 21).

BACIGALUPO, Maria Vittoria (1965): *Il problema degli animali nel pensiero antico*. Torino: Edizioni di filosofia.

BALDWIN, Barry (1995): Pliny the Elder and Mucianus. V: *Emerita*, let. 63, št. 2, str. 291–301.

BALDWIN, Barry (1995): The Composition of Pliny's Natural History. V: *Symbolae Osloenses* let. 70, str. 72–81.

BARANSKI, Anton (1886): *Geschichte der Thierzucht und Thiermedizin im Alterthum*. Dunaj: Braumüller, 1886 (1. ponatis: Hildesheim: Georg Olms, 1971; 2. ponatis 1997).

BARTSCH, Shadi/FREUDENBURG, Kirk/LITTLEWOOD, Cedric (2017): *The Cambridge Companion to The Age of Nero*. Cambridge, Cambridge University Press.

BEAGON, Mary (1992): *Roman Nature: The Thought of Pliny the Elder*. Oxford: Oxford University Press (Oxford Classical Monographs).

- BEAGON, Mary (2005): *The Elder Pliny on the Human Animal. Natural History Book 7*. Prevod s spremno besedo in komentarjem Mary Beagon. Oxford: Clarendon Press (Clarendon Ancient History Series).
- BEAGON, Mary (2007): Situating Nature's Wonders in Pliny's Natural History. V: BISPHAM, Edward/ROWE, Greg (izd.): *Vita Vigilia Est: Essays in Honour of Barbara Levick*. London: Institute of Classical Studies, School of Advanced Study, University of London, (Bulletin of the Institute of Classical Studies, 100), str. 19–40.
- BEAGON, Mary (2011): The Curious Eye of the Elder Pliny. V: GIBSON, Roy K./MORELLO, Ruth (ur.): *Pliny the Elder: Themes and Contexts*. Leiden: Brill, str. 71–88.
- BERVE, Helmut (1967): *Die Tyrannis bei den Griechen*. Erster Band: *Darstellung*. Drugi zvezek: *Anmerkung*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- BERVE, Helmut (1959): *König Hieron II*. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften (Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, Neue Folge, 47).
- BESSONE, Luigi (1969): Sulla morte di Plinio il Vecchio. V: *Rivista di studi classici* let. 17, str. 166–179.
- BIDEZ, Joseph/CUMONT, Franz (2007): *Les Mages Hellénisés. Zoroastre, Ostanès et Hystaspe d'après la tradition grecque*. Pariz: Les Belles Lettres.
- BLOCH, Raymond 1963: *Les prodiges dans l'antiquité classique, Grèce, Etrurie et Rome*. Pariz: Presses universitaires de France.
- BODSON, Liliane (1984): *La zoologie antique. Choix de textes grecs et latins*. Traduits, annotés, illustrés, deux fascicules. Liège: Université de Liège (Supplément au Bulletin de l' Association régionale des Enseignants de Langues Anciennes de l'Académie de Besançon (A.R.E.L.A.B.), 21).
- BODSON, Liliane (1986a): Aspects of Pliny's zoology. V: FRENCH, Roger/GREENAWAY, Frank (izd.): *Science in the Early Roman Empire: Pliny the Elder, his Sources and Influence*. London in Sydney: Croom Helm, str. 98–110.
- BODSON, Liliane (1986b): La zoologie romaine d'après les Histoires Naturelles de Pline. V: *Helmantica* let. 37, str. 107–117.
- BODSON, Liliane (1991): *Les oiseaux dans l'antiquité gréco-romaine: choix de textes avec introduction, traduction, commentaires et passages parallèles*. [s. n.]: [s. l.] (Supplément au Bulletin de l'Association des Professeurs de Langues Anciennes de l'Académie de Lille, 15).
- BODSON, Liliane (1997): Le témoignage de Pline l'Ancien sur la conception romaine de l'animal. V: CASSIN, Barbara/LABARRIÈRE, Jean-Louis (izd.): *L'animal dans l'antiquité*. Pariz: Vrin (Bibliothèque d'histoire de la philosophie), str. 325–354.
- BODSON, Liliane (1998): Ancient Greek Views on the Exotic Animal. V: *Arctos* let. 32, str. 61–85.
- BODSON, Liliane (2005): Naming the Exotic Animals in Ancient Greek and Latin. V: MINELLI, Alessandro/ORTALLI, Gherardo/SANGA, Glauco (izd.): *Animal Names*. Benetke: Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, str. 453–480.
- BODSON, Liliane (2012): Introduction au système de nomination des serpents en grec ancien, l'ophionyme dipsas et ses synonymes. V: *Anthropozoologica* let. 47, št. 1, str. 73–155.
- BOLTON, James David Pennington (1962): *Aristeas of Proconnesus*. Oxford: Clarendon Press.
- BORST, Arno (1994): *Das Buch der Naturgeschichte. Plinius und seine Leser im Zeitalter des Pergaments*. Heidelberg: Winter (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, 1994/2).
- BOUCHÉ-LECLERCQ, Auguste (1963): *Histoire de la divination dans l'Antiquité*. Bruxelles: Culture et Civilisation.
- BOWMAN, Alan K./CHAMPLIN, Edward/LINTOTT, Andrew (izd.) (1996): *The Cambridge Ancient History. Vol. 10: The Augustan Empire, 43 BC-AD 69*. Cambridge, Cambridge University Press (The Cambridge Ancient History, 10).
- BOWRA, Cecile Maurice (1956): A Fragment of the Arimaspea. V: *Classical Quarterly* let. 6, št. 1–2, str. 1–10.
- BRAUND, David (1984): *Rome and the Friendly King: The Character of Client Kingship*. Croom Helm, London, Canberra: St. Martin's Press.
- BRENDEL, Otto: *Die Schafzucht im alten Griechenland*. Doktorska disertacija (Hessische Ludwigs-Universität zu Giessen). Würzburg: Tritsch 1934.
- BREWER, Douglas/CLARK, Terence/PHILIPS, Adrian (2001): *Dogs in Antiquity. Anubis to Cerberus. The Origins of Domestic Dog*. Warminster: Aris & Philips.

- BRINGMANN, Klaus (1996): Alexandros [18]. *DNP* 1, str. 477–478.
- BRUNHÖLZL, Franz (1995): Plinius I. Plinius der Ältere im Mittelalter. *LdM* 7, str. 21–22.
- BURR, Viktor (1955): *Tiberius Iulius Alexander*, Bonn: T. Habelt.
- BUXTON, Richard W. B. (2014): Wolves and Werewolves in Greek Thought. V: BREMMER, Jan N. (izd.): *Interpretations of Greek Mythology*. Abingdon, Oxon, New York: Routledge (Routledge Revivals), str. 60–79.
- CALDWELL, Thomas Francis: *The Career of Licinius Mucianus*. Disertacija. Melbourne, School of Historical and Philosophical Studies, 2015.
- CALVET, Jean/CRUPPI, Marcel (1955): *Le bestiaire de l'antiquité classique*. Pariz: Lanore.
- CAMACHO ROJO, José Maria/FUENTES GONZÁLEZ, Pedro Pablo (2000): Iuba (Juba) II de Maurétanie. V: GOULET, Richard (izd.): *Dictionnaire des philosophes antiques. III. d'Eccélos à Juvénal*. Pariz: CNRS Éditions, str. 940–954.
- CAMILLE, Jullian (1908–1926): *Histoire de la Gaule*. 8 zv. Pariz: Hachette.
- CAMINO CARRASCO, Marina (2013): Los monstruos marinos en Plinio el Viejo. V: GULLÓN ABAO, Alberto/MORGADO GARCÍA, Arturo/RODRÍGUEZ MORENO, José Joaquín (izd.): *El mar en la historia y en la cultura*. Cádiz: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz (Monografías ; Serie Historia y Arte), str. 145–158.
- CAMPBELL, Gordon Lindsay (2014): *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life*. Oxford: Oxford University Press.
- CAPPONI, Filippo (1979): *Ornithologia latina*. Genova: Università di Genova, Facoltà di lettere, Istituto di filologia classica e medievale (Pubblicazioni dell'Istituto di filologia classica e medievale, 58).
- CAPPONI, Filippo (1985): *Le fonti del X libro della "Naturalis historia" di Plinio*. Genova: Università di Genova, Facoltà di lettere, Istituto di filologia classica e medioevale (Pubblicazioni dell'Istituto di filologia classica e medioevale dell'Università di Genova, 85).
- CAPPONI, Filippo (1990): *Natura aquatilium (Plin. nat. hist. IX)*. Genova: Università di Genova, Facoltà di lettere, Dipartimento di archeologia, filologia classica e loro tradizioni (Pubblicazioni del Dipartimento di archeologia, filologia classica e loro tradizioni, nuoca ser. 131).
- CAPROTTI, Erminio (1982): Animali fantastici, fantasie zoologiche e loro realta in Plinio. V: *Plinio e la natura. Atti del ciclo di conferenze sugli aspetti naturalistici dell'opera pliniana: atti della giornata di studi su Plinio e l'erboristeria, Como, 1 luglio 1979: Plinio: valori bibliografici*. Como: Camera di commercio, industria, artigianato e agricoltura di Como: New Press, str. 39–61.
- CARCOPINO, Jérôme 1965² (1914¹): *La loi de Hiéron et les romains*. Rim, Pariz: L'Erma di Bretschneider; Editions E. de Boccard.
- CAREY SORCHA (2003): *Pliny's Catalogue of Culture: Art and Empire in the Natural History*. Oxford: Oxford University Press.
- CARROLL-SPILLECKE, Maureen (2001): *Romans, Celts & Germans. The German Provinces of Rome*. Stroud, Gloucestershire: Tempus Publishing.
- CASSIN, Barbara/LABARRIÈRE, Jean-Louis (izd.) (1997): *L'animal dans l'antiquité*. Pariz: Vrin (Bibliothèque d'histoire de la philosophie).
- CENTRE de Recherches A. PIGANOL (izd.) (1995): *Homme et animal dans l'antiquité romaine: actes du colloque de Nantes 1991*. Tours: Centre de Recherches A. Piganiol.
- CHEVALLIER, Raymond (1985): *Römische Provence. Die Provinz Gallia Narbonensis*. Luzern, Herrsching: Atlantis-Verlag (Edition Antike Welt, 2).
- CHIBNALL, Marjorie (1975): Pliny's Natural History and the Middle Ages. V: DOREY, Thomas Alan (izd.): *Empire and Aftermath: Silver Latin II*. London: Routledge & K. Paul, str. 57–78.
- CHILVER, Guy Edward Farquhar (1941): *Cisalpine Gaul: Social and Economic History from 49 BC to the Death of Trajan*. Oxford, Clarendon Press.
- CHOMEL, Claude (1900): *Histoire du cheval dans l'antiquité et son rôle dans la civilisation*. Pariz: Lecaplain et Vidal.
- CHRIST, Karl (2009⁶): *Geschichte der römischen Kaiserzeit*. München: C. H. Beck.
- CHRISTOL, Michel (2010): *Une histoire provinciale. La Gaule narbonnaise de la fin du Ier siècle av. J.-C. au IIIe siècle après J.-C.* Pariz: Publications de la Sorbonne.
- CIG – *Corpus Inscriptionum Graecarum*. Ed. August Böckh, Berlin, 1825–1877.
- CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Ed. Theodor Mommsen. Berlin 1862–.
- CITRONI MARCHETTI, Sandra (1991): *Plinio il Vecchio e la tradizione del moralismo romano*. Pisa: Giardini (Biblioteca di „Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici“, 9).

- CITRONI MARCHETTI, Sandra (1992): Filosofia e ideologia nella ‚Naturalis historia‘ di Plinio. V: *ANRW Teil II: Principat, Band 36: Philosophie, Wissenschaften, Technik, 5. Teilband: Philosophie (Einzelne Autoren; Doxographica)*, Berlin–New York, str. 3249–3306.
- COLLINS, Billie Jean (izd.) (2002): *A History of the Animal World in the Ancient Near East*. Leiden: Brill.
- COLLISON, Robert Lewis (1966): *Encyclopaedias: Their History Throughout the Ages*. New York in London 1966.
- COLTELLONI-TRANNOY, Michèle (2002): *Le royaume de Maurétanie sous Juba II et Ptolémée (25 av. J.- C.-40 ap. J.-C.)*. Pariz: CNRS ÉDITIONS, 2002 (Etudes d’Antiquités africaines).
- CONTE, Gian Biagio (2010): *Zgodovina latinske književnosti. Od začetkov do padca rimskega cesarstva*, Ljubljana, Modrijan.
- CONTE, Gian Biagio (1994): The Inventory of the World: Form of Nature and Encyclopaedic Project in the HN of Pliny the Elder. V: *Genres and Readers*. Prevedel Glenn W. Most. Baltimore: John Hopkins University Press, str. 67–104.
- COTTA RAMOSINO, Laura (2004): *Plinio il Vecchio e la tradizione storica di Roma nella Naturalis Historia*. Alessandria: Edizioni dell’Orso (Studi di storia greca e romana, 9).
- COTTE, Jules (1944): *Poissons et animaux aquatiques au temps de Pline. Commentaire sur le livre IX de l’histoire naturelle de Pline*. Pariz: P. Lechevalier.
- DANNEMANN, Friedrich (1921): *Plinius und seine Naturgeschichte in ihrer Bedeutung für die Gegenwart*. Jena: E. Diederichs, 1921.
- DAOUD, Zakya (2014): *Juba II roi, savant et mécène*, Rabat, Art-Dif Edition.
- DARMSTADT, Carolus (1916): *De Nechepsonis-Petosiridis Isagoge quaestiones selectae*. Leipzig: Teubner.
- DÉCRET, François/FANTAR, Muhammad (2008): *L’Afrique du Nord dans l’antiquité. histoire et civilisation des Origines au ^v siècle*, Pariz: Payot (Bibliothèque historique Payot).
- DELLA CASA, A. (1982): Plinio grammatico. V: *Plinio il Vecchio sotto il profilo storico e letterario: Atti del convegno di Como, 5/6/7 ottobre 1979 [e] atti della Tavola rotonda nella ricorrenza centenaria della morte di Plinio il Vecchio, Bologna, 16 dicembre 1979*. Como, Banca Briantea, str. 109–115.
- DELLA CORTE, Francesco (1946): *Enciclopedisti Latini*. Genova: Stefano, str. 9–107 (ponatis v: DELLA CORTE, Francesco (1978): *Opuscula*. Genova: Istituto di Filologia Classica e Medievale (Tilgher) 1978 (Pubblicazioni dell’ Istituto di filologia classica dell’ Università di Genova, 50); leta 1989 izide kot posebna publikacija).
- DESSE, Jean/DESSE-BERSET, Nathalie (2000): Salaisons de poissons marins aux marges orientales du monde gréco-romain: Contributions de l’archéozoologie. V: *Mélanges de l’École Française de Rome, Antiquité*, let. 112, št. 1, str. 119–134.
- DETLEFSEN, Detlef (1901): Die Quellenschriften. Insbesondere die Lateinischen, in Buch 10 der Nat. Hist. des Plinius. V: *Hermes*, let. 36, št. 1, str. 1–27.
- DIERAUER, Urs (1999): Das Verhältnis von Mensch und Tier im griechisch-römischen Denken. V: MÜNCH, Paul/WALZ, Rainer (izd.): *Tiere und Menschen. Geschichte und Aktualität eines prekären Verhältnisses*. Paderborn: F. Schöningh, str. 37–85.
- DIERAUER, Urs (1977): *Tier und Mensch im Denken der Antike: Studien zur Tierpsychologie, Anthropologie und Ethik*. Amsterdam: B. R. Grüner (Studien zur antiken Philosophie, 6).
- DNP – Der neue Pauly
- DODDS, Eric Robertson (1951): *The Greeks and the Irrational*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press (Sather Classical Lectures volume, 25).
- DOODY, Aude (2001): Finding facts in Pliny’s encyclopaedia: the summarium of the Natural History. V: *Ramus*, let. 30, str. 1–22.
- DOODY, Aude (2010): *Pliny’s Encyclopaedia: The Reception of the Natural History*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- DRACK, Walter/FELLMANN, Rudolf (1988): *Die Römer in der Schweiz*, Stuttgart, Jona: Theiss, Raggi-Verlag (SG, Schweiz).
- DREHER, Martin./MÜLLER Martin (2014): Die Könige von Syrakus. V: EHLING, Kay/WEBER, Gregor (izd.): *Hellenistische Königreiche*. Darmstadt: von Zabern, str. 123–128.
- DUMONT, Jacques (2001): *Les animaux dans l’Antiquité grecque*. Pariz: L’Harmattan.
- DUPUY, J.-P.: *Le cheval dans l’antiquité*. Thèse. Toulouse, 1960.

- EASTWOOD, B. S. (2002), Plinian Astronomy in the Middle Ages and the Renaissance. V: EASTWOOD, Bruce Stansfield): *The revival of planetary astronomy in Carolingian and post-Carolingian Europe*. London in Sydney 1986, str. 197–251.
- ECK, Werner (1997): P. Clodius Thrax Paetus. V: *DNP* 3, st. 41–42.
- ECK, Werner/TOMASZ, Giaro (1999): Licinius II 14 (C. L. Mucianus). V: *DNP* 7, st. 176–177.
- EICHINGER, Wolfgang (2005): *Der Bär und seine Darstellung in der Antike*. Hamburg: Dr. Kovač.
- ELVER, Karl-Ludwig (2001): Pompeius I 8. V: *DNP* 10, st. 110.
- ERDKAMP, Paul (2007): *A Companion to the Roman Army*. Malden (MA); Oxford (UK); Chichester (UK): Wiley-Blackwell (Blackwell Companions to the Ancient World).
- FAORO, Davide (2015): *Praefectus, procurator, praeses: genesi delle cariche presidiali equestri nell'Alto Impero Romano*, Firenze: Le Monnier università.
- FERDIÈRE, Alain (2005): *Les Gaules (provinces des Gaules et Germanie, provinces Alpines). IIe siècle av.-Ve siècle ap. J.-C.*, Pariz: Armand Colin.
- FIELDS, Nic (2009): *The Roman Army of the Principate 27 BC-AD 117*. Oxford; New York: Osprey Publishing.
- FÖGEN, Thorsten (2007): Pliny the Elder's Animals: Some Remarks on the Narrative Structure of Nat. hist. 8–11. V: *Hermes*, let. 135, str. 184–198.
- FRÄNKEL, Hermann (2006): *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*. 5. izdaja. München: C. H. Beck, str. 277–279.
- FRENCH, Roger/GREENAWAY, Frank (1986): *Science in the Early Roman Empire: Pliny the Elder, his Sources and Influence*, London, Sydney: Croom Helm, 1986.
- FRENCH, Roger (1986): Pliny and Renaissance Medicine. V: FRENCH, Roger/GREENAWAY, Frank (1986): *Science in the Early Roman Empire: Pliny the Elder, his Sources and Influence*, London, Sydney: Croom Helm, str. 252–281.
- FRENCH, Roger (1994): *Ancient Natural History: Histories of Nature*. London; New York: Routledge (Sciences in Antiquity).
- FÜNDLING, Jorg (1998): Juba [2]. V: *DNP* 5, st. 1185–1186.
- FURGER, Andres/ISLER-KERÉNYI, Cornelia/JACOMET, Stefanie/RUSSENBERGER, Christian /SCHIBLER, Jörg (2001): *Die Schweiz zur Zeit der Römer. Multikulturelles Kräftespiel im 1. bis 5. Jahrhundert*. Zürich, Neue Zürcher Zeitung (Archäologie und Kulturgeschichte der Schweiz, 3).
- GALSTERER, Hartmut (1976): *Herrschaft und Verwaltung im republikanischen Italien. Die Beziehungen Roms zu den Gemeinden vom Latinerfrieden 338 v. Chr. bis zum Bundesgenissenkrieg 91 v. Chr.* München: Beck (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, 68).
- GIACOPINI, Lucina/MARCHESINI BELELLI, Barbara; RUSTICO, Letizia (1994): *L'itticoltura nell'Antichità*. Rim: Istituto Grafico Editoriale Romano.
- GIEBEL, M.: *Tiere in der Antike. Von Fabelwesen, Opfertieren und treuen Begleitern*. Theiss, Stuttgart 2003.
- GOODMAN, Martin (2003): *The Roman World 44 BC-AD 180*. London, New York: Routledge.
- GOULET, Richard (2016): Thrax Paetus (P. Clodius). V: GOULET, Richard (izd.): *Dictionnaire des philosophes antiques* 6, str. 1142–1146.
- GRANT, Michael (1970): *Nero*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- GRASSI, Maria Teresa (1995): *La romanizzazione degli Insubri. Celti e Romani in Transpadana attraverso la documentazione storica ed archeologica*, Milano: Edizioni ET Milano.
- GRISÉ, Yolande (1980): L'illustre Morte de Pline le Naturaliste. V: *Revue des Etudes Latines*, let. 58, str. 338–343.
- GROS, Pierre (2008): *Gallia Narbonensis. Eine römische Provinz in Südfrankreich*. Mainz: Philipp von Zabern (Orbis Provinciarum; Zaberns Bildbände zur Archäologie; Sonderbände der Antiken Welt).
- GSELL, Stéphane (1913-1928): *Histoire Ancienne de l'Afrique du Nord*. 8 zv. Pariz: Hachette.
- GUASPARRI, Andrea (2008): Biologia e Nomenclatura in Plinio. V: *Annali Online di Ferrare – Lettere* let. 3, št. 1, str. 111–123.
- GUNDEL, Wilhelm/GUNDEL, Hans Georg (1966): *Astrologoumena. Die astrologische Literatur in der Antike und ihre Geschichte*. Wiesbaden: Steiner Verlag.
- HA – *Historia animalium* = Aristotel, *Nauk o živalih*

- HANSEN, Esther V. (1971²): *The Attalids of Pergamum*. Ithaca: Cornell University Press (Cornell Studies in Classical Philology, 29).
- HATT, Jean-Jacques (1959): *Histoire de la Gaule romaine (120 avant J.-C.-451 après J.-C.). Colonisation ou colonialisme?* Préface de Jérôme Carcopino. Pariz: Payot.
- HAUSSLEITER, Johannes (1935): *Der Vegetarismus in der Antike*. Berlin, Alfred Töpelmann.
- HEALY, John F. (1988): The Language and Style of Pliny the Elder. V: BOLDRINI, Sandro (ur.): *Filologia e Forme Letterarie: Studi offerti a Francesco della Corte*. Urbino, Università degli studi di Urbino, str. 1–24.
- HEALY, John F. (1999): *Pliny The Elder on Science and Technology*, Oxford, Oxford University Press.
- HEHN, Victor (1870, 1911, 1963): Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa. Berlin 1870¹, 1911⁸ (ponatis Darmstadt 1963).
- HOPP, Joachim (1977): *Untersuchungen zur Geschichte der letzten Attaliden*. München: C. H. Beck (Vestigia. Beiträge zur alten Geschichte, 25).
- HÖRNSCHEMEYER, Aloys (1929): *Die Pferdezucht im klassischen Altertum*. Disertacija. Gießen: Philosophische Fakultät der Hessischen Ludwigs-Universität zu Gießen; Lingen-Ems (R. van Acken).
- HP – *Historia plantarum* = Teofrast, *Nauk o rastlinah*
- HRIBERŠEK, Matej (2007): Plinij Starejši in njegovo Naravoslovje. V: *Ars & Humanitas: revija za umetnost in humanistiko* let. 1, št. 1, str. 9–36.
- HRIBERŠEK, Matej (2009): Plinij Starejši in njegovo Naravoslovje. V: PLINIJ, Cecilij Sekund/HRIBERŠEK, Matej (2009): *Naravoslovje: izbrana poglavja*. 1. izd. Ljubljana: Modrijan.
- HRIBERŠEK, Matej (2010a). Drobcí o Pliniju (Crusta Pliniana). V: KEBER, Katarina (ur.)/VIDMAR, Luka (ur.). *Historični seminar* 8. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, str. 21–42.
- HRIBERŠEK, Matej (2010b): Quaestiones Plinianae: Plinij in njegovi grški vzori. V: GROŠELJ, Nada (ur.): *Grčija skozi rimske oči v dobi cesarstva: tematska številka ob trideseti obletnici smrti Milana Grošlja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, *Keria*, let. 12, št. 1. str. 65–83.
- HRIBERŠEK, Matej (ur.)/AUBELJ, Bronislava (ur.)/GERM, Tine/MAHNIČ, Kajtja/OSVALD, Monika/MELINA, Graziella (2010c): *Plinij Starejši in antična umetnost: razprave*. 1. izd. Ljubljana: Modrijan.
- HRIBERŠEK, Matej (2013): *Po Plinijevem nebu in zemlji: komentar h knjigam 1–6 Plinijevega Naravoslovja*. 1. izd. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- HRIBERŠEK, Matej (2019): Od Komuma do Stabij: biografski oris rimskega enciklopedista Plinija Starejšega. V: *Monitor ISH: revija za humanistične in družbene znanosti*, let. 21, št. 2, str. 7–54.
- HRR – *Historicorum Romanorum Reliquiae*, ed. H. Peter, Leipzig, 1870–1906.
- HUBAUX, Jean/LEROY, Maxime (1939): *Le mythe du phénix dans les littératures grecque et latine*. Liège, Pariz: E. Droz (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, Fascicule LXXXII).
- HUGONOT, Christophe (2006): *Rome en Afrique. De la chute de Carthage aux débuts de la conquête arabe*. Pariz: Flammarion.
- HULL, Denison Bingham (1964): *Hounds and Hunting in Ancient Greece*. Chicago: University of Chicago Press.
- HYLAND, Ann (1990): *Equus. The Horse in the Roman World*. New Haven: Yale University Press.
- IGRRP – *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*, ed. R. Cagnat, Pariz, 1901–1927.
- JACOBY, Felix (1916): Iuba 2. V: *RE* 9,2, st. 2384–2395.
- JOUBERT, Claude-Jacques (1958): *Le chien dans le monde antique*. Disertacija. Toulouse: Impr. Soubiron.
- KALOF, L. (izd.) (2007): *A Cultural History of Animals in Antiquity*. Oxford: Berg Publishers.
- KAPPEL, Lutz (2000): Phe-monoe. V: *DNP* 9, st. 766.
- KELLER, Otto (1909–1913, 1963): *Die antike Tierwelt*. 2 zvezka. Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig 1909–1913 (ponatis Hildesheim 1963).
- KELLER, Otto (1887): *Thiere des classischen Alterthums in culturgeschichtlicher Beziehung*. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung.
- KEPPIE, Lawrence (2005): *The Making of Roman Army. From Republic to Empire*, London: Routledge.

- KITCHELL, Kenneth F. Jr. (2014): *Animals in the Ancient World from A to Z*. London, New York: Routledge.
- KLEE, Margot (2013): *Germania Superior. Eine römische Provinz in Frankreich, Deutschland und der Schweiz*. Regensburg: Friedrich Pustet.
- KLEIJN-EIJKELESTAM, Gerda de (2013): C. Licinius Mucianus, Vespasian's Co-ruler in Rome. V: *Mnemosyne*, let. 66, št. 3, str. 433–459.
- KNAACK, Georg (1897): Boio. V: *RE* 3,1, st. 633–634.
- KNAACK, Georg (1880): *Analecta Alexandrino-Romana*. Disertacija. Greifswald: Universität Greifswald, , 1–12 (*De Boei Ornithogonia*).
- KOLB, Anne (2003): Wege der Übermittlung politischer Inhalte im Alltag Roms. V: WEBER, Gregor/ZIMMERMANN, Martin (izd.): *Propaganda - Selbstdarstellung - Repräsentation im römischen Kaiserreich des 1. Jhs. n. Chr.* Wiesbaden: Franz Steiner, str. 127–144 (*Historia Einzelschriften* 164).
- KOŁODKO, Piotr (2012): The Powers and Significance of the Prefect of the 'Vigiles' ('praefectus vigilum') in Ancient Rome. V: *Zestyty Prawnicze*, let. 12, št. 4, str. 199–214.
- KÖNIG, Roderich/WINKLER, Gerhard (1979): *Plinius der Ältere. Leben und Werk eines antiken Naturforschers. Anlässlich der Wiederkehr seines Todes beim Ausbruch des Vesuv am 25. August n. Chr.* München: Heimeran Verlag.
- KÖNIG, Roderich/WINKLER, Gerhard (izd.) (1973–1996): *C. Plinius der Ältere: Naturkunde*. München: Tuschulum.
- KOSMETATOU, Elizabeth (2005): The Attalids of Pergamon. V: ERSKINE, Andrew (izd.): *A Companion to the Hellenistic World*. Oxford: Blackwell, str. 159–174.
- KROLL, Wilhelm (1935): Nechepso. V: *RE* 16,2, st. 2160–2167.
- KROLL, Wilhelm (1937): Petosiris. V: *RE* 19,1, st. 1165.
- KROLL, Wilhelm (1951): Plinius der Ältere. V: *RE* 21, st. 271–439.
- KRON, Geoffrey (2008): Animal Husbandry, Hunting, Fishing and Pisciculture. V: OLESON, John Peter (izd.): *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*. Oxford, New York: Oxford University Press, str. 176–222.
- KRÜGER, Julian (2012): *Nero. Der römische Kaiser und seine Zeit*. Köln, Weimar, Dunaj: Böhlau Verlag.
- KUBITSCHKEK, Wilhelm (1893): Acta 4. V: *RE* 1,1, st. 287–290.
- LACROIX, Léon (1937): Noms de poissons et noms d'oiseaux en grec ancien. V: *L'Antiquité classique* 6, str. 265–302.
- LAFAYE, Georges (1904): *Les Métamorphoses d'Ovide et leurs modèles grecs*. Pariz: Félix Alcan.
- LAMMERT, Friedrich (1931): *Die römische Taktik zu Beginn der Kaiserzeit und die Geschichtschreibung*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung (*Philologus Supplement*, 22/23).
- LANDWEHR, Christa (2007): Les portraits de Juba II, roi de Maurétanie, et de Ptolémée, son fils et successeur. V: *Revue Archéologique* let. 43, št. 1, str. 65–110. *LdM – Lexikon des Mittelalters*
- LE BOHEC, Yann (2013²): *Histoire d'Afrique romaine. 146 avant J.-C. - 439 après J.-C.*, Pariz, Picard (*Antiquité/Synthèses*, 9).
- LEFEBVRE, Gustave (1923–1924): *Le tombeau de Petosiris*. 3 zv. Kairo: Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale.
- LEHMLER, Caroline (2005): *Syrakus unter Agathokles und Hieron II. Die Verbindung von Kultur und Macht in einer hellenistischen Metropole*. Frankfurt ob Majni: Verlag Antike.
- LEITNER, Helmut (1972): *Zoologische Terminologie beim älteren Plinius*. H. A. Gerstenberg, Hildesheim.
- LENSCHAU, Thomas (1913): Hieron 13. V: *RE* 8,2, st. 1503–1511.
- LENZ, Harald Othmar (1856, 1966): *Zoologie der alten Griechen und Römer. Deutsch in Auszügen aus deren Schriften nebst Anmerkungen*. Gotha: Becker'sche Buchhandlung, 1856 (ponatis Wiesbaden, Sändig, 1966).
- LEWIS, Sian/LLEWELLYN-JONES, Lloyd (2018): *The Culture of Animals in Antiquity. A Sourcebook with Commentaries*. London, New York: Routledge.
- LICHTHEIM Miriam (1980): *Ancient Egyptian Literature. Volume III: The Late Period*. Berkeley: University of California Press.
- LINDNER, Kurt (1973): *Beiträge zu Vogelfang und Falknerei im Altertum*. Berlin, New York: De Gruyter.
- LLOYD-JONES, Hugh (1980): *Mythical Beasts*. London: Duckworth.
- LORENZ, Günther (2000): *Tiere im Leben der alten Kulturen. Schriftlose Kulturen, Alter Orient, Ägypten, Griechenland und Rom*. Dunaj: Böhlau.

- LUNCZER, Clemens: *Vögel in der Griechischen Antike: Eine Untersuchung über Kenntnisse und Wahrnehmung der Antiken Vögelwelt*. Disertacija. Heidelberg: Philosophische Fakultät der Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, 2009.
- MACKOVIK, Karin (2007): Les testaments royaux hellénistiques et l'impérialisme romain: deux cultures politiques dans la marche de l'histoire. V: *Dialogues d'histoire ancienne* let. 33, št. 1, str. 23–46.
- MACSHANE, Robert Burnham (1964): *The Foreign Policy of the Attalids of Pergamum*. Urbana: University of Illinois Press (Illinois studies in the social sciences, 53).
- MAIER, Bernhard (2012): *Geschichte und Kultur der Kelten*, München, C. H. Beck (Handbuch der Altertumswissenschaft, 3, 10).
- MALITZ, Jürgen (1999): *Nero*. München, Beck (C.H. Beck Wissen in der Beck'schen Reihe, 2105).
- MANTON, Lennox E. (1988): *Roman North Africa*. London: Seaby (B. T. Batsford).
- MAXFIELD, Valerie A. (1981): *The Military Decorations of the Roman Army*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- MAXWELL-STUART, Peter G.: *Studies in the Career of Pliny the Elder and the Composition of his 'Naturalis historia'*. Disertacija. St. Andrews: University of St. Andrews, 1995.
- MAYER GRUBER, Irwin (2006): Tiberius Iulius Alexander. V: *Encyclopedia Judaica* 19, str. 716–717.
- McDERMOTT, William Coffman (1938): *The Ape in Antiquity*. Baltimore: Johns Hopkins Press.
- MEISTER, Klaus (1998): Hieron [2]. V: *DNP* 5, st. 544–545.
- MERLEN, Rene Henry Albert (1971): *De canibus. Dog and Hound in Antiquity*. London: J.A. Allen & Co. Ltd.
- MOMMSEN, Theodor (1872): *Corpus inscriptionum Latinarum: Inscriptiones Galliae Cisalpinae Latinae. Pars prior: Inscriptiones regionis Italiae decimae comprehendens*. Consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae edidit Theodorus Mommsen. Berlini G. Reimer.
- MOSER, Benjamin: *The Roman Ethnozoological Tradition: Identifying Exotic Animals in Pliny's Natural History*. Disertacija. London, Ontario: The University of Western Ontario, 2013.
- MÜLLER, Johann (1883): *Der Stil des älteren Plinius*. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung.
- MÜNZER, Friedrich (1897): *Beiträge zur Quellenkritik der Naturgeschichte des Plinius*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- MURPHY, Trevor Morgan (2004): *Pliny the Elder's Natural History. The Empire in the Encyclopedia*, Oxford: Oxford University Press.
- NAKATEN, Susanne (1982): Petosiris. V: *Lexikon der Ägyptologie* 4, st. 995–998.
- OGIS – *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae*. Ed. Wilhelm Dittenberger. Leipzig 1903–1905.
- OLIVEIRA, Francisco de (1992): *Les idées politiques et morales de Plin l'Ancien*. Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica (Estudos de Cultura Clássica, 5).
- PA – *Partes animalium* = Aristotel, *Deli živali*
- PALLOTTINO, Massimo (1988): *Etruskologie: Geschichte und Kultur der Etrusker*. 7. izdaja. Basel: Springer.
- PETERS, Joris (1998): *Römische Tierhaltung und Tierzucht: Eine Synthese aus archäozoologischer Untersuchung und schriftlich-bildlicher Überlieferung*. Rahden/Westfalen: Verlag Marie Leidorf (Passauer Universitätsschriften zur Archäologie, 5).
- PEURIÈRE, Yves (2003): *La pêche et les poissons dans la littérature latine. Vol. 1: Des origines à la fin de la période augustéenne*. Bruselj: Latomus (Collection Latomus, 278).
- PEYRE, Christian (1979): *La Cisalpine Gauloise du IIIe au Ier siècle avant J.-C.* Pariz: Presses de l'école normale supérieure (Études d'histoire et archéologie, 1).
- PFLAUM, Hans-Georg (1960–1961, 1982): *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*. 4 zv. Pariz: P. Geuthner, 1960–1961 (Bibliothèque archéologique et historique (Institut Français d'Archéologie de Beyrouth, 57); *Supplement*, Pariz: P. Geuthner, 1982 (Bibliothèque archéologique et historique (Institut Français d'Archéologie du Proche-Orient-Damas-Amman, 112).
- PIGEAUD, Jackie; OROZ RETA, José (izd.) (1987): *Plin l'Ancien: Témoin de son temps. Conventus Pliniani Internationalis, Namneti 22-26 Oct. 1985 habiti*. Salamanca–Nantes: Universidad Pontificia de Salamanca (Bibliotheca Salamanticensis, Estudios, 87).

- PINGREE, David (1981): Petosiris. V: GILLISPIE, Charles Coulston (izd.): *The Dictionary of Scientific Bibliography* 10, str. 547–549.
- PINKSTER, Harm (2005): The language of Pliny the Elder. V: REINHARDT, Tobias/LAPIDGE, Michael/ADAMS, James Noel (izd.): *Aspects of the Language of Latin Prose*. Oxford: Oxford University Press (Proceedings of the British Academy, 129), str. 239–256.
- PLINE l'Ancien (2003²): *Histoire naturelle. Livre VIII*. Texte établi, traduit et commenté par Alfred Ernout. Pariz: Les Belles Lettres; *Livre IX*. Texte établi, traduit et commenté par E. de Saint-Denis. Pariz: Les Belles Lettres; *Livre X*. Texte établi, traduit et commenté par E. de Saint-Denis. Pariz: Les Belles Lettres; *Livre XI*. Texte établi, traduit et commenté par A. Ernout et le Dr. R. Pépin. Pariz: Les Belles Lettres.
- PLINIJ, Cecilij Sekund/HRIBERŠEK, Matej (2009): *Naravoslovje: izbrana poglavja*. 1. izd. Ljubljana: Modrijan.
- PLINIJ, Cecilij Sekund/HRIBERŠEK, Matej (2012): *Naravoslovje. 1, Kozmologija in geografija: knjige 1–6*. 1. izd. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- PLINIJ, Cecilij Sekund/HRIBERŠEK, Matej (2015): *Naravoslovje. 2, Antropologija in zoologija: knjigi 7 in 8*. 1. izd. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- PLINIJ, Cecilij Sekund/HRIBERŠEK, Matej (2016): *Naravoslovje. 3, Zoologija in primerjalna anatomija: knjige 9–11*. 1. izd. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- PLINIO Gaio Secundo (2010 (1983)): *Storia naturale. II: Antropologia e zoologia. Libri 7–11*. Traduzioni e note di Alberto Borghini, Elena Giannarelli, Arnaldo Marcone, Giuliano Ranucci. Edizione diretta da Gian Biagio Conte con la collaborazione di Alessandro Barchiesi e Giuliano Ranucci. Torino: Giulio Einaudi editore s.p.a.
- PLINIUS C. Secundus der Ältere (1979, 1990, 1996, 2007): *Naturkunde. Lateinisch-deutsch*. Herausgegeben und übersetzt von Roderich König in Zusammenarbeit mit Gerhard Winkler. Sammlung Tusculum. *Buch VII: Anthropologie*. (1996) Zürich, Düsseldorf: Artemis & Winkler Verlag; *Buch VIII: Zoologie: Landtiere*. (2007) Zürich, Düsseldorf: Artemis & Winkler Verlag; *Buch IX: Zoologie: Wassertiere*. (1979) München: Heimeran Verlag; *Buch X: Zoologie: Vogel. Weitere Einzelheiten aus dem Tierreich*. (2007) Düsseldorf: Patmos Verlag GmbH & Co. KG, Artemis & Winkler; *Buch XI: Zoologie: Insekten. Vergleichende Anatomie*. (1990) Herausgegeben und übersetzt von Roderich König in Zusammenarbeit mit Joachim Hopp. München, Zürich: Artemis Verlag.
- PLINIUS Caius Caecilius Secundus/KASTEN, Helmut (izd.) (2011): *Briefe. Epistularum libri decem*. Lateinisch-deutsch. Ed. Helmut Kasten. 8. Auflage. Düsseldorf, Zürich: Patmos Verlag GmbH & Co.
- PLINIUS, Caius Secundus/Mayhoff, Karl (2002): *Naturalis historia. Libri XXXVII*. Post Ludovici Iani obitum recognovit et scripturae discrepantia adiecta edidit Karl Mayhoff. Vol. II. *Libri VII–XV*. Editio stereotypa editionis prioris (MCMIX). München, Leipzig: K. G. Saur.
- PLINY (1967): *Natural History with an English Translation in Ten Volumes. Volume III: Libri VIII–XI*. By H. Rackham, M.A., Fellow of Christ's College, Cambridge. Cambridge (Massachusetts), London: Harvard University Press, William Heinemann LTD.
- POHLKE, Annette/POHLKE, Reinhard (2002): *Im Labyrinth des Minotauros. Ungeheuer der Antike*. Düsseldorf, Zürich: Artemis & Winkler.
- POLLARD, John (1977): *Birds in Greek Life and Myth*. London: Thames and Hudson.
- RAINBIRD, John S.: *The Vigiles of Rome*. Disertacija. Durham: Durham University, 1976.
- RAINBIRD, John S. (1986): The Fire Stations of Imperial Rome. V: *Papers of the British School at Rome*, let. 54, str. 147–169.
- RAMOSINO, Laura Cotta (2004): *Plinio il Vecchio e la tradizione storica di Roma nella Naturalis Historia*. Alessandria: Edizioni dell'Orso (Studi di storia greca e romana, 9).
- RAVEN, Susan (1993³): *Rome in Africa*. London, New York: Routledge.
- RE – Pauly–Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*
- REYNOLDS, Joyce (1986): The Elder Pliny and his Times. V: FRENCH, Roger/GREENAWAY, Frank (1986): *Science in the Early Roman Empire: Pliny the Elder, his Sources and Influence*, London, Sydney: Croom Helm, str. 1–10.
- REYNOLDS, Paul Kenneth Baillie (1926, 1996): *The vigiles of Imperial Rome*. London: Oxford University Press, 1926; Chicago: Ares Pub, 1996.
- RIBBECK, Otto (1892): *Geschichte der Römischen Dichtung. III: Dichtung der Kaiserherrschaft*, Stuttgart, J. G. Cotta'schen Buchhandlung Nachfolger.

- RIBBECK, Otto (1897): *Scaenicae Romanorum poesis fragmenta*. Tertiis curis. Vol. I.: *Tragicorum fragmenta*, Leipzig (Lipsiae), B. G. Teubner.
- RIESS, Ernst: *Nechepsonis et Petosiridis fragmenta magica*. Disertacija. Bonn: Carol Georg, 1890.
- RIESS, Ernst (1891–1893): *Nechepsonis et Petosiridis fragmenta magica*. V. CRUSIUS, Otto (izd.): *Philologus. Zeitschrift für das classische Alterthum. Sechster Supplementband*. Göttingen: Dieterich'sche Verlags-Buchhandlung, str. 325–394.
- RINK, Annette (1997): *Mensch und Vogel bei römischen Naturschriftstellern und Dichtern. Untersucht insbesondere bei Plinius, Älian und Ovid*. Frankfurt ob Majni, New York: Peter Lang (Europäische Hochschulschriften. Reihe XV: Klassische Sprachen und Literaturen. Bd. 71).
- RITTER, Hans Werner (1987): *Rom und Numidien. Untersuchungen zur rechtlichen Stellung abhängiger Könige*. Lüneburg: AL.BE.CH.-Verlag, str. 137–142.
- RIVET, Albert Lionel Frederick (1988): *Gallia Narbonensis. With a chapter on Alpes Maritimae. Southern France in Roman times*. London: B. T. Batsford (The provinces of the Roman Empire).
- ROBERT, Fritz (1911): *Les noms des oiseaux en grec ancien. Étude sémantique*. Neuchâtel: Attinger.
- ROBINSON, Olivia F. (1992): *Ancient Rome. City Planning and Administration*, London, New York: Routledge.
- ROLLER, Duane W. (2003): *The World of Juba II and Kleopatra Selene. Royal Scholarship on Rome's African Frontier*. London, New York: Routledge (Routledge Classical Monographs).
- ROLLER, Duane W. (2004): *Scholarly Kings. The Writings of Juba II of Mauretania, Archelaos of Kappadokia, Herod the Great, and the Emperor Claudius*. Chicago: Ares Publishers.
- RONCAGLIA, Carolyn E. (2018): *Northern Italy in the Roman World. From the Bronze Age to Late Antiquity*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- RUDICH, Vasily (2005): *Political Dissidence Under Nero. The Price of Dissimulation*, London; New York, Routledge, Taylor & Francis.
- SABLAYROLLES, Robert (1996): *Libertinus miles. Les cohortes de vigiles*. Rome: École française de Rome (Collection de l'École française de Rome, 224).
- SADDINGTON, Denis (1996): The relationship between holding office in a municipium or colonia and the militia equestris in the early principate. V: *Athenaeum*, let. 84, str. 157–181.
- SAHRHAGE, Dietrich (2002): *Die Schätze Neptuns. Eine Kulturgeschichte der Fischerei im Römischen Reich*. Frankfurt am Main: Peter Lang AG.
- SAINT-DENIS, Eugène de (1947): *Le vocabulaire des animaux marins en latin classique*. Pariz: C. Klincksieck.
- SALLMANN, Klaus Günther (1971): *Die Geographie des älteren Plinius in ihrem Verhältnis zu Varro. Versuch einer Quellenanalyse*, Berlin; New York: Walter de Gruyter.
- SALLMANN, Klaus Günther (2000): Plinius [1] P. Secundus, C. (der Ältere). V: *DNP* 9, st. 1135–1141.
- SANTILLO FRIZELL, Barbro (izd.) (2004): *Pecus: Man and Animal in Antiquity. Proceedings of the Conference at the Swedish Institute in Rome, September 9-12, 2002*. Rome: The Swedish Institute in Rome (The Swedish Institute in Rome. Projects and Seminars, 1).
- SCHÄFER, C. (1998): *Spitzenmanagement in Republik und Kaiserzeit. Die Prokuratoren von Privatpersonen im Imperium Romanum vom 2. Jahrhundert v. Chr. bis zum 3. Jahrhundert n. Chr.*, St. Katharinen, Scripta Mercaturae-Verlag.
- SCHALLES, Hans-Joachim (1985): *Untersuchungen zur Kulturpolitik der pergamenischen Herrscher im 3. Jahrhundert vor Christus*. Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth (Istanbuler Forschungen; 36).
- SCHOLZ, H.: *Der Hund in der griechisch-römischen Magie und Religion*. Disertacija. Berlin: Trilsch & Huther, 1937.
- SCHOTTKY, Martin (1996): Archelaos Sisines Philopatris. V: *DNP* 1, st. 986.
- SCULLARD, Howard Hayes (1974): *The Elephant in the Greek and Roman World*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- SELZER, Christoph (1997): Boios. V: *DNP* 2, st. 732.
- SENSI SESTITO, Giovanna de (1977): *Gerone II: un monarca ellenistico in Sicilia*. Palermo: Editrice Sophia (Kleio; 1).
- SERBAT, Guy (1986): Pline l' Ancien. État présent des études sur sa vie, son oeuvre et son influence. V: *ANRW* 2,32,4, str. 2069–2200.

- SHERWIN-WHITE, Adrian-Nicolas (1966): *The Letters of Pliny - A Historical and Social Commentary*. Oxford: Oxford University Press.
- SHERWIN-WHITE, Adrian-Nicolas (1973): *The Roman Citizenship*, Oxford, Oxford University Press.
- SHOTTER, David (2016): *Nero*. London: Routledge.
- SIGURDSONN, Haraldur/CASHDOLLAR, Stanford; SPARKS, Stephen R. J. (1982): The Eruption of Vesuvius in A. D. 79: Reconstruction from Historical and Volcanological Evidence. V: *American Journal of Archeology*, let. 86, št. 1, str. 39–51.
- SNOWDON, Michael: *An Unexpected Province: A History of The Early Years of the Roman Province of Asia from 133 B.C. to 128 B.C.* Disertacija. Hamilton, Ontario: McMaster University, 2005.
- SOUTHERN, Pat (2006): *The Roman Army. A Social and Institutional History*. Santa Barbara, Denver, Oxford: ABC-CLIO.
- SOUTHERN, Pat (2013): *Domitian: tragic tyrant*. London, New York: Routledge.
- STAUFFENBERG, Alexander Schenk Graf von: *Hieron II. von Syrakus*. Stuttgart: Kohlhammer, 1933.
- STEIER, August (1913): *Der Tierbestand in der Naturgeschichte des Plinius. Ein Beitrag zur Geschichte der Zoologie*. Wissenschaftlich Beilage zum Jahresbericht des k. alten Gymnasiums in Würzburg für das Studienjahr 1912/13. Würzburg: Kgl. Universitätsdruckerei H. Sturtz A. G., str. 3–47.
- STEIER, August (1913): *Aristoteles und Plinius. Studien zur Geschichte der Zoologie*. Würzburg: C. Kabitzsch.
- STEIN, Arthur (1950): *Die Praefekten von Aegypten in der römischen Kaiserzeit*. Bern: A. Francke (Dissertationes Bernenses, 1).
- STRÖMBERG, Reinhold (1943): *Studien zur Etymologie und Bildung der Griechischen Fischnamen*. Göteborg: Elanders Boktryckeri Aktiebolag (Göteborgs högskolas årsskrift 49,2).
- STRUNK, Thomas E. (2010): Saving the life of a foolish poet: Tacitus on Marcus Lepidus, Thrax Paetus, and political action under the principate. V: *Sylllecta Classica*, let. 21, str. 119–139.
- SULLIVAN, Richard D. (1980): The Dynasty of Cappadocia. *ANRW* 7,2, str. 1147–1161.
- SUSEMIHL, Franz: Geschichte der griechischen Litteratur in der Alexandrienerzeit. Erster Band. Leipzig: B. G. Teubner, 1891, 700–701.
- SYME, Ronald (1969): Pliny the Procurator. V: *Harvard Studies in Classical Philology*, let. 73, str. 201–236.
- SYME, Ronald (1979–1991): *The Roman Papers of Sir Ronald Syme*. Ed. A. R. Birley. 7 zv. Oxford: Clarendon Press.
- SYME, Ronald (1984): *Roman Papers III*. Uredil Antohy R. Birley. Oxford: Clarendon Press.
- THOMPSON, D'Arcy Wentworth (1947): *A Glossary of Greek Fishes*. London: Oxford University Press (St. Andrews University Publications, 45).
- THOMPSON, D'Arcy Wentworth (1895, 1926, 1966): *A Glossary of Greek Birds*. Oxford: Clarendon Press, 1895; London: Oxford University Press, 1936 (A new edition with illustrations); Hildesheim: G. Olms, 1966 (Reprograf. Nachdruck).
- THOMSON GRUMMOND, Nancy de/ SIMON, Erika (izd.) (2006): *The Religion of the Etruscans*. Austin: University of Texas Press.
- THULIN, Carl O. (1905–1909, 1968): *Die etruskische Disziplin. I–III*. Göteborg: Wald. Zachrissons boktryckeri A.-B., 1905–1909 (ponatis: Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1968)
- THULIN, Carl O. (1907): Etrusca disciplina. V: *RE* 6,1, st. 725–730.
- TOURNIER, Édouard: *De Aristea Proconnesio et Arimaspeo poemate*. Disertacija. Lutetiae Parisiorum: A. Durand, 1863.
- TOYNBEE, Jocelyn M. C. (1973, 1996): *Animals in Roman Life and Art*. London: Thames & Hudson, 1973 (ponatis Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1996).
- TUFI, Sergio Rinaldi (2012): *Archeologia delle province romane*. Rim: Carocci editore.
- TURNER, Eric Gardner (1954): Tiberius Iulius Alexander. V: *Journal of Roman Studies* let. 44, str. 54–64.
- VEGETTI, Mario (1982): Zoologia e antropologia in Plinio. V: *Plinio il Vecchio sotto il profilo storico e letterario: Atti del convegno di Como, 5/6/7 ottobre 1979 [e] atti della Tavola rotonda nella ricorrenza centenaria della morte di Plinio il Vecchio, Bologna, 16 dicembre 1979*. Como, Banca Briantea, str., 117–131.

- VITTINGHOFF, Friedrich (1951): *Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus*, Wiesbaden, in Kommission b. Franz Steiner (Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und sozialwiss. Klasse, 14)
- VOIGT, Felix A. (1957): Phemonoe. V: *RE* 19,2, st. 1957.
- WALLA, Marialuise: *Der Vogel Phoenix in der antiken Literatur und der Dichtung des Laktanz*. Disertacija. Dunaj: Universität Wien, Verlag Notring, 1969.
- WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, Ulrich von (1881): *Antigonos von Karystos*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung (Philologische Untersuchungen; 4).
- WILCKEN, Ulrich/BERGER, Ernst Hugo (1895): Archelaos 15. *RE* 2,1, st. 451–452.
- WILCKEN, Ulrich (1896): Attalos 11. V: *RE* 2,2, st. 2175–2177.
- WILLIAMS, J. H. C. (2001): *Beyond the Rubicon. Romans and Gauls in Republican Italy*. Oxford: Oxford University Press (Oxford Classical Monographs).
- WINKELSTERN, Karl: *Die Schweinezucht im klassischen Altertum*. Disertacija. Gießen: Ludwigs-Universität zu Giessen, R. Noske, 1933.
- ZEISSIG, Karl: *Die Rinderzucht im alten Griechenland*. Disertacija. Gießen: Verlag Konrad Triltsch, 1934.
- ZIRKLE, Conway (1967): The Death of C. Plinius Secundus AD 23–79. V: *Isis*, let. 58, str. 553–559.

ŽIVAL V RIMSKEM PRAVU

Marko Kambič

UVOD

Rimsko pravo

Rimsko pravo je v širokem pomenu pravo rimske družbe, v ožjem pa pravo rimske države, ki je nastajalo več kot tisoč let. Njegovemu razvoju lahko glede na ohranjenost virov sledimo od sredine petega stoletja pr. Kr., ko je bil izdan Zakonik XII plošč, prva in edina v Rimu nastala kodifikacija, pa vse do prve polovice šestega stoletja, ko je njegovo organsko rast, povezano z rimsko družbo, zaključil bizantinski cesar Justinijan I. z epohalno uzakonitvijo rimskega prava, po njem imenovano Justinijanova kodifikacija. Z njo si je upravičeno prislužil vzdevek največji kodifikator v človeški zgodovini. Kodifikacija je v treh delih vsebovala zbirko cesarskih konstitucij (*Codex*), zbirko odlomkov iz spisov rimskih juristov (*Digesta*) in pravni učbenik, ki je imel veljavo zakonika (*Institutiones*). Cesar jo je pozneje dopolnjeval še z novimi zakoni (*Novellae*).¹

Po propadu Zahodnega rimskega cesarstva je skupaj z zatonom antične družbe v precejšnjo pozabo utonilo tudi rimsko pravo, ponovno pa je zaživelo ob vzniku drugega tisočletja. Vzroke za njegovo srednjeveško renesanso najdemo v izboljšanju ekonomskih in kulturnih razmer ter odkritju celotnega rokopisa *Digest*, v katerem so bili ohranjeni biseri rimske pravne misli. Novo zanimanje je rimsko pravo zbudilo v prvi vrsti iz praktičnih razlogov, saj so v njem našli izjemno kvalitetne odgovore na izzive hitro razvijajoče se družbe, ki so bili v mnogočem enaki tistim v antičnem Rimu. Ponovno uporabo so rimskemu pravu zagotavljale izjemno racionalne in logične rešitve pravnih vprašanj, izhajajoče iz ideje pravičnosti, zato se ga je prijel vzdevek »*ratio scripta*«. S pomočjo prefinjene dedukcije in vestnega tehtanja argumentov so stremele k doseganju čim pravičnejše rešitve konkretnega primera.

¹ O razvoju rimskega prava z lit. gl. monografijo: Manthe 2016.

Z 11. stoletjem so Justinijanovo kodifikacijo začeli preučevati in rimsko pravo poučevati. Na podlagi povečini kazuističnih rimskih pravnih virov je pravna znanost ustvarjala in razvijala sistem, ki je odločilno zaznamoval pravni razvoj. Rimsko pravo je skupaj s kanonskim pravom postalo prvo resnično evropsko pravo, to je pravo, ki se je uporabljalo na tleh celotne krščanske Evrope. Proces ponovne uporabe rimskega prava, kot ga je opredelila pravna znanost, imenujemo recepcija rimskega prava. Na njeni podlagi so iz rimskopravne korenine zrasli nacionalni pravni redi, rimsko pravo pa je postalo temelj sodobnega, predvsem civilnega prava kontinentalne Evrope in (predvsem nekdanjih kolonialnih) držav po svetu, popolnoma pa se mu ni moglo ogniti niti anglo-ameriško pravo (*common law*).²

Rimsko pravo je prek recepcije v srednjem in novem veku zaznamovalo tudi sodobno pravno ureditev, povezano z živalmi.³

Animalia

Rimljani so bili utilitaristi, tako kot skorajda ves človeški rod do današnjih dni. Prepričani so bili, da je svet ustvarjen zato, da služi človeku, kar je veljalo tudi za živali. Takšno naziranje je razumljivo z vidika zgodnje rimske agrarne in avtarkične družbe, kjer je bilo preživetje posameznika in skupnosti praviloma neposredno odvisno od tistega, kar so pridelali, vzgojili ali ujeli.

Skladno s tem je imela žival v rimskem pravu položaj stvari. Šteli so jo za premičen premoženjski predmet, podvržen človekovi oblasti. Kot taka ni uživala pravne zaščite. Pravno zavarovana je bila le z

² Podrobneje o recepciji z lit. gl.: Kambič 2007: 13–34.

³ Prikaz recepcije na tem področju bi presegel namen in omejitev dolžine pričujočega prispevka.

vidika premoženjskega interesa njenega lastnika. Omeniti moramo, da so bili na pravnem področju z živaljo izenačeni ljudje brez osebne svobode, ki jim pravo ni priznavalo subjektivitete. Čeprav so ti ljudje v Rimu kot največji antični sužnjelastniški družbi predstavljali ekonomsko zelo pomemben del prebivalstva, so imeli status stvari, to je položaj brezpravnega objekta. Kljub temu so v nasprotju z živalmi vsaj formalno uživali določeno zaščito pred samovoljnim, ekscesno krutim ravnanjem lastnikov.⁴

Pravni položaj živali pa moramo, tako kot pri sužnjih, razločevati od dejanskega položaja. Ta je bil odvisen od konkretnih življenjskih okoliščin. Človekova narava se od rimskih časov ni dosti spremenila in predstavljamo si lahko, da so mnoge živali, denimo hišni ljubljenci ali pa dragoceni dirkalni konji, živeli bolje od mnogih sužnjevev in celo od svobodnih ljudi, na drugi strani pa so bile živali izpostavljene izjemni krutosti in zlorabam, na primer pri igrar v areni.⁵

Rimski miselni svet je bil nasploh prežet s pojavnostjo živali, ne samo v pravu, ampak tudi na primer v mitologiji, simboliki, likovni in besedni umetnosti.⁶ Naj omenimo zgolj simbol volkulje, ki naj bi z dojenjem rešila Romula in Rema.

4 Gl. npr.: Gai, 1, 53; C. 7, 6, 1, 3. Upravičeno skeptično piše o učinkovitosti zaščite sužnjevev Watson (1997: 1–6), ki v sklepu ugotavlja: »What I hope I have shown, especially from the sketch of Roman slave law, is that when animals are regarded as property, adequate legal protection is impossible.«

5 Med drugim so živali v areni izkoriščali za krvnike. O obsodbi na smrt z divjimi zvermi (*ad bestias*) in njeni javni izvršitvi gl.: Ebner 2012, predvsem 249–257. O specifični kazni *poena cullei*, pri kateri so storilca skupaj s psom, petelinom, kačo in opico zašili v vrečo ter jo vrgli v vodo gl.: Kranjc 2021: 5–40.

6 Gl. npr. monografijo: Toynbe 2012.

TEMELJNE KATEGORIJE

Osnovna rimska delitev živali, ki kaže na njihovo utilitaristično miselnost, je premoženjskopravno razločevanje živali na divje, udomačene in domače.

Divje in udomačene živali

Kot divjo so opredeljevali tisto žival, ki je prosto živela v svojem naravnem okolju. Ker ni imela lastnika, si jo je vsakdo lahko prilastil z lovom ali ribolovom, to je s tem, da jo je vzel v posest z namenom, da na njej pridobi lastninsko pravico.⁷ Šlo je za tipičen primer okupacije kot načina pridobitve lastninske pravice na nikogaršnji stvari.⁸ Lastnik zemljišča, na primer gozda, v katerem so se prosto nahajale divje živali, ni bil njihov lastnik in je lov lahko preprečil zgolj tako, da je drugim prepovedal vstop na svoje zemljišče.⁹ Pravila, ki so se v rimskem pravu razvila v povezavi z okupacijo divje živali, lahko štejemo za zametke lovskega prava.

Ujeta divja žival je bila predmet lastninske pravice, dokler ni ponovno dobila svoje naravne prostosti. Če je divja žival ušla ali pa je bila izpuščena, je zopet postala stvar brez lastnika (tj. nikogaršnja stvar), ki jo je bilo mogoče okupirati.¹⁰

Za udomačeno pa je štela tista divja žival, ki je imela navado, da se je vračala k lastniku (*animus revertendi*). Kljub temu, da se je prosto gibala v svojem naravnem okolju, je lastnik na njej obdržal lastninsko pravico

7 Gai. D. 41, 1, 1, 1.

8 Gai. D. 41, 1, 3 pr. Nekaj zanimivih konkretnih primerov gl. pri: Finkenauer 2011: 30–44.

9 Gai. D. 41, 1, 3, 1.

10 Gai. D. 41, 1, 3, 2.

toliko časa, dokler te navade ni opustila. Takrat je zopet postala niko-garšnja stvar in s tem predmet okupacije.¹¹ Če si je udomačeno žival kdo protipravno prilastil, je lastniku odgovarjal za tatvino.

Domače živali

Domače živali so tiste, ki jih je človek skozi generacije tako udomačil, da ne morejo pridobiti naravne prostosti. Običajno imajo lastnika in od divjih živali naj bi se praviloma razlikovale po svoji krotki naravi.¹² Lastnik je na domači živali ohranjal lastninsko pravico, tudi kadar se je izgubila ali pobegnila, vse dokler je ni obravnaval kot zavržene.¹³

Med domačimi živalmi je imela poseben pravni položaj vprežna in to-vorna živina, predvsem govedo, konji in osli, od katerih so bili v zgo-dnjem obdobju Rimljani zaradi agrarnega gospodarstva življenjsko od-visni, saj so jih potrebovali v procesu pridelave hrane. Te živali so bile poleg sužnjeve in italjskih zemljišč uvrščene v posebno skupino stvari, imenovano *res Mancipi*, kar je pomenilo, da se je mogla lastninska pravi-ca po rimskem civilnem pravu na njih prenašati zgolj na strogo obličen način z *mancipatio* ali in *iure cessio*.¹⁴ Obličnosti naj bi po eni strani opo-zorile odsvojitelja na resnost posledic prenosa lastninske pravice, saj je z njim lahko ogrozil svoj obstoj, po drugi strani pa naj bi zagotovile pu-bliciteto, oziroma dokaz, da je do prenosa prišlo. Čeprav se je rimska družba v stoletjih korenito spremenila, s čimer je delitev na *res Mancipi* in na ostale stvari (*res nec Mancipi*) postala obsoletna, jo je formalno odpravil šele cesar Justinijan I.

11 Gai. D. 41, 1, 1, 5.

12 Prim.: Just. Inst. 4, 9 pr.; Ulp. D. 9, 1, 1, 10–12.

13 Gai. D. 41, 1, 5, 6.

14 Gai. Inst. 2, 14a–20. Opis obeh institutov glej pri: Kranjc 2017: 398–401.

USMRTITEV ALI POŠKODOVANJE TUJE ŽIVALI

Lex Aquilia

Kot smo že ugotovili, rimsko pravo ni ščitilo živali same, ampak lastni-kov premoženjski interes na živali kot premični stvari.¹⁵ Če je torej kdo neupravičeno usmrtil ali poškodoval tujo žival, je s tem lastniku povzro-čil premoženjsko izgubo, ki mu jo je bil dolžan povrniti. Najpomembnej-ši rimski predpis, ki ureja omenjeno področje, je zakon *lex Aquilia de damno*, sprejet leta 287 pr. Kr.¹⁶ Zakon naj bi razveljavil prejšnje določbe, ki so urejale problematiko uničenja oziroma poškodovanja tuje stvari. S pomočjo rimske klasične jurisprudence je pomembno zaznamoval na-daljnji razvoj odškodninskega prava.¹⁷

Usmrtitev

Po prvem poglavju akviljskega zakona je moral tisti, ki je protipravno in krivdno usmrtil tujega sužnja oziroma sužnjo ali štirinožno domačo čredno žival, plačati lastniku najvišjo vrednost, ki jo je ta stvar imela v letu, preden je bila usmrčena.¹⁸ Za štirinožne domače čredne živali (*qu-*

15 K varovanju lastnikovega interesa spada na primer tudi dolžnost prodajalca (po ediktu kurul-skih edilov), da napove določene dejanske pomanjkljivosti živine, ali rimska ureditev pridobi-vanja plodov na živalskih mladičih, česar na tem mestu ne obravnavamo.

16 O zakonu gl. podrobneje: Kambič 1994: 167–184.

17 Gl.: Kambič 1996: 121–151.

18 Gai. D. 9, 2, 2 pr. Hkratna enaka obravnava sužnjeve in živali jasno kaže na položaj sužnjeve v rimskem pravu.

adrupes pecus) so šteli na primer vole, konje, mule, osle, pa tudi ovce in koze. Rimski klasični jurist Gaj piše, da akvilijski zakon ne zajema psa, niti divjih živali, kot so medvedi, levi in panterji. Za predmet varstva pa šteje slone in kamele, čeprav po naravi niso domače živali in jih zakon izvorno ni zajemal.¹⁹ Tovrstna, za rimske juriste značilna širitvena interpretacija, je izraz dejanskih potreb v obdobju po izdaji zakona.²⁰ Sloni in kamele so bile namreč značilne tovarne oziroma transportne živali v deželah, ki so jih Rimljani osvojili v punskih vojnah.

Kot določa prvo poglavje, je moral storilec oškodovancu na podlagi tožbe *actio legis Aquiliae* plačati toliko, kolikor je bila stvar največ vredna v zadnjem letu. To pomeni, da je moral storilec plačati najvišjo vrednost, ki jo je imela žival v letu pred škodnim dogodkom, čeprav v trenutku, preden je bila usmrčena, morda ni bila več toliko vredna. Smisel take ureditve nam osvetlijo družbenoekonomske razmere v obdobju, ko je bil zakon sprejet. Vrednost večine sužnjev in črednih domačih živali je takrat nihala znotraj enoletnih ciklov, saj so imeli spomladi ali poleti, ko so se poljska opravila razmahnila, višjo vrednost kot pozimi, ko jih je bilo treba v glavnem samo preživljati. Njihova cena je torej znotraj leta oscilirala glede na letni čas. S tem, ko je zakon določil, da mora storilec plačati najvišjo vrednost živali v preteklem letu, je zaščitil lastnika pred vplivom tovrstnega nihanja cen. Prvo poglavje tako ni upoštevalo samo škode, neposredno nastale v trenutku usmrčitve, ampak je omogočalo širše vrednotenje premoženjske izgube, kar daje slutiti, da je zakon že izvorno upošteval določen, sicer ozko omejen lastnikov interes, ki ga lahko prikažemo kot razliko med najvišjo vrednostjo živali v zadnjem letu njenega življenja in vrednostjo v trenutku pred usmrčitvijo. Glede na družbene in gospodarske razmere v času sprejema zakona je bil s tem seveda priznan le najbolj pogost in očiten interes. Ko je rimska družba

polagoma prešla v naprednejšo obliko gospodarstva, določila akvilijskega zakona niso več ustrezala novim razmeram. Pojavljalo se je vedno več primerov, ko oškodovanec z obsodbo storilca na najvišjo tržno vrednost stvari v zadnjem letu ne bi dobil v celoti povrnjene škode, ki jo je utrpel. Zato je jurisprudenca začela zakon interpretirati v skladu s potrebami časa. Počasi je začela presoјati širše okoliščine posameznega primera in s tem priznavati dejansko škodo, ki je z usmrčitvijo nastala lastniku. To praktično gledano pomeni, da pravniki pri vrednotenju škode niso upoštevali samo tržne cene usmrčene živali, ampak tudi premoženjsko izgubo, ki je glede na konkretne okoliščine presejala njeno ceno. Zaradi škodnega dogodka je namreč lastnik lahko utrpel še nadaljnje zmanjšanje premoženja, na primer stroške ali dolžnost plačila pogodbene kazni, ali pa se njegovo premoženje ni povečalo tako, kot bi lahko pričakovali, če do usmrčitve ne bi prišlo. Klasični jurist Pavel je iz posameznih primerov že ustvaril splošno pravilo, da se v akvilijskem zakonu kot škoda šteje tisto premoženje, ki bi ga lastnik lahko imel, če do škodnega dogodka ne bi prišlo, kot tudi premoženje, ki ga je bil zaradi škodnega dogodka prisiljeni potrošiti.²¹ Klasični pravniki so torej pri vrednotenju škode po prvem poglavju akvilijskega zakona že upoštevali tožnikov interes.²² To se kaže tudi v primeru tako imenovane izredne cene. Slednja izraža vrednost stvari glede na dejstvo, da sestavlja uničena stvar z delom oškodovančevega premoženja celoto. Če se uničena stvar in ostali del vsak zase objektivno ocenita, lahko dosežeta nižjo skupno ceno, kakor če sta ocenjena skupaj. V tem smislu je izredna cena, kot ugotavljajo že rimski juristi, tržna cena uničene stvari, povečana za zmanjšanje vrednosti okrnjene celote.²³ Če je bil na primer usmrčen konj iz četverovprege, je moral storilec poleg njegove vrednosti lastniku povrniti še toliko, za kolikor se je zaradi tega zmanjšala vrednost ostalih živali.²⁴

19 Gai. D. 9, 2, 2, 2. Prim. Just. Inst. 4, 3, 1, kjer so z argumentom, da se pasejo v čredah, varstvu pridruženi tudi prašiči.

20 Gaj je deloval v drugem stoletju po Kr., to je dobrih štiristo let po sprejemu omenjenega zakona.

21 Paul. D. 9, 2, 33 pr.

22 Ulp. D. 9, 2, 21, 2; Paul. D. 9, 2, 22 pr.; Jav. D. 9, 2, 37, 1; Paul. D. 9, 2, 55.

23 Paul. D. 2, 9, 22, 1. Prim. Gai Inst. 3, 12.

24 Ibid. Podrobneje o določanju odškodnine po prvem poglavju z lit. gl.: Kambič 1994: 173–177.

Poškodovanje

Kadar je kdo žival samo poškodoval, je odgovarjal po tretjem poglavju akvilijskega zakona, ki je enako urejalo tudi poškodovanje sužnja oziroma uničenje ali poškodovanje druge stvari. V tem primeru je moral storilec na podlagi tožbe *actio legis Aquiliae* plačati škodo, ki se je pokazala v tridesetih dneh po škodnem dogodku.²⁵ Taka ureditev je omogočala, da se je odškodnina tudi po tretjem poglavju določila pravično, saj je višino izgube z vsemi posledicami skoraj nemogoče oceniti že v trenutku nastanka škode, ker se slednje praviloma pokažejo šele pozneje. Težka rana se včasih hitro in dobro zaceli, na videz nepomembna poškodba pa ima lahko hude posledice. Zaradi tega je tudi nemogoče vnaprej zanesljivo ugotoviti stroške zdravljenja in morebitno drugo škodo. Omenjena ureditev je tako že v osnovi dajala možnost za upoštevanje oškodovančevega interesa. Tožbeni zahtevek ni obsegal samo škode, izračunane na podlagi vprašanja, za koliko se je zmanjšala vrednost poškodovane živali, ampak so se vrednotile tudi nadaljnje posledice poškodbe in s tem premoženjska izguba glede na okoliščine posameznega primera. Izhodišče za upoštevanje interesa je bilo že po sami zakonski dikciji široko, vendar so v začetku kot interes najverjetneje priznavali le vrednost poškodbe in stroške zdravljenja, ne pa izgubljenega dobička.²⁶

ŽIVAL KOT POVZROČITELJICA ŠKODE

Rimsko pravo, ki je bilo po svoji naravi usmerjeno k zaščiti lastnine in lastnikovega premoženjskega interesa, je urejalo različne situacije, ko je

25 Ulp. D. 9, 2, 27, 5.

26 Podrobneje o določanju odškodnine po tretjem poglavju z lit. gl.: Kambič 1994: 177–181.

škodo povzročila tuja žival. Ureditvi je skupno zavedanje rimskih juristov, da žival nima razuma in da bo zato za posledico odgovarjal njen lastnik ali imetnik.²⁷

Lastnik je za povzročeno škodo običajno odgovarjal na podlagi zakona *lex Aquilia*, seveda kadar so bili izpolnjeni predpisani znaki dejanja, v prvi vrsti lastnikova krivda, na primer, če je zdražil konja, da je brcnil, ali če je naščuval psa.²⁸ Poleg naklepa je lastnik živali odgovarjal tudi za malomarnost, kamor so rimski pravniki prištevali slabotnost in nespretnost. Tako sta na primer po akvilijskem zakonu odgovarjala vodnik mul in jezdec, ki zaradi neizkušenosti ali slabotnosti nista mogla nadzorovati živali, ki je povzročila škodo.²⁹

Poleg akvilijskega zakona so Rimljani poznali tudi posebno ureditev določenih situacij, kjer je kot povzročiteljica škode nastopala žival.³⁰

Še iz Zakonika XII plošč se je v obdobje rimskega klasičnega prava ohranila tožba *actio de pastu pecoris*, s katero je mogel odškodnino zahtevati lastnik zemljišča, ki ga je popasla tuja živina.³¹ O vsebini tožbe ni zanesljivih in enoznačnih virov.³²

Iz omenjenega zakonika naj bi izvirala tudi tožba *actio de pauperie*, ki je prihajala v poštev takrat, ko je človeka ali tujo stvar poškodovala

27 Gl. npr.: Ulp. D. 9, 1, 1, 3: »[...] *nec enim potest animal iniuria fecisse, quod sensu caret.*«. Smiselno enako: Just. Inst. 4, 9 pr.

28 Ulp. D. 9, 1, 1, 5; Proc. pri Ulp. 9, 2, 11, 5.

29 Gai. D. 9, 2, 8, 1; Gai. D. 50, 17, 132. Krivda je utemeljena na prepričanju, da bi se subjekt moral in mogel zavedati, da določenim okoliščinam ne bo kos.

30 Opis ureditve odgovornosti za škodo, ki jo je drugemu povzročila žival, osredotočen na posamezna obdobja rimskega pravnega razvoja, gl. pri: Jackson 1978: 122–143.

31 V času Zakonika XII plošč, ko je bila rimska družba izrazito agrarna, je imelo popasenje tujega polja lahko usodne posledice za lastnika.

32 Ulp. D. 19, 5, 14, 3.

štirinožna domača žival, ki je bila razdražena proti svoji, sicer krotki naravi, pod pogojem, da je ni razdražil oškodovanec sam ali druga žival.³³ Tudi ta tožba se je uporabljala še v poznejših obdobjih rimskega pravnega razvoja.³⁴ Z interpretacijo so jo razširili na primere, ko so škodo povzročile ostale živali razen divjih.³⁵ Lastnik je za posledico odgovarjal objektivno, to je ne glede na svojo krivdo. Obsojeni storilec je bil oškodovancu zavezan alternativno, plačati mu je moral odškodnino ali izročiti žival.³⁶ Ker so šteli, da škoda sledi »glavi« povzročitelja, to je živali, je zanjo odgovarjal tisti, ki je bil lastnik živali v času uvedbe sodnega postopka, in ne tisti, ki je bil njen lastnik v trenutku škodnega dogodka.³⁷ Iz istega razloga je oškodovanec izgubil možnost tožbe, če je žival umrla pred uvedbo sodnega postopka.³⁸

Podobno naj bi urejal odškodninsko odgovornost lastnikov psov poseben zakon *Lex Pesolania de cane*, o katerem ni ohranjenih podrobnejših virov.³⁹

Prav tako ni dosti znanega o ediktu *De feris*, ki sta ga izdala kurulska edila, interpretativno razširila pa klasična jurisprudenca.⁴⁰ Edikt je vzpostavljal objektivno odgovornost tistega, ki je imel na javni cesti ali v njeni bližini divjo žival, kadar je slednja povzročila škodo, in sicer ne

33 Ulp. D. 9, 1, 1 pr.; Ulp. D. 9, 1, 1, 6 in 8; Paul. D. 9, 1, 2, 1.

34 Podrobneje o tožbi in njenem razvoju gl. npr. monografijo: Polojac 2003.

35 Ulp. D. 9, 1, 1, 2; Gai. D. 9, 2, 2; Paul. D. 9, 1, 4; Ulp. D. 9, 1, 1, 10.

36 D. 9, 1, 1 pr. Noksalni značaj tožbe naj bi kazal, da so v najzgodnejšem rimskem deliktne pravu živali pripisovali neke vrste subjektiviteto. Šteli naj bi namreč, da mora biti kot povzročiteljica škode kaznovana, zato jo je lastnik moral prepustiti oškodovancu. Gl.: Zimmermann 1996: 1099–1100. O pripisovanju človeških lastnosti živalim (antropomorfizmu) v pravni zgodovini gl. kratko: Polojac 2012: 141–143.

37 Ulp. D. 9, 1, 1, 12: »[...] *noxia caput sequitur* [...]«.

38 Ulp. D. 9, 9, 1, 13; Jav. D. 9, 2, 37, 1.

39 Paul. Sent. 1, 15, 1.

40 Kurulska edila sta bila rimska magistrata, med drugim zadolžena za policijski nadzor na javnih cestah.

glede na dejstvo, ali je bila žival prosta ali zaprta oziroma privezana.⁴¹ Najverjetneje je bil lahko tožen vsak, ki mu je bila zaupana skrb za žival, torej ne zgolj njen lastnik. Če je žival usmrtila svobodnega človeka, je edikt predpisoval kazen v znesku 200 zlatnikov, če ga je zgolj poškodovala, je moral sodnik oškodovancu dosoditi pravičen znesek odškodnine, kadar pa je žival poškodovala tuje premoženje, se je morala obsodba glasiti na dvojni znesek škode.⁴²

SKLEP

V Rimu je imela žival status premoženjskega predmeta in je bila kot taka brez pravne zaščite. Rimsko pravo pa je skrbno varovalo tako premoženjski interes lastnika živali kot interes tistega, ki bi mu žival povzročila škodo.

Rimsko premoženjsko oz. odškodninsko pravo je prek recepcije nedvomno zaznamovalo pravni razvoj in s tem sodobno pravo tudi glede ureditve, povezane z živaljo.⁴³ Ni pa bilo ključno pri opredelitvi živali kot premične stvari. Prispevalo je zgolj pravni koncept, ki je bil sprejet zato, ker se ni razlikoval od prevladujočih srednjeveških in poznejših ustaljenih dojemov ter praktičnih pogledov na žival. Preteči je moralo veliko časa in vloženih je moralo biti mnogo naporov, da se je začel ta koncept v novejši zakonodaji vsaj simbolično spreminjati. Do spremembe je prišlo dokaj pozno, kljub mnogim plemenitim idejam in pozivom v preteklosti, da je žival bitje, ki čuti, in je zato z njo treba spoštljivo ravnati ter zagotavljati njeno dobrobit.

41 Paul. D. 21, 1, 41. Več o tem gl.: Zimmermann 1996: 1104–1107.

42 Ulp. D. 21, 1, 42; Just. Inst. 4, 9, 1.

43 Gl. npr.: Wise 1996: 516–539.

Leta 2002 sprejeti Slovenski stvarnopravni zakonik je na primer počival na ustaljeni pravni doktrini, ki je žival dojemala kot stvar. Nova ureditev je bila uvedena leta 2020 z dodatkom 15.a člena, ki se glasi: »(1) Živali niso stvari, ampak čuteča živa bitja.⁴⁴ Njihovo zaščito urejajo posebni zakoni. (2) Zanje se uporabljajo določila tega zakona, ki urejajo premičnine, če zakon ne določa drugače.« Formalno je torej le prišlo do preboja starega koncepta, pot do dejanske spremembe prevladujočih nazorov in do prilagoditve zakonodaje pa bo, tudi glede na sicer logični in potrebni drugi odstavek omenjenega člena, verjetno še dolga.⁴⁵

VIRI IN LITERATURA

- Codex Iustinianus*: recognovit KRUEGER, Paul (1900): Ed. 7. Berolini: Apud Weidmannos.
- Digesta Iustiniani*: recognovit MOMMSEN, Thomas, retractavit KRUEGER, Paul (1928): Ed. 15. Berolini: Apud Weidmannos.
- EBNER Cristoph (2012): Die Konzeption der Arenastrafen im römischen Strafrecht. V: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 129/1, str. 245–258.
- FINKENAUER, Thomas (2011): On Stolen Swine, Fished Fisherman, and Drowned Dogs. V: *Roman Legal Tradition*, 7, str. 30–44.
- Institutiones Iustiniani*: recognovit KRUEGER Paul (1928): Ed. 15. Berolini: Apud Weidmannos.
- Iulii Pauli Sententiae ad filium*: ROMAC, Ante (1989): Zagreb: Latina et Graeca.
- JACKSON, Bernard S. (1978): Liability for Animals in Roman Law: An Historical Sketch. V: *The Cambridge Law Journal*, 37/1, str. 122–143.

44 Prim.: Pogodba o delovanju Evropske unije (2012), člen 13: »Pri oblikovanju in izvajanju politik Unije [...] Unija in države članice v celoti upoštevajo zahteve po dobrem počutju živali kot čutečih bitij [...]«.

45 O nekaterih vidikih sodobnega slovenskega civilnega prava gl.: Juhart (2016), 743–757; o perspektivah v širšem okviru pa zbornik: Margot/Kuhne/Hanni (2012).

- JUHART, Miha (2016): Žival kot stvar v civilnem pravu. V: *Pravnik*, 71/9–10, str. 743–757.
- Justinijanove Institucije*: KRANJC, Janez (2012): Ljubljana: GV Založba.
- KAMBIČ, Marko (1994): Določanje odškodnine za protipravno povzročeno škodo po zakonu lex Aquilia. V: *Zbornik znanstvenih razprav*, 54, str. 167–184.
- KAMBIČ, Marko (1996): Izključitev protipravnosti in krivde pri deliktu damnum iniuria datum kot podlaga današnjemu pravu. V: *Zbornik znanstvenih razprav*, 56, str. 121–151.
- KAMBIČ, Marko (2007): *Recepcija rimskega dednega prava na Slovenskem s posebnim ozirom na dedni red Karla VI*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- KRANJC, Janez (2017): *Rimsko pravo*, 3. pregledana in dopolnjena izdaja. Ljubljana: IUS Software, GV Založba.
- KRANJC, Janez (2021): Parricidium and the penalty of the sack. V: KRALJIĆ, Suzana/KOROŠEC, Damjan/ÜNVER, Yener (ur.): *Selected aspects of human life in civil and criminal law*. Maribor: University of Maribor, University Press, str. 5–40.
- MANTHE, Ulrich (2019): *Geschichte des römischen Rechts*, 6., durchgesehene und aktualisierte Auflage. München: C. H. Beck.
- MICHEL, Margot/KUHNE, Daniela/HANNI, Julia (ur.) (2012): *Animal Law – Tier und Recht: Developments and Perspectives in the 21st Century, Entwicklungen und Perspektiven im 21. Jahrhundert*. Zürich, St Gallen: Dike Verlag AG.
- Pogodba o delovanju Evropske unije* (26. 10. 2012): Uradni list Evropske unije C 326/47.
- POLOJAC, Milena (2003): *Actio de Pauperie and Liability for Damage Caused by animals in Roman Law*. Belgrade: Dosije.
- POLOJAC, Milena (2012): Actio de Pauperie: Anthropomorphism and Rationalism. V: *Fundamina* 18/2, str. 119–144.
- Stvarnopravni zakonik*: Uradni list RS, št. 87/02, 91/13 in 23/20.
- The Institutes of Gaius (with the Latin Text of Seckel and Kuebler)*: GORDON, William M./ROBINSON, Olivia F. (1988): London: Duckworth.
- TOYNBEE, Jocelyn M. C. (2013): *Animals in Roman Life and Art*. London: Pen & Sword Books Ltd.

- WATSON, Alan (1997): Rights of Slaves and Other Owned-Animals. V: *Animal Law Review*, 1/3, str. 1–6.
- WISE, Steven M. (1996): The Legal Thinghood of Nonhuman Animals. V: *Boston College Environmental Affairs Law Review*, 23/3, str. 471–546.
- ZIMMERMANN, Reinhard (1996): *The Law of Obligations, Roman Foundations of the Civilian Tradition*. Oxford: Oxford University Press.

RAZVOJ
ŽIVINOZDRAVSTVA OD
SKROMNIH ZAČETKOV
DO MODERNE ZNANOSTI

Andrej Pengov

PREDZGODOVINSKO OBDOBJE

Življenje naših prednikov je bilo dolga desetisočletja neločljivo povezano z naravo. V hladnem, neprijaznem podnebju in ob pičli vegetaciji je bilo njihovo preživetje od samih začetkov odvisno od različnih živalskih vrst, s katerimi so si delili bivalno okolje. Ob zeliščih in sadežih, ki so jih ljudje nabirali po travnikih in gozdovih, so živali predstavljale nepogrešljiv vir hrane. Pomen, ki so ga imele živali v tistem času za ljudi, se najlepše odraža v stenskih poslikavah, ki jih najdemo na vseh celinah. Nedavna odkritja v jamah južne Španije so s pomočjo sodobnih tehnik datiranja pokazala, da so najstarejše upodobitve nastale že 60.000 let pred našim štetjem, kar pomeni, da so delo neandertalcev. Dejstvo je, da gre pri teh poslikavah – ne glede na to, ali so v jamah po Evropi in Aziji ali pa skalah v Ameriki, Afriki in Avstraliji – večinoma za upodobitve živali. Če si jih nekoliko pobliže ogledamo, nam hitro postane jasno, da takratnim ljudem živali niso bile pomembne le pri lovu in prehrani, ampak so občudovali tudi njihovo lepoto, moč, hitrost, pogum in iznajdljivost. Človek v tem času tudi ni bil na vrhu prehranske piramide, kjer so bile velike zveri, v naših krajih predvsem volk. Znano je, da volkovi od svojega plena zaužijejo predvsem drobovino, ki vsebuje največ hranljivih snovi, vitaminov in mineralov, medtem ko mišice, se pravi meso, ostane za majhne zveri, mrhovinarje in v tem obdobju tudi za človeka.

Mnoge upodobitve prikazujejo lovce, ki so na različne načine poskušali posnemati živali. Pri nekaterih indijanskih plemenih so se možje, ko so odšli loviti jelenjad ali bizone, oblekli v volčje kožuhe, da bi si tako pridobili njihove lovske veščine. Z orožjem, ki je bilo na voljo kamenodobnim lovcem, je bilo težko pa tudi nevarno upleniti veliko divjad. Tudi danes lahko v predelih, kjer okolje divjim živalim še omogoča prirodne življenjske in prehranske navade, opazujemo velike črede jelenjadi, ki glede na letni čas in vegetacijo spomladi potujejo proti severu, jeseni pa proti jugu. Črede so vedno sestavljene po enakem vzorcu. V sredini

so samice s teleti, ki jih obdajajo mlade živali, in nato odrasli samci. Ob robu so stare, oslabele ali poškodovane živali. Povsem običajno je, da jelenjad na teh selitvah spremlja večje število volkov, ki imajo poseben, razmeram prilagojen način lova, zato da ob čim manjši porabi moči dosežejo želeni uspeh. To pomeni, da določeno število volkov z vodjo tropa na čelu najprej obkroži in izloči izbrano, praviloma oslabelelo žival, ki jo nato brez pretiranega truda in nevarnosti pokonča.

Slika 1: Volkovi pri lovu

Tak način lova tudi ne vznemirja preostale črede, ki mirno nadaljuje svojo pot. Z opazovanjem živali so se ljudje postopoma naučili učinkovitih načinov lova, seveda pa so želeli, da bi si pri tem zagotovili tudi pomoč volkov. Zato prvi poskusi udomačitve volka prav gotovo segajo že v zgodnejše obdobje kamene dobe, vsaj 50.000 let pred našim štetjem.

V primerjavi z drugimi vrstami domačih živali so bili volkovi, pozneje pa psi, primerni spremljevalci človeka že v času pred uvedbo poljedelstva in stalne naselitve. Za pse seveda niso bila potrebna ustrezna zavetišča ali obore, pa tudi hrano so si delili z ljudmi.

Slika 2: Lov na bizone

Naši predniki so na svojih pohodih občasno zagotovo naleteli na zapuščene volčje mladiče, ki so jih skušali udomačiti. Sprva se je pogosto dogajalo, da so se te živali, ko so odrasle, ponovno pridružile svojim vrstnikom v divjini. Postopno pa so ljudje tudi s križanjem primernih osebkov uspeli volkove za stalno navezati na človeka.

Slika 3: Volk ali pes? Najdba iz Sibirije, ca. 18.000 let pred našim štetjem

Ko se je podnebje približno pred 12.000 leti, po koncu zadnje ledene dobe, začelo postopoma spreminjati, so na določenih področjih nastale razmere, primerne za razvoj poljedelstva in pozneje tudi udomačevanje živali. Idealna kombinacija ugodnega podnebja, prisotnosti samorodnih vrst žita in stročnic ter tudi prednikov današnjih domačih živali se je najprej vzpostavila na področju t. i. rodovitnega polmeseca. To je ozemlje današnje južne Turčije, Sirije in porečja Evfrata in Tigrisa, ki ga na zahodu in severu obdajajo gorske verige. V razdobju med 10.000 in 8000 let pred našim štetjem so tu udomačili drobnico, tj. ovce in koze, katerih prednika sta divja ovca (*Ovis orientalis*) in divja koza (*Capra aegagrus*). Sledilo je govedo, katerega prednika sta tur (*Bos primigenius*) in prašič (*Sus scrofa*). Konji so bili udomačeni precej pozneje, najprej verjetno pri ljudstvih, ki so naseljevala stepe današnje Ukrajine in južne Rusije. Prednik konja naj bi bil tarpan (*Equus ferus ferus*), ki je do začetka 20. stoletja živel na tem področju.

Slika 4: Tur – *Bos primigenius*

Na splošno velja, da je bolezen stara kot življenje. Prav tako je razumljivo, da so si ljudje pri različnih zdravstvenih težavah in poškodbah od nekdaj pomagali glede na trenutne zmožnosti, znanje pa tudi glede na poglede na vzroke za nastanek bolezni. Manj pa je znano, da si znajo tudi živali pomagati pri lajšanju različnih bolezenskih tegob. Sem spada na primer hlajenje poškodovanih ali vnetih delov telesa v mrzli vodi, primerne položaji za razbremenitev posameznih okončin, dihalnih poti ali pa zaužitje določenih zdravilnih zeli pri prebavnih motnjah. Nekaj od tega so z opazovanjem živali prav gotovo prevzeli tudi ljudje. Vzroki in posledice določenih bolezenskih pojavov so bili ljudem od nekdaj bolj ali manj jasni. Številnih okoliščin, zlasti v zvezi z nastankom kužnih bolezni, pa si naši predniki seveda niso znali razložiti in so se zatekali k nadnaravnim silam, demonom in zlim duhovom. Zdravljenje in preprečevanje bolezni je bilo posledično skozi celotno zgodovino preplet razumske, izkustvene medicine na eni strani ter verskih in mističnih dejavnikov na drugi.

ZGODNJE CIVILIZACIJE

Če lahko o številnih dogodkih, povezanih z udomačitvijo živali, zaenkrat samo ugibamo, pa lahko z gotovostjo določimo čas, ko so se ljudje začeli zanimati za zdravje živali. Ko je človek približno pred 12.000 leti začel ob psu udomačevati še druge vrste, začenši z drobnico, se je pri živalih srečeval z boleznimi, ki so vsaj posredno ogrožale tudi njegov obstoj in napredek. Korenine živinozdravstva gre torej iskati v zelo starih družbah, pri pastirskih plemenih, ki so živela povečini od živinoreje in katerih pripadniki so si pridobili prva znanja in izkustva z zdravljenjem ran in poškodb, pri lajšanju prebavnih motenj in zagotovo tudi pri porodih. V obdobju prvih civilizacij, kamor uvrščamo Mezopotamijo (Sumeri, Babilonci, Asirci), Egipt (staro, srednje, novo kraljestvo) pa tudi zgodnjo antiko (do 5. stoletja pred našim štetjem), so se z zdravljenjem ljudi kot tudi živali ukvarjali ustrezno izšolani svečeniki.

Slika 5: Sumerska boginja zdravilstva Gula s svojim »spremljevalcem«

Pod vplivom Platona in Aristotela, ki sta človeka videla kot edino razumsko, razmišljujoče bitje z dušo, pa so se zdravniki, izšolani na prvih medicinskih šolah (Kos, Knidos, Rodos), prenehali zanimati za živali, katerih zdravljenje so prevzeli oskrbniki, pastirji in njihovi lastniki. To je tudi vzrok, zakaj imamo iz obdobja antike (izjema so dela rimskih hi-piatrov) in srednjega veka tako malo podatkov o boleznih in zdravljenju živali, saj ljudje, ki so se s tem ukvarjali, največkrat niso bili večji pisanja.

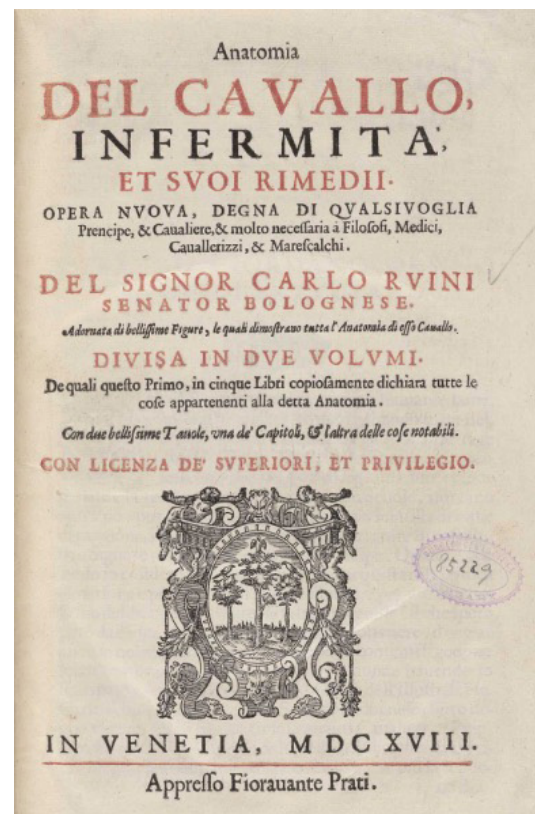
SREDNJI VEK IN RENESANSA

Ko se je po dvanajstih stoletjih leta 476 končalo slavno obdobje rimskega cesarstva, je nastopilo nemirno in kruto, pa vendarle tudi bogato in ustvarjalno obdobje srednjega veka. Za začetna stoletja te dobe splošnega propada antične civilizacije in kulture sta značilna dva ključna družbena pojava, ki zaznamujeta rojstvo Evrope, in sicer prevlada in postopna ustalitev barbarskih zmagovalcev ter nezadržan vzpon krščanske vere in Cerkve. S propadom večine rimskih ustanov so takrat skoraj povsem ugasnile številne veje antične znanosti, vključno z medicino. Le s težavo in močno okrnjeno se je antično izročilo ohranjalo v nekaterih verskih središčih, zlasti v samostanih.

Na razvoj medicine in živinozdravstva v srednjeveški Evropi bržčas ne moremo gledati kot na strnjeno, zaokroženo in enovito dogajanje, pač pa ga je treba razumeti kot postopno spajanje zelo raznovrstnega podedovanega znanja in vedenja, krščanskih nauk in poganskih vraž, alkimije in čarovništva, seveda pa tudi resne znanosti in izsledkov treznega raziskovanja.

Kar zadeva našo stroko, lahko rečemo, da so germanska in slovanska plemena dodala bore malo k ostankom starega grškega in rimskega znanja, ki v bistvu pomeni jedro srednjeveške veterinarske medicine. V velikem obsegu pa so stroko sooblikovali arabski, judovski in bizantinski zgledi,

ki so se kajpada napajali pri istih, dasi dosti manj okrnjenih antičnih virih. Tudi obdobje 16. in 17. stoletja, ki naj bi ga oplajala razgibana renesančna znanost, z izjemo znamenitega dela Carla Ruinija o anatomiji, boleznih in zdravljenju konj, za veterinarsko medicino ni prineslo bistvenega napredka. Razmere, ki so sprožile odločilen premik v razvoju naše stroke, so dozorele šele v začetku 18. stoletja.

Slika 6: Naslovnica znamenitega dela Carla Ruinija o anatomiji konj (Beneška izdaja, 1618)

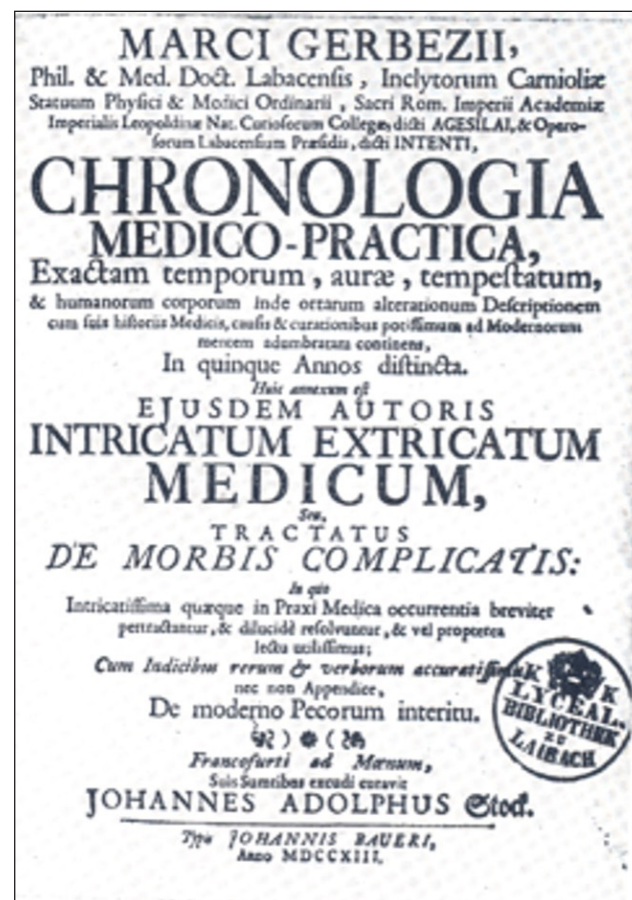
OBDOBJE VELIKE EPIDEMIJE GOVEJE KUGE

Misli o pomenu temeljitega študija bolezni živine, ki jih je izrekel starosta italijanskih zdravnikov in ugledni profesor Bernardino Ramazzini (1633–1714) v uvodnem predavanju za študente in učitelje Medicinske fakultete v Padovi na začetku študijskega leta, in sicer 9. novembra 1711, so bile verjetno ena prvih spodbud pri negotovem in pogosto ne dovolj zavzetem preoblikovanju takrat malo cenjene veščine zdravljenja živali. Leta velikih epidemij goveje kuge v začetku 18. stoletja, ko so številni, predvsem italijanski strokovnjaki objavili izsledke prvih poglobljenih raziskav s področja veterinarstva in ko so izhajali prvi predpisi o zatiranju kužnih bolezni pri živini, lahko namreč štejemo za prelomno obdobje v zgodovini razvoja veterinarske medicine.

Za nas je zanimivo, da ob velikih evropskih osebnostih humane in veterinarske medicine v tem obdobju srečamo tudi zelo ugledna imena naših domačih strokovnjakov. Njihovo razmeroma veliko število pa tudi znanstveni sloves sta gotovo redek, če ne izjemen pojav v zgodovini slovenskega zdravstva in naravoslovnih znanosti nasploh. V drugi polovici 18. stoletja je namreč slovensko veterinarstvo, če lahko tako poenostavljeno označimo med seboj nepovezana prizadevanja naših priznanih medicinskih strokovnjakov Marka Antona Plenčiča (1705–1786), Janeza Mihaela Žagarja (1732–1812), Giovannija Antonija Scopolija (1723–1788), Baltazarja Hacqueta (1739–1815) ter morda še Antona Muznika (1726–1803), doseglo enega najpomembnejših vrhuncev v svojem razvoju in se enakopravno pridružilo vsesplošnemu razcvetu evropskega živinozdravstva tistega časa.

18. stoletje pa so zaznamovali še drugi prelomni dogodki, ki so pomembno vplivali na nadaljnji razvoj naše stroke. Spis dr. Marka Gerbca (1658–1718) o veliki epidemiji goveje kuge z naslovom *De moderno*

Pecorum interitu je najstarejše doslej znano delo z veterinarsko vsebino izpod peresa priznanega slovenskega medicinskega strokovnjaka in mu zavoljo tega v zgodovini slovenskega živinozdravstva pripisujemo poseben pomen. Delo je bilo objavljeno v sklopu obsežnega strokovnega prispevka *Chronologia Medico Practica* leta 1713 v Frankfurtu ob Majni.

Slika 7: *De moderno Pecorum interitu*, Frankfurt ob Majni 1713

Drugi večji izbruh goveje kuge v Avstriji in njenih dednih deželah vključno s Kranjsko beležimo v letih 1729 in 1730. Ob neizogibni škodi nam je prinesel tudi prvo zbirko navodil za preprečevanje in zdravljenje kužnih bolezni pri živini. 4. julija 1731 je namreč avstrijski cesar Karl VI. izdal odlok, ki je v sedmih točkah predpisoval ukrepe ob pojavu ali sumu kužne bolezni pri govedu in drugi živini. Na podlagi tega odloka in poročil graščinskih oskrbnikov, ki so se nanašala na živinsko kugo v letih 1729 in 1730, pa so posamezne dedne dežele avstrijskega cesarstva in ogrsko kraljestvo izdale lastne uredbe, imenovane Viehhordnung (Živinski red). Po nam dostopnih podatkih so te uredbe v imenu visokih deželnih knežjih oblasti izšle v Ljubljani, Gradcu in Pragi, z veliko verjetnostjo pa tudi v drugih dednih deželah ter na Ogrskem.

Leta 1782 je v okviru ljubljanskega liceja pričel delovati Mediko-kirurški zavod, na katerem so se šolali ranocelniki (Wundarzt). Leta 1795 je bila dodana t. i. Veterinarska stolica, kar zaznamuje začetek veterinarskega šolstva na Slovenskem. V skladu s tedanjo organizacijo zdravstvene službe so bili zdravniki in ranocelniki zadolženi tudi za veterinarsko dejavnost, in sicer predvsem za preprečevanje in izkoreninjanje živalskih kužnih bolezni, nadzor nad živili živalskega izvora in načeloma tudi za zdravljenje obolelih živali. V letih 1795 do 1806 je bil prvi učitelj veterinarstva na ljubljanskem zavodu novomeški zdravnik Karel Bernard Kogl.

Slednjič smo Slovenci ob koncu 18. stoletja dočakali prvo strokovno knjigo z veterinarsko vsebino v domačem jeziku. Gre za prevod dela o kužnih boleznih pri živini, ki ga je napisal profesor na dunajski visoki veterinarski šoli Johann Gottlieb Wolstein. Spis je leta 1784 prevedel in v Ljubljani izdal idrijski zdravnik Jožef Ignacij Fanton de Brunn (*Bukuvze od shvinskih bolesni sa kmeteshke ludy.*). S tem pa so bili postavljeni vsi temelji za uspešen nadaljnji razvoj naše stroke na Slovenskem.

VIRI IN LITERATURA

- BATIS Janez (1996): 200 let veterinarskega izobraževanja na Slovenskem. Ljubljana, *Slovenski veterinarski zbornik* 33, str. 7–17.
- JURCA, Jože (1987): Poročilo dr. Marka Gerbca o goveji kugi na Kranjskem, 1713. Ljubljana, *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike*, str. 109–138.
- JURCA, Jože: *Pregled zgodovine živinozdravstva do 18. stoletja*. Ljubljana, Veterinarska fakulteta, 1997.
- PENGOV Andrej: Avstrijski živinski red. Ljubljana, Veterinarska fakulteta, 2010.
- VON DEN DRIESCH Angela/PETERS Joris: *Geschichte der Tiermedizin*. Stuttgart, Schattauer, 2003.

SEZNAM SLIK

- Slika 1: <https://www.provinz.bz.it/land-forstwirtschaft/fauna-jagd-fischerei/fauna/wolf-suedtirol/ernaehrung-praedation.asp>.
- Slika 2: <https://smb.museum-digital.de/singleimage?resourcennr=162429>.
- Slika 3: <https://www.stuttgarter-zeitung.de/gallery.tiere-aus-der-eiszeit-hund-oder-wolf-mysterioeses>.
- Slika 4: https://beutelwolf-blog.de/wp-content/uploads/2018/06/Long_horned_european_wild_ox.jpg.
- Slika 5: https://www.researchgate.net/publication/315629974_Four_Thousand_Years_of_Concepts_Relating_to_Rabies_in_Animals_and_Humans_Its_Prevention_and_Its_Cure.
- Slika 6: https://www.nlm.nih.gov/exhibition/historicalanatomies/Images/1200_pixels/ruini_title.jpg.
- Slika 7: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/CBXWKZQOMB3XG2UFHKON4SZFLWGVR7SI>.

SOKOL V NEMŠKI
POEZIJI VISOKEGA
SREDNJEGA VEKA

Mateja Gaber

UVOD

Ne glede na to, s kakšno vrsto dokumentov, rokopisov ali izročilom se ukvarjamo v medievistiki, skoraj vedno naletimo na živali. Živali so vpete ne samo v besedila in podobe, temveč tudi v arheološke najdbe, ritualne predmete, družbene predpise, pravo in heraldiko. Vpete so v ustno izročilo, pregovore, folkloro in pesmi. Nobeno drugo obdobje prej v zgodovini okcidenta ni tako intenzivno razmišljalo o živalih, jih opazovalo, opisovalo in preučevalo, kot je to počel srednji vek. Živali so bile v srednjem veku vseprisotne (prim. Pastoreau 2005: 53).

Živali sprva niso bile del besedila, ampak so zapis besedila *omogočale*. Velika paleta živalske prezence v vsakdanjem življenju je bila neločljivo povezana z njihovim intelektualnim, duhovnim in simboličnim pomenom. V svoji prvi literarni vlogi je bila žival podlaga, na katero so zapisovali besedila ali slikali (tudi živalske) podobe – bila je pergament, koženica, do popularizacije papirja v 14. stoletju najbolj razširjena podlaga za besedila in miniature.¹

Zapis ali poslikavo podob so mnogokrat omogočali drugi živalski predmeti, kot so denimo rogovi, živalske kosti, slonovina, peresa ali dlake. Od pozne antike do zgodnje renesanse so zapisovalci uporabljali gosja, račja, labodja ali krokarjeva peresa. Kravji ali bikovi rogovi so bili posodice za črnilo, prav tako školjčne lupine in polžje hišice. Iz slonovine ali drugih kosti so izdelovali ročaje, iz veвериčjih, bobrovih, jazbečevih in kunjih dlak čopiče, s pomočjo volčjih zob so polirali pozlate, z mehкими zajčjimi tačicami skrbno gladili iluminiran list. Iz nekaterih živali so pridobivali barvne pigmente, iz nekaterih drugih (ali njihovih produktov, denimo jajc, olja, voska, urina, mleka) sredstva za fiksacijo, lakiranje ali poliranje.

1 Pergament so pretežno izdelovali iz ovčje kože, redkeje tudi iz jelenove ali telečje. Bolj kot je bila žival mlada, toliko boljša je bila kvaliteta pergamenta. Za srednje veliko knjigo je bilo na primer potrebnih približno petdeset do sto ovčjih kož, ki so morale iti skozi dolgotrajno proceduro, preden so bile nared za besedilo ali poslikavo.

Lep primer uporabe roga (ki sicer ni naraven, ampak zlat, pa vendar gre za očitno živalsko konotacijo), sta t. i. zlata rogova iz Gallehusa, ki so ju – prvega leta 1639 in nato drugega leta 1742 – našli v Gallehusu severno od Møgeltønderja na južnem Jutskem (Severna Šlezija). Rogova datirata v obdobje 400 n. št., v t. i. germansko železno dobo, in spadata med najbolj znane danske arheološke najdbe. Na njiju se nahaja zapis v stari severnozahodni germanščini, ki je obenem najstarejši zapis v runah. Takole pravi: »Ek hlewagastiz holtijaz horna tawido – Jaz, Hlewagastiz (verjetno v pomenu: ta, ki ima slavne goste), Holtijaz (tisti, ki pripada Holtu), sem napravil ta rog.«²

Slika 1: Zlata rogova iz Gallehusa

2 Transkripcija: *ek hlewagastiz holtijaz horna tawido*.

Rogova sta doživela zanimivo usodo, saj ju je leta 1802 ukradel zlatar Niels Heidenreich in ju pretopil. Kmalu po kraji so izdelali repliki, vendar ti nista iz čistega zlata, kot sta bila izvirna rogova, temveč iz pozlačenega srebra. Danes ju poznamo le po risbah (gravurah) in opisih iz 17. in 18. stoletja. Repliki se nahajata v Nacionalnem muzeju v Jellingu.

Živali v besedilih zgodnjega nemškega srednjega veka

Ko govorimo o živalih v *besedilu*, lahko v srednjem veku izpostavimo tri tradicije: *biblično*, ki govori o stvarjenju živali, *naravoslovno*, ki je bila zbrana v antičnem vedenju o živalih, ter *magično*, ki jo najdemo v čarovniških urokih in krščanskih blagoslovih (Klinger & Kraß 2017: 10). Vse tri tradicije odražajo predkrščansko oz. pogansko izročilo, ki se je sčasoma preoblikovalo v krščansko, in vse tri tradicije lahko zasledimo tudi v nemški literaturi zgodnjega srednjega veka. Biblične zgodbe so doživele različne predelave v *Staronemški knjigi stvarjenja* (*Die Altdeutsche Genesis*), antično vedenje se zrcali v *Starovisokonemškem fiziologu* (*Der althochdeutsche Physiologus*), preostanke germanske magične tradicije pa najdemo v *Merseburških urokih* (*Merseburger Zaubersprüche*).

Staronemška knjiga stvarjenja je nastala v drugi polovici 11. stoletja in je predelava biblične *Knjige stvarjenja* v nemških verzih. V enoviti pripovedi združuje biblični zgodbi o nastanku sveta.

Prva biblična *Knjiga stvarjenja* govori o stvarjenju sveta v šestih dneh: Bog peti dan ustvari živali vode in neba, šesti dan pa kopenske živali in človeka. Hierarhija poteka torej od rib v morju preko ptic na nebu in kopenskih živali do človeka. V drugi biblični *Knjigi stvarjenja* je zaporedje drugačno: Bog je ustvaril človeka pred živalmi, saj ne bi bilo dobro, da bi

bil človek sam, zato mu je Bog dal pomoč. Iz prsti je oblikoval vse kopenske živali ter ptice na nebu in jih privedel pred človeka, da bi videl, kako jih bo ta poimenoval. Človek je sicer poimenoval vse živali, toda prave pomoči z njimi ni dobil, saj mu živali niso mogle delati družbe oz. so to počele v nezadostni meri. Bog je zato ustvaril še žensko, ki je lahko bila ustrezna družica. Pomembno je, da so živali človeku podrejene – to se kaže tudi v privilegiju, da jih človek sme poimenovati.³

Starovisokonemški Fiziolog opisuje rastline, kamne in živali ter alegorično opozarja na odrešenje. Izhaja iz prepričanja o resničnosti narave – fantastične živali in njihove značilnosti so zanj znanstvena resničnost. Ni zadovoljen z biološkimi dejstvi, ampak se sprašuje o njihovem pomenu. Zemeljske stvari namreč dobijo pomen le, če so dodeljene edini in absolutni vrednoti – Bogu. Fiziologove trditve je mogoče v veliki meri izpeljati iz antičnega nauka o naravi in egipčanskega verovanja v bogove. Dokumentiramo jih lahko na podlagi številnih antičnih piscev, kot sta denimo Aristotel (*Histora animalium*) ter Plinij (*Naturalis historia*). Fiziolog, tj. naravoslovec, ponuja veliko opisov živali (izstopajo lev, samorog in gož), med katerimi pa so tudi sirene, kentavri ipd. (prim. Klinger & Kraß 2017: 16).

Merseburški urok: v staronemških urokih in zagovorih iz 10. in zgodnjega 11. stoletja naletimo na podobo konja. Najstarejšo najdbo predstavljata *Merseburška uroka* v starovisoki nemščini, ki tematizirata čas pred selitvami narodov in posegata v čas predkrščanske germanske mitologije. Medtem ko je bila formula prvega uroka namenjena rešitvi ujetnika, je drugi *Merseburški urok* poganski blagoslov, ki naj bi pozdravil poškodovano nogo Wotanovega⁴ žrebeta.

3 Jacques Derrida v svojem delu *Žival, ki torej sem* izpostavi, da Bog v *Knjigi stvarjenja* naredi človeka odgovornega za poimenovanje živali. Tako se vzpostavi meja med tistimi, ki poimenujejo in imajo dar govora/jezika, ter onimi, ki so poimenovani, in se zaradi svoje nezmožnosti govorice ne morejo pred tem braniti (prim. Derrida 2010: 35–39).

4 Wotan (tudi Wodan ali Odin) je najvišji bog v germanski mitologiji.

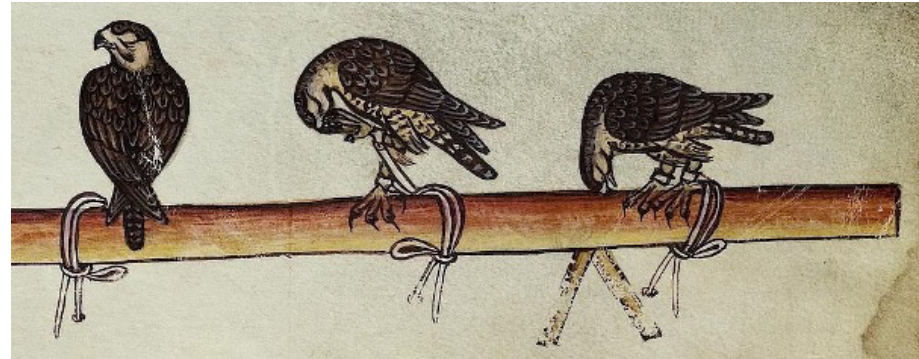
Phol ende Uodan uorun zi holza.
Du uuart demo Balderes uolon sin uuozi birenkiect.
Thu biguol en Sinhtgunt, Sunna era suister,
thu biguol en Friia, Uolla era suister, thu
biguol en Uodan, so he uuola conda:
Sose benrenki, sose bluotrenki,
sose lidirenki:
Ben zu bena, bluot zi bluoda,
lid zi geliden, sose gelimida sin!

Phol in Wotan sta šla v gozd.
Takrat si je Balderjev žrebiček izpahnil gleženj.
Nato ga je zaklinjala (hotela pozdraviti z urokom) Sinthgunt, in
Sunna, njena sestra,
nato ga je zaklinjala (hotela pozdraviti z urokom) Frija, in Volla,
njena sestra,
nato ga je zaklinjal (hotel pozdraviti z urokom) Wotan, kot je do-
ro znal:
kot izpah noge, kot izpah (izliv) krvi,
kot izpah sklepov:
noga k nogi, kri h krvi,
sklep k slepu, naj bodo kot zlepljeni.⁵

*Staronemška knjiga stvarjenja, Starovisokonemški fiziolog in Drugi merse-
burški urok* so konstitutiven literarni material zgodnjega srednjega veka,
ki vključuje živali – iz te tradicije je lahko črpal visoki srednji vek. Ne-
katere živali ostajajo vpete v simboliko, kot so jo izkazovale v pretekli,
zlasti biblični, antični ali poganski tradiciji, nekatere druge pa vstopijo v
krasni novi svet dvorskega in junaškega epa ter v sprva plahe in enostav-
ne, potem pa vedno bolj sofisticirane stihe srednjevisokonemške lirike
kot novi akterji z novimi simbolnimi pomeni.

5 Prevedla Mateja Gaber.

SOKOL V VISOKEM SREDNJEM VEKU

Slika 2: Detajl iz Friderikovega rokopisa *O umetnosti lova s pticami*

V srednjem veku je bil sokol v biološkem smislu veliko manj določen glede na vrsto ujede, kot je to danes (prim. Schulz 2017: 215 ff). Srednjeveška beseda za sokola (*valken*) namreč ne pomeni samo sokola v ožjem smislu (*falco*), temveč tudi nekatere druge ptice ujede, kot je na primer kragulj (*alietus*).⁶ Da je bil sokol pomemben del pragmatičnih besedil, kaže rokopis dela *De arte venandi cum avibus – O umetnosti lova s pticami*, ki je nastal okoli leta 1240 in ga pripisujejo enemu najpomembnejših cesarjev Svetega rimskega cesarstva Hohenštaufovcu Frideriku II. Razkošen rokopis v šestih zvezkih, opremljen z ilustracijami,⁷ velja za izgubljenega. Ohranjena sta dva zvezka, ki ju je kasneje dal izdelati Friderikov sin Manfred in se nahajata v Vatikanski knjižnici pod signaturo Cod.

6 Tudi danes pod izrazom sokolarstvo ne razumemo samo lova s sokoli, kot to denimo navaja SSKJ; temveč na splošno lov s pticami ujedami, torej tudi s skobcem, kraguljem ipd.

7 Domnevamo, da je sam cesar Friderik II. izdelal predloge za ilustracije.

Ms. Pal. Lat. 1071 (Willemsen 1991: 231 ff.)⁸ Seveda je literatura o pticah ujedah, njihovi vzreji, vzgoji in zdravljenju obstajala že veliko prej. Že v zgodnjem srednjem veku (6.–7. stol.) so v sasanidskem Iraku obstajali spisi o sokolarstvu (Driesch in Peters 2003: 101).⁹

Slika 3: Detajl iz Friderikovega rokopisa
O umetnosti lova s pticami

Slika 4: Detajl iz Friderikovega rokopisa
O umetnosti lova s pticami

V srednjeveški dvorski družbi je sokol veljal za prestiž, lovske sokole je bilo težko dobiti, zaradi dolgotrajnega šolanja in vzgoje pa so bili zelo dragi, zato so imeli visoko materialno vrednost. Ne čudi, da je sokol

⁸ Ker so vsi Manfredovi dodatki opremljeni z besedami *Rex* ali *Rex Manfredus*, je rokopis verjetno nastal po letu 1958, kajti šele 10. avgusta istega leta je bil Manfred v palermski katedrali okronan za kralja Sicilije (Willemsen 1991: 233).

⁹ Eden najbolj znanih traktatov o sokolarstvu *Kitab dawari at-tayr* izhaja iz 8. stoletja; njegov avtor je Gitrif ibn Quadama al Gassani, sokolar na dvoru bagdadskega kalifa al-Mahdija (Driesch in Peters 2003: 101).

našel svoje mesto tudi v literarnih besedilih visokega srednjega veka; v pripovedni književnosti so sokoli skupaj z nekaterimi drugimi pticami ujedami zaradi svoje divjosti, ki zahteva dolgotrajno krotenje in vzgojo, zaradi lepote, hitrosti in visokega leta, svojega hrepenenja po svobodi in predatorskih lastnosti, ki so jim jih pripisovali, veljali za simbol viteza. Vse te simbolne pomene povezujemo tudi s sokolovo neustrašno naravo, saj si upa napasti ptice, ki so veliko večje in močnejše od njega – in je v spopadu z močnejšimi pticami tudi uspešen (Germ 2006: 196).

Zelo izrazit primer primerjave sokola z vitezom in obenem takojšnje razlage najdemo že v začetnih verzih nemškega nacionalnega ljudskega epa *Pesmi o Nibelungih* (nastala med 1180 in 1210). Potem ko bralec dobi prve informacije o dvoru v Wormsu in treh burgundskih kraljih in njihovih vazalih, mu pesnik predstavi burgundsko princeso Kriemhildo, idealno podobo lepotice iz ugledne kraljeve rodbine. Kakšno vlogo bo imela v celotnem epu, razkrijejo njene prve sanje o sokolu:

*In disen hôhen êren troumte Kriemhilde,
wie si zuge einen valken, starc schoen und wilde,
den ir zwêne aren erkrummen. daz si daz muoste sehen,
ir enkunde in dirre werlde leider nimmer geschehen.*

*Den troum si dô sagete ir muoter Uoten.
sinekundesnihtbescheiden bazderguoten:
»der valke, den du ziuhest, daz ist ein edel man.
in enwelle got behüeten, du muost in schiere vloren hân.«*

V slovenskem prevodu Mirka Avsenaka je to videti takole:

*V tej sreči pa Kriemhilda imela sen je tak:
gojila je sokola, srčan je bil, krepak.
Raztrgata dva orla spred njenih ga oči:
kaj naj na vsem se svetu še hujšega zgodi?*

*Zaupala te sanje je Uti materi.
Ta pa po svoji sodbi tako jih razloži:
"Tvoj varovanec sokol, to žlahten mlad je mož;
sam bog naj ga ohrani, sicer ob njega boš."
(Pesem o Nibelungih, str. 6).*

Sokol, ki ga je vzgojila princesa, je seveda Siegfried, orla sta njegova morilca burgundski kralj Gunther in njegov vazal Hagen von Tronje. Ne preseneča, da je sokol ravno Siegfried, eden najpomembnejših junakov nemških zgodb iz preteklosti. Njegova nadčloveška moč, ki jo pridobi z ubojem zmaja, njegova izredna hrabrost in nepopisna lepota – vsi ti atributi se pojavijo v Kriemhildinih sanjah o sokolu v popolnoma novi vlogi: kot projiciranje Kriemhildinih želja, kot idealna podoba, ki jo je Kriemhilda oblikovala po svojih predstavah in v duhu dvorske etike.

Da se strašna prerokba o Siegfriedovi smrti, ki jo sanje simbolizirajo, ne bi uresničila, se mlada princesa zaobljubi, da bo za vedno ostala brez partnerja. To se seveda ne zgodi, prerokba se uresniči in Siegfried umre.

Primerjavo s sokolom najdemo tudi v dvorskem romanu *Tristan* (okoli 1210) Gottfrieda Strasbourškega (Gottfried von Straßburg), kjer pesnik z veliko živalsko obarvanimi evfemizmi opiše Izoldo.

*si [Isot]was an ir gelâze
ûfreht und offenbaere,
gelich dem sperwaere,
gestreichet alse ein papegân.
si liez ir ougen umbe gân
als der valke ûf dem aste.
(Tristan, verzi 10992–10997)*

*Njena [Izoldina] drža je bila
pokončna in neprisiljena,
kot jo ima kragulj,
urejena je bila kot papiga.
Z očmi je pogledovala
kot sokol na veji.*

Gottfried Izoldo najprej primerja s kraguljem. Za sodobnega človeka ni kragulj nič manj agresivna plenilska ptica kot sokol, vendar ga pesnik

prav zaradi njegove veličastne drže primerja z Izoldo – za Gottfrieda utelešenje ženske lepote. Drzen in ponosen sokolov pogled pa predstavlja izrazito žensko spogledovanje.

Sokola najdevamo pravzaprav tako v pragmatičnih kot tudi pesniških literarnih vrstah. Mi smo ga iskali v liriki nemškega visokega srednjega veka, ki jo v literarni vedi imenujemo minezang.

MINEZANG

Slika 5: Detajl podobe iz Manessejevega rokopisa

Srednjeveška nemška poezija je skupaj z dvorskim epom in junaškim epom doživela svoj vrhunec v visokem srednjem veku med letoma 1150 in 1300. To obdobje imenujemo t. i. štaufovska klasika, saj je rodbina Hohenštaufovcev, začeni s Friderikom I. Barbaroso, njegovim sinom Henrikom VI. in nato vnukom Friderikom II., pomembno zaznamovala in oblikovala kulturno podobo tega časa. Novi nosilci kulture so postali vitezi, nova prizorišča literarne produkcije plemiški dvori ali viteška slavja, zato se je za nov tip literarnega ustvarjanja uveljavilo tudi

poimenovanje viteška književnost. Ta je bila strogo omejena družbenorazredna književnost, ki je v svoj zaprt kulturni svet vključevala tako ustvarjalce te kulture kot tudi prejemnike.

Izpostaviti želim ozko, vendar nadvse pomembno področje nemške književnosti srednjega veka – liriko. Zaradi osrednje besede, ki postane bodisi naravna bodisi magična gonilna sila v besedilih, namreč *minne*, to liriko imenujemo minezang (Minnesang). Minezang etimološko razlagamo z besedno zvezo ljubeč spomin, čeprav prištevamo k pesmim minezanga tudi besedila, ki segajo onkraj ljubečega spomina in ljubezni, ki je ta spomin ustvarila. Najbolj preprosta razlaga minezanga je, da gre za ljubezen, ki jo (praviloma) vitez v pesmih izkazuje nedosegljivi dami. Ta dama (*frouwe*) je ponavadi žena vitezovega fevdalnega gospoda, vitezova gospodarica, ki je neimenovana in je zato lahko obenem sleherna dama visokega stanu, ki mora ohraniti svojo držo neosvojljivosti in nedosegljivosti. Pesmi minezanga so resda izpovedi prosilcev ljubezni, ki so najbolj oz. le takrat zadovoljni, kadar so neuslišani – takrat govorimo o t. i. visoki ljubezni do *frouwe* (hohe minne), a sčasoma so se pesniki začeli od *frouwe* obračati k običajnim, neplemiškim dekletom (*wîp*), pri katerih so se lahko nadejali ljubezenske uresničitve tako v duhovnem kot tudi v telesnem smislu. Ob tem dekleta niso gledali zviška, temveč so jih s pesmijo povzdignili v sebi enake (Gaber 2023: 92). Večina pesmi v srednjevisoki nemščini je ohranjena v Manessejevem rokopisu oz. t. i. Velikem heidelberškem rokopisu C, ki je nastal na začetku 14. stoletja, čeprav pesmi iz rokopisa datirajo dlje v preteklost, vse do sredine 12. stoletja (prim. Walther in Siebert 1988: VIII–XIV).

Posebno vlogo v minezangu ima tudi sokol, zato se mu bom posvetila v svoji analizi izbranih pesmi srednjeveške ljubezenske lirike ter skušala predstaviti njegov simbolni pomen. Minezengerji kot Kürenberški, Dietmar von Aist in Heinrich von Mügelin so v v svojih pesmih vzpostavili povezavo med sokolom ter vitezom, damo in ljubeznijo. Takšna povezava med človekom dvorske družbe in plemenito lovsko ptico je dejansko

obstajala v resničnem svetu, nato pa se je pojavila tudi v književnosti tega obdobja. V minezangu sokol ne predstavlja zgolj statusnega simbola, temveč postane nedosegljivi objekt hrepenenja mnogih lirskih (tako moških kot ženskih) subjektov. Največkrat simbolizira viteza, lahko pa tudi veselje in radost nad življenjem, kot na primer pri Reinmarju Starem.¹⁰

SOKOL V IZBRANIH PESMIH KÜRENBERŠKEGA, DIETMARJA VON AISTA IN HEINRICHA VON MÜGELNA

Kürenberški: *Pesem o sokolu*

Pesnik Kürenberški, čigar pesmi so ohranjene v Manessejevem rokopisu in Budipeštanskih fragmentih, spadajo v t. i. zgodnji minezang. Sem prištevamo pesmi, ki so v bavarsko-avstrijskem podonavskem prostoru nastale med letoma 1150 in 1170, ko v nemški pesniški ustvarjalnosti še ni provansalskega (trubadurskega) vpliva. *Pesem o sokolu* je napisana v t. i. nibelunški kitici: gre za 4 rimane dolge verze s cezuro po 3. ali 4. poudarjenem zlogu, zato se Kürenberškega omenja tudi kot možnega avtorja nemške nacionalne pesnitve *Pesmi o Nibelungih* (*Das Nibelungenlied*), vendar dokazov za to (še) ni (Gaber 2023: 40).

10 Tako npr. v pesmi *Ich waene, mir liebe geschehen wil*: zu vröiden swinget sich mîn muot / alse der valke envluge tuot – *Jaz vem, da ljubezen k meni hiti*: in duša radostna je vsa / kot sokol v letu vrh neba (Gaber 2023: 66–67).

Slika 6: Podoba Kurenberškega v Manessejevem rokopisu

ICH ZOCH MIR EINEN VALKEN

*Ich zôch mir einen valken mêre danne ein jar.
dô ich in gezamete als ich in wolte han
und ich im sîn gevidere mit golde wol bewant,
er huop sich uf vil hohe und floug in anderiu lant.*

*Sit sach ich den valken schone fliegen.
er fuorte an sînem fuoze sîdine riemen,
und was im sîn gevidere alrot guldîn.
got sende si zesamene die gerne geliep wêllen sîn!*

SEM VZGAJALA SOKOLA

*Sem vzgajala sokola več kot leto dni.
Ko sem ga ukrotila, kot mi srce želi,
ozaljšala sem perje, zlato pripela mu k nogam,
povzpел se je visoko in poletel drugam.*

*Zdaj gledam spet sokola, kako leteti zna.
Nožice mu krasita trakova židana.
In perje rdeče se blešči mu, kot se blešči zlato.
Bog združi naj ljubimca, ki se ljubita srčno.¹¹*

Podobno kot v *Pesmi o Nibelungih* sokol v pesmi simbolizira moškega, verjetno viteza. Glas, ki pripoveduje nekakšno zgodbo o sokolu, je ženski. Žlahtna dama s pomočjo prispodobe o plemenitem sokolu opisuje svoje doživetje z ljubim. Začetni verz *Ich zôch mir einen valken* seveda vedno lahko razumemo dobesedno kot vzrejo sokola, ki je odletel. V prenesenem pomenu (na metaforični ravni) pa lahko vzrejo sokola enačimo z vzgojo mladega plemiča. V navadi je namreč bilo, da so plemiške sinove pošiljali na

¹¹ Prevedla Mateja Gaber (Gaber 2023: 41).

ugledne dvore, da bi jih vzgojili v viteze. Tako je vzgoja sokola pravzaprav vzgoja mladega oprode oz. njegova pot do viteza v skladu z dvorsko kulturo. Podobno lahko ozaljšano perje razložimo kot nagrado za uspešno vzgojo, sokolov polet v svobodo pa odhod mladega viteza drugam. Ženska (ženski glas) nadaljuje s pripovedovanjem zgodbe in poroča, da je videla leteti sokola v čudovitem letu. Njegove nožice krasijo svileni trakovi, njegovo perje je ozaljšano z zlatom. Trakovi so v književnosti priljubljena prisposoba za ljubezenske vezi, kar bi lahko pomenilo, da je sokol še vedno vezan na nekdanjo ljubljeno gospodarico, ali nasprotno – da se je pustil vezati drugi ljubici. Obenem svileni trakovi v pesmi očitno aludirajo na dvorsko okolje – okolje, kjer je minezang nastajal (Meyer 2002: 424). Zlata bleščava perja je nekoliko nenavadna, saj so srednjeveške vrste sokolov, ki so se v Evropi ohranile do danes, sive, sivo-rjave ali sivo-črne. Resnična lepota lovskega sokola, ki ga je srednjeveško plemstvo zelo cenilo, ni bila v njegovi barvi perja, temveč v njegovih lovskih sposobnostih, v plenilskih veščinah, ki so jih razvijali z načrtno vzrejo in urjenjem. Primarni cilj vzgoje je v spremembi sokolove narave in temelji na pedagoškem načelu. Vendar pa cilj procesa usposabljanja in vzgoje ni izriniti vseh divjih lastnosti, temveč ohraniti sokolovo naravno lovsko sposobnost na visoki ravni in ga – v nasprotju z njegovo naravo – vezati na človeka (Dörrich C. in Friedrich U. 2003: 34 ff.). Če to prenesemo na viteza, pomeni, da so dvorska vzgoja, izobrazba in *minne* plemenitega človeka (pre)oblikovali v plemenitega viteza. Zlato bleščeče sokolovo perje se kaže kot odsev njegove plemenite notranjosti, ki jo je pridobil z ustrezno vzgojo. Tako podoba sokola ni zgolj metafora za določenega ljubega/ljubimca, temveč je obenem simbol za nov ideal moškosti. Z opisom sokola je Kürenberg zasnoval tako prepričljivo podobo novega moškega (viteškega) ideala, da so še mnogi kasnejši pesniki v prisposobi sokola videli programski vzorec.

Dietmar von Aist: Gospa vsa samcata je stala

»Pod imenom Dietmar von Aist je v Manessejevem in Weingartnerškem rokopisu ohranjenih 45 kitic, ki jih lahko povežemo v 17 pesmi. Danes velja mnenje, da je Dietmarjevih samo četrtnina teh pesmi, kajti pesmi so si po strukturi in slogu tako različne, da jih težko pripišemo samo enemu avtorju« (Gaber 2023: 43).

Slika 7: Podoba Dietmarja von Aista v Manessejevem rokopisu

Slika 8: Podoba Dietmarja von Aista v Weingartnerškem rokopisu

EZ STUONT EIN FROUWE ALLEINE

*Ez stuont ein frouwe alleine
und warte uber heide
und warte ire liebe,
so gesach si valken fliegen.
»sô wol dir, valke, daz du bist!
du fliugest swar dir liep ist:
du erkîusest dir in dem walde
einen bóum der dir gevalle.
alsô hân ouch ich getân:
ich erkós mir selbe einen man,
der erwêlten mîniu ougen.
daz nîdent schoene frouwen.
owê wan lânt si mir mîn liep?
jô engerte ich ir dekeiner trûtes niet.«*

GOSPA VSA SAMCATA JE STALA

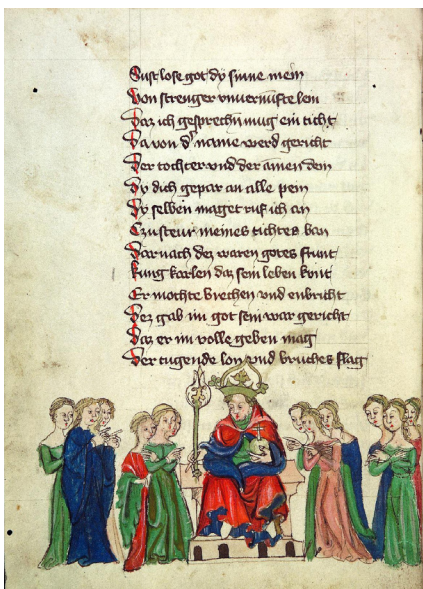
*Gospa vsa samcata je stala,
čez resave je pogledovala,
za ljubim je pogled uprla,
sokola v letu je uzrla.
»Dobro tebi je, ah, sokol moj!
Lahko letiš, ves svet je tvoj.
Poiščeš v gozdu, ah, lahko
med mnogimi najlepše si drevo.
Jaz enako sem ravnala.
Sama sem si ljubega izbrala.
Ob njem oči so se zalesketale,
zavidajo mi lepotice zale.
Zakaj ljubezni moje ne puste?
Saj sama nočem njihovih, gorje!«¹²*

Vzorec, ki ga je osnoval Kürenberški, se pri Dietmarju von Aistu kaže v (verjetno njegovi) pesmi *Gospa vsa samcata je stala*, ki bi jo glede na motiviko prav tako lahko naslovili *Pesem o sokolu*. Sokol je prisposoba ljubega, ki ni več navzoč. V primerjavi s Kürenberškim, pri katerem se pesem začne s samogovorom ženskega glasu, pa Dietmar začne z opisom situacije, ko dama pogleduje čez grajski zid po resavah. V ospredje stopi narativnost. Šele ko uzre sokola, začne z monologom. Opazna je vporednica med stoječim drevesom, ki si ga sokol izbere po svoji volji, ter stoječim ženskim likom za grajskim obzidjem. Tako drevo kot dama v svoji statičnosti podobi predstavljata nasprotje svobodnemu sokolu. Situacija se spremeni, ko dama spregovori. Takrat se njena statičnost spremeni v svobodo, saj izvemo, da si je sama izbrala svojega ljubega. »Grajska gospa upa, da je svobodna izbira ljubega v sicer zaprti dvorski etiketi mogoča. Tako neukročeni, divji sokol v Dietmarjevi pesmi postane simbol svobodne izbire partnerja« (Gaber 2023: 44). Toda medtem ko je sokol v svojem letu svoboden, ostaja ženski lik podrejen družbenemu dogovoru srednjega veka. Svoboda ženske je omejena na njene misli in predstave (McDonald 1983: 150). Sokolova svoboda je vsekakor primerljiva s svobodo ženskega lika, vendar je realizacija ljubezni oz. izbire partnerja pri ženski skorajda nemogoča, kajti jasno je, da v srednjeveški družbi 12. stoletja ženska ni mogla svobodno izbirati partnerja. Pa vendar ostaja sokol v pesmi element, ki ženskemu liku vsaj pomaga *artikulirati* svojo željo po svobodni izbiri partnerja, s tem pa njegova podoba deluje drugače kot pri Kürenberškem. Morda pa je sokol gospa sama, saj je primerjava z njim očitna: *Jaz enako sem ravnala. / Sama sem si ljubega izbrala.*

12 Prevedla Mateja Gaber (Gaber 2023: 44).

Heinrich von Mügeln: Ein frauwe sprach

Tretja pesem, ki tematizira sokola, je delo Heinricha von Mügeln (1320–1372). Heinrichova pesem je nastala skoraj 200 let kasneje kot *Pesem o sokolu* Kürenberškega in kot taka ne spada v visoki srednji vek, vendar ohranja vzorec zapuščene grajske gospe, katere sokol je odletel v neznano. Skoraj vse Heinrichove pesmi (za zdaj jih poznamo 16), najdemo v rokopisu, ki ga že od leta 1798 hrani Univerzitetna knjižnica v Göttingenu, posamezne pesmi pa je moč najti tudi v nekterih drugih srednjeveških rokopisih. Heinrich von Mügeln je pisal pesmi v tradiciji minezanga ter alegorično-religiozne in zgodovinske pesnitve. Priljubljene so bile tudi njegove basni, v katerih je zgodbe skrčil v kratke pesmi (Gaber 2023: 124).

Slika 9: Podoba iz dela *Der Meide Kranz* (Cod. Pal. germ. 14) pesnika Heinricha von Mügeln prikazuje, kako cesar Karel IV. posluša argumente znanosti in umetnosti o tem, katera od njiju si zasluži prednost.

EIN FROUWE SPRACH

*Ein frauwe sprach: »min falk ist mir entflogen
so wit in fremde lant.
des ich fürcht, den ich lange han gezogen,
den feßt ein fremde hant.
ich han der truwe fessel
im gar zu lang gelan.
des brut die afterruwe sam ein nessel
min herze sunder wan.*

*Ich hoffe doch, das er mir kumet wider,
wie er nu sweimet wit.
wann er verlüst die schell und das gefider
bricht und die winterzit
im drouwet und die beiße
vergat und rist der hag,
so swinget er dann wider in sinen weiße,
wann er nicht fürbaß mag.*

*Ach, hett ich einen blafuß für den falken:
ab er nicht wer so risch,
doch blib er stan uf mines herzen balken.
was hilfet mich der fisch,
der in des meres grüfte
wart alles angels fri?
mich stüret klein der vogel in der lüfte,
wie edel das er sí.«*

JE PRAVILA GOSPA

*Je pravila gospa: »Moj sokol odletel je
v dežele daleč proč.*

*To me plaši: njega, veselje moje,
zdaj tujec vzgaja, kot jaz sem ga nekoč.*

*Okove najine zvestobe
zrahljala sem preveč.*

*Prepozno kot kopriva pečejo tegobe
v srcu – vse je preč.*

*In vendar upam, da se vrne k meni
od tam, kjer zdaj leti.*

*Ko glas utihne in perje se mu zlomi v zasneženi
noči, in ko zima mu grozi.*

*Obdobje lova mine
in zadnji listi padejo na tla.*

*Takrat poletel v moje bo bližine,
saj le tukaj je doma.*

*Ah, ko drugo ptico, ne sokola, bi imela,
ki manj hitra bi bila.*

Za vedno v srcu mojem bi sedela.

*Riba z dna morja,
kdo od nas jo ceni,*

ako v past ne ujame se?

*Saj ptica v zraku nič mi ne pomeni,
tudi plemenita ne.«¹⁵*

V pesmi Heinricha von Mügelna je tako kot pri Dietmarju jasna identiteta govorečega subjekta: ženski glas toži po svojem sokolu. Ne moremo se izogniti primerjavi sokola z viteškim ljubimcem, kot je to primer v zgodnjem minezangu pri Kürenberškem in Dietmarju von Aistu. Motiv okovov spominja na židane trakove pri sokolu Kürenberškega. Začetna žalost zaradi izgube drage ptice se spremeni v upanje, da se bo ptica vrnila, ko bo čas lova minil. Zdi se, da lirski subject, *frouwe*, gradi svoje upanje po sokolovi vrnitvi na podlagi njegove pripadnosti in ne na podlagi njegove želje po svobodi. V zadnji kitici vključi alternativo, da bi bilo morda bolje imeti kakšno drugo, manj plemenito ptico, ki bi bila bolj domača. V jeziku minezanga bi to pomenilo: »Lieber zu niedrig lieben als zu hoch« (Kern 2002: 573). V zadnjih dveh verzih sledi spoznanje, da stalno fizično posedovanje sokola ni mogoče: »[Kajti] odvzeti sokolu lastnost, ki ga zaznamuje, namreč hitrost [in svobodo], pomeni odvzeti mu njegovo bistvo. Podobno je z vitezom: če ne gre v daljne dežele in če se bojuje, potem to ni vitez. Tako je situacija z (občasno) nenavzočnostjo ljubega nujna, če želi ohraniti attribute, ki ga naredijo viteza« (Gaber 2023: 127). Dobra in pametna dvorska dama mora namreč znati razumeti, kako zopet pridobiti svojega viteškega ljubimca, če jo je zapustil, podobno kot zna sokolar zvabiti nazaj svojega sokola, potem ko je ta odletel od njega (prim. Hensel 1903: 634).

SKLEPNE UGOTOVITVE

Ena najpomembnejših živali visokega (nemškega) srednjega veka v pragmatičnem in nato tudi umetniškem smislu je sokol.

V izbranih pesmih srednjeveške nemške lirike avtorjev Kürenberškega, Dietmarja von Aista in Heinricha von Mügelna je osrednja prisposoba v besedilu ravno sokol. Ta prisposoba, ki se izkaže kot prisposoba viteškega ljubimca, zadeva neimenovanega ljubimca ter s tem daje možnost

slehernemu. Zaradi svoje ubikvitarne prepoznavnosti preide iz metaforičnega v simbolno. Podoba sokola ni univerzalna, ampak specifična in jo lahko razložimo z določeno kulturno in literarnozgodovinsko, namreč srednjeveško dvorsko konstelacijo; uvaja popolnoma spremenjen ideal moškosti, ki je prežet z notranjimi vrednotami, dvorsko vzgojo in žensko ljubeznijo. V tem kontekstu je simbol sokola monokavzalen.

Opaziti je vzorec, katerega izhodiščno situacijo je postavil pesnik zgodnjega minezanga Kürenberški v svoji *Pesmi o sokolu*. Začetna pastoralna scena uvaja lirski subjekt (v vseh obravnavanih primerih je to jokajoč in zapuščen ženski lik, ki toži po oddaljenem sokolu), ki je investiral v vzrejo/vzgojo sokola, uspeh investicije pa je negotov; sokol je odletel, morda je izgubljen ali se nahaja pri novi gospodarici. Skoraj enak vzorec najdemo pri Dietmarju von Aistu v pesmi *Gospa vsa samcata je stala*, le da pesnik začetno dramatičnost in odsotnost sokola nadomesti z narativnim uvodom; podobno stori Heinrich von Mügelin v pesmi *Je pravila gospa*. Čeprav gre pri izbranih besedilih za ljubezenske pesmi, je sama zgodba o ljubezni nebistvena. Pesnik ne razpravlja o prednostih in slabostih ljubezenske zveze – pred nami so zgolj žalostne pesmi, ki so prepravljene s čustvi zapuščenih gospa.

VIRI IN LITERATURA

- CODEX MANESSE. Dostopno na spletu: https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg_848 (citirano 31. 12. 2022).
- DAS NIBELUNGENLIED (2016). Stuttgart: Reclams Universal-Bibliothek Nr. 642.
- DERRIDA, Jacques (2010): *Das Tier, das ich also bin*. Dunaj: Passagen Verlag, str. 35–39.
- DÖRRICH, Corinna in FRIEDRICH, Udo (2003): Bindung und Trennung – Erziehung und Freiheit. Sprachkunst und Erziehungsdiskurs am Beispiel des Kürenberger Falkenliedes. V: *Der Deutschunterricht*, 55, str. 30–42.
- DRIESCH, Angela von den in PETERS, Joris (2003): *Geschichte der Tiermedizin*. Stuttgart: Verlag für Medizin und Naturwissenschaften.
- GABER, Mateja (2023): *Minezang. Nemška srednjeveška lirika*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. Univerza v Ljubljani.
- Germ, Tine (2006): *Simbolika živali*. Ljubljana: Modrijan, str. 196–199.
- GOTTFRIED VON STRASSBURG (1996): *Tristan*. Band 2. Stuttgart: Philip Reclam.
- HENSEL, Werner (1906): Die Vögel in der provenzalischen und nordfranzösischen Lyrik des Mittelalters. V: *Romanische Forschungen* 26, 2 zv. Frankfurt ob Majni, str. 584–670. Dostopno na spletu: <https://www.proquest.com/openview/48728220b94952d38041076c3292373b/1?pq-origsite=gscholar&cbl=1817548> (citirano 1. 1. 2023).
- JANKO, Anton (1982): Zweiter Merseburger Zauberspruch. V: Janko, Anton: *Altdeutsche Texte*, str. 20. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- KATEN, Alfred ten: *Träume Kriemhilds*. Dostopno na spletu: http://www.nibelungenlied-gesellschaft.de/03_beitrag/katen/ten-katen.html (citirano: 31. 12. 2022).
- KERN, Manfred (2002): Der veruhnte Falke. Anmerkungen zu einer möglichen Ästhetik der spätmittelalterlichen Liebeslyrik. V: *Neophilologus* 86, str. 567–586.
- KIBELKA, Johannes: Heinrich von Mügelin. V: *Neue Deutsche Biographie* 8 (1969), str. 417–418. Dostopno na spletu: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118548417.html#ndbcontent> (citirano 31. 12. 2022).
- KLINGER, Judith in KRASS, Andreas (2017): Einführung. V: *Tiere: Begleiter des Menschen in der Literatur des Mittelalters*. Köln: Böhlau Verlag, str. 9–30.
- McDONALD, William (1983): The Falcon in Late-Medieval German Love Poetry. V: *Fifteenth Century Studies*. Vol. 6, (Jan 1, 1983). Stuttgart: Boydell and Brewer, str. 149–170. Dostopno na spletu: <https://www.proquest.com/docview/1311938420> (vpogled 31. 12. 2022).
- MEYER, Matthias (2002): Von Falken, Trappen, Eulen und Hirschen. Ein liederlicher Liebeszoo. V: *Neophilologus* 86, str. 417–435.
- PASTOREAU, Michel (2005): Die Tierwelt. V: DALARUN, Jacques (ur.): *Das leuchtende Mittelalter*. Darmstadt: Primus Verlag, str. 53–93.

PESEM O NIBELUNGIH (1972): Ljubljana: Mladinska knjiga.
SCHULZ, Ronny F. (2017): *sô wol dir, valke, daz du bist!* – Falken als Begleiter des Menschen im Minnesang. V: KLINGER, Judith in KRASS, Andreas (ur.): *Tiere: Begleiter des Menschen in der Literatur des Mittelalters*. Köln: Böhlau Verlag.
SCHWEIKLE, Günther (1993): *Mittelhochdeutsche Minnelyrik I, Frühe Minnelyrik*. Stuttgart: Metzler Verlag.
WALTHER, Ingo F./SIEBERT, Gisela (ur.) (1988): *Codex Manesse. Die Miniaturen der Großen Heidelberger Liederhandschrift*. Frankfurt ob Majni: Insel Verlag.
WILLEMSEN, Carl Arnold (1991): Kommentar. V: *Das Falkenbuch Kaiser Friedrichs II., Vollständige Wiedergabe des Codes Ms. Pal. Lat. 1071 "De arte venandi cum avibus" der Bibliotheca Apostolica Vaticana*. Dortmund: Harenberg Kommunikation.

Slika 7: https://en.wikipedia.org/wiki/Dietmar_von_Aist#/media/File:D_v_aist.jpg (citirano 2. 1. 2023).
Slika 8: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/7b/Dietmar_von_Aste.jpg (citirano 2. 1. 2023).
Slika 9: https://de.wikipedia.org/wiki/Heinrich_von_M%C3%BCgeln#/media/Datei:Cpg14_Blatt_2v.jpg (citirano 2. 1. 2023).

SEZNAM SLIK

Slika 1: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0d/Guldhorne-ne_DO-10765_original.jpg (citirano 2. 1. 2023).
Slika 2: <https://completeatbirder.files.wordpress.com/2015/06/falcons.jpg> (citirano 2. 1. 2023).
Slika 3: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:De_arte_venandi_cum_avibus#/media/File:De_arte_venandi_cum_avibus1.jpg (citirano 2. 1. 2023).
Slika 4: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:De_arte_venandi_cum_avibus#/media/File:Falconry_Book_of_Frederick_II_1240s_detail_falconers.jpg (citirano 2. 1. 2023).
Slika 5: https://medial.faz.net/ppmedia/aktuell/wissen/3378562017/1.3606877/top1_page_wide-retina/alles-gut-mit-dame-und-falke.jpg (citirano 2. 1. 2023).
Slika 6: https://en.wikipedia.org/wiki/Der_von_Kürenberg#/media/File:Codex_Manesse_Der_von_Kürenberg.jpg (citirano 2. 1. 2023).

RAZVOJ IN STRUKTURA
ODNOSA MED
ČLOVEKOM IN DRUGIMI
ŽIVALMI

Tim Prezelj

VZPOSTAVLJANJE POVEZOVANJA MED ČLOVEKOM IN OSTALIMI ŽIVALMI

Človek je že od nekdanj nerazdružljivo povezan z ostalimi živalmi.¹ Različne interakcije z živalmi so človeku namreč neposredno zagotavljale preživetje in nadaljnji razvoj vse do danes, torej do kompleksne družbe, precej oddaljene od narave, kjer se je sicer začela tudi naša zgodba – zgodba o človeku (*Homo sapiens sapiens*).

Lovsko-nabiralniške skupnosti

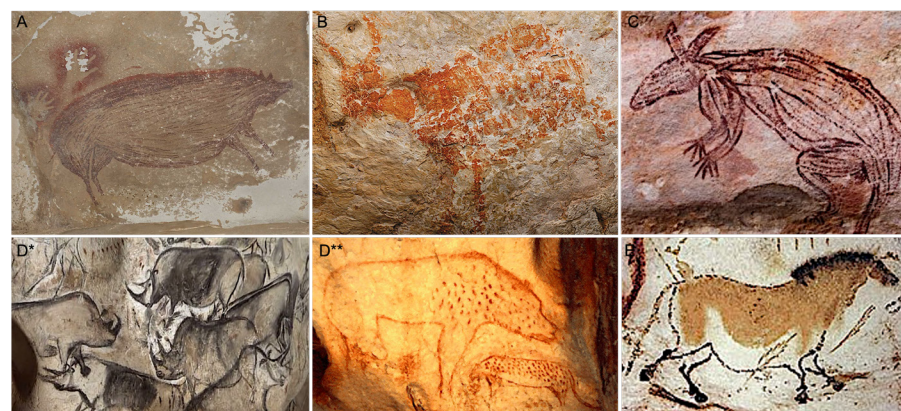
O velikem pomenu, ki so ga imele živali za naše prednike, in dejstvu, da se je že prazgodovinski človek tega še kako dobro zavedal, pričajo tudi najstarejše umetniške upodobitve, ki so bile odkrite na jamskih stenah z različnih koncev sveta.² Nekatere izmed njih so po zadnjih ugotovitvah stare več kot 45.000 let in najbolj množično upodabljajo prav živali (Brumm in sod., 2021). Večinoma gre za večje lovne živali, kot so na primer prašiči, biki, konji in jeleni, ki po velikosti, masi in moči močno presegajo človeka. Za ulov takega plena je bilo torej potrebno veliko truda, spretnosti in sodelovanja več članov skupine, ki so z ulovom sebi in drugim priskrbeli hrano za več mesecev. Telo ubite živali so naši predniki

1 Čeprav tudi človek *per se* spada med živali, se izraz v pričujočem članku, razen kjer je to eksplisitno navedeno drugače, uporablja za ostale živali (ne vključujoč človeka) izključno zaradi lažje berljivosti besedila.

2 Motivno zelo podobne poslikave so odkrili na stenah številnih jam, na primer Lubang Jeriji Saleh in Leang Tedongnge v Indoneziji, Khoit Tsenkher v Mongoliji, Ambadevi v Indiji, El Castillo v Španiji, Kopova v Rusiji, Lascaux v Franciji, Magura v Bolgariji, Khoit Tsenkher v Namibiji, Cueva de las Manos v Argentini, Kimberley v Avstraliji itd.

porabili v celoti, tudi kot vir različnih surovin. Kostmi so uporabili za izdelavo različnega orodja, kožo pa za oblačila in šotorom podobna zavetišča. Tako prav ničesar niso zavrgli (Hesjedal, 1994). Za ustvarjanje omenjenih podob so kot barvilo pogosto uporabljali tudi kri uplenjenih živali (Domingo in Chieli, 2021).

Natančna vloga oz. pomen teh upodobitev sicer nista znana. Čeprav so mnena strokovnjakov precej deljena, jih nekaj še vedno meni, da imajo poslikave obredno konotacijo. Ker je bilo torej človekovo preživetje v veliki meri neposredno odvisno od omenjenih živali in ker se je tega očitno zelo dobro zavedal, se teorija o njihovem obrednem čaščenju in upodabljanju niti ne zdi tako neverjetna (Blum, 2011).

Slika 1: Primeri prazgodovinskih jamskih upodobitev različnih živali. A) Svinja bradavičarka (*Sus celebensis*), jama Leang Tedongnge, Indonezija, pred ca. 45.500 leti; B) neznana vrsta goveda, jama Lubang Jeriji Saléh, Indonezija, pred ca. 40.000 leti; C) neznani predstavnik družine Macropodidae (kenguruji in valabiji), Arnhem, Avstralija, pred ca. 9400–6000 leti (Taçon in sod., 2020); D) *skupina dolgoglakih nosorogov (*Coelodonta antiquitatis*) in **jamska hiena (*Crocota crocota spelaea*), jama Chauvet-Pont d'Arc, Francija, pred ca. 30.000 leti; E) konj »dun« barve, jama Lascaux, Francija, pred ca. 17.000 leti.

Domestikacija

Živali, ki so jih lovili naši predniki v času nastanka prvih jamskih poslikav, so bile seveda divje, prostoživeče živali. Tesnejše povezave človeka z drugimi živalmi in njihovo udomačevanje je kot posledico podnebnih spremembe po zadnji ledeni dobi v času zgornjega pleistocena (127.000–9700 pr. n. š.) pred 21.000 leti najverjetneje sprožil otežen dostop do hrane. Prva žival, ki se je pred več kot 15.000 leti razvila kot plod človekovega udomačevanja oz. tesne povezave z njim, je bil pes (*Canis lupus familiaris*), in sicer iz svojega volčjega prednika (*Canis lupus*) (McHugo, Dover in MacHugh, 2019).

Zaradi vmesne ohladitve se je še vedno trajajoča domestikacija ostalih živali z veliko hitrostjo nadaljevala z začetkom holocena in t. i. neolit-ske oz. prve agrarne revolucije pred približno 11.700 leti, ko so se ustalile in stalno naselile prve lovsko-nabiralske skupnosti. Odnos med človekom in posameznimi živalmi se je pričel členiti. Posamezne prej divje, prostoživeče živali niso bile več univerzalen vir hrane in surovin. Človekovo izkoriščanje živali je postalo bolj namensko, čeprav je posamezna žival še vedno služila več kot enemu namenu (McHugo, Dover in MacHugh, 2019).

Z načrtnim postopkom umetnega odbiranja je človek razmnoževal in gojil predvsem tiste predstavnike posameznih vrst, ki so posedovali najugodnejše lastnosti za določen namen. Pri tem je človek razvoj posamezne živali usmerjal na vseh nivojih, od anatomskega (npr. velikost), fiziološkega (npr. prehrana, razmnoževanje in življenjska doba) do vedenjskega (npr. značaj) (MacHugh, Larson in Orlando, 2017).

Psu, ki je človeku sprva pomagal pri lovu in obrambi, je tako kmalu sledil razvoj udomačenih koz in ovac (pred ca. 10.000 leti), ki so zagotavljale predvsem vir beljakovin (meso in mleko), ter nekatere druge surovine, kot sta koža in volna. Nekoliko kasneje so se razvile druge, kozam in

ovcam namensko sorodne živali, kot so kokoši (pred ca. 4000 leti), prašiči in govedo (pred ca. 8000 leti). Slednje so ljudje uporabljali tudi kot delovne živali, ki so se prvotno udomačenim živalim pridružile med zadnjimi. Tako so se na primer konji pred približno 5500 leti razvili predvsem kot pomoč pri transportu, oranju in opravljanju drugih vrst dela (MacHugh, Larson in Orlando, 2017).

Razlog za postopen razvoj domačih živali je predvsem v zahtevnem in dolgotrajnem procesu udomačevanja, ki se odvija na generacijskem nivoju.³ Zato je rastlinojede živali, ki se prehranjujejo z divjim rastlinjem, človeku uspelo udomačiti najprej. Šele kasneje so se jim pridružile rastlinojede skupine, ki so bile prehransko odvisne od gojenih kultur, in mesojede živali, za katere je moral človek hrano uloviti, podobno kot je to počel zase v nomadskih časih lovsko-nabiralskih skupnosti (McHugo, Dover in MacHugh, 2019).

Tako je človek evolucijske mehanizme izkustveno uporabljal že davno, preden jih je Charles Darwin (1809–1882) leta 1859 sistematično opisal v svojem monumentalnem delu *O izvoru vrst* (ang. *On the Origin of Species*). V njem je Darwin zelo dobro pojasnil in poudaril dinamičnost in plastičnost evolucijskih mehanizmov speciacije,⁴ med drugim tudi z raziskavami različnih pasem udomačenih golobov. V ločenem delu *Variacije živali in rastlin pod vplivom domestikacije* je leta 1868 evolucijske

3 Domestikacija oz. udomačevanje je evolucijski proces, v katerem skozi večgeneracijsko obdobje pride do vzpostavitve odvisnosti nekega organizma od človeka, ki prevzame znatno stopnjo nadzora nad razmnoževanjem in skrbjo za ta organizem z namenom zagotavljanja predvidljivejše in stabilnejše oskrbe z njegovimi viri (Zeder, 2015). Zato pojma ne gre zamenjevati s krotanjem živali (ang. *taming*), ki ne označuje evolucijskega procesa, temveč obvladovanje oz. navajanje posameznega osebka sicer prostoživeče živali, odvzete iz divjine, na bližino človeka.

4 Speciacija je proces nastajanja novih vrst organizmov oz. delitev obstoječe v dve ali več vrst (Gavrilets, 2003). V evolucijski biologiji obravnavamo vrste kot statističen pojav in ne kot biološke kategorije oz. tipe. Tak pogled je precej drugačen od splošno bolj uveljavljenega pojmovanja vrste kot skupine posameznih organizmov, ki jo predstavlja tipski modelni posameznik z vsemi lastnostmi te vrste (De Queiroz, 2007).

mehanizme, ki omogočajo postopno prilagajanje in razvoj udomačenih živali spremembam družbe in njenim potrebam (ang. *The Variation of Animals and Plants Under Domestication*), tudi podrobneje razčlenil. Zato nekatere živali danes služijo čisto drugemu namenu kot prvotno v času svojega razvoja.

Dober primer tega je ravno prva udomačena žival – pes, ki danes le redko človeku pomaga pri lovu. Kopica različnih oblik in pasem je bila v vmesnem obdobju in je v določeni meri še vedno namenjena zabavi in športu, različnim delovnim nalogam, kot so paša, varovanje različnih dobrin in iskanje oseb ter snovi, danes pa so psi najpogosteje družne živali v vlogi človekovega družabnika oz. domačega ljubljence (Larson in sod., 2012). Darwin je domestikacijo opisal na konceptualni ravni. Da bi proces bolje razumela tudi z genetskega vidika, sta ruska zoologa Dmitrij Beljajev (1917–1985) in Ljudmila Trut (1933) leta 1952 na novoustanovljenem Inštitutu za citologijo in genetiko v Novosibirsku v Rusiji vzpostavila še vedno trajajoč eksperiment udomačevanja srebrne lisice (*Vulpes vulpes*).⁵ V za evolucijo izjemno kratkem obdobju zgolj nekaj desetletij oz. generacij jima je žival res uspelo relativno uspešno udomačiti (MacHugh, Larson in Orlando, 2017). Po zaslugi njunega eksperimenta domestikacijo danes bolje razumemo tudi na empirični in molekularnobiološki ravni.

Čeprav se zdi, da je bil predvsem človek tisti, ki je bolj ali manj načrtno krojil usodo in razvoj posameznih živali, je domestikacija živali močno zaznamovala tudi naš kulturno-evolucijski razvoj. Skupaj s še nekaj drugimi dejavniki je omogočila prvo večjo rast človeške populacije in njen kulturni razcvet. Pred prvo agrarno revolucijo so namreč prav količina, hranilna vrednost in dostopnost hrane omejevale kulturni razvoj in velikost človeške populacije, saj so naši predniki za lov in nabiralništvo

⁵ Srebrna lisica je variacija oz. subpopulacija navadne lisice (*Vulpes vulpes*) z melanizmom oz. preseženim izražanjem melanina, ki žival posledično obarva črno (Kukekova in sod., 2012).

porabili glavnino časa in energije. Z domestikacijo in razvojem različnih domačih živali pa si je človek lahko s precej manj truda pridelal presežke zelo bogate hrane. To je posledično vodilo v rast gostote prebivalstva in domačih živali, katerih pestrost in število sta prav tako naraščala (MacHugh, Larson in Orlando, 2017). Tako je danes biomasa prostoživečih vretenčarjev v primerjavi z biomaso domačih živali, ki pa so skoraj izključno iz razreda sesalcev, vedno manjša in že skoraj zanemarljiva, saj po zadnjih izračunih že samo biomasa domačega goveda presega biomasa vseh prostoživečih sesalcev (Bar-On, Phillips in Milo, 2018).

Zoonoze in vstop živali v polje medicine

Razvoj novih in vedno večja bližina domačih živali in človeka pa ni prinesla zgolj napredka in koristi za človeka, temveč ustvarja tudi nove ekološke niše, z njimi pa priložnost za razvoj patogenih mikrobov, ki povzročajo različne zoonoze.⁶ Čeprav natančnega vzroka za hiter upad populacije na zahodu Evrazije pred 5000–6000 leti ne poznamo, je najverjetneje razlog prav epidemija zoonoze – kuge. Bolezen povzroča bakterija *Yersinia pestis*, katere rezervoar so glodalci, najpogosteje podgane (Rascovan in sod., 2019).

Čeprav ta živalska skupina ni posebej priljubljena, je človek njihove udomačene predstavnike (predvsem miši in podgane) posebej v zadnjem času s pridom uporabljal tudi za pridobivanje bazičnega znanja in razvoj orodij za preprečevanje podobnih izbruhov epidemičnih bolezni.

⁶ Zoonoze so bolezni, nastale kot posledica okužbe s patogeni (bakterijami, virusi, glivami oz. zajedavci), ki jih prenašajo živali in lahko okužijo druge vrste živali, vključno s človekom. Načini prenosa so lahko različni, na primer z blatom in drugimi izločki, mesom, neposrednim stikom ali preko drugih živali (vektorjev). Večina okuženih živali prenašalk (rezervoarja) ne zboli za hudo obliko bolezni, po prenosu patogena na drugo žival ali človeka pa se lahko razvije huda, dolgotrajna bolezen ali pa nastopi celo smrt (Avšič - Županc, 2010).

Da pri tem nismo (bili) posebej uspešni, priča že samo zadnja velika epidemija še ene zoonoze COVID-19. Začetki uporabe živali v laboratorijske oz. medicinske namene sicer segajo precej dlje v preteklost. Prvo operacijo na verjetno sicer mrtvi kravi so po zadnjih podatkih opravili že v neolitski dobi pred 3400–3000 leti, domnevno kot vajo za kasnejši prenos postopka na človeka (Ramirez Rozzi in Froment, 2018). Tudi kasneje, vsaj od antične Grčije, so živali pogosto (neprostovoljno) sodelovale pri različnih medicinskih in drugih znanstvenih poskusih človeka (Hajar, 2011).

Bolj neposredno pa naj bi jih za preprečevanje širjenja nalezljivih povzročiteljev bolezni pričeli izkoriščati po letu 1796, ko je angleški zdravnik Edwar Jenner (1749–1823) iznašel prvo cepivo proti črnim kozam, ki jih povzroča virus varirole (*Poxvirus hominis*). Njemu soroden virus vakcinije (*Vaccinia virus*) namreč pri govedu povzroča podobno bolezen govejih koz. Jenner je med svojim delom kot zdravnik na angleškem podeželju opazil, da mlekarice ne zbolevalo za črnimi kozami. Cepljenje se je pri njih zgodilo popolnoma naravno, saj so se zaradi svojega dela pri molži okužile z virusom vakcinije, ki je virusu varirole dovolj podoben, da obramba, ki jo naš imunski sistem razvije ob okužbi, učinkovito ščiti tudi proti razvoju črnih koz, hkrati pa pri človeku ne povzroča smrtonosne oblike bolezni. Svojo hipotezo je Jenner dokazal v danes že slovitim eksperimentu, ko je osemletnega dečka Jamessa Phippsa (1788–1853) najprej inokuliral⁷ z izločkom gnojnega mehurčka (pustule) s kravjimi kozami okužene mlekarice Sarah Nelmes, dva meseca zatem pa še z virusom varirole, in deček ni zbolel (Gross in Sepkowitz, 1998). Prvo cepivo proti zoonozi in šele drugo po vrsti pa je ob pomoči svojega kolega Émila Rouxa (1853–1933) na podoben način leta 1885 razvil Louis Pasteur (1822–1895). Z njim je devetletnega dečka Josepha Meistra

7 Inokulacija oz. v omenjenem kontekstu preprosto kar cepljenje, označuje aplikacijo oslabiljenih ali mrtvih organizmov oz. njihovih delov v zdravo osebo, z namenom preprečevanja nalezljivih bolezni (Slovenski medicinski slovar).

po ugrizu steklega psa rešil skoraj gotove smrti. Tudi v tem primeru so ključno vlogo pri razvoju odigrale živali. Steklino namreč povzroča virus *Rabies lyssavirus*, ki ga je Pasteur gojil v zajcih, ga s sušenjem prizadetega centralnoživčnega tkiva oslabil in nato z njim inokuliral v telo dečka. S tem je človeštvo dobilo orodje za obvladovanje sicer smrtonosne bolezni, ki pa je kljub temu v svetu še vedno prisotna (Shwartz, 2001).

Edina bolezen, ki jo je človeku zaenkrat uspelo dokončno izkoreniniti⁸ predvsem na račun množičnega cepljenja, so prav črne koze. Med drugimi je eden od razlogov, da nam je to sploh lahko uspelo, tudi odsotnost živalskega rezervoarja, saj je človek edini znan gostitelj virusa varirole (Henderson, 2011). Ta edinstven zgodovinski primer je tudi eden redkih, kjer se je zgodba odvijala v nasprotno smer. Že Jenner je namreč kot eksperimentalni objekt takoj uporabil človeka, žival (v njegovem primeru krava) pa je zagotovila prvotni, naravni vir sredstva, torej zoonozo, s katero se je človek spopadel z boleznijo, ki jo je izkoreninil, ker si njena povzročitelja ni neposredno »delil« s še vsaj eno drugo živalsko vrsto (Henderson, 2011). Simbolno je kravji doprinos k temu uspehu človeštva ovekovečen tudi v izrazu za cepljenje – *vakcinacija*,⁹ ki izvira iz latinske besede za kravo *vacca* in ga je vpeljal že sam Edward Jenner (Gross in Sepkowitz, 1998). V veliki večini ostalih primerov pa človek živali sebično žrtvuje in jih ne zgolj neškodljivo izkoristi na povsem naraven način, kot se je to zgodilo v opisanem primeru odkritja vakcinacije.

8 Bolezen črnih koz in z njo virus varirole je svetovna zdravstvena organizacija (WHO) 8. maja 1980 razglasila za dokončno izkoreninjeno. Vzorce virusa so uničili tudi v vseh laboratorijih po svetu, z dvema izjemama: Center za nadzorovanje in preprečevanje bolezni (CDC) v Atlanti v ZDA in Državni center za virologijo in biotehnologijo (VECTOR) v Koltsovem v Rusiji.

9 Pred odkritjem vakcinacije so kot preventivno metodo zaščite pred črnimi kozami na Kitajskem že v 15. stoletju uporabljali variolacijo, kjer gre za neposreden prenos kužnine črnih koz z bolne na zdravo osebo skozi kožo. Zaradi homolognega prenosa virusa varirole je bil postopek nevarnejši od vakcinacije, ki ga je nato tudi precej hitro nadomestila (Leung, 2011).

KLASIFIKACIJA ŽIVALI Z VIDIKA ČLOVEKOVEGA ODNOSA DO NJIH

Kako smo torej prešli iz relativno konstruktivnega sobivanja z živalmi, ko je bil človek sprva celo v podrejenem položaju, v stanje popolne družbene odtujenosti od narave, živali pa obravnavamo izključno kot sredstvo za doseg lastnih interesov?

Enoznačnega odgovora na to vprašanje seveda ni, toda določeni zgodovinski dejavniki so pri tem odigrali pomembnejšo vlogo. Čeprav je bila zahodna družba že prej do neke mere antropocentrična,¹⁰ se je v tem kontekstu zgodil preobrat z vzponom monoteističnih religij, predvsem krščanstva po milanskem ediktu leta 313 (Brown, 2006). Že stara zaveza opisuje, da je Bog ustvaril človeka po svoji podobi in mu naročil, naj gospoduje vsem živalim na zemlji.¹¹ Misel se nato v različnih oblikah večkrat ponovi, posamezne živali pa so v *Svetem pismu* vedno postavljene v izrazito podrejen, mestoma pa tudi negativen ali v primeru kače celo demoniziran položaj. S tem je bila hierarhija zelo jasno načrtana in je ključno zaznamovala razvoj človekovega oz. družbenega odnosa do živali in narave na splošno (Kemmerer, 2012).

Skladno z dokaj neposredno interpretacijo *Svetega pisma* je bil sprva v središču družbenega dogajanja Bog, ki ga je na tem mestu z vzponom humanizma v 14. in 15. stoletju nadomestil človek. Družbena ureditev je tako tudi formalno postala docela antropocentrična, kar se ne nazadnje odraža tudi v zgodovinskem razvoju naravoslovne misli, ki je takrat prodrla bolj v ospredje in dokončno prevladala v času industrijske revolucije ob koncu 19. stoletja (Patton, 2014). Različni naravoslovci s Carlom

10 Antropocentrizem je filozofski nazor, ki opredeljuje človekovo večvrednost in nadrejenost naravi.

11 Bog je rekel: »Naredimo človeka po svoji podobi, kot svojo podobnost! Gospoduje naj ribam morja in pticam neba, živini in vsej zemlji ter vsej lazni, ki se plazi po zemlji!« (1 Mz 1,26).

Linnaeusom (1707–1778) na čelu so pričeli organizme proučevati in jih razvrščati v sistem bolj metodično.¹² Posamezne živali kot tudi druge takrat znane organizme so združevali v vrste, te pa v višje sistematske enote¹³ sprva na podlagi podobnosti in takrat uveljavljene cerkvene doktrine (Hennig, 1999).¹⁴

Po zgledu starozaveznega odlomka »Gospod Bog je izoblikoval iz zemlje vse živali na polju in vse ptice pod nebom ter jih pripeljal k človeku, da bi videl, kakšna imena jim bo dal, in da bi vsako živo bitje imelo tisto ime, ki bi mu ga dal človek« (1 Mz 2,19) so imele posamezne živalske skupine sicer že prej svoja ljudska imena. Šele hitrejši globalen razvoj naravoslovne misli pa je omogočil enotno znanstveno poimenovanje, ki ga je leta 1753 Linnaeus uveljavil v delu *Species plantarum* in mu vztrajno sledimo še danes. Po načelu dvočlenskega poimenovanja oz. t. i. binarne nomenklature je ime vsake vrste sestavljeno iz zaporedja dveh latinskih pridevnikov,¹⁵ podobno kot ima vsak človek ime in priimek. Tako se antropocentrizem morda najizraziteje odraža prav v poimenovanju različnih živali. To je pomensko pogosto zaznamovano s pridevniki, ki odražajo človekov odnos do posamezne živali, kot so na primer *vulgaris* (navaden), *domesticus* (domač) in *utilensis* (uporaben) (Ohl, 2018).

12 Linnaeus je v svojem delu *Bibliotheca Botanica* razlikoval med t. i. »*metodisti*«, ki so se poleg opisovanja ukvarjali tudi z razvrščanjem organizmov v sistem, in »*zbiralci*«, ki organizme le opisujejo, ne pa tudi razvrščajo (Linnaeus, 1736).

13 V preteklosti so organizme razvrščali predvsem na podlagi podobnosti, danes pa je v ospredju na sorodnosti utemeljen znanstven (biološki) sistem. Ta ima ustrezne sistematske enote, med katerimi je osnovna vrsta, ki ji višjeredno sledijo še rod, družina, red, razred, deblo, kraljestvo, domena in končno življenje (Godec in sod., 2015).

14 V 17. in 18. stoletju je bilo še vedno v veljavi kreacionistično prepričanje, da je vesolje, zemljo, človeštvo in ostalo življenje oz. njihove dele v prvotni obliki ustvarila višja sila (Bog). Pri tem se biblični kreacionizem opira predvsem na začetne svetopisemske odlomke, ki opisujejo nastanek sveta in človeštva (1 Mz 1,1–2,3).

15 Skladno s splošnim dogovorom znanstveno oz. latinsko ime vseh bioloških vrst tvorimo s kombinacijo rodovnega pridevnika npr. *Canis*, ki mu sledi vrstni pridevnik oz. t. i. označevalec vrste, npr. *lupus*, s čimer dobimo celotno vrstno ime npr. *Canis lupus*.

Z uveljavitvijo evolucijske teorije ob koncu 19. stoletja je razvrščanje organizmov na podlagi podobnosti izrinil nov paradigmatični okvir filogenije, temelječ na sorodstvenih povezavah med organizmi in njihovi razvitosti. Ravno slednji koncept je tudi najbolj problematičen, saj je človek sam postavil kriterije za njegovo oceno oz. vrednotenje, in sicer tako, da se je posledično kot najrazvitejše bitje sam ustoličil na vrhu tega sistema (Hennig, 1999). Zato se kljub sicer drastičnemu konceptualnemu napredku umestitve človeka v razvojno polje živali nismo prav dosti oddaljili od izvorne antropocentrično naravnane biblične podobe človeka kot t. i. »krone stvarstva« s pravico po gospodovanju nad ostalimi živalmi. Še več, do neke mere lahko celo trdimo, da sta abstraktna narava in predstavitev razvojnega nauka prispevala k poslabšanju položaja živali in še okrepila njihovo izkoriščanje. Sistem biološke klasifikacije namreč še vedno temelji na različnih modelih, kot je na primer prikazovanje s t. i. drevesom življenja, ki priča o izrazito hierarhičnem sistemu vrednotenja posameznih živali.

Na to kaže tudi sam koncept združevanja posameznih organizmov v biološke vrste. Čeprav je že Linnaeus z uvedbo dvočlenskega poimenovanja formaliziral koncept vrste kot osnovne sistematske enote, ta še do danes ni jasen. Zaradi velike raznolikosti življenja na Zemlji zaenkrat še nikomur ni uspelo razviti uporabnega poenotenega koncepta. Zato jih je trenutno v veljavi več kot 30, ki se ločeno uporabljajo za različne skupine organizmov (Richards, 2015). Eden najbolj poznanih in v živalskem kraljestvu uveljavljenih je biološko-izolativni koncept,¹⁶ ki ga je leta 1942 vpeljal Ernst Mayr (1904–2005), ki je tudi prvi resneje opozoril

16 Biološko-izolativni koncept vrsto definira kot skupino populacij, ki so se *dejansko ali potencialno* sposobne medsebojno ploditi. Koncept odpove pri organizmih, ki se razmnožujejo nespolno, poleg tega pa ne ločuje med teoretično možnostjo medsebojne ploditve in dejansko verjetnostjo pretoka genov med populacijami, izsledki poskusov ploditve v umetnih pogojih pa ne odražajo nujno naravnega stanja.

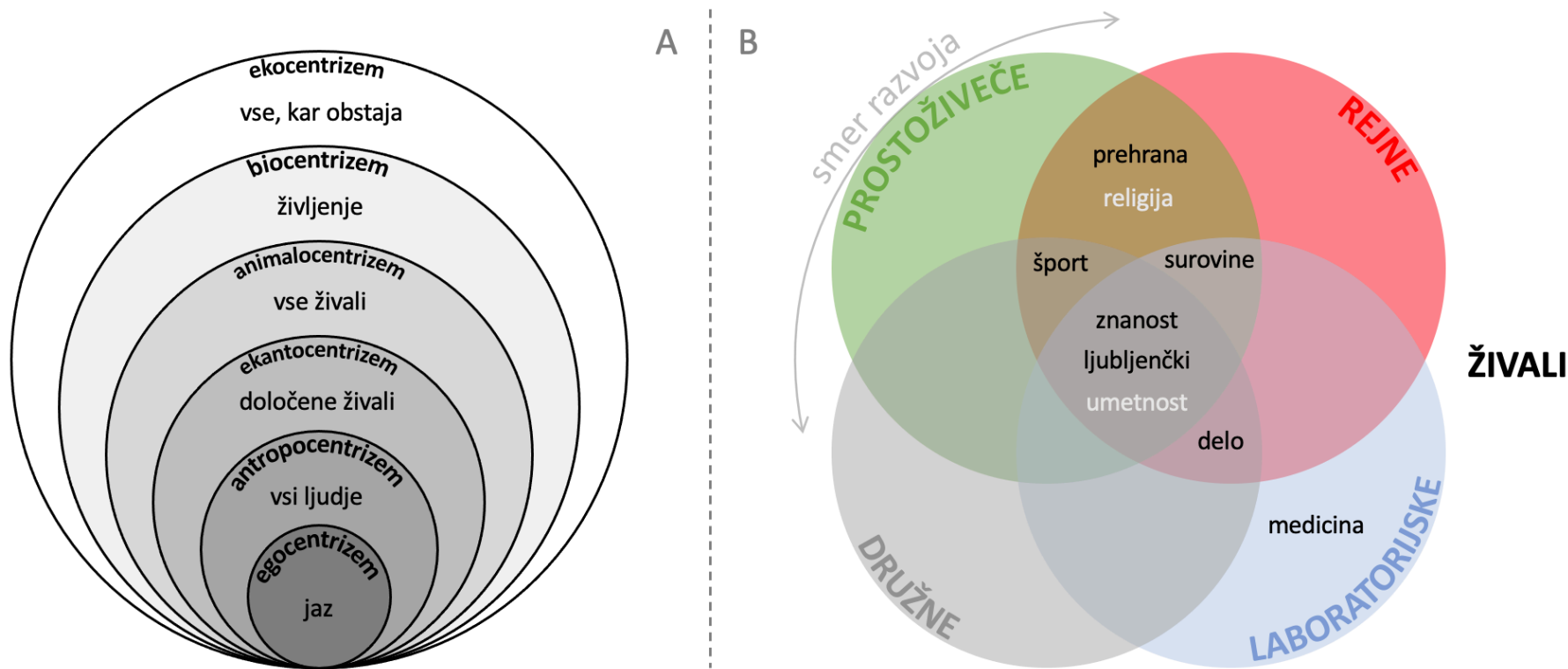
na t. i. problem vrste (ang. *species problem*)¹⁷ (Mayr, 1942). Ta je z vidika odnosa človeka do drugih vrst skupaj z antropocentrizmom med drugim prispeval še k razvoju specizma,¹⁸ ki sčasoma postaja vedno izrazitejši, kar se kaže tudi na področju naravovarstva in opredeljevanja biotske pestrosti (Ryder, 2004). Biološko gledano smo namreč vsi organizmi enakovredni, ker opravljamo svojo edinstveno vlogo v ekosistemu, za stabilnost katerega pa je ključna predvsem biotska pestrost. Ta pa v sodobni tehnološki družbi še vedno ni razumljena kot vrednota, kar se ne nazadnje odraža tudi v našem odnosu do živali in narave na splošno (Bradley, 2020).

Skladno z lestvico vrednot, ki jih kot posamezniki zagovarjamo, delujemo in živimo v družbi, ki na podlagi dogovora sprejema zakone in pravni red kot realizacijo moralnih in etičnih norm skupnosti (Honore, 1993). Na tej podlagi lahko z vidika človekovega odnosa do drugih živali te v grobem razdelimo v štiri osnovne kategorije: *prostoživeče*,¹⁹ *družne*, *rejne* in *laboratorijske* živali.

17 Sodoben pomen problema vrste (ang. *species problem*) se uporablja predvsem za vrsto vprašanj, ki se porajajo in ostajajo nerazrešena ob poskusih opredelitve koncepta biološke vrste. Čeprav se je že Darwin spraševal o tem, kako dobro so vrste sploh lahko definirane glede na to, da se nenehno spreminjajo, so izraz na prehodu iz 19. v 20. stoletje uporabljali v drugem kontekstu kot danes, in sicer predvsem za opredeljevanje mehanizmov nastanka novih vrst oz. življenjskih oblik.

18 Specizem je diskriminacija na podlagi biološke vrste. Izraz je skoval britanski psiholog Richard D. Ryder leta 1973 in označuje predsodke do drugih bioloških vrst. V smislu odnosa med diskriminatorji in diskriminiranci je termin analogen rasizmu, seksizmu ipd.

19 Čeprav se izraza pogosto uporabljata kot sopomenki, se v prispevku dosledno držim besedne zveze *prostoživeče* in ne *divje živali*, saj je slednja precej čustveno zaznamovana. Opredelitev določene živali kot divje je namreč zgolj naša lastna antropocentrična oznaka, ki z naravo same živali nima nič skupnega.

Slika 2: A) Etični sistemi glede na subjekte, ki so v njihovem središču, katerega širino predstavlja površina posameznega kroga (prirejeno po Rülke in sod., 2020). B) Konceptualna razdelitev živali glede na njihov formalni status v družbi oz. odnos s človekom v štiri osnovne skupine. Puščici nakazujeta smer in hitrost (dolžina puščice) razvoja skupin oz. domestikacije iz izvirne skupine prostoživečih živali. Človek različne živali v njihovi stvarni (črna) ali simbolni (bela) obliki izkorišča za zadovoljevanje različnih potreb, od katerih so navedene le nekatere najosnovnejše.

Prostoživeče živali

Prostoživeče živali predstavljajo izvorno in najbolj pestro živalsko skupino, ki je na začetku človeku neposredno zagotavljala preživetje. Danes pa jo pogosto vidimo bolj kot breme, čeprav je še vedno ključna za ohranjanje stabilnosti ekosistema. Človekov odnos do prostoživečih živali je tako izrazito specifičen, saj so v tem izjemno pestrem naboru nekatere živali deležne nesorazmerno več naše pozornosti od drugih. Populacije gospodarsko pomembnejših živali²⁰ budno spremljamo in jih na različne načine reguliramo, medtem ko za druge niti ne vemo, da obstajajo. Predvsem zaradi antropogenih posegov v okolje je vedno bolj pereča tudi druga skrajnost tega problema – ogrožene živali, ki jim preti izumrtje. Z vidika naravovarstva se namreč v zaščito in varovanje nekaterih, predvsem človeku bližnjih skupin živali (npr. sesalcev), vlaga veliko napora in virov, medtem ko pri posameznih vrstah drugih številčnejših in pestrejših skupin (npr. žuželke) niti ne opazimo, da so izumrle (Bradley, 2020).

Ta nekritičen odnos do prostoživečih živali se lepo kaže tudi v umetnih okoljih, kjer jih danes opazujemo bolj kot v divjini. Žive skoncentriramo v živalske vrtove, nagačene pa predstavljamo v muzejih, s čimer se prvotna vloga prostoživečih živali v ekosistemu zreducira na estetski vidik uživanja v pestrosti naravnih oblik. Pri tem pa so nekatere predvsem večje in bolj vpadljive, vendar nič pomembnejše skupine, mnogo bolj izpostavljene od drugih, večina pa jih niti ni predstavljenih. Izpod soja žarometov poleg večine prostoživečih izpadejo tudi domala vse udomačene živali. V tem oziru je zato edinstven ameriški Center za postnaravno zgodovino (ang. *Center for postnatural history*; v Pittsburghu v ZDA), kjer so predstavljene izključno neprostoživeče živali (in druge oblike življenja), ki jih je predvsem za uresničevanje lastnih ciljev tako ali drugače ustvaril človek in zato brez njega verjetno ne bi nikoli obstajale.

20 Med gospodarsko pomembne štejemo predvsem divjad, zveri in različne škodljivce, kot so npr. hrošči zalubniki (Scolitinae).

Družne živali

S človekom najtesneje povezane so gotovo družne živali ali, kot jih pogosteje imenujemo, hišni ljubljenci, ki so se tako prilagodili na prisotnost človeka, da so od njegove oskrbe skoraj popolnoma odvisni. Na to kaže tudi njihov družbeni položaj, ki je pogosto skrajno počlovečen. V številnih primerih so enakovredni družinski člani in jih včasih celo nadomeščajo. Imajo tudi svoje zdravstveno varstvo, primerljivo človeškemu, specializirane trgovine, salone in druge storitvene dejavnosti ter družabne aktivnosti. Čeprav je vrstna pestrost družnih živali v primerjavi s prostoživečo skupino zanemarljiva, smo ljudje z umetnim odbiranjem ustvarili številne zelo raznolike pasme teh nekaj vrst (Bradley, 2020). Med njimi izstopata predvsem domači pes (*Canis lupus familiaris*) in domača mačka (*Felis silvestris catus*), pri katerih so se morda najprej pokazala tudi človekova evgenična²¹ nagnjenja.

Število mešancev,²² ki so največkrat nezaželena posledica nenačrtovane vzreje, verjetno presega število čistopasemskih živali. Zanje namreč veljajo strogi kriteriji za pridobitev rodovnika, z njim pa tudi dovoljenja, da jih lastnik razkazuje na razstavah. Sodniki živali ocenjujejo predvsem na podlagi estetskih kriterijev, ki veljajo za posamezno pasmo. Estetsko vrednost vrstne pestrosti, ki je ne znamo videti v skupini prostoživečih živalih, smo si torej z umetnim odbiranjem ustvarili kar sami. Pomemben vzrok tega absurdnega nasprotja je verjetno tudi naša potreba po nadzoru. Podoba posamezne pasme in njihov celokupen nabor je na koncu namreč tak, kakršnega si je zamislil človek. Čeprav se torej zdi, da so družne živali v primerjavi z ostalimi v privilegiranem položaju, je v ozadju ponovno predvsem človekova antropocentrična drža do živali kot sredstva za zadovoljevanje lastnih potreb.

21 Evgenika je družbena filozofija, ki zagovarja izboljševanje človeških dednih lastnosti z različnimi oblikami posegov. Leta 1883 je pojem prvi uporabil sir Francis Galton, ki ga je navdahnilo Darwinovo delo *O izvoru vrst* oz. predvsem poglavja o umetnem odbiranju.

22 Mešanci oz. nečistopasemske živali so potomci dveh čistopasemskih živali različnih pasem, čistopasemske živali in mešanca oz. dveh mešancev.

Rejne živali

Čeprav gre podobno kot pri družnih živalih za skupino, kjer je medvrstna pestrost v primerjavi z znotrajvrstno zelo majhna, je njihov družbeni položaj diametralno nasproten od prej opisanega pri družnih živalih. Človek jih namreč ne obravnava kot samostojna enakovredna bitja z lastnimi potrebami, temveč jih industrijsko goji kot vir različnih dobrin (Grandin, 2010). Tako danes po zadnjih ocenah biomasa rejnih živali predstavlja kar 62 % biomase sesalcev oz. 4 % biomase vseh živali na Zemlji, kar je v kontekstu majhne vrstne pestrosti ogromno. Neupoštevajoč predstavnike rejnih živali, biomasa ljudi in ostalih živali iz razreda sesalcev, kamor z nekaj izjemami²³ uvrščamo vse rejne živali, predstavlja zgolj 2,8 % celokupne živalske biomase na Zemlji (Ritchie, 2019).

Čeprav rejne živali obstajajo izključno zaradi človeka in za njegove potrebe, so še vedno enakovreden del ekosistema in čuteča bitja z lastnimi potrebami. V tem kontekstu je zanimivo stališče ameriške znanstvenice in zagovornice humanega ravnanja z rejnimi živalmi Temple Grandin (1947). Ta rešitve namreč ne vidi v popolnem odrekanju živilom in izdelkom živalskega izvora, torej veganstvu ali vegetarijanstvu, in meni, da tovrstni ukrepi rejnim živalim niso v korist. Zato ne nasprotuje niti reji in zakolu rejnih živali, saj te obstajajo zgolj zaradi človeka in je njihovo osnovno poslanstvo zagotavljanje virov zanj, vendar pa je zato njihova dobrobit tudi izključno naša odgovornost. To pomeni, da je človekova dolžnost, da rejnim živalim zagotavlja ustrezne bivanjske pogoje, humano smrt in ne nazadnje spoštljiv odnos do njihovih proizvodov (Grandin, 2010).

23 V velikem porastu je na primer tudi marikultura oz. gojenje rib, ki jih s tem prav tako uvrščamo med rejne živali.

Laboratorijske živali

Laboratorijske živali so verjetno najmlajša in v primerjavi z ostalimi tudi zelo specifična skupina, ki je dokaj raznolika, vendar pa daleč največji delež predstavljajo glodalci (miši in podgane). Njihovo varstvo in pogoji za delo z njimi so celo strožje regulirani kot pri družnih živalih, vendar predvsem zaradi človekove lastne varnosti in koristi. Družben odnos do te skupine je zelo podoben kot pri rejnih živalih, le da jih namesto kot vir surovin izkoriščamo kot orodje za pridobivanje znanja in informacij, ki na koncu koristi predvsem nam. To dokazuje tudi skrajno objektivni znanstveni pristop obravnave živali, čeprav je na tem področju v 60. letih 20. stoletja led prebila že znamenita primatologinja Jane Goodall (1934). S tem ko je šimpanzom, ki jih je opazovala v tanzanijem narodnem parku Gombe, namesto številke nadala imena, je požela val kritik mednarodne znanstvene skupnosti (Benson, 2016).

Čeprav to ni več tako kontroveržno, pa živali, ki sodelujejo v poskusih, večinoma²⁴ še vedno nimajo svojih imen, ampak zgolj evidenčne številke. Vedno več avtorjev se v znanstvenih prispevkih z navedbo rezultatov, pri katerih so sodelovale živali, tem na splošno zahvali, a njihov prispevek še vedno ni ustrezno prepoznan. Trenutno obstaja zgolj en sam znanstveni prispevek, katerega samostojni avtor je žival, in štirje z živalskim soavtorstvom – vendar tudi v teh primerih ne zaradi svojega doprinosa k temi, temveč večinoma zgolj zaradi nesoglasij med človeškimi avtorji (Erren, 2017). Glede na to, da številne laboratorijske živali za znanost neprostoovoljno naredijo verjetno več od znanstvenikov, bi moral biti njihov doprinos pri posamezni objavi ustrezno ovrednoten tudi z avtorstvom prispevka in ne zgolj zahvalo v njem.

24 Ena od znamenitih izjem je prvi sesalec, ki so ga uspešno klonirali iz telesne celice – ovca Dolly, poimenovana v čast ameriški country pevki Dolly Parton. Ob skotitvi je sicer najprej dobila kodno ime »6LL3«, ime Dolly pa je nato predlagal živinorejec, ki je pomagal pri skotitvi.

ZAKLJUČEK

Skozi relativno dolgo zgodovino človeštva smo si ljudje uspeli podrediti živali, pri čemer je skupni imenovalec našega izkoriščanja večinoma ekonomske narave. Živali danes obravnavamo bodisi kot uslužbenke ali pa celo zgolj materialno sredstvo zadovoljevanja lastnih potreb. V ta namen smo v relativno kratkem času ustvarili celo vojsko specializiranih živali iz sicer vrstno zelo ozkega nabora. S tem pa si človek, ki sicer predstavlja zgolj 0,01 % biomase na Zemlji, prisvoji nesorazmeren delež naravnih virov, od katerih je odvisna tudi izjemno raznolika skupina živali (in ostalih organizmov), ki zanje tudi zaradi obilice domesticiranih oblik življena težko tekmuje. Tako jih vedno več izpade iz tekme, s čimer se naglo zmanjšuje biotska pestrost. To pa negativno vpliva na celoten sistem, torej tudi na človeka. Velika biotska pestrost je namreč zagotovilo za stabilnost okolja, saj vsak organizem opravlja svojo vlogo v ekosistemu.

Zato je naš trenutni odnos do ostalih živali in življenja na splošno škodljiv, če ne celo poguben tudi za nas ljudi. Kmalu ga bomo morali spremeniti in živali namesto kot sredstvo pričeti obravnavati kot enakovredna bitja, pri čemer pa je ključno, da se učimo predvsem *od* in ne zgolj o njih, kar prevladuje tudi na znanstvenem področju.

VIRI IN LITERATURA

- BAR-ON, Y. M./PHILLIPS, R./MILO, R. (2018): The biomass distribution on Earth. V: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, let. 115, št. 25, str. 6506–6511.
- BENSON, E. S. (2016): Naming the Ethological Subject. V: *Science in Context*, let. 29, št. 1, str. 107–128.
- BLUM, H. P. (2011): The psychological birth of art: A psychoanalytic approach to prehistoric cave art. V: *International Forum of Psychoanalysis*, let. 20, št. 4, str. 196–204.
- BRADLEY, A./MENNIE, N./BIBBY, P. A./CASSADAY, H. J. (2020): Some animals are more equal than others: Validation of a new scale to measure how attitudes to animals depend on species and human purpose of use. V: *PLOS ONE*, let. 15, št. 1.
- BROWN, P. R. L. (2006): *Vzpon zahodnega krščanstva: Zmagoslavje in raznoličnost, 200–1000 n. š.* Ljubljana: Založba / *cf.
- BRUMM, A./OKTAVIANA, A. A./BURHAN, B./HAKIM, B./LEBE, R./ZHAO, J./SULISTYARTO, P. H./RIRIMASSE, M./ADHITYATAMA, S./SUMANTRI, I./AUBERT, M. (2021): Oldest cave art found in Sulawesi. V: *Science Advances*, let. 7, št. 3.
- DE QUEIROZ, K. (2007): Species Concepts and Species Delimitation. V: *Systematic Biology*, let. 7, št. 6, str. 879–886.
- DOMINGO, I./CHIELI, A. (2021): Characterizing the pigments and paints of prehistoric artists. V: *Archaeological and Anthropological Sciences*, let. 13, št. 11, str. 196.
- ERREN, T. C./GROß, J. V./WILD, U./LEWIS, P./SHAW, D. M. (2017): Crediting animals in scientific literature. V: *EMBO Reports*, let. 18, št. 1, str. 18–20.
- GAVRILETS, S. (2003): Perspective: models of speciation: what have we learned in 40 years? V: *Evolution*, let. 57, št. 10, str. 2197–2215.
- GODEC, G./GLAŽAR, S. A./GRUBELNIK, L./ZMAZEK, B./GRUBELNIK, V./MUŠINOVIČ ZADRAVEC, T. (2015): *Naravoslovje 6: I-učbenik za naravoslovje v 6. Razredu osnovne šole.* Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- GRANDIN, T. (2010): *Improving animal welfare: A practical approach.* Wallingford: CAB International.
- GROSS, C. P./SEPKOWITZ, K. A. (1998): The myth of the medical breakthrough: Smallpox, vaccination, and Jenner reconsidered. V: *International Journal of Infectious Diseases*, let. 3, št. 1, str. 54–60.
- HAJAR, R. (2011): Animal Testing and Medicine. V: *Heart Views: The Official Journal of the Gulf Heart Association*, let. 12, št. 1, str. 42.
- HENDERSON, D. A. (2011): The eradication of smallpox – An overview of the past, present, and future. V: *Vaccine*, let. 29, D7–D9.

- HENNIG, W. (1999): *Phylogenetic systematics*. Illinois: University of Illinois Press.
- HESJEDAL, A. (1994): The hunters' rock art in Northern Norway. Problems of chronology and interpretation. V: *Norwegian Archaeological Review*, let. 27, št. 1, str. 1–14.
- HONORÉ, T. (1993): The Dependence of Morality On Law†. V: *Oxford Journal of Legal Studies*, let. 13, št. 1, str. 1–17.
- KEMMERER, L. (2012): *Animals and world religions*. Oxford: Oxford University Press.
- KRUMPAK, Katja: *Pasji potrošniki – družne živali v potrošni družbi*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2010.
- KUKEKOVA, A. V./TEMNYKH, S. V./JOHNSON, J. L./TRUT, L. N./ACLAND, G. M. (2012): Genetics of behavior in the silver fox. V: *Mammalian Genome*, let. 23, št. 1–2, str. 164–177.
- LARSON, G./KARLSSON, E. K./PERRI, A./WEBSTER, M. T./HO, S. Y. W./PETERS, J./STAHL, P. W./PIPER, P. J./LINGAAS, F./FREDHOLM, M./COMSTOCK, K. E./MODIANO, J. F./SCHELLING, C./AGOULNIK, A. I./LEEGWATER, P. A./DOBNEY, K./VIGNE, J.-D./VILÀ, C./ANDERSSON, L./LINDBLAD-TOH, K. (2012): Rethinking dog domestication by integrating genetics, archeology, and biogeography. V: *Proceedings of the National Academy of Sciences*, let. 109, št. 23, str. 8878–8883.
- LEUNG, A. K. C. (2011): “Variolation” and Vaccination in Late Imperial China, Ca 1570–1911. V: PLOTKIN, S. A. (ur.): *History of Vaccine Development*. Berlin: Springer, str. 5–12.
- LINNAEUS, C. (1736): *Bibliotheca botanica*. Amsterdam.
- MACHUGH, D. E./LARSON, G./ORLANDO, L. (2017): Taming the Past: Ancient DNA and the Study of Animal Domestication. V: *Annual Review of Animal Biosciences*, let. 5, št. 1, str. 329–351.
- MAYR, E. (1999): *Systematics and the origin of species, from the viewpoint of a zoologist*. Harvard: Harvard University Press.
- MCHUGO, G. P./DOVER, M. J./MACHUGH, D. E. (2019): Unlocking the origins and biology of domestic animals using ancient DNA and paleogenomics. V: *BMC Biology*, let. 17, str. 98.
- OFMCap, br M. N. (b. d.). *BIBLIJA.net—Sveto pismo za vsakogar*. <https://www.biblija.net> (citirano 5. 4. 2023).
- OHL, M. (2018): *The Art of Naming*. Cambridge: The MIT Press.
- PATTON, L. (2014): *Philosophy, science, and history: A guide and reader*. Oxfordshire: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Ramirez Rozzi, F., & Froment, A. (2018). Earliest Animal Cranial Surgery: From Cow to Man in the Neolithic. *Scientific Reports*, 8, 5536.
- Rascovan, N., Sjögren, K.-G., Kristiansen, K., Nielsen, R., Willerslev, E., Desnues, C., & Rasmussen, S. (2019). Emergence and Spread of Basal Lineages of *Yersinia pestis* during the Neolithic Decline. *Cell*, 176(1), 295–305.
- Richards, R. A. (2015). *The species problem: A philosophical analysis* (prva mehka izdaja). Cambridge University Press.
- Ritchie, H. (2019, zima). *Humans make up just 0.01% of Earth's life – what's the rest?* Our World in Data.
- RÜLKE, J./RIECKMANN, M./NZAU, J. M./TEUCHER, M. (2020): How Ecocentrism and Anthropocentrism Influence Human–Environment Relationships in a Kenyan Biodiversity Hotspot. V: *Sustainability*, let. 12, št. 19, art. 19.
- RYDER, R. D. (2004): Speciesism revisited. V: *Think*, let. 2, št. 6, str. 83–92.
- SCHWARTZ, M. (2001): The life and works of Louis Pasteur. V: *Journal of Applied Microbiology*, let. 91, št. 4, str. 597–601.
- Smallpox*. (b. d.). https://www.who.int/health-topics/smallpox#tab=tab_1 (citirano 29. 3. 2023).
- TAÇON, P. S. C./MAY, S. K./LAMILAMI, R./MCKEAGUE, F./JOHNSTON, I. G./JALANDONI, A./WESLEY, D./SANZ, I. D./BRADY, L. M./WRIGHT, D./GOLDHAHN, J. (2020): Maliwawa figures—A previously undescribed Arnhem Land rock art style. V: *Australian Archaeology*, let. 86, št. 3, str. 208–225.
- Termania—Slovenski medicinski slovar—Vakcinacija*. (b. d.). <https://www.termania.net/slovarji/slovenski-medicinski-slovar/5543405/vakcinacija?query=-vakcinacija&SearchIn=All> (citirano 29. 3. 2023)
- ZEDER, M. A. (2015): Core questions in domestication research. V: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, let. 112, št. 11, str. 3191–3198.

SEZNAM SLIK

- Slika 1A: AUBERT, M./SETIAWAN, P./OKTAVIANA, A. A./BRUMM, A./SULISTYARTO, P. H./SAPTOMO, E. W./ISTIAWAN, B./MA'RIFAT, T. A./WAHYUONO, V. N./ATMOKO, F. T./ZHAO, J.-X./HUNTLEY, J./TAÇON, P. S. C./HOWARD, D. L./BRAND, H. E. A. (2018): Palaeolithic cave art in Borneo. V: *Nature*, let. 564, št. 7735, str. 254–257. <https://www.nationalgeographic.com/science/article/45500-year-old-pig-painting-worlds-oldest-animal-art> (citirano 24. 7. 2023).
- Slika 1B: BRUMM, A./OKTAVIANA, A. A./BURHAN, B./HAKIM, B./LEBE, R./ZHAO, J./SULISTYARTO, P. H./RIRIMASSE, M./ADHITYATAMA, S./SUMANTRI, I./AUBERT, M. (2021): Oldest cave art found in Sulawesi. V: *Science Advances*, let. 7, št. 3. https://en.wikipedia.org/wiki/Lubang_Jeriji_Saléh#/media/File:Lubang_Jeriji_Saléh_cave_painting_of_Bull.jpg (citirano 24. 7. 2023).
- Slika 1C: TAÇON, P. S. C./MAY, S. K./LAMILAMI, R./MCKEAGUE, F./JOHNSTON, I. G./JALANDONI, A./WESLEY, D./SANZ, I. D./BRADY, L. M./WRIGHT, D./GOLDHAHN, J. (2020): Maliwawa figures—A previously undescribed Arnhem Land rock art style. V: *Australian Archaeology*, let. 86, št. 3, str. 208–225. <https://www.theguardian.com/artanddesign/2020/oct/01/arnhem-lands-maliwawa-rock-art-a-remarkable-glimpse-into-indigenous-life-10000-years-ago> (citirano 24. 7. 2023).
- Slika 1D*: https://sl.wikipedia.org/wiki/Slikarstvo#/media/Slika:Rhinos_Chauvet_Cave.jpg (citirano 24. 7. 2023).
- Slika 1D**: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:20,000_Year_Old_Cave_Paintings_Hyena.png (citirano 24. 7. 2023).
- Slika 1E: <https://www.nationalgeographic.com/history/article/acoustic-caves-rock-art-language-origin-spd> (citirano 24. 7. 2023).

PO SLEDEH ŽIVINOZDRAVSTVA
IN ZDRAVSTVENIH NADLOG
GOVEDA NA KRANJSKEM IN
ŠTAJERSKEM V 17. STOLETJU

Tadej Pavković

Naravo človekovega sobivanja z udomačenimi živalmi lahko deloma uzremo skozi prizmo zgodovine vednosti o zdravju in zdravstveni oskrbi domačih živali.¹ V prispevku se posvečamo posameznim vidikom živinozdravstva na Kranjskem in Štajerskem v 17. stoletju, torej v času pred ustanovitvijo prvih veterinarskih šol in pred institucionalizacijo veterinarske medicinske znanosti.² Na osnovi interpretacije administrativnih dokumentov sedmih zemljiških gospodstev so v članku predstavljeni živalske bolezni, kupovanje zdravil, ki so jih uporabljali v živinozdravstvu, in načini zdravljenja živali s kupljenimi zdravili.

Primere živinozdravniške vednosti in bržčas tudi praks na Kranjskem in Štajerskem v 17. stoletju je mogoče zaslediti v raznih tiskanih publikacijah obravnavanega časa. Raziskovalci zgodovine živinozdravstva na nemško govorečih območjih so doslej največ pozornosti namenili *priročnikom za umno gospodarjenje* (Hausväterliteratur) (von den Driesch & Peters 2003: 110), ki so v obravnavanem obdobju vsebino v znatni meri črpali iz antičnih predlog ter lokalnih znanj in domnev (Zwitter 2020: 73).³ O razširjenosti *priročnikov* in vsaj delnem poznavanju njihove vsebine priča prisotnost del v nekaterih knjižnicah in knjižnih zbirkah zemljiških gospodstev na Kranjskem ter izjemoma ohranjeni izpiski iz teh del (ibid. 73–76).⁴ V kranjskih gosposočinskih fondih je sicer najti tudi

1 Članek temelji na poglavju o živinozdravstvu v magistrskem delu *Goveda na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem v 16. ter 17. stoletju*, ki sem ga zagovarjal leta 2021. Delo je bilo nagrajeno s Prešernovo nagrado Univerze v Ljubljani.

2 O ustanavljanju veterinarskih šol v Evropi in na Slovenskem glej Stefančič, *Razvoj veterinarstva*, str. 93–94. Za kritično vrednotenje običajno podanih razlogov za ustanovitev šol v literaturi glej Engelken, Hünninger, Windelen, *Einleitung*, str. 14.

3 Glej na primer pogoste navedbe antičnih avtorjev kmetijskih priročnikov, kot sta Columella in Palladinus, v Hohbergovi *Georgici curiosi*, Bd. I, str. 355. V istem delu najdemo tudi zapis recepta za pripravo zdravila proti kašlju, vodenici, kozam ali zlatenici ovac, ki ga je avtorju priporočil neki grof Frantz Benedict Perchtold (Hohberg, *Georgica curiosa*, Bd. II, str. 297).

4 SI AS 746, Cistercijanski samostan in gospostvo Kostanjevica: fasc. 4: *Inventarium deß Löblichen Gotshauß bey unser lieben Frauen Brun vor Landtstraß*, 9. november 1708, str. 38. Britovšek na splošno ugotavlja, da sta obe knjigi Hohbergovega dela navedeni v graščinskih inventarjih na Kranjskem, iz opombe pa ni jasno, ali se navedba nanaša tudi na Kostanjevico (Britovšek, *Razkroj*, str. 105). V zapuščinskih inventarjih kranjskega plemstva iz 16. in 17. stoletja so zabe-

druge vrste tiskov iz 17. stoletja, ki obravnavajo te teme, kot so denimo *recepti* za pripravo zdravil za živino, ki so, podobno kot že omenjeni *priročniki*, temeljili na delih antičnih avtorjev.⁵

Skrb za zdravstveno stanje goveda je opisal tudi na Kranjskem delujoči zdravnik in živinozdravnik Balthasar Hacquet. V svojih delih je v drugi polovici 18. stoletja navedel številne nadloge, ki so pestile lokalno govedo. V skladu s tradicijo tridelne delitve naravne zgodovine je opisal posamezne rastline in mineralne snovi, s katerimi so se občasno zastrupljale živali na paši, in živali, ki so zastrupljale živino. Čeprav obravnavo zastrupitev zasledimo šele v 18. stoletju, smemo domneve o tovrstnih težavah pričakovati tudi v 17. stoletju (Jurca 2003: 75–79 & Zwitter 2020: 62). Mnoge od teh nadlog smo našli tudi v delih, nastalih v obravnavanem času (Hohberg 1682: 279). Ob tem, da je pašna živinoreja v splošnem zagotavljala visoko kakovost življenja živine – Hacquetov sodobnik Scopolij je pisal o hitrejšem razvoju živali, ki so se pasle na svežih alpskih zeleh (Jurca 2018: 25–26) – se je živina na Kranjskem v 18. stoletju in v nekaterih primerih bržkone tudi prej zastrupljala z jesenskim podleskom (*Colchicum autumnale* L.), črno in belo čmeriko (*Veratrum album* L., *Veratrum nigrum* L.), preobjedo (*Aconitum* sp.) in veliko trobeliko (*Cicuta virosa* L.) pa tudi z drugimi, manj poznanimi zelmi. Živino so na paši v nesrečnih primerih poškodovale kače, na močvirnatih pašnikih se je širil vranični prisad (antraks) (Jurca 2003: 77–79 & Zwitter 2020: 62).

Del poškodb živine je bil posledica obsežnih delovnih obremenitev. O specifičnih kostnih deformacijah, ki so v obravnavanem času nastale pri domačih živalih, pričajo arheozoološke analize kostnih ostankov. Med arheološkim izkopavanjem pri dvorcu Grinfels na Ravnah na Koroškem je bil najden par govejih prstnic, ki so bile datirane v čas med 13.

ležene številne izdaje knjižnih del z agrarnimi vsebinami izpod peresa antičnih avtorjev, kot sta Palladij in Columella, pa tudi sodobnih priročnikov za umno gospodarjenje (Zwitter, *Eine Wissensgeschichte der Wiesen*, str. 73).

5 Glej SI AS 764, Gospostvo Ortnek: fasc. 5, Zdravstvene zadeve: *Rezept*, 1683.

in 16. stoletjem, na katerih je prišlo do razvoja kostnih deformacij. Tovrstne eksostoze so se lahko pri živalih razvile po večletnemu izpostavljanju fizičnemu stresu, ki je bil prisoten pri vleki za delo na polju ali v transportu (Toškan 2016: 189).

Nemajhen izziv pri proučevanju zgodovine živinoreje v zgodnjem novem veku predstavlja zanesljiva identifikacija posameznih bolezni. Omembe živinske kuge (*Viehseuche*), v čemer so kasnejši avtorji večinoma prepoznali specifično bolezen, ki jo povzroča virus goveje kuge (*Rinderpest morbillivirus*), moramo v obravnavanem času razumeti kot krovni izraz za širši nabor simptomatsko podobnih bolezni. Diagnosticiranje bolezni je še dolgo predstavljalo izziv. Zaradi podobnosti simptomov so govejo kugo še v 19. stoletju zamenjevali z vraničnim prisadom oziroma antraksom (Spinage 2003: 9, 18, 37–38, 54, 57–58, 85–86). V času pred razširitvijo standardizirane taksonomije predstavlja izziv tudi identifikacija dokumentiranih strupenih rastlin oziroma njihovih učinkovin v zgodovinskih virih (Felius et al. 2011: 662).

Primeri s Kranjske dokazujejo, da so v deželi v poznem 17. stoletju krožile tiskovine, ki so bile namenjene ozaveščanju prebivalstva o zdravljenju posameznih živinskih prenosljivih bolezni. V fondih zemljiškega gospostva Ortnek smo našli *recept* za pripravke, ki naj bi učinkovali zoper *živinsko bolezen* (*Viehkrankheit*). Publikacija je bila leta 1683 natisnjena v Mayerjevi tiskarni v Ljubljani in opisuje izbruhe bolezni v Švici, od koder naj bi se bolezen razširila po Svetem rimskemu cesarstvu nemške narodnosti, vključno z avstrijskimi deželami. Kljub splošnosti poimenovanja bolezni (*Viehkrankheit*, v prevodu »živinska bolezen«) je na podlagi podanih informacij mogoče sklepati, da je šlo za zdravila zoper govejo kugo, ki jo povzroča virus goveje kuge (*Rinderpest morbillivirus*). Ključno informacijo pri doslednejši identifikaciji bolezni v publikaciji sta predstavljala navedba pustošenja bolezni v Švici leta 1682, saj je jasno, da je tam tedaj pustošila goveja kuga, ter seznam simptomov – rumeni čiri in rumen izcedek pod jezikom okužene živali (Spinage 2003:

100) – ter obsežni kužnost in smrtnost.⁶ Tovrstne publikacije predstavljajo stanje in nevarnost prenosljivih bolezni ter so spodbujale usklajeno in urejeno delovanje za lajšanje posledic – vsebina bi lahko (prek posrednikov) najverjetneje že v 17. stoletju dosegla tudi podložno prebivalstvo. O metodah zdravljenja živine na podložniških kmetijah v času pred 18. stoletjem smo sicer slabo poučeni (Zwitter 2014: 215). Največ pozornosti *ljudskemu živinozdravstvu* je na Slovenskem doslej posvetil veterinar Milan Dolenc, ki je zdravljenju živali preko tiskanih publikacij sledil od druge polovice 18. stoletja (Dolenc 1981).

Velik del gradiva o živinozdravstvu v 17. stoletju je razpršen v administrativnih virih posameznih zemljiških gospostev, ki so v računskih knjigah občasno zabeležili nakup zdravil iz ene ali več učinkovin za nego in zdravljenje živine ter plačila za posamezne živinozdravniške storitve. Postopki uporabe snovi v posameznih hlevih in njihova učinkovitost iz virov – razen v posameznih primerih – niso poznani. Iz zbranega tudi ni bilo mogoče razbrati, ali so v primeru nakupa zapisanih učinkovin gospostva pri lekarnarjih res kupovala posamezne učinkovine ali zdravilne pripravke, katerih osnovo (ne pa vse sestavine) predstavljajo dokumentirane snovi. Tako sta denimo zemljiški gospostvi Podčetrtek (Windischlandsberg) in Hartenštajn (Hartenstein) v letih 1641 in 1642 pri Ludviku Havestinu, apotekarju v Celju, za živino kupili blagoslovljeno vodo, lovor, miro,⁷ asant (asafoetida),⁸

6 SI AS 764, Gospostvo Ortnek: fasc. 5, Zdravstvene zadeve: *Rezept*, 1683.

7 Miro so na podlagi zanimanja renesančne botanike za proučevanje del antičnih botanikov v Evropi ponovno odkrili sredi 16. stoletja (Palmer, *Medical botany*, str. 152; za priporočilo dela se zahvaljujem Žigu Zwitteru). Njeno rabo v živinozdravstvu goveda lahko zasledimo vsaj že v različnih receptih ob koncu 17. stoletja. Hohberg najverjetneje proti goveji kugi poleg mire in drugih snovi priporoča tudi tu omenjena asant in kafro. Vse skupaj naj bi zmleli in dali na rezino kruha. Kot uporabno sredstvo za živinozdravstvo miro najdemo v najrazličnejših receptih, glej Hohberg, *Georgica curiosa*, str. 279–284, 286–287.

8 Gre za posušen sok iz korenin rastlin iz rodu silj ali iz rodu koromačnica (*Ferula*; Goebel, Reichmann (ur.), *Frühneuhochdeutsches Wörterbuch*; Martinčič, *Mala flora Slovenije*, str. 404–406).

kafro⁹ in žveplo.¹⁰ Podobno so novembra 1694 v gospostvu Negova (Neggau) kupili dva lota¹¹ oziroma približno 35 g kafe, en lot asanta (*asafoetida*), dva lota jalove mire (*galt mihre*), dva lota živinske mire (*vich mihre*), 12 lotov živinskega mitridata (*vich metritat*)¹² in en lot *salepa*.¹³ Žveplo, ki smo ga srečali že v gospostvih Podčetrtek in Hartenštajn, ter smodnik pa so za zdravljenje živine v 17. stoletju kupili tudi v gospostvu Gornji Grad (Zwitter 2014: 215). Primer rabe smodnika v živinozdravstvene namene lahko zasledimo v delu o širjenju goveje kuge iz leta 1721, ki je vsebovalo tudi nekatere nasvete za zdravljenje bolezn. Vroclavski zdravnik Johann Kanold je v delu zapisal, da lahko sicer »na različnih krajih najdemo raznolika zdravila v boju zoper živinsko kugo«. Kot alternativo pripravku iz antimona (*Hepar Antimonii*), zaradi katerega naj bi krave občasno izvrgele plod, je za breje živali priporočil zmes enakovrednih delov bakrovega (II) acetata, žvepla, kafe in najverjetneje železovega (III) oksida (*Rothstein*), iz česar je bilo v skladu z nasvetom treba z moko in kisom oblikovati kroglico, s katero je priporočil nahraniti kravo, nato pa je svetoval še zmes česna, petroleja, smodnika in masla (Kanold 1721: 40).

V živinozdravstvene namene so očitno uporabljali tudi nekatere druge kovine ali pripravke iz njih. Gospostvi Podčetrtek in Hartenštajn sta za živino, ki naj bi jo napadle uši, kupili živo srebro. To tekočo kovino je kot sredstvo proti ušem priporočil tudi Hohberg, avtor *priročnika za*

umno gospodarjenje Georgica curiosa, ki je svetoval, naj z njo namažejo del tkanine in ga živalim zavežejo okoli vratu (Hohberg 1682: 283).¹⁴ Strupe no kovino so za živino v 17. stoletju kupili tudi v gospostvu Gornji Grad (Oberburg) (Zwitter 2014: 215). Podobno je živo srebro 12. januarja 1695 za bolno telico na pristavi Stänz ob Ščavnici¹⁵ kupila gosposčina Negova, vendar pa sredstvo najverjetneje ni doseglo zelenega učinka, saj lahko še na isti strani računске knjige preberemo tri dni mlajši zapis o plačilu 15 krajcarjev za odiranje kože telice na isti pristavi.¹⁶ Decembra 1670 smo v računski knjigi gosposčine Negova zasledili tudi zapis o nakupu *stolčnega zlata (geschlagenes Gold)* in kadila za kravo.¹⁷ V računskih knjigah gospostva Gornja Radgona pa smo v dveh obračunskih letih zasledili tudi nakup kamnov »turške soli« (*türrgisches Salz*)¹⁸ za živino.¹⁹

V gospostvu Gornji Grad so za zdravljenje živine v 17. stoletju kupili olivno olje (Zwitter 2014: 215). V več računskih knjigah gosposčine Gornja Radgona (Oberradkersburg) smo zasledili nakup mešanice smole in olja (*Pächöll*) za zdravljenje živine;²⁰ smola bi utegnila predstavljati

9 Gre za nekakšen pripravek iz kafrovca (*Cinnamomum Camphora*). Učinkovine iz kafrovca imajo sicer lokalne protibolečinske učinke, v večjih koncentracijah pa na koži povzročajo rdečico, razdraženost ali vnetje. Za priporočilo dela se zahvaljujem Žigu Zwitteru. Vogl-Lukasser et al., *Lokales Erfahrungswissen über Pflanzenarten*, str. 151.

10 SI AS 768, Gospostva Podčetrtek, Hartenštajn in Olimlje: fasc. 5: *Računska knjiga*, 1641/1642.

11 Lot graškega funta je znašal približno 17,5 g. Maso smo preračunali v skladu z naslednjo formulo: 1 graški funt = 32 lotov = približno 0,56 kg. Če so v gospostvu Negova v obravnavanem času uporabljali graški funt, ni znano. Na Štajerskem je bilo kljub poizkusom vpeljave enotne utežne mere še v drugi polovici 17. stoletja v rabi več različnih utežnih mer (glej Baravalle, *Zur Geschichte des Grazer Maßes*, str. 49–54, 76–78; Baravalle, *Zur Geschichte der Steirischen Maße*, str. 12–23).

12 Pripravek iz številnih zdravilnih rastlin naj bi uporabljali proti zastrupitvam in drugim boleznim. Mitridat se imenuje po antičnem pontskem kralju Mitridatu VI. Evporatorju, ki naj bi zvarek izumil (Goebel, Reichmann (ur.), *Frühneuhochdeutsches Wörterbuch*).

13 SI PAM 1856, Gosposčina Negova: šk. 146/5: *Obračuni*, 12. 7. 1694–12. 2. 1695.

14 V gosposčini Gornja Radgona smo decembra 1667 zasledili tudi nakup živega srebra za svinje (glej StLa, Herrschaft Oberradkersburg: K-19 H112: *Oberradkersburg Pflegersraittung*, 1. 7. 1667–30. 6. 1668, str. 85). Iz vira ni jasno, zakaj so ga kupili, vendar pa Hohberg živo srebro navaja tudi kot uspešno sredstvo proti ušem pri svinjah. Hohberg, *Georgica curiosa*, Bd. II, str. 314.

15 Obstoje negovske pristave ob Ščavnici je v literaturi znan (Horvat, Negova, str. 20, 37, 66, 104). Po ugotovitvah Ivana Frasa, zgodovinarja in nekdanjega arhivista v Pokrajinskem arhivu Maribor, se je ta pristava verjetno nahajala v Spodnji Ščavnici, ki leži severno od gradu Negova. Za pomoč se zahvaljujem arhivistki v Pokrajinskem arhivu Maribor Mojci Horvat, ki mi je posredovala Frasovo določitev lokacije pristave.

16 SI PAM 1856, Gosposčina Negova: šk. 146/5: *Obračuni*, 12. 7. 1694–12. 2. 1695.

17 SI PAM 1856, Gosposčina Negova: šk. 144/1: *Obračuni*, 1. 11. 1670–31. 10. 1671, str. 14.

18 Ni nam uspelo najti razlage, kaj naj bi bila turška sol, gotovo pa ne gre za kuhinjsko sol (NaCl), temveč za drug mineral z osmanskih ozemelj ali pa za natrijev klorid, ki so mu primešali še druge snovi.

19 V letu 1668/1669 so kupili dva kamna »turške soli« in še dva v letu 1670/1671. StLa, Herrschaft Oberradkersburg: K-19 H114: *Schlüßraittung*, 1. 7. 1670–16. 7. 1671; str. 121. StLa, Herrschaft Oberradkersburg: K-19 H112: *Pflegersraittung*, 1. 7. 1667–30. 6. 1668, str. 65.

20 StLa, Herrschaft Oberradkersburg: K-20 H115: *Jahrsrechnung*, 16. 7. 1671–16. 7. 1672, str. 67; StLa, Herrschaft Oberradkersburg: K-20 H116: *Jahrsrechnung*, 16. 7. 1672–16. 7. 1673, str. 69.

neobdelano smolo, vendar to ni edina od možnosti – morda je šlo za terpentin,²¹ izključiti pa ne moremo niti katrana. V neznanih količinah je tovrstno olje za živino kupovala tudi gosposčina Negova.²² V *Georgici curiosi* lahko zasledimo rabo smolnega olja v številne kurativne name, ki vključujejo negovanje zunanjih poškodb goveda. Poškodovana kopita naj bi zdravili z nanosom tega sredstva na mesto poškodbe, kar naj bi spodbudilo celjenje (Hohberg 1682: 283). Praksa zdravljenja živalskih poškodb, tudi poškodb kopit, s smolo je bila razširjena na Vzhodnem Tirolskem na začetku 21. stoletja, kjer so smolo uporabljali tudi kot podlago izboroma nosilko zdravilnih učinkovin (Vogl_Lukasser et al. 2006: 95, 114).

V živinozdravstvu so uporabljali tudi sredstva živalskega izvora. Gosposčina Gornja Radgona je v obračunskem letu 1671/72 za zdravljenje živine (*zur Vich Arznei*) kupila 150 škorpionov,²³ v letu 1672/73 z istim namenom še sto škorpionov²⁴ in nato v letu 1673/74 še sto.²⁵ Kako in katere bolezni naj bi zdravili s škorpioni oziroma s škorpionovim oljem, ni znano. Znano je, da so iz tekočine, ki jo škorpioni izločijo ob piku, v obravnavanem času izdelovali vsaj protistrup (Zwitter 2014a: 635 & Beguš 2018: 58–59). Ponekod na Zgornjem in Spodnjem Kranjskem so v 17. stoletju kupčevali s »škorpioni, iz katerih so v lekarnah izdelovali škorpionovo olje« (Beguš 2018: 58–59). Gospostvo bi lahko škorpionovo

olje izdelovalo samo, morda pa so te živali uporabljali na drugačen način. Po Valvasorjevih informacijah so škorpione lovili v okolici Tržiča na Zgornjem in Šentjerneja na Spodnjem Kranjskem ter jih prodajali na Združeno Nizozemsko, v Anglijo in Francijo (Zwitter 2014a: 635 & Beguš 2018: 58–59).

Zemljiška gospostva so za živinsko preskrbo kupovala in uporabljala tudi druge snovi, z resničnimi ali domnevnimi zdravilnimi učinkovi (Hohberg 1682: 280–281). Pomembne so bile denimo zeli in med. Gosposčina Gornja Radgona je v obračunskem letu 1667/68 za živali na pristavi kupila 13,4 kg²⁶ svišča (*Gentiana*), nato pa še kokoševca (*Vincetoxicum*) in jaščarico (*Peucedanum ostruthium*), obojega skupaj 6,4 kg.²⁷ Prvega februarja 1669 so 12,3 kg svišča kupili za govedo in osle.²⁸ Pričujoči arhivski zapisi omogočajo določanje rastlin zgolj do ravni rodu. Vrsta svišča, in sicer rumeni svišč (*Gentiana lutea* L.), je bila sicer pogosto omenjena kot zdravilo za živali v raziskavi, ki je proučevala poznavanje in rabo rastlin v ljudskem živinozdravstvu na Vzhodnem Tirolskem. V raziskavo zajeti kmetje so še v času študije leta 2006 uporabljali rumeni svišč za zdravljenje želodčnih težav domačih živali (Vogl-Lukasser et al. 2006: 129). Ali so tudi v Gornji Radgoni kupovali ravno rumeni svišč in ali so ga uporabljali za zdravljenje želodčnih težav, na podlagi zapisane ga ni bilo mogoče ugotoviti.

21 Omembo izdelave in prodaje terpentina je bilo v 16. stoletju mogoče zaslediti v mestu Judenburg. Kot je ugotovil Ferdinand Tremel, naj bi tedaj nabirali macesnovo smolo in jo izvažali kot terpentin (Tremel, *Handel der Stadt Judenburg*, str. 120; za priporočilo dela se zahvaljujem Žigi Zwitteru). Terpentini naj bi sicer uporabljali tudi v človeški medicini. Kot omenja tiskani poduk (Unterricht), naj bi ga uporabljali pri izdelavi obliža, ki naj bi ga namestili na mesto ugriza steklega psa. SI AS Gospostvo Krumperk 748: fasc. 6, Zdravstveni predpisi na splošno: *Unterricht*, 3. 2. 1750.

22 SI PAM 1856, Gosposčina Negova: šk. 144/2: *Obračuni*, 1. 11. 1671–31. 10. 1672, str. 39.

23 StLa, Herrschaft Oberradkersburg: K-20 H115: *Jahrsrechnung*, 16. 7. 1671–16. 7. 1672, str. 64.

24 StLa, Herrschaft Oberradkersburg: K-20 H116: *Raitbuch*, 16. 7. 1672–16. 7. 1673, str. 69.

25 StLa, Herrschaft Oberradkersburg: K-20 H117: *Verwaltungs Jahrsraittung Herrschaft Radkher-spurg*, 16. 7. 1673–16. 7. 1674, str. 103.

26 Gospostvo Gornja Radgona je v tem času uporabljalo graško utežno mero (1 funt = 0,56 kg). Po dekretu, ki je izšel 19. januarja 1667 in je določal uporabo graških mer na celotnem območju Štajerske, je štajerski deželni glavar na terenu preveril sledenje določbam dekreta. Gospostvo Gornja Radgona je v tem času potrdilo rabo graških mer (Baravalle, *Zur Geschichte der Steirischen Maße*, str. 13).

27 StLa, Herrschaft Oberradkersburg: K-19 H112: *Oberradkersburg Pflegersraittung*, 1. 7. 1667–30. 6. 1668, str. 80. Pri Hohbergu smo našli recept za pripravek iz kokoševca, komarčka (*Foeniculum*) in rastline repik (*Agrimonia*) ali njene korenine, ki naj bi ga živini dali piti ob pomanjkanju teka (*wann das Rindviehe nicht zunehmen will*). S to tekočino naj bi spirali tudi rane, ki so jih govedu z ugrizi povzročali stekli psi. Hohberg, *Georgica curiosa*, Bd. II, str. 283.

28 StLa, Herrschaft Oberradkersburg: K-19 H113: *Oberradkersburg Pflegersraittung*, 1. 7. 1668–30. 6. 1669, str. 96.

Na naslednji strani računske knjige gosposčine Gornja Radgona bremo še o nakupu 1,7 kg »praškov iz dobrih korenin vseh vrst« (*Pulvers, von allerley guetten Würzen*) za govejo živino, ki naj bi jih pomešali med hrano za dobro zdravje (*für das Rintvich so ihnen zu preservattis*).²⁹ V Hohbergovem priročniku za umno gospodarjenje lahko v poglavju o skrbi za zdravje goveda zasledimo recepte za pripravo raznolikih praškov iz različnih mešanic zmletih rastlin in drugih snovi, ki naj bi jih volom dajali vsaj enkrat tedensko, in sicer zjutraj. V primeru bolezni naj bi jim takšne mešanice dajali od dva do trikrat tedensko (Hohberg 1682: 279–280).

V obračunskem letu 1670/1671 so v gosposčini Negova za živino kupili tudi tobak,³⁰ morda kot odvajalo.³¹ Ista gosposčina je decembra 1676 za živino kupila 1,7 kg medu za čiščenje ustnih votlin in plačala za čiščenje ustnih votlin 24 živali.³² Uporabo medu smo zasledili tudi v *Receptu proti živinski bolezni* – živini naj bi vsako jutro pregledovali jezik in usta; če bi opazili rumene lise ali rane, bi morali tkivo do krvi drgniti s srebrnim ali železnim strgalom, odrgnjeno površino pa najprej natreti s soljo, nato očistiti s kisom in nazadnje namazati z medom.³³

V zgodovinskih virih lahko zasledimo tudi dvoumne zapise o zdravljenju živali, ki nakazujejo na kirurške posege ali na zdravljenje z uroki. Oslu na gosposčini Gornja Radgona naj bi v letu 1671 zrasel nekakšen izrastek oz. ječmen na očesu (*ein grosse Wörzen auf dem Aug gewaxen*), ki mu ga je uspešno odstranil (*abgeschnitten = odrezal*) in pozdravil (*gehielet*) neki Pauernschmitt.³⁴ Opisane zdravljenja očesnega ječmena – kljub

izrazu, ki nakazuje na fizični poseg na očesu – morda ne smemo razumeti v smislu kirurškega posega, temveč morda raje kot zdravljenje z urokom. Med prebivalstvom na Koroškem, Kranjskem, Štajerskem in v Istri je bilo namreč še v 20. stoletju razširjeno zdravljenje – sicer človeškega – ječmena na očesu z zaklinjanjem in oponašanjem gibov za žetje s srpom ali nožem, s čimer naj bi poželi očesni ječmen in ozdravili oko.³⁵

V računski knjigi gospostev Podčetrtek in Hartenštajn za leto 1641/42 so razdelek posvetili dokumentiranju zmanjšanja števila gosposčinskih živali, iz katerega smo razbrali nekaj navedb o bolezni, o tedanjem zdravljenju in ravnanju z bolno živino. Bolne živali so sprva skušali zdraviti, kadar pa se je zdravljenje izkazalo za neuspešno, so živali pokončali. Če so imeli meso za užitno, so ga nasolili ali prekadili, meso bolnih živali pa večkrat podarili svojim služabnikom ali revežem. Tako je 29. decembra 1641 stari kravi mlekarici gospostev Podčetrtek in Hartenštajn otekel vrat in ker jim otekline ni uspelo omiliti, so kravo zaklali, meso pa nasolili in namenili služinčadi. Zapis 11. januarja naslednje leto sporoča, da je tri dni prej, torej 8. januarja 1642, na pristavi zbolel dveletni vol, ki je nehal odvajati blato in vodo. Ko se njegovo zdravstveno stanje kljub zdravljenju ni izboljšalo, so ga zaklali, meso pa pokadili ter namenili za osebje pristave. Nekoliko pozneje, 18. februarja 1642, naj bi se *zmešalo (zerriickt oder thänisch werden)* dveletnemu ali triletnemu voliču, ki so ga po neuspelih poskusih zdravljenja zaklali in porabili za hišne potrebe.³⁶ Gosposčina Negova je v kratkem poročilu o preminuli živini za leto 1725 navedla zakol dveh slabih in bolehnih krav, katerih meso so razdelili med reveže.³⁷ Pri arheološkem izkopavanju v Šentvidu pri Stični so našli

29 StLa, Herrschaft Oberradkersburg: K-19 H113: *Oberradkersburg Pflegersraittung*. 1. 7. 1668–30. 6. 1669, str. 97.

30 SI PAM 1856, Gosposčina Negova: šk. 144/1: *Obračuni*, 1. 11. 1670–31. 11. 1671, str. 24.

31 Jurca omenja odvajalni učinek tobaka, ki naj bi ga v 18. stoletju uporabljali v živinozdravstvu (Jurca, *Hacquet*, str. 78).

32 SI PAM 1856, Gosposčina Negova: šk. 144/5: *Obračun*, 1. 11. 1675–31. 10. 1676.

33 SI AS 764, Gospostvo Ortnek: fasc. 5, Zdravstvene zadeve: *Rezept*, 1683.

34 StLa, Herrschaft Oberradkersburg: K-20 H115: *Jährsrechnung*, 16. 7. 1671–16. 7. 1672, str. 70.

35 Za interpretacijo zdravljenja z zaklinjanjem se zahvaljujem Žigi Zwitteru. Glej npr. Möderndorfer, *Ljudska medicina pri Slovencih*, str. 366; Košir, Möderndorfer, *Ljudska medicina med koroškimi Slovenci*, str. 29.

36 SI AS 768, Gospostva Podčetrtek: Hartenštajn in Olimlje, fasc. 5: *Računska knjiga 1641/1642*.

37 SI PAM 1856, Gospostvo Negova: šk. 146/9: *Ich endts benanter attestire hiemit*, 27. 8. 1728. Poročilo je sicer poudarilo, da v obravnavanem letu ni poginilo več kot 17 teličkov, skoraj kot bi se oskrbnik s tem pohvalil, kar bi lahko nakazovalo na splošno atmosfero v zgodnjem 18. stoletju ob nenehnem pustošenju goveje kuge (glej npr. Spinage, *Cattle Plague*, str. 115–116).

skoraj celotna skeleta dveh krav, ki sta bili zakopani, in sicer najverjetneje konec 17. stoletja. Kravi sta bili pred zakopom zgolj odrti in zakopani skupaj z vsem mesom, ki torej ni bilo uporabljeno za hrano, kar nakazuje na odpoved mesu in zakop živali zaradi bolezni (Porenta et al. 2015: 359–360). V nekoliko poznejšem obdobju silovitih izbruhov goveje kuge v Evropi na začetku 18. stoletja so številni zdravniki in tudi na Kranjskem izdani *Avstrijski živinski red* priporočali zakop za boleznijo poginulih živali, da bi zmanjšali možnosti nadaljnega širjenja bolezni s trupel na živo govedo.³⁸

Omejevanje širjenja živinskih bolezni je vključevalo tudi omejitve gibanja živali, ki so jih predpisale lokalne ali regionalne oblasti. Glavarstvo Bovec je 24. maja 1686 zaradi strahu pred razširitvijo kužne bolezni prepovedalo dogon drobnice iz Kranjske in Koroške, vključno s tisto iz Trbiža (Tarviss), Kokovega (Koggau, Coccau) in Rateč (Racchia, Ratschach) ter drugih krajev, na pašo v Bovško glavarstvo.³⁹ Belopeški urbar iz leta 1636 dokazuje, da so si eno izmed planin na Trenti, ki jih je Anton Melik štel med bovške planine, bovški podložniki delili s kranjskogorskimi in koreniškimi podložniki.⁴⁰ Ob pritožbah Mathesa Pentaza, da so njegove živali zdrave, so prepoved ponovili in dodali, da prehod z govedom ali konji ni prepovedan, ter tako nakazali, da je tedaj razsajala bolezen, ki se je verjetno širila zgolj med drobnico.⁴¹

38 Kanold je v svojem delu o pustošenju goveje kuge leta 1721 priporočal, naj se »poginule živine ne vrže v vodo niti naj se je ne pusti na prostem, temveč naj se jo globoko zakoplje in potreze z živim apnom« (Kanold, *Kurtze Jahr-Historie*, str. 40).

39 AT-KLA 445-C-29.29.3.2, Herrschaft und Kloster Arnoldstein: Fremde Herrschaften und Domänen, Flitsch: *Verbot, dass die Thörler das Kleinvieh in die Alpen treiben*, 24. 5. 1686, folij 15.

40 Za priporočilo obeh del se zahvaljujem Žigi Zwitteru (Melik, *Planine v Juliskih Alpah*, str. 188–189; Mlinar, *Belopeški urbar*, str. 39).

41 AT-KLA 445-C-29.29.3.2, Herrschaft und Kloster Arnoldstein: Fremde Herrschaften und Domänen, Flitsch: *Verbot, dass die Thörler das Kleinvieh in die Alpen treiben*, 24. 5. 1686, folij 15.

SKLEP

V skladu s potrebami po ohranjanju delovne in proizvodne sposobnosti domačih živali so na Kranjskem in Štajerskem v 17. stoletju trgovali s snovmi živalskega, rastlinskega in mineralnega izvora, ki so jih sodobniki uporabljali za zdravljenje domačih živali. Zdravila iz ene ali več učinkovin so kupovali in uporabljali preventivno in kurativno.

Zapisi nakupov zdravil za živali so pogosto redkobesedni in nam le redko odstirajo vpogled v zdravstveno stanje bitij, ki so jim bila namenjena kupljena zdravila, ali nam približajo načine zdravljenja s kupljenimi snovmi. Kombinacija računskih virov in sočasnih priložnikov za umno gospodarjenje nudi mnogo boljše uvide v načine zdravljenja kot vsak od teh tipov virov sam. Brez podatkov, ki jih vsebujejo računске knjige, namreč ne bi mogli niti slutiti, ali so načine zdravljenja, ki so jih priporočali priložniki za umno gospodarjenje, dejansko izvajali. V veliko pomoč pri interpretaciji redkobesednih zapisov o zgodovini živinozdravstva v arhivskih virih so se izkazala tudi etnološka dela, ki so popisovala ljudske zdravstvene prakse na Slovenskem sredi 20. stoletja. Brez opore v arhivskih virih ti podatki ne bi dajali vpogledov v živinozdravstvo 17. stoletja.

VIRI IN LITERATURA

Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana:

SI AS 746, Cistercijski samostan in državno gospostvo Kostanjevica:

– fascikel 4.

SI AS 748, Gospostvo Krumperk:

– fascikel 6.

SI AS 764, Gospostvo Ortnek:

– fascikel 5.

- SI AS 768, Gospostva Podčetrtek, Hartenštajn in Olimlje:
– fascikel 5.
- Kärntner Landesarchiv, Celovec:
AT-KLA-445, Kloster und Herrschaft Arnoldstein.
- Pokrajinski arhiv Maribor:
SI PAM 1856, Zemljiško gospostvo Negova:
– škatla 144,
– škatla 146.
- Steiermärkisches Landesarchiv, Gradec:
Stla, Herrschaft Oberradkersburg:
– Karton 19,
– Karton 20.
- BARAVALLE, Robert (1929): Zur Geschichte des Grazer Maßes. V: *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, letn. 25, str. 10–78.
- BARAVALLE, Robert (1935): Zur Geschichte der Steirischen Maße. V: *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, letn. 29, str. 9–98.
- BEGUŠ, Ines (2018): Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji v zgodnjem novem veku: historiografski pregled po slovenskih pokrajinah. V: Panjek, Aleksander, Lazarević, Žarko (ur.), *Preživetje in podjetnost: Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, str. 51–74.
- BRITOVŠEK, Marijan (1964): *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- DOLENC, Milan (1981): Ljudsko veterinarstvo v zvezi z govejo kugo. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, letn. 52, št. 2, str. 294–302.
- ENGELKEN, Katharina, HÜNNIGER, Dominik, WINDELEN, Steffi (2007): Einleitung. Forschungsstand und Forschungsperspektiven. V: ENGELKEN, Katharina, HÜNNIGER, Dominik, WINDELEN, Steffi. (ur.), *Beten, Impfen, Sammeln: Zur Viehseuchen – und Schädlingsbekämpfung in der Frühen Neuzeit*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, str. 9–20.
- FELIUS, Marleen, KOOLMEES, Peter A., THEUNISSEN, Bert (2011): On the Breeds of Cattle – Historic and Current Classifications. V: *Diversity*, letn. 3, št. 4, str. 660–692.
- GOEBEL, Ulrich, REICHMANN, Oskar (ur.) (1989–2014): *Frühneuhochdeutsches Wörterbuch*. Berlin, New York: W. de Gruyter.
- HOHBERG, Wolfgang Helmhard (1695). *Georgica curiosa aucta, das ist: Umständlicher Bericht und klarer Unterricht von dem Adelichen Land- und Feld-Leben, auf alle in Teutschland übliche Land- und Haus-Wirthschafften gerichtet... und in zweyen absonderlichen Theilen ... vorgestellt*. Nürnberg: Martin Endtner. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-S5KHUYA9> (citirano 10. 6. 2023).
- HORVAT, Mojca (2022): *Gospostvo Negova, kot ga slikajo arhivski viri*. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor. (Spletni dostop: <http://www.pokarh-mb.si/sl/gospostvo-negova-kot-ga-slikajo-arhivski-viri>)
- JURCA, Jože (2003): Balthasar Hacquet in veterinarstvo. V: *Hacquetia*, letn. 2, št. 2, str. 75–84.
- JURCA, Jože (2018): *J. A. Scopoli in živinozdravstvo*. Ljubljana: Veterinarska fakulteta 2018.
- KANOLD, Johann (1721): *Kurtze Jahr = historie von den Seuchen des Viehes*. Budisin: Richter.
- KOŠIR, Pavel, MÖDERNDORFER, Vinko (1927): Ljudska medicina med koroškimi Slovenci. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, letn. 22, snopič 1/2, str. 9–32.
- MARTINČIČ, Andrej (ur.) (2007): *Mala flora Slovenije: ključ za določanje praprotnic in semenk*, 4. izdaja. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije.
- MELIK, Anton (1950): *Planine v Julijskih Alpah*. Ljubljana: Slovenska akademije znanosti in umetnosti.
- MLINAR, Janez (2018): Uvodna študija. V: *Urbarji belopeškega gospostva*. Ljubljana: založba ZRC.
- MÖDERNDORFER, Vinko (1964): *Ljudska medicina pri Slovencih*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

- PALMER, Richard (1985): Medical Botany in northern Italy in the Renaissance. V: *Journal of the Royal Society of Medicine*, letn. 78, št. 2, str. 149–157.
- PORENTA, Sašo, ŠTULAR, Benjamin, TOŠKAN, Borut, MILEUSNIČ, Zrinka, DIRJEC, Janez (2015): Poznosrednjeveško in zgodnjenovoveško najdišče Župnijski dom v Šentvidu pri Stični. Analiza lončenine in živalskih ostankov Stična. V: *Arheološki vestnik*, letn. 66, str. 333–397.
- SPINAGE, Clive A. (2003): *Cattle Plague: A History*. New York: Kluwer Academic/Plenum publishers.
- TOŠKAN, Borut (2016): Povej mi, kaj ješ, in povedal ti bom, kdo si: Živalski ostanki iz poznosrednjeveškega in zgodnjenovoveškega dvorca Grinfels. V: DJURA JELENKO, Saša, SAPAČ, Igor, TOŠKAN, Borut, MIHELIČ Anja (ur.), *Dvorec Grinfels: katalog občasne razstave*. Slovenj Gradec: Koroški pokrajinski muzej, str. 180–194.
- TREMEL, Ferdinand (1947): Der Handel der Stadt Judenburg im 16. Jahrhundert. V: *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, letn. 38, str. 95–164.
- VOGL-LUKASSER, Brigitte, VOGL, Christian R., BIZAJ, Martina, GRASSER, Susanne, BERTSCH, Christian (2006): *Lokales Erfahrungswissen über Pflanzenarten, aus Wildsammlung mit Verwendung in der Fütterung und als Hausmittel in der Volksheilkunde bei landwirtschaftlichen Nutztieren in Osttirol*. (Povezava: https://boku.ac.at/fileadmin/data/H03000/H93000/H93300/Personen/Vogl/1272_VOGL_Wildsammlung03042006.pdf)
- VON DEN DRIESCH, Angela, PETERS, Joris (2003): *Geschichte der Tiermedizin: 5000 Jahre Tierheilkunde*. Stuttgart, New York: Schattauer.
- ZWITTER, Žiga (2014): Agrarna zgodovina podložnikov dveh gospostev med Podjuno in Menino v 16. in 17. stoletju. V: MIHELIČ, Darja (ur.): *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine*. Ljubljana: Založba ZRC, str. 207–229.
- ZWITTER, Žiga (2014): Okolje na Kranjskem v 17. stoletju po Slavi vojvodine Kranjske. V: WEISS, Janez (ur.): *Studia Valvasoriana: zbornik spremnih studij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre Deß Hertzogthums Crain v slovenski jezik*. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, str. 611–702.
- ZWITTER, Žiga (2020): Eine Wissensgeschichte der Wiesen und Weiden im Südstosten der Alpen im 16. und im frühen 17. Jahrhundert. V: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, letn. 128, št. 1, str. 49–82.

MASKA (KOZA) IN KOLEDOVANJE V ROMUNSKIH OBIČAJIH

Florin Cioban, Ioana Jieanu

UVOD

Romunsko koledovanje je večplastna predstava, saj pri njenem nastajanju sodeluje več jezikov: besede, glasba, gibi, ples in umetniške uprizoritve. Vsi ti komunikacijski sistemi prispevajo k predstavi sočasno, drug za drugim, ali pa se med seboj izmenjujejo.

Tradicionalnemu koledovanju dajejo sinkretičen značaj večdelni elementi, ki drug drugega pogojujejo in nase medsebojno vplivajo, skupaj pa ustvarijo celoto na ravni makrostrukture: božične pesmi, glasbila, plesi, maske, preobleke. Prenos sporočila se lahko v polnosti zgodi le, če se naštetih elementi pojavijo skupaj. Zato je ločitev oziroma izolacija določenih mikrostruktur od celote z namenom njihovega proučevanja mogoča le v teoriji; posamezni elementi dejansko tvorijo nedeljivo celoto. Povsem logično je, da enako pozornost kot maskam in preoblekam, ki imajo očiten dramski značaj, posvetimo tudi elementom, ki pravzaprav v svojem bistvu niso dramski, pač pa lirski ali pripovedni; nekateri k sporočilu prispevajo manj, drugi več, le skupaj pa dajo koledovanju pridih spektakla.

Vas postane velik oder, ki ima pri razvoju karnevala več vlog, je oder, na katerem skupina mladih fantov odigra svoje vloge. Slednji pa so le glavni kolektivni igralci v širšem sociodramatskem dogajanju, v katerem na različne načine nastopa množica moških, žensk ter domišljjskih bitij. V celotni vasi, v kateri se dogajanje odvija, pa vas ni le oder, temveč včasih tudi občinstvo, igralec, režiser ali dramatik. Vaščani se običajno zavedajo, da ustvarjajo predstavo oz. karnevalsko uprizoritev in da v njej igrajo.

KOLEDOVANJE S »KOZO«

Mimične igre, v katerih je glavni rekvizit živalska maska, so razširjene po vsem svetu in so zelo raznolike; tudi v Srednji in Vzhodni Evropi jih pogosto srečamo. Proučevanje mask in njihovega odnosa z mimičnimi igrami, ljudskim gledališčem in ljudskimi običaji so bile predmet mnogih raziskav, med katerimi jih je bilo nekaj tudi interdisciplinarnih. Občudovanja vredna bibliografija je dokaz, da je to področje vertikalno in horizontalno temeljito raziskano (Buhociu 1979, Crețu 1980, Bârlea 1981, Micle 1996). Ena izmed bolj razširjenih mask je koza, povezana z likom, imenovanim »rourita« oz. »slepec«, čigar obstoj v Evropi je izpričan že v antiki.

Mircea Eliade (1992: 69) opozarja na povezavo z antiko in na to, kako vztrajna je v romunski kulturi legenda o lovu na vola in njegovem žrtvovanju, kar je del preizkusa junaštva z mnogimi pomeni: je iniciacijski ritual, povezan z Mitrinim misterijem ali pa z abstinento lokalne oblasti oz. s kolonizacijo neznane dežele (ustanovitvena žrtev); vsi ti pomeni so izpričani tako na Madžarskem kot tudi v starem Orientu, na Mediteranu in na območju Romunije.

Obredi, miti in legende z dako-romanskega območja so del lovske kulture, toda podobno kot pri sosednjih narodih lahko »lovska ideologija postane pastoralna ideologija«, pojasnjuje Mircea Eliade (1980: 164), ki z obrednim lovom in žrtvovanjem zveri poveže druge romunske običaje predkrščanskega izvora, kot je na primer obred »cervulum facere« (Eliade 1980: 37), ki soobstaja z obrednim preoblačenjem v kozo ali pa ga ta nadomesti.

Lovski motiv, ki ga je navdahnili najstarejši poklici, se je v primitivnih skupnostih izrazil v obliki nastopov z dramskim značajem, v katerih se je čudodelni značaj združil z elementi ljudskih predstav. Hkrati z razvojem pastirstva in kmetijstva na karpatsko-donavskem območju so se

predstave z maskami preusmerile h kmečkimi praznikom, kar pojasni, zakaj je živalska maska tako zelo razširjena predvsem v času zimskih praznikov, saj označuje začetek novega obdobja rasti in razvoja.

V karpatsko-donavskih deželah predstavlja podoba živali, ki jo dosežemo tako, da se preoblečemo vanjo in uprizorimo nemo predstavo, prizore iz življenja živali, ki živijo na teh področjih: v gorah – jelena, v hribih – koze in konja, v dolini – lisice, volka, štorcklje, v pokrajini Dobruđa – kamele.

Dramska podoba koze se razlikuje od vseh omenjenih mask iz mimičnih iger; v nasprotju z njimi predstavlja mitološko žival, ki je ločena od resničnosti in po navadi predstavlja abstrakten simbol za plodnost zemlje. Podoba koze predstavlja mitološko žival, ki so jo poznale vse stare kulture na območju sredozemske kotline, predstavlja dobro znamenje, je vesela maska, ki se pojavlja v času novoletnih obredov. Do neke mere je podobna podobi divjega kozla, Traghelafa, »zveri, ki ne obstaja«. Večplastni značaj mask so navdahnili obrazi določenih ženskih božanstev: telica je istočasno ženska in božanstvo, v gledališču je upodobljena v obliki rože, ki je sposobna tako oplajati kot tudi nositi plod. Na začetku je bil demon, ki ga je predstavljal, verjetno povezan z zdravjem vseh, nato pa je z razvojem pastirstva in kmetijstva telica prevzela vlogo božanstva »rodovitnosti polj in živine ter postala božanstvo univerzalne plodnosti« (Caraman 1934: 84).

Značilnosti koledovanja s kozo

Dokumentarni viri o kozi izvirajo iz 18. stoletja in kozo predstavljajo v vlogi preprostega teatralnega plesa, ki ga plešeta dva lika: koza (*turca*) in starec (*blojul*) ali moški, ki nosi pisana oblačila in je našemljen v žival, največkrat v ptico (*brezaie*). Najprej je bil v kostum oblečen lik starca videti kot štorcklja in je predstavljal fantazijsko podobo živalskega idola,

kar izvira iz antične koze (*turca*) oz. *brezaie*. Sčasoma v kostum oblečeni lik dobi človeške lastnosti in podoba veselega starca, ki spremlja žival oz. ptico, predstavlja nemi lik. Ko lik prevzame človeške lastnosti, postane njegova nema podoba komična. Lik je manj prisoten v romunskih moških ljudskih plesih, sčasoma pa izgine.

Kozino telo je sestavljeno iz delov več živali: je štorcklja z jelenjimi rogovi ali jelen s štorckljinim kljunom, hkrati pa je podobna drugim pticam oz. rogatim živalim. Kozica (*turca*) iz Transilvanije, še posebej iz Bihorja, ne predstavlja resnične živali in je nikoli ne uprizarjajo izven obdobja koledovanja; kozica iz Moldavije in *brezaia* sta izgubili svoj koledniški značaj, njuna vloga se je omejila na mimične in komične kretnje. Kar zadeva likovno podobo maske in kontekst, v katerem se pojavlja, ter repertoar koledniških pesmi, je predstava s kozo zelo podobna tisti z jelenom.

Nekateri motivi, kot je na primer lov na jelena ali kragulja, se pogosto pojavljajo v obeh oblikah koledovanja (s kozo in z jelenom); zanimivo je, da tema koze manjka v repertoarju koledovanja s kozo, prisotna je le v *Kozini pesmi*, kratkem besedilu, ki je podobno duhovitim distihom, ki jih koledovalci vzklikajo med plesom. Dejstvo, da podobni motivi obstajajo tako v pesmih o kozi kot jelenu, kažejo na skupen izvor.

Prve informacije o uporabi mask izvirajo iz 5. stoletja in so se ohranile zahvaljujoč cerkvenim oblastem, ki obreda *cervulum* oz. *vitulum facere* niso odobravale in so ga stigmatizirale. Enak sovražen odnos Cerkve do ljudskih obredov z maskami in preoblekami se bo stoletja kasneje odrazil v določenih odredbah in razglasilih.

Kljub ukrepom, ki so jih sprejeli, so se zgoraj omenjeni običaji uspeli obdržati do današnjih dni. Ponovni pojav običajev iz lokalne folklorne zakladnice se je morda zgodil ravno zaradi nestrpne vpeljave teh odredb, še posebej ker bi boj, ki so ga kalvinisti začeli proti vraževerju, lahko razumeli kot denacionalizacijski boj proti romunskemu narodu v Transilvaniji.

Obredna pojedina

V opisu koze (*turca*) je posebna pozornost namenjena pojedini in kozini miloščini, ki je sama po sebi spektakularen dogodek. Pojedina je skupen obed, h kateremu dekleta povabijo na tretji dan božiča.

Koza sedi za mizo med dvema dekletoma; poleg vsakega dekleta sedi fant, sedijo torej v parih. Koza večkrat zapleše ples, ki je po njej dobil ime: pred obedom, med obedom in na koncu. Ko je pojedina pripravljena, si koza sname masko in jo z obrazom navzdol položi na mizo, da si je ne bi nadel hudič. Na prvi dan novega leta se ples preseli na ulice in koza umre, pravzaprav jo na križišču ustrelji eden izmed fantov v skupini. Čeprav gre za pogreb *pogana*, sledi prizor pogreba z duhovnikom, pogrebci itd. »Mrtva« koza oz. moški, ki nosi masko, si masko sname. Sledi kozina miloščina oz. skupen obred, na katerem so prisotni isti ljudje kot na pojedini, le da tokrat dekleta fantom postrežejo hrano, ki so jo prinesla.

Koledovanje s kozo je tesno povezano s koledovanjem v božičnem obdobju. Besedilo koledniških pesmi ima večinoma versko vsebino, toda poudarek ni na veri, temveč kozinem plesu. Cerkvene oblasti so namreč prepovedale običaj koledovanja s kozo, ne pa tudi pesmi.

Liki v kozji igri

Mlad fant, ki lahko tudi hodi (pleše), nosi kozjo masko. Obleče se v rdeča oblačila, na glavi ima lisičjo kožo, rdeče blago in rumene zvončke. Da bi bil videti lepo, je okrašen z več vrstami trakov in vrvic. Maska ima oči, palico, ki je pritrjena na glavo. Kozo spremljajo bobnar, dudar s koso in trije drugi fantje, ki se s kozo izmenjujejo.

Kozino spremstvo sestavljajo še dva ali trije pevci, njihovo petje usklajuje duhovnik. Vsi se po obrazu namažejo s sajami in se oblečejo v razcapana oblačila; nosijo ponošene klobuke, okrašene z gosjimi peresi. Ta nabor likov se ne razlikuje dosti od tistega v Banatu, kjer je prav tako prisoten duhovnik, oblečen v dolgo črno oblačilo, pojavi se tudi cigan, oblečen v razcapana oblačila in s počrnjenim obrazom, rogati hudič z železnimi vilami in zajčjimi ušesi, dolgim črnim repom, ter izvidnik oz. dudar.

Zgradba igre

Skladno s sodobnimi metodami lahko poudarimo tridelno zgradbo koledovanja s kozo, ki je tudi na splošno tipična za koledovanje in jo lahko razdelimo na: 1) koledovanje; 2) kozin ples; 3) ples z dekleti v hiši. Tudi kozin ples je sestavljen iz treh delov: a) kozin ples, b) pogovor med vaškim županom in policisti ali pogajanje o ceni koze ter nesporazum, ki mu sledi usmrtitev koze in njeno vstajenje od mrtvih (preden vstane, se zgodi razposajen pogovor); c) nadaljevanje plesa s še večjim veseljem. Običaj kot celota je sestavljen iz treh delov:

- 1) oblačenje koze in pevske vaje za pesmi, ki jih pojejo pri kozini hiši ali na večernih družabnih prireditvah;
- 2) koledovanje samo, tj. koledovanje od hiše do hiše in
- 3) poroka na koncu predstave, ki je v marsičem podobna pravi poroki.

Enaka tridelna zgradba je značilna za repertoar koledniških pesmi, ki jih lahko glede na temo razdelimo v tri glavne skupine: laične pesmi, apokrifne pesmi in cerkvene pesmi.

Simbolika likov

Pri kozi so v skladu s tradicijo poudarjeni njeni satanistični simboli, ki jih lahko opazimo v nizu podrobnosti na preobleki, v kozinem obnašanju in kretnjah, ki so del njenega plesa: zajčji kožuh ima stare satanistične pomene, obleko se šiva na nedeljo, obvezna je nemost človeka v kozji preobleki, obenem pa tudi najboljši igralci koze ne gredo v cerkev, da bi prejeli evharistijo (določeni običaji to sicer zahtevajo pred in po praznikih).

Teatralni značaj ni omejen le na predstavo z maskami, pač pa ga lahko zaznamo na vseh ravneh in v vseh trenutkih karnevala. Pojedina se imenuje tudi *poroka*, zato v okrožju Bihor dve osebi pri koledovanju s kozo vabita goste na poroko, dva fanta z dolgim jezikom in hitrimi nogami hodita od hiše do hiše in ljudi vabita na zabavo. Povabljeni pa so le tisti, ki so v svojo hišo sprejeli kozo. Fanta sta oblečena v lepa oblačila, nosita klobuke, okrašene s peresi, torej znamenje, da sta gosta na poroki. Njunjo povabilo na zabavo je enako uradno kot povabilo na poroko. Poleg teh značilnosti koza iz Bihorja vsebuje dramske prvine, ki so močno prežete z namigi, zaradi česar je to najbolj spektakularen običaj v času zimskih praznikov.

Ob pozorni analizi se koledovanje s kozo razkrije kot resnična predstava, saj vsebuje vse elemente dramske igre: uprizarjajo jo na podlagi resničnega scenarija, ki izvira iz tradicije, ki se je ohranila vse do danes. Tako kot pri vsaki gledališki igri tudi tu prizori vsebujejo dramatične trenutke, predstava je sestavljena iz konflikta, zapleta in razpleta, v njej nastopa veliko število likov s točno določenimi vlogami – umetniško ali praktično in organizatorsko, lahko imajo glavno vlogo ali pa stransko oz. epizodično vlogo, vsebuje glasbeno spremljavo, številno aktivno občinstvo, ki je močno vpleteno v razvoj ljudske predstave, režiserja, ki daje navodila neposredno ali pa iz ozadja, ter obširno prizorišče na prostem oz. na dvorišču gostitelja. Celotna zgradba predstave, ki je

navidezno toga, je dejansko zelo elastična, saj soobstajata upoštevanje načrta in improvizacija, kar zagotavlja, da je sporočilo sprejeto in da je predstava uspešna. Ta kompleksna oblika ljudske predstave zahteva, da pozorno analiziramo vse njene sestavne dele, kar sledi v nadaljevanju.

V skupinah godcev iz Bihorja in drugih delov Ardeala je glavni lik koza, ki je vodja procesije oz. svojega spremstva, je »vaška županja« oz. »županja«, a vlogo vodje ima bolj z zemeljskega kot s hierarhičnega vidika.

Zdi se, da je skupino fantov dolgo nazaj spremljala le ena maska (koza); to vsaj trdijo dokumentarni viri v zvezi s kozo (turca), ki se nanašajo na najzgodnejšo stopnjo običaja, druge maske iz spremstva, komične oz. groteskne karnevalske maske, ki se v nekaterih krajih na jugu okrožja Bihor pojavljajo občasno, pa so novejši pojav.

Lesena glava maske je bila prekrita z lisičjim oz. zajčjim kožuhom z bikovimi oz. ovnovimi rogovi na vrhu glave, povezanimi z vrsto ogrlic, zvoncev, zajčjih ušes, ter je imela dolg gobec s premično spodnjo čeljustjo. V vseh predstavah, ki so podobne predstavi s kozo in *brezaio*, je osrednji element živalska glava z ropotajočim lesenim gobcem, ki ga premika fant. Glava maske je narejena tako iz elementov, ki jih je navdahnila lokalna favna, kot tudi elementov, ki pripadajo določenim mitičnim podobam, zato je maska večplastna, ima večpomenski značaj in lahko pomeni karkoli.

Na isto masko lahko na podlagi etnografske skupine, v katero spada, gledamo kot na boga, demona, svetnika, junaka, ali pa le na teatralno masko, ki je popolnoma desakralizirana, sekularizirana in katere namen je le zabavati gledalce.

Kozina maska

Kozina glava je prekrita z rdečim blagom oz. z rdečim blagom z belimi pikami. Blago je veliko in tako dolgo, da sega do prstov na nogah, imenuje se *obleka*. Okrašeno je z zajčjimi repi ter barvnimi papirnatimi trakovi, ki spominjajo na večbarvne trakove iz blaga, ki so krasili maske v antiki in se tudi kasneje pojavljali na nekaterih maskah v srednji in zahodni Evropi.

V nekaterih krajih kozina obleka ni rdeča, temveč je narejena iz ovčje oz. kozje krznene krpanke, rdeča barva ostane na glavi, zgornji čeljusti kože ter na ustnem nebu in jeziku. Starejši opis kozine maske, ki izviraja približno iz leta 1872, jo opisuje kot masko s štorčljino glavo in telesom, prekritim z odejo iz večbarvne tkanine. To pomeni, da je bila v najzgodnejši fazi kozina maska narejena doma, kot je bilo to v navadi, iz tkanin, tanih na statvah. Šele kasneje so se z razvojem tekstilne industrije pričele uporabljati tkanine, izdelane v tovarnah.

Kozina maska je bila narejena na tradicionalni način, saj so ljudje upoštevali določena pravila, ki jih je narekovalo ljudsko izročilo. Okrasitev maske je od vaških deklet zahtevala, da uporabijo veliko domišljije, k okrasitvi pa so prispevali tudi drugi ljudje, ki so bili za to izurjeni. Pri šivanju kozine maske in mask drugih stranskih likov, ki jih bomo omenili, so bili uporabljeni naslednji materiali: les, ovčja ali kozja koža, ljudske tkanine ali rdeča tkanina, barvni papir, različni dodatki, ličila, saje za počrnitev obraza, moka, pepel, itn.

Koza igra nemo vlogo, odsotnost govornega jezika se nadomesti s plesom in pantomimo, ki sta zelo izrazna in imata pomene, ki so se iz starih magičnih pomenov plodnosti in rodovitnosti razvili v pomen, ki ga ples in pantomima izražata danes, in ima spektakularni značaj.

Koza zaradi svoje demonske narave spada v posvetno sfero, drugače kot koledniki, ki s svojim obnašanjem in repertoarjem pesmi spadajo

v sakralno sfero. Zato se je koza na začetku pojavljala kot nenavaden in osamljen lik, ki je drugačen od skupine, saj je v svojem bistvu v konfliktnem odnosu s skupino (spremljevalci in gledalci); zgodi se torej situacija, ki zmanjšuje vlogo scenarista, saj sta mu zaplet in konflikt že ponujena. Opazimo lahko, da se ljudska domišljija ne omeji le na ta zaplet, kajti medtem ko se igra odvija, si igralci izmislijo še druge zaplete: krajo kože in plačevanje odkupnine zanjo, določene ovire in preizkušnje, ki jih mora koza premagati.

Ker gre za zahtevno vlogo, kože ne more igrati vsak fant v vasi, prav tako mora biti več igralcev, ki so pripravljene prevzeti vlogo igralca kože, ko se ta utruje. Nekateri igralci kože so bili zaradi svojega mojstrstva slavni tudi v sosednjih vaseh in njihova slava je trajala več generacij. Poleg tega, da je moral biti igralec kože dober plesalec in da je moral biti vzdržljiv, je moral tudi zelo dobro poznati vaščane, tj. gostitelje, pri katerih je koloval, in vedeti, kako jih prepričati, da mu dajo denar.

Slika 1: Kozina maska

Stranski liki

Število kozinih godcev in tistih, ki nosijo maske, se iz kraja v kraj razlikuje. Stranski liki imajo različna imena, ki jih je navdahnila lokalna administrativna hierarhija, imajo mnogo vlog in se pojavljajo tudi pri drugih vrstah koledovanj. To so na primer: vaški župan, blagajnik, natakar, policisti, trobentač, bobnarji, pevci, skupina godcev in drugi nenavadni liki.

Pri koledovanju s kozo prevzame vaški župan kozino odgovornost, je vodja godcev, sprejema darila in recitira poročne pesmi in je resnični režiser predstave. Njegova preobleka je sestavljena iz tradicionalnega prazničnega kostuma z znamenji, ki ga ločujejo od ostalih: tribarvni KAJ? ob nogi in tribarvni pas.

SCENARIJ ČLOVEŠKO-ŽIVALSKEGA KARNEVALA

Karneval temelji na natančni organizaciji, prizori si sledijo v pravilnem zaporedju, dogajanje je napeto in v skladu s tradicionalnim vzorcem, ki ni nespremenljiv ali neobčutljiv za novosti. Ta je elastičen in odprt za spremembe, saj tradicija in inovacije sobivajo v skladu z načelom »boja nasprotij«. To protislovje obstaja med različnimi koncepti in obenem na ravni vsakega posameznega koncepta. Tovrstna koncepta sta, med drugim, obred in mit, ki sta se na določeni točki ločila, ker se je eden od njiju (obred) nagibal k posodabljanju, drugi (mit) pa se je nagibal k ohranjanju starih vzorcev, kar je imelo kasneje vpliv na umetniški običaj, saj so se na eni strani razvile ljudske predstave, na drugi strani pa t. i. zgodba. Ko so ljudje sanjarili o tem, da je prisotnost junaka, prednika, totema mogoča, so pozabili na pripovedni čas, to dejstvo pa je ustvarilo iluzijo

vrnitve oz. je to bil primeren trenutek za spektakularne karnevale (Eliade XXXX). V epu se je pripovedni čas ohranil kot artefakt, karnevalska predstava pa je uporabila masko. Posledica tega ni bila le živahnost, pač pa tudi senzacionalnost sprevoda. S pomočjo maske postane prisotnost totema-junaka otipljiva in se dogaja v sedanjosti.

Pri koledovanju s kozo se načina ne izključujeta, temveč soobstajata kot sinkretična celota v popolni harmoniji: predstava z maskami se meša z zgodbami, opisna poezija in poezija koledniških pesmi sta združeni v etnografsko celoto. Tako na ravni celote kot tudi na ravni njenih sestavnih delov lahko opazimo, da so prvine natančno organizirane, določene s tradicijo in usklajene v skladu s sintagmatično in paradigmatično osjo.

Prizori predstave

Enako tridelno zgradbo lahko opazimo na ravni vsakega sestavnega dela običaja. Prvi del običaja je stopnja priprave. Drugi pomemben del običaja je t. i. koledovanje s kozo, ki se dogaja v skladu z znanim scenarijem, ki ga določa tradicija, a je tudi odprt za novosti in improvizacije, ki se zgodijo ob vsaki ponovitvi običaja, kar vodi v veliko raznolikost oblik. Tako igralci kot tudi gledalci sodelujejo pri uresničevanju scenarija; igrajo v igri, ki je vsem znana in hkrati polna nepredvidljivih prvin.

Koza se med hojo obnaša nenavadno: z gobcem ugrizne ljudi, nekemu izprazni žepe, v splošno zabavo prisotnih prestraši nekaj otrok. Eden izmed fantov v množici na kozino glavo vrže krog in tako odgovori na izziv, drugi fant pa pred kozo postavi snežaka, ki ga ta po pozornem preučevanju podre s kljunom in potem išče tistega, ki je snežaka naredil; ljudje ga izdajo in lov se začne. Tako se je spontano rodilo bistvo zapleta oz. močnega dramatičnega konflikta, ki je včasih nepozaben in odmeva

še v čas po praznikih. Najbolj dramatičen trenutek koledniškega spreveda je ustrelitev koze. Nenadoma jo ustrelijo s pištolo in koza obleži mrtva. Glasbeniki pojejo žalostinke, potem pa čez nekaj trenutkov koza skoči v zrak, spet stopi na noge, kljun premika v ritmu glasbe ter poskakuje gor in dol, kolikor le more, da trese zvonce in okraske. Tako na vaški ulici koza mnogokrat zaporedoma umre in ponovno oživi; isti prizor ponovi v vsaki hiši.

Spet drugič pa koza ne vstane s tal, dokler ne pride lik duhovnika, ki ima pridigo, in dokler je ne objokujejo pogrebci. Med potjo pevci pojejo vsele in zabavne pesmi ter tako sprevedu dajo značaj, ki je specifičen za poročne sprevede.

V tem veselem vzdušju vsesplošne sreče se začne kozin ples, ki je poseben ples s kratkimi, odrezanimi gibi, prestopanjem na mestu, pri katerem uporablja koza tudi leseno nogo; ples je zelo težek zaradi maske (ki je težka in ni dovolj zračna, temveč topla in zadušljiva) in zaradi pokrčenega položaja, številnih skokov, upogibanja, obračanja in ritmičnega ropotanja z lesenim kljunom. Ples je edinstven, izključno obreden in ga ne uprizarjajo v drugih okoliščinah.

Koza (*turca*) je ves čas predstave povsem nema in z ljudmi v svojem spremstvu komunicira le z znaki. Nemost je ostanek iz antike in spominja na nekatere ezoterične kulture.

Z melodičnega vidika se instrumentalni repertoar kozine predstave ne pojavi v plesnem repertoarju in ima točno določene tone z nekaterimi prvinami, ki so specifične za repertoar z drugih ljudskih področij.

Poleg deritualizacije običaja in osvobajanja od nadvlade mita nemost maske v sebi ne skriva nobene skrivnostnosti in ne vzbuja strahu; če igralec koze ostaja nem, je to zato, ker želi poskrbeti za še več zabave.

Kozin ples, zlasti pa simulacija kozine usmrtilve predstavljata prinašalca veselih praznikov. Obe dejanji zahtevajo in nagradijo ljudje, ki so prisotni v hiši gostitelja, pa tudi mimoidoči na ulici. Tudi to funkcijo danes redko srečamo, umaknila se je zabavnemu delu predstave, ki je postal vodilen.

Teatralna plat karnevalske skupine, katere del je koledovanje s kozo, je primarna, kajti sestavne prvine so v svojem bistvu teatralne: pesem, ples, vpitje in kričanje (v vsaki hiši, na ulici, ob vsakem prazniku, sredi vasi), tradicionalna folklorna znamenja veselja in sreče.

Uprizoritvi treh sekvenc kozinega plesa sledi ples z dekleti, ki ima dvojno funkcijo: pozdravljanje praznikov in zabava (to drugo se zgodi na uprizorjeni poroki).

»Bulciugul« ali poroka

Kozina poroka (miloščina) je zadnje dejanje scenarija, najpomembnejši trenutek celotnega praznika, in je nekakšna svečana predstava, ki večinoma temelji na istem scenariju. Potem ko na prvi dan novega leta (včasih prve tri dni) tisti, ki vabijo ljudi na poroko (pozvačini), uradno povabijo ljudi, tako kot je to običajno pri poroki, se v hiši gostitelja (zadnje čase je to kulturni dom) zgodi kozina poroka. Izraz poroka, sopomenka za »bulciugul« vsebuje simbolična pomena plodnosti in rodovitnosti. Z vidika zgradbe se v dogajanju na poroki ponovi scenarij s koledovanja: koledniške pesmi, ovacije, kozin ples, kozina smrt in odstranitev maske ter nato zabava.

Zadnji del zabave je prehod z obrednega v vsakodnevni plan, v katerem se skupnost ponovno združi ob koncu praznikov.

Zgradba pojedine na koncu poroke ima drugačne značilnosti kot koledovanje, in jo določijo okoliščine in trenutek, v katerem se ta zadnji prizor celotne predstave zgodi. Vrhunec »bulciuga« se zgodi, ko si igralec koze (*turcaş*) sname masko in razkrije svojo pravo identiteto; to je tudi zaključno dejanje, ki sporoča, da se je obredni svečani praznik končal tako za skupino fantov kot tudi za celotno vas.

Skupina igralcev in skupnost

Odnos med skupino in skupnostjo je podoben odnosu med igralci in občinstvom, a se od njega v nekaj značilnostih tudi razlikuje; določa ga bližji in bolj oseben odnos med skupino in vaško družbo. Skupina je enota celotne skupnosti, kajti vsaka hiša je v pomanjšanem merilu projekcija iste skupnosti. Skupina med tradicionalnimi prazniki poskrbi za zabavo in spektakel, hkrati pa je tudi nosilka sporočil iz preteklosti in vzpostavlja dobro življenje, red in solidarnost med ljudmi ter vsakemu izmed njih želi uspeha in zdravja. Odnos med skupino in skupnostjo je zgrajen po načelu, na katerem so v preteklosti temeljile naše vaške skupnosti: vsi za enega in eden za vse. Očitno je torej, zakaj razdalja med skupino in vaščani ni enaka, kot je tista med igralci in občinstvom; to razdaljo skušajo režiserji v sodobnem gledališču zmanjšati z različnimi metodami.

ZAKLJUČEK

Da bi pravilno ponovno ovrednotili običaje, moramo podrobno poznati njihovo slovnico. To pomeni, da z razčlenbo in sistematizacijo presežemo to, kar nam je ponujeno empirično, pomeni, da določimo njihovo zgradbo in odkrijemo njihov pomen. Vsi tisti, ki delajo na področju

kulture in želijo obogatiti repertoar svojih nastopov, morajo razumeti kodo in besedišče vsakega običaja. Videti ju morajo kot sporazumevalno dejanje, ki ga tisti znotraj neke kulture (tj. ljudje v tradicionalni družbi) dobro poznajo. Pa vendar, tudi če poznamo običaje, ker smo del družbe, lahko to predstavlja določene težave, saj so običaji sporazumevalna dejanja z večplastnim, polivalentnim značajem in ponujajo veliko možnosti za interpretacijo, zaradi česar so se sčasoma razvile njihove različne vloge. Običaji so osnovani na določenih prepričanjih in predstavah, a so se vedno razvijali postopoma: od empiričnega znanja, pridobljenega z izkušnjami, do prevlade magičnih, verskih prepričanj in vraževerja, ter nato do običaja z obrednim namenom in na koncu spektakla. Mircea Eliade (XXXX) je razložil, da so v jugo-vzhodni Evropi miti, obredi in stare predstave pomenili velik upor pritiskom Cerkve. Temu Mihai Pop (1976: 98) dodaja: »Res je, naša folklorja je zelo dobro ohranila mnoge mite in stare običaje.« Do nedavnega je človek iz tradicionalnih vasi živel v svetu mitov z antičnim izvorom. A ta svet mitov je zanj pridobil nov pomen. Življenje s tem svetom je razpoznavni znak ljudi v teh krajih in predstavlja nekaj bistvenih značilnosti njihove kulture. Našim vaščanom je uspelo, da so iz lokalne tradicionalne kulture, s katero so stari miti popolnoma združeni, ustvarili razpoznavni znak svojega lokalnega značaja, na katerega so ponosni in si ga tudi močno želijo ohraniti. To je izjemen način za ohranitev etnične narave njihovega lastnega narodnega jaza.

V preteklosti so imeli miti obredni pomen, danes pa so pridobili nov nacionalni pomen, ki močno poudarja njihovo sekularno vrednost. Miti so se pojavili iz potrebe po uravnavanju odnosa med človekom in naravo oz. odnosa med človekom in družbo, potrebe po urejanju človekovega življenja s pomočjo običajev iz dobro organiziranega in koherentnega sistema, ki mu, z besedami sodobne antropologije, vlada »logika občutljivosti«. Z izrazom logika občutljivosti Claude Levi-Strauss (1970: 11) pojmuje »tisto lastnost občutljive logike, da ne doseže meta-jezikovne ravni, poznavanje človekovega osebnega znanja«. Ljudje v

tradicionalnih kulturah imajo dobro in jasno izoblikovano poznavanje sveta, a ga še niso pretvorili v teorije. Kar zadeva področje znanja, ga dojemajo na enak način kot svoj materni jezik, ki ga poznajo do potankosti, ne da bi teoretično poznali njegovo »slovnico«. Za to situacijo Levi-Strauss uporabi izraz »posredno«, ki je nasprotje izraza »neposredno«, s katerim označuje teoretično znanje jezika.

VIRI IN LITERATURA

BÂRLEA, Ovidiu (1981): *Folclorul românesc*. I. Bukarešta: Minerva.

BUHOICIU, Octavian (1979): *Folclorul de iarnă, ziorile și poezia păstorească*, București: Minerva.

CARAMAN, Petru (1931): Substratul mitologic al sărbătorilor de iarnă la români și slavi, Iași: Institutul de Arte Grafice „Presa bună“.

CREȚU, Vasile (1980): *Ethosul folcloric - sistem deschis*, Temišvar: Facla, Timișoara.

ELIADE, Mircea (1980): *De la Zalmoxis la Genghis-Han a Ghenghis-Han*, București: Editura Științifică și Enciclopedică.

ELIADE, Mircea (1992): *Istoria credințelor și ideilor religioase*, București: Editura Științifică., p 69

MICLE, Aneta (1996): *Mimic și dramatic în folclorul bihorean*, Oradea: Biblioteca Revistei Familia.

POP, Mihai (1976): *Obiceiuri tradiționale românești*, București: Institutul de Cercetări etnologice și dialectologice.

STRAUSS, Claude Levi (1970): *Gândirea sălbatică*, București: Editura Științifică.

SEZNAM SLIK

Slika 1: <https://mariustuca.ro/obiceiuri-si-traditii/traditii-si-superstitii-ce-semnifica-obiceiul-mersului-cu-capra-51472.html> (citirano 25. 7. 2023).

PODOBNOSTI IN RAZLIKE V ZGRADBI UDOMAČENIH ŽIVALI IN ČLOVEKA

Jana Brankovič

ZAKAJ UDOMAČITEV ŽIVALI?

Skozi človeško zgodovino so razvoj civilizacij spremljali poskusi udomačitve različnih živali za raznovrstne namene: od osnovnih človekovih potreb za preživetje, kot so prehrana (meso, mleko, jajca, čebele), transport, vlek in bojevanje (konj, govedo) ali za zaščito sebe in pridelka (psi, mačke), do različnih surovin in dekorativnih materialov (maščoba, vosek, peresa), ljubiteljskih in družabnih namenov, zabave in športa (psi, konji, osli, golobi, mačke, morski prašički). Tudi v Sloveniji izkopanine in analiza kostnih ostankov kažejo, da so bili že v pradavnini na našem področju konji uporabljeni kot vprežna in jezdna žival, govedo, prašič in drobnica pa za prehrano (govedo tudi kot delovna živina). Najdene so bile tudi posamezne pasje kosti in zobje (Toškan in Dirjec 2010). V sodobnem času je odmevna uporaba živali v poskusne namene v biomedicinskih raziskavah. Ne glede na namen udomačitve človek, antropocentrično bitje, posledično (ne) načrtno s pomočjo vzreje in selekcije vpliva na značilnosti živalskih vrst, spreminja njihov izgled, delovanje, obnašanje in proizvodne lastnosti.

Pri prostoživečih živalih naravna selekcija na daljši rok skrbi, da telesni ustroj ustreza načinu življenja živali, načinu prehranjevanja in hierarhiji v prehranski verigi. Pri udomačitvi pa se živali (tudi rastline) preko več generacij postopoma udomačijo iz divjega prednika. Večinoma gre za prilagoditev človekovim pogojem v njihovem (umetnem) okolju in ujetništvu. Današnje prostoživeče in lastniške mačke na primer uvrščamo v vrsto domače mačke (*Felis catus*), ki verjetno izvira iz divjega prednika – evropske divje mačke (*Felis silvestris*) ali afriške divje mačke (*Felis lybica*). Udomačevanje oz. sobivanje s človekom naj bi se začelo pred približno 10.000 leti z začetki poljedelstva, ki je povečalo populacijo glodavcev v bližini človeka in s tem privabilo prednika domačih mačk (Zabavnik Piano 2018). Smiselno se je spraševati in ugotavljati, kako je spremenjen oz. izpopolnjen način

preživetja človeka s pomočjo poljščin privabil prostoživeče živali, da so našle prednosti v življenju blizu človeka ali celo v njegovih bivališčih. Tedanjemu človeku kompetitivni način prehranjevanja glodavcev ni ugajal, saj mu je zmanjševal in uničeval pridelek. Obenem pa je sprevidel koristi bližine plenilcev teh glodavcev, tj. mačk, ter jih poskušal ohraniti v svoji bližini in udomačiti. Skozi daljše obdobje ločenega življenja in razmnoževanja osebkov, ki so ustrezali človeku in njegovim potrebam, je prišlo do genetskega razlikovanja od divje mačke, kar je privedlo tudi do sprememb v fenotipu oz. izgledu (Zabavnik Piano 2018). Vseeno se izgled, predvsem pa temperament »klasične« mačke, križanke, nista bistveno spremenila od začetka udomačevanja, tako kot je to bolj značilno za psa (Spadafori in Pion 2011). Naši predniki so torej potrebovali žival za zaščito poljščin. Ob modernejšem načinu življenja v večjih mestih in bolj antropocentričnem načinu razmišljanja se je današnja funkcija mačke predruščila. Namesto zaščitne funkcije je ta vrsta živali, kljub svoji napol ukročeni biti, ponekod dobila predvsem družabni pomen, počlovečen statusni simbol, ki nima več nekdanje povezave z naravo in preganjanjem glodavcev. Povezava s človekom je bližja in načina bivanja obeh vrst se še kako medsebojno prepletata tako v etičnem kot praktičnem smislu. Nove perspektive in pristopi k medsebojnemu odnosu niso vidni samo pri mačkah (plenilcu). Tudi v pogledu na glodavce se je dandanes, v času hitrega razvoja in pomembnosti raziskovalnih spoznanj, človeška miselnost do neke mere predruščila za dosego novih ciljev in spoznanj. Hiter reprodukcijski obrat glodavcev, dobra prilagodljivost novim razmeram, enostavnost vzreje in majhnost živali, torej vse, kar je človeku nekoč predstavljalo težave, pomeni zdaj v spremenjenem kontekstu prednosti pri uporabi teh vrst za eksperimentalne namene, saj se jih danes glede na njihovo poreklo in genetsko ozadje kontrolirano vzreja v posebnih centrih za laboratorijske živali.

Dejavniki, kot so reja v sorodstvu, genetski premik v manjših populacijah (kot je npr. ujetništvo), človekova selekcija na določene želene lastnosti pri proizvodnji, reprodukciji, plodnosti, mirnosti, krotkosti in ne nazadnje »naravna selekcija« v ujetništvu, vplivajo na spremembo in razvoj izgleda domačih živali. Razen slednje ti dejavniki večinoma izhajajo iz namena prilagoditve človekovim potrebam in njegovemu načinu življenja ter razmišljanja. Kot poročajo strokovnjaki, je z udomačitvijo živali prišlo tudi do preoblikovanja obnašanja živali na socialnem in čustvenem področju, da so te postale pozornejše in bolj krotke do človeka, bolj materinske do mladičev ter manj agresivne v primerjavi z divjimi sorodniki (Kaiser, Hennessy in Sachser 2015, Zipser, Schleking in Kaiser 2014). Verjetno je bilo to v začetku pri udomačevanju bolj pomembno kot spremenjen izgled. Ker so spremembe v stresnem odzivu in posledično obnašanju prisotne že v zgodnjih fazah življenja udomačenih živali, tj. po odstavitvi in v puberteti, jih lahko pripišemo genetskemu razlikovanju, ki izvira iz človekove selekcije in morda vplivov okolja v pred- in perinatalni fazi (Kaiser, Hennessy in Sachser 2015, Zipser, Schleking in Kaiser 2014). Vsekakor pa proces udomačevanja, kot smo že omenili, vedno spremljajo tudi spremembe v morfolologiji (obliki, zgradbi) živali. Razlike pri nekaterih značilnostih, kot so velikost odrasle živali ali barva in dolžina dlake, so precej bolj izrazite pri predstavniških udomačenih živalskih vrst kot pri njihovih divjih prednikih, kar zlahka opazimo pri različnih pasmah psov, od nemške doge in irskega volčjega hrta do mehiških golih psov ali kitajskih čopastih psov, čivav ter pomerancev (Sliki 1 in 2).

Razlike v velikosti živali, barvi kože in kožuha ter odlakanosti so med pasmami psov lahko precejšnje in so pri udomačenih živalih v veliki meri posledica človekove načrtna selekcije določenih lastnosti in s tem vpliva človeka na izgled, delovanje in obnašanje živali.

Slika 1: Predstavnik pasme irski volčji hrt

Slika 2: Kitajski čopasti pes

ANATOMSKA PRIMERJAVA MED VRSTAMI DOMAČIH ŽIVALI IN ČLOVEKOM

Zgradba in delovanje telesa človeka in domačih živali (v tem poglavju se osredotočamo na skeletnomišični sistem najpogostejših štirinožnih domačih vrst, kot so konj, govedo, koza, ovca, prašič, pes in mačka) sta si med seboj v marsičem precej podobna, saj vse vrste spadajo v razred sesalcev. Obenem pa med njimi opazimo razlike, značilne prilagoditvi potrebam posamezne vrste. V zadnjem času moderne dobe, ko vedno več ljudi živi v mestih in manj na podeželju, opažamo fenomen spreminjanja izgleda ljubiteljskih živali in njihovega načina življenja glede na videz in izgled živali in ne več glede na namen in funkcionalnost, za katero je bila posamezna vrsta živali ali pasma razvita. V nadaljevanju bomo predstavili nekatere anatomske razlike v zunanji zgradbi, predvsem

skeletnemu sistemu, pri rejnih (konj, govedo, prašič) in ljubiteljskih domačih živalih (pes in mačka) ter človekom ter primere podobnosti med vrstami, ki so nastale predvsem zaradi človekovega (ne)načrtnega vključevanja v njihovo vzrejo. Na podlagi teh primerov bomo poskusili osvetliti potrebo sodobnega človeka po vplivanju na izgled živali in ustvarjanju teh »po podobi človeka oziroma človeških mladičkov«.

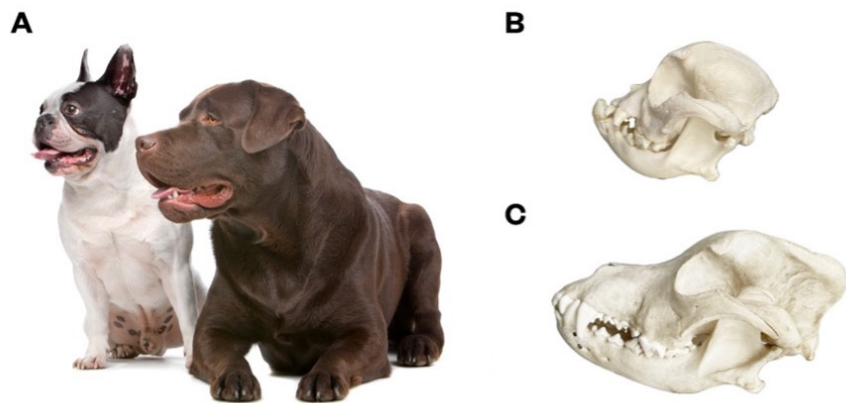
Telo domačih živali iz razreda sesalcev delimo na glavo, vrat, trup, rep ter sprednje in zadnje okončine. Že na videz lahko opazimo razlike med lihoprstimi kopitarji (konj, osel), sodoprstimi kopitarji oz. parkljarji (govedo, ovca, koza, prašič) ter psi in mačkami iz reda zveri, ki so nastale zaradi načina gibanja, prehranjevanja in odnosa plen – plenilec. Razlike so navzven očitne predvsem na področju glave in zobovja, okončin ter dolžine repa. Tudi zgradba prebavil, predvsem želodca, obsežnost tankega, slepega in debelega črevesja, čutil in spolnih organov kaže na vrstne specifikke in prilagojenost naravnim pogojem.

Glava

Na glavi ločimo obrazni in možganski del. Kosti obraznega dela lobanje obdajajo nosno votlino skupaj s spodnjo čeljustnico in jezičnico ustno votlino. V primerjavi s človekom je lobanja domačih sesalcev izrazito podolgovata predvsem na račun obraznega dela, tj. bolj obsežne nosne in ustne votline, ki je pri konju, prežvekovalcih in psu večji od možganskega dela. V nosni votlini se nahajajo nosne školjke, katerih koščeno ogrodje je prekrito z nosno sluznico in ki se iz stranskih sten bočijo v votlino. Tudi možganski del lobanje, ki varuje možgane in začetne dele možganskih živcev do izstopa iz lobanje, je vrstno specifično oblikovan s podolgovatim svodom in nanj skorajda pravokotno položeno tilnično ploskvijo lobanjske votline. Mačka se s svojim zaobljenim možganskim delom lobanje najbolj približa kroglasti obliki

zatilničnega in temenskega dela lobanje pri človeku (Bruner 2007), prav tako je razmerje med obraznim in možganskim delom pri mački v prid slednjemu.

Ne glede na opisano so variacije med različnimi pasmami znotraj posamezne živalske vrste najbolj očitne ravno na glavi in so večinoma nastale s selektivno vzrejo preferenc ljubiteljev posameznih pasem, kar smo omenili že uvodoma (Dyce, Sack in Wensing 2010). Pasemske razlike se pri odraslih živalih kažejo v različnih oblikah lobanje, kar je večinoma povezano z razmerjem dolžine obraznega dela glede na možganski del, predvsem pri psih in mačkah, a tudi drugih domačih živalih, kot so kopitarji in kunci (Heck, Wilson, Evin 2018, Dyce, Sack in Wensing 2010, Erjavec, Kovačič, Nemeč Svete 2020, Meola 2013). Glede na dolžino obraznega dela lobanje ločimo tri tipe dolžin glave: dolihocefalične, brahicefalične in mezocefalične (Sl. 3A). Večina živali in pasem pripada mezocefaličnemu tipu, kjer je dolžina lobanje usklajena s širino in je primerljiva divjim prednikom udomačenih vrst (Sl. 3C). Pri dolihocefaličnih pasmah je obrazni del nesorazmerno podaljšan v dolgo in ozko obliko glave (dolgoglavost), kot je to na primer pri hrtih in škotskemu ovčarju. Podaljšan obrazni del pogosto spremlja brahignatizem ali podgrizavost (nepravilen ugriz), ko je zgornja čeljust sorazmerno daljša od spodnje čeljusti, kar lahko predstavlja tudi težave pri jemanju hrane. Lični lok na lobanji je manj izrazit, prirastišče za najmočnejšo žvekalno mišico pri mesojedih pa je izrazitejše.

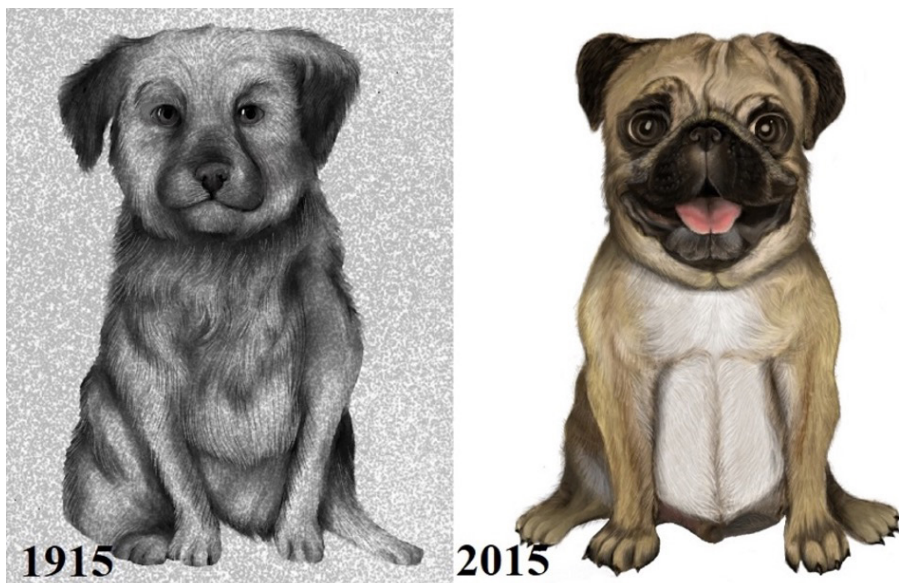

Slika 3.: Primerjava glav dveh pasem psov: (A) francoski buldog je predstavnik brahicefalične pasme (levo) in labrador predstavnik mezocefalične pasme (desno), (B) lobanja psa brahicefaličnega tipa in (C) lobanja psa mezocefaličnega tipa. Skrajšanje obraznega dela lobanje, spremenjeno razmerje do spodnje čeljustnice in s tem drugačen ugriz pri brahicefaličnem tipu so očitni.

Nasprotno pa je pri brahicefaličnem tipu (Sliki 3A in 3B), npr. pri mopsih, buldogih, čivavi, obrazni del (pre)kratek, svod lobanjske votline na možganskem delu pa konveksno oblikovan, kar naredi celotno lobanjo široko in okroglo z neizrazitim prirastiščem za glavno žvekalno (kratkoglavost). Ker spodnja čeljustnica ni skrajšana, pogosto pride do nepravilnega ugriza v obliki prognatizma, ko spodnja čeljust sega pred zgornjo čeljust. Pri teh živalih je prišlo do sprememb (skrajšanja in preoblikovanja) lobanje (Sl. 2B), posledično pa tudi do sprememb v zobovju zgornje čeljusti ter zunanjih in notranjih okolnih tkivih, kot so na primer koža, mehko nebo in nosne školjke. Številne kožne gube na obrazu (»prevelika« koža za zmanjšano lobanjo) in bolj izpostavljene oči lahko vodijo v zdravstvene težave na koži, ušesih in očeh (Ekenstedt, Crosse, Risselada 2020, Erjavec, Kovačič, Nemeč Svete 2020, Meola 2013). Pri vходу v nosno votlino se pojavljata zoženi nosnici, v

nosni votlini so spremenjene nosne školjke (tako kost kot sluznica), trdo nebo je zadebeljeno, mehko nebo je predolgo in predebelo, v grlu in žrelu se pojavljajo gube sluznice. Vse te spremembe pogosto povzročajo težave in različne klinične slike. Kadar gre za skupek tipičnih kliničnih znakov, to imenujemo brahicefalični sindrom, pri katerem sta najbolj prizadeta dihalni in prebavni sistem (Erjavec, Kovačič, Nemeč Svete 2020). Podobno poročajo tudi pri mačkah (Gleason, Phillips, McCoy 2022).

Brahicefalija je fenomen, ki ga je ustvaril človek z leti načrtovane selekcije. V preteklosti naj bi bil brahicefaličen fenotip zaželen in selekcioniran zaradi prednosti pri bojih (boljša moč ugriza), danes pa predstavlja pomembno vizualno značilnost (Ekenstedt, Crosse, Risselada 2020). Z intenzivnim vplivom človeka na vzrejo takšnih živali opazimo porast števila predstavnikov pasem psov, mačk, konjev, celo kuncev, za katere je značilno krajšanje gobca oz. zgornje čeljusti ali obraza na splošno. V priročniku za zdravje in dobro počutje psov brahicefaličnih pasem *Lep, lepši, bolan* v uvodu omenjajo, da naj bi tak obraz živali človeka spominjal na otroka ali na mladičke živali, kar se ljudem zdi ljubko in prisrčno, in za kar je potrebno lepo skrbeti in zaščititi (Erjavec et al., 2020). Na Sliki 4 vidimo predstavnika pasme mops iz leta 1915 in leta 2015 (Erjavec, Kovačič, Nemeč Svete 2020); do sprememb v izgledu je prišlo predvsem na glavi, in sicer v izrazu na obraznem delu. Zakaj je človeku v sodobnem času tako pomemben izgled živali, da zavoljo tega zanemari zdravstveni vidik, potrebe in interese živali? Družne živali, ki so bile nekoč namenjene čuvanju premoženja, lovu, v manjši meri pa tudi družbi, so v sodobnem urban(iziran)em svetu postale predvsem živali za družbo človeku. Za druženje v naročju, na kavču, v košari kolesa, nahrbtniku in na izletu. Novim navadam in potrebam sta se morala prilagoditi tudi izgled (velikost, teža, obrazne poteze) in manj značaj (osebnost) živali.

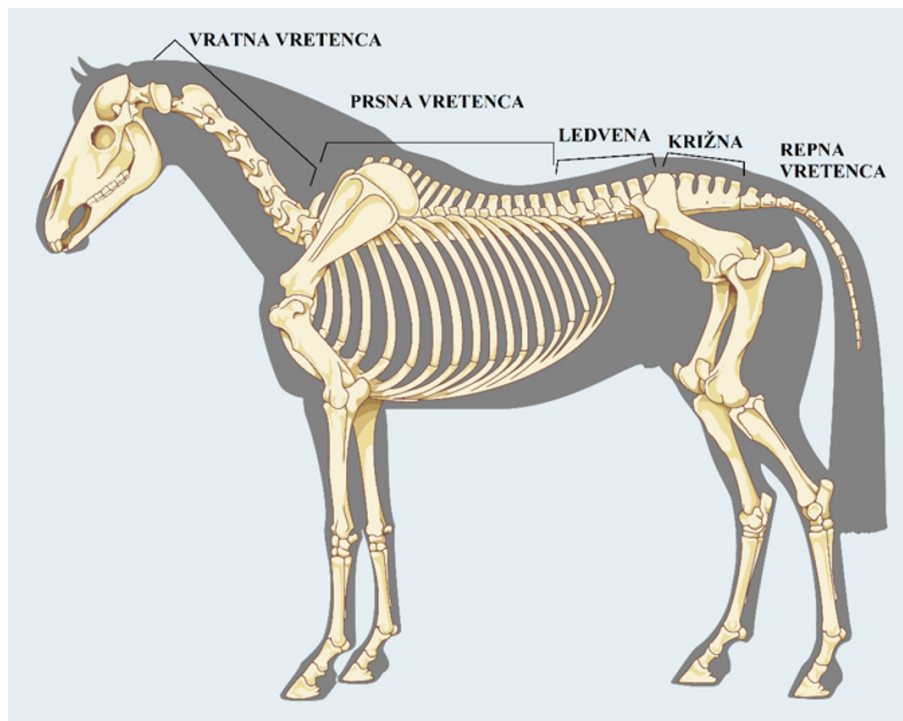
Slika 4.: Predstavnik pasme mops iz leta 1915 (levo) in 2015 (desno). Spremembe v izgledu so najbolj očitne na glavi, kjer skrajšan gobec na račun krajših kosti v obraznem delu lobanje naredi značilen bolj »raven« obraz.

Telesno deblo (vrat, trup, rep)

Hrbtenico sestavljajo vretenca, ki jih delimo v vratno, prsno, ledveno, križno in repno skupino (Slika 5). Število vratnih vretenc pri sesalcih, vključno s človekom, je praktično enotno, in sicer sedem ne glede na različne dolžine vratu. Primerjajmo samo dolžino vratu mačke, žirafe in človeka. Vse tri vrste imajo enako število vratnih vretenc, le da so pri žirafi ustrezno precej večja. Tako dolžina vratu pri sesalcih ni pokazatelj števila vretenc (drugače kot pri perutnini). Izjemi sta morska krava (red *Sirenia*), rastlinojedi vodni sesalec s šestimi vretenci (Buchholtz, Booth,

Webbink 2007) in lenivec (podred *Folivora*) s šestimi, osmimi ali devetimi vratnimi vretenci (Varela-Lasheras, Bakker, van der Mije 2011). Tudi osnovna oblika posameznega vretenca (prvo in drugo vretenca se med seboj in od preostalih pet precej razlikujeta) se med vrstami ne razlikuje preveč. Največjo podobnost človeškim vratnim vretencem pripisujejo prašiču, kar je pomembno pri izbiri živalskega modela oz. eksperimentalne živali pri translacijskih kliničnih raziskavah na človeški hrbtenici (Sheng, Xu, Wang 2016).

Ostale skupine vretenc se glede na vrsto živali po številu razlikujejo. Pri prašiču število tako prsnih kot ledvenih vretenc variira tudi znotraj vrste. Število prsnih vretenc, in posledično tudi parov reber, se giblje med 13 in 18, število ledvenih pa med 5 in 7, kar skupaj za obe skupini vretenc pomeni od 20 do 25 vretenc na žival. Ker gre za rejno žival, namenjeno proizvodnji mesa in mesnih izdelkov, je selekcija živali vodila v smeri podaljšanja njihovih teles, kar je imelo za posledico tudi večjo količino mišičnine na posamezno žival. Tako so že sredi prejšnjega stoletja ugotovili, da ima prašič z večjim številom vretenc, kar se je izkazalo za dedno, daljši trup in manj maščobe, kar pomeni, da število (prsnih in ledvenih) vretenc korelira z dolžino telesa (Tohara 1967). Tako daljši trup kot manjša zamaščenost sta bili želeni lastnosti in sta predstavljali boljši izkoristek v prašičjereji. Ne pozabimo – s stališča človeka tu ne gre za ljubiteljske živali, temveč proizvodne, kjer je človekova perspektiva predvsem ekonomika reje (izgled živali ni oz. je manj pomemben)! Vseeno se pretirano »podaljševanje telesa« za boljšo proizvodnjo na posamezno žival ni izkazalo za vsestransko, saj so se začele pojavljati slabosti, ki jih prej niso opazili (Tohara 1967). Stranski učinki (ekstremne) selekcije na določeno lastnost se pojavijo z zamikom, šele ob zadostni vzreji takšnih živali, a je treba to spremljati, upoštevati in pristop do takšne vzreje prilagoditi dobrobiti živali. Od domačih sesalcev imajo sicer vsi šest ledvenih vretenc, razen mačke in psa, ki jih imata sedem. Človek ima pet ledvenih vretenc, kar predstavlja krajši abdominalni del.

Slika 5.: Skelet konja. Označene so skupine vretenc.

Pri repnih vretencih domačih živali je zgodba bolj kompleksna, saj se lahko pojavljajo v različnem številu, tudi znotraj vrste in celo znotraj pasme, prirojeno ali pridobljeno. Pri večjih rejnih živalih je v repu, ki visi za presredkom ob telesu živali, med 15 in 20 repnih vretenc. Pri določenih vrstah domačih živali (mačke, psi, ovce) se nekatere živali skotijo s krajšimi ali celo zelo kratkimi repi. Pri psih in mačkah je postavitve repa bolj raznolika, saj poleg sodelovanja pri lokomociji (Hickman 1979) podpira delovanje mišičnine zgornjega dela zadnje okončine in pomaga pri komunikaciji med živalmi ter izražanju razpoloženja (Hasegawa, Ohtani,

Ohta 2014). Psi in mačke imajo ponavadi od 20 do 23 repnih vretenc. Pri določenih pasmah psov in mačk so rejci s selekcijo živali vplivali na dolžino repa zaradi preventivnih (poškodbe pri delovnih pasmah, kot so lovske, pastirske ali terierske), terapevtskih in kozmetičnih namenov (izgled, lepotni standardi). Tako so se izoblikovale kratkorepe (t. i. »bobtail«) pasme, pri katerih ima določen odstotek predstavnikov te pasme krajši rep. Število repnih vretenc pri posamezniku takšne pasme je lahko zelo različno, nekatere živali imajo le malo skrajšan rep, medtem ko se druge skotijo praktično brez njega. Ker gre pri večini teh pasem psov za avtosomni dominantni način dedovanja te mutacije, je približno 50 % možnosti za kratkorepega mladiča pri obeh starših s krajšim repom (Hytönen, Grall, Hédan 2008). Drugi način krajšega repa je umetno skrajševanje repov pri živi živali, t. i. kupiranje, ki je poznano še iz rimskih časov, pa tudi kasneje iz 17. in 18. stoletja. Zaradi pasemskih standardov se je pri nekaterih pasmah psov uveljavilo kupiranje repov in uhljev pri mladičih, kar je v Sloveniji prepovedano od leta 2007 z Zakonom o zaščiti živali (ZZZiv-UPB3, UL RS 38/13 z dopolnitvami). V izogib kupiranju repov je genetik in rejec bokserjev Dr. Bruce Cattanač leta 1992 v Veliki Britaniji s križanjem kratkorepe bokserke s kratkorepim valižanskim ovčarjem razvil linijo kratkorepkih (bobtail) bokserjev s dominantnim genom za to lastnost (Melis, Pertoldi, Ludington 2022, Cattanač 1996).

Tudi pri ovcah in prašičih najdemo različne dolžine repov. Pri dolgorpkih ovcah je ponavadi prisotnih od 16 do 18 repnih vretenc (tudi do 24), pri kratkorepkih pa nekje med 8 in 10 vretenc, tudi manj (Dýrmundsson in Nižnikowski 2010). Kupiranje repov pri jagnjetih je tradicionalen in rutinski postopek v nekaterih državah, kot so Velika Britanija, Nova Zelandija in Avstralija, saj menijo, da kupiranje zmanjšuje zamazanost presredka s fecesom in (posledično) pojav mijaz, tj. okužb z razvojnimi ličinkami nekaterih vrst muh v okolici repa, ali zaradi izgleda živali (Department for Environment, Food and Rural Affairs 2008, Australian Veterinary Association 2016). Pri prašičih, ki imajo v osnovi do 23 repnih vretenc, se v rejah opravlja krajšanje repov za preprečevanje grizenja in

žvečenja repov med živalmi (Thodberg, Herskin, Jensen 2018). Rutinsko krajšanje repov se še vedno izvaja v večini držav članic EU, tudi v Sloveniji v več rejah. Izbruh grizenja repov povzroči veliko ekonomsko škodo, saj lahko vodi do poškodovane kože, skrajšanega repa ali izgube repa z grdo globinsko rano z vnetjem in širjenjem okužbe v zadnjem delu telesa (Golinar Oven 2018).

Človek ima štiri ali pet repnih vretenc, ostanek repa, poimenovan trtica, ki se ga pravzaprav večinoma ne opazi. S perpektive človeka se morda zdi, da rep pri živalih ni nujno potreben in nima večje funkcije, vendar je takšno razmišljanje preveč antropocentrično. S pomočjo znanstvenih dognanj (Hickman 1979, Hasegawa, Ohtani, Ohta 2014, Scollo, Abbas, Contiero 2023) in perspektiv različnih deležnikov (Berkshire 2019, Kakanis, Marinou, Sossidou 2023) je treba pri smernicah vzreje tako proizvodnih kot družnih živali (in pasem) ter naknadnih posegih na živalih poleg človeškega in ekonomskega vidika upoštevati tudi etični ter zdravstveni vidik glede na potrebe živali.

Prsni koš omejujejo prsna vretenca z rebri, katerih večina se stika na prsnici in tako tvori koščeno ogrodje, ki varuje organe v prsni votlini. Pri domačih živalih je koš stisnjen od strani. Najbolj je to opazno pri kopitarjih, kjer temu sledi tudi oblika prsnice. Pri ostalih živalih je prsnica sploščena podobno kot pri človeku. Poleg tega pa se oblika prsnega koša izrazito razlikuje tudi med različnimi pasmami psov (manj očitno tudi pri mačkah), kar je posledica selekcijske vzreje. Pri hrtih je prsni koš izrazito stisnjen od strani, kar jim omogoča hitrejše in okretnejše gibanje, intenzivnejše premikanje okončin ter vitek izgled. Prsni koš človeka je bolj sploščen od spredaj proti zadnjemu delu. Pri mopsih in buldogih se je prsni koš razširil v obliko sodčka (Dyce, Sack, Wensing 2010), kar (vključno s kratkimi okončinami) daje videz »luštikane klobase« in onemogoča okretnejše gibanje, v nekaterih primerih pa tudi plavanje oz. plovnost živali (Slika 6). Razlike v obliki prsnega koša med živalmi in človekom so prilagoditve načinu gibanja in stoji, saj pri človeku ni omejitve v gibljivosti rok (obračanje

v vse smeri, kroženje), kot je to pri mišičnih in posledično slabo v stran gibljivih sprednjih okončinah predvsem rejnih živali.

Slika 6.: Oblika prsnega koša pri različnih pasmah psov: mali italijanski hrt s stisnjenim prsnim košem od strani in vitkim telesom (levo) in mops z razširjenim sodčkastim prsnim košem (desno).

Okončine

Sprednji okončini (t. i. prsni par okončin) domačih živali predvsem nosita dobro polovico teže telesa in sodelujeta pri gibih, kot so plezanje, hoja v klanec ali vleka tovora, izjemoma pri premikanju trupa. Trup potiska naprej predvsem zadnji okončini z odnavjanjem od tal, ki ga sprednji okončini prestrezata (Dyce, Sack, Wensing 2010). Poleg tega imamo v koščnem obroču sprednje okončine pri človeku razvito ključnico, ki s svojima sklepoma s prsnico in še posebej s plečnico omogoča gibanje ramen v vse smeri (npr. zmigovanje z rameni »ne vem«). Pri štirinožnih domačih živalih je ključnica močno zreducirana ali preobrazena v

vezivni trak. Koščene nefunkcionalne ostanke ključnice, ki se nahajajo v mišici brez povezave z ostalimi kostmi, najdemo pri mački (tipno tudi preko kože), redko pri psu (Rojas in Montenegro 1995). Redukcija ključnice naj bi bila prilagoditev na večjo gibljivost ramenskega sklepa v smeri upogiba in iztega ter zmanjšano gibljivost sklepa vstran, kar je vodilo v daljši, a omejen korak naprej-nazaj (Jenkins Jr. 1974). Takemu načinu gibanja se je prilagodila tudi plečnica kot edina razvita kost plečnega obroča, ki ima pri konju in govedu razvit obsežen hrustanec, ki poveča površino za pritrnitev mišic, ki povezujejo okončino s trupom. Zaradi dveh odsotnih kosti plečnega obroča pri domačih sesalcih (ključnice in krokarnice) se sprednja okončina prožno pripenja na telesno deblo samo z mišicami. Večina teh mišic sodeluje pri aktivnem premikanju okončine (plečnice in nadlahtnice) predvsem naprej in nazaj, pri psu in mački tudi pri odmikanju in primikanju okončine k trupu. Plečni sklep bi po obliki sicer lahko omogočal premikanje okončine v vse smeri, tako kot pri človeku, vendar okolne mišice preprečujejo takšne odmike od trupa. Nekaj mišic (tj. nazobčane in prsne mišice) deluje kot oprta za telesno deblo, to pomeni, da nosijo in prestrezajo trup, česar pri človeku zaradi vzravnane stoji ne poznamo (Dyce, Sack, Wensing 2010).

Razlike med štirinožnimi domačimi živalmi so prisotne predvsem v spodnjem delu tako sprednje kot zadnje okončine. Zaradi ekstremne redukcije prstov pri kopitarjih na enega in pri prežvekovalcih na dva je prišlo do sprememb že v kosteh podlakti in meč. Zaradi zmanjševanja števila prstov tudi rotacija spodnjega dela okončine okoli svoje osi (navzven/navznoter) ni bila več smiselna in potrebna, zato je pri kopitarjih in prežvekovalcih ena od dveh kosti podlakti in meč (komolčnica in mečnica) začela krneti do nefunkcionalnosti. Zapestni sklep pri štirinožcih ni tako obremenjen kot pri modernemu človeku, saj se pri živalih lahko sklep iztegne do največ osi okončine. Pri človeku lahko zapestni sklep premikamo in rotiramo v vse smeri. Pri nepravilni ali pretirani uporabi lahko preobremenimo zapestje in kite oz. njihove ovojnice v zapestnem kanalu, kar pogosto privede do bolečin in okvar oz.

t. i. sindroma karpalnega kanala, dandanes pogoste težave (npr. prisilen dolgotrajen in preveč iztegnjen položaj zapestja in dlani pri tipkanju) (Middleton in Anakwe 2014).

Mačka ima od vseh udomačenih živali najbolj podobno šapo in stopalo človeški dlani in stopalu. Na sprednji okončini ima razvitih vseh pet prstov, na zadnji večinoma samo štiri (manjka prvi prst). Prste na šapi in stopalu lahko odmika in priteguje med sabo do določene mere (predvsem prvi oz. drugi in peti prst), kot je to omogočeno človeku pri vseh prstih. S tem in z rotacijo šape navznoter si pomaga pri lovu, plezanju v višino, kopanju, igranju. Pomembna značilnost mačk je, da lahko kremplje popolnoma umakne v kožo prstov na šapi in stopalu, kar ji omogočajo posebna oblika kosti in sklepa ter dodatna vez med spodnjima dvema prstnicama na vsakem prstu. To omogoča mački neslišno premikanje, pri plezanju in plenjenju pa lahko v hipu iztegne prste in sočasno potisne vse kremplje na površino (Dyce, Sack, Wensing 2010). Ta prednost plenilca iz narave po drugi strani že desetletja povzroča preglavice lastnikom notranjih mačk, saj mačke uporabljajo kremplje za praskanje (pogosto po pohištvu). Zato se je pred časom v več državah uveljavila praksa odstranjevanja krempljev oz. zadnje prstnice mačkam (Landsberg 1991). To je zdaj prepovedano v več kot 42 državah sveta, vključno s Slovenijo od leta 1999 (ZZZiv, UL RS 98/99). Mačka in pes hodita po konici prstov in imata za blažitev hoje (poleg krempljev) na spodnji strani šape in stopala razvite neodlakane blazinice iz poroženele kože.

Konj ima na vsaki okončini razvit samo tretji prst ter nad njim eno funkcionalno dlančnico oz. stopalnico, kar je pri divjih prednikih pomenilo podaljšanje okončine, daljši korak in večje hitrosti, to pa je nadalje predstavljalo adaptacijo na tek dolgih razdalj preko puščav in obširnih ravnin (Cooper, Sears, Uygur 2014). Na spodnji prstnici prsta imajo razvito roževino v obliki kopita, ki je v kontaktu s tlemi. Če konja primerjamo s človekom, ki hodi po dveh nogah in se večinoma s celimi stopali dotika

tal, domače živali opirajo vso težo na kremplje, parklje in kopita. Hoja konja teže 700 kg in več po enem prstu oz. konici prsta bi nekako korelirala s hojo človeka po konici nohta na palcu.

Kot smo že omenili, je naloga zadnjih okončin potiskanje trupa naprej, kar omogoča toga povezava v sklepu med medenico (del zadnje okončine) in križnico (del hrbtenice oz. trupa) ter med levo in desno kolčnico v medenični hrustančni zrasti. Oblika kolčnega sklepa pri živalih je bolj »zaprta«, kar pri rejnih živalih (podobno kot na sprednji okončini) skupaj z močnimi mišicami na področju zadnjice omejuje in zmanjšuje gibljivost zadnjih okončin v stran. Dodatni deli nekaterih stegenskih mišic, ki so prisotni samo pri konju, pomenijo večjo odzivno moč, saj pomagajo iztegovati kolčni sklep (Payne, Hutchinson, Robilliard 2005). Poleg tega so nekatere mišice na goleni pri kopitarjih preobražene v kitne vrvi in kombinacija teh mišic-vezi ob zatiku pogačice ob stegnenico omogoča konju dolgotrajno stojo s fiksirano zadnjo okončino z manjšim naporom (Dyce, Sack, Wensing 2010).

Omenjene prilagoditve in razlike na okončinah med živalskimi vrstami so posledica naravne selekcije. V soodvisnosti človeškega in živalskega sveta pa znotraj predvsem družnih vrst domačih živali opazamo razlike med pasmami tudi na okončinah, ki so sprva nastale kot posledica naključne mutacije. Te telesne spremembe (»napake« z vidika narave) so ugajale človeku, da je takšne posameznike izbral pri nadaljnjem razvoju pasme. Primer so miniaturne pasme pri vseh vrstah domačih živali. Sprednje okončine so se pri jazbečarju zaradi spremenjene oblike in medsebojnega položaja krajših in bolj zvutih kosti značilno oblikovale v obliki črke »X«, zadnje pa v obliki črke »O«. Dodatno je svoje dolgo telo »klobasaste oblike« ta lovski pes dobival skozi stoletja s strogo in načrtno selekcijo, saj se je daljši in nižji pes lažje splazil v najmanjšo jazbino in lisičino (Klever 1991). Dandanes so pritlikavi psi pridobili na priljubljenosti zaradi svojega izgleda in majhnosti in se vzrejajo večinoma za družbo ljudem, so psi za človekovo naročje.

Poleg opisanih sprememb v skeletnomišičnem sistemu človek nezavedno vpliva tudi na predrugačenje drugih organskih sistemov pri domačih živalih, npr. prebavnega sistema. Vsaka živalska vrsta je s svojimi deli, zgradbo in obliko prebavil od zobovja do kolona prilagojena določeni vrsti in načinu prehrane oz. prehranskim zahtevam, ki so ji bili izpostavljeni doslej. V današnjem času, ko tudi druge večje živalske vrste (npr. osel) postajajo vedno bolj pogosti ljubljenci, prihaja do zdravstvenih težav zaradi neustrezne prehrane. Lastniki želijo živalim nuditi najboljše pogoje, živalski organizem tega v preteklosti ni bil vajen, zato prihaja do težav v zobovju in do prebavnih motenj zaradi predobre, a hkrati neustrezne prehranske oskrbe za posamezno živalsko vrsto (Burden in Bell 2019).

SKLEP

Večino razlik med domačimi živalskimi vrstami (in človekom) je ustvarila narava z naravno selekcijo. Te razlike so nastale v dolgem časovnem razponu zaradi različnih fizioloških potreb divjih živali v naravnem okolju. Določene značilnosti pa je povzročil človek z načrtno selekcijo ob sobivanju z živaljo. Večinoma ne gre za prilagoditev in optimizacijo fizioloških potreb živali v naravnem okolju, temveč prilagoditev človekovim potrebam v njegovem okolju. Pri rejnih živalih smo opazili, da se je selekcija usmerila v proizvodne lastnosti. Pri ljubiteljskih, predvsem družnih živalih pa umetna selekcija ustvarja in preoblikuje zlasti videz živali. Včasih celo do te mere, da zanemari osnovne življenjske potrebe (npr. dihanje, premikanje) in s tem poveča možnost oz. pojavnost zdravstvenih težav živali. Zakaj si ljudje želimo preoblikovati živali, ki nam delajo družbo, s katerimi sobivamo in preživljamo prosti čas, da bodo bolj podobne človeku in ne več služile namenu in funkcionalnosti, za katero so bile razvite? Odgovor lahko poiščemo v sodobni informacijsko-tehnološko-potrošniški dobi, kjer je poudarek na individualizmu

in izstopanju. Predrugačil se je namen selekcije živali, ki daje prednost vizualnosti pred funkcionalnostjo. V sodobni družbi, kjer prevladujejo zunanji videz in hipna zadovoljstva, je človek to miselnost antropocentrično prenesel tudi na svojo okolico (avtomobili, jahte, vile, družne živali ...), čeprav se, *morda samo na videz*, proti temu borimo tudi s pristopi, ki naj bi bili pravičnejši do živali, njihovih potreb in interesov.

VIRI IN LITERATURA

- Australian Veterinary Association (2016): *Tail docking and castration of lambs and sheep*. <https://www.ava.com.au/policy-advocacy/policies/sheep-and-goat-health-and-welfare/tail-docking-and-castration-of-lambs-and-sheep/> (citirano 14. 04. 2023).
- BERKSHIRE, Duncan (2019): Tail docking and tail biting in pigs. V: *Veterinary Record*, št. 184, str. 505-505.
- BRUNER, Emiliano (2007): Cranial shape and size variation in human evolution: structural and functional perspectives. V: *Child's Nervous System*, št. 23, str. 1357-1365.
- BUCHHOLTZ, Emily A./BOOTH, Amy C./WEBBINK, Katherine E. (2007): Vertebral anatomy in the Florida manatee, *Trichechus manatus latirostris*: a developmental and evolutionary analysis. V: *Anat Rec (Hoboken)*, št. 290, str. 624-37.
- BURDEN, Faith A./BELL, Nicola (2019): Donkey Nutrition and Malnutrition. V: *Vet Clin North Am Equine Pract*, št. 35 (3), str. 469-479.
- CATTANACH, Bruce M. (1996): *Genetics can be fun - Part 1*. <http://www.steynmere.co.uk/ARTICLES1.html> (citirano 14. 04. 2023).
- COOPER, Kimberly L./SEARS, Karen E./UYGUR, Aysu in sod. (2014): Patterning and post-patterning modes of evolutionary digit loss in mammals. V: *Nature*, št. 511 (7507), str. 41-45.
- DEPARTMENT FOR ENVIRONMENT, FOOD AND RURAL AFFAIRS (2008): FAWC report on the implications of castration and tail docking for the welfare of lambs. Department for Environment, Food & Rural Affairs, UK government. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/325125/FAWC_report_on_the_implications_of_castration_and_tail_docking_for_the_welfare_of_lambs.pdf (citirano 14. 04. 2023).
- DYCE, Keith M./SACK, Wolfgang Ö./WENSING, Cees J. G. (2010): *Textbook of Veterinary Anatomy*. St. Louis, Missouri: Saunders, Elsevier.
- DÝRMUNDSSON, Ólafur R./NIŽNIKOWSKI, Roman (2010): North European short-tailed breeds of sheep: a review. V: *Animal*, št. 4 (8), str. 1275-1282.
- EKENSTEDT, Kari J./CROSSE, Kat R./RISSELADA, Marije (2020): Canine Brachycephaly: Anatomy, Pathology, Genetics and Welfare. V: *J Comp Pathol*, št. 176, str. 109-115.
- ERJAVEC, Vladimira/KOVAČIČ, Pšenica/NEMEC SVETE, Alenka in sod. (2020): *Lep, lepši, bolan: zdravstvene težave in zdravljenje psov brahicefaličnih pasem*. Ljubljana: Veterinarska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- GLEASON, Hadley E./PHILLIPS, Heidi/MCCOY, Annette M. (2022): Influence of feline brachycephaly on respiratory, gastrointestinal, sleep, and activity abnormalities. V: *Vet Surg*, št. 52 (3), št. 435-445.
- GOLINAR OVEN, Irena (2018): Kupiranje repov pri prašičih in manipulativni material. V: *Kmetovalec : glasilo c. kr. Kmetijske družbe vojvodstva kranjskega*, št. 86, str. 15-20.
- HASEGAWA, Masashi/OHTANI, Nobuyo/OHTA, Mitsuaki (2014): Dogs' Body Language Relevant to Learning Achievement. *Animals (Basel)*, št. 4 (1), str. 45-58.
- HECK, Laura/WILSON, Laura A. B./EVIN, Allowen in sod. (2018): Shape variation and modularity of skull and teeth in domesticated horses and wild equids. V: *Front Zool*, št. 15, str. 14.
- HICKMAN, Graham C. (1979): The mammalian tail: a review of functions. V: *Mammal Review*, št. 9, str. 143-157.
- HYTÖNEN, Marjo K./GRALL, Anais/HÉDAN, Benoit in sod. (2008): Ancestral T-Box Mutation Is Present in Many, but Not All, Short-Tailed Dog Breeds. V: *Journal of Heredity*, št. 100, str. 236-240.
- JENKINS JR., Farish A. (1974): The movement of the shoulder in clavicate and aclavicate mammals. V: *Journal of Morphology*, št. 144 (1), str. 71-83.

- KAISER, Sylvia/HENNESSY, Michael B./SACHSER, Norbert (2015): Domestication affects the structure, development and stability of biobehavioural profiles. V: *Front Zool*, št. 12 (Suppl 1), št. S19.
- KAKANIS, Michail/MARINO, Katerina/SOSSIDOU, Evangelia N (2023): Greek Pig Farmers' Perceptions and Experiences of Tail Biting and Tail Docking. V: *Animals (Basel)*, št. 13 (4), str. 672.
- KLEVER, Ulrich (1991): *Velika knjiga o psih*. Ljubljana: Dedal.
- LANDSBERG, Gary M. (1991): Feline scratching and destruction and the effects of declawing. V: *Vet Clin North Am Small Anim Pract*, št. 21 (2), str. 265–79.
- MELIS, Claudia/PERTOLDI, Cino/LUDINGTON, William Basil in sod. (2022): Genetic Rescue of the Highly Inbred Norwegian Lundehund. V: *Genes (Basel)*, št. 13 (1), str. 163.
- MEOLA, Stacy D (2013): Brachycephalic airway syndrome. V: *Top Companion Anim Med*, št. 28 (3), str. 91–96.
- MIDDLETON, Scott D/ANAKWE, Raymond E (2014): Carpal tunnel syndrome. V: *BMJ*, št. 349, str. g6437.
- PAYNE, Rachel C./HUTCHINSON, John R./ROBILLIARD, Justine J. in sod. (2005): Functional specialisation of pelvic limb anatomy in horses (*Equus caballus*). V: *J Anat*, št. 206 (6), str. 557–74.
- ROJAS, Mariana A./MONTENEGRO, M. Angelica (1995): An anatomical and embryological study of the clavicle in cats (*Felis domestus*) and sheep (*Ovis aries*) during the prenatal period. V: *Acta Anat (Basel)*, št. 154 (2), str. 128–34.
- SCOLLO, Annalisa/ABBAS, Mustansar/CONTIERO, Barbara in sod. (2023): Undocked Tails, Mycoplasma-like Lesions and Gastric Ulcers in Slaughtering Pigs: What Connection? V: *Animals (Basel)*, št. 13 (2), str. 305.
- SHENG, Sun-Ren/XU, Hua-Zi/WANG, Yong-Li in sod. (2016): Comparison of Cervical Spine Anatomy in Calves, Pigs and Humans. V: *PLoS One*, št. 11 (2), str. e0148610.
- SPADAFORI, Gina/PION, Paul D (2011): *Cats for Dummies*. Hoboken: Wiley.
- THODBERG, Karen/HERSKIN, Mette S./JENSEN, T in sod. (2018): The effect of docking length on the risk of tail biting, tail-directed behaviour, aggression and activity level of growing pigs kept under commercial conditions. V: *Animal*, št. 12, str. 2609–2618.
- TOHARA, Saburo (1967): Pig Improvement with Special Reference to the Number of Vertebrae - Variation of the Number of Vertebrae in Pigs. V: *Jarq-japan Agricultural Research Quarterly*, št. 2, str. 29–34.
- TOŠKAN, Borut/DIRJEC, Janez (2010): Ekonomska specializacija in socialna diferenciacija v poznobronastem in zgodnježeleznodobnem Ormožu: arheozoološki pogled. V: DULAR, Janez et al. (ur.): *Ormož: utrjeno naselje iz pozne bronaste in starejše železne dobe*. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, str. 99–212.
- VARELA-LASHERAS, Irma/BAKKER, Alexander J./VAN DER MIJE, Steven D in sod. (2011): Breaking evolutionary and pleiotropic constraints in mammals: On sloths, manatees and homeotic mutations. V: *Evodevo*, št. 2, str. 11.
- ZABAVNIK PIANO, Jelka (2018): Uvod. V: *Genetika in genomika domače mačke*. Ljubljana: eBesede.
- ZIPSER, Benjamin/SCHLEKING, Anja/KAISER, Sylvia in sod. (2014): Effects of domestication on biobehavioural profiles: a comparison of domestic guinea pigs and wild cavies from early to late adolescence. V: *Front Zool*, št. 11 (1), str. 30.

SEZNAM SLIK

- Slika 1: <https://stock.adobe.com/search?k=%22levriero%20irlandese%22> (citirano 23. 7. 2023).
- Slika 2: https://suanho.com/___impro/1/onewebmedia/6.jpg?etag=%2268692-639d9af7%22&sourceContentType=image%2Fjpeg&ignoreAspectRatio&resize=486%2B371&quality=85 (citirano 23. 7. 2023).
- Slika 3A: Erik Lam - stock.adobe.com (citirano 14. 7. 2023).
- Sliki 3B in 3C: lastni vir.
- Slika 4: ERJAVEC, Vladimira/KOVAČIČ, Pšenica/NEMEC SVETE, Alenka in sod. (2020): *Lep, lepši, bolan: zdravstvene težave in zdravljenje psov brahicefaličnih pasem*. Ljubljana: Veterinarska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Slika 5: prirejeno po willierossin - stock.adobe.com (citirano 14. 7. 2023).
- Slika 6: jagodka - stock.adobe.com (citirani 14. 7. 2023).

VIRUSNE BOLEZNI:
NAČINI ŠIRJENJA VIRUSA
AFRIŠKE PRAŠIČJE KUGE IN
BIOVARNOSTNI UKREPI

Irena Golinar Oven

Povezovanje ljudi, živali in okolja, je ustvarilo novo dinamiko, v kateri je zdravje vsake skupine neločljivo povezano z drugo. Urbanizacija, gosta naselitev in običajno revna primestna naselja, družbeni pretresi, letalska potovanja, trgovina na dolge razdalje, tehnološki razvoj, spremenjena pokrajina zaradi naselitve ali kmetijstva in podnebne spremembe omogočajo nove poti širjenja bolezni pri živalih in ljudeh ter vodijo v pojav novih kot tudi že pozabljenih bolezni (Weiss in McMichael 2004).

Ena od teh bolezni je afriška prašičja kuga (APK), ki je še pred nedavnim veljala za eksotično bolezen prašičev, zdaj pa že nekaj let kroži po Evropi. Afriško prašičjo kugo so pri domačih prašičih prvič opazili leta 1906 v Keniji, ko se je virus prenesel z avtohtonih vrst prostoživečih prašičev na domače prašiče. Prvič so jo opisali leta 1921 (Montgomery 2021) kot akutno hemoragično bolezen, ki pri domačih prašičih povzroči 100-odstoten pogin. Kasneje so bolezen odkrili v osrednji in zahodni Afriki, vendar je bila omejena na države podsaharske Afrike, kjer je odtlej ves čas endemično prisotna (Gallardo, De la Torre Reoyo in Fernandez-Pi-nero 2015; Penrith, Vosloo in Jori 2013).

Leta 1957 so o APK poročali tudi izven Afrike, in sicer se je bolezen iz zahodne Afrike razširila na Portugalsko. Po dveh letih zatišja se je bolezen leta 1960 na Portugalskem ponovno pojavila in se kmalu razširila na Iberski polotok in druge evropske države, kot so Francija (1964), Italija (1967, 1969, 1983), Malta (1978), Belgija (1985) in Nizozemska (1986). Bolezen se je razširila tudi v Ameriko, največ primerov so ugotovili na Kubi (1971, 1980), v Braziliji (1978), Dominikanski republiki (1978) in na Haitiju (1979). V vseh teh državah je bila APK uspešno izkoreninjena, razen v Italiji na otoku Sardinija (Gallardo, De la Torre Reoyo in Fernandez-Pi-nero 2015).

Kar nekaj let o APK v Evropi niso poročali, dokler se leta 2007 virus APK iz jugovzhodnega dela Afrike ni vnesel v Gruzijo. Iz Gruzije se je virus razširil v Armenijo in Azerbajdžan, nato v države Ruske federacije in

leta 2013 v Belorusijo in Ukrajino. Leta 2014 so okužbo z virusom APK prvič ugotovili tudi v državah Evropske unije (EU): v Litvi, Latviji, Estoniji in na Poljskem (Bellini, Rutili in Guberti 2016). Od leta 2014 pa do danes, so o izbruhih bolezni pri domačih in divjih prašičih poročali še v drugih evropskih državah: Romuniji, Bolgariji, Ukrajini, Moldaviji, Madžarski, Češki republiki, Slovaški, Nemčiji, Grčiji, Srbiji, Italiji, Severni Makedoniji, Bosni in Hercegovini in Hrvaški.

Leta 2018 so o bolezni prvič poročali tudi na Kitajskem, od koder se je razširila v številne azijske države ter v Dominikansko republiko in na Haiti.

Tabela 1. Število izbruhov in primerov APK pri domačih in divjih prašičih v različnih regijah sveta od januarja 2021 do 16. marca 2023 (OIE 2023).

	IZBRUHI		PRIMERI	
	Domači prašiči	Divji prašiči	Domači prašiči	Divji prašiči
Afrika	190	0	18.632	0
Amerika	278	0	9977	0
Azija	491	1282	30.641	1965
Evropa	2603	13.688	824.677	23.175
Oceanija	0	0	0	0
SKUPAJ	3562	14.970	883.927	25.140

JAVNO ZDRAVJE

Virus APK ne ogroža zdravja ljudi, vendar pa ima velik socialni in ekonomski vpliv na trgovanje s prašiči, prašičjim mesom in mesnimi izdelki ter tudi na prehransko varnost, zlasti v državah, kjer prašiči predstavljajo pomemben vir proteinov (Sánchez-Vizcaíno, Laddomada in Arias 2019).

ETIOLOGIJA

Virus APK spada med velike (200 nm) viruse DNK z ovojnico. Je edini predstavnik družine *Asfarviridae*, rodu *Asfivirus* (Sánchez-Vizcaíno, Laddomada in Arias 2019). Virus APK lahko razvrstimo v 24 genotipov na osnovi gena B646L. Vseh 24 genotipov se nahaja v podsaharski Afriki. Pred letom 2006 so bili evropski izolati in izolati iz zahodne hemisfere omejeni na genotip I iz zahodne Afrike, leta 2007 pa se je na področju Kavkaza in Evrope pojavil nov genotip, genotip II, ki je prispel iz jugo-vzhodne Afrike (Qu, Ge in Zhang 2022).

GOSTITELJI VIRUSA APK

Naravni gostitelji virusa so divji in domači prašiči. Pri evropskem divjem prašiču (*Sus scrofa*) so pri okužbi z virusom APK klinična znamenja in procent smrtnosti podobni kot pri okužbi domačih prašičev. Afriške avtohtone vrste prostoživečih prašičev (rečni prašič, bradavičasti prašič in gozdni prašič) služijo kot rezervoarji virusa APK. Pri njih se pri okužbi z virusom APK običajno pojavi le subklinična oblika bolezni; te živali ne kažejo kliničnih znamenj niti ne poginejo zaradi okužbe z virusom (Sánchez-Vizcaíno, Laddomada in Arias 2019; Gallardo, De la Torre Reoyo in Fernandez-Pinero 2015).

Tudi mehki klopi iz rodu *Ornithodoros spp.* služijo kot rezervoarji in vektorji (prenašalci) virusa APK: *Ornithodoros moubata*, ki je prisoten v Afriki, in *Ornithodoros erraticus*, ki ga najdemo na Iberskem polotoku (EFSA 2010).

OBSTOJNOST IN POTI PRENOSA VIRUSA APK

Domači prašiči, okuženi z virulentnimi izolati APK, lahko začnejo izločati virus že v inkubacijski dobi, pred pojavom kliničnih znamenj. Po nastopu kliničnih znamenj se virus APK izloča v velikih količinah v različnih izločkih, vključno z nosnim, očesnim in genitalnim izcedkom, s krvjo, slino, blatom in urinom (Sánchez-Vizcaíno, Laddomada in Arias 2019).

Virus APK je v okolju zelo obstojen, saj lahko v kontaminiranem boku ostane kužen še 3 dni, v prašičjih iztrebkih od 3 do 8 dni, odvisno od zunanje temperature. Iz krvi in seruma lahko virus APK izoliramo še 18 mesecev, če ju skladiščimo pri 4 °C. Virus APK lahko vztraja tedne in mesece v surovem ali zamrznjenem svinjskem mesu; v izdelkih, kot je npr. parmska šunka, je virus sposoben okužbe do 300 dni. V kolikor so mesni proizvodi segreti na 70 °C, virus APK ni več sposoben okužbe (Sánchez-Vizcaíno, Laddomada in Arias 2019; Mazur-Panasiuk, Żmudzki in Woźniakowski 2019; Gallardo, De la Torre Reoyo in Fernandez-Pinero 2015). Zaradi dolge obstojnosti virusa v mesu in mesnih izdelkih in tudi na predmetih in oblačilih, ki pridejo v stik z virusom, imajo ljudje in transport veliko vlogo pri širjenju APK v sosednje države ali celo na druge kontinente. Leta 2007 je na primer izbruh APK povzročilo nepravilno odstranjevanje ostankov hrane iz ladje, ki je priplula iz Afrike, na nezavarovano smetišče, do katerega so lahko dostopali prašiči. Na podoben način se je virus APK vnesel tudi na Portugalsko (1957), Kubo (1971), v Brazilijo (1978) in Belgijo (1985). Poleg človeškega faktorja lahko pomembno vlogo pri ohranjanju virusa v naravi predstavljajo tudi trupla divjih prašičev, poginulih zaradi okužbe z virusom APK (Mazur-Panasiuk, Żmudzki in Woźniakowski 2019).

Številne epidemiološke študije so pokazale, da se virus APK lahko širi z neposrednim in posrednim stikom. Pri neposrednem stiku gre običajno za stik med bolnim in zdravim domačim ali divjim prašičem. Prašiči se okužijo preko ustne in nosne poti, na področjih s klopi iz rodu *Ornithodoros spp.* pa tudi preko klopovih ugrizov.

Pri posrednem stiku se okužba najpogosteje prenaša preko kontaminiranih pomij oz. prašičjega mesa in mesnih izdelkov, preko kontaminiranega orodja, opreme, obleke, obutve, transportnih sredstev, krme in nastilja (Sánchez-Vizcaíno, Laddomada in Arias 2019; Mazur-Panasiuk, Żmudzki in Woźniakowski 2019), s katerimi pridejo prašiči v stik.

KLINIČNA ZNAMENJA BOLEZNI

Klinična znamenja pri okužbi z virusom APK so odvisna od virulence virusa, količine virusa in poti okužbe. Bolj virulentni virusi povzročajo težjo klinično obliko in višjo smrtnost. Zelo virulentni virusi npr. povzročajo perakutno in akutno obliko bolezni in 90- do 100-odstotno smrtnost obolelih živali (Sánchez-Vizcaíno, Laddomada in Arias 2019). Pri akutni obliki imajo prašiči povišano telesno temperaturo, so neješčji, apatični, večinoma ležijo in se držijo skupaj, imajo modrikaste sluznice in rdeče-vijolična, različno velika področja na koži, lahko so prisotne tudi pikčaste krvavitve, predvsem na področju ušes in bokov. Rdečina kože se največkrat pojavlja po uhljih, repu, nogah, trebuhu in zadnjem delu telesa prašičev. Prašiči se lahko nekoordinirano gibljejo, imajo krče in mišični tremor. Nekatere živali bruhamo, nekatere imajo lahko krvavo drisko. Možen je tudi krvav izcedek iz nosnic. Breje svinje lahko zvržejo. Smrt nastopi v 5 do 7 dneh. Subakutna oblika ima nekoliko daljši potek (od 20 do 30 dni). Zanj je značilno izmenično pojavljanje povišane telesne temperature, pojavi se tudi boleča hoja zaradi oteklih sklepov. Spremembe na koži so bolj blage kot pri akutni obliki; nekrotična

območja in subkutani edemi se pojavljajo predvsem na področju ušes, prsnega koša, trebuha in nog. Pri kronični obliki klinična znamenja pogosto niso značilna za okužbo z virusom APK. Pogoste so sekundarne bakterijske okužbe, zato se lahko pojavljajo tudi respiratorna klinična znamenja. Telesna temperatura je rahlo povišana. Poleg pikčastih krvavitvev po koži se lahko pojavijo tudi ulkusi in nekroze. Sklepi so boleči, otečeni, pogosto v kombinaciji z rdečino kože ali nekrozami. Kronična oblika bolezni je bila opisana v Evropi, ko je bil virus APK endemično prisoten na Iberskem polotoku (Sánchez-Vizcaíno, Laddomada in Arias 2019; Gallardo, De la Torre Reoyo in Fernandez-Pinero 2015).

BIOVARNOSTNI UKREPI

Za APK ni zdravila, poleg tega znanstveniki poskušajo že vsaj 50 let izdelati učinkovito cepivo zoper APK. Kljub znatnemu napredku v tej smeri pa trenutno v Evropi komercialno cepivo še ni na voljo (Gallardo, De la Torre Reoyo in Fernandez-Pinero 2015; Teklue, Sun in Abid 2020).

Poznavanje bolezni in epidemiološke informacije so ključnega pomena za nadzor APK na prizadetih območjih. Pomembne so informacije o vrsti gostiteljev, njihovi lokaciji in potencialni vlogi, ki jo imajo pri prenosu in širjenju virusa APK, informacije o virusu, ki kroži na določenem območju, in njegovih bioloških značilnostih, informacije o klinični sliki, ki se pojavlja pri okuženih gostiteljih, kot tudi informacije o okoljskih, družbenih in kulturnih značilnostih na področju, kjer je prisotna bolezen. Zelo pomembno je opredeliti dejavnike tveganja za vnos in širjenje virusa APK na določenem področju, saj se le tako lahko pripravijo učinkoviti ukrepi za nadzor bolezni (Gallardo, De la Torre Reoyo in Fernandez-Pinero 2015).

Ko se je APK leta 2007 prvič pojavila v vzhodni Evropi, so članice EU začele s preventivnimi ukrepi, ki so temeljili predvsem na poostrenem monitoringu, da se okužene živali čim prej odkrijejo. S širjenjem bolezni so se ti preventivni ukrepi zaostriili s poudarkom na razkuževanju prevoznih sredstev, poostrenem nadzoru na mejnih prehodih, z ukinitvijo živinskih sejmov, izobraževanjem rejcev in veterinarjev o sami bolezni in o pomenu biovarnostnih ukrepov. Povečalo se je tudi število diagnostičnih preiskav tako pri domačih kot tudi pri divjih prašičih, oblikovali so se t. i. varovalni pasovi, namenjeni zmanjševanju gostote divjih prašičev, da bi čim manj teh živali prehajalo meje; v nekaterih primerih so na visoko tveganih področjih za APK, predvsem pri dvoriščnih rejah, celo preventivno zaklali prašiče (Gallardo, De la Torre Reoyo in Fernandez-Pinero 2015).

V Sloveniji APK obravnavata *Pravilnik o boleznih živali*, na podlagi katerega bolezen spada med obvezno prijavljive bolezni, in *Pravilnik za ugotavljanje, preprečevanje in zatiranje afriške prašičje kuge*. Pripravljen je tudi *Načrt ukrepov ob pojavu afriške prašičje kuge v Sloveniji*, ki ga je izdelala skupina strokovnjakov z Uprave za varno hrano, veterinarstvo in varstvo rastlin, Veterinarske fakultete in Nacionalnega veterinarskega inštituta. Načrt ukrepov je dostopen tudi na spletu. Od leta 2014 pa izvajamo tudi pasivni monitoring na prisotnost virusa APK.

Trenutno v Sloveniji APK ni, zato so biovarnostni ukrepi bistvenega pomena.

Biovarnost je definirana kot kombinacija različnih ukrepov, s katerimi zmanjšamo tveganje za vnos in širjenje povzročiteljev bolezni v skupini živali (Barceló in Marco 1998; Amass in Clarc 1999). Biovarnostni ukrepi se lahko izvajajo na ravni države, regije, črede in tudi pri posameznih živalih. Pomembni so za ohranjanje zdravja živali in posledično za proizvodnjo hrane, varnost hrane in biotsko raznovrstnost. Načela biovarnosti so potrebna ne samo za preprečevanje širjenja povzročiteljev

bolezni med živalmi, ampak tudi z živali na ljudi in z ljudi na živali. Ta celostni pristop je znan kot koncept Eno zdravje, kjer je zdravje ljudi ne- ločljivo povezano z zdravjem živali in okoljem (Erlacher-Vindel 2018).

Zaradi vedno večjih potreb po učinkoviti in trajnostni živinoreji ter hkrati zaradi globalnih zahtev po zmanjšani porabi protimikrobnih zdravil v živinoreji se je pomembnost preprečevanja živalskih bolezni močno povečala (Laanen, Persoons in Ribbens 2013), s tem pa se je povečal tudi pomen biovarnosti.

Biovarnostne ukrepe se lahko uspešno kombinira tudi z drugimi preventivnimi ukrepi, kot sta cepljenje živali in uporaba prehranskih dodatkov. Z izvajanjem teh ukrepov se lahko zmanjša število zdravljenj v čredi živali in s tem poraba antibiotikov.

Prašiči so občutljivi na celo vrsto endemičnih in epidemičnih bolezni, vključno z zoonozami. Te bolezni vplivajo na zdravje prašičev, njihovo dobrobit in produktivnost ter povzročajo gospodarsko škodo, zato je izvajanje biovarnostnih ukrepov zelo pomembno (Dewulf, Postma in Vanbeselaere 2018). Kar nekaj raziskav je dokazalo pozitivne učinke biovarnosti na proizvodnjo in donosnost farme (Postma, Bachans in Collineau 2016; Collineau, Rojo-Gimeno in Léger 2017).

Biovarnost in prenos povzročiteljev bolezni

Vsaka reja prašičev naj bi imela napisan svoj načrt biovarnostnih ukrepov, saj se reje med seboj razlikujejo (Chappell, Klopfenstein in Hurnik 2010).

Biovarnost lahko razdelimo na:

- zunanjo biovarnost oz. preprečevanje vnosa povzročiteljev bolezni v rejo;
- notranjo biovarnost oz. preprečevanje širjenja povzročiteljev bolezni v reji

(Dewulf, Postma in Vanbeselaere 2018).

Zunanja biovarnost

S pomočjo zunanje biovarnosti preprečujemo vnos novih bolezni v rejo. Posamezen povzročitelj velikokrat zahteva posebne ukrepe, pogosto pa lahko že z enim ukrepom preprečimo vstop mnogim povzročiteljem bolezni.

Prašiči se okužijo z direktnim kontaktom okužene živali ali nekim drugim biološkim vektorjem ali indirektno z živalskimi proizvodi, okuženim materialom ali kontaminiranim okoljem (Amass in Baysinger 2006). Cilj biovarnosti je, da prepreči te različne poti prenosa okužbe.

Okuženi merjasci lahko povzročitelja izločajo tudi s semenom (Pitkin, Otake in Dee 2011). Zato je zelo pomembno, da rejci kupujejo seme merjascev, ki so podvrženi rednemu monitoringu.

Vnos novih živali ali genetskega materiala (npr. semena merjascev) je velikokrat vzrok za izbruh bolezni v čredi. Pred nakupom živih živali se je treba pozanimati o trenutnem zdravstvenem stanju reje, v kateri se bodo živali kupile; živali se kupujejo samo pri rejcih s poznanim in za kupca sprejemljivim zdravstvenim statusom. Rejci bi se morali izogibati kupovanju novih živali oziroma zmanjšati število virov oz. rej, kjer kupujejo živali, kot tudi samo frekvenco vnosa novih živali. V »zaprti čredi« je manjše tveganje za vnos novih bolezni, drugače kot v čredi, kjer

se ves čas dodajajo nove živali. Vendar se je v moderni proizvodnji prašičev težko izogniti vnosu novih živali ali merjaščevega semena, če želi biti farma v koraku z genetskim napredkom. V tem primeru se priporoča karantena za novo prispele živali.

Karantena je kritična komponenta zunanje biovarnosti, s katero se lahko ubranimo vnosa povzročitelja bolezni. Prava karantena se mora nahajati na drugi lokaciji kot ostala čreda. V literaturi navajajo, da če to ni možno, naj bo objekt s svojim vhodom oddaljen več kot 120 metrov od črede. Novo nabavljene živali morajo biti v karanteni najmanj 30 dni ali celo več, odvisno od bolezni. Živali se v karanteni pregleduje dnevno za morebitnimi kliničnimi znamenji. Po prihodu v karanteno in nekaj dni pred zaključkom karantene se priporoča, da se živalim vzame kri in pogleda na protitelesa ali povzročitelja bolezni, ki ga rejec ne želi v svoji čredi. Izolacija živali nam omogoča tudi aklimatizacijo živali in vakcinacijo, preden se jih vključi v plemensko čredo (Amass in Baysinger 2006; Dewulf, Postma in Vanbeselaere 2018).

Povzročitelje bolezni lahko mehanično prenašajo tudi transportna sredstva s prevozom živih živali, kadavrov, gnoja in gnojevke. Pred vsako novo vožnjo morajo biti transportna sredstva očiščena, razkužena ter posušena (po sušenju vozila mora miniti več kot 8 ur) (Ménard 2008). Transportna sredstva praviloma ne smejo na dvorišče reje. Rampa za nalaganje prašičev naj bi bila speljana tako, da tovornjaku ni treba zapeljati na dvorišče. Na večjih farmah se priporoča, da se prevozna sredstva uporabljajo ves čas na istih lokacijah (znotraj enega proizvodnega sistema oz. farme). Znotraj večjih farm se tudi priporoča razdelitev prevoznih poti na »čiste« in »nečiste«. »Nečiste« prevozne poti so namenjene obiskovalcem, dobaviteljem, potrošnikom in odvozu kadavrov, gnoja in gnojnice. »Čiste« poti so namenjene predvsem prevozu živali, vendar le na čistih in razkuženih prevoznih sredstvih (Dewulf, Postma in Vanbeselaere 2018).

Prašiči največkrat poginejo zaradi okužbe s povzročitelji bolezni, zato trupla poginjenih živali predstavljajo vir okužbe za druge živali. Zato se priporoča, da se poginjene živali čim prej odstrani iz hleva v dobro izoliran in ohlajen prostor, kamor druge živali ne morejo. Prostor za kadavre mora biti lociran tako, da prevoznim sredstvom ni treba zapeljati na dvorišče reje oz. farme. Ko higienska služba kadavre odpelje, je treba prostor temeljito očistiti in razkužiti. Ljudje, ki prenašajo kadavre, morajo imeti na rokah rokavice za enkratno uporabo. Tako skrbijo za lastno varnost in povzročiteljem preprečujejo širjenje bolezni (Dewulf, Postma in Vanbeselaere 2018).

K vnosu povzročiteljev bolezni v rejo pripomore tudi krmljenje pomij, čeprav je tovrstno krmljenje v EU prepovedano že vrsto let. Je pa ta način krmljenja dokazano povezan z različnimi izbruhi kužnih bolezni. Tudi voda, ki jo pijejo prašiči, je lahko vzrok za izbruh bolezni, zlasti če voda ne priteka iz vodovodnega omrežja, ampak iz drugih virov (npr. površinska voda, voda iz vodnjakov). Taka voda se lahko kontaminira že na mestu črpanja, v zbiralnikih ali v ceveh, zato se priporoča pregled kvalitete vode vsaj enkrat na leto, skupaj s sistematičnim čiščenjem vodnih cevi, da se prepreči nastanek biofilma (Pitkin, Otake in Dee 2011; Dewulf, Postma in Vanbeselaere 2018).

Pazljivi moramo biti tudi pri vnosu orodja in opreme v rejo, saj sta lahko kontaminirana s povzročitelji bolezni, zlasti če sta bila v stiku s prašiči iz drugih rej. Vse orodje in oprema morata biti pred vnosom v rejo očiščena in razkužena (Dewulf, Postma in Vanbeselaere 2018).

Velikokrat smo krivci za vnos bolezni v rejo ljudje sami. Sorodniki, zaposleni, kupci, veterinarji idr. lahko povzročitelja prenesemo na čevljih, obleki, telesu. Največkrat se to zgodi, če smo bili najprej v stiku z bolnimi, nato pa z zdravimi prašiči, ne da bi se potem preoblekli in preobuli. Povzročitelji bolezni so običajno v izločkih obolelih živali, ki se prenesejo na čevlje in obleko. Zato je priporočljivo, da obiskovalci niso v stiku s

prašiči vsaj 24 ur. Nekatere farme so ta čas raztegnile na 48 ali 72 ur. Na večjih farmah se morajo vsi zaposleni in obiskovalci pred vstopom in izstopom na farmo obvezno stuširati. Ne glede na velikost farme ali reje je treba pred vstopom obleči čisto obleko (lahko tudi za enkratno uporabo, ki jo potem zavržemo), čiste škornje oz. obujke in si umiti ter razkužiti roke (Amass in Baysinger 2006; Dewulf, Postma in Vanbeselaere 2018). Priporoča se, da ima veterinar, ki skrbi za rejo, pri rejcu spravljeno svojo obleko in obutev, ki jo uporablja izključno na tej reji. Obleka se mora redno prati, prav tako je treba redno čistiti in razkuževati škornje.

Veliko povzročiteljev bolezni se lahko na farmo prenese direktno ali indirektno preko glodavcev, ptic, mačk, psov in insektov – ti lahko predstavljajo rezervoar za povzročitelje bolezni v reji; glodavci in ptiči včasih poškodujejo opremo in stavbe, kjer so nastanjene živali, ali kontaminirajo krmo, če imajo dostop do nje. Zato je zelo pomembno, da ima vsaka reja pripravljen načrt deratizacije, ki ga pripravijo strokovnjaki (Dewulf, Postma in Vanbeselaere 2018). Vstop pticam in insektom v rejo se prepreči z uporabo mrež na oknih oz. na površinah, dostopnim insektom, ki se morajo redno čistiti; priporoča se tudi uporaba insekticidov, vab, košenje trave in odstranjevanje stoječih voda v okolici objektov (Chappell, Klopfenstein in Hurnik 2010). Tudi psi in mačke lahko služijo kot mehanski vektorji za prenos povzročiteljev bolezni, zato uporaba psov in mačk za lovljenje miši in podgan ni primerna (Dewulf, Postma in Vanbeselaere 2018).

Pomembno vlogo pri prenosu bolezni v rejo ima tudi lokacija reje oz. bližina in velikost drugih rej v soseski. Da bi se reje izognile nezaželenim obiskom tako vozil, ljudi in živali, je treba okoli reje postaviti ograjo. Če pa so sosednje reje preblizu (manj kot 2 km), je možen prenos povzročiteljev bolezni tudi po zraku. Nekatere raziskave so pokazale, da so imele reje, locirane znotraj 2 km, statistično značilno več respiratornih težav (Rose in Madec 2002). Prenos nekaterih povzročiteljev bolezni z aerosolom je mogoč predvsem na ravnih področjih z veliko gostoto

prašičev, pri nizki temperaturi ozračja, visoki vlažnosti, majhni hitrosti vetra in pri slabši osončenosti (Ménard 2008; Pitkin, Otake in Dee 2011). Dokazali so, da filtracija zraka, ki prihaja v objekt z nastanjenimi živalmi, v kombinaciji z biovarnostnimi ukrepi uspešno preprečuje vstop številnim povzročiteljem, ki se prenašajo z aerosolom (Dewulf, Postma in Vanbeselaere 2018).

Pomembno vlogo pri vnosu bolezni na farmo imajo tudi divji prašiči, zlasti v povezavi z APK. Divji prašiči lahko vnesejo virus APK v rejo z direktnim ali indirektnim stikom. Na področjih z visoko gostoto divjih prašičev je treba ta stik preprečiti, kar lahko rejci naredijo s postavitvijo ograje, ki mora v globino segati vsaj 30 do 40 cm. Čeprav se domači prašiči zadržujejo le znotraj objektov farme, divji prašiči ne smejo dostopati v bližino farme, da se izognemo indirektnemu prenosu okužbe (npr. prenos povzročiteljev preko aerosola, preko vektorjev, preko stika s kontaminirano krmo) (Dewulf, Postma in Vanbeselaere 2018).

Notranja biovarnost

Namen notranje biovarnosti je zmanjšati tveganje za širjenje povzročiteljev bolezni med prašiči v sami reji. Notranja biovarnost pomeni tudi izvajanje ukrepov, ki zmanjšujejo posledice okužbe v reji.

V primeru slabše rasti nekaterih pujskov znotraj skupine je zelo pomembno, da se take pujske ne prestavi k mlajšim živalim, saj obstaja velika verjetnost, da počasneje rastoči pujski trpijo za eno ali več infekcijskih okužb. S premestitvijo teh pujskov v mlajšo skupino obstaja večja verjetnost, da se bodo povzročitelji okužb prenesli na mlajše pujske. Kasneje bodo ti mlajši pujski predstavljali nov vir okužbe za druge živali. Za slabo rastoče pujske, ki v rasti verjetno ne bodo dohiteli svojih vrstnikov, se priporoča evtanazija; v kolikor rejec takih živali ne želi

evtanazirati, jih je treba izolirati v poseben, bolnišnični boks (Dewulf, Postma in Vanbeselaere 2018). Dober bolnišnični boks bi moral biti v svojem prostoru z ločenim vhodom. Zaposleni, ki vstopajo v tak prostor, se morajo pred tem preobleči, preobuti, si umiti roke; najprimernejši obisk bolnišničnega boksa je ob koncu izmene zaposlenega. Ko so enkrat prašiči nastanjeni v tem prostoru, se ne smejo več vrniti med sovrstnike, saj vedno obstaja možnost širjenja povzročiteljev bolezni na zdrave živali (Backhans, Sjölund in Lindberg 2015; Dewulf, Postma in Vanbeselaere 2018).

V rejah prašičev se iste igle pogosto uporabljajo za več živali; včasih jih zamenjajo šele, ko postanejo tope. Takšne igle se s pogosto uporabo in skladiščenjem velikokrat kontaminirajo s številnimi mikroorganizmi, prisotnimi v okolju. Z injiciranjem bolnih prašičev se poveča možnost širjenja povzročiteljev bolezni, če to isto iglo uporabimo še pri drugih živalih. Idealno bi bilo, da bi se igle menjale za vsako žival, če pa to ni možno, se morajo igle menjati za vsako skupino prašičev ali vsako gnezdo pujskov. Tudi vsa druga oprema, ki se uporablja pri posegih pri pujskih (npr. pri kastraciji), mora biti očiščena in razkužena, preden se uporabi za naslednjega pujska (Dewulf, Postma in Vanbeselaere 2018).

Preden se svinjo prestavi v porodni boks, ji je treba odpraviti zajedavce in jo umiti. Tako se prepreči prenos različnih klic iz svinje na pujske.

Iz biovarnostnega stališča prestavljanje pujskov k drugim svinjam ni priporočljivo zaradi širjenja povzročiteljev okužb na različne skupine pujskov. Če se prestavljanju pujskov ni možno izogniti, se mora to zgoditi v 48 urah po rojstvu pujskov.

Zaželeno je, da imajo farme uveden sistem » vse noter – vse ven« (angl.: all in-all out – AIAO). To pomeni, da so isto stari prašiči razdeljeni po posameznih ločenih prostorih. Celoten prostor se po izselitvi živali izprazni, očisti, razkuži in pusti prazen nekaj dni pred naselitvijo novih

prašičev. S čiščenjem se odstranijo organske nečistoče, z razkuževanjem in sušenjem prostorov pa se zmanjša in/ali uniči povzročitelje bolezni. Ta ukrep je pomemben za vsako starostno kategorijo prašičev, saj so mnoge bolezni vezane na kategorijo.

Visoka gostota prašičev v posameznem prostoru oz. prenaseljenost povzroča pri prašičih stres in tako poveča občutljivost prašičev za okužbo in povečano izločanje povzročiteljev bolezni. Različne raziskave so dokazale povezavo med pojavom respiratornih in prebavnih bolezni, nižjimi prirasti ter prenaseljenostjo.

Na večjih farmah so zaposleni razvrščeni po posameznih oddelkih in ne smejo prehajati v drug oddelek oz. objekt ali pa morajo pri prehodu med posameznimi objekti menjati zaščitna oblačila, obutev in rokavice. Pred vsakim oddelkom oz. objektom je tudi razkuževalna bariera, kjer se mora raztopina menjavati dnevno. V manjših rejah, kjer za prašiče skrbi samo ena oseba, je pomembna tudi smer gibanja opravil. Najprej je treba obiskati najmlajše živali, nato breje svinje, nato starejše starostne skupine, živali v karanteni in bolne živali in na koncu prostor za kadavre (Dewulf, Postma in Vanbeselaere 2018).

ZAKLJUČEK

V Sloveniji trenutno ni prisotne APK, zato je še toliko bolj pomembno, da upoštevamo biovarnostne ukrepe. Smo tranzitna država, skozi katero vsak dan potujejo potniki in tovorna vozila, velikokrat iz držav, kjer je virus APK prisoten. Ti, predvsem preko mesa in mesnih izdelkov, predstavljajo potencialno tveganje za vnos virusa v Slovenijo. Tveganje za vnos virusa APK v našo državo prav tako predstavljajo divji prašiči. Populacija divjih prašičev se v zadnjem desetletju v Evropi in tudi pri nas stalno povečuje, kar je eden izmed glavnih razlogov za širjenje virusa in

njegov obstoj v naravi oz. na okuženih območjih. Virus APK je v populaciji divjega prašiča v Evropi že postal endemičen, zato je bolezen težko izkoreniniti (Nurmoja, Mõtus in Kristian 2020). Poleg biovarnostnih ukrepov pa ne smemo pozabiti niti na osveščanje rejcev prašičev, veterinarjev in laične javnosti o APK.

VIRI IN LITERATURA

- AMASS, Sandra/BAYSINGER, Angela (2006): Swine Disease Transmission and Prevention. V: STRAW, Barbara E/ZIMMERMAN, Jeffery J./D'ALLAIRE, Sylvie et al. (ur.): *Diseases of Swine*. 9. izdaja. Aimes: Blackwell Publishing, str. 1075–1098.
- AMASS, Sandra F./CLARC, Kirk L. (1999): Biosecurity considerations for pork production units. V: *Journal of Swine health and production*, let. 7, str. 217-228.
- BACKHANS, Annette/SJÖLUND, Marie/LINDBERG, Ann in sod. (2015): Biosecurity level and health management practices in 60 Swedish farrow to finish herds. V: *Acta Veterinaria Scandinavica*, let. 57, str. 14.
- BARCELÓ, José/MARCO Enric (1998): On-farm biosecurity. V: *Proceedings of the 15th IPVS Congress*. Birmingham, Velika Britanija, str. 129–133.
- BELLINI, Silvia/RUTILI, Domenico/GUBERTI, Vittorio (2016): Preventive measures aimed at minimizing the risk of African swine fever virus spread in pig farming systems. V: *Acta Veterinaria Scandinavica*, let. 58, str. 82.
- CHAPPELL, Brad/KLOPFENSTEIN, Christian/HURNIK, Daniel in sod. (2010): *National swine farm-level biosecurity standard*. https://www.cpc-ccp.com/uploads/userfiles/files/National_Swine_Farm-Level_Biosecurity_Standard%5B1%5D.pdf (citirano: 2. 3. 2023).
- COLLINEAU, Lucie/ROJO-GIMENO, Cristina/LÉGER, Anais in sod. (2017): Herd-specific interventions to reduce antimicrobial usage in pig production without jeopardising technical and economical performance. V: *Preventive Veterinary Medicine*, let. 144, str. 167–178.

- DEWULF, Jeroen/POSTMA, Merel/VANBESELAERE, Bo in sod. (2018): Transmission of pig diseases and biosecurity in pig production. V: DEWULF, Jeroen/VAN IMMERSEEL, Filip (ur.): *Biosecurity in animal production and veterinary medicine*. Leuven: Uitgeverij Acco, str. 296-328.
- EUROPEAN FOOD SAFETY AUTHORITY (2010): Scientific opinion on African swine fever. V: *EFSA Journal*, let. 8, str. 1-149.
- ERLACHER-VINDEL, Elisabeth (2018): Preface on biosecurity in animal production and veterinary medicine. V: DEWULF, Jeroen/VAN IMMERSEEL, Filip (ur.): *Biosecurity in animal production and veterinary medicine*. Leuven: Uitgeverij Acco, str. 25-26.
- GALLARDO, Carmen/DE LA TORRE REOYO, Ana/ FERNANDEZ-PINERO, Jovita in sod. (2015): African swine fever: a global view of current challenge. V: *Porcine Health Management*, let. 1, str. 21.
- LAANEN, Maria/PERSOONS, Davy/RIBBENS, Stefaan in sod. (2013): Relationship between biosecurity and production/antimicrobial treatment characteristics in pig herds. V: *Veterinary Journal*, let. 198, str. 508-512.
- MAZUR-PANASIUK, Natalia/ŻMUDZKI, Jacek/WOŹNIAKOWSKI, Grzegorz (2019): African swine fever virus-persistence in different environmental conditions and the possibility of its indirect transmission. V: *Journal of Veterinary Research*, let. 63, str. 303-310.
- MÉNARD, Julie (2008): Canadian PRRS Eradication: A dream or a future reality? V: *Advances in Pork Production*, let. 13, str. 77-82.
- MONTGOMERY, Eustace R. (1921): On a form of swine fever occurring in British east Africa (Kenya colony). V: *Journal of comparative pathology and therapeutics*, let. 34, str. 159-190.
- NURMOJA, Imbi/MÕTUS, Kerli/KRISTIAN, Maarja in sod. (2020). Epidemiological analysis of the 2015-2017 African swine fever outbreaks in Estonia. V: *Preventive Veterinary Medicine*, 181: 104556.
- PENRITH, Mary-Louise/VOSLOO, Wilna/JORI, Ferran in sod. (2013): African swine fever virus eradication in Africa. V: *Virus Research*, let. 173, str. 228-246.
- PITKIN, Andrea/OTAKE, Satoshi/DEE, Scott (2011): *Biosecurity protocols for the prevention of spread of porcine reproductive and respiratory syndrome virus*. University of Minnesota College of Veterinary Medicine: Swine disease eradication center. https://www.aasv.org/aasv/PRRSV_BiosecurityManual.pdf (citirano: 2. 3. 2023).
- POSTMA, Merel/BACHANS, Annette/COLLINEAU, Lucie in sod. (2016): The biosecurity status and its associations with production and management in farrow-to-finish pig herds. V: *Animals*, let. 10, str. 478-489.
- QU, Hailong/GE, Shengqiang/ZHANG, Yongqiang in sod. (2022): A systematic review of genotypes and serogroups of African swine fever virus. V: *Virus Genes*, let. 58, str. 77-78.
- ROSE, Nicolas/MADEC, François (2002): Occurrence of respiratory disease outbreaks in fattening pigs: Relation with the features of a densely and a sparsely populated pig area in France. V: *Veterinary Research*, let. 33, str. 179-190.
- SÁNCHEZ-VIZCAINO, José M./LADDOMADA, Alberto/ARIAS, Marisa L. (2019): African Swine Fever Virus. V: ZIMMERMAN, Jeffrey J./KARRIKER, Locke A./RAMIREZ, Alejandro in sod. (ur.): *Diseases of Swine*. 11. izdaja. Hoboken: John Wiley & Sons, str. 443-452.
- TEKLUE, Teshale/SUN, Yuan/ABID, Muhammad in sod. (2020): Current status and evolving approaches to African swine fever vaccine development. V: *Transboundary and Emerging Diseases*, let. 67, str. 529-542.
- WEISS, Robin A./MCMICHAEL/Anthony J. (2004): Social and environmental risk in the emergence of infectious diseases. V: *Nature Medicine Supplement*. let. 10, str. 70-76.
- WORLD ORGANIZATION FOR ANIMAL HEALTH (2023): *Disease data collection*. <https://www.woah.org/app/uploads/2023/03/asf-report30.pdf> (citirano: 3. 4. 2023).

ODNOS TISKA DO ŽIVALI V
19. IN V ZAČETKU
20. STOLETJA

Marija Mojca Peternel

UVOD

Ne škoduj naravi, ki te razveseljuje s svojo lepoto.
Ne onesnažuj narave z odvrženimi papirji, razbitim steklom, pločevinkami in drugimi odpadki.
Ne kali miru v naravi s hrupom in norčevanjem.
Ne podiraj ali izkopavaj rastlin s koreninami in gomolji.
Ne trgaj ali lomi vej dreves ali grmovnic.
Ne uporabljaj lubja debel in balvanov za pisanje.
Ne trgaj cvetja za spomin v ogromnih količinah, razen toliko, kolikor je primerno.
Ne zbiraj rastlin, žuželk in drugih naravnih teles, če se z njimi ne želiš resno ukvarjati; ne kradi ptičjih jajc.
Ne ubijaj kuščarjev, mlakaric, žab in drugih živali.
Spodbujaj otroke in nevedne odrasle k spoštovanju narave. (N. A. 1912b: nepaginirano)

Čeravno uvodnih deset zapovedi pri sodobnem bralcu zaradi sicer precej aktualne problematike verjetno ne vzbujajo velike pozornosti, pa popolnoma drugačno dimenzijo dobijo ob pogledu na datum njihove objave. Zahteve je namreč pred dobrimi 100 leti objavil *Münchener neueste Nachrichten*.¹ Visoka starost objave in vsebinska atraktivnost sta glavna razloga, zakaj smo časopisni kolaž novic o živalih začeli prav z njimi. Kot vidimo, so zapovedi celostne, saj človeka pozivajo k zaščiti vse narave, tako živali kot rastlin. Pri takratni bralni publiki so želeli prebuditi zavest o drugačnem odnosu do narave in do vseh živih bitij ter jo spodbuditi k sistematičnemu ravnanju z odpadki. V zapovedih vidimo ne le prepovedi, temveč tudi rešitve, saj so ponotranjeno razumevanje

te problematike želeli doseči že pri otrocih, kar bi na dolgi rok zagotovo imelo pozitivne posledice. V celoti gledano gre za prebujanje odgovornosti in zavesti predvsem pri tistih ljudeh, ki do narave niso imeli nobenega odnosa.

Celovit pregled časopisnih objav v obravnavanem času, v katerih se živali pojavljajo kot glavni protagonisti, bi še bolj presegel dovoljene okvire tega zapisa, zato so v nadaljevanju izbrani le drobci oziroma po subjektivnem izboru najzanimivejši zapisi tiska, ki je izhajal na območju monarhije, v kateri so takrat živeli tudi Slovenci. Namen prispevka je v prvi vrsti prikazati publicistični odnos do te tematike v 19. in začetku 20. stoletja, hkrati pa naj bi zapisano postalo izhodišče za bodoča, morda bolj sistematična raziskovanja časopisnih virov.

V prispevku smo se omejili na objave periodičnega tiska do prve svetovne vojne, ki je po pričakovanjih v ospredje pozornosti objav postavila človeka. V obdobju velike morije je razumljiv velik upad novic o živalih in naravi, v prej imenovanem časopisu na primer je število člankov pri vnosu iskalnega niza »varovanje okolja« padlo iz 45 leta 1913 na šest v letu 1915.²

Množico publicističnih objav smo poskusili razdeliti v tri večje skupine. V prvo smo uvrstili dopise z različnimi vrstami precej suhoparnih številčnih podatkov o živalih. V drugo spadajo pozivi in opozorila bralcem v odnosu do narave in posledično do živali, pogosto povezani z ustanavljanjem društev za zaščito živali, ki so jih v drugi polovici devetnajstega stoletja množično ustanavljali. Tretja skupina je najbolj širnejša, a hkrati najbolj barvita. V njej so novice, razvrščene glede na živalsko vrsto, posebni del predstavlja divji lov, sodni procesi in druge, za današnji čas tudi nekolikanj nenavadne zanimivosti. Ob tem gre še zapisati, da je

1 *Münchener neueste Nachrichten* je izhajal od leta 1887–1945 pri založbi Knorr Knorr & Hirth. V: Katalog für die Bibliotheken der Universität zu Heidelberg, Heidi, <https://katalog.ub.uni-heidelberg.de/cgi-bin/titel.cgi?katkey=1278999> (citirano: 12. 12. 2022).

2 *Münchener Neueste Nachrichten*: https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb00131249_00469_u001?q=Naturschutz (citirano: 12. 7. 2022).

bilo včasih zapise o živalih težko ločiti od zapisov o naravi, saj je šlo za precejšnjo vsebinsko prepletenost.

Poleg daljših zapisov o živalih si omembo zagotovo zaslužijo tudi nemalo številni oglasi, povezani z njimi, ki bi prav tako lahko bili v središču bodočih raziskav.

POROČILA

Poročila o živalih so bila v primerjavi z ostalimi novicami vsebinsko precej dolgočasna, kar je bilo v nasprotju s širokim izborom časopisov, ki so jih tiskali. Kljub pričakovanju, da bomo tovrstne novice našli predvsem v bolj strokovnih listih, kot je denimo *Oesterreichische Forst-Zeitung*³ (N. A. 1886: 173), je bil spekter časopisov precej pisan. Tako na primer izvemo, kako je z jeleni na Škotskem v objavi dunajskega *Humorista*,⁴ ki je s svojim podnaslovom »eine Zeitschrift für Scherz und Ernst, Kunst, Theater, Geselligkeit und Sitte« izkazoval popolnoma drug interes časopisa kot za živali, namreč za zabavo, umetnost, gledališče ipd. Precej suhoparen zapis brez komentarjev ali mnenj se je nanašal zgolj na navajanje dejstev o številu živali v preteklosti in geografskem območju njihovih bivališč (N. A. 1840: 720).

Podobne zapise je najti tudi v dnevnikih. *Neues Wiener Journal*⁵ je na primer v kratki novici poročal o jati 60 do 70 štokeljev, ki jih je bilo mogoče

opazovati z vlaka v bližini Klosterneuburga. Po mnenju neimenovanega avtorja so potniki lahko uživali v »domišljavem sprehajanju dolgokljunašev« v tamkajšnji loki (N. A. 1908: 8).

V to skupino so bila zaradi številčnih podatkov uvrščena poročila o lovskem izplenu. Novice o tem so prinašali dunajski *Wiener Allgemeine Zeitung*⁶ (N. A. 1883: 2), *Salonblatt*⁷ (N. A. 1870: nepaginirano, N. A. 1898b: 14–15), v takratnem slovenskem prostoru pa osrednji ljubljanski časopis *Laibacher Zeitung*.⁸ V njem tako lahko beremo o izplenu štirih jelenov v cesarski poletni rezidenci Bad Ischl (N. A. 1895b: 1419). Lova so se poleg cesarja udeležili ugledni grofi: kmetijski minister, grof Falkenhayn,⁹ belgijski grof in bodoči predsednik mednarodnega olimpijskega odbora (Krüger/Pfeiffer 2012: 120–145) Henri de Baillet Latour,¹⁰ grof in general Bigot de Saint Quentin¹¹ ter grof in generaladjudant Eduard Paar.¹²

Naj v zvezi z lovske trofeje navedemo še nenavaden ulov v občini Těrlíčko v okrožju Karviná v moravsko-šlezjski regiji današnje Češke. Lastniku

3 *Oesterreichische Forst-Zeitung* – časopis je izhajal na Dunaju pod tem naslovom v obdobju 1883–1895, na začetku kot tednik, pozneje kot mesečnik. Med 1883–1894 je nosil podnaslov *Illustrierte Zeitung für Forstwirtschaft u. Holzhandel, Jagd und Fischerei*. V: Österreichische Nationalbibliothek: ONB. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 21. 12. 2022).

4 *Der Humorist* – časopis je izhajal na Dunaju v obdobju 1837–1862, in sicer z različnimi podnaslovi in tudi pogostnost izhajanja je bil različna. V: Österreichische Nationalbibliothek: ONB. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 8. 12. 2022).

5 *Neues Wiener Journal* – je izhajal med 1893–1939 na Dunaju, na začetku dnevno, nato dvakrat dnevno. V: Österreichische Nationalbibliothek: ONB. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 8. 11. 2022).

6 *Wiener Allgemeine Zeitung* – časopis je izhajal med leti 1880–1934 in je imel številne priloge. V obravnavanem obdobju: *Roman-Beilage, Zeitung für Volapük, Österreichischer Lloyd: Handesblatt der Wiener Allgemeinen Zeitung*. V: Österreichische Nationalbibliothek: ONB. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 18. 11. 2022).

7 *Wiener Salonblatt* – izhaja na Dunaju med leti 1870–1938, in sicer najprej dnevno, nato na dva tedna. V: Österreichische Nationalbibliothek: ONB. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 8. 11. 2022).

8 *Laibacher Zeitung* – izhajal je med leti 1784–1918, njegov založnik je bil Ignaz Alois Edler v. Kleinmayr in je bil največji in najbolj vpliven časnik v Ljubljani v 18. in 19. stoletju. Digitalna knjižnica Slovenije. Ljubljana: NUK. <https://www.dlib.si> (citirano: 8. 11. 2022).

9 Julius Graf von Falkenhayn (* 20. 2. 1829 Dunaj; † 12. 1. 1899 Dunaj), politik, minister za kmetijstvo (N. A. 1957: str. 285).

10 Graf Henri de Baillet-Latour (* 1. 3. 1876 Brüssel; † 6. 1. 1942 Brüssel). International Olympic Committee, <https://olympics.com/ioc/news/henri-de-baillet-latour-the-unknown-president> (citirano: 8. 11. 2022).

11 Anatol Graf von Bigot de Saint-Quentin, (* 7. 3. 1849 Dunaj; † 11. 9. 1932 Jadova, Romunija), general. <https://web.archive.org/web/20131004215757/http://www.oesta.gv.at/DocView.axd?CoBId=23130> (citirano: 8. 11. 2022).

12 Eduard Graf von Paar (* 5. 12. 1837 Dunaj; † 1. 2. 1919 Dunaj), generalni pribočnik. (Broucek 1978: 275–276).

žitnega polja je uspel lov ogromnih ptic ujed iz družine kraguljev. Razpon kril t. i. brkatih serov je bil namreč kar 2,8 metra (N. A. 1895a: 1196).

Bralna publika se je kljub navidezno suhoparnim navajanjem dejstev lahko iz zapisov marsikaj naučila. Pri tem ne mislimo zgolj na podatke o vrstah živali, ampak tudi na širši družbeno politični kontekst.

POZIVI IN OPOZORILA

Pozive za zaščito živali v obliki samostojnih člankov ali med vrsticami drugih je bilo v tisku zaslediti že zelo zgodaj. Salzburški *Intelligenzblatt*¹³ je denimo že leta 1803 pod naslovom *Schonung der Tiere aus Achtung für Menschen – ein Zug der Gesetzgebung des 16ten Jahrhunderts* (N. A. 1803: 107–108) predstavil zakonodajo iz 16. stoletja. Prepoved streljanja na čaplje, štoklje in klavžarje je takrat veljala za vse družbene stanove, torej tudi plemiče in duhovnike. Kot ugotavlja nepodpisani avtor, so se dve stoletji pozneje od omenjenih ptic posamično pojavljale le še čaplje in klavžarji, medtem ko so se štoklje popolnoma izselile. Pisec se retorično sprašuje, ali morda razlog ne tiči v izsuševanju bližnjega močvirja v 20. letih 16. stoletja, urbanizaciji tamkajšnjega območja oziroma splošnem povečanju kulture tal na tem območju. Na še danes precej aktualna vprašanja bi z gotovostjo lahko dali pozitivne odgovore.

Pozivi o zaščiti živali so pogosto sovpadali z ustanavljanjem društev za zaščito živali. Spremenjeno dojemanje narave, ki ga je prinesla romantika (Mlinar 2018: 180–181), je konec 18. stoletja, še zlasti pa v prvi polovici 19. stoletja, posledično izoblikovalo tudi drugačen pogled na živali.

13 *Intelligenzblatt von Salzburg* – časopis, ki je izhajal v obdobju 1784–1848 v Salzburgu. Več o časopisu gl. IRMGARD Walter (1945): *Das Salzburger Intelligenzblatt 1784–1848*. Ein Zeit- und Kultur-spiegel. Ein Beitrag zur Geschichte Salzburgs und zur Geschichte der Intelligenzblätter im allgemeinen, geisteswiss. Doktorska disertacija. Salzburg: Universität Salzburg.

15 let po znamenitem govoru škotskega lorda Thomasa Erskina¹⁴ v londonskem parlamentu o človekovih grozodejstvih nad živalmi je bilo leta 1824 v Angliji ustanovljeno prvo društvo proti mučenju živali *Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals*¹⁵, ali kot ga je v svojem delu imenoval znameniti dunajski revolucionar leta 1848, sicer Radovljčan in eden prvih naših piscev o skrbi za živali, Anton Fuster (1808–1881)¹⁶ »*Königliche Gesellschaft zur Verhütung der Grausamkeit gegen Thiere unter dem besonderen Schutze Ihrer Majestät der Königin*« (Fister 1846: 43).

Prvo društvo proti mučenju živali *Tierschutz-Verein* na nemških tleh je 24. julija 1839 nastalo v Nürnbergu, istega leta tudi v Dresdnu, leta 1842 pa je bilo društvo ustanovljeno v Münchnu (Fister 1846: 44). Slednje je bilo za takratni slovenski prostor precej pomembno, saj so se na njegovo pobudo začela ustanavljati društva v takratni Avstriji. Prvo na njenih tleh je z imenom *Görzer Verein gegen Thierquelerie* nastalo v Gorici, nato še v Pešti, Linzu in Salzburgu (Fister 1846: 47) in leta 1862 v Gradcu (N. A. 1863: nepaginirano).¹⁷ Glavno vlogo pri ustanovitvi goriškega društva je imel pesnik, alpinist in duhovnik Valentin Stanič.¹⁸ Že leta 1845 se je priključil Društvu zoper trpinčenje živali v Münchnu in je 14. februarja 1846 sam ustanovil podobno društvo v Gorici, za katerega je tudi sestavil

14 Thomas Erskine, 1. Baron Erskine (*10. 1. 1750 Edinburgh; †17. 11. 1823 Almondell, West Lothian), britanski politik škotskega rodu. Britanica, <https://www.britannica.com/summary/Thomas-Erskine-1st-Baron-Erskine> (citirano 21. 12. 2022).

15 Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals, <https://www.rspca.org.uk/whatwedo/whoweare/history> (citirano 6. 8. 2022).

16 Anton Fuster (*5. 1. 1808, Radovljica; †12. 3. 1881, Dunaj), duhovnik, politik, filozof, šolnik. Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbil93714/> (citirano: 6. 8. 2022).

17 *Grazer Zeitung* – časopis je izhajal v obdobju 1795–1938 v Gradcu, sprva dnevno razen nedelje, pozneje tedensko. V: Österreichische Nationalbibliothek: ONB. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 8. 12. 2022).

18 Valentin Stanič (*12. 2. 1774, Bodrež (Kanal); †29. 4. 1847, Gorica, Furlanija - Julijska krajina). Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi602064/> (citirano: 6. 8. 2022).

in izdal statut (Stanič 1846). Goriško društvo ni bilo le prvo v avstrijskem prostoru, ampak je zbudilo pozornost celo v Franciji in Nemčiji.¹⁹

Slab mesec po ustanovitvi goriškega je v začetku marca 1846 tudi na Dunaju nastalo društvo proti mučenju živali (N. A. 1846: 479),²⁰ ki je od leta 1853 izdajalo svoj časopis *Tierfreund*.²¹ Soustanovitelj in predsednik je bil Ignaz Franz Castelli,²² dramatik, pesnik in nasploh precej aktivna osebnost v takratnem avstrijskem in nemškem prostoru. V društvu je poleg precejšnje angažiranosti na področju zaščite živali deloval kot pisec ter izdajatelj in sodelavec različne periodike.

Na Kranjskem so se prizadevanja proti mučenju in za zaščito živali začela že v 40. letih 19. stoletja, a je bilo društvo za varstvo živali ustanovljeno šele v začetku 20. stoletja. Z uradnim imenom *Kranjsko društvo za varstvo živali* je bilo ustanovljeno šele 23. oktobra 1902 (Rendla 2004: 59). Prizadevanja za skrbno ravnanje z živalmi so bila znana tudi v štajerskem delu takratnega slovenskega prostora. Nek mariborski »penzionist« in ljubitelj živali je v odzivu na objavljen prispevek v zvezi z mučenjem vlečnih živali ta problem razširil na živali, s katerimi se človek hrani. Izpostavil je pogosta trpinčenja domačih živali, kot na primer pretepanje s koli ali druge oblike zlorab. »Človek se pred slabim ravnanjem varuje s svojo pravico, brezpravna žival pa je po Odrešenikovem zgledu

popolnoma odvisna od zaščite dobrih ljudi.« Avtor je apeliral tako na policijo kot na sočutne someščane, naj vendarle pripomorejo k ustanovitvi le enega močnega društva za zaščito živali, ki se bo polnomočno borilo proti mučenju (N. A. 1902: 4).

Besedilo neimenovanega »prijatelja časopisa« *Der Bote aus dem Waldviertel*²³ se je prav tako nanašalo na ptice. Prispevek *Der Sperling und die Thierschützer* (Geras 1896: nepaginirano) odraža avtorjevo skrb zaradi manjšega števila lastovk, teh »zelo uporabnih zatiralcev insektov«. Razlog za to ne vidi toliko v Italijanih, za katere so lastovke ob jesenskih selitvah malodane glavna jed, ampak v vrabcih, ki se naselijo v lastovičja gnezda. Po njegovem mnenju se je število vrabcev zaradi številnih opozoril za njihovo zaščito močno povečalo. Avtorju se tovrstna prizadevanja sicer zdijo upravičena, a v tej situaciji niso primerna, saj vrabci ne uničujejo insektov. Nesprejemljivo se mu zdi, da jih nekateri naravovarstveniki celo krmijo. Avtor je prispevek zaključil z idejo, da si vsak, ki uničuje vrabce, zasluži naziv »pametnega zaščitnika živali«. Dopis je želel opozoriti na smiselnost nekaterih zakonov oziroma na njihove vsebinske prilagoditve dejanskim razmeram.

Pozivi k zaščiti živali so zadevali praktično vse živalske vrste, torej tudi vodne. *Linzer Volksblatt*²⁴ je povzel članek s pomenljivim naslovom *Ausrottung der Seehunde?* (N. A. 1909: 6). Gre za prizadevanje Švedske, Nemčije in drugih baltskih držav, ki so v tem delu morja želele iztreti tjulnje. Novica je pravzaprav apel za vse ljubitelje narave, družbe in društva, da nastopijo »proti temu novemu posilstvu naše že tako

19 Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi602064/#slovenski-biografski-leksikon> (citirano: 12. 8. 2022).

20 *Wiener Zeitung* – v obdobju 1852–1857 tudi s podnaslovom *Österreichisch-kaiserliche Wiener Zeitung*; tudi *Kaiserlich-königlich privilegierte Wiener-Zeitung* je izhajal najprej dvakrat, nato trikrat tedensko in po letu 1848 dnevno na Dunaju v obdobju 1703–2003. V: *Österreichische Nationalbibliothek*: ONB. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 8. 12. 2022).

21 *Tierfreund* – izhajal je v obdobju 1852–2020 in je bil glasilo dunajskega Tierschutzverein. V: *Österreichische Nationalbibliothek*: https://anno.onb.ac.at/info/wtv_info.html (citirano: 8. 11. 2022).

22 Vinzenz Ignaz Castelli (*6. 3. 1781 Dunaj; †5. 2. 1862 Dunaj), pesnik, dramatik. (Gugitz 1957: 172–173).

23 *Der Bote aus dem Waldviertel* – v obdobju 1878–1922 je časopis izhajal s podnaslovom: *Organ des deutschen Verfassungstreuen Partei*, in sicer dvakrat tedensko do leta 1919 do konca izhajanja leta 1922 samo še tedensko. V: *Österreichische Nationalbibliothek*: ONB. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 8. 11. 2022).

24 *Linzer Volksblatt* je izhajal v obdobju 1869–1974, in sicer različno pogosto in z različnimi prilogi. V obdobju 1869–1906 je imel podnaslov *Für Stadt und Land*. V: *Österreichische Nationalbibliothek*: ONB. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 8. 12. 2022).

opustošene narave«. Razlogi za nasilje nad tjujnji so bile pritožbe tamkajšnjih ribičev, češ da naj bi jim ti uničevali lov. Neznani avtor nava- ja nemškega zoologa Alfreda Nehringa,²⁵ ki naj bi dokazal, da tjujnji ne škodijo ribištvu v taki meri, da bi bilo njihovo iztrebljenje upravičeno.

Skrb za živali je bila tudi tema časopisa, namenjenega predvsem gospo- dinjam *Das Blatt der Hausfrau – Oesterreichisch-ungarische Zeitung für die Angelegenheiten des Haushaltes sowie für Mode, Kindergarderobe, Wäsche, und Handarbeiten*.²⁶ Avtor, ki je znan le po začetnicah R. Z., se je v svojih razmišljanjih spraševal po vzrokih za mučenje zlatih ribic. Ugotavljal je namreč, da več milijonov teh »prečudovitih« živali podleže barbarske- mu ravnanju. Namesto da bi živali negovali in jih ob koncu življenja »po pravilih pospremili k večnemu počitku«, so ribice pogosto zadavljene, izstradane ali razjedene od parazitov. Razloge za to vidi zlasti v nepre- mišljenem ravnanju ljudi, pri čemer je glavni krivec pomanjkljiva iz- obrazba. Trpinčenje živali bo po njegovem trajalo toliko časa, dokler v šoli ne bodo vpeljevali in poučevali tovrstnih tem. Po kritičnem uvodu avtor v nadaljevanju bralke pouči o pravilnem ravnanju in negovanju zlate ribice (R. Z. 1902: 409).

Apeli za zaščito živali so se torej pojavljali v pestrem naboru takratnega tiska, a kot smo videli, tudi imena člankov niso bila enoznačna. Kot po- trditev tega naj omenimo zapis s precej nenavadnim naslovom, ki bi ga lahko prevedli kot *Damska prelestnost in umor ptic (Frauenputz und Vogel- mord)*²⁷ (N. A. 1912a: 10), in je bil objavljen v *Rosenheimer Anzeiger*. Poziv

25 Alfred Nehring (*29. 1. 1845 Gandersheim; †29. 9. 1904 Berlin-Charlottenburg), profesor, zoolog in paleontolog (Hevers 1996: 437–438).

26 *Das Blatt der Hausfrau* – podnaslov časopisa je bil *Oesterreichisch-ungarische Zeitung für die Angelegenheiten des Haushaltes sowie für Mode, Kindergarderobe, Wäsche, und Handarbeiten*. Časopis je izhajal v obdobju 1890–1921. V: Österreichische Nationalbibliothek: ONB. V: <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 8. 11. 2022).

27 *Rosenheimer Anzeiger* – s podnaslovom *Tagblatt für Stadt und Land; (mit amtlichen Mitteilungen)* je izhajal v obdobju 1864–1945, in sicer šestkrat tedensko. Bayerische Staatsbibliothek BSB, <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV005484931> (citirano: 10. 12. 2022).

nepodpisanega avtorja je namenjen oblastnim organom, naj podobno kot v severni Ameriki ali Avstraliji vendarle sprejmejo zakon, s katerimi bi prepovedali lov na ptice, katerih peresa krasijo damske klobuke. Izko- riščanje naravnih bogastev se piscu zdi povsem nesprejemljivo. Moralni imperativ prihodnjim generacijam je namreč videl v prvi vrsti v ohran- njanju naravnih lepote, ki so jih zapustili predniki. Pisec je navajal vrsto živali po vsem svetu, ki so zaradi mode (krzna) postale žrtve civilizacije. Posebno zaščito je zahteval za ptice, ki so za človeštvo po njegovem iz- redno pomembne, saj pripomorejo k uravnavanju klimatskih razmer.

Objav in zapisov v zvezi z živalmi ali naravo nasploh ne najdemo zgolj v časopisih, ki so bili že v svojem osnovnem poslanstvu namenjeni nara- vi. Na Kranjskem je bil od leta 1895 to zagotovo *Planinski vestnik*, ki je že v zgodnjih številkah konkretno pozival k obzirnemu ravnanju z naravo. Turiste, torej takratne gorohodce, je vabil k upoštevanju njihovih dolž- nosti, ki vključujejo primerno ravnanje z naravo (Wölfling: 1895: 150–151).

Tudi v povsem običajnih dnevnikih, torej nestrokovnih časopi- sih, lahko najdemo pozive za varovanju okolja. Nek S. je v prispevku *Naturschutz* poleg odnosa do celotne narave posebej izpostavil skrb za živa- li (S. 1909: 2). Motile so ga nevezdržne razmere, v katerih prebivajo žabe, kače ali kuščarji, ki jih otroci (in tudi odrasli) na sprehodih v naravi uja- mejo in prinesejo domov. Tam kmalu umrejo ali precej trpijo, saj živi- jo v izrazito neprimernih okoliščinah. Naloga oblasti naj bi bila v prvi vrsti »omejiti tovrstne športne dejavnosti«. Problem bi bilo po njegovem možno rešiti v sodelovanju s šolskimi oblastmi. Slednje naj bi skupaj z društvi za zaščito narave poskrbele za ozaveščanje in konkretne akcije. Menil je, da bi povsem zadostovali akvariji in terariji, ki bi bili postavlje- ni v vsaki šoli in bi jih bilo mogoče obiskovati.

Tudi *Schutz der Alpen!* v *Laibacher Zeitung* je pozival k varovanju okolja (N. A. 1895f: 1453). Gre sicer za objavo v nemškem časopisu, ki je bil na- menjen predvsem meščanom in ga večinoma niso brali na podeželju.

Če pa vemo, da so bili takratni gorohodci večinoma prav iz vrst meščanstva, ki so imeli za to prostočasno dejavnost poleg zanimanja in časa tudi materialne možnosti, je dopis naslavljal pravo ciljno publiko. Povod za pisanje so bile vedno pogostejše pripombe članov nemškega *Alpenvereina* o slabem stanju vzpetega sveta, ki so ga vse številčnejši gorohodci puščali za seboj. Množično razbijanje praznih steklenic je povzročilo, da so bila tla gorskih vrhov in njihove okolice dobesedno tlakovana s črepinjami. Problem so bili tudi ostanki »provijanta« – hrane, in sicer številne prazne pločevinke, ribje konzerve, odpadli papir, jajčne lupine ter pomarančni olupki.

POTPURI

Morski psi

Morski psi so zlasti v drugi polovici 19. stoletja kar pogosto nastopali kot glavni akterji novic, tudi v tisku takratnega slovenskega prostora. *Laibacher Tagblatt*²⁸ je poročal o številnih primerkih v Tržaškem zalivu, zato je tamkajšnji mestni svet sklenil, da bo od vlade zahteval, naj razpiše nagrade za usmrtitev teh nevarnih »nebodigatreba« (N. A. 1869: nepaginirano).

Zaradi vse očitnejših pojavov morskih psov je omenjeni časopis v obliki feljtona bralce poučil o tem plenilcu. V njegovem prvem delu je bila predstavitev živali kot vrste, saj je bilo med ljudmi opaziti veliko

28 *Laibacher Tagblatt* – časopis je izhajal dnevno v obdobju 1868–1880 kot glasilo nemške ustavne stranke. Širil je germanizacijske težnje in nemškutarstvo. V njem se sicer omenjata slovenska literatura in ideja, da bi Slovenci zbrali svoje ljudsko blago, vendar je tega zelo malo. Časnik je nadalje izhajal pod naslovom *Laibacher Wochenblatt*. Digitalna knjižnica Slovenije, <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-IT4VMNNN> (citirano, 21. 12. 2022).

neznanja, za kar je bilo krivo tudi šolstvo. Nadalje so bila omenjena nezakonita dejanja, s katerimi so posamezniki izvabljali denar od nevednih ljudi. Morske pse so namreč ujeli, nagačili in jih nato v morju kazali ljudem, pri čemer so jim za ogleda mastno zaračunavali (N. A. 1872a: 1–2). V drugem delu so podrobno opisane njihove biološke značilnosti, način razmnoževanja itd. (N. A. 1872b: 1–2)

Celovski *Klagenfurter Zeitung*²⁹ je bil pogosto pozoren na morske pse v Jadranskem morju, morda tudi v želji, da bi turiste zadržal na obalah tamkajšnjih jezer. Leta 1874 so na grozo številnih kopalcev in mestnih oblasti, ki so za njihov ulov morali razpisati visoke nagrade, opazili večje število morskih psov v Tirenkem in Jadranskem morju. Vojaka, ki se je kopal severno od toskanskega mesta Viarregio, je napadel morski pes. Hudo poškodovano truplo je morje naplavilo na obalo, kjer so ga pokopali z vojaškimi častmi (N. A. 1874b: 1226). Dobesedno isto novico je dan prej najti tudi v ljubljanskem *Laibacher Tagblatt* (N. A. 1874a: nepaginirano), kar kaže (publicistično) povezanost tega prostora, uredniško poznavanje drugih takratnih časopisov in ne nazadnje tudi način pridobivanja novic.

O lovu na morske pse sredi 19. stoletja poroča zanimivo besedilo zgoraj omenjenega celovškega časopisa. Leta 1850 je precej znani lovec na morske pse iz Vera Cruza, mišičast in telesno neizmerno krepak Manoël z majhne barke za vabo v morje metal ribe. Ko je zagledal plen, je med zobe vtaknil ostri nož in golih prsih ter kratkih hlač skočil v morje. Da bi pritegnil pozornost morskega psa, je v velikem loku plaval okoli nje, nato legel na hrbet in popolnoma mirno čakal plen. V trenutku, ko je morski pes priplaval mimo, se je Manoël bliskovito potopil pod žival in jo zabodel v trebuh. Neznani avtor opozarja, da se vsi primeri lova ne končajo srečno, zato je treba biti skrajno pazljiv (N. A. 1878: 942).

29 *Klagenfurter Zeitung* je izhajal v Celovcu najprej dnevno, nato dvakrat in končno trikrat tedensko v obdobju 1784–1951. V: Österreichische Nationalbibliothek: ONB. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 18. 11. 2022).

V zvezi z morskimi psi je pozornost zbudila novica humoristično-satiričnega časopisa *Der Floh*³⁰ z Dunaja. Sredi julija 1894 je namreč objavil kar štiri kratke novice iz Trsta, povezane z istim dogodkom. Prva je poročala o pojavu dveh morskih psov v Jadranu, ki sta požrla šest- in osemletna fantka, medtem ko so se drugi kopalci v paniki razbežali. Naslednji dan so novico delno demantirali, saj naj bi morski pes v resnici požrl le enega fantka. Dva dni po opisanem dogodku se je pojavilo obvestilo, da objavljena novica k sreči ne drži. In da so kopalci bolj pomirjeni. Tretji dan po dogodku pa se je dokončno izkazalo, da sta morska psa v resnici bila dva ogromna donavska krapa, ki sta na poti skozi Dardanele preko Sredozemlja zašla v Jadransko morje. Dva dečka sta ju ujela, »spekla in zaužila, kopalci pa so bili pomirjeni« (N. A. 1894: 29). Vidimo, da je uredništvo prvotni zapis z dodatnimi objavami poskušalo popraviti oziroma ga napraviti verodostojnega. Čeprav gre za satirični časopis, gre v tem primeru za prizadevanje po objavi preverjenih informacij. Hkrati je to lep prikaz, kako je nedolžen dogodek lahko predmet manipulacije in popolnoma izkrivljene stvarnosti. Se pa ob vsem tem vendarle še vedno zastavlja vprašanje o verodostojnosti zapisanega, saj krapi kot tipične sladkovodne živali verjetno v morski vodi ne bi preživel.

Novice o morskih psih najdemo tudi v zagrebškem *Agramer Zeitung*. Iz reškega pristanišča so poročali o petmetrskih živalih in neimenovani avtor se sprašuje o dolžini najdaljših morskih psov (N. A. 1898: 4).

Novice o živalih so se lahko povezovale s širšimi družbeno-političnimi dogodki. Tako so morski psi močno občutili posledice vojne med Japonsko in Rusijo v letih 1904–1905.³¹ Že omenjeni celovski časopis je s tem v zvezi razmišljal o morskih psih, ki so se vse pogosteje pojavljala tudi v Jadranskem morju. V besedilu, polnem retoričnih

vprašanj, se že uvodoma zastavlja glavno vprašanje, in sicer o vplivu aktualne pomorske vojne med Rusijo in Japonsko leta 1904 na tam živeče morske pse. Neimenovani avtor ugotavlja, da morski psi radi sledijo ladjam, ki skozi Sueški kanal plujejo v Evropo. Zaradi vse pogostejšega prometa skozi Suez se je tudi število morskih psov v Jadranu in Sredozemlju v primerjavi s preteklostjo precej povečalo. Tako so od srede junija do septembra 1904 v Istri ulovili tri, v Kvarnerju pa enega morskega psa. Da bi se izognili dilemam, pisec predlaga redno štetje živali. S tem bi namreč lahko ugotovili, ali gre za stalno naraščanje števila ali zgolj za izjemne pojave. Ob koncu zapisa se sprašuje, ali vendarle ne bi bilo treba na najnižjem mestu Sueškega kanalu nastavit past za te človeku nevarne živali (N. A. 1904: 2106). Razmišljanja na to temo so se v okviru omenjene vojne nadaljevala tudi naslednje leto. V prispevku *Krieg und Haijische* lahko preberemo, da se je število morskih psov na Jadranu kot posledica zgoraj omenjene vojne precej povečalo, saj so v razmaku nekaj dni opazili kar tri primerke. Po mnenju ribičev so morski psi zaradi položenih min v Rumenem morju in sibirskih vodah enostavno zbežali in se podali v mirnejše vode. Ponovno je bil izpostavljen Sueški kanal, ki naj za živali ne bi predstavljal nobene ovire. Morski psi sledijo večjim ladjam zaradi hrane, ki jo v ogromnih količinah spuščajo v morje. Ko priplavajo do Gibraltarja, jim je hrana na voljo v morju: različne ploščate ribe, tune ter druge ribe. Od tam sicer niso več odvisni od ladijskih odplak, a po drugi strani njihov lov povzroča škodo tamkajšnjim ribičem (N. A. 1905: 1356).

Volkovi

Ob branju časopisov zagotovo izstopa dejstvo, da so bili volkovi precej pogosto osrednja tema feljtonov. Za primer navedimo časopis *Der*

30 *Der Floh* – časopis je izhajal tedensko ob nedeljah v obdobju 1869–1919. V: Österreichische Nationalbibliothek: ONB. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 18. 11. 2022).

31 O vojni gl. NIKOLAJEV, Vekoslav (1904): *Rusko-japonska vojska*. V Ljubljani: A. Turk.

Adler,³² ki je leta 1839 v omenjeni rubriki bralce seznanjal z volkovi in lovom nanje v Ameriki (N. A. 1839: 48). V isti rubriki je *Süddeutsche Post*³³ bralcem od srede junija do konca avgusta 1877 prinašal pravljico z naslovom *Das wilde Thier*,³⁴ ki se je dogajala v Franciji v 18. stoletju. Gre za znano francosko zgodbo *Bête du Gévaudan* (Bourret 2010), po kateri je bil že leta 1967 in nato 2003 posnet film z istim naslovom.³⁵ Zgodba je doživela različne priredbe tudi leta 2001 v filmu z naslovom *Volčja bratovščina* (*Le Pacte des loups*), v kateri se resničnost prepleta z mitološkim. Zgodba se dogaja v redko poseljeni francoski provinci v Centralnem masivu, kjer so bili volkovi dejansko precej razširjeni in so tamkajšnjemu življu povzročali tudi v resnici precej preglavic. V zgodbi je podrobno opisan lov na Velikega volka, ki naj bi ubil kar 250 ljudi (Glasl 2018) in lovu na katerega se je udeležilo več kot 20.000 lovcev (N. A. 1877a: 2–3).

Zanimiva je novica zagrebškega *Agramer Zeitung* o dveh volkovi, ki ju je lakota prignala v mesto Sofijo. Čeprav so se meščani tovrstnega obiska še spominjali iz minulega leta, sta jih strel in tekanje žandarjev sredi noči po ulici vendarle presenetila. Vse se je odvijalo v trenutku, a zgodba se je začela, ko je nek moški pritekkel k na vogalu stoječemu žandarju. V ihti mu je razložil, da ga zasledujeta dva volkova, žandar je sprožil alarm in stekel do vhoda na nek vrt, kjer sta stala volkova. Šele ko je žandar začel streljati, sta zverini pobegnili. Ker volkov niso mogli izslediti, so domnevali, da sta mesto zapustila. Po pisanju časopisa je

veliko volkov tudi v predmestju, saj je enega nedolgo tega srečal nek mladi sekač dreves. Ker na volka ni mogel tako hitro vreči sekire, ga je zagrabil za ušesa, ga pritisnil k tlom in mu pregriznil grlo. Pogumni mladenič je bil za to dejanje znatno nagrajen (N. A. 1896a: 6).

Zapisi o volkovi so bili prav tako pogosti v tisku takratnega slovenskega prostora. *Laibacher Wochenblatt zum Nutzen und Vergnügen*³⁶ je v rubriki feljtona kar dvakrat objavil *Das Gericht der Wölfe*, prvič leta 1831. Središče dogajanja je bila opatija v osrednjefrancoski regiji Auvergne, ki so jo zlasti pozimi pogosto oblegali volkovi. Potem ko se je njihovo število precej povečalo, je tamkajšnji opat sklenil z lovci v soseščini dogovor, da bodo območje očistili teh živali. Po poročilu se je deset ali dvanajst lovcev sicer odpravilo na lov, a so ga zaradi velike količine novozapadlega snega morali odpovedati. Na večer prihoda lovcev v opatijo je glasno tuljenje napovedovalo približevanje ogromnega krdela volkov. Njihovo število je bilo precej večje zato, ker je na dvorišču izven staje ležal mrtev konj. Ko so se volkovi približali prav do obzidja opatije, je eden izmed izkušenejših lovcev naredil prebrisan obrambni načrt. Velika železna vrata na dvorišče so morali na stežaj odpreti, na njihove konce pa namestiti žico tako, da jih je bilo z enim sunkom moč hitro zapreti. Vse oborožene je pozval, naj se namestijo na okna, pogasili so luči in v tišini čakali. Po tri četrt ure se je na vratih dvorišča prikazal volk, ki se je ozirajoč naokoli počasi približeval na tleh ležečemu konju. Bil je izvidnica, kajti potem ko ga je ovohal, se je od njega oddaljil in se kmalu vrnil z 22 volkovi. Ko so bile vse živali na dvorišču, so vrata na hitro zaprli in lovci so začeli streljati. Volkovi so se znašli v brezizhodnem položaju in opatija je bila rešena (N. A. 1831: 8). Očitno je bila volčja novica verodostojnih prič tako zanimiva, da jo je isti časopis ponovno objavil več kot deset let pozneje (N. A. 1842: 32).

32 *Der Adler* – časopis je izhajal v obdobju 1838–1844 na Dunaju. V: Österreichische Nationalbibliothek: ONB. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 8. 12. 2022).

33 *Süddeutsche Post* – s podnaslovom *unabhängiges demokratisches Organ und allgemeine deutsche Arbeiterzeitung* je izhajal v Münchnu v obdobju 1869–1884. Bayerische Staatsbibliothek BSB, <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV005484931> (citirano: 20. 12. 2022).

34 N. A. (1877) *Das wilde Thier*. V: *Süddeutsche Post* let. 9 (17. junij), št. 48, str. 2–3, (21. junij), št. 49, str. 2–3, (24. junij), št. 50, str. 2–3, (28. junij), št. 51, str. 2–3, (5. julij), št. 53, str. 2–3, (15. julij), št. 56, str. 2–3, (26. julij), št. 52, str. 3, (29. julij), št. 53, str. 2–3, (2. avgust), št. 54, str. 2–3, (12. avgust), št. 55, str. 2–3, (16. avgust), št. 56, str. 2–3, (19. avgust), št. 66, str. 2–3, (23. avgust), št. 67, str. 2–3, (26. avgust), št. 68, str. 2–3, (30. avgust), 69, št. 69, str. 2.

35 Internet Movie Database, <https://www.imdb.com/title/tt00352224/reference> (citirano 12. 8. 2022).

36 *Laibacher Wochenblatt zum Nutzen und Vergnügen* – časopis je tedensko izhajal v Ljubljani v obdobju 1815–1849, nasledil ga je *Illyrisches Blatt*. V: Österreichische Nationalbibliothek: ONB. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 18. 11. 2022).

Divji lov in sodni procesi

Kljub zakonskim prepovedim lova je znanih precej primerov divjega lova, ki so jih obravnavala sodišča. Lov je bil v takratnem slovenskem prostoru namreč privilegij premožnih lovskih zakupnikov in veleposestnikov, po večini Nemcev. Loviti je torej smel le vrhnji družbeni sloj, preprost človek je smel v lovišče le kot lovski čuvaj, gonjač ali kot nosač oprtnika in uplenjene divjadi. Divji lov je bil strogo prepovedan, kazni zanj so bile visoke, a ga ni bilo mogoče preprečiti (Lovšin 1961: 34–35).

Graški *Tagespost*³⁷ je poročal o zajetju obsežne združbe divjih lovcev na območju severovzhoda avstrijske Štajerske v kraju Mürzzuschlag. Trajalo je kar pol leta, da je zadeva prišla na sodišče, saj so nekatere divje lovce ujeli šele s pomočjo tiralice. Na preiskovalnem sodišču Bruck an der Mur se je pred petčlanskim sodniškim kolegijem odvila razprava, ki jo je imenovani časopis povzel (N. A. 1866: nepaginirano). Vse skupaj se je začelo 26. junija 1865, ko je gozdni tehnik na železniški postaji Mürzzuschlag odkril dve vreči srnjadi, namenjeni na Dunaj. Kot pošiljatelj je bil naveden doslej še nekaznovan mizar Johann Brandstätter. Po takojšnji sodni preiskavi se je izkazalo, da je omenjeni mizar od avgusta 1863 do junija 1865 najprej ponoči, potem pa brez zadržkov tudi podnevi poslal skupno 107 kosov srnjadi dvema dunajskima trgovcema z divjadjo, Walentinu Güntherju in Franzu Schottu. Mizar 107 kosov divjadi ni mogel zanikati in je priznal, da se je v ta namen povezal s tamkajšnjimi kmeti, kmečkimi sinovi in gozdarskimi hlapci. Ti so kradli divjadi na območju gospostev, mizar pa jim je za funt mesa plačal 13 ali 14 kron, medtem ko je sam od imenovanih dunajskih trgovcev za funt dobil 20kr. Mizar je ovadil vse »dobavitelje«, ki so bili večinoma že kaznovani zaradi divjega lova. Med njimi je bil tudi vojak na dopustu, ki je zaradi nedovoljenega posla moral pred vojaško sodišče.

37 *Tagespost* je graški časopis, ki je dnevno izhajal v obdobju 1856–1945. V: Österreichische Nationalbibliothek: ONB. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 8. 11. 2022).

Mizar Brandstätter je v zaključnem govoru povedal, da je v stik z omenjenima dunajskima trgovcema prišel slučajno, na obisku bolnega sina v dunajski bolnici. Kmalu se je v Mürzzuschlagu razvedelo, da srnje meso prinaša dobiček, zato so se po njegovih besedah povsem prostovoljno javili mnogi, da mu ga priskrbijo. Njegovo izpoved so v celoti zanikali soobtoženi, kajti ne samo da jih je v posel prisilil, pri lovu je pogosto uporabljal strelno orožje. Glavni akter te zgodbe mizar Brandstätter je bil obtožen na tri leta stroge ječe. Ostali udeleženci so dobili različno dolgo kazen v strogi ali navadni ječi, nekaterim je bil odmerjen tudi dan posta. Za dobavo ene srnje je obtoženi denimo dobil tri dni stroge ječe in dan postenja (N. A.1866: nepagirano).

Divji lov pa se je dogajal tudi tostran Karavank, zlasti znani so bili lovci v Trenti. Trentar je bil namreč rojen lovec in mu je bilo veselje do lova tako rekoč prirojeno. Zanj je veljalo, da ne bi zapustil svojega območja, pa naj bi bilo še tako hudo: »Morda bi šel, pa bi mi morali pustiti puško in lov, drugače ne« (Abram 1907: 135). To je opazil tudi Kugy, ki je za tamkajšnje lovce zapisal, da so nekateri po cele tedne lovili po tujih revirjih in kupčevali s plenom. Prebrisani in drzni Trentarji so bili prav moreča nadloga žandarjem, saj toliko divjih izbruhov strasti kot v Trenti Kugy ni videl še nikjer (Lovšin 1961: 129). A tudi drugod po alpskem svetu »raubšic« in sušenje divjadi celo v cerkvenih zvonikih ni bilo nekaj neobičajnega. Precej dela sta imela tako deželno sodišče kot policija. Ljubljanska je na primer že dlje časa sumila nekega kmeta, da v mestu prodaja divjad po izjemno nizkih cenah. Osumljenca so ujeli ravno, ko je v restavraciji Južne železnice želel prodati srno. Policiji je kmet najprej pobegnil, a so ga popoldan istega dne ulovili in zaprli. Anton Anzelc z Iga je po poročanju časopisa v dveh letih v Ljubljani prodal več kot 40 srn in številne zajce (N. A. 1895c: 1221).

Sodišča so morala rešiti tudi vprašanje odškodnine, povezane z divjimi živalmi. Upravno sodišče na Dunaju se je namreč konec stoletja moralo ukvarjati s precej zanimivim vprašanjem, in sicer, ali veverice spadajo

k lovni divjadi ali ne. Gre za posledico dve leti stare pritožbe, ko so se je na okrajno sodišče obrnili gostilničar G. in še 12 drugih lastnikov zemljišč s prošnjo, naj sodišče odobri odškodnino, ki so jo na drevesih v njihovih gozdovih napravile veverice. Medtem ko je sodišče prošnjo zavrnilo, sta mestna občina in kot zadnja instanca kmetijsko ministrstvo odločila drugače. Proti tej odločitvi je lovsko vodstvo podalo pritožbo na upravno sodišče, češ da veverice niso primerne za lov in tudi ne spadajo k lovni divjadi, saj njihov lov ne prinaša dobička. Po poročanju časopisa je bila po dolgotrajnem posvetovanju pritožba zavrnjena kot neutemeljena (N. A. 1898a: 21).

Nesreče

Branje časopisov z začetka 20. stoletja daje občutek vsebinsko še bolj pestrih novic, v katerih nastopajo živali in ki so služile bolj kot tema za pogovor. Dunajski *Neues Wiener Journal* je poleti 1908 poročal o spopadu vola in tigra v francoskem Marseillu, in sicer na predstavi v nekem zasebnem vrtu. Bik je enega od tigrov zbil na tla, tako da se je ta tresoč umaknil, drugi, tudi lažje ranjen se je pritlehnil k tlom. Dogodek je bil prekinjen, publika nezadovoljna in organizator ji je moral obljubiti nadaljevanje predstave v kratkem času (N. A. 1908: 8).

O nenavadni nesreči, ki se je pripetila na Južnem Moravskem na Češkem, v mestu Znojmu (*Znaim*), je poročal tudi *Laibacher Zeitung*. Pri raztovarjanju na tamkajšnji tovorni železniški postaji se je eden od uslužbencev iz radovednosti približal kletki, v kateri so bili opice in leopard. Slednji se je nenadoma pognal k rešetki in je s taco udaril nesrečnika v obraz tako močno, da je izgubil oko. Po poročanju ljubljanskega časopisa je šlo za nasilno žival, saj je že dan prej na podoben način poškodovala obraz strojnemu kurjaču na železniški postaji Ziersdorf (N. A. 1896c: 1323).

Iz osrednjega nemškega časopisa takratnega slovenskega prostora omenimo še dve novici, od blizu in daleč. Prva se nanaša na peteline, ki so v Ameriki nadomeščali pse pri varovanju živali. Kot je zapisano, so se ovce precej bale dvonožnih pastirjev, ki so jih bili prinesli s Kanarskih otokov (N. A. 1895d: 1301).

Druga novica se je zgodila v Karnijskih Alpah, kjer je medved na obhodu napadel dva orožnika. Zver je bila sicer ubita, a tudi orožnika sta utrpela hude poškodbe. Eden je obležal mrtev in skalpiran, drugi težko poškodovan (N. A. 1895e: 1439).

SKLEP

V naslovu zastavljeno vprašanje bi po vsem zapisanem imelo precej enoznačen in kratek odgovor. Odnos tiska do živali je bil v 19. in v začetku 20. stoletja izrazito pozitiven. Razlog za to je v vsesplošnem spremenjenem odnosu do narave, katerega posledice so se kazale predvsem v ustanavljanju društev za varovanje okolja in proti mučenju živali. Prav slednje je bilo po zgledu Münchenskega društva in po zaslugi vsestranskega Valentina Staniča kot prvo na takratnih avstrijskih tleh že leta 1846 ustanovljeno v Gorici.

Akcije omenjenih društev in splošnih prizadevanj za varovanje okolja in s tem tudi živali odraža poplava časopisnih objav tako v obliki raznovrstnih novic kot v različnih pozivih. Še zlasti pogosti in vsebinsko raznovrstni so bili na prelomu iz 19. v 20. stoletje. Ker so časopisi zrcalo časa, v katerem izhajajo, je bilo pričakovati, da je prva svetovna vojna preusmerila njihovo pozornost v popolnoma druga dogajanja in so bile novice, povezane z naravo in živalmi daleč v ozadju.

Spekter časopisov 19. in iz začetka 20. stoletja, ki so bralcem prinašali novice o živalih, je bil pester. Poleg pričakovanih strokovnih časopisov lahko novice o živalih najdemo v številnih drugih časopisih: v dnevnih, satiričnih, humorističnih in takih, namenjenih damam.

Tako kot je bil barvit spekter časopisov, je bila pestra vsebinska plat objavljenega. V obilici raznolikosti zapisov smo jih na podlagi subjektivnih kriterijev uvrstili v posamezne skupine. Ugotovitve, ki so skupne vsem objavam, bi lahko povzeli v nekaj mislih. Zagotovo gre najprej izpostaviti poučni vidik, saj je bralna publika izvedela veliko o konkretnih živalskih vrstah, njihovem geografskem območju ipd. Obenem se zdi, da so bile novice o divjih zvereh in morskih psih tudi del kratkočasnja, pustolovstva, skratka stvari, ki so vzbujale pozornost, napetost, razburjanje in so ponujale teme za pogovore.

Posredno se je z besedili širil tudi družbenopolitični in gospodarski kontekst, pozabiti pa ne gre še zgodovinskega in literarnega, ki je bil prisoten predvsem v feljtonih. Hkrati povzemanje novic po drugih časopisih kaže na poznavanje takratnega tiska mnogih urednikov, ki so si prizadevali za kritičnost oziroma verodostojnost objavljenega. Ne nazadnje pa je navedjanje drugih časopisov v tisku takratnega slovenskega prostora odraz njegove vpetosti in povezanosti v geografsko precej široko območje.

Podobno kot časopisni spekter je bil prav tako precej barvit seznam glavnih protagonistov. Med njimi najdemo majhna, velika, malo bolj in malo manj nevarna bitja, ptice, veverice, pa tudi morske pse, volkove itd.

Vsebinsko več kot 100 let stare novice pogosto asociirajo na sodobne tovrstne članke, ki bi jih ob manjših stilističnih in morfoloških popravkih lahko ponatiskovali v novodobnem časopisju.

Kratek pregled tiska v 19. in začetku 20. stoletja predstavlja izhodišče za nadaljnja raziskovanja, saj lahko časopisi sodobnemu raziskovalcu

predstavljajo izvrsten, predvsem pa raznovrsten vir za proučevanje različnih področij človeške in v tem primeru tudi živalske zgodovine.

VIRI IN LITERATURA

- ABRAM, Josip (1907): Opis Trente. V: *Planinski Vestnik*, 1907, let. 13, št. 9, str. 135.
- BOURRET, Jean-Claude (2010): *Le secret de la bête de Gévaudan*. Pariz: Editions du Signe.
- BROUCEK Peter (1978): *Paar, Eduard Gf. von*. V: *Österreichisches Biographisches Lexikon*. Dunaj: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, zv. 7, str. 275–276.
- FISTER, Anton (1846): *Der Verein wider Thierquälerei*. Dunaj: gedruckt bei den P. P. Mechitharisten.
- GERAS (1896b): Der Sperling und die Thierschützer. V: *Der Bote aus dem Waldviertel*, let. 19 (15. maj), št. 442, nepaginirano.
- GLASL, Sofia (2018): Vor 250 Jahren hat ein Untier in Südfrankreich angeblich einhundert Menschen getötet. War der vermeintliche Riesenwolf ein Löwe? V: *Süddeutsche Zeitung*, 27. 4. 2018. <https://www.sueddeutsche.de/panorama/dem-geheimnis-auf-der-spur-die-bestie-von-gevaudan-1.3957377> (citirano: 21. 12. 2022).
- GUGITZ, Gustav (1957): Castelli, Vinzenz Ignaz Franz. V: *Neue Deutsche Biographie*. zv. 3, Berlin: Duncker & Humblot, str. 172–173.
- HEVERS, Jürgen (1996): Nehring, Carl Wilhelm Alfred, Prof. Dr. V: Horst-Rüdiger Jarck, Günter Scheel (Hrsg.): *Braunschweigisches Biographisches Lexikon – 19. und 20. Jahrhundert*. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, str. 437–438. <https://katalog.ub.uni-heidelberg.de/cgi-bin/titel.cgi?katkey=1278999> (citirano: 12. 12. 2022).
- <https://olympics.com/ioc/news/henri-de-baillet-latour-the-unknown-president> (citirano: 8. 11. 2022).
- <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV005484931> (citirano: 10. 12. 2022).

- <https://www.britannica.com/summary/Thomas-Erskine-1st-Baron-Erskine> (citirano: 21. 12. 2022).
- <https://www.dlib.si> (citirano: 8. 11. 2022).
- <https://www.imdb.com/title/tt00352224/reference> (citirano 12. 8. 2022).
- <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi193714/> (citirano: 6. 8. 2022).
- IRMGARD Walter: *Das Salzburger Intelligenzblatt. 1784–1848*. Ein Zeit- und Kulturspiegel. Ein Beitrag zur Geschichte Salzburgs und zur Geschichte der Intelligenzblätter im allgemeinen. Doktorska disertacija. Salzburg: Universität Salzburg 1945.
- KRÜGER Arnd/ PFEIFFER Rolf (2012): Theodor Lewald und die Instrumentalisierung von Leibesübungen und Sport. V: WICK Uwe/HÖFER Andreas (ur.): *Willibald Gebhardt und seine Nachfolger* (Schriftenreihe des Willibald Gebhardt Instituts zv. 14). Aachen: Meyer & Meyer, str. 120–145.
- LOVŠIN, Evgen (1961): *Gorski vodniki v Juljskih Alpah*. Ljubljana: Planinska založba.
- MLINAR, Janez (2018): V senci gora. Oblikovanje Zgornjesavske doline kot turistične destinacije. V: Triglav 240. Ljubljana: Založba ZRC, str. 179–185.
- N. A. (1803): Schonung der Tiere aus Achtung für Menschen c ein Zug der Gesetzgebung des 16ten Jahrhunderts. V: *Intelligenzblatt von Salzburg*, (12. februar), str. 107–108.
- N. A. (1831): Das Gericht der Wölfe; von glubwürdigen Augenzeugen. V: *Laibacher Wochenblatt zum Nutzen und Vergnügen* (8. januar), št. 2, str. 8.
- N. A. (1840): Die Hirsche in Schottland. V: *Der Humorist*, let. 4 (5. september), št. 179, str. 720.
- N. A. (1842): Das Gericht der Wölfe; von glubwürdigen Augenzeugen. V: *Laibacher Wochenblatt zum Nutzen und Vergnügen* (24. februar) št. 8, str. 32.
- N. A. (1846): Aufforderung, *Wiener Zeitung*, (2. marec), št. 61, str. 479.
- N. A. (1846): Tierquälerei, *Wiener Zeitung*, (10. februar), št. 41, str. 316.
- N. A. (1863): Einladung. V: *Grazer Zeitung*, (25. februar), 1863, št. 45, nepaginirano.
- N. A. (1866): Aus dem Gerichtssaale, Leoben, Wildschlacht im Großen. V: *Tage-post*, (7. februar), št. 30 nepaginirano.
- N. A. (1866): Aus dem Gerichtssaale, Leoben, Wildschlacht im Großen. V: *Tage-post*, (7. februar), št. 30 nepaginirano.
- N. A. (1869): Haifische in Treister Hafen. V: *Laibacher Tagblatt* (11. junij), št. 130, nepaginirano.
- N. A. (1870): An die Leser. *Wiener Salonblatt*, (1. maj), št. 8–9, nepaginirano,
- N. A. (1872a): Haifische. V: *Laibacher Tagblatt*, (25. junij), št. 143, str. 1–2.
- N. A. (1872b): Haifische. V: *Laibacher Tagblatt*, (27. junij), št. 145, str. 1–2.
- N. A. (1874a): Haifische. V: *Laibacher Tagblatt* (7. avgust), št. 178, nepaginirao
- N. A. (1874b): Haifische. V: *Klagenfurter Zeitung* (8. avgust), št. 179, str. 1226
- N. A. (1877): Das wilde Thier. *Süddeutsche Post*, let. 9 (2. avgust), št. 54, str. 2–3.
- N. A. (1878): Gefährvolle Jagd,« *Klagenfurter Zeitung* (25. maj), št. 120, str. 942.
- N. A. (1883): Jagdbeute in der Schorfhaide. V: *Wiener Allgemeine Zeitung* (12. november), št. 1332, str. 2.
- N. A. (1886): Die Bärenjagd in Rußland. V: *Oesterreichische Forst-Zeitung*, let. 4 (9. julij), št. 28, str. 173.
- N. A. (1895a): Seltene Jagdbeute. V: *Laibacher Zeitung*, let. 114 (18. junij), št. 137, str. 1196.
- N. A. (1895b): Hofjagd. *Laibacher Zeitung*, let. 114 (19. junij), št. 163, str. 1419.
- N. A. (1895c): Ein ertappter Wilddieb. V: *Laibacher Zeitung*, let. 114 (21. junij), št. 140, str. 1221.
- N. A. (1895d): Hähne als Hirte. V: *Laibacher Zeitung*, let. 114 (8. julij), št. 149, str. 1301.
- N. A. (1895e): Kampf mit einem Bären. V: *Laibacher Zeitung*, let. 114 (22. julij), št. 165, str. 1439.
- N. A. (1895f): Schutz der Alpen! V: *Laibacher Zeitung*, let. 114 (24. julij), št. 167, str. 1453.
- N. A. (1896a): Wölfe in Sophia. V: *Agramer Zeitung*, let. 71 (3. januar), št. 2, str. 6.
- N. A. (1896c): Von einem Leoparden verletzt. V: *Laibacher Zeitung*, let. 115 (8. julij), št. 154, str. 1323.
- N. A. (1898a): Die Eichhörnchen in der Wildschadenersatzfrage. V: *Österreichische Forst-Zeitung*, let. 16 (21. januar), št. 3, str. 21.
- N. A. (1898b): Hotjagden im Salzkammergut. V: *Wiener Salonblatt* let. 29 (5. november), št. 45, str. 14–15.

- N. A. (1902): Für den Tierschutz in Marburg. V: *Marburger Zeitung*, let. 41 (30. august), št. 104, str. 4.
- N. A. (1908): Ein aufregender Tierkampf. V: *Neues Wiener Journal* let. 16 (20. august), št. 5326, str. 8.
- N. A. (1909): Ausrottung der Seehunde? V: *Linzener Volksblatt*, let. 61, (21. januar), št. 16, str. 6.
- N. A. (1912a): Frauenputz und Vogelmord. V: *Rosenheimer Anzeiger: Tagblatt für Stadt und Land; (mit amtlichen Mitteilungen)*, let. 58 (14. januar), št. 10, str. 10.
- N. A. (1912b): Zehn Gebote zum Naturschutz. V: *Münchener Neueste Nachrichten: volkswirtschaftliche, alpine und Sportzeitung*, let. 65 (25. september), št. 490, nepaginirano.
- N. A. (1957): Julius Graf von Falkenhayn V: WURZBACH, Constant von, *Österreichisches Biographisches Lexikon*, zv. 1., str. 285.
- NIKOLAJEV, Vekoslav (1904) Rusko-japonska vojska. V Ljubljani: A. Turk.
- ONB. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 8. 12. 2022).
- Österreichisches Biographisches Lexikon (1957). Dunaj: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. zv. 1. str. 285.
- R. Z., (1902): Haustiere. Der Goldfisch. V: *Das Blatt der Hausfrau*, let. 13, št. 17, str. 409.
- RENDLA, Marta (2004): Kranjsko društvo za zaščito živali 1902–1915. V: *Zgodovina za vse*, let. 11 št. 1, str. 59–83.
- S. (1909): Naturschutz. V: *Münchener neueste Nachrichten*. let. 62 (4. junij), št. 257, str. 2.
- STANIČ, Valentin (1846): *Statuten des Görzer Vereins wider Thierquälerei*. Görz: V. Stanič.
- WÖLFING, L (1895): Nekaj o turistiki. V: *Planinski vestnik*, let. 1 (25. oktober), št. 10, str. 150–151.

KNJIŽNICE KOT JAVNI
PROSTORI V SOBIVANJU
Z ŽIVALMI

Katarina Švab

UVOD

V prizadevanju za zeleni in trajnostni razvoj družbe, katere središčni cilj je kakovostno bivanje človeka znotraj ekosistema, vedno večjo vlogo dajemo tudi živalstvu. Število hišnih ljubljencev se po svetu povečuje, kljub temu pa je zaznati malo razprav, ki bi izpostavljale prisotnost živali v javnih prostorih. Med te spadajo tudi splošne knjižnice, ki so pomembne za lokalno skupnost in okolje ter so kot javna služba dostopne vsem članom lokalne skupnosti. Pri izgradnji svoje zbirke so knjižnice vključevale tudi raznoliko in bogato gradivo o živalstvu. Bogastvo tega gradiva se izraža tako z zgodovinsko vrednostjo kot tudi številčno. V preteklosti so bile v knjižnicah zaradi zatiranja glodalcev prisotne tudi mačke. Četudi večina knjižnic vstopa živalim v svoje prostore razen izjemam ne dovoljuje, je opaziti veliko naklonjenost do prisotnosti živali. Mnoge raziskave potrjujejo pozitivne učinke živali na človeka, predvsem boljše počutje uporabnikov.

Prispevek navaja raziskave, ki se ukvarjajo z vplivom, ki ga imajo različne živali na uporabnike knjižnic, ter analizo storitev in dejavnosti, ki jih knjižnice že izvajajo in pri čemer sodelujejo tudi živali. Predstavljeni so načini in oblike interakcije med človekom in živalmi v javnih prostorih knjižnic v Sloveniji in tujini ter prednosti in slabosti prisotnosti živali v splošnih knjižnicah. Ob tem opozorimo na smernice, ki jih morajo knjižnice sprejeti, da bi zagotovile varnost ter dobro počutje živali in uporabnikov knjižnic. Le tako se lahko ohrani spoštljiv odnos do narave in živali prisotnosti živali v javnih prostorih.

PREGLED LITERATURE

Splošne knjižnice so se zavezale, da bodo uresničevale cilje trajnostnega razvoja (SDG – Sustainable Development goals) (IFLA, 2022). Z

vključevanjem živali v svoje programe in storitve ali v prostore knjižnic SDG uresničuje 5 ciljev: zdravje in dobro počutje, kakovostno izobraževanje, podnebni ukrepi ter življenje v vodi in na kopnem. Na večino SDG se navezuje t. i. koncept zelenih knjižnic, ki spodbuja ozaveščanje o pomenu varovanja okolja in dejavnosti za aktivnosti bolj trajnostnega načina življenja. Zelene strehe knjižnic in vrtovi, ki privabljajo čebele in druge žuželke, tako skrbijo za večjo biotsko raznovrstnost, v okviru tega koncepta pa se javnost izobražuje o ohranjanju biotske raznovrstnosti na lokalni in nacionalni ravni in skrbi za dobrobit živali. Splošne knjižnice stremijo k temu, da bi v svoje delovanje vključevale trajnostni vidik s t. i. konceptom zelenih knjižnic (Kebe in Podjavoršek, 2019; Zdravje in Korotaj 2019).

Človek je od živali eksistencialno odvisen, poleg tega pa imajo živali pozitiven vpliv na človekovo počutje. Eksplicitno opazovanje odnosa med živaljo in človekom je povezano z neposrednimi učinki na človekovo fiziologijo ali z blaženjem človekovih odgovorov na stres (Marinšek in Tušak, 2007). Kot druge oblike izpostavljenosti stika z živalmi se navajata še implicitno opazovanje ter neposredna interakcija ali dotikanje. Prisotnost živali se tako iz zasebnih prostorov širi v javne institucije, kjer se ugotavlja terapevtski in družabni vidik, kot je na primer prisotnost živali na delovnih mestih (Foreman et al. 2017). Ob izkazanih pozitivnih učinkih pa je treba izpostaviti tudi izzive in ukrepe za dobrobit teh živali ter vseh zaposlenih, uporabnikov ali obiskovalcev (Foreman et al., 2017).

Človek je v določenih lastnostih živalih prepoznal veliko koristi in jih je izbral za svoje pomočnike. Z ustreznim pristopom in šolanjem živali lahko te pomagajo ljudem na različne načine. Dandanes so živali nepogrešljiv človekov spremljevalec kot družabnik ali kot pes vodnik, terapevtski pes ali mačka, pes za reševanje ljudi, pes kot varuh itd. Živali zelo pogosto sodelujejo pri različnih vrstah terapij in nudijo pomoč pri psihičnem, mentalnem in fizičnem razvoju posameznika ali pomagajo pri izboljšanju telesnega in duševnega zdravja (Marinšek in Tušak

2007). Osredotočenost na žival pomaga posameznikom premagovati ovire fizične ali psihološke narave, s katerimi se soočajo v vsakdanjem življenju (Ilič 2013). Žival ne nadomešča človeka, ni predmet igre ali prikazovanja trikov, ki jih žival obvlada, prav tako ni nadomestilo za varstvo otrok. Najpogosteje se za terapijo z živalmi uporabljajo psi in konji, pa tudi mačke, hrčki, morski prašički, zajci, nekatere ptice ali plazilci in celo ribe. Dejavnost se običajno izvaja individualno, pri čemer je družabništvo med uporabnikom in živaljo lahko v ospredju ali pa je v ospredju delo s strokovno osebo. Ilič (2013) loči med dejavnostmi, pri katerih cilji niso natančno določeni in se učinki ne spremljajo (v programu sodelujeta uporabnik in terapevtski par, prisotnost strokovne osebe ni nujno prisotna), ter dejavnostmi, kjer so cilji jasno zastavljeni in se beleži napredek (terapija se izvaja s pomočjo živali, t. i. Animal Assisted Therapy (AAT), pri tem pa je prisotna strokovna oseba). Dejavnosti se tako izvajajo v javnih ali drugih zasebnih inštitucijah, kot so bolnišnice, zdravstveni domovi, rehabilitacijski centri, psihiatrične bolnišnice, domovi za ostarele in šolske institucije (Barba 1995, Brieckel 1979, Voelker 1995 v Marinšek Tušak 2007, Novak 2020; Trampuš 2014). Terapevtske živali sodelujejo tudi v slovenskih bolnišnicah, domovih za ostarele, šolah, varstveno-delovnih zavodih itd., vendar pa Marinšek in Tušek (2007) med njimi ne navajata knjižnic. V zadnjem desetletju pa so pogostejši obiskovalci slovenskih knjižnic prav psi, saj v okviru terapevtskega para izvajajo različne dejavnosti (Kos 2016; Mačkić 2020). Terapevtski pes seveda nima enakega statusa kot pes vodnik, vendar obstaja pobuda, da bi se zakonodaja spremenila tudi na tem področju. Štiri prostovoljske organizacije so namreč 1. aprila 2023 pripravile in izdale izvirni slovenski standard za delo in posredovanje s pomočjo terapevtskih psov SIST 1192. Namen standarda je osnova za pripravo zakonodaje s področja posredovanja s pomočjo psov in dati terapevtskim psom (posledično tudi vodnikom) enako veljavo kot drugim delovnim psom (Lampič 2023; Pet 2023).

ŽIVALI V KNJIŽNICAH

V zavesti današnjega človeka so knjižnice še vedno prepoznane kot prostori branja in tišine ter so do nedavnega veljale za prostore, ki so bili bolj kot intelektualni dejavnosti namenjeni branju. Zgodovinski podatki pa kažejo, da so knjižnice v preteklih stoletjih imele stalno naseljene živali, vendar ne zaradi dejavnosti in storitev, povezanih z uporabniki, temveč z vidika varovanja gradiva. Samostanske knjižnice so v srednjem veku imele mačke, da so varovale dragocene rokopisne knjige pred različnimi vrstami glodalcev. Tudi ruska cesarica Elizabeta I. je leta 1745 s cesarskim ukazom naselila mačke po celotnem dvoru, vključno s knjižnico, da bi preprečile škodo glodalcev na knjigah. V 19. stoletju je britanska vlada finančno podpirala tiste knjižnice, v katerih so živele mačke (Wikipedia 2023). Živali nimajo več varovalne funkcije, še vedno pa v nekaterih delih sveta namesto vozil knjige tvorijo živali ter tako omogočajo mobilno knjižničarstvo (IFLA 2010). Obenem prispevajo k bolj domačemu in sproščenemu vzdušju, sodelujejo pri različnih dejavnostih ter so del marketinga in promocije. Različne živali, med katerimi prevladujejo psi, mačke, ribe in plazilci, v knjižnicah občasno stanujejo ali jih zgolj obiščejo. Leta 2009 je po do takrat zbranih podatkih v knjižnicah živelo 809 mačk, prevladujejo pa ameriške knjižnice (Iron Frog Production 2009). Najbolj znan knjižnični maček je bil Dewey v splošni knjižnici v ZDA, ki je v knjižnici živel 19 let (Myron, 2009). Po nekaterih ocenah naj bi dandanes tako v splošnih kot visokošolskih knjižnicah po svetu še vedno živelo okrog 300 mačk (Iron Frog Production 2009; OEDb 2023). V naši neposredni bližini, v Mestni knjižnici Crikvenica, živi maček Cesar Edgar, mačka pa imajo tudi v visokošolski knjižnici Filozofske fakultete v Osijeku. V letu 1997 je bil o mačkah v knjižnicah posnet dokumentarni film *Puss in Books: Adventures of the Library Cat*. Število mačkov pa naj bi se manjšalo zaradi uporabnikov, ki imajo težave z alergijami. Ponekod imajo zato mačka le v prostorih, ki so namenjeni zaposlenim in ne uporabnikom (Ford 2017).

Prisotnost živali knjižničarje vzpodbuja k razmišljanju in novim pristopom za knjižnične storitve. Zaradi njih in z njimi se pripravljajo in odvijajo raznovrstni strokovni in družabni dogodki, kot so npr. program R.E.A.D., programi za spodbujanje branja ali dogodki za ozaveščanje o pomenu živali, hkrati pa se načrtujejo in oblikujejo inovativni pristopi.

Pomembnost vključevanja živali v knjižnice

Prisotnost živih živali v knjižnicah ima veliko prednosti tako za zaposlene kot tudi za uporabnike, obenem pa prisotnost živali prinaša izzive in težave, s katerimi se soočajo vodstvo knjižnice in zaposleno osebje.

Prisotnost živali vpliva na počutje uporabnika in spodbuja motivacijo za najrazličnejše dejavnosti (učenje, branje, športne aktivnosti). Različne raziskave potrjujejo, da se uporabnikom, ki imajo stik z živaljo, zmanjša občutek stresa in tesnobe, saj jih živali pomirjajo (Marinšek in Tušak 2007), posledično pa se izboljša socialna interakcija ter se spodbudi interakcija z neznanimi ljudmi, saj živali postanejo stična točka pogovora.

V prvi vrsti je potrebna odločitev vodstva knjižnice, da se v programe knjižnic vključijo tudi živali ali da živali postanejo začasno ali stalno naseljene v knjižnicah.

Dejavnosti živali v knjižnicah

Programi, kjer je prisotna žival, so zelo koristni za otroke, osebe s posebnimi potrebami (Kazikowski 2018), študente in starejše osebe.

Otrokom, ki imajo težave z branjem, splošne knjižnice ponujajo dejavnost branja s psom. Na ta način svojim bralcem ponujajo pomoč in vzpodbudo za branje in ne nujno učenje pravilnega branja. Pomembna je motivacija otrok, zato da dobijo vzpodbudo in zgled, da je branje lahko tudi zabavno (Kokot Bujanović 2015). Slabši bralci se lahko pri branju srečujejo z nizko samopodobo, težko izberejo primerno gradivo, lahko imajo težave tudi pri pisanju, nanje pa lahko vplivajo tudi nekateri drugi socialni dejavniki (Kos 2016).

Ena najbolj znanih storitev, ki jih knjižnice ponujajo otrokom za spodbujanje branja, je program R.E.A.D (Reading Education Assistance Dog, slov.: pes kot pomočnik pri učenju branja), zasnovan za otroke s težavami pri branju. Ameriška organizacija Intermountain Therapy Animals je program R.E.A.D. prvič izvedla v splošni knjižnici Salt Lake City leta 1999. Kasneje je bil program prenesen tudi v šolske ustanove ter se je razširil po tujih knjižnicah. Danes je to licenčni program organizacije Intermountain Therapy Animals iz ZDA, ki ga izvajajo različna društva in organizacije. V Sloveniji so program prvi začeli izvajati Ambasadorji nasmeha, kasneje društvo Tačke pomagačke, ki je program poimenovalo *Beremo s tačkami* (Tačke pomagačke 2023), Zavod za posredovanje s pomočjo psov PET (2023) pa program imenuje *Berem za PET*. Terapija poteka tako, da knjižničar skupaj z vodnikom terapevtskega psa izbere knjigo, ki jo nato otrok bere psu v mirnem kotičku knjižnice. Bralno uro izvajajo terapevtski psi s svojimi vodniki, ki so za ta program ustrezno usposobljeni. Časovno je branje omejeno na pol ure in poteka v tihem in mirnem prostoru. V tem procesu starši ne sodelujejo, zato da otroci ne bi čutili kakršnegakoli pritiska. Knjižničarji in starši pri izvajanju programa opažajo, da otroku z bralnimi težavami prisotnost psa pomeni dodatno vzpodbudo (Kos 2016). Poleg tega so se bralne kompetence otrok, ki so se udeleževali programa READ v knjižnici, iz srečanja v srečanje izboljševale. To se je odražalo z manjšo uporabo prsta pri branju, boljšem povezovanju besed, upoštevanjem slovničnih ločil in načinom branja. Program je imel vpliv tudi na komunikativnost otrok,

na njihovo bralno motivacijo in interes. Starši so izrazili, da je opazen napredek otrok, poleg tega pa otroku omogočajo tudi druženje z živaljo, ki si je večina ne more privoščiti (Kos 2016). Vloga knjižničarjev je pri izvajanju programa R.E.A.D. omejena bolj na administrativno delo: promocijo programa, zbiranje prijav in izbiro primernega gradiva; poleg tega taka dejavnost ne predstavlja finančne obremenitve za knjižnico. Aktivnosti s pomočjo živali izvajajo različne organizacije in društva, ki pa svojih programov nimajo nujno licenciranih. Tako imajo Ambasadorki nasmeha dejavnost za spodbujanje branja, ki jo imenujejo *Beremo z nasmehom*.

Prisotnost živali pomaga tudi pri vzpostavljanju odnosov med knjižničarji in uporabniki (Kazikowski 2018). Knjižnice v sodelovanju z lokalnimi kmetijskimi podjetji postajajo izobraževalna središča za učenje o živalih, kot je npr. valilnica piščancev v Worthingtonu v Ohio, ki je dnevno privabila okrog 265 obiskovalcev, predvsem otrok, ki so za izvaljene mladiče predlagali nad 1400 imen (Kazikowski 2018). S tovrstnimi aktivnostmi se krepi ne samo izobraževanje in bralna pismenost, temveč tudi občutek za empatijo do živali.

V okviru svojih programov knjižnice uporabljajo igrifikacijo, v katero vključujejo dobrotelost, ki je povezana z živalmi. Otroci so za vsako prebrano knjigo v poletnem bralnem programu prejeli ponarejene zlatnike, s katerimi so lahko glasovali, katero žival naj se kupi revni družini v Keniji. Sredstva za nakup živali so donirali prijatelji knjižnic, lokalna podjetja, cerkvene ali druge organizacije. Nekateri knjižničarji v sodelovanju z zavetišči za zapuščene živali spodbujajo mlade, da pišejo različnih uradnim inštitucijam za večjo zaščito živali in zavetišč (Kazikowski 2018). S tem mladi pridobijo kompetence za sestavljanje in pisanje tovrstnih dopisov.

Splošne knjižnice za lastnike hišnih ljubljencev organizirajo posebne dogodke in večere v knjižnici (Roberts 2018). Tovrstni večeri so včasih

tematsko obarvani z vsebinami, ki se navezujejo na zdravje, prehrano in dobro počutje živali, ali pa dogodek tematsko ni vezan na omenjene vsebine, temveč knjižnica zgolj omogoča, da uporabniki pripeljejo s seboj svoje hišne ljubljence.

V obdobju priprave na izpite študenti občutijo veliko stresa (Preuß et al. 2010) in da bi omilili stresne priprave na izpite, se uporabljajo različni pristopi za pomoč, kot so denimo joga, samohipnoza in meditacije (Baker et al., 2016). V izpitnih obdobjih zaradi ugodnih pogojev študija študenti pogosteje uporabljajo knjižnične prostore. V mnogih visokošolskih knjižnicah uporabnikom omogočajo stik tako z živimi živalmi, največ z registriranimi terapevtskimi psi (Turner 2012; Christensen 2013; Haggerty in Mueller 2017; ALA – IRRT International Relations Connections 2023), kot tudi z živalskimi roboti (Edwards et al., 2020). Rezultati raziskav potrjujejo, da se študentom ob prisotnosti živali zmanjšajo stres, anksioznost in depresija (Barker et al. 2016; Cole, Gawlinski, Steers in Kotlerman 2007; Crossman in Kazdin 2015; Edwards et al. 2020; Hoffmann et al. 2009). Ob tem Haggerty in Mueller (2017) poudarita, naj imajo knjižnice napisane osnovne smernice za zagotavljanje varnosti živali, vodnikov in vseh udeležencev v programu. To ne velja samo za urejenost živali, temveč tudi za skrb za higieno, predvsem rok udeležencev pred in po stiku z živalmi.

Smernice glede prisotnosti živali v knjižnici

Ifline smernice za osebe z disleksijo (2014) navajajo primer dobre prakse dejavnosti programa R.E.A.D., vendar pa v drugih smernicah ne najdemo, da bi knjižnice omenjale prisotnost živali v svojih prostorih. Zatorej je še posebej pomembno, da knjižnice same oblikujejo smernice glede

vključevanja živali v knjižnične prostore. Čeprav znanstvene raziskave izpostavljajo predvsem pozitivne vplive, je treba upoštevati in predvideti tudi negativne posledice. Prisotnost živali bi lahko negativno vplivala na ljudi, ki so alergični na živalsko dlako, in izzvala težave pri povzročanju poškodb na inventarju ali motenj pri izvajanju knjižničnih storitev. Toliko več pozornosti pa je treba nameniti odločitvi, kadar knjižnica postane stalni ali začasni dom kakšnega hišnega ljubljence (prehrana, higiena, veterinarski pregledi in cepljenja, dodatni stroški, ustrezna obveščенost uporabnikov o prisotnosti živali, zavarovanje za poškodbe ...). Če knjižničarji sprejmejo ustrezne ukrepe za zagotavljanje varnosti, zdravja in dobrega počutja živali ter obiskovalcev, lahko žive živali, kot so psi, mačke, ptice ali ribe, prispevajo k prijetnemu vzdušju v knjižnici in pomagajo pri spodbujanju zanimanja za živali in naravo. Mnogokrat se fotografije živali v knjižnici uporabljajo zgolj za promocijo na družbenih omrežjih, čeprav posnetki nastanejo v času zaprtosti knjižnice (Ford 2017; Trs 2023).

Nagrade za najboljše storitve knjižnic po svetu

American Library Association od leta 2019 podeljuje nagrade knjižnicam za najinovativnejše storitve in dobre prakse. Med nagrajenci projektov so bili tudi projekti, ki so vključevali živali kot del svojih inovativnih pristopov. V letu 2019 je bil nagrajen projekt, ki je bil namenjen študentom, da se jim zagotovi spodbudno in prijetno akademsko okolje, pri čemer so vključili terapevtske pse (ALA-IRRT International Relations Connections 2023). Leta 2020 sta bila nagrajena projekta knjižnice Bailey v ZDA, ki je organizirala knjižnico semen, da bi uporabniki ta semena posejali na svojih vrtovih, ter projekt knjižnice Biblioteca districte 2 v Kataloniji, kjer so promovirali knjižnično gradivo s področja

vrtnarjenja in urejanja zelenjavnega vrta knjižnice. S tem se posredno povečuje tudi biotska raznovrstnost kraja. V letu 2021 ni bilo projektov, ki bi vključevali živali, v letu 2022 pa je bilo več izbranih projektov, med katerimi so knjižnice vključile čebele (Avstralija), korale (Tajvan), terapevtsko mačko, ki je spodbujala učenje angleščine (Češka), ter druge živali (ZDA), ki so fizično in virtualno skrbele za zmanjšanje stresa študentov med izpitnim obdobjem (ALA-IRRT International Relations Connections 2023).

ŽIVALI V SLOVENSКИH SPLOŠNIH KNJIŽNICAH

Slovenske knjižnice hranijo gradivo, ki vsebuje znanje o živalih v strokovnih, poljudnih in leposlovnih delih. Gradiva, ki bi opisovala pomen živali za slovenske knjižnice in njihove storitve, pa je malo. Med zaključnimi deli študentov bibliotekarstva, informacijske znanosti in knjigarstva se zgolj dve deli posvečata tematiki živali v knjižnicah. Predstavljena sta programa R.E.A.D. (Kos 2016) in Branje s tačkami (Mačkić 2020). Prav tako v zbirki Pisnih nalog za bibliotekarski izpit, ki obsega 129 pisnih nalog knjižničarjev, ne najdemo tematike o živalih v knjižnicah, čeprav zbirka vsebuje aktualne tematike s področja knjižničarstva v Sloveniji. Veliko je tematik, ki opisujejo spodbujanje bralne pismenosti predšolskih in šolskih otrok (npr. Čatorič 2019; Kavšek 2020), vendar vključevanje živali pri tem ni omenjeno in posebej poudarjeno. Kot razlog bi lahko navedli, da v predstavljenih knjižnicah nimajo programov in dejavnosti, pri katerih bi sodelovale živali, prav tako ne sodelujejo z društvoma Ambasadorji nasmeha ali Tačke pomagачke. Nasprotno pa anketirani šolski knjižničarji navajajo, da je lahko ena izmed dejavnosti za spodbujanje branja v šolskih knjižnicah tudi vključevanje psa (Blažon 2020). Klavdija Šek Škafar (2019) navaja, da imajo dislektiki

možnost vključevanja v program Branje s tačkami v knjižnicah treh krajev: v Novem mestu, Ljubljani in Kopru.

Zgodovina sodelovanja knjižnic z živalmi je povezana z ustanovitvijo društev in zavodov s terapevtskimi pari (prostovoljec in pes) ter večanjem števila njihovih članov. Društvo Ambasadorji nasmeha je bilo ustanovljeno leta 2005, dve leti kasneje pa Društvo Tačke pomagačke. Slednje s 67 aktivnimi terapevtskimi pari izvaja šest programov v 140 različnih institucijah: izobraževalnih ustanovah, bolnišnicah, domovih starejših občanov, varstveno-delovnih centrih in 17 slovenskih splošnih knjižnicah. Licenco R.E.A.D.* ima 39 terapevtskih parov (Tačke Pomagačke 2023). Tudi Ambasadorji nasmeha obiskujejo večje število enot knjižnic.

Analiza dejavnosti v knjižnicah, pri katerih so prisotne živali

V Sloveniji delujejo različni tipi knjižnic, med katerimi je sicer največ šolskih, največje število članov pa imajo splošne knjižnice, v katere je bilo leta 2021 vključenih 19 % vsega prebivalstva v Sloveniji (BibSist). Z analizo smo želeli preveriti, ali knjižnice omogočajo živalim vstop v svoje prostore in ali imajo lahko živali v knjižnici tudi svoje bivališče; komu torej ponujajo storitve za uporabnike, kjer je prisotna žival, in v kakšnem formatu; na kakšen način splošne knjižnice organizirajo prireditve o živalih oz. z njimi povezane tematike. Da bi odgovorili na zastavljena raziskovalna vprašanja, smo z različnimi pristopi analizirali dejavnosti knjižnice; z osebnim obiskom knjižnic in analizo spletnih strani smo preverili stanje v slovenskih splošnih knjižnicah.

Vstop in bivanje živali v knjižnicah

Splošne knjižnice imajo v svojih pravilnikih kot npr. Pravilniku o splošnih pogojih poslovanja knjižnice ali v hišnem redu, običajno navedeno, da uporabniki ne vstopajo v spremstvu domačih živali, razen ko gre za opremljene vodniške pse. Vstop vodniškimi psom v javne prostore je omogočen na podlagi Zakona o zaščiti živali (2013), ki v 13. členu navaja, da imajo psi vodiči slepih in psi pomočniki invalidov skupaj s svojim skrbnikom dovoljen vstop na vsa javna mesta in v sredstva javnega prevoza. Poleg tega tem psom na javnih mestih in v sredstvih javnega prevoza ni treba imeti nagobčnika (ZZZiv 2013). Podane so bile tudi pobude, da bi se ta člen razširil na terapevtske pse. Društva, ki izvajajo dejavnosti s terapevtskimi živalmi, kot sta npr. Tačke pomagačke in Ambasadorji nasmeha, morajo opravljati določene preizkuse in izobraževanja za terapevtske pare, da lahko izvajajo program v različnih inštitucijah. Pri vstopanju v javne inštitucije morajo upoštevati pravila in imeti ustrezna potrdila oz. dokazila. Vendar pa to ne velja za lastnike domačih živali, čeprav je na podlagi opazovanj in izkušenj opaziti občasno popustljivost slovenskih knjižničarjev, ki uporabnikom dovolijo vstop v knjižnico s kužkom, če ga lastnik nosi v rokah ali ga ima v torbici. Nekateri knjižničarji menijo (npr. Marrall, 2016), da je treba imeti v knjižnici smernice glede prisotnosti živali v knjižnici, tudi o terapevtskih živalih, ki imajo drugačno vlogo kot hišni ljubljenci. Priprava tovrstnih smernic je zahtevna, vendar bi odpravila težave pri ugotavljanju, ali je žival terapevtska ali zgolj hišni ljubljencek, ter odnos do uporabnikov, ki imajo alergije na živali ali se jih bojijo. Slovenske splošne knjižnice se pri pravilih in hišnem redu naslanjajo na Zakon o zaščiti živali, nikjer pa ni bilo mogoče zaslediti, da bi katera knjižnica oblikovala smernice glede živali.

V slovenskih splošnih knjižnicah ne živi veliko živali. Začasno ali za neko določeno obdobje živijo mačji mladiči, kot sta npr. Miran in Ivan Oranžni v Knjižnici Mirana Jarca Novo mesto (Manetti, 2017). Uporabniki so svojo naklonjenost izražali s komentiranjem in všečkanjem objave

na Facebook strani knjižnice Mirana Jarca Novo mesto (217 všečkov in 7 komentarjev). Priložnostno kakšna žival obišče knjižnico ali bibliobus in takrat knjižničarji objavijo fotografijo. V Knjižnici Pavla Golie Trebnje in Mestni knjižnici Otona Župančiča v Ljubljani imajo v svojih prostorih akvarij z ribami.

Storitve za uporabnike ob prisotnosti živali

Splošne knjižnice vedno pogosteje omogočajo storitve in prireditve, na katerih so prisotne tudi živali. Tako v 17 slovenskih splošnih knjižnic redno ali občasno prihajajo terapevtski pari v okviru društva Tačke pomagačke, potekajo pa tudi predstavitve društva Tačke pomagačke. V dveh knjižnicah izvajajo dejavnosti Ambasadorji nasmeha. Program je namenjen predvsem otrokom, ki imajo težave z branjem, pogostost izvajanja pa je od enkrat tedensko do enkrat mesečno.

Tačkov festival vsako leto v juniju pripravlja Knjižnica Litija v sodelovanju z drugimi lokalnimi organizacijami in je namenjen *druženju ljubiteljev psov, gledališča, ustvarjalnosti in radovednosti* (Knjižnica Litija 2023). *Knjižnice v sodelovanju z različnimi društvi organizirajo delavnice o eksotičnih živalih* (Knjižnica Pavla Golie Trebnje 2023).

Prireditve z živalsko tematiko

V knjižnicah pripravljajo literarne in izobraževalne dogodke, delavnice, razstave in pravljичne urice, ki vsebinsko vključujejo živali. Literarni dogodki so vezani na tematiko živali v knjigah, pravljične urice vključujejo

živalske pravljice in zgodbe za otroke. Na knjižničnih razstavah otroci in odrasli razstavljajo likovna dela z živalskimi motivi. Na knjižničnih prireditvah se obravnavajo tematike za osveščanje o hišnih ljubljenceh ali pa konkretno o pasjih mladičkih (Knjižnica Grosuplje 2023).

ZAKLJUČEK

Živali vplivajo na dobro počutje uporabnikov v knjižnici, mnogi programi, ki vključujejo prisotnost živali, predvsem branje psu, vzpodbujajo dvig bralne pismenosti in motivacijo za učenje o živalih ter vzpodbujajo večjo socializacijo otrok. Terapevtski psi so zelo pomembni za otroke, a tudi za uporabnike s posebnimi potrebami, starejše in študente v izpitnem obdobju. Slovenske knjižnice dejavnosti z živalmi že izvajajo, imajo pa veliko priložnosti tudi za vpeljavo novih storitev in prireditev, na katerih bi lahko bolj izpostavili socialni in izobraževalni vidik druženja lastnikov hišnih ljubljencev. Obstaja velika paleta različnih delavnic, kjer udeleženci ustvarjajo o živalih in/ali z živalmi.

Knjižnice lahko sodelujejo z organizacijami v lokalni skupnosti, ki skrbijo za dobrobit živali, ter skupaj z njimi organizirajo dogodke. Takšno sodelovanje prispeva k večji povezanosti lokalne skupnosti in obenem k večji ozaveščenosti o pomenu ohranjanja živalskih vrst in narave. Knjižnice kot javni prostori bodo v prihodnosti zagotovo še bolj odprte za vstopanje različnih živali ter z njimi povezanih dogodkov.

SEZNAM LITERATURE

- ALA-IRRT International Relations Connections. <https://sites.google.com/view/icc-programs/2022-photo-gallery?authuser=0> (citirano: 4. 4. 2023).
- BIBSIST. <https://bibsist.nuk.uni-lj.si/statisticni-podatki-o-knjiznicah> (citirano: 10. 3. 2023).
- BLAŽON, Cilka (2020): *Dejavnosti šolskih knjižnic za spodbujanje branja*. Pisna naloga za bibliotekarski izpit. Ljubljana.
- CHRISTENSEN, Jen (2013): *Therapy dogs: »Perfect medicine« to help students survive finals*. <https://edition.cnn.com/2013/12/19/health/students-therapy-dogs/index.html> (citirano: 13. 3. 2023).
- COLE, K. M., GAWLINSKI, A., STEERS, N. in KOTLERMAN, J. (2007). Animal-assisted therapy in patients hospitalized with heart failure. V: *American Journal of Critical Care*, št. 16, str. 575–585.
- CROSSMAN, Molly. K. in KAZDIN, Alan. E. (2015): Animal visitation programs in colleges and universities: An efficient model for reducing student stress. V: A. Fine (ur.): *Handbook on animal-assisted therapy: Theoretical foundations and guidelines for practice*. Burlington, MA: Academic, str. 333–337.
- ČATORIČ, Doroteja (2019): *Vloga splošne knjižnice pri razvoju predbralne pismenosti predšolskih otrok*. Pisna naloga za bibliotekarski izpit. Ljubljana.
- EDWARDS, Autum., EDWARDS, Chad, ABENDSCHEIN, Bryan, ESPINOSA, Juliana, SCHERGER, Jonathan. in VANDER MEER, Patricia (2022): Using robot animal companions in the academic library to mitigate student stress. V: *Library Hi Tech*, letn. 40, št. 4, str. 878–893.
- FORD, Anne (2017): Library Cats Leave Some Sneezing, Others Feline Fine. V: *American Libraries*, letn. 48, št. 1-2, str. 18–21.
- FOREMAN, Anne M., GLENN, Margaret K., MEADE, B. Jean in WIRTH, Oliver (2017): Dogs in the workplace: A review of the benefits and potential challenges. V: *International journal of environmental research and public health*, letn. 14, št. 5, str. 498.
- HOFFMANN, Andreas. O., LEE, Ah. Hyung, WERTENAUER, Florian, RICKEN, Roland, JANSEN, J. Joanna, GALLINAT, Juergen. in LANG, Undine. E. (2009): Dog-assisted intervention significantly reduces anxiety in hospitalized patients with major depression. V: *European Journal of Integrative Medicine*, š. 1, str. 145–148.
- IFLA (2010): *Mobile Library Guidelines*, IFLA Professional Report No. 123. <https://www.ifla.org/wp-content/uploads/2019/05/assets/hq/publications/professional-report/123.pdf> (citirano: 10. 3. 2023).
- IFLA (2022): *Statement on Evidence for Sustainable Development*. <https://repository.ifla.org/handle/123456789/2191> (citirano: 25. 3. 2023)
- ILIČ, Nina (2013): *Terapija s pomočjo živali – kaj je to in kako jo lahko uporabim*. Ljubljana: Lunba.
- IRON FROG PRODUCTION, 2009. <https://web.archive.org/web/20120503220335/http://www.ironfrog.com/catsmap.html> (citirano: 25. 3. 2023).
- KAVŠEK, Judita (2020): *Spodbujanje bralne pismenosti in bralne kulture*. Pisna naloga za bibliotekarski izpit. Ljubljana.
- KEBE, Naja in Neža PODJAVORŠEK (2019). Z zelenimi knjižnicami do zelene prihodnosti: pregled stanja v Sloveniji in po svetu. V: *Knjižnica*, letn. 63, št. 1/2, str. 283–305.
- KNJIŽNICA GROSUPLJE. <https://www.gro.sik.si/dogodki/pasja-akademija-pasji-mladicek-grosuplje/> (citirano: 10. 4. 2023).
- KNJIŽNICA PAVLA GOLIE TREBNJE. *Delavnica spoznavanja eksotičnih živali*. <https://www.tre.sik.si/dogodki/12846/> (citirano: 10. 4. 2023)
- KOKOT BUJANOVIČ, Hana (2015): Terapevtski psi dodali branju novo dimenzijo. V: *Sledi tačk pomagačk*, št. 8, str. 24–25.
- KOS, Mojca: *READ program – pes kot pomočnik pri branju*. Diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2016.
- LAMPIČ, Mojca (2023): Izvirni slovenski standard SIST 1192 terapevtski psi. <https://www.sist.si/aktualno-main/izvirni-slovenski-standard-sist-1192-terapevtski-psi.html> (citirano 10. 4. 2023).
- MAČKIČ, Daša: *Branje s tačkami: oblika branja z živalmi pri otrocih z bralnimi težavami*. Diplomski seminar. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2020.
- MANETTI, Ester (2017): *Knjižnične mačke*. <https://blog.cobiss.si/2017/11/30/knjiznicne-macke/?fbclid=IwAR1E0pIOBwFyOzO2BTH0rOrFZd16ztr0HwUqUoHdDvye5h6Ob5VxHTsyZtY> (citirano 25. 3. 2023).

- MARRALL, Rebecca. M. in BARRY, Trott (2016): Assistance Animals in the Library How One Academic Library Developed Best Practices. V: *Reference & User Services Quarterly*, letn. 56, št.1, str. 8–13.
- MYRON, Vicki (2009): Puss books: How one cat transformed a whole town. Dostopno na: <https://www.dailymail.co.uk/home/you/article-1141182/Puss-books-How-cat-transformed-town.html> (citirano: 13. 3. 2023).
- NOVAK, Lina: *Terapevtski pes kot pomočnik v šolski svetovalni službi*. Magistrsko delo. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, 2020.
- OEDb (2023): A Quick Guide to Library Cats. <https://oedb.org/ilibrarian/quick-guide-library-cats/> (citirano: 10. 3. 2023).
- PET – pasja enota terapevtov, Zavod za posredovanje s pomočjo psov (2023): Štiri prostovoljske organizacije pripravile prvi izvorni slovenski standard za delo in posredovanje s pomočjo terapevtskih psov. <https://www.zavod-pet.si/novice/?newsid=642dd0fe0alc9> (citirano: 10. 4. 2023)
- PREUß, Diana, SCHOOFS, Daniela, SCHLOTZ, Wolff in WOLF, Oliver T. (2010): The stressed student: Influence of written examinations and oral presentations on salivary cortisol concentrations in university students. *Stress*. V: *The International Journal on the Biology of Stress*, št.13, str. 221–229.
- ROBERTS, Ann (2018): *Designing Adult Services: Strategies for Better Serving Your Community*. Libraries Unlimited, an imprint of ABC-CLIO.
- ŠEK ŠKAFAR, Klaudija (2019): *Uporabniki s posebnimi potrebami v splošnih knjižnicah*. Pisna naloga za bibliotekarski izpit. Ljubljana.
- TAČKE POMAGAČKE, 2023. https://www.tackepomagacke.si/terapevtski_programi/beremo_s_tackami_read/ (citirano: 14. 3. 2023).
- TRAMPUŠ, Mojca (2014). *Tačke v šoli: terapevtski pes - učiteljev pomočnik in solarjev sopotnik*. Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- TURNER, Dorie. (2012): *Colleges turn to dogs to break the stress of final exams, lift spirits*. <https://www.mprnews.org/story/2012/05/12/dogs-on-campus> (citirano: 14. 3. 2023)
- WIKIPEDIA. https://en.wikipedia.org/wiki/Library_cat (citirano: 10. 4. 2023)
- ZDRAVJE, Ana in KOROTAJ, Marijana (2019): Koncept zelenih knjižnic in prva primera njegove vpeljave pri nas. V: *Knjižnica*, letn. 63, št. 1/2, str. 307–343.

KAJ JE DALJŠE, KO SE VLEČE,
JARA KAČA ALI KURJA ČREVA
OZIROMA KAM IN KDAJ PRIDE
PO POLŽJE PIKL POLŽ? NEKAJ
DROBCEV O ŽIVALSKOSTI V
JEZIKU

Darko Čuden

UVOD

Vsi primeri v tem prispevku so napaberkovani iz poimenovanj živali iz domačih in tujih logov, po pričakovanju seveda prevladujejo prve, zgolj peščica jih je iz mitologij, ne glede na jezikovne zvrsti in vse vrste časovnih, terminoloških in slogovnih zaznamovanosti.

Razsežnosti živalskega v jeziku so, tudi zaradi znanstvenih spoznanj, nedoumljive. Živalim pripisujemo doslej neznana čustva. So *koze* optimistične ali pesimistične in ali se *podgane* smeji? Pogledi na prehranjevalne navade, klavnice, živalske vrtove, cirkuse, množično rejo se obračajo na glavo. So živali čuteča bitja? Tudi to pušča v jeziku močne sledi.

Ob teh živalskih sledih v jeziku se porajajo številna enciklopedična vprašanja. Kdo ali kaj je *ruski medved*, *kitajski zmaj*, *morski volk* in *velika riba*, je *kozja bradica* manjšalnica od *kozje brade*, sta *krava molznica* in *molzna krava* ista krava, kaj so *kačje ride*, je *metuljev sindrom* in *sindrom metulja* eno in isto, kakšen je pogled z *ribje*, *ptičje* in *žabje* perspektive, sta č in š v *kljunač/kljunaš* zatipkana in ali *keltski/azijski/papirnati/brezzobi tiger* zmorejo bivati v isti kletki? Vemo, da so *beli sloni* nasedle investicije in da je *tehnološka gazela* povezana z *gazeljo rastjo*? Kakšen je borzni učinek *volovskega biča*? Še kdo ve, kje je *oslovska klop*? Kaj ali kdo je *zeleni volk*? Kaj imata skupnega (če?) *pasja radost* in *pasja procesija*? Razumemo leksem *pripeljati kaj levu skozi gobec* in kako in sploh zakaj gre/bi šla *kamela skozi šivankino uho*? Zakaj prijaha *princ na belem konju*, ne pa na *vrancu*? In kaj je *rak rana*? Razumeti in dojeti vse tovrstne živalskojezikovne razsežnosti je brez dvoma misija nemogoče.

KJE VSE NAM ŽIVALI PRIDEJO PRAV?

Zgolj za pokušino in v dokaz, da ni področja, ko živali ne bi nastopale v neizmernih (pod)sistemih spoznanj o sebi in svetu: – **igre**: *žab(i)ce metat(i)*, *kozy klamf zbijati(i)*, – **dojenčkov razvoj**: *kravce past(i)*, – **kitajski horoskop**: *podgana*, *bik*, *tiger*, *zajec*, *zmaj*, *kača*, *konj*, *koza*, *opica*, *petelin*, *pes*, *prašič*, – **nagrade**: *zlata lev / medved*, *zlata ptica / sova*, – **orožje**: *leopard*, *gepard*, *črni panter*, *mamba*, – **vzdevki za ljubljanske stavbe**: *črna vdova*, *kanarček*, *močerad*, – **pohištv**: *danski naslanjač labod*, *slovenski smetnjak žaba*, – **avtomobili**: *hrošč*, *žaba*, *jaguar*, – **športne ekipe**: *risi*, *biki*, *ken-guruji*, *kiviji*, – **figure pri skladnostnem plavanju**: *barakuda*, *čaplja*, *flamingo*, *jelenček*, *mečarica*, *ostriga*, *ščuka*, *jegulja*, – **jogijski položaji**: *kuščar*, *kobilica*, *vrana*, *krokodil*, *kamela*, – **telesne okvare in bolezni**: *kurje prsi*, *zajčja ustnica*, *opičje koze*, *svinjska kuga*, *mišja mrzlica*, – **vojaške operacije med 2. svetovno vojno**: *Kobra*, *Tiger*, *Zmaj*, *Cerberus*, *Črni petelin*, *Modra lisica*, *Morski lev*, *Severni jelen*, *Hydra*, *Konjičkov skok*, – **spolni položaj in genitalije**: *po pasje*, *tič(ek)*, *miška*; – **športno orodje**: *koza*, *konj*, – **športna društva**: *Orli* in *Sokoli*, *Mojstranske veverice*, *Jamski močeradi*, – **skavtski rodovi**: *Rod odporne želve*, *sivega volka*, *bistriških gamsov*, *jezerske ščuke*, *snežniških ruševcev*, – **taborniške starostne skupine**: *murenčki*, *medvedki*, *čebelice*, – **skavtske starostne skupine**: *bobri* in *bobrovke*, *volčiči* in *volkulje*, – **ansambli**: *Čuki*, *Krimski lisjaki*, *Mladi levi*, *Bele vrane*, *Gadi*, – **logopedski pripomoček**: *riba*, *raca*, *rak!* – **zdravljice in napitnice kot poziv k hitrejšemu pitju**: *Sraka ima dolgi rep*, *lepo pisan perje*, *pazi*, *Janez/Lojzka ti, da te ne poserje!* – **v slovensko politično zgodovino zapisani opomini in spodbude**: *Ne boš ti meni afne guncal!* / *Dejmo, miška!* – **slovensko časniki**: *Brencelj*. In tako v neskončni nedogled!

ŽIVALSTVO V PRIPOVEDI O STVARJENJU NA KRATKO

Stvarjenje sveta iz prve Mojzesove knjige

Rekel je tudi Bog: Naj rodé vode *laznino* živečo, in *perutnino* nad zemljo pod trdino neba. In ustvaril je Bog velike *some* in vsako živo in gibajoče se bitje, katero so bile rodile vodé po njih vrstah, in vse *ptice* po njih plemenih. In videl je Bog, da je bilo dobro. In blagoslovil jih je, rekoč: Rastite in množite se in napolnite vode morja, in *ptice* naj se namnožé nad zemljo. In bil je večer in bilo je jutro, peti dan. [...] In videl je Bog, da je bilo dobro. In reče: Naredimo človeka po svoji podobi in sličnosti: in gospoduj *ribam* morja in *pticam* neba, in *zverinam*, in vsej zemlji, in vsej *laznini*, ki se giblje na zemlji [...] (Lampe, Mz 1,3–31).

Na premici živalskih srečevanj z ljudmi in človeških z živalskimi bi se lahko ustavljali na vsakem koraku, a ošvrknimo tu le nekaj trkov, ki so nas, če tem pripovedim verjamemo, v dobrem in/ali slabem zaznamovali in katerih pečat čutimo še dandanašnji. Za slednje so bržkone krive rajska *reptilka*, strokovnjakinja za pomologijo, ki je človeštvo na vekov veke ugnala v *kozji* rog, in egiptovske nadloge iz 2. Mojzesove knjige: *žabe*, *komarji*, *muhe* in *kobilice*. Jezus s petimi ječmenovimi hlebci in dvema *ribama* nahrani pet tisoč mož, potem ko se rodi v betlehemiški štalci, kjer v novorojenčka sopeta *krav(ica)* in *vol(iček)*, okrog se pase na trope *ovac*, na *kamelah* pa že z bogatimi darovi jezdijo trije modreci z Jutrovega.

In ker se vse naše bitje in žitje očitno suče okrog dobrega in zlega in če preskočimo precejšnje metre na človeški in živalski premici, ni čudno, da Jože Snoj z izrazito samosvojo, nikogar posnemajočo pisavo v

romanu *Gavžen hrib* (2005: 20)¹ opiše hudiča, ki je prispodoba sovražnika, kot stvor s samimi živalskimi atributi: »Pa peklenšek, kakšen je! Na pol ko žaba, na pol ko zmaj. Pa še ko kozel. Ni čisto pol na pol. Zelen, z nazobčanim puklastim hrbtom, ko kuščar. Na zadnjih nogah, kopitastih. Z govejim čopastim repom do tal, z rogovi in kozjo brado in žabjim gobcem.«

Leksikalni vidiki živalskih poimenovanj v jeziku

Teoretično je mogoče iz vsakega živalskega samostalnika izpeljati pridevnik: *svinjski*, *kurji*, *ušiv*, *čebelji*, *gazelji*. Večpomenskost se kaže v: *črviv*, *črvov*, *črvast*; *kačji*, *kačast*; *mačje*, *mačkasto*. Snój ustvarja *srnjačje* in *gamsje* trofeje, *škrjančjo* radost, *ščinkavičje* petje, *jelenje* upognjen vrat, *golobjo* slutnjo, *kanjaste* žvižge, *ujedji* nos, Vuga pa *sovjeoke* more, *mulje* steze, *skljusanega* konja, pod gmotne skale *zajeguljeno* reko, od cestnih leščerb *kresničkaste* vasi. SSKJ navaja *bivolje* mleko (ta prevladuje tudi v internetnih zadetkih), kar da misliti, da bi bilo v skladu z naravo laktacije pravilneje *bivoličje*/(*bivoličino*?) in tudi *osličje*/(*osličino*?), ne pa *oslovo* mleko, vprašanje pa je, kako se na to odziva jezik?

Ustrezno se izpeljujejo načinovna določila: *pasje*/*ušivo* se počutiti, *črvasto*/*jeguljasto*/*kačasto* se viti, *čukasto*/*sršenasto* gledati, *medvedje* godrnjati, *levje* se boriti. Pri Snoju se nekaj *hobotničasto*, *kobrasto* širi, sutana *frfota netopirsko*, muha je *prašičje* tolsta, pri Vugu pa se *kokošje* krili in čoha *šimpanzje*.

¹ V tem prispevku so vsi leposlovni zgledi vzeti iz romanov Jožeta Snoja *Gavžen hrib* (2005) in Saša Vuga *Kobariško zrcalo* (2007), oba prežeta z vojno tematiko. Strani ne navajam in zglede večinoma skladijsko poenostavljam.

Skoraj vse omenjene enobesedne lekseme zamenjujejo prislovna določila s predlogom *po* in s pripono *-je*: *po ribje* odpirati usta, *po kačje* se zvižati, *po mačje*, *po medvedje*, *po opičje*, *po pasje*, *po polžje*. Pri Snoju se nekaj oglašča pol *po kravje*, pol *po kozje* in odvíja *po jazbečarsko*, *po vrabičje*, tudi z živalsko nadpomenskostjo: *po živalje*, *po plazilsko*, pri Vugu se dlan odpira *po žabje*, gumi pa žveči *po kravje*.

Uslovarjeni dvobesedni leksemi s prvo živalsko sestavino in rodilniškimi prilastki v dokaj zamejeni glagolski okolici so: *črv dvoma* (gloda), *golob miru* (vzleti), *hobotnica laži* (se širi), (znajti se) *v krempljih smrti* ali (poleteti) *na perutih domišljije*.

Nekaj je akronimov: *Sova* = Slovenska obveščevalno-varnostna agencija, *Zmaj* (delni akronim (morda z zadnjim j-jem?) = projekt ureditve zmogljivih mestnih avtobusnih linij, KRT = računalniški kognitivni trening, *Srna* = izmišljena skrivna organizacija Slovenska reakcionistično-nihilistična agencija.²

Pri nekaterih glagolih je razvidna živalska podstava: *črvčiti*, *muhariti*, *ježiti se*, *nasršniti se*, *osirati*, *peteliniti se*, *prelisičiti*, *psovati*, *racati*, *ribariti*, *svinjati*, *teliti*, *ožrebiti se*, pri drugih pomenska sestavina: *kopitljati*, *pičiti*, *plahutati*, *plaziti se*, *plezati*, *prhutati*, *rojiti*, *regljati*, tudi metaforični (*pri/od*) *hlačati* in Vugov *razpetelinjal se je pod nebo kot nekakšen predpotopni feniks* ter znameniti izmislek igralca Jurija Součka *in odpujsala sta domov*.

Slovenščina je živalsko gibka predvsem na račun izpeljave in zlaganja: *bikoborba*, *dvoživkarstvo*, *fazanerija*, *jelenjad*, *jeguljast*, *konjereja*, *kozjebra-dec*, *močeradov*, *močeradovec*, *muholovec*, *ostrižnjak*, *perjad*, *pajčevina*, *pagajščina*, *ptičnica*, *ribiškogojtven*, *sipolov*, *slonokoščen*, *čukast*, *žabarija*, *perutninarski*. Besedotvorni nabor se od živali do živali seveda spreminja. Tako je v primerjavi z *bolha* ali *uš* gotovo bogatejši pri *čebela*: *čebela*,

čebelica, *čebelji*, *čebelar*, *čebelarka*, *čebelarstvo*, *čebelarjenje*, *čebelarski*, *čebelnjak*, *čebelariti*, *čebelolik*.

Dvobesedni živalski leksemi so a) konkretni: *polšja mast*, *jelenje rogovje*, *kurja obara*, *gosja jetra*, *kravje vime*, *žabji mrest*, *račja zel* in b) abstraktni, pri katerih metaforičnost niha med prvo in drugo sestavino ali med obema: *bolšji trg*, *gosji red*, *knjižni molj*, *krokodilje solze*, *labodji spev*, *levji delež*, *mala riba*, *medvedja usluga*, *lastniška hobotnica*, *rdeči petelin*. Nekateri se berejo dvojno: *ribja kost* (srt + tekstilni vzorec), *nočna ptica* (ptica + jutranji človek), *muha enodnevnica* (muha + domislek kratkega veka).

Živalska poimenovanja ali njihove pomenske sestavine se odlikujejo po večpomenskosti, nastali z metaforičnim prenosom: *kljun* in *rep* (letalo, ladja), *petelin* (orožje), *črv* in *hrošč* (računalništvo), *zebra*, *žerjav*, *muha* (jabolko, orožje, *modna muha*). Po navadi gre za prenos z živali na predmet(nost), redkeje na človeka: (računalniški) *krt*. Pri slednjem pridejo v poštev seveda vsa živalska poimenovanja, uporabna za psovke, a tudi tista, ki morda niso tako brezobzirno nesramna, ki pa vseeno izkazujejo neko značajsko posebnost: *kača*, *podlasica*, *zajec*. Morda so posebnost slovenščine samonozniški samostalniki tipa *gosenice*, *lisice* in manjšalnice: *krokodilček* (spenjanje), *metuljček* (modni dodatek, nož na vzmet), *lisička* (goba), *delfinček* (plavanje). Za manjšalnice z golj dve ponazoritvi: *ježek* je slaščica, *lasična* navijalka, žival (*morski ježek*), frizura, goba, rastlina, podstavek za natičkanje cvetja, *zajček* je poskusni, svetlobni refleksi, rastlina, goba, znane so (Playbojeve) *zajčice*, tudi tip dilda si je prislužil to ime.

Psovke in zmerljivke

Glagol *psovati* se pojavlja že v besedilih slovenskih protestantskih piscev. V sodobnem jeziku bi pričakovali večji nabor žaljivih nadiralno/zmerljivih obrazcev, vendar je slovenska paleta sorazmerno skromna,

² Delo, 27. 2. 2023, str. 7.

omejena je v glavnem (najbrž razumljivo) na živali iz domačih logov kot: *trot, prasec, konj, prasica, kuzla, krava, koza, osel* in še kaj, potem pa živalski nabor kar usiha. Očitno je za psovanje primernejše izrazje drugih človeških danosti, denimo spolnosti in izločanja: *kurba, kur(a)c, pička, pizda, rit, drek, gnoj*.

Zdi se, da vlogo psovka skoraj pogosteje opravljajo pridevniki na desni: *krava kretenska, zahojena, butasta, šavsnjena, prismojena, baba šojasta, krota nemarna, vol zarukan, zabit, prfuknjen, zajeban, ubrisan*. Ti pridevniki so v skladu z namenom psovanja zaznamovani bolj ali manj vulgarno, tudi pokrajinsko/narečno, generacijsko in najbrž tudi povsem družinsko/rodbinsko.

Psovanje pa paradoksalno zlahka preide v svoje nasprotje, namreč ljubkovalnost, prisrčnost, dobronamerno opozorilo. Značilen skladijski vzorec je: *ti si (mi) pa tudi (en) lisjak/lisica (pregnana), opica, koštrun, šoja, čuk*. SSKJ navaja dvobesedne lekseme, v katerih ima desni prilastek isto podstavo: *žaba žabasta, koza kozasta, uš ušiva*. Jezikovno mumificirana je tudi: *Tiho, uš!*

Nežmah (1997: 137–138) je imel sorodnika duhovnika, ki da je preklinjal takole:

'da bi te koklja brcnila!' Duhoven je izrekal protislovje: na dobesedni ravni je resda želel neprijetnežu brco, toda pripisal jo je koklji, se pravi bitju, ki po zakonih narave sploh nima dispozicij, da bi brcnila človeka. Brcniti je torej lastnost, ki je ne moremo pripisati kokoši. [...] Duhovnova kletev črpa svoj naboj iz protislovja med obliko in vsebino. Kletev ti sicer želi žal dejanje, to je brco, ki pa je s strani koklje praktično neizvedljiva. Skratka, zakolne, ne da bi zaklel.

in (prav tam):

Izjemna moč psovke *pasji sin!* oz. kletvice *jebal ti pas/pes mater!* izhaja kar iz trojne degradacije naslovljenca: 1. sprememba v infanta, 2. sprememba v živalsko bitje, 3. slab moralni standard staršev, ki so prakticirali sodomijo. K temu pa velja prišteti še *factum*, da govorec poseduje vednost o poreklu, celo spočetju sogovorca.

V leposlovju se nabor živalskih psovka in zmerljivk razpira domala v nedogled. Čeprav v Vugovem in Snojevem vojnem romanu ne gre za neposredni nadiralni stik psujočega s psovanim, pač pa za notranji monolog, najdemo pri prvem: Hajd, *petelinček farovški*, boš že še kikirikall!, pri drugem pa: *ksiht podganji, runkelj prašičji, klobasarji prašičevski, klobasar bikovski, junci, prasssice hudičeve, prasec farški, svinja stremuška, psi beli*.

Enostavčna minimalna besedila

Minimalna enostavčna besedila zajemajo celo pahljačo jezikovnih pojavov. Mednje spadajo frazemi tipa *Tudi slepa kura zrno najde. Najprej kravca, poj pa štalca. Riba smrdi pri glavi. Tresla se je gora, rodila se je miš. Podarjenemu konju se ne gleda v zobe. Kogar je pičila kača, se boji zvite vrvi. V sili še hudič muhe žre. Ogenj, rit in kače niso za igrače*.

Prepoznavno avtorski so: *Na vrhu gore smo vsi snežni leopardi* (Hunter S. Thompson). – *Veličino naroda lahko sodimo po tem, kako ravna z živalmi* (Mahatma Gandhi). – *Če preganjaš dva zajca, ne ujameš nobenega* (Konfucij). France Prešeren je prijatelja Matija Čopa opisal: *V Ljubljani je dihur, ki noč in dan žre knjige, od sebe pa ne da najmanjše fige*. Primero sicer negativno zaznamovanim *dihurjem* pa Prešeren osmisli povsem drugače. Filozof in kulturni teoretik Aleš Mendiževc trdi, da: *ne človek človeku*

volk – še prej je človek samemu sebi kamela. Izhajaje iz ponarodele Plavtove misli iz komedije *Osl* Mendiževca pojasnjuje:³

Da življenje teče po zakonitostih, podobnih metu kocke, da je človek bitje, ki se steguje po svobodi, a je hkrati na to svobodo obsojen. To pomeni, da ga zamejuje ogromna količina dogodkov, ki jih je nemogoče vse vzeti nase (kot kamela), zato nam je postavljena meja, ki jo postavlja koncept naključja.

V aforizmih Žarka Petana kipi od živali: *Petelin in kokoš sta živela v miru, dokler ni prišel še en petelin.* / *Harem je še za tako močnega bika pretežak jarem.* / *Levinje največkrat poberejo levje deleže.* / *Humorist je pes, ki laja, satirik pa pes, ki grize.* »Ne streljajte kozlov!« so kože milo prosile, zaman.

Od narodnih pregovorov kar buhti: *Če bi lahko z udarci kogarkoli spametovali, bi bili bivoli najpametnejši.* (indijanski) / *Zebra vzame svoje proge s seboj, kamorkoli gre.* (masajski) / *Vladarji so kot kače: v lasti imajo strup in zdravilo.* (kurdski).

Na tej domala neizčrpni paleti enostavnosti so še⁴ **vraže:** *Če na pepelnico pometemo stanovanje in smeti odnesemo na križišče, ne bo bolh pri hiši; izštevanke in šaljivke:* *An ban, pet podgan, štiri miši, v uh me piši, vija vaja ven!* / *Bog dej srečo, kravo rdečo, pet prašičkov, kdor bo bel, tega bo mesar ujel; koprnence:* *Pikapolon(i)ca, zleti v nebo in mi prinesi zlato kolo; nedolžne razuzdanke:* *Marička šla v koprive scat, v rit jo pičil močerad; srhljivke:* *Speštal te bom kot črva!* / *Boš ti že še ježa jebal!*; **verzi iz spominskih knjig:** *Metuljček pozdravček po zraku leti, tam se ustavi, kjer Mici živi; in besednih šaljivk tipa: temu nisem ne kos ne škorec in dihal sem na vse kriplje, škrge in škržate in satirične šuligojevske⁵ tvorjenke v članku o partizanih in domobrancinih.*

3 Delo, 7. 3. 2023, str. 13.

4 Razvrščanje je v veliki meri domislek avtorja prispevka.

5 Boris Šuligoj, Delov novinar, prejemnik nagrade za življenjsko delo.

Primerjalni frazemi

V družbi stavčnih frazemov tipa *Laže, kot pes teče* in *Maš tko zmečkano srajco, kot da bi jo krav(i) iz rit(i) potegnil* je nepregledna množica z glagolsko vezljivostjo pogojenih stavčnočlenskih. V prvo skupino spadajo privedniške primerjave, vezane na glagol biti z veznikom *ko* ali *kot* (tudi z že rahlo zastarelim, v glavnem na starejše leposlovje vezanim *kakor*): *len ko prasica/fuks, priden kot mravlja/mravljica, trmast kot vol, moker kot cucek, krotek/pohleven kot jagnje, tih kot miška, debel kot slon, jezen kot gad, uren kot podlasica, zdrav ko dren/riba*, v drugo pa glagoli, ki ob sebi zahtevajo načinovni prislov: *gledati kot vol v nova vrata, priti zadnji kot pasja jajca, krasti kot sraka, ploditi se kot zajci, smrdeti kot dihur, spat kot polh, napiti se ko krava, dreti se kot sraka, napihovati se kot žaba, našemiti se kot pav, prežati kot jastreb*.

V leposlovju primere letijo v nebo. Snoj pravi, da se *guncaš ko goska in zaganjaš naprej ko pes na keten*. Pri Vugu od primer prekipeva: *Zrak je prasketal kot s cvrtja drobcenih sardel.* / *Kmalu jih je avtobus požrl kot postrv rakce.* / *Koža je postajala mehurjasta kot žabji mrest.* / *Židje so v nos kot obupan los.* / *V zrcalu je brnelo kot od muh na muholovki.* / *Z mene dol je padla kot nažrt, nabrekel klop.* / *Vratne žile so se mu napele kot deževniki po dežni ujmi.* / *Z nabreklih vek so ji kot tičji lim visele solze.* / *Zbledelo steno so žlahtnili moški udki na pozor, [...] mojega je portretirala kot novoletnega prašička z deteljico na cilindru.* Izstopa dvojna primera v enem stavku: *Kot sardele tik pred peko* so hiteli dol *kot ribe v sak*.

Pri slednjem pisatelju so opazna tudi preoblikovanja pregovorov (razen če niso taka že v njegovem jezikovnem okolju!): *Kot da smo skupaj čmrlje pasli!* In pregovor z nadpomenskim (*kača*) in podpomenskim (*gad*) živalskim poimenovanjem: *Če ubiješ kačo, pridejo k pogrebu trije gadi.*

Pestro zgradbo izkazujejo ne glede na tipološko razvrščanje leksemi s podvojenim živalskim poimenovanjem: *ne tič ne miš, bolje vrabec v roki kot golob na strehi, tresti se kot pes na kuzli, vrana vrani oči ne izkljuva, je blo tko, kokr da b' slepca med kure vrgu, igra mačke z mišjo, imeti se rad kot pes in mačka, lisica lisjak sta pila tobak, [...] čuk sedi na veji, sova na vereji [...].* Odličen primer trojnega živalskega poimenovanja je Vugov *Zaradi bolh na psu še mačka ne zamijavka!*

Na živalskost vezani pojmovni sklopi

Nespremenljivke spodnjega tipa (ki pa seveda niso edine) tvorijo pomensko zgradbo živalskega leksema, pri čemer določljivost živalske vrste ni vedno enoznačna:

a) bivališča: *brlog, čebelnjak, fazanerija, gnezdo, golobnjak, hlev, jazbina, kobilarna, konjušnica, kurnik, lisičina, mlaka, mravljišče, netopirnica, osir, ostriznjak, pašnik, ribogojnica, svinjak, termitnjak, tolmun, zajčnik, zverinjak; b) deli telesa:* *čekan, grba, greben, griva, klešče, kljun, kopito, kožuh, krak, krempeľ, lovka, lupina, luska, luskina, okel, oklep, perje, perut, plavut, rilec, rog, roža, smrček, šapa, ščetina, škrge, trobec, vamp, vime, vreča, želo; c) združbe:* *čreda, jata, krdelo, roj, trop; č) faza v razvoju in izdelek:* *buba, kokon, mrest, pajčevina, slina, zapredek; d) oprema:* *podkev, uzda, vajeti, jarem, ostroge, sedlo, brzda; e) oglašanje:* *brenčati, brlizgati, grčati, hrzati, kavdrati, kikirikati, kruliti, kvakati, lajati, mijavkati, mukati, rjoveti, regljati, rezgetati, rigati, rukati, sikati, tuliti.* Spet se oblikuje dolg niz ptičjega oglašanja: *cvrkatati, čirikati, čivkati, gruliti, hukati, krakati, kukati, skovikati, ščeбетati, ukati, vreščati, žgoleti, žvrgoleti.* Ujede, tako vedo lovci, ornitologi, taborniki, gozdarji in drugi ljubitelji živali, *žvižgajo, gagajo, kričijo, vreščijo, cvilijo, piskajo, revskajo.* Pri Snoju kanje *fjukajo*, sinice *cingljajo*, brglez *brlizga*, detel *pivka*, pri Vugu pa *tleska*.

Omenjene živalskopomenske sestavine so pomembne pri tvorjenju bralstvu privlačnih besedil. Domala vsi zgornji primeri vstopajo v frazemske metaforične zgradbe in izotopične verige, kar nazorno prikazujejeta novički iz rumenega tiska z naslovom **a) Medo se je udomačil** in **b) Veselje v živalskem vrtu**⁶ (v tem člančiču buhti od družinskih razmerij):

- a)** Kmalu zatem, ko je slišal obvestila, da se po soseski **sprehaja medved**, je doživel presenečanje: **kosmatinec** je ernal pred vhodnimi vrati njegovega doma! Možakarja s Floride je o **nenapovedanem obiskovalcu** obvestil sosed, menda pa ves hrup v okolici in radovedni pogledi skozi okna niso niti najmanj zmotili. Ko si je odpočil, je počasi **odhlašal** po stopnicah navzdol in se po ulici vrnil v bližnji **gozd**, **strah** med prebivalci, da bi se **kosmatinec** utegnil vrniti, pa je seveda **neizmeren** (Slovenske novice 7. 12. 2022, str. 32).
- b)** Iz živalskega vrta Columbus v Ohio so sporočili, da so se razveselili prvega **opičjega mladiča** mandrila. Gre za **opice** iz afriškega deževnega gozda, za katere je značilno, da se **samci** zelo razlikujejo od **samic**. **Mama mladička**, ki še nima imena, Hasina, je skotila prvič, njen **izbranec** Mosi, **oče mladička**, pa je imel **potomca** že v prejšnjem živalskem vrtu. **Podmladka** se je razveselila vsa **opičja družina**, tudi starejši **bratec** Bernard in **mladičeva teta** Malaika. Z **opičjim mladičem** se ukvarja tudi slednja (Slovenske novice 22. 6. 2023, str. 32).

Snoj v *Gavžen hribu* neprekosljivo opisuje **a)** smrtonosnost orožja in **b)** čudež, ki se je in se ni zgodil v skoraj petstranski enostavčni od živalskih metafor prekipavajoči pripovedi, ki hudo spominja na južno- in srednjeameriški magični realizem in na sanjsko-moraste svetove Hieronymusa Boscha:

- a)** Poglejte, kakšno ribo sem pri vas ravno dobro spravil pod streho (pokaže na brzostrelko). [...] Kakšno ribo! [...] In veste, da zna prepevat. Takole poje: tralala, ta ta ta. [...] Takole ji stisneš tale ribji mehur ali

6 Vse okreplil D. Č.

kaj že ima v trebuhu, tako ji ofnaš gobček, potlej jo je treba pa samo malo požgečkat po petelinčku, pa kikirika, da jo je veselje poslušat.

- b) Petsto let se v treh dolinah, v njihovem teku in steku, kjer je že takrat stal trg, ni zgodil noben čudež – *dogajalo se je*,⁷ da se včasih strašnejše ne bi moglo – [...] *dogajalo se je torej*, da bi se glasneje in jasneje ne moglo, *ampak zgodilo se ni*, [...] da se bo, [...] *ni se, potemtakem, zgodilo*, da bi svinja v svinjaku zakrutila Hvaljen bodi Jezus Kristus, da bi se roj čebel med veliko mašo obesil na monštranco, [...] da bi se krava na pašniku napihnila v oblak, [...] da bi se graščine spremenile v svinjake, graščinskim pa lulki v svinjske rilce, [...] da bi gluhonemim v silnem napenjanju za besedo pogledale ribe iz ust, nosa, oči in ušes, da bi se v listnjakih zaredili klopi, [...] da bi se fajmošter drsal po riti okrog cerkve ko pes, ki mu glista na pol ven gleda.

ŽIVALI V ŽIVALSKEM, RASTLINSKEM IN GOBJEM SVETU

Živalskost

Nekatere živali so se jezikovno iz ene prelevile v druge: *ptičar, jazbecar, sršenar, srebrna ribica, kačar, kobilar*. Pri dvobesednih leksemih prepoznavamo:

Tip 1: neživalski pridevnik + živalski samostalnik:

Pridevnik je motivno **a) zemljepisni**: *bovska / drežniška / solčavska ovca, kraški ovčar, soška postrv, komodoški varan, indijski slon*; **telestnolastnostni, pogosto v povezavi z barvo**: *vijeroga koza, črnopeta antilopa, beloroki gibbon, rdečevrati kenguru, rjavoglavi srakoper, rubinastogrli kolibri,*

rumenokljuni viharник, modrojezični skink, sivoprski jež; **osebnoimenski**: *Grantova gazela, Davidov jelen, Hildebrandtov škorec.*

Tip 2: živalski samostalnik + ujemalna samostalniška občnoimenska izpeljanka :

čebela ubijalka, kača jajčarica, kokoš nesnica, kuna zlatica, orel belorepec, osa brenčalka, pes čuvaj, rak jelševец, svinja bradavičarka, mačka cibetovka, žaba ozkoustka, želva rdečevratka. Nekateri živalski nizi tvorijo v primerjavi z drugimi bogat nabor: *ptica gnezdilka / pevka / selivka / ujeda / roparica,* tudi s ptičjo podpomenko: *labod grbec, sokol selec, sova uharica.*

Živalskost v rastlinskem svetu

Enobesednih leksemov je sorazmerno malo: *košutnik*. Dvobesedne lekseme spet v grobem delimo na dvoje:

Tip 1: neživalski pridevnik + živalska samostalniška izpeljanka:

Bogat tovrstni niz tvorijo leksemi z *navadni*: *navadni čapljevec / gadovec / svinjak / srakoperec / zmajevec, navadna pijavčnica.* Druge pridevniške sestavine so (med drugimi) še: *gorski jelenovec, alpska orlica* itd.

Tip 2: živalski pridevnik + neživalsko samostalniško jedro:

Ti leksemi so v botaničnem izrazju najbrž najštevilčnejši: *kačji jezik, konjska kumina, kozja brada, kukavičja lučka, mačja zel, orlova praprot, pasji zob, žabje ločje, kurja črevca.*

V botanični terminologiji se pojavljajo tudi več kot dvobesedni (največkrat tribesedni) leksemi z živalsko pridevniško sestavino, denimo: *čistilna kozja češnja, kobulasto ptičje mleko, poletni zajčji mak.* Rekordinke v številu živalskih sestavin pa so (če jedro *oko* štejemo za pomensko sestavino živalskega leksema): *čebeljeliko / čmrlnjeliko / muholiko* in *osjeliko mačje oko.*

7 Poševni zapis že v originalu.

Kje se v gobi/glivi skriva žival?

Enobesednih leksemov je v mikološki terminologiji malo: *kravjača*. Jedrne netvorjenke so *oslovsko uho*, *rdeča griva*, *ovčje vime*. Dvobesedni leksemi se spet v grobem delijo na:

Tip 1: neživalski pridevnik + živalska samostalniška izpeljanka:

díšeča polževka, *bukov ostrigar*, *švicarski polžar*, *rumeni ježek*, *rjavi ježavec*, *navadna lisička*, *divji lisičovec*, *zleknjena školjkarica*, *zelena golobica*.

Tip 2: živalski pridevnik + neživalska samostalniška izpeljanka:

golobičja kolobarnica, *jelenova ščitovka*, *krokodilja kolobarnica*, *ovčarska lupljivka*, *ovčji mesnatovec*, *papagajska vlažnica*, *pasji klinček*, *tigrasta strnjenska*, *svinjski goban*.

V niz mikoloških poimenovanj, v katerih je prva, še večkrat pa jedrna sestavina, izpeljana iz pomenske sestavine živalskega leksema, kot denimo *ščetina*, *lovka*, *luskina*, *rožiček*, *smrček*, spadajo: *ščetinasti luknjičar*, *veliki lovkar*, *topolov luskinar*, *lepljivi rožički*, *koničasti smrček*.

OD ČLOVEŠKO MOŠKO-ŽENSKEGA K ŽIVALSKIM SAMCEM IN SAMICAM

Ob naseljevanju risov v naše kraje je treba (kdo bi si mislil?) poimenovati tudi samice. Včasih sta zadostovali moška generična oblika ali v nujni *risja samica*, *ženska predstavnica risov* in morda še kaj, povsem po nepotrebnem pa *slonji samec* in *slonja samica*, ker sta že zdavnaj uslovarjena *slon* in *slonica*. Med prvimi predlogi se je pojavila *risa*. Ob pojavu kakršne koli nove jezikovne oblike je pričakovati določen odpor, zmajevanje z glavo, tudi posmeh jezikovnih uporabnikov, morda pa tudi takojšnja

naklonjenost. Novinarju Borisu Šuligoju se ob tej priliki zapisuje rahlo ujedljiva hudomušnica, uperjena v tvorce nove jezikovne stvarnosti:

Nomen est omen. Če ime prime, prime. Tu ni pomoči. Ne vem, kaj je rekel profesor Toporišič, ampak po tej slovnični bravuri sta ris in risa dobila še neskončen seznam zasledovalcev. Mednje so se brez pomislekov uvrstili še naslednji pari: kos in kosa, jež in ježa, čuk in čuka, gams in gamsa pa kit in kita, jelen in jelena, bik in bika, slon in slona ter seveda pes in pêsâ ... Bilo je tudi nekaj nasprotnih primerov: srna in srn, pa krava in krav, recimo. (Delo, 18. 3. 2014, str.1)

Slovenščina pozna kar nekaj besedotvornih (in tudi skladenjskih) vzorcev, kako iz moških oblik tvoriti ženske (tega je več) in obratno (tega je manj). Pri enobesednih leksemih se ponujajo vsaj tri možnosti: **a)** samostojna leksema: *konj* : *kobila*, *petelin* : *koklja/kokoš*, *bik* : *krava*; **b)** leksema z isto podstavo in vzporedno moško in žensko pripono: *koz-a* : *koz-el*, *žab-a* : *žab-ec*, *mač-ek* : *mač-ka*, *lis-ica* : *lis-jak*, **c)** precej bogata paleta priponskih možnosti (v glavnem spet enosmernih iz moških v ženske): volk : volkulja, tiger : tigrica, rak : rakovica, lev : levinja, medved : medvedka. Zdi se, da so izpeljanke najtežje pri generičnem ženskem spolu: *mravlja*, *čebela*, *kača*, *muha*, *riba*, *krota*. Leposlovje kljub temu s svojim poslanstvom iznajdeva številne izhodne poti.

ZA EN MIŠJI / SLONJI KORAK NAPREJ IZ OTROŠKE IGRE KRALJICA, KOLIKO JE URA?

To poglavje se tesno navezuje na prejšnje, saj po vzporednosti s človeško moško-ženskim oziroma žensko-moškim svetom urejamo te stvari tudi

po živalsko. To dokazujejo že otroške (a ne izključno) ljudske in umetne in ponarodele pesmice: *Metuljček cekinček, ti potepinček, kje si pa bil / Petelinček je zapel, je skočil gor na hlev / Sinička se je usedla gor na drobno vejico / Lisička je prav zvita zver.*

Tu se poraja vprašanje, kako iz živalskega samca narediti sinčka in iz samice hčerkico. Možnosti je kar nekaj, slovenščina je tu v primerjavi z drugimi jeziki kar gibka. V matematičnem zapisu sledi nekaj zgledov, nekaj pa seveda vedno ostaja v domeni leposlovja in obče domišljije: *osel : oslica = osliček : oslič(i)ca/oslička, lev : levinja = levček : levčica, orel : orlica = orlič : orlička, zmaj : zmajka (morda po vzorcu zajklja tudi zmajklja?) = zmajček/zmajčič : zmajčica / (zmajkljica?), želva : želvak = želvica : želvaček, volk : volkulja = volčič/volkec : volčica/volkuljica, kameleon : kameleonka = kameleonček : kameleončica.*

Aleš Berger je spisal satirično igrico v verzih *Noji nad Triglavom*, v njej je prizorček (2011: 7–9), ko se nojevska babica prereka z nojevskim sorodstvom:

Babica pred vrati kolibe: Not, **nojevčka**⁸ in ti, tamala, tudi! / V kolibo, da ostane še za jutri! / Je treba šparat, smo na revni grudi. – **N1**: Ej, babica, ne se preveč sekirat ... – **N3**: Povej, a kmalu bo večerja? – **N2**: A bo spet slama, me pa res zanima ... – **Babica**: Joj, požeruhi, kdaj ste vendar siti! / Kaj niste dosti trave pomulili? – **N3**: Eh, zmerom bašemo se s pusto travo! – **N1**: In dosti lepša raste čez ograjo. – **N2**: Kamor pa mi ne moremo čez pašo! – **N1**: Ker na ograji je bodeča žica ... – **N2**: Ne smemo čez, to je krivica! – **Babica**: Zdaj pa že tiho, mularija! / In ti, tamala, če boš še regljala ... – **N2**: Regljajo žabe, jaz pa nisem žaba. / Sicer živela bi v tisti mlaki! – **Babica**: Seveda nisi, bog nas varji. / No, kaj pa si; povej, kot se spodobi. – **N2**: Rojena in vzgojena sem med **noji**, / ampak ne vem: sem **nojevka**? **Nojica**? / Besede prave nima naša govorica, / in tudi to

je, spet, krivica! – **N1**: Hehe, veš kaj si: **noja**! / **Noja** s kupa gnoja! – **N2**: Ti pa kar tiho, brat **nojč**, / ki si kot kura in pol ptič! – **N3**: Ha, mogoče si pa **nojka**, / **nojka**, ki se rada jokca! – **N2**: Molči, molči, brat **noják**, / ki si en majhen, butast spak.

V slovenščini je nekaj glagolov in/ali glagolnikov z manjšalno živalsko podstavo: *kengurujčkanje* (= pestovanje golega novorojenčka na goli koži), *martinčkati se/martinčkanje* (= brezskrbno se izpostavljanje sončnim žarkom), *muckati se/muckanje* (= ljubkovati se), *golobčkati se* (= poljubljati se, ljubkovati se), na goloba nanašajoči se *kljunčkati (se)*. Pred časom se je na svetovnem spletu pojavilo *netopirčkanje* – zabavno, a nevarno početje, ko se z nogami obesiš za ograjo, vrata, zid, vrv in podobno in visiš z glavo navzdol ter tako spominjaš na netopirja. Ta »športni« modni pojav se je izkazal za muho enodnevnico, podobno kot *čukanje* (= *owling*), ko čemiš na vse mogočih mestih in zabodeno buljiš predse kot čuk.

ŽIVALSKA POIMENOVANJA KOT SESTAVINA ANTROPONIMOV

Krstno ime

Krstnih živalskih imen je malo. *Lev* (z morebitnimi, tudi ženskimi variantami?) je nemara eden najredkejših. Lenarčič (2012) med krstnimi imeni navaja »klenka« slovenska imena: *Golob, Golobica, Jelen, Kresnica, Pika Polonca, Polonica, Srna, Volk, Vran*. V Kebrovem *Leksikonu imen* (2008) teh imen ne zasledimo.

8 Okrepljeno in poševno poudaril D. Č. Poševnica zaznamuje prehod med verzoma.

Priimek

Povsem drugačna podoba pa se kaže na priimkovnem področju. Upoštevaje zgolj priimke, ki se pokrivajo z občnoimenskimi živalskimi poimenovanji, ne pa tudi variantne zapise tipa *Lesjak/Lisjak, Šk(o)rjan(e)c, Pajk/Pajek, Ščinkovec/Šinkovec* in izpeljank iz *Sova* kot *Sovan, Sovič, Sovin(e)c, Sovinec*, se na paleti znajdevajo priimki, ki odslikavajo značilne telesne ali značajske lastnosti nosilca: *Čuk, Golob, Grlica, Jereb, Jež, Kos, Kragulj, Kunc, Kozel, Lisjak, Lišček, Medved, Mravlja, Orel, Volk, Petelin, Strnad, Vrabec, Zajc, Žerjav, Zverina, Žerjav* itd.

Kaj pa vzdevki in psevdonimi?

Vzdevke gre v tem prispevku razumeti kot fiksni del antroponima, ki osebo označuje po neki telesni, značajske ali morda še kakšni posebnosti. Je pa ta reč silno izmuzljiva, ker sta zapis in tudi motivnost nedorečena oziroma pogosto skrivnostna. Frane Milčinski - Ježek in Jože Pengov denimo sta sredi tridesetih let s satiričnimi kupleti na Radiu Ljubljana blestela kot »Jožek in Ježek«. *Karel Destovnik - Kajuh* je pisal pod številnimi psevdonimi, kot *Kajuhov Tonč* se je prvič podpisal konec leta 1942 v *Naši ženi*. Ime izhaja iz ljudskega poimenovanja *kanje* in *kanjuha*. *Kajuh*, sprva skrivno, je torej postalo partizansko in umetniško ime.

Med vzdevke, ki sicer niso sestavina antroponima, so pa njegova parafraza, štejemo v slovenščini največkrat dvobesedne lekseme tipa *pariški vrabček* za Edith Piaf in *goriški slavček* za Simona Gregorčiča. Iz živalskega sveta so za pesnike in pevce (spet!) najprikladnejša ptičja poimenovanja, v slovenščini pogosto kot subtilne manjšalnice. V slovenskem glasbenem prostoru zasledimo denimo *štajerski slavček* za Damjana Murka in *idrijski slavček* za Žiga Laknerja, edinega slovenskega kontratenorista. Temperamentno sopranistko Mario Callas so zaradi vzkipljivega

značaja poleg *La Divina* imenovali tudi *Tigrica*. Skladatelj Vinko Vodopivec se je podpisoval z *Ambrozij Sraka* in *Srakar*.

Imenske parafraze se v slovenščini kažejo v različnih metajezikovnih oblikah: *Aleš Lanišek Žaba, kakor ga pravzaprav vsi kličejo* / *Karel Destovnik, s partizanskim imenom Kajuh* / *Henrik I. Nemški, imenovan Ptičar*⁹ / *Erwin Rommel, znan tudi kot puščavski lisjak* (v slovenščini tudi *puščavska lisica!*). Da so tovrstna imenovanja zlahka nalezljiva, kaže primer *Mirana Stanovnika, rednega udeleženca najtežje avtomobilistične in motoristične preizkušnje na svetu Reli Pariz–Dakar: S puščavskim lisjakom smo se pogovarjali* / *Včeraj je bila za puščavskim lisjakom razburljiva noč*.

Trije slovenski narodni heroji imajo v imenu živalski vzdevek: *Andrej Cetinski - Lev, Dušan Mravljak - Mrož* in *Ivan Skvarča - Modras*. Mitski poglavarji prerijskih Indijancev so bili med drugim *Mala vrana, Nori konj, Sedeči bik, Velika ptica, Veliki orel. Vranja noga* je izjavil naslednje: *Kaj je življenje? Je blisk kresničke v noči. Je dih bizona pozimi. Je majhna senca, ki teče po travi in se izgubi v sončnem zahodu*.

KAJ PA, ČE OBRNEMO PLOŠČO?

V človeške predstave o predmetnosti in pojavnosti sveta in vesolja pa ne vpletamo le živalskih elementov, tudi živali nosijo in dobivajo človeška imena. Ne vse, seveda, gotovo pa tiste, ki nekako izstopajo iz živalskega povprečja, ki so nam čustveno blizu, ki so predmet znanstvenega raziskovanja, ki so »najboljše« po velikosti/majhnosti, starosti, hitrosti/počasnosti, anatomskih anomalijah itd. Iz risank poznamo pujsa *Melkijada* in *Pipija*, pujsa *Pepo*, kravico *Katko*, backa *Jona* itd. V živalskem vrtu

⁹ Saškega vojvoda in kralja vzhodnofrankovskega cesarstva se je oprijel ljudski vzdevek *der Vogler* (tudi *der Falcker*).

denimo, pa v stanovanju in na kmetiji, v cirkusu in najbrž še kje so živali v glavnem poimenovane; v živalskem vrtu ribe morda ravno ne, najbrž pa še tako majcena ribica v domačem akvariju.

Ime Slovenije ponašata v svet južnomeriška ptiča nanduja *Nande* in *Nina*, legendarni ameriški svizec *Phil* napoveduje potek zime, hobotnica *Paul* je napovedala izid nemške reprezentance na svetovnem prvenstvu v nogometu, italijanski paleontologi so hadrozavra poimenovali *Antonio*, najditelja človečnjakinje vrste avstralopitek sta okostju nadela ime *Lucy*. Prava medijska zvezda je postal medved(ek) *Knut*, ki je obno-rel nemško in občo svetovno javnost. Za najstarejšo želvo oz. želvaka na svetu velja *Jonathan*, ki naj bi ga pred 190 leti pripeljali s Sejšelov in zdaj živi na otoku Sveta Helena v družbi z želvami velikankami *Emmo*, *Davidom* in *Freedom*. Najstarejša dvoglava želva, atrakcija prirodoslovnega muzeja v Ženevi, je 25-letni *Janus*, imenovan po rimskem bogu z dvema obrazoma. Vrtčevski otroci so v okolici Grosuplja junija našli prvo dokumentirano človeško ribico in jo po deklici, ki jo je prva zagledala, poimenovali *Julija*.

Slovenija se lahko pohvali s *Hitlerjevim brezokcem*, neznatnim endemitskim hroščkom s sila neugodnim imenom *Anophthalmus hitleri*. Hroščka je v prvi polovici 20. stoletja našel slovenski naravoslovec Vladimir Kodrič in ga prodal zbiralcu Oskarju Scheiblu. Slednji ga je sprva kanil po najditelju poimenovati *kodrici*. Ker pa je bil velik Hitlerjev oboževalec, ga je leta 1937 poimenoval *Anophthalmus hitleri*. Hitlerjev brezokec je ogrožena in zavarovana vrsta, trgovanje z njim je prepovedano. Ker na črnem trgu dosega znatne vsote, nekateri predlagajo spremembo imena, da bi zbiralce nacističnih memorabilij odvrnilo od tovrstnega mešetarnenja. Ker pa je taksonomska tradicija v entomološki stroki skrajno zadržana, velja ime originalno odkrite vrste za dokončno in nespremenljivo, tudi če gre za eno najzloglasnejših imen v človeški zgodovini.

Komisije pa kljub omenjeni zadržanosti ubirajo zanimive poimenovalne poti. V biološko nomenklaturu vključujejo razen znanstvenikov in najditeljev tudi slavne športnike, igralce, pisatelje, glasbenike, filozofe, politike, vojskovodje itd. Za pokušino le nekaj zgledov: *Heteropoda davidbowie*, *Eufonaria borisbeckeri*, *Campsicnemius charliechaplini*, *Baeturia laurell* in *B. hardyi*, *Plato*, *Shakespeareia*, *Sappho*, *Mozartella beethoveni*, *Fernandocrambus chopinellus*, *Avalanchurus simoni* in *A. garfunkeli*, *Agra katwinsletae*, *Agra schwarzeneggeri*, *Confucius*, *Dalailama*, *Marxella* itd.

Zanimivo je tudi, da so iz vsega živalskega stvarstva po njih poimenovani hrošči, pajki, molji, muhe, ose, komarji, čemur zaradi neprijetnega videza, nadležnosti in nevarnosti radi rečemo golazen, mrčes. Vendar pa so bili nacisti znani po tem, da so imeli fanatično radi žuželke¹⁰ in (paradoksalno) zveri. Firer se je Scheiblu za izkazano čast menda osebno zahvalil.

V času pisanja tega članka so na Filozofski fakulteti na seznamu predavateljev naslednji živalski priimki (v obliki zlahka prepoznavni kot občna živalska imena, ne pa tudi kot variantni zapis, izpeljanka ali dvomna etimološka razlaga): *Čuk*, *Golob*, *Jelen*, *Jež*, *Kalin*, *Komar*, *Kos*, *Koštrun*, *Kozorog*, *Maček*, *Orel*, *Oven*, *Petelin*, *Sova*, *Žizek* in dvojni priimek *Orel Kos*, na Univerzi tudi sicer še *Kalin* (-) *Golob*. Slikar, ki ga v filmu Vesna igra *Frane Milčinski* (-) *Ježek*, zmerja razposajene študente s *pavijani*, *orangutani* in neandertalci. V opusu slovenskega dramskega in filmskega ustvarjalca Miha Baloha so filmi z živalskimi naslovi: *Ko pride lev*, *Grajski biki*, *Buje nje podgan*, *Lov na jelene*.

V tem prispevku že večkrat omenjeni risi (*Lynx lynx*), naseljeni na Slovensko, so krščeni po slovensko ali redkeje prinesejo svoje (hrvaško,

¹⁰ Tudi kultni Volkswagnov družinski avto, ki so ga razvili po Hitlerjevem ukazu, je ponosno nosil naziv Käfer, torej hrošč.

romunsko, slovaško ...) ime s seboj. Slovenska imena jim najpogosteje dodeljujejo lovske družine (tudi posamezni lovci) in šolarji. V naših gozdnatih logih se potepajo (ali so se) samci *Alojzij, Emil, Flori, Ljubo, Meri, Josip, Andrej, Tris, Zois, Lukaš* in samice: *Aida, Lenka, Julija, Pandora*. V projektu Life Aqualutra so znanstveniki v Prekmurju spremljali vidre (*Lutra lutra*) z imeni *Dirk, Cvetko, Bine, Cene, Pučko, Božek, Oto, Čuftek, Rene, Zlato* in *Angelca, Katka, Kunigunda, Krasna, Jagoda, Meta, Rezi, Suzi* in *Lili*. Raziškovalci slovenskega društva Morigenos so leta 2020 opazili delfina, ki je preplaval več kot 2000 kilometrov, očitno je svetovni rekorder v plavanju na dolge proge, imenovali so ga *Prešeren*.

BESEDILO V SLIKI OZIROMA SLIKA V BESEDILU

Bralci s(m)o najbrž radovednega daru, včasih pa nam pronicljivost tudi zašepa. Brez enciklopedičnega znanja smo pogosto goli in bos (Pleši, pleši, črni kos, kak bom plesal, če sem bos!). Domala sleherno besedilo v slovenskem časopisju ne glede na svojskost (rumenih ali drugačnih barv) se napaja iz jezikovne/leposlovne skrinje, zaznamovane z živalskimi metaforami: Kajti kako razumemo iz Andersenove pravljice poslovenjeni frazem *svinjski biseri* v članku z naslovom *Dršališče Aleya sky je pravi biser izjemne rabe slovenskega jezika?* Že zgolj naslovi in podnaslovi časopisnih člankov uvajajo v vsebino, pogojeno seveda z bralčevo v prej omenjenih poglavjih (izven)jezikovno vednostjo: *Slovenske orlice že takoj razpele krila / Pogajalski tiger še pohlevna mačka / Toninov zajec v Janševem gozdu / Risi pred lovom pokazali ostre kremplje / Novi kremplji papirnatega tigra / Pred desetletjem so okrog Slovenije že plavali krvoločni morski psi globalnih finančnih skladov / Če Anže Logar ne bo izvoljen za predsednika države, bo zelo hitro slekel kožo ovčke in jo zamenjal za volčjo kožo / Juventus: nekdanji paradni konj Italije vse grši raček /*

Le v kakšni vlogi se v SD vrača Pahor: kot trojanski konj ali slon v trgovino s porcelanom?

Fotografija in karikatura pogosto povesta več kot besede, kot trdi slovenski pregovor, da *ena slika pove več kot tisoč besed*. Pregovor je treba vzeti z rezervo. Oboje, namreč slika in beseda, imata pri zaznavanju predmetnosti in pojmovnosti sveta in vesolja prednosti in slabosti. Slikovno/filmski svet nam ju pogosto pričara **neposredneje**, besedni pa nam **domišljijsko** zapolnjuje prostorskost, časovnost in vse mogoče vzročnosti in dobre in zle posledičnosti človekovega bitja in žitja. Po eni strani taka ali drugačna likovna podoba pogosto izžareva, česar jezik ne more, po drugi pa tudi podoba mnogokrat ne more nadomestiti besede. Pri zgoraj omenjeni Marii Callas nam njenega vzdevka *Tigrica* beseda najbrž ne zna pričarati tako, kot jo fotografija, pri Gini Lollobrigida in Sophii Loren pa spričo bujnega oprsja in prijaznega nasmeha/smehljaja težko razumemo, kaj si igralski konkurentki mislita druga o drugi. Bojda sta se žalili in prerekali. Sophia naj bi nekoč izjavila, da ima večje prsi kot Gina, nakar ji je ta oporekla, da sta si tako različni kot vrhunski dirkalni konj in koza. Ona da je številka 1.

Karikatura je bržkone najkrajša metaforična slikovna besedilna vrsta. Spominja na japonski haiku. Opremljena z zgolj stavkom ali z vzklikom ali sploh z ničimer, marsikdaj pove več, kot bi zmoglo besedilo. Mora pa jo bralec dojeti, če je obče družbeno čuječ in jezikovno občutljiv in omikan, privlači pa seveda avtorjeva likovna pisava. Vse živalske karikature v tem prispevku so družbeno zaznamovane v najširšem pomenu: političnem, gospodarskem, kulturnem, socialnem, športnem itd. Prometni znaki z recimo slovensko *vidro* in avstralskim *krokodilom* so v glavnem slikovne besedilne vrste, včasih tudi s pičlim besednim svarilom pred dvojnimi naspotujočim se sporočilom: *Pozor, vidre, ne povozi jih, škoda jih je!* in *Pozor, pazi, da te krokodili ne požrejo, škoda te je.*

VIRI IN LITERATURA

- BERGER, Aleš (2011): *Noji nad Triglavom*. Radovljica: Didakta.
- KEBER, Janez (2008): *Leksikon imen*. Celjska Mohorjeva družba: Celje.
- KEBER, Janez (2021): *Leksikon priimkov*. Celjska Mohorjeva družba: Celje.
- LAMPE, Frančišek (1894): *Zgodbe Svetega pisma*. Družba sv. Mohorja: Celovec.
- LENARČIČ, Simon (2012): *Vse o imenih v Sloveniji*. Modrijan: Ljubljana.
- METERC, Matej (2017): *Paremiološki optimum*. ZRC SAZU: Ljubljana.
- NEŽMAH, Bernard (1997): *Kletvice in psovke*. Nova revija: Ljubljana.
- PETAN, Žarko (1989): *Aforizmi od A do Ž*. Cankarjeva založba: Ljubljana.
- PETAN, Žarko (2006): *Kdor išče, ga najdejo*. Celjska Mohorjeva družba: Celje.
- VUGA, Saša (2007): *Kobariško zrcalo*. Slovenska matica: Ljubljana.

PREZENTACIJE ŽIVALI PRI POUKU NEMŠČINE V OSNOVNI ŠOLI

Andreja Retelj

UVOD

Živali pomembno zaznamujejo svet malčkov, otrok in mladostnikov. Malčki in mlajši otroci spoznavajo žive živali v domačem okolju, živalskem vrtu, njihove podobe pa pri vsakodnevni igri preko igrač, slikanic in risank. Živali imajo v otroškem svetu običajno človeške lastnosti, stik z živalmi – pravimi, plišastimi ali v obliki knjižnih junakov – pa otrokom predstavlja tolažbo, zavetje, možnost identifikacije, pa tudi prva stereotipna razlikovanja med dobrim in zlim. Hudobni, požrešni volkovi, kradljive srake, nežne mucke, ljubki kužki, zvite lisice spremljajo otroke skozi vizualne medije že od malih nog. Pozitiven odnos do živali se nadaljuje pri starejših otrocih, ki si pogosto zaželi hišnega ljubljence, kakor tudi pri mladostnikih, ki v pubertetniškem obdobju velikokrat ravno v živali najdejo »sogovornika« in zvestega spremljevalca.

Poimenovanja živali in posnemanja živalskih glasov sodijo poleg poimenovanj bližnjih oseb in predmetov med prve besede, ki se jih naučijo malčki (Jelenc et al. 2021). V slovenščini so to lahko npr. besede hov hov, mijav, kokodak, pes, krava, žaba (Marjanovič Umek, Fekonja 2019, str. 7). Podobno je tudi v nemščini, kjer je beseda pes (nem. *Hund*) četrta najbolj pogosta usvojena beseda (Weinert in Grimm 2008). Na seznamu osnovnega besedišča, ki vsebuje 533 nemških besed (Baark et al. 2019) in ga morajo znati zapisati nemški prvošolčki, je tudi 38 besed, ki so povezane z živalmi.¹ Večinoma gre za samostalnike za poimenovanja živali, npr. *der Affe, die Eule, der Fisch* ... deset besed pa predstavljajo glagoli, ki se nanašajo na oblike gibanja živali, npr. *brummen, fliegen, krabbeln*, ali z živalmi povezanimi glagoli, kot npr. *füttern, laufen, reiten, fressen*.

1 Zvezna republika Nemčija nima enotnega šolskega sistema, zato pristojno ministrstvo za šolstvo vsake zvezne dežele ureja pravilnike, priporočila, usmeritve itd. Omenjen seznam besedišča izhaja iz zvezne dežele Nordrhein-Westfalen in je v celoti dosegljiv na spletu: <https://www.schulentwicklung.nrw.de/cms/grundwortschatz-nrw/grundwortschatz/wortfilter/index.html> (citirano: 21. 2. 2023). Podobne sezname najdemo tudi za druge zvezne dežele.

Ker imajo živali pomembno mesto v otrokovem in mladostniškem vsakdanu, nas je zanimalo, kako živali spoznavajo učenci v drugi in tretji triadi pri pouku nemščine. Prispevek prinaša analizo dveh učnih načrtov za nemščino v osnovni šoli ter analizo izbranih učbenikov z vidika prisotnosti učne vsebine in uresničevanja učnih ciljev preko živalskih tem. Na podlagi ugotovitev analize učbenikov prispevek zaključujemo z možnostmi za obogatitev pouka nemščine, ki omogoča doseganje višje jezikovne kompetence in kompleksnejša vsebinska znanja.

ŽIVALI V UČNIH NAČRTIH ZA NEMŠČINO V OSNOVNI ŠOLI

Nemščina se v osnovni šoli poučuje v različnih organizacijskih oblikah, kot prvi ali drugi tuji jezik, kot obvezni ali izbirni predmet. Kljub temu, da učni načrti za nemščino niso dokument, ki bi natančno predpisoval posamezne podrobne vsebine, načine in oblike dela, vseeno predstavljajo zavezujoče ogrodje in smernice za doseganje učnih ciljev in kompetenc pri pouku nemščine. Pod drobnogled smo vzeli dva učna načrta, in sicer učni načrt za nemščino od 4. do 9. razreda kot prvi tuji jezik (Kač et al. 2016) in učni načrt za nemščino kot neobvezni izbirni predmet od 4. do 9. razreda (Pevc Semec et al. 2013). V učnih načrtih smo ugotavljali, ali je tema živali eksplicitno omenjena in kakšni so predvideni učni dosežki učencev ter ali učni načrti implicitno nakazujejo, da bi temo lahko vključili v pouk. V nadaljevanju prikazujemo ugotovitve analize dveh učnih načrtov.

V učnem načrtu za prvi tuji jezik od 4. do 9. razreda (Kač et al. 2016) je tema živali implicitno in eksplicitno prisotna. Učni načrt na področju bralnega razumevanja v drugem vzgojno-izobraževalnem obdobju priporoča branje rim, pesmi, preprostih ugank, v tretjem vzgojno-izobraževalnem obdobju pa poleg besedil, vezanih na vsakdanje življenje, tudi

krajša literarna besedila (Kač et al. 2016, str. 14). Če učitelj upošteva priporočila stroke, potem v pouk nemščine kot prvega tujega jezika vnaša tudi besedila, ki so povezana z živalmi, saj so te del otrokovega vsakdanjega življenja. Opisi živali so eksplicitno navedeni tudi kot vrste besedil, ki se priporočajo v drugem vzgojno-izobraževalnem obdobju (ibid.: str. 18). Tudi na področju slušnega in slušno-vidnega razumevanja velja podobno. Na področju govornega sporočanja in govornega sporazumevanja lahko v učnem načrtu najdemo prostor za temo živali, in sicer v obliki kratkih govornih besedil o znani temi, v jezikovnem odzivanju na njihov izkušenski svet, petju in govorjenju izvornih besedil v nemščini. Opis živali je eksplicitno omenjen kot eno izmed govorjenih besedil v drugem vzgojno-izobraževalnem obdobju (ibid.: str. 18). Pri zmožnosti pisnega izražanja so živali eksplicitno omenjene, in sicer se od učencev pričakuje, da v tretjem vzgojno-izobraževalnem obdobju »samostojno strukturirano opišejo vsebine, ki so jim blizu (družina, prijatelji, živali, slavne osebe)« (ibid.: str. 15).

Učni načrt priporoča razvijanje sporazumevalne zmožnosti v nemščini in medkulturne zmožnosti v okviru tem oziroma tematskih sklopov. Tema živali se skupaj z rastlinami pojavi kot del tematskih sklopov *Moje okolje* in *Naravno okolje* v drugem in ponovno v tretjem vzgojno-izobraževalnem obdobju. Živali pa so omenjene tudi kot ena izmed možnosti za medpredmetno povezovanje pouka nemščine z drugimi predmeti.

Ker je nemščina za večino učencev drugi tuji jezik, smo v pregled vključili tudi učni načrt za neobvezni izbirni predmet od 4. do 9. razreda, ki obsega 414 ur (Pevc Semec 2013). Prvič so živali eksplicitno omenjene med operativnimi cilji tvorbenih dejavnosti, kjer učni načrt predvideva, da učenci tvorijo zelo preprosta pisna in govorjena besedila, pri čemer opišejo tudi žival (ibid.: str. 7). V preglednici primerov dejavnosti, s katerimi se lahko dosega operativne cilje in standarde znanja, so živali navedene kot primer govorne dejavnosti v 5. in v 9. razredu, kjer se predvideva, da učenci in učenke govorijo o svojih ljubljjenčkih oziroma

opišejo žival (ibid.: str. 10–11). Živali so lahko prisotne v obliki govorjenih in pisnih vhodnih besedil, saj se tako v drugi kot v tretji triadi živali omenja kot primer opisovalnega besedila. Poleg splošnih besedil nudijo priložnost za vključevanje teme živali tudi literarna besedila. Pri razvijanju branja npr. v 5. razredu sta omenjena strip in slikanica. Učitelji in učiteljice imajo po svoji presoji možnost izbrati besedilo, kjer se pojavljajo živali. Živali so lahko prisotne tudi v slikovnem gradivu, ki služi kot iztočnica za krajša govorjena beseda.

Tudi med predlaganimi vsebinami, preko katerih učenci spoznavajo tuji jezik, najdemo živali v tematskem sklopu *Moje ožje okolje*. Enako kot v učnem načrtu za prvi jezik tudi tukaj živali predstavljajo eno izmed tem za medpredmetno povezovanje nemščine z drugimi predmeti. Tudi ta učni načrt predvideva vključevanje teme živali za doseganje splošnih sporazumevalnih ciljev v tujem jeziku.

ŽIVALI V IZBRANIH UČBENIKIH ZA NEMŠČINO V OSNOVNI ŠOLI

Čeprav predstavljajo učni načrti najpomembnejše dokumente, ki opredeljujejo poučevanje nemščine v šoli, pa nam ne nudijo natančne slike o tem, v kakšnem obsegu ali sploh živali tudi dobijo svoj prostor pri pouku nemščine. Nekoliko boljšo predstavo o obravnavanju živali pri pouku nemščine lahko dobimo z analizo učbenikov, saj na podlagi domačih in tujih raziskav učbeniki predstavljajo enega najpomembnejših vsebinskih in metodičnih usmerjevalcev pouka (prim. npr. Skela 2008, Tomlinson 2010).

V analizo smo vključili šest učbenikov različnih založb, ki se lahko uporabljajo od 4. do 9. razreda osnovne šole: *Prima 1*, *Prima 2*, *Planet 1*, *Logisch A1*, *Der grüne Max Neu 1*, *Magnet A1*. Izvedena je bila po naslednjih

korakih: 1. identifikacija teme, 2. prisotnost in vloga slikovnega gradiva, 3. doseganje učnih ciljev lekcij ali delov lekcij o živalih, 4. tipologija nalog. V nadaljevanju predstavljamo ugotovitve za vsak učbenik posebej.

Učbenik *Der grüne Max Neu 1*

Učbenik *Der grüne Max Neu 1* nekateri učitelji uporabljajo pri izvajanju nemščine kot neobvezni izbirni predmet v 4. razredu. Zeleni Max je deževnik zelene barve, ki učence spremlja skozi celoten učbenik in ima vlogo zabavljaka in motivatorja. Živali so v tem učbeniku obravnavane kot del tematskega sklopa Moja družina in jaz. Živalim so namenjene: lekcija 22 z naslovom *Hund, Katze, Fische ...*, lekcija 23 *Fütter – baden – pflegen* in delno lekcija 24 *Habt ihr Familie in ...?* ter dodatek k lekciji, ki predstavlja nekakšno preverjanje znanja na igriv način. Prvo besedilo, s katerim se učenci srečajo, je živalska izkaznica s podatki o psu in vzorčnimi stavki, ki jih uporabijo za govorno predstavitev. Temu sledijo vzorčni stavki za pisno predstavitev. Preko slušnega posnetka učenci spoznajo šest samostalnikov za hišne ljubljence. Besedišče nato nadgradijo z nadaljnjimi posnetki, kjer prepoznavajo slušne podobe besed. Izhodiščno besedilo v obliki elektronskega sporočila, ki ima značilnosti slikopisa, je edino besedilo, ki poleg splošnih besed prinaša tudi nekaj živalske terminologije, npr. *Katzenklo sauber machen, Fressnapf reinigen*. To besedišče se nato utrjuje v nalogi dopolnjevanja, kjer učenci preko slikovnega gradiva prepoznajo dejavnosti. Rešitve preverijo preko slušnega posnetka, s čimer vizualno podobo besed dopolnijo s slušno. V preostalih dveh nalogah učenci usvojeno besedišče aktivno uporabljajo pri govornem sporočanju, vendar nalogi zasledujeta slovnični cilj, in sicer zanikanje povedi. Dodatek k lekciji, imenovan *Kleine Reime*, učence seznanja z dvanajstimi živalskimi glasovi in njihovimi poimenovanji v nemščini. Čeprav je ideja zelo zanimiva, pa nismo prepričani, da bodo učenci te besede res usvojili, saj gre za izolirano nalogo, ki ne omogoča aktivne rabe novih

izrazov. Skozi bralno razumevanje in otroško statistično upodobitev se učenci seznanijo s pogostostjo hišnih ljubljencev v Nemčiji, na podlagi katerih lahko nato izvedejo samostojno anketo v razredu. V kolikor se učenci zgledujejo po vhodnem besedilu, bodo spoznali zgolj kakšno novo poimenovanje za žival, saj je cilj naloge pravzaprav navajanje števil. Zadnja naloga, vezana na živali, temelji na elementih dramske pedagogike; učenci v skupinah izdelajo lutke na paličici in pripravijo svojo živalsko predstavo. Ta naloga omogoča veliko ustvarjalnosti in aktivne rabe raznolikega jezika, a je časovno precej obsežna, kar ima lahko za posledico, da je učitelji sploh ne izvajajo ali pa zgolj v okrnjeni obliki.

V preostalem slikovnem gradivu tega učbenika je, z izjemo zelenega deževnika, zelo malo upodobitev živali. V drugih lekcijah učbenika najdemo pet ilustracij živali, pri čemer so živali v dveh primerih povezane z besedilnim delom, pri preostalih pa imajo samo funkcijo popestritve. Nadalje najdemo pet fotografij z živalmi; psa pri navedbi učnih ciljev, delfine ob oglasnem besedilu, policijskega psa kot spremljevalca policista v lekciji s poklici, velikonočnega zajčka v lekciji o velikonočnih običajih in pojoča ptička v lekciji o pomladi. V vseh primerih je ob fotografiji prisotno kratko besedilo. V enem primeru so živali uporabljene kot način za posredovanje učnih strategij za učenje besedišča, kjer je na primeru domačih živali, živali na kmetiji in prostoživečih živali prikazano, da si lahko nove besede zapomnimo hitreje, če se jih učimo tako, da jih združimo v skupine.

Učbenik *Magnet 1*

V učbeniku *Magnet 1*, ki je potrjen učbenik za poučevanje nemščine kot drugi tuji jezik v 7. in 8. razredu, se učenci z živalmi prvič srečajo pri obravnavi abecede. Ob poslušanju posnetka in opazovanju ilustracij ter zapisanih besed spoznajo štiri živali, in sicer slona, ribo, leva in ponija. Zaradi

podobnosti z angleščino si učenci te besede verjetno hitro zapomnijo. Izbrane živali so torej predstavljene kot internacionalne besede, ki se jih zlahka naučimo. Z živalmi se učenci nato srečajo v lekciji 3C *Wir gehören auch zur Familie*, kjer naučijo poimenovati osem živali; psa, zlato ribico, zajca, želvo, mačko, hrčka, kanarčka in konja. Glavni cilj te lekcije je spoznavanje trdilnih in nikalnih stavkov, živali pa imajo samo posredno vlogo. Skozi naloge učenci deloma razvijajo leksikalno zmožnost, a še to le v izolirani obliki. V tem učbeniku ni slikovnega gradiva z živalmi.

Učbenik *Logisch A1*

V učbeniku *Logisch A1*, potrjenem učbeniku za poučevanje nemščine kot drugega tujega jezika v 7. in 8. razredu, so živalim namenjene samo štiri naloge. V prvi nalogi učenci spoznajo šest nemških besed za živali in ugotavljajo, česa omenjene živali ne znajo. Poleg samostalnikov torej učenci spoznajo tudi glagole *fliegen*, *bellen*, *fressen*, *laufen*, *singen*, s pomočjo katerih opišejo dejavnosti. Dve nalogi sta zasnovani kot možganska nevihta in sta namenjeni širjenju besedišča na temo živali ter predvidevata zbiranje besedišča s pomočjo slovarja. Ti dve nalogi predstavljata dobro izhodišče za ciljno poglobljanje in širjenje besedišča, a je dejanska izvedba precej vprašljiva. Zadnja naloga pa je projektno naravnana; učenci naj bi napisali predstavitev živali po predlogi in jo nato ustno predstavili. Učenci besedišče na temo živali sicer spoznava in uporabljajo v kontekstu, to pomeni, da spoznajo samostalnik in pripadajoč glagol, kar jim omogoča aktivno rabo besedišča, a le v zelo omejenem obsegu. V preostalem delu učbenika imajo živali samo postransko vlogo, saj se pojavijo le na dveh fotografijah, nekaj ilustracijah v vlogi popestritve besedila in enem piktogramu z zapisom *Keine Hunde!*. V enem primeru ilustracija čebele spremlja fonetično vajo, kjer učenci spoznavajo izgovorjavo glasu /s/, v nekem drugem primeru pa se živali pojavijo v rimani pesmi.

Učbenik *Planet 1*

Učbenik *Planet 1* je potrjen učbenik za poučevanje nemščine kot drugi tuji jezik v 7. in 8. razredu. Učbenik obravnava živali v lekciji 15 z naslovom *So viele Tiere*, v lekciji 16 *Unser Zoo* in v učbeniškem dodatku *Zum Schluss*. V drugih lekcijah ne v besedilnem ne v slikovnem delu živali skorajda ni. Najdemo lahko le muco, ki spremlja dve fonetični nalogi, gorilo na promocijskem plakatu za živalski vrt, ilustracijo pujska kot simbola sreče, miško in slona kot ponazoritev primerjave velik – majhen in ilustracijo ob glagolu *reiten*. Na enem mestu najdemo ob dialogu tudi ilustracijo dečka in konja, ki pojasnjuje frazo den *Hund ausführen* iz spremljajočega besedila. Ob predstavitvi določene osebe se pojavi tudi fotografija konja, vendar njena vloga ni čisto jasna.

V primerjavi z drugimi učbeniki je v Planetu 1 živalim namenjen nekoliko večji poudarek. Fotografije devetih živali, ki imajo nekoliko nenavadne navade, učence na šaljiv način popeljejo v lekcijo. Preko izjav v oblačkih se učenci seznanijo s poimenovanjem živali. Pomenski vidik besed nato takoj v nadaljevanju dopolnijo s slovničnim, saj samostalnice glede na spol razvrščajo v tri stolpce. Najdemo tudi naloge z elementi dramske pedagogike, preko katerih učenci utrjujejo izgovorjavo, pomen in slušno podobo besede. Preko pisnega besedila, dialoga med družinskimi člani, učenci ozavestijo obveznosti, ki jih prinašajo domače živali, in nato s pomočjo vzorčnih stavkov sami pripovedujejo. Preko slušnega posnetka učenci spoznajo posamezne živali iz zavetišča in poglobijo besedišče na področju barv. Slušni posnetek o živali na posodo pa omogoča tudi diskusijo v razredu in s tem aktivno ter samostojno rabo besedišča. V tej lekciji se učenci spoznajo tudi z oglasnimi besedili, saj berejo oglase za male živali. V 16. lekciji se učenci takoj na začetku srečajo s slušnim besedilom, ki sicer vsebuje besedišče na temo živali, a je namenjeno uvajanju slovnične strukture – sestavljenemu pretekliku. Tudi v daljšem besedilu z naslovom *Die Eltern kommen* zasledimo omembo živali, a imajo tudi pri tem bralnem razumevanju živali le postransko

vlogo, enako velja za slušno nalogo z naslovom *Tierchaos*, kjer učenci prepoznavajo glagol *sein*. Veliko obeta kratko besedilo o pravilni skrbi za pse in mačke, ki učence opremi z besediščem in jih spodbudi k razmisleku o načinu skrbi za druge živali. Žal pa je tudi ob tej nalogi obarvan slovnični kvadraterk s pravili za rabo zaimka *man*, ki lahko nalogi spremeni težišče in jo spremeni v slovnično nalogo. Enako velja za nadaljnja besedila o živalih, kjer so modro obarvani svojilni zaimki. Nekaj več ustvarjalnosti najdemo v dodatku *Zum Schluss*, kjer učenci spoznajo nekaj vicev o živalih, pri razumevanju pa jim pomagajo sličice z živalskimi podobami. Edina naloga, ki posreduje tudi nekaj informacij o domačih živalih, je naloga *Haustiere in Deutschland*, ki vsebuje preprost statističen prikaz in spodbudi učence k izvajanju ankete v razredu in primerjavi podatkov o številu in pogostosti domačih ljubljencev.

Učbenik *Prima 1*

Učbenik *Prima 1* je namenjen mlajšim učencem nemščine, potrjen je za poučevanje nemščine v 4. razredu, zato ni presenetljivo, da nastopajo živali v večjem obsegu kot v drugih učbenikih. Kužek Rex in papiga Lori predstavljata integralni del učbenika, saj poleg štirih otrok nastopata v večjem številu stripov, ki se pojavljajo kot izhodiščno bralno in slušno besedilo na začetku vsake lekcije. V vseh teh lekcijah sta nato pes ali papiga kot leksikalna enota vključena v naloge, ki sledijo doseganju različnih učnih ciljev. V slikovnem gradivu se živali kot živa bitja in igrače pojavljajo skozi celoten učbenik v obliki slik in ilustracij ob besedilih in nalogah. Prvič se učenci srečajo z živalmi že na začetnih straneh učbenika, kjer spoznajo besedi *Katze* in *Krokodil* kot primera internacionalnih besed oziroma besed, ki si jih zaradi podobnosti z angleščino lažje zapomnijo. Drugič se preko ilustracij živali učenci naučijo različnih oblik gibanja s ciljem pravilne rabe glagolov v 3. osebi ednine v trdilnih in nikalnih stavkih. Prav tako so že znane besede za živali npr. *Hund*, *Katze*,

Papagei, *Fisch*, *Pferd* uporabljene za posredovanje učnih strategij za učenje spola (*die*, *der*, *das*) v nemščini. Na vsebinski ravni je živalim namenjen precejšen del, celoten modul 5, torej tri lekcije tematizirajo živali. V lekciji *Im Zoo* učenci spoznajo poimenovanja za divje in eksotične živali, pri čemer je velika pozornost namenjena tudi pravilnemu zapisu in izgovorjavi. Poleg samostalnikov učenci spoznajo tudi 11 glagolov, s katerimi opišejo gibanje živali, ter pridevnike za barve, ki jih uporabijo pri opisovanju živali. V lekciji *Pass auf, Anna!* besedišče ponovijo in nadgradijo. Dodanih je še nekaj samostalnikov, poudarek pa je na pridevnikih in glagolih, ki učence opolnomočijo za natančnejše opise živali v zadnji nalogi te lekcije. V lekciji *Tiere auf dem Bauernhof* učenci že v prvi nalogi spoznajo 11 domačih živali in nato še šest glagolov za opisovanje živalskega oglašanja. To besedišče nato v nadaljnjih nalogah uporabljajo za opise živali in za spoznavanje ter utrjevanje prvega in četrtega samostalnškega sklona. V eni nalogi spoznajo tudi poimenovanja za bivališča npr. *Hühnerstall*, *Hundehütte*, *Stall*. Na koncu lekcije skozi izhodiščno bralno besedilo, ki je namenjeno bralnemu razumevanju, spoznajo značilnosti besedilne vrste za opis živali, ki ga nato uporabijo v zadnji projektno naravnani nalogi, v kateri narišejo in predstavijo poljubno domačo žival in tako aktivno uporabijo celotno besedišče omenjenih treh lekcij.

Učbenik *Prima 2*

V učbeniku *Prima 2*, ki se uporablja pri nemščini kot drugi tuji jezik v 5. razredu in predstavlja nadaljevanje učbenika *Prima 1*, živalim ni namenjena nobena posebna lekcija. So pa živali v celotnem učbeniku prisotne v stripovskih besedilih na začetku lekcij kot ilustracije za podporo učenja različnih jezikovnih struktur, npr. stopnjevanje pridevnika, in za širjenje besedišča pri različnih temah, npr. pri učenju pristočnih dejavnosti ali bolezni. V enem malce daljšem bralnem besedilu se miška

pojavi kot glavna junakinja zgodbe. Za učbenik *Prima 2* je značilno vključevanje živali za doseganje različnih jezikovnih ciljev, zlasti slovničnih, vsebinske nadgradnje pa v tem učbeniku ni.

Analiza izbranih učbenikov je pokazala, da so živali v učbenike vključene. Ker učbeniki sledijo komunikacijskemu pristopu, je ta tematika obravnavana zgolj na splošno, glavni cilj pa sta poznavanje in raba najosnovnejšega besedišča za namene splošne komunikacije. Učenci v osnovni šoli se naučijo poimenovati nekaj osnovnih živali ter spoznajo nekaj glagolov, ki označujemo premikanje ali živalske glasove. Ob tem spoznajo tudi nekaj pridevnikov, s katerimi določene živali opišejo. Živali se torej obravnavajo izključno v skladu s splošnimi sporazumevalnimi cilji jezikovnega pouka, kar pomeni, da učenci uresničujejo zgolj naslednje učne cilje: poimenujejo živali ter jih na kratko ustno in pisno predstavijo. Besedišče spoznavajo izolirano kot posamezne besede, ki jih v nalogah nato ustrezno razvrščajo k slikam ali jih povezujejo. Redkeje se pojavljajo naloge, kjer bi učenci vadili zapis besed. Določen del besedišča se pojavi v kontekstu, ki pa običajno ni namenjen poglobljeni obravnavi živali, spoznavanju specifičnega vokabularja ali pridobivanju novih informacij, ki bi pomenile obogatitev znanja, temveč spoznavanju, vadenju in urjenju zlasti slovničnih pravil, ki jih lekcije postavljajo v ospredje. Vhodna besedila, ki tematizirajo živali, so tako slušna kot bralna. V slikovnem delu v večini učbenikov najdemo ilustracije in fotografije živali, največ pa jih je v lekcijah, ki živali obravnavajo. Običajno imajo podporno vlogo pri razumevanju besed in besedil, včasih pa tudi zgolj popestritveno. Le manjši delež nalog v učbenikih zasleduje cilje drugih, alternativnejših pristopov, npr. dramskega pristopa ali značilnosti CLIL (vsebinsko in jezikovno obogateno učenje jezika), s čimer se lahko preseže osnovne cilje pouka komunikacijskega pristopa. Ugotovitve, ki izhajajo iz analize učbenikov, so sicer v skladu z značilnostmi komunikacijskega pristopa, ki predstavlja trenutno najbolj razširjen pristop poučevanja tujih jezikov, a hkrati kažejo na zamujeno priložnost v osnovnošolskem poučevanju nemščine, saj bi bolj specifično obravnavanje

živali, ki predstavljajo pomemben del otroškega in mladinskega vsakdana, omogočilo doseganje višjih in kompleksnejših znanj o živalih ter tudi višje jezikovne kompetence na področju živalskega sveta. Ta znanja in jezikovne kompetence pa bi posledično lahko prispevale h kakovostnejšemu povezovanju tujega jezika z drugimi predmeti in k dejanski rabi tujega jezika za podporo učenju raznolikih in kognitivno zahtevnejših vsebin.

MOŽNOSTI ZA NADGRADNJO IN OBOGATITEV PRI POUČEVANJU OBRAVNAVANE TEMATIKE

Da bi si učenci lahko pri pouku nemščine pridobili nekoliko kompleksnejše besedišče s področja živalskega sveta in ga znali tudi pravilno uporabljati, bi bilo nabor učbeniških besedil smiselno dopolniti s poljudno-strokovnimi besedili, primernimi za mlajše bralce. Pri pripravi, izvedbi in evalvaciji takih učnih ur tujega jezika učitelja vodijo načela mehkega vsebinskega in jezikovno integriranega pristopa, imenovanega tudi Soft CLIL (Lipavic Oštir, Lipovec 2018). Drugače kor pri komunikacijskem pristopu je pri pristopu CLIL v ospredju istočasno vsebinsko in jezikovno učenje. Cilj tovrstnega učenja ni učenje jezika izključno za namene splošne komunikacije ali učenje o jeziku, ampak postane jezik sredstvo za učenje raznolikih vsebin. Veliko vlogo pri pristopu CLIL imajo polavtentična ali avtentična besedila. Za obravnavo živali pri pouku nemščine lahko široko paleto tovrstnih besedil učitelji in učiteljice najdejo npr. v otroškem živalskem leksikonu spletnega mladinska časopisa *Geolino*.² Vsi članki o živalih so napisani po podobnem vzorcu,

2 Otroški leksikon živali: <https://www.geo.de/geolino/tierlexikon/> (citirano 25. 1. 2023).

kar učitelju omogoča, da učence ustrezno pripravi na delo z avtentičnimi besedili, učencem pa omogoča lažjo orientacijo po samem besedilu kakor tudi pomoč pri razumevanju besedila. Nekatera besedila vsebujejo na koncu kratko alinejsko predstavitev posamezne živali (*Steckbrief*), ki jo lahko učitelji uporabijo kot uvodno besedilo, saj učencem omogoča, da z minimalnim besediščem, ki so ga usvojili pri pouku, skoraj v celoti razumejo predstavljene informacije, sicer pa o vsebini lahko tudi sklepajo iz podanih podatkov (Slika 1).

Steckbrief: Der Adéliepinguin

- **Name:** Adéliepinguin
- **Wissenschaftlicher Name:** *Pygoscelis adeliae*
- **Klasse:** Vögel
- **Ordnung:** Pinguine (*Sphenisciformes*)
- **Verbreitungsgebiet:** Antarktis
- **Größe:** etwa 70 Zentimeter
- **Gewicht:** 3,5 bis 5 kg
- **Schutzstatus:** gefährdet
- **Nahrung:** Krill, Tintenfische, kleine Fische

Slika 1: Primer alinejske predstavitve živali

S pomočjo vzorčnih stavkov z novimi strokovnimi besedami in frazami ter učiteljevo podporo učenci besedišče nadgradijo, tako da lahko živali natančno in terminološko ustno predstavijo. Učenci za predstavitev potrebujejo besedišče kot npr. *Das Tier heißt / Sein wissenschaftlicher Name ist ... / Das Tier gehört ... / ist verbreitet / wiegt / itd.* Čeprav je besedišče visoko nad pričakovano ravno učenja nemščine v osnovni šoli, pa je pri delu s takimi avtentičnimi besedili nepogrešljivo. Ker je smiselno integrirano v vsebino, ki je učencem zanimiva in jim predstavlja izziv, se ga bodo

tudi hitro naučili in ustrezno uporabili. Poleg spoznavanja s terminologijo in ustrezno rabo tujega jezika imajo tovrstna besedila tudi visoko informativno vrednost, saj vsebujejo resnične in zanimive podatke o živalih, ki jih marsikdo ne pozna. Te predstavitve imajo lahko tudi velik motivacijski učinek, saj učencem pokažejo, da so se sposobni spoprijeti z avtentičnimi besedili. V nadaljevanju lahko učenci v manjših skupinah preberejo posamezna spletna besedila o različnih živalih, poiščejo v njih zanimive podatke, izdelajo podobne alinejske predstavitve ali bolj kompleksne interaktivne predstavitve plakate ipd. Izdelke, ki so jih učenci pripravili pri nemščini, lahko nato nadalje obravnavajo npr. pri pouku narave, slovenščine in drugih predmetih, kjer vsak učitelj doda še kakšen element iz učnega načrta svojega predmeta. Metoda CLIL se tako izkaže kot izjemno učinkovita povezovalna metoda učenja vsebin in jezika, saj je z njo možno posredovati kompleksno znanje, ki ga učenci ravno zaradi povezovanja predmetov dojemajo celostno in ne razdrobljeno, kot je to v šoli običajno.

ZAKLJUČEK

V prispevku smo ugotovili, da tako učni načrt za nemščino kot prvi tuji jezik kot tudi učni načrt nemščine kot drugi tuji jezik v osnovni šoli temo živali vključujeta v operativne in vsebinske cilje pouka. Ker so učni načrti po svoji naravi zelo splošni in ne predpisujejo, kako naj učitelji in učiteljice nemščine v praksi cilje operacionalizirajo in kako naj vsebine obravnavajo, smo analizirali tudi nekaj učbenikov za nemščino, ki predstavljajo pomembno vodilo pouka v praksi in pogosto tudi kar izvedbeno plat učnih načrtov. Iz analize učbenikov izhaja, da se tema živali sicer pojavlja, vendar ne preseže splošnih komunikacijsko naravnanih ciljev pouka tujega jezika, in sicer splošnega opisa živali (velikost, barva), predstavitve svoje najljubše živali (ime, starost, barva). Živali so obravnavane zgolj na ravni poznavanja poimenovanj samostalnikov, ki jih

ponekod dopolnjujejo še pogostejši glagoli. Tako slušna kot pisna besedila so brez informativnih in vsebinsko zahtevnejših sporočil ter imajo v ospredju razumevanje splošnega jezika. Enako velja za vaje in naloge, ki utrjujejo predvsem pomenske vidike besede in občasno rabo v kontekstu. Da bi učenci živali obravnavali na jezikovno ustrezni ravni, a hkrati višji kognitivni ravni, bi bilo nujno treba pouk obogatiti z elementi vsebinsko in jezikovno integriranega učenja, ki smo ga izbrali kot eno izmed možnosti za obogatitev pouka nemščine in ga prikazali s praktičnim primerom. Ena izmed možnosti za pogovor o živalih in sobivanjem s človekom pa predstavljajo tudi literarna besedila, npr. slikanice, basni, kratke zgodbe, ki jih pri pouku tujega jezika prav tako skorajda ni.

Da bi lahko ustvarili celostno podobo o vključevanju živali v pouk nemščine in razvijanju tujejezikovnih in drugih kompetenc, bi bilo treba v nadaljevanju predstavljeno analizo učnih načrtov in učbenikov dopolniti z vključitvijo učiteljev in učiteljic nemščine v osnovni šoli. Učitelji in učiteljice se pri pouku namreč avtonomno odločajo o vključevanju vsebin, metod in oblik dela, zavezani so le doseganju ciljev in kompetenc, predpisanih z učnim načrtom, ob tem pa v pouk lahko vključujejo svoja lastna in druga obstoječa učna gradiva.

VIRI IN LITERATURA

- BAARK, Claudia/HÜTTIS-GRAFF, Petra/LÜDTKE, Ulricke/STITZIGER, Ulrich/TEICHMAN, Tatjana (2019): *Hinweise und Materialien für einen systematischen Rechtschreibunterricht in der Primarstufe in NRW – Handreichungen*. Düsseldorf: Ministerium für Schule und Bildung des Landes Nordrhein-Westfalen.
- JELENC, Nika/SUŠA, Nuša/GROLEGER SRŠEN, Katja (2021): Prvih pet besed slovenskih dojenčkov in malčkov v pričakovanem razvoju. V: *Rehabilitacija*, XX/2, str.13–21.

- KAČ, Liljana/VOLČANŠEK Susanne/RAMŠAK Suzana (2016): Učni načrt. Program osnovna šola. Nemščina. Ljubljana: Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport, Zavod za RS za šolstvo.
- KOITHAN, Ute/SCHERLING, Theo/SCHURIG, Cordula/FLEER, Sarah/HILA, Anna, KOENIG/Michael, PADRÓS, Alicia (2013) *Logisch A1*. München: Klett Langenscheidt.
- KOPP, Gabriele/BÜTTNER, Siegfried (2004): *Planet 1*. München:Hueber Verlag.
- KRULAK-KEMPISTY, Elżbieta/ REITZIG, Lidia /ENDT, Ernst (2017) *Der grüne Max Neu 1*. Stuttgart: Ernst Klett Sprachen.
- LIPAVIC OŠTIR, Alja/LIPOVEC, Alenka (2018): *Problemorientierter Soft-CLIL Ansatz*. Dunaj: LIT Verlag.
- MARJANOVIČ UMEK, Ljubica/FEKONJA Urška (2019): Zgodnji govorni razvoj: Varovalni in dejavniki tveganja v družinskem okolju. V: *Javno zdravje 02*, str. 1–13.
- MOTTA, Giorgio (2010): *Magnet 1-slovenska izdaja*. Ljubljana: Rokus Klett
- PEVEC SEMEC Katica/KAČ, Liljana/Šečerov, Neva/CAJHEN, Simona/LESNIČAR, Barbara/OŠTIR LIPAVIC, Alja/STRMČNIK, Liliane (2013): Program osnovna šola. Drugi tuji jezik v 4. do 9. razredu. Neobvezni izbirni predmet. Učni načrt. Ljubljana: Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport, Zavod RS za šolstvo.
- RETELJ, Andreja/KRAJNC, Irena/TRILER, Barbara/MALEŽIČ, Marinka/DEŽMAN, Jelka/KOSTAJNŠEK POŠTRAK, Gertruda (2019): *PRIMA 1: Učbenik za nemščino kot 2. tuji jezik v 4. razredu osnovne šole*. Ljubljana: DZS.
- RETELJ, Andreja/KRAJNC, Irena/TRILER, Barbara/MALEŽIČ, Marinka/KOSTAJNŠEK POŠTRAK, Gertruda (2018): *PRIMA 2: Učno gradivo za začetno učenje nemščine*. Ljubljana: DZS.
- SKELA, Janez (2008): Vrednotenje učbenikov v angleškem jeziku z vidika kognitivne teorije učenja. V: SKELA, Janez (ur.), *Učenje in poučevanje tujih jezikov na Slovenskem: pregled sodobne teorije in prakse*. Ljubljana: Tangram. (str.154–178).
- TOMLINSON, Brian (2010): *What do teachers think about EFL coursebooks?* *Modern English Teacher* 19.4, (str. 5–9).

WEINERT, Sabine/GRIMM, Hannelore (2008): Sprachentwicklung. V: OERTER, Rolf/ MONTADA, Leo (ur.), *Entwicklungspsychologie*. Weinheim: Beltz. (str. 502–534).

SEZNAM SLIK

Slika 1: <https://www.geo.de/geolino/tierlexikon/21198-rtkl-tierlexikon-adelie-pinguin>, (25. 1. 2023).

O KURAH BREZ GLAVE,
POČENIH MAČKIH IN DRUGIH
ŽIVALSKIH FRAZEMIH V
OTROŠKI IN MLADINSKI
LITERATURI

Urška Valenčič Arh

UVOD

Svet okoli sebe ter materialne in duhovne dobrine človek interpretira in poimenuje z jezikovnimi sredstvi, ki sestavljajo jezikovno sliko sveta v neki skupnosti. Med izraze, s katerimi oblikuje sliko realnosti, spada tudi frazeologija in znotraj nje živalska frazeologija. Frazemi so jezikovne enote, ki jih opredeljujejo definicijske lastnosti: večbesednost ter strukturna in pomenska ustaljenost. Ustaljenost v določeni skupnosti pomeni, da so frazemi uslovarjeni v mentalnem kolektivnem spominu in jih »zgolj« reproduciramo v vsakdanji rabi. Frazemi imajo sposobnost odslikavati vrednotenje, ki velja v jezikovni skupnosti. Kržišnik (2005: 70) meni, da so frazemi med jezikovnimi sredstvi »najprimernejša sredstva za izražanje kulturnega temelja«, ker imajo izrazno podobo (besednozvezno) in sekundarno znakovnost, saj so sestavljeni iz besednih, torej pomenonosnih znakov. Obenem se v jeziku najpogosteje ustalijo tisti figurativni izrazi, ki se povezujejo s konvencionaliziranimi, nacionalnimi vzorci, stereotipi (prim. Kržišnik 2008: 33). Temeljna lastnost frazemov je konotativnost, s katero posredujemo pragmatično informacijo glede na kulturne predstave in tradicijo (prim. Stramljič Breznik 2014: 26 po Ristić 2004: 22–23). Konotacije so pogoste za določene skupine besed, na primer za poimenovanja živali. V konotativnih semih so kolektivno pripisane lastnosti živalim, ki postanejo izhodišče za poimenovanja. Poimenovanja z živalmi lahko imajo negativno, slabšalno konotacijo, npr. neumnost v frazemu *neumen kakor konj*, kot tudi pozitivno vrednotenje njihovih živalskih lastnosti, npr. krepost in moč v primerjalnem frazemu *močan kot konj* ali dobro počutje in zdravje v frazemu *zdrav kot konj* (prim. Keber 2011: 362).

Z živalskim svetom v stalnih besednih zvezah se je v slovenski frazeologiji podrobno ukvarjal Janez Keber v delih *Slovenske živali v prisposodbah 1, 2* (1996, 1998), v katerih z etnolingvističnega in kontrastivnega vidika obravnava poimenovanja, motivacijo nastanka, metaforiko in simboliko v frazemih z živalsko sestavino. Erika Kržišnik izpostavlja

nekatero frazeme z živalsko sestavino v članku *Biblične stalne zveze v slovarju slovenskega knjižnega jezika in v slovenskem jeziku* (2000). V slovenski frazeologiji imajo frazemi z živalmi v sestavinski zgradbi različna poimenovanja. Kržišnik (2014: 243) uporablja izraz *zoonim* za frazeme, v katerih se pojavi žival kot *zoonimna komponenta*. Jemec Tomazin (2014: 431) in Stramljič Breznik (2014: 24) sta vpeljali pojem *živalski frazemi*. Jakop je raziskovala pragmatične frazeme z *animalistično sestavino* (2014: 154), Valenčič Arh (2014: 459) pa se je posvetila diahroni raziskavi frazema z *živalsko sestavino slon* v frazemu *slon v trgovini s porcelanom*. Koletnik in Nikolovski (2020) sta analizirala primerjalne frazeme z *zoonimnimi sestavinami*. V pričujočem prispevku bomo uporabljali izraz »frazemi z živalsko sestavino« ali »živalski frazemi« za frazeme, ki v sestavinski zgradbi vsebujejo poimenovanje za živali, del živali ali živalsko bivališče.

OPIS ANALIZIRANEGA GRADIVA IN METODOLOGIJE

Za izdelavo obsežnega nabora smo pregledali izbrane otroške in mladinske romane, ki omogočajo spremljanje rabe frazeologije v sodobnem jezikovnem gradivu. Izbrali smo štirinajst romanov: *Sence poletja* (Janja Vidmar, 2000), *Veselo poletje* (Evgen Jurič, 2002), *Oh, ta kriza!* (Nejka Omahen, 2002), *Punčka v ogledalu* (Marinka Fritz - Kunc, 2003), *Modri pulover* (Marinka Fritz - Kunc, 2003), *Dražen in jaz* (Franjo Frančič, 2004), *Kamen v žepu* (Tatjana Kokalj 2005), *Poletje na okenski polici* (Irena Velikonja, 2006), *Pink* (Janja Vidmar, 2008), *Car brez zaklada* (Slavko Pregl 2009), *Normalna družina ... Pa kaj še!* (Irena Velikonja, 2011), *Enajstnik* (Nataša Konc Lorenzutti, 2012), *Lica kot češnje* (Nataša Konc Lorenzutti, 2014) in *Avtobus ob treh* (Nataša Konc Lorenzutti, 2018).

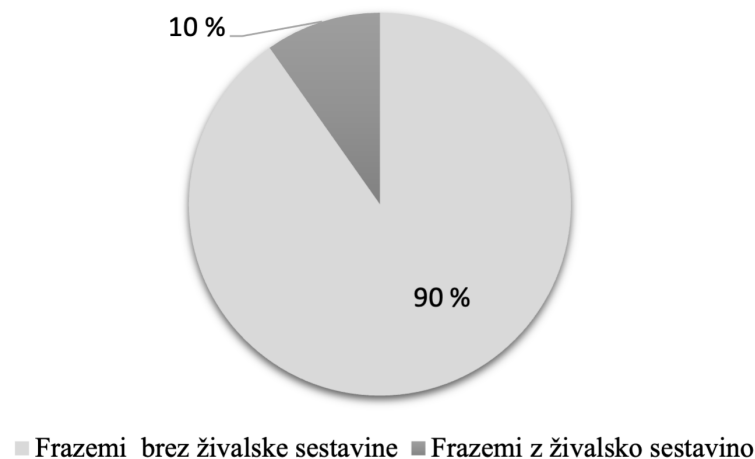
Slovenski mladinski prozaisti opisujejo tegobe otroštva in odraščanja, s katerimi se soočajo literarni liki. Temeljni motiv v vseh delih je realistično dogajanje med odraščajočimi najstniki, ki nakazuje, da je zgodba ponovljiva tudi v bralčevem življenju, zato se bralec brez težav poistoveti s tematiko, dogajanjem in reševanjem opisanih težav. Realistična literatura ima v robinzonskem obdobju bralnega razvoja pomembno vlogo, »saj mladi bralec preraste pravljíčno fazo, v realistični prozi pa šele postopoma prehaja k razumevanju daljših besedil« (Haramija 2005: 6).

Mladinska književnost je podvrsta književnosti, ki se od ostalih loči po obstoju, zgradbi, bistvu in vrednotah. Pojem »mladinska književnost« je po Blažić (2014: 7) nadpomenka za dve področji: za področje literarnega ustvarjanja za otroke (od rojstva do približno 12. leta) in mladostnike (od 12. do 18. leta) ter za »književnost, ki je sčasoma postala primerna za mlade bralce, čeprav je bila prvotno napisana za odrasle in ima status klasike«. V *Mali literarni teoriji* Matjaž Kmecl opredeljuje otroško/mladinsko literaturo kot »posebn(o) književnost za posebnega (otroškega) bralca; to pomeni, da so vse njene prvine prilagojene sprejemnim zmogljivostim in zanimanju mladega, otroškega bralca« (Kmecl 1976: 311). Slovenska mladinska književnost, ki jo Blažić (2013: 71) uvršča v obdobje po letu 1980, postane po letu 2010 »vitalen del slovenske književnosti, ki ima manjši, a zato bolj fleksibilen literarni sistem ter je polje svobode« (ibid.: 74). Zanj je značilno pisanje, v katerem izstopajo izvornost, domiselnost ter besedotvorna inovativnost. Mednje spadajo tudi frazemi kot ekspresivne stalne besedne zveze, ki se v umetnostnih besedilih pojavljajo v svoji čisti obliki, zbujajo bralčevo pozornost, bogatijo vsebino in so privlačni za branje. Literarno delo ponuja najkakovostnejšo izrabo stilističnih možnosti, ki jih frazeologija ponuja (Palm 1989: 314). Christophe (1997: 28) meni, da je frazeologija v besedilu prikaz tako vitalnosti kot tudi konvencionalnosti nekega jezika. Raba frazemov je odvisna od pisateljeve kreativne ustvarjalnosti ter pripravljenosti, do kolikšne mere bo izkoristil potencial, ki ga frazeologija nudi na različnih ravneh.

Nabor frazemov z živalsko sestavino smo pridobili s sistematičnim izpisom iz literarnih del. Vse frazeme smo vnesli v ločeno preglednico (Excel). V naslednji fazi smo preverjali vzorčne primere glede na ustaljenost v zgradbi in pomenu. Analizirali smo izrazno podobo frazemov in razmerje med frazeološkimi sestavinami. Označili smo uslovarjene in priložnostne tvorbe. Leksikaliziranost smo preverjali v *Slovarju slovenskih frazemov* (Keber 2011). Proces frazeologizacije neustaljenih besednih zvez smo primerjali v korpusu pisne standardne slovenščine *Gigafida 2.0* (<https://viri.cjvt.si/gigafida>). Tako smo določili, ali imajo priložnostni frazemi sobesedilno funkcijo v izbranem besedilu ali pa morda (že) prehajajo v splošni nabor frazemov v slovenščini. Korpus *Gigafida 2.0* je zaradi svoje velikosti primeren za ugotavljanje prisotnosti frazemov v pisnih virih sodobne slovenščine. Frazeme smo iskali s preprostimi iskalnimi pogoji, oprtimi na posamezne leme. Pridobljeni rezultati so služili kot podlaga za kvantitativni vidik rabe, s katerim smo želeli zaznati dinamiko rabe frazemov v umetnostnem besedilu.

ANALIZA GRADIVA

V celotnem korpusu otroške in mladinske literature je bilo 1685 frazemov, od tega je bilo v izhodišču analize 165 frazemov z živalmi povezanih leksikalnih sestavin.

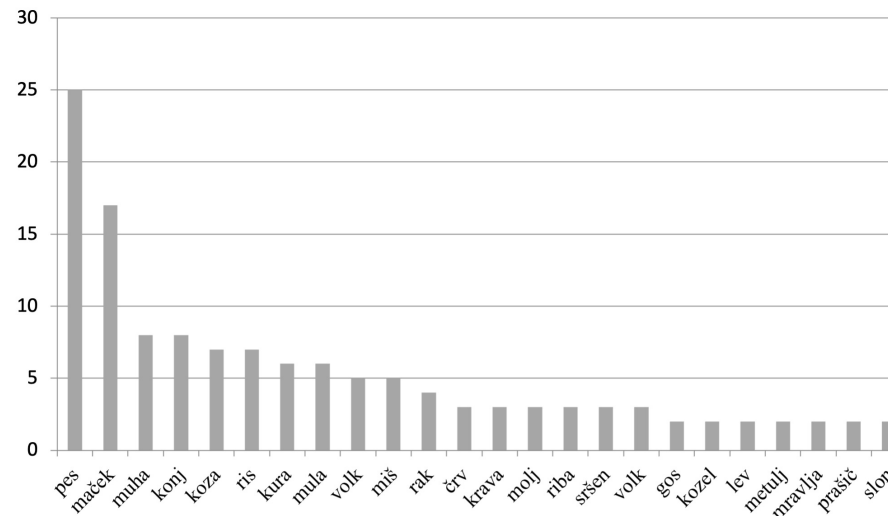

Slika 1: Pojavitev frazemov

Kot je razvidno iz prikaza na Sliki 1, so frazemi z živalsko sestavino predstavljali kar 10 odstotkov vseh frazemov. Podatek potrjuje ugotovitev, da so živali v leksikalni zapolnitvi frazeoloških enot med najpogostejše ponavljajočimi se sestavinami – poleg somatizmov, t. i. poimenovanja delov telesa (prim. Kržišnik 2009: 151).

Strukturno-semantična analiza zbranega gradiva razkrije bogat nabor frazemov z živalskimi sestavinami. Vključili smo frazeme, ki imajo v sestavinski zgradbi neposredno izraženo poimenovanje za živali (npr. *zar-deti kot kuhan rak*), in glagole (npr. *zastriči z ušesi*), pridevnike, prislove (npr. *kurja polt*) kot tudi sestavine, ki so posredno povezane z živalmi, npr. *pasti komu v kremplje*, *držati gobec*, in živalska bivališča, npr. *vreti kot v mravljišču*. V analizo smo zajeli tudi frazeološke neologizme in modifikacije, npr. *vpiti kot pavijan* (< *kričati kot pavijan*), in preverili njihovo funkcijo besedne igre v sobesedilu. S semantičnega vidika so frazemi z živalskimi sestavinami v našem gradivu popolnoma motivirani, npr. *metuljčki v trebuhu* – ‚biti zaljubljen‘, in delno motivirani, npr. *rdeč kot kuhan rak* – ‚zelo rdeč‘.

Tabela 1: Živali v sestavinski zgradbi, ki so se pojavile vsaj dvakrat

V Tabeli 1 predstavljamo število pojavitev živali v frazeološki zgradbi, ki so se pojavile več kot enkrat. Naslednje živali so bile del frazeološke zgradbe le enkrat: *klop*, *čebela*, *hijena*, *hrošč*, *jastreb*, *komar*, *krt*, *opica*, *osa*, *ovca*, *pajek*, *papiga*, *pavijan*, *pes*, *polh*, *polž*, *povodni konj*, *udav*, *vešča*, *zajec*, *žaba*, *žerjav*. Izsledki analize kažejo, da neposredno izražene živalske sestavine v zgradbi frazemov večinoma sestavljajo domače živali, npr. *pes*, *maček*, *muha*, *konj*, *koza*, *mula*, *kura*, *krava*. Domače živali najproduktivneje motivirajo slovensko živalsko frazeologijo, saj so od nekdanje stalne človekove spremljevalke (prim. Jakop 2014: 156). V manjšem obsegu so se pojavile tudi druge živali, ki živijo v slovenskem okolju, npr. *ris*, *volk*, *kača*, *molj*, *pajek*, *mravlja*, *polž*, *osa*, *riba*, *rak*, *klop*, *črv*, in živali, ki živijo v oddaljenih krajih, npr. *slon*, *hijena*, *lev*, *udav*, *žerjav*, *opica*. Ostale sestavine iz živalskega sveta so bila bivališča, deli živali in glagoli. V gradivu smo upoštevali tudi nekatera poimenovanja, kot npr. *cucek* za psa, ki so zaznamovana in predstavljajo leksikalizirane živalske metafore.

V prispevku predstavljamo zanimivejše rezultate korpusne analize. Glede na pomenski in oblikovni vidik smo izbrali (1) primerjalne frazeme kot najpogostejšo skupino frazemov z živalsko sestavino in (2) pragmatične frazeme. V nadaljevanju smo izpostavili (3) prenovitveno rabo in (4) *psa* kot najpogostejšo sestavino v živalskih frazemih.

Primerjalni frazemi

Skupina frazemov, ki se v izbranem gradivu najpogosteje pojavlja (39 %), so primerjalni frazemi ali komparacije. Kržišnik (2014: 243) imenuje primerjalne frazeme tudi primerjalne jezikovne izraze. Z njihovo rabo rojeni govorniki izražajo svoj »odnos do okolja in življenjskih okoliščin«, s katerimi so obdani.

Slika 2: Pojavitev primerjalnih frazemov z živalsko sestavino

Primerjalni frazemi zrcalijo tudi »fizične in psihične lastnosti človeka in temeljijo na povezovanju z živalmi, rastlinami, naravnimi pojavi«

(Kržišnik 2008: 39). Fink - Arsovski (2002:12) loči dve osnovni strukturi: tridelno A+B+C in dvodelno B+C. A predstavlja *tertium comparationes*, B je v obeh strukturah primerjalni veznik (v slovenskih frazemih tega tipa *kot*, *kakor* in *ko*), C pa je primerjalna beseda (*comparatum*), npr. *polh* v primerjalnem frazemu *spati kot polh* (prim. Burger 2015: 56). Sestavine v A-delu najpogosteje nastopajo v svojem slovarskem pomenu, kar pomeni, da je frazeološki pomen transparenten in največkrat delno motiviran oz. idiomatičen. Kržišnik (2014: 245–246) glede redkejša rabe dvodelnih struktur, npr. *kot miška*, navaja, da je pri dvodelnih strukturah pogostejša variantnost in s tem tudi spreminjanje kategorialnega pomena (pridevniški: *pohleven kot miška*; prislovni: *kot miška sem se splazila*). Predstavili bomo ilustrativne primere za tridelno in dvodelno zgradbo ter priložnostno, inovativno besedno zvezo.

- (1) Najhuje, kar se je moji mami v zvezi z mano zgodilo, je bilo, da me enkrat v osmem razredu ni bilo domov s popoldanskega krožka tisto minuto, ko me je pričakovala, ampak sem prišla celo uro pozneje. Takrat je letala po stanovanju *kot kura brez glave* in mi očitala, da sem ji za najmanj pet let skrajšala življenje, da jo je skoraj kap in da je že skoraj poklicala policijo (Velikonja 2006: 119).

S primerjalnim frazemom *kot kura brez glave* je v sobesedilu ponazorjena reakcija mame, ki se je zaradi skrbi znašla v neprijetnem položaju. Občutek strahu, tesnobe in nemira jo je pahnil v neobičajno in zbegano ravnanje. Pomenska analiza primerjalnega frazema z uslovarjeno dvodelno strukturo *kot kura brez glave* v sobesedilnem okolju kaže, da se frazem nanaša na izražanje brezglavega, paničnega, neorganiziranega ravnanja. Motivacijsko izhodišče se, kot pravi Keber (2011: 439), nanaša na položaj, ko kuri odsekajo glavo, jo spustijo na tla in kura včasih steče nekaj korakov, nato se zgrudi. Leksem *kura* je v primerjavi z drugimi sinonimnimi poimenovanji, npr. *kokoš*, *kokoška*, *putka*, *koklja*, najbolj frazematvoren in najpogostejša sestavina v frazeoloških zgradbah (prim. Stramljič Breznik 2014: 25). Poleg osnovnega označevalnega

pomena predstavljajo predvsem konotativni semi osnovo za prenesene pomene in frazeme. Leksemu ‚kura‘ so kolektivno pripisane negativne lastnosti, npr. izgubljenost, zmedenost, brezcilnost in od njih je odvisna konotacija frazema. V nadaljevanju nas je zanimala raba kontekstualnih glagolov v povezavi s primerjalnim frazemom. V *Gigafidi 2.0* smo z iskanjem »kot kura brez glave« dobili 55 zadetkov z najpogostejšimi kolokatorji, ki so glagoli premikanja, npr. *tekati*, *letati*, *skakati*, *hoditi*, kar potrjuje, da se je ohranila slikovna podoba iz prvotne motivacije v domačem okolju.

- (2) K nam je prišla Maja in začela očeta vleči pokonci. Upiral se je z vsemi štirimi, pa ni nič pomagalo. Neusmiljeno ga je odvekla v množico in ga prisilila, da jo je prijel okoli pasu in naredil nekaj korakov. Moj oče je plesal! Sicer *kot slon v trgovini s porcelanom*, ampak vendarle (Omahen 2002: 357).

V primerjalnem frazemu v zgledu (2) z dvodelno strukturo nastopa *slon*, ki motivacijsko ni bil povezan s slovenskim okoljem. Prvoosebni pripovedovalec izraža svoje začudenje nad očetom, ki se je pustil prepričati v ples, četudi je bil pri tem okoren. Okornost in nerodnost je slikovito ponazoril z rabo primerjalnega frazema. Frazem *kot slon v trgovini s porcelanom* namiguje na to, da je bil frazem v slovenščino prevzet iz drugih jezikov, saj slona v slovenskem prostoru niso poznali.¹ Kot navaja Valenčič Arh (2014: 460), so slonu v prvih zapisih v slovenščini prisojali pozitivne lastnosti, npr. ljubezen do mladičev, zvestobo, sramežljivost idr. Danes slonu zaradi teže in velikosti pripisujemo nerodnost, nespretnost in okornost. V *Slovarju slovenskega knjižnega jezika 2* je leksemu *slon* dodan metaforični pomenski opis ‚velik, neroden človek‘. Struktura v prenesenem pomenu predstavlja slikovito primerjavo. Predstava o slonu, ki se

¹ Keber (2011: 868) omenja tri različice: brez glagolske sestavine *kot slon v trgovini s porcelanom* ter dve variantni glagolski sestavini *obnašati se/vesti se kot slon v trgovini s porcelanom*.

giblje v trgovini s porcelanom, sloni na nasprotju med živalskim velikonom in krhkimi izdelki iz porcelana. Nerodno obnašanje je v metaforičnih opisih povezano tudi z drugimi velikimi živalmi, npr. bik, krava, konj (prim. Valenčič Arh 2014: 461). Pri dvodelnih strukturah primerjalnih frazemov, ki so redkejša od tridelnih, je pogostejša variantnost, zato nas je zanimala raba v sodobnih besedilih. Fakultativne glagolske sestavine smo preverili v *Gigafidi 2.0* in ugotovili, da so najpogostejši glagoli *obnašati se*, *biti*, *vesti*, *lomastiti*, *ravnati*, ki ubesedujejo vedenje. Našli smo tudi zvezo *počutiti se kot slon v trgovini s porcelanom*, ki opisuje neprijetno čustveno stanje.

- (3) Janca se je ravno odločila, da bo dala slovo kratkotrajnemu in mučnemu življenju in se prepustila naročju tihe, bele svetlobe na koncu predora, ko jo je težkega bremena zbite množice odrešila močna topla Mirčeva roka. Za njim je stal Tomi in *se režal kot pečen maček* (Vidmar 2008: 132).
- (4) Potem je le povedala: »Triindvajset ali tam nekje.« Skoraj bi me kap! To je že povsem odrasel človek, Neža pa gre takole afne guncat okrog njega. Normalno, da se mu zdi vse skupaj trapasto. In zdaj bo šla k njemu in se mu servirala na pladnju. Če je dovolj primitiven, bo zgrabil priložnost in jo pustil v blatu; če pa ima vsaj trohico pameti v glavi, *se ji bo režal kot pečen maček* in jo tudi prizadel. Pri vsem skupaj nisem mogla storiti ničesar, ker je bila Neža tako zaljubljena, da so se ji možgani popolnoma zmehčali in postali neuporabni za kakršno koli trezno razmišljanje. Upala sem, da me ljubezen ne bo nikoli udarila tako močno, da bi se vrgla morskemu psu naravnost v žrelo (Velikonja 2006: 85).

Redki frazemi se v korpusu ponovijo, med njimi so npr. *biti na psu*, *biti tiho kot miška*, *besen kot ris*. Tudi primerjalni frazem *režati se kot pečen maček* se je v analizi pojavil dvakrat v uslovarjeni obliki. Pri večini tridelnih primerjalnih frazemov je prvi A-del nedesemantiziran in C-del

potencira pomen prvega dela. Zgleda (3) in (4) kažeta na to, da sestavine v C-delu *kot pečen maček* v slovenščini v frazemu *režati se kot pečen maček* potencirajo pomen glagola ‚režati se‘ z dodatnim pomenom ‚zelo‘ in semantičnim dodatkom ‚posmehovati se‘. V zgledu (3) je literarni lik izrazil svoj porogljiv odnos do prizora, kar ga postavi v negativno luč. Pri naslednjem zgledu (4) je v sobesedilu, ki sledi primerjalnemu frazemu *se ji bo režal kot pečen maček*, neposredno naveden pomenski opis »in jo tudi prizadel«. Oba zgleda kažeta negativen, odklonilen odnos do sočloveka. Po Kebru (2011: 495) gre za izvirno slovenski primerjalni frazem. Povod za smeh je bila verjetno zamenjava zajca z mačkom ali pa je prišlo do sestavine povsem po naključju, kot je to običajno za mnoge frazeme, v katerih nastopajo živali iz domačega okolja (Keber 1996: 211).

Poleg ustaljene rabe primerjalnih frazemov kaže gradivo tudi priložnostne zveze z živalskimi sestavinami, ki so morebiti v vlogi potencialnih frazemov, npr. *imeti časa kot komarjev*.

- (5) En mesec časa sem imel ... En mesec, da nabere rastline, jih posušim in izdelam herbarij. Štiri nedelje, štiri ponedeljke, štiri torke, štiri srede in tako naprej ... Oh, časa na pretek, sem si mislil! *Časa kot komarjev*, sem si pravil! Lahko naredim enajst herbarijev, ne samo enega (Konc Lorenzutti 2012: 59).

Metaforična besedna zveza *imeti časa kot komarjev* v pomenu ‚imeti veliko časa‘ namiguje na dejstvo, da je komarjev veliko. Motivacijska razlaga za primerjalno besedo (*comparatum*) je del realnosti in povezana s človekovim okoljem.² Te jezikovne strukture so rezultat kreativne jezikovne igre ali frazeološke prenovitve (*vreti kot v mravljišču* < *vrveti kot v mravljišču*) z ohranjenjo primarno semantiko v A-delu in ustvarjalno *ad hoc*

2 Komarju je pripisana lastnost ‚biti nadležen‘ v primerah *nadležen kot komar*. V *Gigafidi 2.0* je v treh zgledih poudarjena ‚nadležnost‘ v opisu nekoga, ki s svojim pojavljanjem povzroča slabo voljo.

zapolnitev v C-delu, ki se lahko sčasoma ustali kot varianta. Drugače kot ustaljene frazeme jih opredeljuje dejstvo, da v besedilu nastajajo sproti in jih bralec ne priključuje iz spomina, temveč si jih vsakokrat predstavlja kot »novo« besedno zvezo. Njihov nastanek povezujemo z jezikovno sliko, kakor se odraža v neki skupnosti, in pripisovanjem lastnosti ene stvari kaki drugi stvari.

Priložnostne zapolnitve so bile vzete iz vsakdanjega življenja in bralcem znanih situacij, npr. *sliniti se kot bernardinec*, *zavzeti kaj kot krdelo muh kupček marmelade*, *cepiniti v posteljo kot dve pijani muhi*, *spustiti se nad koga kot ptica ujeda*. Nekateri so v procesu ustaljenosti, npr. *kot večje okoli cestne svetilke*, saj primerjava v *Gigafidi 2.0* potrjuje pojavitve v sobesedilu. Značilnost povodnega konja, ki lahko odpre usta največ med vsemi vretenčarji in zato dolgo zadrži dih, je motivirala npr. nastanek priložnostne zveze v analiziranem korpusu *zazehati kot povodni konj* (prim. Jurič 2002: 112).³

Pragmatični frazemi

Pragmatični frazemi so skupina frazemov, ki so zaradi svojih oblikoslovno-skladenjskih posebnosti »shranjeni v spominu maternih govorcev v obliki, ki je v veliki oziroma največji možni meri prekrivna z rabo v besedilu in/ali okoliščinah sporazumevanja« (Jakop 2003: 112). Zaradi te posebnosti jih uporabljamo v komunikaciji kot stavčne frazeme ali stavčne povedi. Pragmatični frazemi nimajo denotativnega pomena v smislu poimenovanja predmetnosti, lastnosti, dogajanja idr., temveč opravljajo podobne skladenjske funkcije kot členki in medmeti. V jeziku ti frazemi izvršijo pragmatično funkcijo, kar pomeni, da govorec z njihovo

3 Motivacijo potrjujejo zdetki v *Gigafidi 2.0* *sopihati kot povodni konj*, *hlastati za zrakom kot povodni konj*.

rabo opravi določeno ekspresivno govorno dejanje. S frazemom *Koza neumna!* govorec izrazi svoje nezadovoljstvo ali nejevoljo. Zato je treba pri pomenskem opisu pragmatičnih frazemov upoštevati pragmatične kategorije, kot so govorčev namen, govorčeva strategija, odnos med govorcem in naslovnikom, okoliščine sporazumevanja in druge (prim. Jakop: 2003: 118).

V analiziranem korpusu se živalske sestavine največkrat pojavijo v pragmatičnih frazemih, ki izražajo negativen odnos do naslovnika. Gre za čustveno grobe in žaljive besede ali besedne zveze, za katere imamo v slovenščini izraz *psovka*, ki ga je domnevno, kot navaja Snoj (1997: 513) motivirala primerjalna struktura *obravnavati koga kot psa*, in pragmatični frazem *reči komu, da je pes*. V ilustrativnih primerih bomo najprej postavili psovke, v katerih se ponavlja sestavina *koza*, dodali zgled s sestavino *krava* ter pokazali zgled, v katerem pragmatični frazem izraža pozitiven odnos do naslovnika.

- (6) »Viski je kriv, da očka izgubi kontrolo nad seboj, in nič drugega!« odgovorim, kar že dolgo vem. Mama to pred nama s Klasom smešno skriva. »Še dobro, da te ni slišal! ... Pozabljaš, kako te ima očka rad!« mi oponese skrb, ki sem je po njenem deležna. »*Koza neumna!*« izrečem, kar ne morem ujeti nazaj. Opravičujem se ter znova in znova ponavljam, naj mi oprost. Preveč sem se spozabila nad njo (Fritz - Kunc 2003: 53–54).
- (7) »Vito!« zakličem in stečem, da bi ga dohitela. »Skoraj nič ne jem in zato sem postala omotična!« priznam, česar nisem hotela. »*Koza trapasta!*« reče, česar od tako umirjenega prijatelja ne bi pričakovala. Razjezila sem ga. »Briga me!« odvrnem nazaj. Drug drugemu sva se odtujila (Fritz - Kunc 2003: 54).
- (8) »Tako velik, pa še tak bebec!« Stopila je do kuhinje, iz omare pod umivalnikom izvlekla veliko prazno črno vrečo za smeti, vanjo

stresla vsebino predala, vse skupaj zvila in odnesla pod grm v atriju. »Alo, zamorček, na delo! Nosi kramo ven pred hišo in lepo molči. Če boš priden, boš v celem dnevu zaslužil desetkrat manj kot jaz z eno porcijo. Priden, Lenart, priden. Bom gledala!« je rekla in sedla v zaprašen fotelj. »No, dajmo!« »*Koza blesava!*« je pomislil Lenart (Pregl 2009: 56).

- (9) Potem jo je zagrabil še enkrat in ji s krvoločnim sijem v očeh dejal: »Da te ne vidim več v svoji bližini, ti *krava trapasta!* Da se ne bi več slinila okrog mene! Marš!« in jo je porinil iz stranišča (Velikonja 2006: 104).

Analiza je pokazala ponavljanje leksema *koza* v sestavinski zgradbi. Skladenjski vzorec z živalsko sestavino v samostalniški podredni strukturi je pokazal pridevniški prilastek na desni, npr. *koza trapasta*, *koza neumna*, *koza blesava*, ki je, kot poudarja Jakop (2014: 157), v slovenski skladnji anomalna struktura. Pomensko-funkcijska analiza razkriva, da pragmatični frazemi v zgledih (6) do (9) odslikavajo negativno vrednotenje in izražajo zelo negativen odnos do naslovnika. Literarni liki so neprijetno razpoloženi, nezadovoljni, jezni. V zgledih (6), (7) in (8) predstavlja beseda *koza* jedrno sestavino, ki ima z oznako ‚slabšalno‘ uslovarjeni konotativni pomen ‚neumna, domišljava ženska‘. Variantnost pridevniških sestavin *neumna*, *trapasta*, *blesava* intenzivira negativno vrednotenje. Podobno funkcijo ima tudi pridevnik *trapasta* v zgledu (9) z jedrno sestavino *krava*. Preverili smo rabo v *Gigafida 2.0* in ugotovili, da ima največ zadetkov besedna zveza *koza neumna* (17 konkordanc). Zveza *koza stara* se pojavi sedemkrat in že nakazuje variantnost v sestavinski zgradbi. *Koza blesava* se pojavi samo enkrat, kar pomeni, da leksem ‚blesava‘ sčasoma morda prehaja v rabo. Pragmatični frazem *krava trapasta* ima v pisnem korpusu *Gigafida* štiri zadetke med leti 2001 in 2010.

- (10) »Prav iščeta s Klasom, da me izzoveta!« mrmra oče, ker sem obstala kot okamenela. Ne premaknem se, dokler ne prične zapirati

garažnih vrat. »Ti je muca pojedla jezik?« hoče, da spregovorim. Ni mi do zblíževanja, kajti odločila sem se, da ga bom ignorirala (Fritz-Kunc 2003: 58).

Na dveh mestih se pojavi pragmatični frazem z živalsko sestavino, ki izraža pozivno govorno dejanje, ko želi govorec vplivati na naslovnika, naj opravi neko dejanje. V zgledu (10) želi oče vplivati na to, da bi junakinja spregovorila, in jo bodri s stavčnim frazemom *Ti je muca pojedla jezik?* v pomenu ‚a si obmolknil; zakaj ne govoriš (vprašanje molčecemu otroku)‘ (prim. Keber 2011: 556). Po Kebrovi (ibid.: 496) razlaga temelji frazem na šaljivi domnevi, da je tistemu, ki molči, mačka pojedla jezik.

Prenovitveni postopki

Prenavljanje je kreativni postopek z različnimi prenovitvenimi posegi. Večsestavinskost frazemov in ustaljenost frazeoloških sestavin omogočata poigravanje in izrabo semantične potence, ki je sestavljena iz treh ravni. Prvo pomensko raven predstavlja prosta besedna zveza, drugo frazeološka besedna zveza in tretjo razmerje med obema pomenoma (Kržišnik 2006: 260). V izbranem korpusu ni bilo veliko prenovitev med frazemi z živalskimi sestavinami. Najpogostejše so bile zamenjave ali substitucije posameznih sestavin brez dodatnih razlag, npr. *besen kot volk* (< *besen kot ris*).

Analiza kaže, da so samostalniške sestavine največkrat prenovljene pri pomenskem opisu za izražanje nejevolje z zelo glasnim govorjenjem ali vpitjem. V slovenščini imamo ustaljene frazeme *dreti se/kričati/vpiti kot sraka*, *dreti se kot šoja* z živalmi iz domačega okolja.

- (11) Čez nekaj minut se je Notica vrnila – z Ivanom Groznim. Najraje bi se udrl v zemljo. Ivan Grozni je bil *besen kot ris*. Ko je vstopil

v razred, se je med učence in učenke v hipu naselila mrzla tišina. Najbrž je vsem zaledenela kri v žilah. »Pa kaj *vpijete kot pavijan?!*« je zatulil med nas. »Kako se obnaša v šoli?« je glas še za spoznanje povzdignil, da smo vsi zlezli skoraj pod klopi (Velikonja 2011: 11).

V zgledu (11) je najprej uporabljen leksikaliziran primerjalni frazem *besen kot ris*, nato v besedilu sledi prenovitev. Pri primeri *vpiti kot pavijan* je zamenjana samostalniška sestavina, ki ponazarja vedenje afriške opice s podaljšanim gobcem.⁴ Fran Erjavec v delu *Domače in tuje živali v podobah* pripisuje pavijanu divjost, jeznoritost, potuhnjenost in nesramnost: »Razkačeni divjajo kakor besni, vse se jih boji, vse se jim izogiblje, leopard si upa le na posamezne in celo lev jih pusti na miru, samo kač se strašno boje, pred njimi trepečejo« (Erjavec 1995: 244).

- (12) »Nočem večerje! Nočem večerje! Nočem večerje! Daj mi jo NA-ZAJ!« Tokrat je vpil še glasneje. Iz roke sem mu hotela potegniti žlico, pa se je je oprijel z obema rokama in jo vlekel k sebi. Nekaj časa sva se cukala, seveda je on pri tem *vpil kot žerjav*. Končno sem obupala in popustila (Omahen 2008: 103).

Leksikalizirana primera *kričati kot žerjav* v zgledu (12) izpostavlja glasnost kot lastnost »velike ptice z dolgim vratom, dolgimi nogami in navadno sivim perjem« (SSKJ2). Sobesedilna okolica v zgledu v premem govoru kaže na glasno vpitje literarnega lika. Prvoosebna pripovedovalka pri opisu njegovega ravnanja uporabi besedno zvezo »vpiti kot žerjav« in pri tem zamenja sestavino *kričati* z glagolom *vpiti*. Primerjava v *Gigafidi 2.0* ni potrdila razširjenosti zgledov v (11) in (12), zato menimo, da gre za priložnostno rabo.

4 V SSKJ2 je naveden primerjalni frazem *kričati kakor pavijan*.

Primer prenovitve ustaljenega frazema *kot pes na kost* v pomenu ‚hlastno, hitro, popadljivo‘ v zgledu (13) je zanimiv z dveh vidikov: zamenjava sestavin in metajezikovni komentar v sobesedilu.

- (13) Mogoče ga sploh ne bo in je v to, da se dobimo, privolil le iz vrljivosti ali da bi se naju znebil, v resnici pa niti v sanjah ni mislil priti dol in kar koli početi z nama. To sem povedala Neži, pa je le zapihala vame in mi rekla, naj ne blebetam neumnosti. »Očitno se dolgočasi in moj predlog je pograbil *kot maček kost*,« je domišljavo rekla. Nisem mogla iz svoje kože in sem zasikala, da mački ne obirajo kosti. Res me moti, da tako rada uporablja pregovore in razne fraze, vendar se nikoli ne potrudi, da bi jih uporabila pravilno (Velikonja 2006: 55).

Prenovitveni postopek eliptičnega izpusta sestavine *na* in postopek leksikalne substitucije ali zamenjave leksemov *maček* < *pes* prizadeneta sestavinsko zgradbo uslovarjenega frazema *kot pes na kost*. Metajezikovni komentar (»Nisem mogla iz svoje kože in sem zasikala, da mački ne obirajo kosti.«), ki ga Burger (1982: 89) v svoji prvi tipologiji modifikacij prišteva med prenovitvene postopke, razkrije pragmatično komunikativno funkcijo z namenom, da usmeri bralca k nefrazeološki vrsti branja in dobesedni interpretaciji. Literarni lik v nadaljevanju neposredno pojasni rabo in vrsto besednih zvez (»uporablja pregovore in razne fraze«) ter pojasni odnos sogovornice do njih (»se nikoli ne potrudi, da bi jih uporabila pravilno«). Z metajezikovnim komentarjem avtor rabo frazeologije zavestno izpostavi, poudari, dodatno interpretira in aktivira bralčevo frazeološko kompetenco.

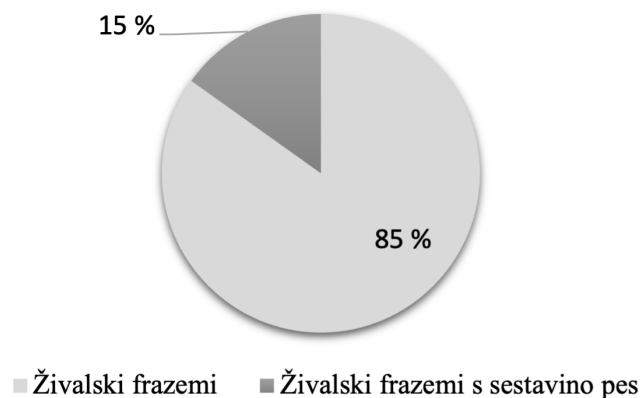
- (14) Vso pot do smetnjakov sva si potem izmišljala besedne akrobacije: »Glej, nebo se zbira na oblakih!« »Ohladje se je ozračilo.« »Čelo mi lije s potu.« »Zdaj pa je le malo zahribalo od piha.« *Režala sva se kot počena mačka*. Bolj ko se je bližal odhod v bolnišnico, večje neumnosti sem klatil (Konc Lorenzutti 2018: 119).

Frazem *režati se kot pečen maček* se je, kot smo zapisali, v korpusu pojavil dvakrat v osnovni obliki. V sobesedilni prenovitvi frazem predstavljamo v zgledu (14). Inovativna raba omenjenega frazema ni redka. Že Kerber (2011: 495) je navedel zanimive sestavine v C-delu iz gradiva za SSKJ: »*se je režal, kakor leseni pes; se je režal kot pečen lisjak; režiš se kot opica; se je režal kot stara aktovka; se režiš kakor razsušeno korito*«. Preverili smo sestavinsko zgradbo v sodobnem jeziku v *Gigafidi 2.0*. Zadetki so pokazali primere *režati se kot utrgan, režati se ko pečen lisjak, režati se ko kreten*.⁵

Pri rabi oblike *režala sva se kot počena mačka* v pomenu ‚močno, glasno se smejati‘ opazimo sestavinsko (*počen* < *pečen*) in besedotvorno (*mačka* < *maček*) prenovitev ter pomenski premik, ki temelji na sobesedilu. Literarna lika sta se glasno krohotala svojim pogruntavščinam, a obenem prikrivala tesnoben občutek zaradi dejstva, da je bil oče v bolnišnici na zdravljenju. Opazili smo povezavo s frazemom *kot počen lonec* v pomenu ‚nerazločen, skrhan‘, ki se pojavlja v povezavi z glasom. Sobesedilna in križanjska prenovitev ali kontaminacija dveh frazemov prizadene sestavinsko in tudi skladenjsko povezovalnost. V tem kontekstu je zelo osmišljena in dosega humorni učinek.

5 V pomenu, da je kdo ‚nervozen‘, obstaja tudi zveza *režati se kot lobanja*.

Živalski frazemi s sestavino pes

Slika 3: Pojavitev živalskih frazemov s sestavino pes

Najpogosteje (15 %) je bila v frazemih posredno ali neposredno izražena živalska sestavina *pes* (sl. 3). V analizo smo zajeli frazeme, ki so neposredno poimenovali žival, npr. *biti na psu*, kot tudi frazeme, v katerih je bila živalska sestavina posredno oz. motivacijsko povezana s *psom*, npr. *stisniti rep med noge*.

Pes velja za najstarejšo domačo in človeku najbližjo žival, zato je bogato zastopan v frazemih in pregovorih (prim. Keber 1996: 286–287). Konotativnost je lastnost frazemov, ki izraža vrednotenje tega, kar s frazedom poimenujemo. Frazemi s sestavino *pes* imajo pozitivne kot tudi negativne motivirajoče seme, od katerih je odvisna konotacija celotnega frazema. V stalnih besednih zvezah se pogosto kaže podoba bede, ponižanja in nečloveškosti, a tudi zvestobe, vdanosti, pozornosti in nevtralne lastnosti, npr. lajanje ali grizenje.

- (15) Zdelo se mi je, da sem se ji kar zasmilil, ker nisem bil posvečen v skrivnostni svet starejših dveh. »Revček!« je dodala. »Oh, nehaj ga no lomiti!« se je oči znesel še nad njo. »Če je pa res, ubožček ubogi, tako sam. Onadva sta že velika,« me je vzela mami v bran. »Tudi Grega je že velik,« jo je oči postavil na realna tla. »Prav nič mu ne koristi, če ga zavijaš v vato in delaš z njim kot z dojenčkom.« Mami so očijeve trde besede privabile nekaj solz v oči. Kar čudno se mi je zdelo, da se je obnašala tako čustveno. Oči je namreč kar pogosto takole besnel, kadar se nismo obnašali čisto po njegovih pričakovanjih, pa je mami po navadi vedno zamahnila z roko, češ, se bo že unesel. Včasih je celo dodala, da *pes, ki laja, ne grize* – in potem je bil oči še bolj jezen, mami pa se je nasmihala za njegovim hrbtom (Velikonja 2011: 50).

V pregovoru *Pes, ki laja, ne grize*, se pojavita dve lastnosti psa. Prva značilna lastnost je lajanje, kadar se pes oglašja s kratkimi, odsekanimi glasovi. Druga lastnost je grizenje, kadar zasadi zobe v kaj. Pes običajno človeka najprej povoha, nato prijazno pomaha z repom in s tem daje znak, da človeka ne bo ugriznil. Poleg dobrednega pomena ima pregovor tudi frazeološko branje v pomenu ‚človek, ki veliko govori ali grozi, ne naredi hudega‘ (Keber 1996: 291). V izbranem korpusu se pregovor pojavi dvakrat. V frazeološkem pomenu v zgledu (15) mama uporabi pregovor v frazeološkem pomenu, ker želi ublažiti očetove ostre besede in omiliti njihov vpliv na vse prisotne. Pregovor v osnovni obliki je razmeroma pogost, v *Gigafida 2.0* smo našli 33 konkordanc.

- (16) Peter vstane in povabi Laro, naj gre z njim malo na sprehod do vzpetine nad zalivom. Z Vasilijem se pomenljivo spogledava, jasno je, *kam pes taco moli*. Lara krotko vstane, vse gre kot po maslu. Skupaj odideta. Z Vasilijem gledava za njima (Konc Lorenzutti 2014: 142).

Še bolj frekventen je frazem *vedeti, kam pes taco moli* v pomenu ‚vedeti, kaj je skrivni namen govorjenja, ravnanja koga‘ (prim. Keber 1996: 292). Besedilni korpus v *Gigafidi 2.0* kaže 352 konkordanc s sestavinami *kam pes taco moli*. Keber (2011) povezuje etimološko razlago z jezikom lovcev. Pri iskanju divjadi sledijo psu, ki išče v smeri, kamor ga vodi nos po sledi. V zgledu (16) prvoosebni pripovedovalec z rabo frazema izrazi, da ve, kaj se pravzaprav skriva za Petrovim povabilom na sprehod. To poudari tudi opis »se pomenljivo spogledava«.

- (17) Oči se je popolnoma zatopil v spomine. »Pa vidiš, da ni tako enostavno imeti dojenčka. Samo previjanje, jokanje, hranjenje ... Stvari, ki človeka zdolgočasijo. Saj ne, da ne bi imel rad otroka, ampak res komaj čakam, da malo zraste!« Zdelo se mi je, da iz njega govori čisti obup. »Pa saj bo zrasla,« sem rekla. »Ja, seveda bo,« je rekel oči, »ampak do takrat se lahko marsikaj zgodi. Saj vidiš, kako je. Z živci *sva* čisto *na psu*. Maša je že vsa histerična« (Velikonja 2006: 71).

Slabšalno konotacijo ima frazem *biti na psu*, ki ga je motiviral nespoštovan položaj psa v okolju (Keber 1996: 290). Pomensko se nanaša na materialno ali finančno težek položaj ali da je nekaj na zelo nizki stopnji. V zgledu (17) je oče z *živci na psu* zaradi dela z dojenčkom. Opis »zdelo se mi je, da iz njega govori čisti obup« deluje kot katafora in vnaprej vpeljuje parafrazo oz. pomen frazema. *Biti na psu* se v korpusu pojavi štirikrat, v *Gigafidi 2.0* ima 288 konkordanc.

- (18) Odvrtela se mi je slika, kako bo tudi tokrat *stisnil rep med noge* (Velikonja 2006: 73).

Čeprav sta oče in mama prvoosebne pripovedovalke v romanu *Poletje na okenski polici* (Velikonja 2006) ločena, ima dekle dobre stike z očetom in njegovo novo družino. Pogosto ga pogreša, ker je mama zelo stroga, saj jo skrbi zanjo. Z njo je namreč zanosila »po nesreči« in oče ju je kmalu

zapustil. V najstniških letih poskuša razumeti očetovo dejanje. Zdaj se boji, da bo zaradi vsakdanjih težav pri vzgoji dojenčka zopet zapustil družino in na tem mestu je avtorica uporabila frazem *stisniti rep med noge* v pomenu ‚umakniti se, zbežati, vdati se‘. Frazem je motivirala pasja navada, da pes v primeru nevarnosti iz strahu zvije rep med noge in zbeži. Pogostno rabo potrjuje rezultat 306 konkordanc v *Gigafidi 2.0*.

ZAKLJUČEK

Z opravljeno analizo frazeološkega gradiva v izbranem korpusu smo ugotovili, da je frazeologija opazen element v slovenskih otroških in mladinskih romanih. Frazemi z živalsko sestavino predstavljajo desetodstotni delež med 1685 analiziranimi frazemi v 14 romanih. Živali so s svojo podobo in lastnostmi od nekdaj nudile osnovo za preslikavo na človeka, zato je v jeziku nastalo veliko stalnih besednih zvez. V frazeologiji izstopajo njihove značilnosti, medsebojni odnosi kot tudi vloga živali kot spremljevalke človeku. Avtorji izrabljajo zmožnosti, ki jih ponuja frazeologija z zaznamovalnimi in sozaznamovalnimi pomenskimi sestavinami. Frazemi s sestavinami iz živalskega sveta imajo izrazito izrazno podobo, kar lahko bralcu omogoča lažje razumevanje. Telesne značilnosti in lastnosti živali v frazeologiji označujejo človekova čustva, značaj, lastnosti, vedenjske vzorce, medčloveški značaj idr. Skozi analizo živalske sestavine v frazeološki zgradbi in z vidika motivacije smo v korpusu zasledili različne pomenske skupine, ki izražajo osebne lastnosti človeka (*siva miška*, *zvest kot pes*), videz (*debel kot pujs*) ter čustva, občutenja (*besen kot ris*, *stisniti rep med noge*) in ki tudi ubesedujejo vedenjske vzorce (*iz muhe delati slona*), dejanja (*ponavljati kot papiga*) in stanja (*tih kot miška*). Najpogostejše živalske sestavine so iz domačega okolja, npr. *pes*, kar potrjuje interakcijo med jezikom in poimenovanjem realnosti. Glede na vrsto frazema sta prevladovala dva frazeološka tipa: primerjalni frazemi in pragmatični frazemi. Pri obeh je bila

opazna variantnost v sestavinski zgradbi. Vpetost v literarno besedilo so avtorji začinili s prenovitvenimi postopki, kot so substitucija posameznih sestavin ali metakomentar. Na ta način so v sobesedilnem okolju kreativno izkoristili frazeološki potencial.

VIRI IN LITERATURA

- BLAŽIČ, Milena Mileva (2013): Jezik v sodobni slovenski mladinski književnosti 1980–2010. V: ŽELE, A. (ur.): *Družbena funkcijskost jezika (vidiki, merila, opredelitve)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, str. 71–76.
- BLAŽIČ, Milena Mileva (2014): *Branja mladinske književnosti: izbor člankov in razprav*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- BURGER, Harald/BUHOFER, Annelies/SIALM, Ambros (1982): *Handbuch der Phraseologie*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- BURGER, Harald (2015): *Phraseologie: eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: E. Schmidt Verlag.
- CHRISTOPHE, Alain (1997): Literarischer Phrasemgebrauch in Stefan Zweigs Schachnovelle. Gréciano, Gertrud in Rothkegel, Annely (ur.): *Phraseme in Kontext und Kontrast*. Bochum: Norbert Brockmeyer, str. 17–30.
- ERJAVEC, Fran (1995): *Domače in tuje živali v podobah*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- FINK-ARSOVSKI, Željka (2002): *Poredbena frazeologija: Pogled izvana i iznutra*. Zagreb: Filozofski fakultet.
- FRANČIČ Franjo (2004): *Dražen in jaz*. Ljubljana: Karantanija.
- FRITZ-KUNC, Marinka (2003): *Punčka v ogledalu*. Ljubljana: Karantanija.
- FRITZ-KUNC, Marinka (2003): *Modri pulover*. Grosuplje: Partner.
- HARAMIJA, Dragica (2005). Mladinska proza Slavka Pregla. V: *Otrok in knjiga*, let. 32, št. 64, str. 5–14. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-6IHVI-OHE> (citirano: 12. 12. 2022).
- JAKOP, Nataša (2003): Pragmatični frazemi v Slovarju slovenskega knjižnega jezika. V: *Jezikoslovni zapiski*, let. 9, št. 2, str. 111–127. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-BWMBB0YI> (citirano: 7. 11. 2022).
- JAKOP, Nataša (2014): Živali v pragmatičnih frazemih: na primeru slovenščine. V: VIDOVIČ BOLT, Ivana (ur.): *Životinje u frazeološkom ruhu [Elektronski vir]: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Animalistički frazemi u slavenskim jezicima održanog 21. i 22. III. 2014. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu*. http://www.animalisticki-frazemi.eu/images/frazemi/zbornik_radova/Jakop%20za%20WEB.pdf (citirano: 14. 1. 2023).
- JEMEC TOMAZIN, Mateja (2014): Kdaj je dobro postati trmast kot vol? Živalski frazemi v pravnih strokovnih besedilih. V: VIDOVIČ BOLT, Ivana (ur.): *Životinje u frazeološkom ruhu [Elektronski vir]: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Animalistički frazemi u slavenskim jezicima održanog 21. i 22. III. 2014. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu*. http://www.animalisticki-frazemi.eu/images/frazemi/zbornik_radova/Tomazin%20za%20WEB.pdf (citirano: 14.1. 2023).
- JURIČ Evgen (2002): *Veselo poletje*. Ljubljana: Karantanija.
- KEBER, Janez (1996): *Živali v prisposodobah 1*. Celje: Mohorjeva družba.
- KEBER, Janez (1998): *Živali v prisposodobah 2*. Celje: Mohorjeva družba.
- KEBER, Janez (2011): *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- KMECL, Matjaž (1976): *Mala literarna teorija*. Ljubljana: Borec.
- KOKALJ, Tatjana (2005): *Kamen v žepu*. Ljubljana: Genija.
- KOLETNIK, Mihaela/NIKOLOVSKI, Gjoko (2020): Primerjalni frazemi z zoonimnimi sestavinami v prekmurskem narečju in makedonščini. V: *Slavia Centralis*, let. 13, št. 2. str. 83–99. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-IS80RFSR> (citirano: 6. 5. 2023).
- KONC LORENZUTTI, Nataša (2012): *Enajstnik*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- KONC LORENZUTTI, Nataša (2014): *Lica kot češnje*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- KONC LORENZUTTI, Nataša (2018): *Avtobus ob treh*. Dob pri Domžalah: Miš.
- KORPUS PISNE STANDARDNE SLOVENŠČINE Gigafida 2.0. <https://viri.cjvt.si/gigafida> (citirano 20. 6. 2023).
- KRŽIŠNIK, Erika (2000): Biblične stalne besedne zveze v Slovarju slovenskega knjižnega jezika in v slovenskem jeziku. V: TOPORIŠIČ, Jože (ur.): *Razprave/ Dissertationes XVII*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za filološke in literarne vede, str. 67–79.

- KRŽIŠNIK, Erika (2005): Frazeologija v luči kulture. V: STABEJ, Marko (ur.): *Večkulturnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. Zbornik predavanj 41. seminarja slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, str. 67–81.
- KRŽIŠNIK, Erika (2006): Izraba semantične potence frazemov. V: *Slavistična revija*, let. 54, posebna številka, str. 259–279. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-OI80BALA> (citirano: 14. 11. 2022).
- KRŽIŠNIK, Erika (2008): Viri za kulturološko interpretacijo frazeoloških enot. V: *Jezik in slovstvo*, let. 56, št. 1, str. 33–47.
- KRŽIŠNIK, Erika (2009): Telo in frazeologija. V: PEZDIRC BARTOL, Mateja (ur.): *Telo v slovenskem jeziku, literaturi, kulturi: zbornik predavanj / 45. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 22. 6.-10. 7. 2009*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, str. 151–168.
- KRŽIŠNIK, Erika (2014): Zoonimi v slovenskih frazeoloških primerah. V: VIDOVIĆ BOLT, Ivana (ur.): *Životinje u frazeološkom ruhu [Elektronski vir]: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Animalistički frazemi u slavenskim jezicima održanog 21. i 22. III. 2014. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu*. http://www.animalisticki-frazemi.eu/images/frazemi/zbornik_radova/Krzisnik%20za%20WEB.pdf (citirano: 12. 1. 2023).
- OMAHEN, Nejka (2002): *Oh, ta kriza!* Ljubljana: Karantanija.
- PALM, Christine (1989): Die konnotative Potenz usueller und okkasioneller Phraseologismen und anderer festgeprägter Konstruktionen in Christa Wolfs Roman Kindheitsmuster. V: GRÉCIANO, Gertrud (ur.): *Europhras 88. Phraséologie Contrastive. Strassbourg: Collection Recherches Germaniques 2*, str. 313–326.
- RISTIĆ, Stana (2004): *Ekspresivna leksika u srpskom jeziku: teorijske osnove i normativno-kulturološki aspekti*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- PREGI, Slavko Pregl (2009): *Car brez zaklada*. Novo mesto: Založba Goga.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika 2 (2014). Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja. Spletna verzija. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. <http://www.fran.si> (citirano: 6. 4. 2023).
- SNOJ, Marko (1997): *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- STRAMLJIČ BREZNIK, Irena (2014): Zakaj se Slovenci neradi istovetimo s svojo kokoško? V: VIDOVIĆ BOLT, Ivana (ur.): *Životinje u frazeološkom ruhu [Elektronski vir]: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Animalistički frazemi u slavenskim jezicima održanog 21. i 22. III. 2014. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu*. http://www.animalisticki-frazemi.eu/images/frazemi/zbornik_radova/Breznik%20za%20WEB.pdf (citirano: 12. 1. 2023).
- VALENCIĆ ARH, Urška (2014): Kdo je v trgovini s porcelanom? Analiza živalskih sestavin v frazemu z diahronega vidika. V: VIDOVIĆ BOLT, Ivana (ur.): *Životinje u frazeološkom ruhu [Elektronski vir]: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Animalistički frazemi u slavenskim jezicima održanog 21. i 22. III. 2014. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu*. http://www.animalisticki-frazemi.eu/images/frazemi/zbornik_radova/Valencic_za_WEB.pdf (citirano: 12. 1. 2023).
- VELIKONJA, Irena (2006): *Poletje na okenski polici*. Ljubljana: DZS.
- VELIKONJA, Irena (2011): *Normalna družina ... Pa kaj še!* Ljubljana: Založba Mladika.
- VIDMAR, Janja (2000): *Sence poletja*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- VIDMAR, Janja Vidmar (2008): *Pink*. Radovljica: Didakta.
- VIDMAR, Janja (2003): *Punce za znoret*. Ljubljana: Karantanija.

OD EZOPA DO TREH BOTER
LISIČIC – ŽIVALI V PRAVLJICAH,
BASNIH, VEZENINAH,
TAPISERIJAH IN ŠE KJE

Milena Mileva Blažić

UVOD

V sklopu projekta Evropska noč raziskovalcev – *Humanistika, to si ti!* s temo Človek, žival se je Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani povezala z Akademijo za likovno umetnost in oblikovanje (smer Ilustracija) ter decembra 2022 začela z aktivnostjo, ki je vključevala živalske rezijanske pravljice. Pedagoška fakulteta je pripravila kratek uvod v rezijanske pravljice, k sodelovanju smo pritegnili tudi pravljíčarko Luigio Negro iz Muzeja rezijanskih ljudi. Pod mentorstvom doc. Suzi Bricelj z ALUO in dr. Milene Mileve Blažić s Pedagoške fakultete so študenti in študentke ilustrirali nekatere pravljice iz zbirke *Zverinice iz Rezije*. V rezijanskih pravljicah pogosto naletimo na lik lisice, zato bomo ob koncu izpostavili pravljico *Tri botre lisičice*.

Skoraj vsi narodi imajo v svoji literarni zapuščini pripovedke, pravljice ali basni z živalsko vsebino. Po navadi gre za izmišljene zgodbe o živalih, ki so največkrat poosebljene, kar pomeni, da ima vsaka žival svojo značilno lastnost, ki jo določa. Pogosto se za temi lastnostmi skrivajo človekove hibe ali (značajske) napake. Živali pa so svoje mesto našle tudi v spremljajočih likovnih upodobitvah bodisi kot ilustracije k besedilu, vezenini, tapiseriji in panjski končnici bodisi v samostojnih likovnih upodobitvah, ki aludirajo na pravljíčno ali basensko izhodišče. V prispevku bom predstavila najpomembnejše teorije pravljíc in izbrani primer najzgodnješe Ezopove basni o stvaritvi sveta (antično zgodbo o Prometeju) ter obenem izpostavila rezijansko pravljico *Tri botre lisičice* iz zbirke rezijanskih pravljíc *Zverinice iz Rezije*.

O TEORIJI PRAVLJIC

Ko govorimo o teoriji pravljíc, zagotovo naletimo na imensko zvezo treh utemeljiteljev pravljíčnih klasifikacij Aarne-Thompson-Uther. V literaturi uporabljamo akronim ATU – akronim je mednarodna oznaka za klasificiran indeks pravljíčnih tipov, kajti Aarne, Thompson in Uther so indeksirali ljudske pravljice po vrstah. Med različnimi teorijami pravljíc je zagotovo med najpomembnejšimi folkloristična ali geografsko-zgodovinska, ki jo je začel finski folklorist Antti Aarne, ki ugotavlja, da so (ljudske) pravljice bolj kot katerakoli druga literarna vrsta ljudskega pesništva mednarodne in se zelo enostavno selijo iz ene pokrajine v drugo. Jezikovna meja, ki mnogokrat otežuje migracijo literarne produkcije, v zelo majhni meri ovira širjenje pravljíčnih ali basenskih motivov v nevezani besedi. Tako so lahko iste pravljice znane pri več narodih, nekatere celo skoraj povsod (prim. Aarne 1910).

V literarnozgodovinskem procesu [pa] so se ohranili le tisti motivi, ki so ponovljivi (variantnost), relevantni (pomembni) ali zapomnljivi (zgradba). Relevantne so postale t. i. literarne univerzalijske, kar pomeni, da so pomembne v različnih kulturah, in sicer tako, da se prilagajajo (asimilirajo) novi kulturi (Blažić 2022).

Aarne se ukvarja tudi z živalskimi pravljicami, pri čemer živali glede na njihovo pojavnost razdeli v posamezne skupine, npr. gozdne živali, domače živali, ptice, ribe ipd. (ibid.). S podobno tipizacijo je nadaljeval ameriški folklorist Stith Thompson,¹ leta 2004 pa jo je nadgradil germanist Hans-Jörg Uther. Utherjeva klasifikacija je izhodiščna teorija za vse, ki preučujejo pravljice. Uther pravljice razdeli na sedem glavnih tipov. V Utherjevem mednarodnem tipnem indeksu (ATU) so naslednje vrste pravljíc: 1. živalske pravljice, 2. čudežne pravljice, 3. verske pravljice,

¹ Dostopno na: https://ia800408.us.archive.org/30/items/Thompson2016MotifIndex/Thompson_2016_Motif-Index.pdf (citirano 10. 4. 2023).

4. novelistične pravljice, 5. pravljice o neumnem ogru, 6. šaljive zgodbe in 7. pravljicne formule.

Z Utherjem je sodelovala tudi etnologinja in umetnostna zgodovinarica Monika Kropelj Telban in izdelala *Tipni indeks slovenskih ljudskih pravljič. Živalske pravljice in basni* (Kropelj Telban 2015). Monika Kropelj Telban je prvo knjigo v slovenskem tipnem indeksu, tako kot tudi Uther, namenila slovenskim ljudskim pravljicam o živalih. To so pravljice, ki jih je Uther obravnaval v poglavju o živalskih zgodbah, v okviru katerih je posebno poglavje, skoraj ena tretjina, namenjeno domiselnemu lisjaku (angl. *clever fox*, nem. *Reinecke Fuchs*), katerega pojavnost sega v srednji vek. Avtorica je obravnavala 151 tipov živalskih pravljič in/ali basni. Čeprav sta obe literarni vrsti zgrajeni izključno na domišljiji, pri čemer ne upoštevata naravnih zakonov in v veliki meri poosebljata tako živali in rastline kot stvari, pa med pravljico z živalsko tematiko in basnijo obstajajo nekatere razlike. Medtem ko je denimo živalska pravljica daljša in poučna, je basen krajša, poučna in z obveznim naukom. Največ je pravljič, v katerih nastopajo poosebljene živali, npr. lisica, volk, ptiči (različne vrste ptičev), medved, osel, pes, mačka, zajec, konj, lev, miš, koza idr. Tipni indeks se začneja prav z živalskimi pravljicami, saj gre za obsežen korpus, ki je tudi v sodobni slovenski mladinski književnosti danes najrazvitejša zvrst kratke sodobne pravljice. V njih – tako kot v pravljicah – nastopa žival kot poosebljeni literarni lik (Kropelj Telban 2015). Postavi se vprašanje, ali poosebljeni živalski liki pomenijo več svobode ali samocenzuro oz. infantilizacijo otrok. Včasih so se basnopolisci zaščitili, ko so kritizirali družbo in so namesto ljudi uporabili živalske like, da jih ljudje ne bi preganjali.

Značilnost tipnega indeksa slovenskih živalskih pravljič je, da Monika Kropelj Telban označi in utemelji 17² od 151 izvornih slovenskih ljudskih

2 1. *ATU *140* Bik stisne medveda ob drevo 2. *ATU *15A Zakaj ima zajec kratek rep? / 3. *ATU *191* Živali pokopavajo lovca, 4. *ATU *202A Oven in bik, 5. *ATU *219G* Pes je klas izprosil, maček

pravljic in predlaga, da se jih pri naslednjih izdajah Utherjevega tipnega indeksa uvrsti v tipni indeks.

ZAČETKI – EZOP

V monografiji Gustava Schwaba *Najlepše antične pripovedke* že takoj na začetku (Metamorfoze in manjše zgodbe) naletimo na zgodbo o Prometeju. Gre za antično zgodbo o stvarjenju sveta. Prometej, potomec starega božanskega rodu, ki ga je Zevs pahnil s prestola, se napoti na zemljo, da iz nebeškega semena, ki dremlje v njej, naredi lik po podobi bogov: »Zato vzame ilovice, jo namoči v vodi iz reke, jo zgnete in naredi iz nje lik po podobi bogov, gospodarjev sveta. Da bi to kepo ilovice oživil, si sposodi pri vsaki živalski duši dobre in slabe lastnosti in jih zapre v človekove prsi« (Schwab 1967).⁵ Jedro Schwabovih zgodb predstavljajo Homerjeva *Iliada* (8.–7. stoletje pr. n. št.) in nekateri drugi grški in rimski viri.

Zgodbo o Prometeju in zlitju človeškega ter živalskega je v 7. stoletju pr. n. št. povzel tudi starogrški basnopolisec Ezop. Ezopovih basni je 584 (Perry 240).⁴ V slovenščino so prevedene le nekatere Ezopove basni, hkrati pa so tudi nekakovostno prirejene. Prve objave Ezopovih basni je objavil

mleko, 6. *ATU *219H* Mačka ni vredna kruha, 7. *ATU *244* Od kdaj je vran črn, 8. *ATU *283C* Deklica in piskrček (Mojca Pokrajculja), 9. *ATU *298* Tekma v moči, 10. *ATU *31 Drozg pomaga lisici splezati iz jame, 11. *ATU *56** Lisica in orel, 12. *ATU *62* Lisica pridiga kokošim, 13. *ATU *62B* Veliki plenilci obsojajo majhnega, 14. *ATU *63A Lisica lovi z repom, 15. *ATU 111A* Koza se izmakne, da pade volk v prepad, 16. *ATU 71* Kos in Marec 17. *ATU 89* Medved zaman čaka na sadove.

3 Prevod *Najlepših pripovedk klasičnega in starega veka* Gustava Schwaba, ki so prvič izšle leta 1837, smo Slovenci v primerjavi z drugimi narodi dobili dokaj pozno, šele leta 1961 v prevodu Franca Bradača. Omenjeni citat je iz novejšega, dopolnjenega prevoda Jožeta Dolenca.

4 Dostopno na: <https://www.theoi.com/Titan/TitanPrometheus.html>. Perryjev indeks je kazalo basni v ezopski tradiciji. Prim. Perry: Loeb Classical Library, zv. 436. Cambridge: Harvard University Press.

Valetnin Vodnik leta 1790, potem leta 1814 Janez Nepomuk Primic. V *Vrtcu*⁵ lahko leta 1901 zasledimo osem Basni o levu,⁶ potem pa so od leta 1932 objavljali predvsem posamezne basni, npr. *Kdo leti najvišje*, *Lakomni pes*, *Lev in miška*, *Lisica in orel*, *Lisica in štoklja*, *Osel in pes*, *Ostareli lev*, *Volk in jagnje* in *Zajec in želva*.

Vodnikov učenec Janez Nepomuk Primic je denimo prepesnil okoli 150 Ezopovih basni. Urban Jarnik je leta 1814 iz latinščine in nemščine prevedel in objavil 32 basni v knjižici *Sber lepih ukov sa slovensko mladino*. Poimenoval jih je *Basni, ktere se Esopu perpishejo* (XI. poglavje, str. 7–86) ter *Druge Esopove basni* (XII. poglavje, str. 88–100). Peter Dajnko je leta 1824 prevedel 20 Ezopovih basni, leto pozneje pa je 40 Ezopovih basni poslovenil Franc Metelko. Veljavnejšo pesniško obliko so dali Ezopovim basnim Miroslav Vilhar, Simon Jenko in Josip Stritar (Kropej Telban 2015: 29).

Ena izmed najbolj zanimivih Ezopovih basni je basen o Prometeju in človeku (Perry 240), ki zopet prinaša antični motiv Prometeja. V angleščino je basen iz stare grščine prevedla Laura Gibbs (*Zeus and Prometheus/Zevs in Prometej*).

5 *Vrtec* (prvotno *Vertec*) je časopis s podobami za slovensko mladost, ki je izhajal med letoma 1871–1945. Povezan je bil zlasti z zunajšolskimi interesi. Ustanovitelj in prvi izdajatelj revije je bil Ivan Tomšič.

6 Basni o levu. *Vertec* (1871), letnik 31, številka 3. URN:NBN:SI:DOC-Z9Y5RP0K from <http://www.dlib.si>.

Prometheus and the Creation of Man Prometej in nastanek človeka

Following Zeus's orders, Prometheus fashioned humans and animals. When Zeus saw that the animals far outnumbered the humans, he ordered Prometheus to reduce the number of the animals by turning them into people. Prometheus did as he was told, and as a result those people who were originally animals have a human body but the soul of an animal. (Ezop/Gibbs 2002).

Prometej je po Zevsovih ukazih oblikoval ljudi in živali. Ko je Zevs videl, da je živali veliko več kot ljudi, je Prometeju ukazal, naj zmanjša število živali tako, da jih spremeni v ljudi. Prometej je storil, kar mu je bilo naročeno, in tako so ljudje, ki so bili prvotno živali, imeli človeško telo, a živalsko dušo.

Ezopove basni so izhodiščno gradivo za literarno zgodovino, četudi so nastajale v letih 620–564 pr. n. št. V basnih najpogosteje nastopajo živali, navedene v preglednici, ki so simboli za ljudi in njihove pozitivne ali negativne značilnosti. Nastopajo tudi bogovi (Zevs idr.), mitski junaki (Prometej idr.) in ljudje, ki so najpogosteje predstavljeni s poklici, ki jih opravljajo (človek, pastir, potnik, slepec, starec, zdravnik idr.). V Ezopovih basnih, v angleščino jih je prevedenih 515, so najpogostejše naslednje živali v tabeli. Številka v desnem stolpcu pomeni pojavnost živali v besedilu.

1. lev	425	1. kača	114
2. lisjak [lisica]	372	2. krokar	113
3. volk	308	3. lev	425
4. pes	285	4. lisjak [lisica]	372
5. opica	263	5. miš	153
6. ptica	202	6. opica	263
7. orel	165	7. orel	165
8. miš	153	8. ovca	131
9. žival/i	141	9. pes	285
10. ovca	131	10. ptica	202
11. kača	114	11. volk	308
12. krokar	113	12. žival/i	141

Nekatere motive Ezopovih basni ali živali lahko najdemo tudi v eni izmed najiminenitnejših srednjeveških vezenin, t. i. *Vezenini iz Bayeuxa*.

VEZENINA IZ BAYEUXA

Vezenina iz Bayeuxa iz leta 1066 ima tudi naslov *Tapiserija kraljice Matilde* in je od leta 2006 na Unescovem seznamu svetovne kulturne dediščine. Vizualno besedilo *Vezenine iz Bayeuxa* pripoveduje o osvajanju Anglije med letoma 1064 in 1066 oz. o tem, kako je normanski vojvoda Viljem Osvajalec zavzel Anglijo in postal njen kralj. Vezenina je bila na tanko, precej enakomerno laneno tkanino izdelana z iglo. Sestavljena je iz devetih enakih širin blaga, ki so neenakomerno dolge in so bile sestavljene

s prevezovanjem. Lanena vezenina je dolga okrog 70 m, visoka 50 cm in tehta 350 kg. Na njej so upodobljeni – uvezeni – dogodki do leta 1066, ko je Viljem, normanski vojvoda, izzval angleškega kralja Harolda II., kar se je končalo z bitko pri Hastingsu. Vezenina je narejena iz bombažnih, konopljinih, lanenih in volnenih niti.⁷ Na vezenini potekata likovno in verbalno besedilo (napisi v latinščini), ki opisujeta izvezene prizore, a večina dogodkov je prikazana samo vizualno.

Vezenina ima 58 prizorov in latinske naslove. Med številnimi scenami lahko zaznamo: 626 ljudi, 731 živali, od tega 202 konja in 55 psov, poleg tega še veliko ladij, dreves in drugih objektov.

Osrednji motivi na *Vezenini iz Bayeuxa* so posvečeni bojem, kar je osrednji neprekinjeni vizualni tekst, prizor za prizorom se niza v tehniki kadriranja. Zanimiv je tudi podtekst, ki je na zgodnjem in spodnjem robu kot neke vrste opomba in je posvečen komentarjem. V *Vezenini iz Bayeuxa* lahko najdemo nekatere motive iz Ezopovih basni, kot so denimo Lisica in krokar, Volk in žerjav, Volk in deček ter Volk in jagnje.

Interpretacija osmih Ezopovih basni na *Vezenini iz Bayeuxa* je predmet znanstvenega preučevanja, imenovani Aesopica (Carson Pastan 2014).

Perry jih razdeli sledeče:

1. Bitch and Puppies (Psica in mladički)
2. Fox and Crow (Lisica in krokar /Vrana in lisica) – (Perry 124) – ATU 57
3. Frog, Mouse, Kite [Miš, žaba in zmaj] – (Perry 384)
4. Goat Who Sang [Koza, ki je pela] – (Perry 680)
5. Lion's Share [Kako je lev razdelil plen] – (Perry 339)

⁷ Dostopno na: <https://zh.unesco.org/sites/default/files/44francebayeuxen.pdf>.

6. Wolf and Crane [Volk in žerjav] – (Perry 156)
7. Wolf and Lamb [Volk in jagnje] – (Perry 155) – ATU
8. Lion King and Wolf King [Levji in volčji kralj] – (Perry 514).

Motivi Ezopove basni *Lisica in vrana* na vezenini iz Bayeuxa:

Slika 1: Prizor iz Vezenine iz Bayeuxa, levo spodaj motiv iz Ezopove basni *Lisica in vrana*

Slika 2: Lisica in vrana, detajl, Vezenina iz Bayeuxa

Iz poznega srednjega veka je znanih šest tapiserij, kjer prav tako nastopajo liki iz (tudi fantastičnega) živalskega sveta. Gre za delo *Dama s samorogom*. V omenjenih tapiserijah najdemo živalske like, kot smo jih zasledili pri Ezopu, toda že naslov tapiserij da vedeti, da se živalim pridružuje še fantastično bitje samorog.

DAMA S SAMOROGOM

Šest tapiserij je bilo izdelanih med letoma 1475 in 1525. Na rdečem ozadju je najverjetneje upodobljenih pet čutov: dotik, okus, vonj, sluh in vid. Kot šesta upodobitev nastopi *À mon seul désir / moja edina želja*, ki lahko aludira na sklicevanje na svobodno voljo v kontekstu dvorske ljubezni.

Ženska z okrasnim pokrivalom in sofisticiranimi oblačili se namreč odreka posvetnim užitkom. Gre za tapiserije v slogu *mille-fleurs* (tisoč cvetov); zanje je značilno obilje flore in favne oz. rastlin (borovci, cvetje, hrast, pomaranče, ostrožnik) in (miroljubne) živali (čaplja, opica, pes, zajec). Med resničnimi živalmi se nahajata fantazijska žival samorog ter lev, ki ga sicer najdemo v grbu družine Le Viste iz Lyona – naročnik tapiserij.⁸ Kompozicija tapiserij *mille-fleur* je zelo nasičena s cvetličnimi, a tudi živalskimi podobami, detajli so zelo natančni.

Tapiserije iz svile in volne so visoke od 311 do 377 cm, široke od 290 do 473 cm. Nahajajo se v pariškem muzeju Musée de Cluny.

Slika 3: La Vue – Videti, Dama s samorogom

Slika 4: Detajl, Dama s samorogom

Dama s samorogom na podobi v roki drži zrcalo, poleg nje je pravljica žival – samorog, živalski lik leva, potem so tu še lisica, zajci, pes idr. Tapiserije so bile navdih za nekatere umetnike in umetnice, ki so na podlagi podob ustvarili številna literarna in glasbena dela. Med njimi naj izpostavim Rainerja Mario Rilkeja, ki je v času svojega bivanja v Parizu, ko je pisal monografijo o kiparju Augustu Rodinu, videl tapiserije *Dama s samorogom* in o njih tudi pisal (Edinger 1948: 166–168). Rilke na tapiserije aludira v svojih *Sonetih na Orfeja*, ki jih je v slovenščino prevedel Kajetan Kovič.

8 Dostopno na: <https://www.musee-moyenage.fr/en/> (citirano 23. 7. 2023).

Soneti na Orfeja, IV

O ta žival, ki je v resnici ni.
A iz nevednosti so veselili
se njene hoje, drže in oči
in neutrudoma so jo ljubili.

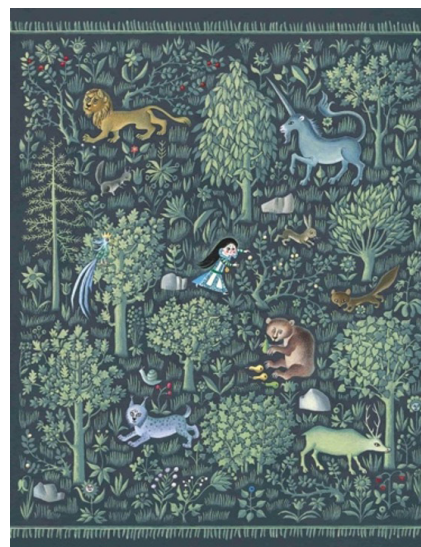
Res ni bila. In vendar je postala
čista žival. In dali so ji čas.
In je počasi glavo vzdigovala
in ni je silil prav noben ukaz,

da mora biti. Niso je z ržjo,
le z možnostjo, da je, so jo hranili.
To je živali takšno moč,

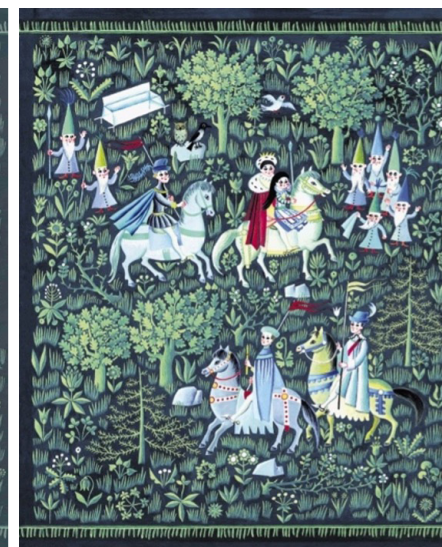
da je iztisnila iz čela rog.
K devici je prišla in je odtlej
bila v zrcalu in bila je v njej

(Rilke 2005: 266–267).

Tapiserija *La vue – Videti* je bila verjetno vizualna inspiracija za ilustracijo *Sneguljčice* Marlenke Stupice iz leta 1956.

Slika 5: Ilustracija *Sneguljčice*
Marlenke Stupice

Slika 6: Ilustracija *Sneguljčice*
Marlenke Stupice

Podobe živali, kot jih že od Ezopa naprej srečujemo v različnih medijih umetnosti, pa želim ob koncu izpostaviti v eni najlepših živalskih pravljic *Tri botre lisičice*, ki spadajo v zbirko rezijanskih pravljic *Zverinice iz Rezijske*. Zdi se namreč, da je prav lisica eden najpogostejših in vseprisotnih živalskih književnih likov v pravljicah.

ZVERINICE IZ REZIJSKE: TRI BOTRE LISIČICE

Pravljica *Tri botre lisičice* je ena izmed 60 pravljic, objavljenih v zbirki rezijanskih pravljic *Zverinice iz Rezijske*. Leta 1973 jih je zapisal etnolog, Milko Matičetov, ki je bil tudi urednik zbirke. Gre za zbirko živalskih pravljic,

najpogosteje nastopa lisica, sledijo ji volk, rusica (rdeča mravlja), grdina (domišljajska žival), skakelj in še nekatere druge živali (miš, mačka, petelin, zajec, žaba). Najbolj znana živalska pravljica, predvsem zaradi ilustracij Ančke Gošnik Godec iz leta 1976, je pravljica *Tri botre lisičice*, ki ima že v naslovu kolektivnega junaka – tri botre lisičice, ki so antropomorfizirane (govorijo in živijo kot ljudje, vozijo se z avtomobili, jedo, pijejo ipd.).⁹ Zanimiv je lik skaklja – edini moški literarni lik, ki ima netradicionalno vlogo, kajti streže likom lisic. Pravljica je avtorska, saj jo je pripovedoval Štefan iz Mlina oz. Podklanca in ne vsebuje drugih in/ali podobnih variant.¹⁰ Milko Matičetov je *Tri botre lisičice* označil s številko ATU 41, 3, 4. Enako klasifikacijo je uporabila tudi avtorica Tipnega indeksa slovenskih živalskih pravlji (Kropej Telban 2015).

Slika 7: Naslovnica Treh boter lisičic

So bile tri lisičice in so bile vse tri botrice in so imele vsaka svojo vilo. Prva jo je imela na Brajdi, druga sredi Loga in tretja gori na koncu Loga (Štefan iz Mlina/Matičetov 1976: 47).

„Ah, to niso kokoši, draga moja botrica! To tukaj mi je naslikal bo-ter skakelj. Le pojdita naprej!“ (Štefan iz Mlina/Matičetov 1976: 60).

Tedaj sta prišli naprej in so prišle v salon. Tam notri v salonu so bili taki lepi fotelji, da je kar vid jemalo in je bilo lepo in poslikano z vsemi vrstami živali po stenah: kokoši, petelini, race, so bile celo čamurče - vse je bilo! In se je zdelo, da je živo! (Štefan iz Mlina/Matičetov 1976: 64).

Slika 8: Tri botre lisičice

⁹ Pravljica *Tri botre lisičice* je poleg nekaterih drugih živalskih pravlji leta 1992 izšla tudi v zbirki *Slovenske ljudske pravljice*. Objavljena pa je bila tudi v zbirki Cicibanov vrtiljak.

¹⁰ Stefano di Florino, tudi Štífen Taw Mlínu.

Čeprav literarna zgodovina to pravljico umešča med – ljudske, je sam M. Matičetov zapisal, da je to avtorska pravljica (asfalt, avtomobil, fotelj, garaža, kopalnica, liker, park, salon, zavora, zvonec ipd. so denimo sodobne prvine, ki jih Matičetov imenuje »Tri supermoderne lisičice«) (Matičetov, 2013: 22). Pravljico *Tri botre lisičice* je Matičetovu povedal Štefan Mlinar [Štefan taw Mlínú] (Matičetov, 2013: 230) in je izbrana ravno zaradi izjemnih ilustracij Ančke Gošnik Godec, ki se intertekstualno in intrakonično navezujejo na srednjeveške tapiserije. Intertekstualnost na srednjeveške tapiserije se pojavlja v besedilu in v izbranih ilustracijah: »Je pritisnila, je zazvonilo, vrata so se res odprla in pred njo je bil lep hodnik: eno samo morje, povsod ribice, naslikane¹¹ po tleh. In ona je mislila, da je prava voda, da so prave ribe. Se je bala iti naprej po hodniku, da bi ne utonila« (Mlinar 1976: 49).

Literarni lik lisjaka

Literarni lik lisjaka označuje iznadljivo osebo oz. arhetip prebrisanca (Ferber 2007: 72–73) od Odiseja do danes. Celó v Bibliji v Visoki pesmi naletimo na lik lisice (2,15). Tudi pri Danteju je omenjen lisjak, ki simbolizira hezijo (Dante 1994: 421); v XXVII. spevu piše – Spreobrnjeni lisjak (ibid.: 165).

»Ko še meso in kost je imelo lice,
dar rodne matere, se mi na čelo
ni vtisnil leva v zgled, temveč lisice« (Dante 1994: 168).

Dante večkrat omenja lik lisice, npr.

»Da bi do greha z njim prišla, lisica
privzela si je tuj obraz [...]« (ibid.: 185).

»[L]isice najde, toli premetene,
da ni možgan, ki te bi pretentali« (ibid.: 302).

»Nato sem zrl, da se lisica vleče
pod sveti voz, mršava [...]« (ibid.: 421).

Dante lisico oz. lisjaka v Vicah (32. spev) postavlja zelo visoko, omenja napad treh živali: orla, lisice in zmaja.

V večini evropskih jezikov je lisica moškega spola, v slovenskem jeziku pa je ženskega (Kropej 2005 in 2007 42–43). O tem piše Alojzij Bolhar v *Slovenskih basnih in živalskih pravljičah* (Bolhar 1985, 48–49).

V času epidemije covid-19 (od 12. 3. 2020) je akademski slikar Črtomir Frelj na socialnih omrežjih začel objavljati risbe (155 risb) o aktualnih družbenih dogodkih. Glavna lika sta posebej lisjak in lisica z duhovitimi komentarji. Na osnovi umetnikove knjige *Lisice* je glasbenik Jani Kovačič ustvaril glasbeni video z naslovom *Lisičja polka*, ki ga je oblikovala Pšenica Kovačič¹² z risbami iz Freljove knjige. Lisica je našla svoje mesto tudi v projektu Evropske noči raziskovalcev – *Humanistika, to si ti!*, kjer so študentke in študenti ALUO ilustrirali izbrane pravljice iz dela *Zverinice iz Rezije*.

Slika 9: Lisica na plakatni ilustraciji z razstave, avtorica Zala N. Doupona

11 Podčrtala M. M. Blažič.

12 Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=Nk-5Hhu0Fzo> (citirano 15. 4. 2023).

VIRI IN LITERATURA

- ANTTI, Aarne (1910): *Verzeichnis der Märchentypen*. Helsinki: Druckerei der Finnischen Literaturgesellschaft.
- BLAŽIČ, Milena Mileva (2020): Biblija, Grimmove pravljice in Chanel N° 5. V: GABER, Mateja (ur.): *Fenomen Chanel. Od korzeta do male črne obleke ali kako je Gabrielle Chanel osvobodila žensko*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- BOLHAR, Alojzij: *Slovenske basni in živalske pravljice*. Ljubljana 1985, str. 48–49.
- CARSON PASTAN, Elisabeth/REIMER, Stephen R./GILBERT, Kate (2014): *The Bayeux Tapestry and Its Context: A Reassessment*. Woodbridge, Suffolk: Boydell Press.
- DANTE, Alighieri (1994): *Božanska komedija*. Ljubljana: Mihelač.
- EDINGER, Dora (1948): Rilke and the Tapestries of the Lady with the Unicorn. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 6/6. New York: The Metropolitan Museum of Art, str. 166–168. <https://www.jstor.org/stable/3257286> (citirano 11. 4. 2023).
- EZOP/GIBBS, Laura (2002): *Aesop's Fables*. Fable 515. Oxford: Oxford University Press. <https://www.musee-moyenage.fr/en/> (citirano 10. 4. 2023). <https://www.biblija.net/biblija.cgi?m=Vp+2%2C15&id13=1&pos=0&set=2&l=sl> (citirano 15. 4. 2023).
- FERBER, Michael (2007): *Dictionary of Literary symbols*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FRELIH, Črtomir (2020): *Lisice*. Ljubljana: Zveza društev slovenskih likovnih umetnikov. <https://zh.unesco.org/sites/default/files/44francebayeuxen.pdf> (citirano 10. 4. 2023). <https://www.theoi.com/Titan/TitanPrometheus.html> (citirano 18. 4. 2023). <https://www.youtube.com/watch?v=Nk-5Hhu0Fzo> (citirano 15. 4. 2023).
- KOVAČIČ, Jani/FRELIH, Črtomir/KOVAČIČ, Pšenica (2021): *Lisice*. Dostopna na spletu:
- KROPEJ, Monika (2007). *Lisica.V: Traditiones (Ljubljana)*, letnik 36, številka 2, str. 115–142. <http://www.dlib.si>.
- KROPEJ TELBAN, Monika (2015): *Tipni indeks slovenskih ljudskih pravljic. Živalske pravljice in basni*. Ljubljana: Založba ZRC.
- MATIČETOV, Milko (1976): *Tri botre lisičice*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- PERRY, Ben Edwin (1965): *Loeb classical library*, zvezek 436. Cambridge: Harvard University Press.
- PRIMIC, Janez Nepomuk (1814): *Sbér lépih ukov sa slovensko mladino*. Celovec: Joanes Leon. Dostopno na spletu: https://sl.wikipedia.org/w/index.php?title=Slika:Urban_Jarnik_-_Sbér_lépih_ukov_sa_Šlovensko_mlad%C3%A-Dno.pdf&page=3 (citirano 10. 4. 2023).
- RILKE, Rainer Maria/KOVIČ, Kajetan (prev.) (2005): *Pesmi*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- SCHWAB, Gustav (1967): *Najlepše antične pripovedke*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- ŠTEFAN IZ MLINA/MATIČETOV, Milko (1976): *Tri botre lisičice*. Zapis po ustnem izročilu.
- THOMPSON Stith (1955–1958): *Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books, and Local Legends*. Bloomington, Indiana. Dostopno tudi na spletu: https://ia800408.us.archive.org/30/items/Thompson2016MotifIndex/Thompson_2016_Motif-Index.pdf (citirano 10. 4. 2023).
- UTHER, Hans-Jörg (2004): *The Types of international folktales: a classification and bibliography, based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia/Academica Scientiarum Fennica.
- UTHER, Hans-Jörg (2010): *Enzyklopedie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. 5/2–3. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- YAPP, William Brunson (1987): Animals in medieval art: The Bayeux Tapestry as an example. V: *Journal of Medieval History*, 13, str. 15–73.

SEZNAM SLIK

Slika 1: https://www.english-heritage.org.uk/siteassets/home/visit/places-to-visit/st-augustines-abbey/history-and-stories/canterbury-tale/fox_crow.jpg?w=640&mode=none&scale=downscale&quality=60&anchor=&WebsiteVersion=20220831140117 (citirano 11. 4. 2023).

Slika 2: <https://www.bayeuxmuseum.com/en/the-bayeux-tapestry/> (citirano 11. 4. 2023).

Slika 3: <https://content.api.news/v3/images/bin/fb6d5e62e1a3d90915f49ffbb35d22aa?width=2048> (citirano 11. 4. 2023).

Slika 4: <https://www.musee-moyenage.fr/en/collection/the-lady-and-the-unicorn.html> (citirano 11. 4. 2023).

Slika 5: https://centerilustracije.si/wp-content/uploads/2022/01/sneguljica_03A-scaled.jpg (citirano 15. 4. 2023).

Slika 6: <https://www.dnevnik.si/i/orig/2018/12/22/1149883.jpg> (citirano 15. 4. 2023).

Slika 7: <https://www.mladinska-knjiga.si/sites/www.mladinska.com/files/images/Tri%20botre%20liscice.jpg> (citirano 18. 4. 2023)

Slika 8: https://www.primorski.eu/binrepository/768x512/0c79/768d432/none/11104/PLYU/imagen-bratuz-mostr-16_321775_20211006175115.jpg (citirano 18. 4. 2023).

Slika 9: Lisica na plakatni ilustraciji z razstave, avtorica Zala N. Doupona.

KNJIŽEVNOST KOT
MORALNI OPOMIN –
ŽIVALSKÉ ZGODBE MARIE
VON EBNER-ESCHENBACH

Irena Samide

»Če hočete, da vam bodo mačke priznale govorniški dar, se morate naučiti mijavkati.«^{1,2} Tako bi lahko morda parafrazirali enega številnih aforizmov najvidnejše avstrijske avtorice 19. stoletja, baronice Marie von Ebner-Eschenbach, ki je svoje komprimirane prebliske leta 1880 z velikim uspehom izdala tudi v samostojni knjižici (Strigl 2016: 242). Zlasti zaradi kompatibilnosti z digitalnimi formati doživlja žanr aforizmov danes pravo renesanso, kar vsaj malo pomaga tudi avtorici, za katero se je še leta 2015 zdelo, da celo v Avstriji že začenja toniti v pozabo (Moritz 2015). V slovenščino ni žal prevedeno niti eno njeno besedilo, zato je pri nas malone neznana,³ pa četudi njeni aforizmi, med katerimi je mdr. tudi znani: »Pametna ženska ima milijone naravnih sovražnikov – vse neumne moške« (Ebner-Eschenbach 1893: 28), nikakor niso edini razlog, da si jo pobliže ogledamo. Dejstvo, da se njene letnice rojstva in smrti (1830–1916) povsem ujemajo z letnicami avstrijskega vladarja Franca Jožefa I., nekako ne more biti zgolj naključje. Marie von Ebner-Eschenbach je prava pričevalka 19. stoletja, razpeta med različnimi političnimi, kulturnimi in literarnimi gibanji: pozdravila je meščansko revolucijo, bila pa je zgrožena nad njeno brutalnostjo (Strigl: 14); želela si je ustavnih reform, po drugi strani je verjela v moč in pomen monarhije; ostro je kritizirala plemišstvo, obenem pa verjela v njegovo častno poslanstvo. Bila je aristokratinja, pa vendarle velja za eno glavnih predstavnic avstrijskega meščanskega realizma, marsikatera tematika in način, kako se je je lotila, pa jo pripelje tudi do vrat naturalizma. Podpirala je borke za žensko emancipacijo, toda javno se k njim ni hotela prištevati – podobno kot denimo Lou Andreas Salomé (1861–1937), še ena markantna osebnost s preloma stoletja, s katero sta se večkrat srečali: Lou je bila očarana nad njeno karizmo in »temeljnim

bistvom« (Andreas Salomé 1851: 66). Hotela je postati ženski Shakespeare 19. stoletja (Strigl 2016: 14), nato pa se je zadovoljila s proznimi žanri, novelami, pripovedmi in romani, od katerih so najbolj znani *Božena*, *Das Gemeindekind* [*Občinski otrok*] ter *Lotti, die Uhrmacherin* [*Lotti, urarka*], pri čemer pa se je lotevala tudi tabuiziranih tem: posilstva, utesnjenosti ženske v na videz popolnem zakonu, samomora, marsičesa, kar je v klerikalni Avstriji naletelo na odkrito ali prikrito neodobranje. In prav v vseh svojih delih izkazuje socialni čut in daje glas tistim, ki ga v družbi nimajo: ljudem na robu družbe, otrokom, kmetom, delavcem, živalim. Sodobniki niso mogli prezreti njenega izvrstnega opazovalnega daru, pripovedne moči in smisla za dramatičnost, pa tudi ne njenega etičnega zamaha, ki ji je ob prelomu stoletja 1900 prinesel etiketo nesporne moralne avtoritete (Strigl 2016: 15). Slavili so jo kot vodilno prozno avtorico tistega časa, leta 1899 ji je avstrijski cesar podelil najvišje avstrijsko odlikovanje, častni križ za umetnost in literaturo, leta 1900 pa je kot prva ženska dobila tudi častni doktorat Univerze na Dunaju – to je bilo le tri leta po tem, ko je ta (pa še to ne prav na široko) odprla vrata tudi študentkam (Kramberger et al. 2018: 6).

Če so v ospredju intenzivnejših znanstvenoraziskovalnih prizadevanj zadnjih let (Strigl 2016; Piok et al. 2018) poleg dramskih del predvsem njena biografija ter vpetost v prijateljske in kolegialne mreže, se pričujoči prispevek osredotoča na avtoričine živalske zgodbe in opozarja na kritično noto, s katero se avtorica loteva tradicionalnega, močno hierarhično ustrojenega razmerja med človekom in živaljo. S tem se prispevek umešča na široko področje t. i. živalskih študij,⁴ kar Ulrike Tanzer v svo-

1 Prispevek je nastal v sklopu raziskovalnega programa Medkulturne literarnovedne študije, št. P6-0265, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

2 V izvorniku: »Die Katzen halten keinen für eloquent, der nicht miauen kann« (Ebner-Eschenbach 1893: 75).

3 Podobno usodo je v Sloveniji doživel še en veliki avstrijski avtor nacionalnega pomena, Franz Grillparzer (prim. Samide 2014), ki mu je Eschenbach posvetila tudi knjigo *Meine Erinnerungen an Grillparzer* [*Moji spomini na Grillparzerja*].

4 Za termine *animal studies*, *human-animal studies*, *cultural animal studies* ter *critical animal studies* terminologija v slovenščini še ni povsem ustaljena. Medtem ko Čeh Steger (2012: 206) uporablja termin »animalistične študije« in ga po njej povzemajo tudi nekatere druge raziskovalke, npr. Badalič (2022), zlasti kadar je govora o kritičnih animalističnih študijah, pa se denimo Kernev Štrajn (2007: 50) in Harlamov (2016: 78) odločata za »živalske študije«, ki ga uporabljam tudi sama, po analogiji *kulturnih*, *postkolonialnih*, *medijskih* in drugih študij. Tehnico za tako odločitev je dokončno prevesil vpogled v Slovar sopomenk sodobne slovenščine (<https://viri.cjvt.si/>), kjer je pri izrazu »animalističen« uradno sicer dodana zgolj sopomenka »živalski«, uporabniki pa so nato predlagali še »zverinski«, »prvinski«, »bestialen« in »poživinjen« (citirano 15. 6. 2023), kar priča o tem, da ima izraz »animalističen« na splošno vendarle bolj negativno konotacijo.

jem pregledu dosedanjih raziskav o avtorici izpostavlja tudi kot enega pomembnih dezideratov (Tanzer 2018: 226–227).

Slika 1: Karl von Blaas: Marie Freifrau von Ebner-Eschenbach v starosti 43 let (1873)

ŽIVALI KOT LITERARNI PROTAGONISTI

Ko je leta 1974 anonimni avtor pod psevdonimom Charles Phineas v znanstvenem članku ironično napovedal, da bo kmalu prišel čas, ko bo zgodovina skrbi za hišne ljubljence postala ena najpriljubljenejših tem zgodovinske vede (1974: 383), je hotel s tem zgolj potožiti, kako zelo absurdni so najnovejši trendi, med katere spadata denimo tudi zgodovina spolov in vsakdanjega življenja – in da zato ne bi bilo nič čudnega, če bi tudi domače živali postale legitimni objekti raziskovanja. Za kako verodostojno se je izkazala njegoova ironična napoved, pričajo študije, ki se v zadnjih desetletjih z resnim teoretskim razmislekom posvečajo živalim, njihovi vlogi v zgodovini, družbi, umetnosti in znanosti, odnosu med človekom in živaljo, seveda pa tudi številnim širšim vprašanjem s področja etike, ekologije, pravic živali ipd. Prav z ekokritiko so morda tudi najtesneje povezane, obenem pa pripadajo, tako »kot večina modernih teoretskih smeri [...] posthumanistični teoretični (in etični) drži« (Harlamov 2016: 78). Kot ugotavlja Neva Šlibar v pričujočem zborniku (Šlibar 2023), so živalske študije tudi na področju literarne vede v vzponu in segajo precej dlje in globlje od preučevanja vloge, ki jo igrajo hišni ljubljenci oz. živali družabnice, kot bi morda lahko poimenovali v angleščini že uveljavljen izraz *companion animal* (Serpell 2010: 133–135; Haraway 2003, 2008), tj. živali, ki jih imamo bolj iz emocionalnih, socialnih in rekreativnih kot iz ekonomskih razlogov. Danes tako opažamo, da v literarnih delih mrgoli najrazličnejših živali, da pa jih je bila velika večina doslej povsem spregledanih (Borgards 2016: VII) in jim le redko pripade vloga protagonistov (Šlibar 2023: 255).

Tudi zato se bomo v pričujočem prispevku posvetili trem zgodbam Marie von Ebner-Eschenbach, v katerih imajo živali glavno in naslovno vlogo: *Ščinkavec*, *Špicinja* in *Krambambuli*. Zaradi njihove priljubljenosti med (večinoma avstrijskim) bralstvom so vse tri pripovedi, ki so sicer prvotno

izšle v treh različnih zbirkah,⁵ bile že leta 1931 prvič izdane v samostojni knjižici z naslovom *Živalske zgodbe*, ki je do danes doživela že ničkoliko novih izdaj. S svojo za tisti čas nikakor ne samoumevno senzibilnostjo za stiske in strahove vseh živih bitij je Ebner-Eschenbach nenehno opozarjala na krivice v družbi, seveda pa njenega pogleda ne moremo povsem izvzeti iz časa in prostora, v katerem je živela, in ga zato tudi ne moremo meriti zgolj z današnjimi vatli. Njena perspektiva je tako večinoma še vedno antropocentrična, tj. vezana na človekovo perspektivo zaznavanja živali,⁶ kar se ne kaže le pri obravnavi glavnih živalskih junakov, temveč tudi v nekaterih drugih, bolj mimobežnih elementih. Če bi tako denimo po uvodnem aforizmu, ki izvrstno opisuje dominanten in samosvoj značaj mačk, sklepali, da je bila Marie von Ebner-Eschenbach ljubiteljica mačk, bi se zmotili. Kot otrok se jih je celo bolešno bala, trpela je za t. i. ailurofobijo, ki se je pri pogledu na mačke izrazila v telesnih simptomih, kot so kurja polt, ledenomrzle roke, tresavica po vsem telesu (Strigl 2016: 256), pa tudi pozneje do njih nikoli ni razvila kakšne posebne simpatije. V popotnih pismih iz Rima, ki so izhajali v visokonakladnem nemškem družinskem listu *Gartenlaube*, se tako denimo priduša, da uživajo mačke nesorazmerno velike privilegije, sploh v primerjavi z osli in konji: »V vsem Rimu še nisem videla nobenega veselega osla in nobene žalostne mačke!« (Ebner-Eschenbach 1996: 520)

Tudi v miniaturni *Ščinkavec*⁷ se deklica Pia, ki se bori za življenje ptička, padlega iz gnezda, le s težavo otrese domače črne mačke, »zverine«, ki se kot »žametna kača« na svojih »elastičnih tacah« prikrade »z neslišnim

5 *Krambambuli* je izšla leta 1883 v zbirki *Dorf- und Schloßgeschichten* [Vaške in grajske zgodbe], *Der Fink* [Ščinkavec] leta 1897 v zbirki *Alte Schule* [Stara šola], *Die Spitzin* [Špicinja] pa leta 1901 v zbirki *Aus Spätherbsttagen* [Iz poznojesenskih dni].

6 O treh osrednjih ovirah, s katerimi je soočen »vsak poskus mimetičnega prikaza živalskega pogleda na svet«, antropocentričnostjo, antropomorfičnostjo in nepoznavanjem živalskih načinov zaznave, govori v svojem prispevku tudi Neva Šlibar (Šlibar 2023: 255).

7 Vse tri živalske zgodbe navajam po izdaji iz leta 1983 (Ebner-Eschenbach 1983) in jih označujem z okrajšavami Š (*Ščinkavec*), ŠP (*Špicinja*) ter K (*Krambambuli*), vsakokrat z ustrezno oznako strani.

korakom« (Š: 155–156) skozi režo vrat. Mladega ščinkavca je deklica sicer poprej morala rešiti izpod šape domačega psa Luxa in čeprav na začetku zgodbe sočno ozmerja tudi njega, ki se, »nesrečnež« (Š: 152), preveč vneto posveti padlemu ptičku in ga ob tem morda nevede tudi poškoduje, to v ničemer ne skazi njunega ljubečega odnosa. Ta se mdr. kaže v Luxovi zaupljivi gesti, ko ji na ramo položi smrček, in njegovem »nasmehu« (Š: 153), ki ga sproži Pia z (na videz močno) brco, s katero ga odžene proč. Posledica avtoričinega antropocentričnega pristopa, podkrepljenega s subjektivno izkušnjo, je, da tudi ona vzpostavlja hierarhijo živalskega kraljestva – kar pa je ne nazadnje tudi v sozvočju s paradigmo njenega (in ne le njenega) časa: človek je udomačil živali zato, da mu pomagajo preživeti, ga spremljajo pri lovu in športu ali pa so vsaj njegovi zvesti družabniki (Bauer 1997: 131; Zelinger 2018); vse živali, ki teh kriterijev ne izpolnjujejo, tako tudi ne morejo biti na isti hierarhični prečki. Dovolj zgovorno je že samo dejstvo, da je maček zgolj »zver« (Š: 155), pes pa ima svoje unikatno – in obenem zelo simbolično – ime, Lux (tj. luč, svetloba), povsem različne so tudi njune primarne značajske lastnosti: pes je »nevzgojen« (Š: 152), ob tem tudi naiven, neveden in igriv, vendar brez zlih namenov, medtem ko maček potuhnjeno preži na priložnost, ko bo lahko planil na ptička v dekličinih rokah.

Toda v središču zgodbe nista ne maček in ne pes, temveč ptiček, ščinkavec. Deklica Pia, ki jo domača kuharica prepriča, da ptička zaradi poškodbe čaka zanesljiva smrt, se s težkim srcem odloči, da mu bo vsaj enkrat omogočila tisto, kar mu pomeni največ: letenje. Tako ga odnese na grajski stolp, kjer ga pogumno spusti v zrak. Suspenz, ki ga z učinkovitimi pripovednimi sredstvi in filmskim pripovedovanjem, ki gradi na kratkih scenah, nazornih prostorskih opisih in stopnjevanju dramatičnosti, večje pričara avtorica, je popoln: Namesto pričakovanega bridkega padca ščinkavček namreč poleti – in to naravnost v naročje svoje ščebetajoče mame, ki ga že zaskrbljeno išče. Bližajoča se katastrofa, ki jo je borba z nevarno mačjo zverino le še dodatno podžgala, se hipoma prelevi v (priznajmo, nekoliko kičast) romantičen razplet: »Rešen je

pred teboj, pred vsemi svojimi sovražniki, pri svoji mami je,« dekllica še zabrusi hišnemu mačku. In to še ni vse: Ob snidenju mame in ptička se Pia zave, da je ptiček zdaj srečnejši od nje, ki je mamo izgubila že zelo zgodaj: »Kako je to, že dolgo ni vedela ... Takrat je bila še tako majhna ... toda kako čudovito mora biti to za ptička – in za otroka.« (Š: 159) S pomočjo doživljenega govora,⁸ ki pričara večjo avtentičnost in verodostojnost, tako avtorica zgodbo pripelje do še enega emocionalnega vrhunca, v katerem opozori na pomen materinske ljubezni. S tem pa *Ščinkavec* ni več le zgodba o deklici, ki reši ranjenega ptička, in tudi ne le zgodba o ljubečem odnosu med deklico in psom, temveč obenem zgodba o materinski ljubezni in odsotnosti te. Avtorica, ki sama ni imela otrok, je sicer večkrat poudarjala, da je povezava med umetnikom in njegovim delom večja, kot je biološka vez med materjo in otrokom (Strigl: 110), po drugi strani pa v njenih zgodbah pogosto nastopajo sirote ali polsirote, tako da se ne moremo otresti občutka, da je tudi tako predelovala izgubo svoje mame: »Moja sestra Friederike je bila stara 14 mesecev, jaz pa 14 dni, ko je najina mama umrla,« začne svojo avtobiografijo *Moja otroška leta* (Ebner-Eschenbach 1961: 12). Težko bi našli bolj učinkovit, bolj pretresljiv začetek neke knjige.

Tudi v zgodbi *Špicinja* ima poleg psičke pasme špic glavno vlogo fant po imenu Provi, ki je odraščal kot sirota, najdenček in nebodigatreba, in je zato – drugače kot dekllica Pia, ki prihaja iz urejenega in zaščitenega plemiškega okolja – v boju za golo preživetje razvil skrajno neobčutljivost. Prav psička ga nazadnje s svojo pasjo naivnostjo in dobroto slednjič pripelje nazaj v družbo in sproži pri njem kanček človečnosti. Fant namreč odrašča v silno surovem okolju, v katerem velja zgolj sila udarca, moči, prevlade nad šibkejšim – pa naj bo to otrok, žena ali pa, kar je v

⁸ Vzporedno s terminom *doživljeni govor* (nem. *erlebte Rede*) predlaga Alojzija Zupan Sosič (Zupan Sosič 2015: 187–189) po analogiji s francosko, angleško, hrvaško in srbsko literarno vedo tudi izraza »prosti odvisni govor« oz. »polpremi govor«, v svojem članku pa poleg tega zelo nazorno pojasnjuje razlike med monologom, notranjim monologom, doživljenim govorom in tokom zavesti.

zgodbi še posebej izpostavljeno, neogljen žival, na milost in nemilost prepuščena nedoumljivi krutosti in brezobzirnosti človeških bitij: nje ne mladičke s slastjo in huronskim krohotom utapljuje v reki, njo brcajo in pohabijo. Provi, ki pri vsem tem voljno sodeluje, pokaže prve znake sočutja šele v trenutku, ko mu umirajoča psica – sam ji je zadal smrtne rane – zaupa svojega komaj rojenega mladička. Njena slepa zaupljivost ga tako slednjič privede do tega, da izreče stavek, ki mu dotlej še nikoli ni šel iz ust: bogato sovaščanko prosi za mleko, ki bo nahranilo neogljenega mladička. Psičkina brezpogojna ljubezen, vdanost in vera v dobro – lastnosti, ki jih v svojem življenju še ni izkusil in so mu zato povsem tuje – sprožijo pri Proviju samospoznanje in priključijo njegov prvi socialni vzgib: »To je bil prelom v človeškem srcu in človeški usodi« (ŠP: 150), avtorica optimistično zaključi zgodbo.

Ebner-Eschenbach je pri opisovanju tako Provijevega življenja in doživljanja kot vedenja psičke izrazito nesentimentalna: drugega za drugim niza stvarne opise (zunanjega) dogajanja, vzdržuje se komentarjev z vsevedne perspektive. Zaveda se, da z golim moraliziranjem pri bralcih ne bi dosegla takega učinka, kot ga prav s tem jedrnatim, skorajda fotografiskim opisovanjem krutega odnosa do živali. Pri slikanju psičkine perspektive ji tako ne gre primarno za dejanski vpogled v njeno notranje doživljanje, saj to ostaja ves čas statično in površinsko, toliko bolj prepričljiva (in kritična) pa je zato pri opisovanju človeške narave, ilustriranju človekovega odzivanja in v končni fazi spreminjanja.

Drugače, precej bolj kompleksno, je pasja narava prikazana v njeni zagotovo najbolj znani živalski zgodbi *Krambambuli*, ki je bila v 20. stoletju v avstrijskih gimnazijah pogosto na seznamih obveznega čtiva, do propada Avstro-Ogrske so jo tako prebirali tudi nekateri slovenski gimnazijci.⁹

⁹ V letnih poročilih klasičnih gimnazij v Ljubljani, Mariboru in Celovcu je Marie von Ebner-Eschenbach poimensko omenjena šestkrat (Samide 2012: 211), zgodba *Krambambuli* pa se pojavi leta 1916 v izvestju ljubljanske klasične gimnazije. Dijaki 8., tj. maturitetnega razreda, so pri pouku nemščine pisali spis z naslovom *Die Psychologie der Tierseele in Ebner-Eschenbachs*

V nenavadnem naslovu, ki pri slovenskem bralcu ne vzbudi nobene asociacije, se sicer razkriva v nemškem prostoru še danes znana alkoholna pijača intenzivne rdeče barve iz izvlečka brinovih jagod, v zgodbi pa je 12 steklenic te pijače dovolj, da je divji lovec, zlikovec in vagabund, ki ga vaščani poznajo pod vzdevkom Rumeni, na začetku zgodbe pripravljen revirskemu lovcu Hoppu prepustiti svojega istoimenskega psa; ta je sodeč po opisu popolna reinkarnacija predstave o plemenitem lovskem psu. Po dveh mesecih brutalne dresure lovcu uspe streti Krambambulijevo prvobitno navezanost, pes sprejme Hoppa za novega gospodarja in postane torišče in ponos njegovega življenja. Uglajenega psa cenijo tudi v bližnji in daljni okolici, tako da si ga grofica – še vedno smo v poznofeudalni družbi – izprosi za rojstnodnevno darilo soprogu. Hopp, prepričan v pasjo lojalnost, ji ga na videz dobrohotno odstopi, vendar pes nikakor ni pripravljen še enkrat zamenjati gospodarja: po večtedenskem neuspešnem obvladovanju njegove upornosti ga obupani grof slednjič pusti zbežati nazaj k Hoppu. Ta mimobežni pripetljaj ni le dokaz pasje zvestobe, temveč tudi izvrstno pokaže, kako so pse v tistem času obravnavali kot stvar, kot osebno lastnino, ki jo lahko po mili volji posojaš ali podarjaš. Kmalu zatem postreže zgodba z novim, tokrat usodnejšim zapletom. Ker so se v gozdovih preveč udomačili divji lovci, se Hoppov nadrejeni, grajski nadgozdar, odloči za stroge ukrepe. Pri tem brez kakršnegakoli občutka do sočloveka brezkompromisno fizično brutalno obračunava z vsemi, ki so na družbeni lestvici pod njim: tako z otroki, ki si skušajo z rabutanjem potolažiti lakoto, kot z ženskami, ki nabirajo dračje za zimo. Ker se ob tem loti tudi ljubice Rumenega, se mu ta nazadnje prav tako brutalno maščuje in ga umori. V tem trenutku se zgodba dramatično zaostri: Hopp in Rumeni, ki ga je Hopp tik pred tem razkrinkal kot morilca, si stopita naproti v dvoboju na življenje in smrt. V pretresljivi, dramaturško in pripovedno sijajno izpeljani dilemi, v kateri se znajde pes,

Krambambuli [Psihologija živalske duše v Krambambuliju Marie von Ebner-Eschenbach]. Zasluge za tak naslov je imel profesor nemščine Johann/Janez Krajec, ki so ga zaradi številnih mobilizacij na gimnazijo prerazporedili z idrijske realke (Jahresbericht 1916: 11 in 21).

se Krambambuli nazadnje odloči za svojega nekdanjega gospodarja in z ljubečim skokom posredno povzroči njegovo smrt. Hopp njegovo dejanje tolmači kot izdajo. Sam mu sicer ne zmore zadati milostnega strela, vendar se mu brez pomisleka odreče in ga nažene proč. Pes vdano sprejme naloženo usodo, se nekaj časa sicer še potika okoli Hoppove hiše, vendar mu lovec neusmiljeno zapira okna in vrata. Ko Hopp obžaluje svoje dejanje, je že prepozno: pes se, sestradan in premražen, z zadnjimi močmi privleče do hišnih vrat in umre.

Perspektiva, v kateri Ebner-Eschenbach slika pasji značaj, se precej razlikuje od idilično-didaktičnih podob, kakršne je ponujalo družinsko časopisje 19. stoletja. Tu nikakor ne gre za (zgolj) ganljivo sentimentalno pripoved, temveč za tragično zgodbo, ki za protagonista postavlja lovskega psa. Pes – brez krivde kriv – se namreč dejansko znajde v tragičnem konfliktu, saj prave rešitve zanj ni. Če bi se postavil na stran trenutnega gospodarja, bi se izneveril svojemu osnovnemu instinktu, ki od njega zahteva absolutno zvestobo. V trenutku, ko se – z vidika trenutnega gospodarja in t. i. civilizirane družbe – odloči napačno, tj. sledi svojemu prvinskemu nagonu in se postavi na stran prvega gospodarja, ne da bi se ob tem oziral na njegovo mesto na družbeni hierarhični lestvici, podpiše svoj poraz.

Ebner-Eschenbach ob tem z novimi, modernejšimi pripovednimi postopki, tu velja omeniti zlasti njene dramaturško zelo izpiljene prizore ter večšo uporabo doživljenega govora, ne slika le specifičnosti živalske narave, temveč subtilno kritizira tudi visoko družbo. Ob pozornejšem pogledu se namreč razkrije, da v zgodbi ne gre za črno-belo slikanje dobrega in zla. Moralno izrazito sporen je najprej Hoppov nadrejeni, nadgozdar, ki bi moral glede na svoj družbeni status poosebljati odgovornost, preudarnost in pravičnost: v silni želji po discipliniranju divjih lovcev gre mnogo predaleč, saj neusmiljeno kaznuje vse vaščane, ki si drznejo minimalno prestopiti meje dovoljenega, zato so simpatije bralca, pa tudi pripovedovalca, pri njegovem umoru vsekakor bolj na

strani Rumenega. Tudi pasje odločitve za prvotnega gospodarja bralec ne more obsojati: pes ne moralizira in se ne ozira na njegov družbeni status, na status izobčenca, temveč mu zgolj izkaže svojo nagonsko pripadnost in zvestobo, s tem pa tudi v bralcu (nehote?) sproži vprašanje moralne dileme. Rumenega družba tretira kot zlikovca, obstranca, ki ne spoštuje ustaljenih norm in družbenih pravil, Hoppova moralna vrednost pa je na prvi pogled nesporna: ima jasen družbeni status, ve, kaj je prav in kaj narobe, spoštuje svojega nadrejenega in s psom je vzpostavil ljubeč odnos. Pa vendar: ta ljubeč odnos je nastal šele po dveh mesecih brutalne dresure, krute vzgoje s krepelom, bodečo ovratnico in verigo. Tudi njegovega počlovečenja psa do te mere, da ob tem povsem zanamari svojo ženo, mu bržkone ne moremo šteti v prid – še zlasti ne zato, ker ne poprej in ne po domnevni veleizdaji niti za trenutek ne podvomi o nečloveških metodah, s katerimi psu dokazuje, kdo je tu gospodar. Ali ne kaže s takim odnosom do psa, da se *moralno* morda ne razlikuje pravdosti od Rumenega? Na začetku zgodbe pripovedovalec »prizna«, da se vagabund od psa nikakor ni ločil »z lahkim srcem«, temveč s »tresočimi rokami« (K: 118). Hopp po drugi strani pa v resnici nikoli ne spozna – in prizna – svoje zmote glede ravnanja s psom; za njim zgolj resignirano žaluje in se spominja »najboljših trenutkov« svojega življenja (K: 134). S tem ko Hopp psu povsem neracionalno očita, da je paktiral z morilcem (K: 131), je tako zelo ujet v svojo antropocentrično podobo sveta, da nikakor ni sposoben razumeti psa v njegovem vedenju – pa čeprav sam verjame, da ga ima rad. Toda ta t. i. ljubezen je prav zaradi njegovega egoističnega razumevanja narave ljubezni obsojena na propad. Do Krambambulija čuti neko naivno slo po posedovanju, prevladi, brez refleksije, kaj se v psu dogaja. Dejanska tema zgodbe so tako oblastni odnosi v neki še vedno fevdalni družbi (Bauer 1997: 139–141). Edini zares lojalen, pošten in človeški v tej zgodbi je pes – in prav on postane žrtev.

SKLEP

»Ko govorijo ljudje o živalih, govorijo o sebi. Ko ljudje, medtem ko govorijo o živalih, govorijo o ljudeh, postanejo neprevidni. Zato je ta tema s sociološkega vidika tako zanimiva,« pravi Silvia Bovenschen (1983: 6). In prav to velja tudi za živalske zgodbe Marie von Ebner-Eschenbach. Čeprav so naslovni junaki zgodb živali in je dogajanje osredotočeno nanje, gre v njenih zgodbah primarno vendarle za ljudi: v revirskem lovcu Hoppu, na videz brezčutnem Proviju in deklici Pii so živali premaknile srce in/ali vest, sprožile v njih še nikoli doživeta ali že zdavnaj pozabljena čustva in tako pripomogle k njihovemu moralnemu izboljšanju – ali vsaj postavile nastavke zanj. Avtorica, ki je bila kljub svojim naprednim idejam, realističnim, včasih tudi naturalističnim opisom dogajanja in izostrenemu socialnemu čutu ujeta v poznofevdalni aristokratski milje 19. stoletja, se sicer ni zavzemala za strukturne ali revolucionarne družbene spremembe in zato kritiki ni izpostavljala družbenega reda kot takega, temveč moralnost in značaj njegovih protagonistov.

S svojimi presunljivimi živalskimi zgodbami o zvestem Krambambuliju, nesrečni psički in nebogljenem ščinkavcu je Marie von Ebner-Eschenbach tako posegla v stoletja samoumevno hierarhijo med človekom-gospodarjem in živaljo, ki mu je prepuščena na milost in nemilost, in s tem postavila pod vprašaj dolgoletne ustaljene vrednostne vzorce. Kljub temu, da v svojih zgodbah daje eksplicitno glas tudi živalim, pa sta njeno pripovedovanje in opisovanje še vedno (nehote) zavezana antropocentrizmu, saj je vse obnašanje živali interpretirano s človekove perspektive. Po drugi strani pa je, zlasti v zgodbi *Krambambuli*, že opaziti kritiko antropomorfizacije, kakršna je razvidna iz odnosa med revirskim lovcem Hoppom in njegovim psom. Tako lahko v njenih zgodbah vidimo tudi že korak na poti do večje ozaveščenosti, kritičnega razmisleka in temeljno drugačnega pogleda na medsebojno povezanost, vplivanje in sooblikovanje človeka in živali, na kar opozarjajo sodobne živalske študije. Predvsem pa je pomemben njen etični in moralni postulat, ki

mu je bila zavezana tako v življenju kot pisanju: trdno je bila namreč prepričana, da lahko k izboljšanju družbe prispeva prav vsak posameznik, ki se obrne vase in kritično pretrese način svojega delovanja in mišljenja, prisluhne šibkejšim in podeli glas vsem živim bitjem.

VIRI IN LITERATURA

- ANDREAS-SALOMÉ, Lou (1951): *Lebensrückblick. Grundriß einiger Lebenserinnerungen*. Wiesbaden: Insel.
- BADALIČ, Tanja (2022): »Tistega dne sem sklenil, da postanem rešitelj kanarčkov«: Reprezentacije nečloveških živali v noveli *Jonko* Mateja Bora. V: *Jezik in slovstvo*, let. 67, št. 1–2, str. 125–137.
- BAUER, Werner M. (1997): Falsche Analogie. Vermenschlichung und Säkularisation in den Tiergeschichten der Marie von Ebner-Eschenbach. V: STRELKA, Joseph, P. (ur.): *Des Mitleids tiefe Liebesfähigkeit: zum Werk der Marie von Ebner-Eschenbach*. Dunaj: Lang, str. 121–143.
- BORGARDS, Roland (2016): Vorwort. V: BORGARDS, Roland (ur.): *Tiere. Kulturwissenschaftliches Handbuch*. Stuttgart: Metzler, str. VII–VIII.
- BOVENSCHEN, Silvia (1983): Tierische Spekulationen. Bemerkungen zu den kulturellen Mustern der Tier-Projektionen. V: *Neue Rundschau*, let. 94, št. 1, str. 5–28.
- ČEH STEGER, Jožica (2012): Ekologizacija literarne vede in ekokritika. V: *Slavistična revija*, let. 60, št. 2, str. 199–212.
- EBNER-ESCHENBACH, Marie von (1893): *Gesammelte Schriften. I. Band. Aphorismen, Parabeln, Märchen und Gedichte*. Berlin: Paetel.
- EBNER-ESCHENBACH, Marie von (1983): *Novellen und Tiergeschichten*. Steyr: Wilhelm Ennsthaler.
- EBNER-ESCHENBACH, Marie von (1996): *Tagebücher V. 1898–1905. Kritische Texte und Deutungen*. Tübingen: Niemeyer.
- EBNER-ESCHENBACH, Marie von (1961): *Meine Kinderjahre. Biographische Skizzen*. München: Nymphenburger Verlagshandlung.
- HARAWAY, Donna (2003): *The Companion Species Manifesto. Dogs, People, and Significant Otherness*. Chicago: Prickly Paradigm Press.
- HARAWAY, Donna (2008): *When Species Meet*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- HARLAMOV, Aljoša (2016): Podobe živali v poeziji Daneta Zajca: hibridizacija ter razpad subjekta njegovega jezika. V: *Jezik in slovstvo*, let. 61, št. 1, str. 77–87.
- JAHRESBERICHT des k. k. I. Staatsgymnasiums zu Laibach (1916). Laibach: Verlag des k. k. I. Staatsgymnasiums.
- KERNEV ŠTRAJN, Jelka (2007): O možnosti ekokritiškega pogleda na tematizacijo »ne-človeške subjektivnosti« v literaturi. V: *Primerjalna književnost*, let. 30, št. 1, str. 39–54.
- KRAMBERGER, Petra/SAMIDE, Irena/ŽIGON, Tanja (2018): Statt einer Einleitung: Über die Frauen, die sich getraut haben, ihren Träumen zu folgen. V: KRAMBERGER, Petra/SAMIDE, Irena/ŽIGON, Tanja (ur.): *Frauen, die studieren, sind gefährlich. Ausgewählte Poträts slowenischer Frauen der Intelligenz*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, str. 5–11.
- MORITZ, Rainer (2015): Der Adel der Seelen. Unbefangenheit und Weltläufigkeit: Ein Plädoyer für Marie von Ebner-Eschenbach. V: *Die Welt*, let. 70 (30. oktober). <https://www.welt.de/148272076> (citirano: 15. 06. 2023).
- PHINEAS, Charles (psevd.) (1974): Household Pets and Urban Alienation. V: *Journal of Social History*, let. 7, št. 3, str. 338–343.
- PIOK, Maria/TANZER, Ulrike/WALDNER, Kyra (2018): *Marie von Ebner-Eschenbach. Schriftstellerin zwischen den Welten*. Innsbruck: Innsbruck University Press.
- SAMIDE, Irena (2014): Der gymnasiale Lektürekanon in Slowenien in der Zeit der Habsburger Monarchie: Aufstieg und Fall von Franz Grillparzer. V: *Primerjalna književnost*, letn. 37, št. 1, str. 87–107.
- SERPELL, James (2010): Companion Animals. V: BEKOFF, Marc (ur.): *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*. Zv. 1. Santa Barbara/Denver/Oxford: Greenwood Press.
- SOSIČ ZUPAN, Alojzija (2015): Govor v sodobnem slovenskem romanu. V: *Slavistična revija*, let. 63, št. 2, str. 183–195.

- STRIGL, DANIELA (2016): *Berühmt sein ist nichts. Marie von Ebner-Eschenbach. Eine Biographie*. Dunaj: Residenz Verlag.
- ŠLIBAR, Neva (2023): Pisati ptice. K opolnomočenju živali v sodobnem nemškem romanu? V: JERŠE, Sašo/GABER, Mateja (ur.): *Človek, žival*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, str. 255–264.
- TANZER, Ulrike (2018): Zum Stand der Ebner-Eschenbach-Forschung. V: PLOK, Maria/TANZER Ulrike/WALDNER, Kyra (ur.): *Marie von Ebner-Eschenbach. Schriftstellerin zwischen den Welten*. Innsbruck: Innsbruck University Press, str. 220–228.
- ZELINGER, Amir (2018): *Menschen und Haustiere im Deutschen Kaiserreich: Eine Beziehungsgeschichte*. Bielefeld: Transcript.

SEZNAM SLIK

Slika 1: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Blaas_-_Marie_von_Ebner-Eschenbach.jpg (citirano 23. 7. 2023).

PISATI PTICE –
K OPOLNOMOČENJU
ŽIVALI V SODOBNEM
NEMŠKEM ROMANU

Neva Šlibar

Z ŽIVALSKÉ PERSPEKTIVE

Konj, in ne človek, recimo otrok ali norec, v ikoničnem spisu o *Umetnosti kot postopku* Viktorja Šklovskega eksemplificira proces »ostranenie«, potujevanja zaznave kot osnovne funkcije umetnosti. Teorem, ki ga je Šklovski v okviru ruskega formalizma postavil že pred več kot sto leti, ima ikoničen pomen, ker je temeljnik modernega razumevanja umetnosti in v njej literature. Odmevni stavek se glasi: »Namen umetnosti je dati občutek stvari, stvar videti, ne pa spoznati; postopek umetnosti je postopek ‚potujevanja‘ stvari in postopek z oteženo obliko, ki povečuje težavnost in dolžino dojemanja, saj je zaznavni proces namenjen samemu sebi in mora trajati« (Šklovski 2010: 13). »Rešiti stvar iz avtomatizma dojemanja,« nadaljuje Šklovski, »je v umetnosti mogoče na različne načine« (ibid.: 14). Daljši citat ponazarja eno izmed možnosti, vzeto iz Tolstojeve kratke pripovedi *Platnomer*, zgodbe šekastega skopljenca, ki mu pisatelj, sicer v zelo počlovečeni obliki, daje glas. Eno najbolj izpostavljenih mest besedila, v katerem se konj Platnomer čudi človeškemu svetu in tako potuji ljudem samoumevno zaznavo, obravnava recimo pojem lastnine. »Tedaj mi pa nikakor ni šlo v glavo, kaj naj bi pomenilo to, da so rekli, da je človek *moj* lastnik. Besedi *moj konj*, nanašajoči se name, na živega konja, sta se mi zdeli tako čudni kakor besede: *moj svet*, *moj zrak*, *moja voda*« (ibid.: 15). Čudenje živali ob človeških običajih in razumevanju sveta je tu speto z ironijo in kritiko. Živali so od nekdanj, predvsem v basnih v ljudskem izročilu, poosebljale ljudske slabosti in napake. Bile so, kot povzema Roland Borgards, »– in so še vedno – prisposode za kreposti in pregrehe, pravico in krivico, modrost in neumnost« (Borgards 2016: 226). Človeško, kajpak. Prav ta usmeritev na človeka po mnenju sodobnih študij o odnosu med človekom in živalmi (Human-Animal-Studies) ustvarja past in izziv.

Čeprav je književnost ob podrobnejšem pregledu polna živalskih bitij, ki sicer v pretežni meri opravljajo bolj obstranske funkcije v pripovednih svetovih, recimo kot simboli, motivi, indeksi, »diegetične živali«

(ibid.) in narativno povezovalna sredstva, se živali kot protagonisti pojavljajo bolj redko, seveda z izjemo basni, pravljic, otroške literature¹ in fantazijskih žanrov, kjer prevladujejo izmišljene živalske mešanice. Še redkejša je pripoved z živalske perspektive, saj gre za kompleksno, protislovno narativno strategijo, podobno govoru z otroškega, norčevskega, starčevskega ali nasploh tujega vidika. Vsak poskus mimetičnega prikaza živalskega pogleda na svet je neobhodno soočen s tremi ovirami: antropocentričnostjo, antropomorfičnostjo in nepoznavanjem živalskih načinov zaznave. Prvo past – katerikoli govor o živalih, za živali, v imenu živali je vezan na človeka, njegovo zaznavo, njegov komunikacijski svet – so živalske študije identificirale kot osrednji izziv, ki mu različni pristopi k sodobnemu odnosu človeka in živali skušajo biti kos. Druga past oz. ovira je transformacija oziroma adaptacija na človeško. Tretja bo v prihodnosti verjetno v večji meri obvladljiva, toda trenutno še ni. Enosmerna dvotirnost govora s potujenih perspektiv izhaja iz dvojnega pretvarjanja, tradicionalno fikcionalnega in potujenega zornega kota. Iz protislovja uporabe človeških mentalnih predstav in komunikacijskih sredstev za izražanje živalskih zaznav, občutij in »razmišljanj« lahko nastanejo lomi, razpoke, reže v recepciji, kar se kaže v pripovedni nepričljivosti. Lahko pa iz njih nastane dodatna potujitev. Dober primer take dvotirnosti najdemo pri japonsko-nemški pisateljici Yoko Tawada, ki ji je tujost blizu že zaradi resničnega kulturnega razhajanja. V njenem romanu *Etide v snegu* dve generaciji severnih medvedk pripovedujeta o svojih migracijskih izkušnjah kot prvoosebni pripovedovalki, posredno pa so posredovane zaznave in misli vnuka Knuta, realnega in zelo priljubljenega mladička Berlinskega zoološkega vrta.² Fokalizaci-

1 Sto let mineva od publikacije »življenjske zgodbe iz gozda« *Bambi*, ki jo je napisal avstrijski pisatelj in lovec Felix Salten. Pet let kasneje je bila knjiga prevedena v angleščino, nato pa je leta 1942 Walt Disney produciral animirani film, ki je v olepšani in poenostavljeni obliki obšel svet. V tem kontekstu velja omeniti *Mačka Murija* Svetlane Makarovič, knjigo, ki je zaznamovala otroštvo številnih generacij, žal le v nacionalnem kontekstu.

2 Ker je bil Knut ljubljencek obiskovalcev in se je o njem razvil hype, mu je posvečen vpis v Wikipedijo.

ja na Knutovo percepcijo normalizira tok pripovedi, medtem ko deluje govor babice-medvedke, recimo na začetku romana, kljub retrospektivnosti nenavadno že zaradi uporabe tujk: »Potem sem pomolila svojo zadnjico proti nebu. Sedaj sem bila lunin krajec, bila sem še premlada, da bi si predstavljala nevarnost. Brez pomislekov sem svoj anus odprla kozmosu in ga čutila v svojem črevesju« (Tawada 2014: 5).³

Kljub jasnemu počlovečenju živalskega govora, posebno v premem govoru, so avtorji, ne le Tolstoj, že v 19. stoletju vpeljali različna stilna sredstva, da bi z njimi označili posebnosti specifičnega živalskega sveta, na primer E. T. A. Hoffmann v *Življenjskih nazorih mačka Murra*. Dopršeno kritiko in eksistenčno zagonetnost, ki prehaja mejo antropocentričnosti v posthumani, zoofornni smeri, izražajo morda najbolj znana besedila z zornega kota živali, namreč Kafkove živalske zgodbe, recimo *Poročilo za akademijo*, *Raziskave psa*, *V rovu*, *Pevka Josefina in ljudstvo miši*, *Mala basen* ter seveda *Preobrazba* (1915–1924). Posebno inovativna je bila Virginia Woolf v prepletanju pasje in človeške biografije; *Flush* (1932) pripoveduje življenje kokeršpanjela, zelo posredno pa njegove lastnice, zagonetne viktorijanske pesnice Elisabeth Barrett Browning. V tej ironični in igrivi mojstrovini, ki se ne izogiba težavnim temam, kot je kritika socialnih razlik in ekonomske bede, je živalska perspektiva vnesena preko drugačnega zaznavanja sveta psa Flusha, namreč preko vonja, sluha in instinktivnih reminiscenc (Prim. Braidotti 2006: 103).

Kljub dominantni vlogi potujevanja in kritike človeškega sveta lahko v teh znanih literarnih besedilih⁴ diagnosticiramo poskuse ubesedenja specifične živalske zaznave in s tem tudi prve korake k opolnomočenju kot cilju sodobnih »živalskih« študij. S poskusi ubeseditve živalske perspektive so bili narejeni prvi koraki v zeleno smer.

³ Prevod N. Š.; v nadaljevanju velja tudi za vse ne posebej označene prevode.

⁴ Svetovno znani avtorji, ki so pisali o živalih ali vnašali živalsko perspektivo, so npr. tudi Flaubert, Melville, London in Coetzee.

KORPUS O PTICAH IN TEORETSKI PRISTOPI

Zaradi omejenega prostora in raznolikosti tem v literarnem odnosu med človekom in živalmi se bom omejila le na eno živalsko vrsto, na ptice, ker sem premike pri obravnavi ptic opazila v nemški prozi zadnjih petnajstih let. Korpus, ki v pomembnejši vlogi tematizira ptice, ni ravno obsežen;⁵ osredotočila se bom na tri pristope, ki jih izražajo naslednji romani: Getrud Leutenegger *Matutin*, Esther Kinsky *Hain* in Uwe Timm *Vogelweide*. Pri njih je posebej opazno postopno odmikanje od antropocentrične in antropomorfične osredinjenosti.

Kot živalska vrsta, ki je po vsem svetu razširjena »zaradi svojih izstopajočih lastnosti, ki jih vsaj v taki kombinaciji nimajo nobene druge živali, so ptice spodbudile pripovedno in simbole ustvarjajočo domišljijo« (Enzyklopädie 14 2015: 273). Pomen ptice za človekov imaginarij je strnjen v dejstvu, »da je leteče bitje, ki pripada elementu zraka in svetlobe, simbol prostosti in gibanj, ki prehajajo meje in ovire, in zaradi tega projekcijsko platno za človekova hrepenenja« (ibid.: 274). Temu se pridružujejo še druge lastnosti: lahkotnost in brezskrbnost bivanja, pogled od zgoraj (ptičja perspektiva), ki omogoča pregled in uvid v tok sveta (ibid.: 276) ter vedenje o prihodnosti, vez z nezemeljskimi bitji, duhovi in bogovi, katerih sli so lahko, ter, ne nazadnje, dar petja. V kulturnem imaginariju v zvezi s pticami nedvomno prevladujejo pozitivna pričakovanja. Redke

⁵ Moj korpus, ki vsebuje le fikcionalna, literarno kvalitetna dela, obsega naslednje knjige: Amsèl: *Wiederssehen in Tanger* (2016); Balàka: *Tauben von Brünn* (2019); De Cesco: *Das Erbe der Vogelmenschen* (2020); Hahn: *Aus und davon* (2020); Hettche: *Die Pfaueninsel* (2014); Kinsky: *Hain* (2018); Leutenegger: *Matutin* (2008); Kronauer: *Das Schöne, Schöne, Schwankende* (2019); Nadj Abonji: *Tauben fliegen auf* (2010); Röckel: *Der Vogelgott* (2018); Scheuer: *Die Sprache der Vögel* (2015); Timm: *Vogelweide* (2013); Timm: *Ikarien* (2017). *Hudournik/i* (*Der/Die Mauersegler*) so naslovljeni kar štirje romani naslednjih avtorjev: Zeidler (2007), Poschenrieder (2015), Schreiber (2021) in baskovski avtor Aramburu (2021). Izključujem torej otroško, poljudnoznanstveno literaturo ter eseje, kar je delno problematično, ker privilegira sodobno pisanje o naravi (nature writing) predvsem zadnjo zvrst, kombinirano z avtobiografskimi doživetji.

izjeme, kjer so ptice nevarne ali simboli zloveščega, recimo v Hitchcockovem filmu *Ptice*, praviloma delujejo kot posebni efekti obrata pomenkega okvira. Diferenciacijo ptic na posamezne ptičje vrste poznamo že iz antike, posebno plodovita je bila v književnosti srednjega veka, toda tudi tu je razlikovanje delovalo preko posebno markantnih lastnosti posamezne ptičje vrste, ki se je usidrala v kolektivno zavest, recimo orla, kukavice, slavčka, lastovice, sove ipd. (ibid.: 273).

Praviloma in tradicionalno so se literarnovedne razprave živali v književnih besedilih lotevale imaginološko; pristop preko zgodovine in prepletanja motivov je prinesel dragocene uvide, vendar je – očitke kulturaloških živalskih študij – primarno usmerjen na človeka in njegove doživljajske ter miselne svetove (Borgards 2016: 228, 233). Pod plastmi metaforičnih, simboličnih in alegoričnih pomenov se živali »domesticirajo«, izgubijo svojo prvotno »materialnost«, obravnavane so kot objekti, odvzema se jim glas, tako rekoč izginejo (McHugh 2009: 24). Opolnomočenje (živali) lahko poteka preko ponovne vzpostavitve telesnosti – tako živalske kot živalskosti v človeku, in seveda, kar nas pripelje ponovno k začetku: preko potujenega pogleda, zrenja nase z vidika »drugega«.

Prav vez z alteriteto poudarjajo Derrida, Haraway in Žižek v svojem komentarju na Derridajev tekst *Žival, ki torej sem (več sledi)*: »Katera žival?« se sprašuje Derrida in odgovori »[d]ruga« (Derrida 2011: 20).⁶ Donna Haraway pa si v svojem manifestu za sobivanje ljudi in živali postavlja nalogo, kako usvajati tako politiko in etiko, ki bi omogočali, da uspeva »signifikantna drugačnost« (Haraway 2016: 9), medtem ko Slavoj Žižek drugost vnaša že v naslov »Živalski pogled drugega« (Žižek 2011: 5). Ker se Derridajevo razmišljanje ključno vrti tudi okrog živalskega »odgovarjanja« (Derrida 2010: 175–201), se v tem kontekstu in z ustrezno diferenciacijo ponujata tako Waldenfelsova fenomenologija tujosti in drugačnosti kot tudi

⁶ Tu se pojavi težava s prevodom v slovenščino; nemški prevod se ji je ognil z navedbo »Das/Der andere (*l'autre*)« (Derrida 2010: 20).

njegova responzivnost. Rosi Braidotti, katere teorija v večji meri izhaja iz razmišljanj Deleuza in Guattarija (zlasti 10. poglavje knjige *Tisoč platojev*), nas pa nagovarja, da opustimo habitualizirane zaznave in antropocentrično razmišljanje, sprejmemo našo nomadično, tj. neenotno, hibridno, torej posthumano subjektivnost in se kreativno podamo v sprejemanje *zoe*, spregledane in podcenjene življenske energije, ki nas soustvarja. Na tak način pa lahko najdemo tudi pot k »postajanju žival«, izraz, ki sta ga ustvarila Deleuze in Guattari (Braidotti 2006: 37, 41, 42, 96).

IMENA IN ORNITOLOGI – RAZDALJA KOT SPOŠTOVANJE DRUGAČNOSTI

Na tem zahtevnem teoretskem ozadju velja uvodoma izpostaviti nekaj skupnih značilnosti celotnega korpusa: ptice igrajo v njem sicer pomembno, ne pa osrednjo vlogo, morda z izjemo romana *Matutin*. Ne najdemo poskusov, da bi se pripovedovanje približalo neki »ptičji perspektivi«, tako v konvencionalnem smislu preglednosti sveta kot tudi v eksperimentiranju z govorom s ptičjega zornega kota. Avtorji in avtorice se ptičji tematiki približujejo tiho, pazljivo in z nevsiljivimi sredstvi, kot da jih ne bi želeli preplašiti. Ptice v nobenem od del korpusa niso obravnavane kot »tovariške živali«, kot »companion species« v smislu Donne Haraway (2016: 21). Koraki, ki se oddaljujejo od antropocentričnosti, so se v tem korpusu izkazali kot previdni, redkokdaj očitni, marsikdaj pa tudi ambivalentni.

Ob branju najprej zaznamo pogostost imen ptičjih vrst in družin, ki jih pripovedni opazovalci večje registrirajo in pogosto navajajo tudi njihove značilnosti in načine bivanja. Ta poglobljeni, (poljudno)znanstveni interes povzema nek vedno bolj razširjen družbeni pojav, ki signalizira zanimanje za estetske in bivanjske, ne več izključno izkoriščevalne vidike

človeka v odnosu do narave. Opazovanje ptic (birding ali bird watching), naravovarstveno gibanje neprofesionalnih ljubiteljev,⁷ se je razvilo ob koncu 19. stoletja predvsem v anglosaškem in nordijskem svetu tudi kot odgovor na tisočletni lov na ptice kot hrano in razvedrilo (ptice v kletkah).⁸ Nadomestilo ga je sicer nič manj kompetitivnim športom ali hobijem, ki pa pticam zagotavlja obstoj in se je ponekod povezal tudi s civilno znatnostjo štetja ptičje populacije. Kot modni pojav se je razširil pred kakim desetletjem, posebno izkazal se je med pandemijo, kar so zaznali in zabeležili recimo tako v New York Timesu kot na Harvardovi univerzi. Medtem ko članek v New York Timesu poudarja predvsem kompenzacijske funkcije »ptičarjenja« in individualno porast čuječnosti (Fortin 2020), je drugi osredinjen na medsebojno povezanost ptičarjev, ki z ustreznimi digitalnimi orodji soustvarjajo ptičji atlas in spremljajo tudi neobičajna dogajanja v zraku (Glotzer 2021). Zato ne čudi, da so v romanih viri znanja o pticah prav ptičarji ali ornitologi, ki so posebno pozitivno naravnani.⁹

Poimenovanje v teh literarnih kontekstih deluje proti posploševanju in metaforizacijam; poudarja stvarni obstoj posameznih ptic, njihovo »materialnost«. Prevlada funkcija diferenciacije v smeri individualizacije in ne dominacije poimenovanja, kot to ugotavlja postkolonialna teorija.¹⁰ V fikcionalnih besedilih zelo konkretne živali delujejo kot »di-

7 Od leta 1979 deluje DOPPS, Društvo za opazovanje in preučevanje ptic v Sloveniji, ki je največja naravovarstvena nevladna organizacija v Sloveniji.

8 To med drugim tematizira Gertrud Leutenegger v romanu *Matutin*.

9 Prav Eschenbachov angleški prijatelj, s katerim ga veže globoko prijateljstvo, je tak zaupnik, ki mu s poslušanjem njegovih problemov pomaga in stoji ob strani. Podobno figuro uporablja Timm tudi v kasnejšem romanu *Ikarien*.

10 Problem imenovanja je teoretično zahteven in kompleksen. To nakazuje Derrida, ko po eni strani kritizira abstraktno pojmovanje živali oz. človeka kot rodovnega bitja: »To je tako, kot da bi poleg posameznih podvrst začela obstajati vrsta kot takšna. Morda živali tako vidijo človeka, morda je to razlog njihove zbežanosti« (Žižek 2011: 8). Po drugi strani pa opozarja, izhajajoč iz Benjamina, na občutek »prikrajšanja, osiromašenja, pomanjkanja«, ki je »velika bolečina narave« (Derrida 2011: 41). Ta bolečina ne izhaja »le iz nezmožnosti govorjenja« (ibid.: 42), temveč je »žalost, katere izvor je tako vedno ta pasivnost biti imenovan, ta nemožnost prilitve lastnega imena« (ibid.).

egetični« (Borgards 2016:262) signali za določeno okolje: v Timmovem romanu označujejo galebi, školjarice, čigre, različne vrste morskih gosi, sov ipd. prazninski prostor »ptičjega pašnika«, v dobesednem prevodu naslova romana (*Vogelweide*). Otok Scharhörn, eksklava Hamburga ob Vatskem morju, je geotop in nacionalni park, ki je pod strogim naravovarstvenim nadzorom. S svojimi plitvinami, ravninami, nenaseljenostjo (tam sme živeti le ptičji paznik, čigar delo za nekaj mesecev prevzame protagonist Eschenbach) in oddaljenostjo od civilizacije deluje kot projekcijsko platno za pogovore protagonista s svojimi »duhovi«, živimi in mrtvimi prijatelji in sovražniki (Timm 2013: 9–10). V izrazitem nasprotju je z mestom Hamburgom, kjer je junak vodil uspešno, materialno brezskrbno, toda izredno hektično življenje do svojega finančnega in čustvenega zloma.

Vogelweide je literarno ambiciozen roman o (heterospolni) ljubezni različnih oblik, o zakonu, poželenju, sli, partnerstvu, materinstvu, zaupanju, izdaji in prijateljstvu. Objekt plastenja diskurzov in pomenov niso ptice, temveč ljudje in njihovi medsebojni odnosi, pri čemer povezuje Timm tako diahrono kot sinhrono os; na diahroni osi preko posrednega in neposrednega citiranja literarnih predlogov.¹¹ Srednjeveško pojmovanje ljubezni – tako dvorne kot tudi ljudske – nakazuje že naslov, saj je Walther von der Vogelweide najbolj cenjen nemški lirik tistega časa, Eschenbach kot priimek glavnega junaka pa evocira Wolframa von Eschenbacha, pisca *Parcifala* in drugih dvorskih epov, preko njega pa poteka vez do Richarda Wagnerja, posebno njegovega *Tannhäuserja*. Konstelacija figur – dva zadovoljna para, ki se kljub temu znajdetta v navzkrižni ljubezni – citira Goethejeve *Izbirne sorodnosti*.¹² Na sinhroni osi vnaša druga nit dogajanja,

11 Znana literarna kritičarka Sandra Kegel kritizira ob tem romanu prav Timmovo preveliko ambicijo: meni, da se Timmov pogled na razburkana srca ne izide, »ker je avtorju konstrukcija zgodbe v napoto. Ker mu ne uspe, da bi svoje ideje o ljubezni, moči in želji napolnil z življenjem« (Kegel 2013).

12 Sandra Kegel še doda: »Z veseljem bi se odpovedali Keatsu in Goetheju, Luthru in Luhmannu, če bi zato dobili več Uwa Timma v originalu (ibid.).

namreč Eschenbachova dejavnost zbiratelja in analitika realnih ljubezenskih zgodb za optimizacijo partnerskih portalov, dodaten niz pojavov. Nasproti trendu komodifikacije ljubezni, ki jo protagonist odklanja, delujejo opisi posameznih ptic in obnašanja pri parjenju (redkega togotnika: Timm 2013: 159–162 in golobov: *ibid.*: 307) kot tolažilna protiutež. Avtor jih povzema po dveh do danes referenčnih knjigah, Brehma in Buffona. V smislu razmišljanja o medsebojnem učinkovanju zapisov in zaznavanja živali, kar Borgards imenuje »poetizacija« (Borgards 2016: 231–233), ugotavlja Eschenbach: »Ta natančen pogled, ki si išče prav tako natančen jezik, ta pa ponovno izostruje pogled, bi bil lahko vzor za opisovanje želje [po ljubezni]« (Timm 2013: 162). Kljub spoštljivi razdalji med ptičjim in človeškim svetom, njegovemu poznavanju posameznih ptic zaradi svojega prijateljstva s ptičarjem in njegovi funkciji začasnega čuvaja, torej zaščitnika ptic, omenjena izjava nakazuje, kako ponotranjena je človeška avto-referenčnost. Tradicionalna kulturna kodiranost prode predvsem v opisih sokola, s katerim se protagonist v svoji vlogi kot izobčenec in samotar poistoveti (*ibid.*: 286, 288, 289, 290, 292, 307, 308, 335) in samopovešča.¹⁵ Zadnja stavka se glasita: »Kasneje je šel preko sipine. Sokola ni bilo več na spregled« (*ibid.*: 335).

NA TERENU – SPOMINSKI DISKURZ IN »DEMOKRATIČNA« PISAVA

T. i. pisanje narave ali »nature writing« v evropskih literaturah, z izjemo britanske književnosti, kjer je v zadnjih letih s svojimi knjigami zaslovel/a recimo Helen MacDonald,¹⁴ ne uspeva na isti način kot v ZDA s

13 Kot poudarja Mateja Gaber v svoji razpravi v pričujoči publikaciji, so sokoli v srednjem veku zaradi številnih kvalitativnih »veljati za simbol viteza« (Gaber: 2023: 104).

14 Uspešnici sta postali knjigi *H is for Hawk* (2014) in *Vesper Flights* (2020). Poudarek na pticah temelji tudi na dokumentarcih o pticah, ki jih je nebinarna oseba MacDonald ustvaril/a za BBC.

svojo navezavo na Waldena in pred tem Emersona in Thoreauja. Morda je ta navidezna abstinenca povezana z veliko daljšo, že v antiki znano raznolikostjo v pisanju o naravi: od bukoličnih, pastoralnih žanrov, preko poezije narave do ekokritičnih besedil.¹⁵ Književnost v nemščini ima posebno dolgo, plodno in raznoliko tradicijo literarnega odnosa do narave že od srednjega veka preko Klopstocka, Goetheja, Hölderlina, Eichendorffa, Stifterja do Rilkeja, Trakla, Kirsch in Seilerja, če omenim le nekaj najvidnejših primerov. Vsaj od modernizma se seveda avtorji in avtorice izogibajo vsakršnemu sentimentalizmu idiličnosti, ki ga povežemo z opisi neokrnjene narave in harmoničnim sobivanjem, in se odločajo za kritične, potujene pristope. Jezikovni dvom moderne je bistveno vplival na strožje kriterije literarnosti, tako da izključuje poljudne bestselerje.¹⁶ S tega izhodišča je jasno, da potrebuje žanr redefinicijo (Dürbeck/Kanz 2020); ne glede na to lahko k žanru prištejemo Judith Schalansky, Gertrude Leutenegger, Brigitte Kronauer, Lutz Seilerja in vsekakor tudi Esther Kinsky.¹⁷

Svojo knjigo *Hain* je Esther Kinsky podnaslovlila »Geländeroman«, kar bi lahko prevedli kot »roman terena«, torej z neobičajno, novo žanrsko oznako, ki naznanja, da ne bo govora o milih in priljubljenih pokrajinah italijanskih turističnih reklam ali o deželi, kjer po Goetheju »cve-tijo limone«, torej o t. i. *loci amoeni*, temveč prav nasprotno. Pojem pokrajine priključuje ne le obsežnejši in skladnejši pogled na del ozemlja, temveč poudarja tako vizualno dimenzijo kot tudi specifične lastnosti določenega območja. Teren pa konotira manjši »svet«, zemljišče, na

15 Prvotno se je k žanru pisanja narave prištevalo le dokumentarno literaturo; anglofonska literatura razlikuje manj ostro dokumentarno stvarna besedila in literarna. Prim. Dürbeck/Kanz 2020, ki kompleksno predstavlja problematiko.

16 Po prvotni svetovni uspešnici niza Peter Wohlleben knjige o drevesih in gozdovih drugo za drugo. Zaradi vprašljive tako strokovne kot stilne kvalitete ter zaradi povsem enoznačnega počlovečenja rastlin ga tu ne bomo upoštevali.

17 Tudi Marcel Beyer in Ulrike Draesner in nekateri drugi avtorji in avtorice se pojavljajo v kontekstu pisanja narave. Poudariti je treba, da le pri redkih, tudi zgoraj navedenih, ta žanr prevladuje v njihovem opusu.

katerem taktilna, s hojo povezana dimenzija in geološka sestavljenost prevladujeta. Trije »tereni«, ki jih obiše in kjer kratek čas biva prvoosebna pripovedovalka, Olevano blizu Rima, Chiavenna med švicarskim Grischunom in Ticinom ter nazadnje Comacchio v Padanski delti, so zaznamovani s človekovimi pogosto nasilnimi ali brezobzirnimi posegi v naravo in obratno, prikrivanjem človekovih sledi z zaraščanjem. So pretežno kraji, ki jih pisateljica strnjeno označi tako: »tu in tam redke gozdiček¹⁸ na kosu zemlje, ki se izmika uporabnosti, ali pa goščava, ki jo dopuščajo, ker skriva propadajoče. Ničesar, kar ne bi bilo večkrat opečateno, vedno lebdeče med izbrisom in sledjo« (Kinsky 2018: 202).

Knjige Esther Kinsky nimajo običajne pripovedne dogajalne osi, temveč so sestavljene iz opisov vsakdanjih opravil in opažanj, vtisov, misli in spominov, ki se pogosto porajajo ob sprehodih, obiskih krajev in reminiscencah na literarna dela, filme ali slike. V romanu *Hain* spominski diskurz, v prvem delu na pripovedovalkega pred kratkim preminulega življenjskega sopotnika, v drugem na očeta oz. na njegovo ljubezen do Italije in Etruščanov in posledično na družinske počitnice blizu etruščanskih nekropol, ne ustvari zaokroženih podob mrtvih. Žalovanje in spominjanje je fragmentarno, se nepričakovano vname ob banalnih opravilih ali mislih, si izbira neobičajne, posredne oblike. Tako vsakodnevni sprehod na olevansko pokopališče, kjer spremlja spreminjanje narave ter prihode in odhode svojcev, za protagonistko postane redni obred za povezavo z mrtvimi. Svojo žalost projicira na dve pokojnici, katerih življenje si pričara v domišljiji. Prav pogostost pojavljanja pojma pokopališče in uvodni spomin, ki deluje kot neke vrste prolog, naznani temo knjige, namreč prepletenost živih in mrtvih, žive in mrtve materije, rasti in spreminjanja ter propadanja, človekovih sledi in ponovno prilaščanje »terenov« s strani narave.

18 Beseda *der Hain* označuje gozdiček, vendar ima vzvišeno in poetično konotacijo, recimo *Götterhain* in *Friedenshain*, kar označuje pokopališče. Od tod verjetno odločitev avtorice za tak naslov.

Ta osrednja tema se v strukturo knjige vtke z raznobarnimi motivnimi in pomenskimi nitmi, ki so med seboj rahlo prepletene in tvorijo umetelno predivo z odprtimi konci. Bralčeva ali bralkina domišljija lahko niti povzame in vprede v lasten čutni, miselni in jezikovni svet, ne toliko z identifikacijo, temveč s posnemanjem avtoričinega natančnega in potujenega pogleda na običajno, vsakodnevno, znano, vendar spregledano. Tujost se pojavi tudi jezikovno, preko nenavadnih, toda nevsiljivih jezikovnih povezav, recimo sestavljenk, posebno pa s pomočjo vnosa abstraktnih pojmov za opise naravnih in stvarnih pojavov. Prav ta nenavadni literarni postopek napelje k vtisu, da teži pisava Esther Kinsky k enakovrednosti vseh elementov, k neke vrste literarni »demokratičnosti«,¹⁹ ki vključuje pojavnosti materialne, rastlinske, živalske, duhovne in ustvarjalne »narave«, prostorskih in časovnih dimenzij, stvarnega, imaginarnega in potencialnega. Če besedilo doživimo s takega vidika, presega domet pisanja narave in uresničuje pričakovanja in zahteve Rosi Braidotti ne le po prehodnosti identitet, temveč po usmerjenosti na nomadično etiko, ki temelji na enakosti preko meja zvrsti (Braidotti 2006: 41).

Kaj pa ptice? Ptice tvorijo izpostavljeno, toda enakovredno pomensko mrežo,²⁰ ki s svojimi prazninami²¹ ustvarja zračnost, nekakšno »nebesno« odprtost besedila. Seveda delujejo glede na opisane »terene« enostavno tudi kot diegetične živali. V začetku pojavljanja, v poglavju Dnevi kosa (Amseltage – giorni della merla), so recimo pokopališča označena kot ptičji kraji (ibid.: 36). Naslov poglavja se nanaša na »zadnje dneve v januarju, v Italiji baje najhladnejše v celem letu« (Kinsky 2018: 38), ki pa prav zato napovedujejo zgodnjo pomlad in so vezani

19 Demokratičnost v smislu enakopravnosti oz. enakovrednosti, svobodi do samoodločanja in povezanosti raznolikih elementov in ne v političnem smislu vladavine ljudstva.

20 Enakovredno, recimo kot kontrast mreži zavrženega, odpadkov in smeti, ki so vedno tudi sledi človeškega.

21 Prim. str. 252: »Sem sedaj videla male bele čaplje na vodnem robu jarka, bele in neprizadete, naročene, da čuvajo praznino.«

na antične in ljudske legende ter so ponekod še obeleženi s posebnimi obredi. V Rimu in Ferrari, kjer se pripovedovalka sprehaja po neizhujenih poteh, prevladujejo seveda golobi in vrane, ki so si sovražni, na solinah v Comacchiu²² so flamingi. Redno omembo ptic v kontekstu pokopališč lahko povežemo s številnimi starodavnimi predstavami ptic in duš, ptic, ki prinašajo sporočila pokojnih, ptic kot sredstva prerokovanja, ptic kot vez med naravnim in transcendentalnim ipd. Te številne pomenske razsežnosti ostajajo v domeni bralčeve in bralčine interpretacije, povezava z mrtvimi pa je jasno nakazana v naslednjem odstavku: »Neodločeno sem stala malo oddaljena od malega pokopališča in ponovno videla dve čaplji, ki sta sedeli na kablu, razpetem med dvema stebroma. Sta bili znaka ali sta sami čakali na znak? Vsekakor sta dajali vtis, da sta na pravem mestu, v spodobni razdalji na straži kot varuha mrtvim in kot neopazno spremstvo zbora žalujočih« (ibid.: 215, prim. tudi 252). S povezavo čapelj in znakov (prim. ibid.: 117, 257 – flamingi) se avtorica nanaša na moto romana (in njegov naslov) izpod peresa Ludwiga Wittgensteina, ki se sprašuje, ali bi bilo smiselno brati razpored dreves kot skrivni jezik.

Posebno čutno, glasovno razsežnost roman pridobi z natančnim poimenovanjem petja in glasov, ki jih posamezne vrste ptic proizvajajo (prim. Timm 2013: 208). Protagonistka pogosto sliši in prepozna ptičje oglašanje, ptic pa ne more locirati. Smrt deluje, kot navaja prolog, podobno, z vzajemnim učinkovanjem prisotnosti in odsotnosti: »Odsotnosti ni moč misliti, dokler obstaja prisotnost. Za žalujoče svojce je svet določen z odsotnostjo« (ibid.: 12).

22 Na str. 228–229, 231 besedilo omenja strunjanske soline in piranski muzej z opisom pridobivanja soli.

V PASTI – PTIČJI PASIJON IN PRIPOVEDNI PREOBRAT

Okoljevarstveniki že desetletja opozarjajo, da za zmanjševanje ali celo izumrtje marsikatere ptičje vrste ne smemo kriviti le klimatskih in okoljskih sprememb, posebno uporabo gnojil in pesticidov, na kar je posredno opozorila Gertrud Leutenegger že sredi 80. let prejšnjega stoletja,²³ temveč prakse, ki obstajajo še danes, predvsem v sredozemskih deželah, južno od Alp, in sicer različni načini lovljenja in uničevanja ptic (selivk) in celo ptic pevk, ki se prodajajo kot posebna poslastica, čeprav je to seveda prepovedano.²⁴ Že Esther Kinsky omenja, sicer bolj mimogrede, še vedno prakticirano streljanje in lovljenje ptic v nekaterih italijanskih krajih (prim. ibid. 88, 113–114, 182–183, 207–208).²⁵ S svojim romanom *Matutin* nam Gertrude Leutenegger predoči vse pasti in zasede, zvijače in okrutnosti, ki jih je človek sposoben, da bi ulovil in ustrelil čim večje število ptic. V nasprotju z ostalimi literarnimi obdelavami mojega korpusa postavlja švicarska pisateljica ptice v ospredje svoje pripovedi in skuša postaviti spomenik neštetim milijonom žrtev na precej nenavaden način.

Priklicati pozabljeno v spomin, rešiti potlačeno iz pozabe in ju vnesti v kolektivni kulturni spomin, je vsekakor ena izmed funkcij književnosti.

23 V romanu *Kontinent* iz leta 1985 pripovedujejo prebivalci neke vasi na jugu Švice, kjer imajo številne vinograde, da so bile ptice kolateralna škoda uničevanja nedovoljenih vinskih trt z rastlinskimi strupi. Prim. Vesna Kondrič - Horvat 2002: 207.

24 O tem dejstvu poročajo okoljevarstvene spletne strani, predvsem je ogorčenost velika nad dolgo mrežo ob egipčanski obali (prim. <https://www.voliere.ch/vogelmord-in-aegypten/> (citirano 25. 5. 2023).

25 Kakšno škodo ptičji populaciji povzroča ta praksa, sta ugotavljala avtorja Ennulat in Drawer v knjigi *Tierschutzpraxis* (Stuttgart: Fischer) že leta 1977 in se nanašala na podatke Evropske komisije (gl. 277). Zadnje evropsko poročilo o stanju varstva ptic najdemo na spletni strani <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0635&from=CS> (citirano 27. 5. 2023).

Kar je praviloma posvečeno ljudem in dogodkom, je v romanu *Matutin* kar dvojno namenjeno pticam in barbarskemu odnosu človeka do njih, ki traja že od železne dobe. Lesena kopija kamnitega stolpa za lovljenje ptic,²⁶ zgrajena na splavu in privezana na obalo priljubljenega turističnega mesta nekje ob južnošvicarskih jezerih, naj bi opozarjala na naprave, ki so služile privabljanju ptic selivk, da se od dolge poti odpočijejo in tako končajo v mrežah. Prvoosebna pripovedovalka se ob prihodu v staro domovino javi za kustosinjo, da bi trideset dni neprenehoma bivala v stolpu in zainteresirane obiskovalce poučila, kako so delovale lovilne naprave. Zainteresirani se morajo obvezati, da preživijo noč v stolpu, saj je bil čas lovljenja v zgodnjih jutranjih urah, ko so na nebu postale vidne jate ptic. Od tod tudi naslov »matutin« (vigilija ali nočni oficij), ki označuje nočno oz. zgodnejutranjo molitev prvih kristjanov ali menihov kot priprava na verski praznik. S ptičje perspektive zveni ta naslov ne le ironično, temveč cinično.

Pripovedovalki se čez nekaj brezdelnih dni pridruži skrivnostna mlada ženska Viktorija, s katero se junakinja po pravilih spomenika ne sme pogovarjati o poreklu ali drugih osebnih zadevah. Kljub temu iz njenih bornih izjav ugotovi, da gre za migrantko iz neke latinskoameriške države, kjer je kot otrok v babičini vasi doživela krute borbe kondorjev in bikov. Predstavniki mestnega sveta, ki se zelo zavzema za spomenik, pri naša protagonistki borno hrano, krožnik polente, ker želi ponazoriti, kako revno so ljudje živeli v preteklih časih in si predvidoma zato tudi nalovili ptice. Kot četrta ambivalentna figura deluje arhitekt umetniškega projekta, mož v dolgem črnem plašču in klobuku, ki zalezuje objekt in ga naposled tudi odpelje. V nasprotju z natančnimi opisi (iz posebne dokumentacije) prefinjenih, a skrajno krutih metod lova na ptice in vrste ptic, ki se jih je lovilo za specifične namene – marsikaj izvemo

26 Čeprav je narava številne stolpe prekrila, nekateri so se zrušili – lov na ptice so namreč so prepovedali v drugi polovici 19. stoletja – in so pozabljeni, so posamezne obnovili v muzealne namene in si jih je mogoče ogledati. Prim. <https://www.ticinoweekend.ch/mendrisio/scudellate-muggiotal-roccolo-vogelfaenger-turm/> (citirano 25. 5. 2023).

tudi o njihovih življenjskih navadah – ostajajo štiri figure dvoumne in večznačne, tri tudi nimajo imen. Njihova življenja so tako nedoumljiva kot so ptičja za nas ljudi.

Matutin, podobno kot roman *Hain*, nima vidne dogajalne osi kljub temeljni nalogi, da pripoveduje o ptičjem stolpu, ki jo protagonistka po delcih izpeljuje dan za dnem. Dnevniški kroniki podobno linearnost rahljajo druge odprte pripovedne strukture; poleg poročanja in opazovanja ter sanjskih sekvenc se pripovedovalkina drža izraža v negotovostih, spraševanju same sebe, različno jasnih spominih, kot so denimo tisti na otroška leta, ki so bolj izčrpno pripovedovani, in taki, ki ostajajo prikrito nedoločeni, recimo spomini na neko strastno ljubezen, ki je povezana z določenim hotelom in vilo v mestu (ter rumeno barvo). Ta mesta so lahko označena s prehodom jaza na nek neznan dvojinski *mi* (prim. Leutenegger 2008: 53, 56, 68, 161, 210) in na občasen nagovor nekega *ti*, ki ostaja zagonetna figura.

Povezanost med bolj ali manj jasno orisanimi spominskimi fragmenti nastane preko kopičenja in prepletanja motivnih in pomenskih plasti. Z njimi avtorica s tiho ironijo ne obremenjuje ptic, temveč prikazane figure – tudi protagonistko – ki se izkažejo kot uporniške, ker s svojo fluidno konsistenco, s svojo nedoločenostjo in spremenljivostjo motijo družbeni red in se mu izmuznejo, do določene mere celo mestni uslužbenec in navidezni birokrat. Druga moška figura, arhitekt, se mestoma spremeni v ambivalentnega moškega iz protagonistkinega življenja in spominja na ogromno vrano (prim. *ibid.*: 24–25, 59, 77, 149). Pravilom mesta oporeka, ker se pojavlja na mestih, kjer naj ne bi smel biti, posebno v bližini stolpa. Viktorija je ilegalno priseljena in mora postati nevidna, da bi ostala; njene laži so del migrantске preživetvene prakse. Pripovedovalka pa se upre pravilom stolpa, ker dovoli Viktorii, da redno prenočuje pri njej in ne sprejema drugih obiskovalcev.

Medtem ko služijo ptice v tradicionalnih narativih kot sredstvo za prikaz človeške eksistence v vseh raznolikih bivanjskih in imaginarnih oblikah, izpelje Gertrud Leutenegger v svoji pripovedi preobrat: ne da bi eksplicitno izpostavila namero, lahko roman beremo kot projekcijo ptičjih »občutij« na pripovedne figure oziroma na prehodnost med figurami in pticami, ki pa nikakor ne zapade v past istovetenja. Otroški spomini na katoliške obrede ob obhajanju Jezusovega pasijona, ki povezuje motiviko neskončnega trpljenja, smrti in rešenja (ibid.: 62–65, 86, 118) so prenosljivi na ptičji martirij. Povsem resni opisi, ki se ne ognejo niti najmanjši krutosti, obarvajo človekovo življenje ironično groteskno, tudi tam, ko teče beseda o občutkih brezdanjosti, pomanjkanja orientacije in razpada. Želja po nevidnosti in prehajanju v stvarni svet, ki ju pripovedovalka vadi v otroštvu (ibid.: 30, 58, 67, 83), upornost in izvirno izogibanje pritisku družbenih redov, neke vrste rezilientnost, ki jo živijo osrednje figure romana, deluje kot nadomestek in upanje za preživetje ptic. Prav odprtost do drugega, ki jo v knjigi predstavlja predvsem ponosna migrantka Viktorija, in protagonistkin odnos do nje, medsebojna naklonjenost in soodvisnost, dajejo upanje za rast človekovih zmožnosti empatije, zavedanje o sogradnji skupne identitete, premagovanju posameznikove osamljenosti in končno tudi višjo prehodnost med vrstami.

Roman se prične s morastimi sanjami pripovedovalke: »Zapustiti moram zemljo, vrtinčasti vihar me vleče v zrak! Gozdovi, jezera, hribi se potaplajo pod mano, počasi, neprenehno. Stegnjena v letu se ne morem braniti, veter buči po mojem telesu do končin prstov. Kar bi bilo lahko krasno, ta polet v neizmerljive zračne prostore, zakaj me zdaj navdaja z grozo?« (ibid.: 7) Zaključí pa se s čarobno »metamorfozo« stolpa v ptico: »Premika se! [...] Ni dvoma, stolp se na svoji ploščadi pomika počasi ven na jezero, vleče ga motorni čoln. [...] Stolp tako hitro drsi po jezeru navzgor, kot če bi mu zrasla krila. Komaj še vidim motorni čoln, zdaj se približuje pasu megle nad vodo, že se je vanj potopil in izginil s stolpom vred« (ibid._ 215–216).

SKLEPNE MISLI

Pričakovanja, povezana s funkcijami literature, ki naj bi jih izpolnjevala danes, v agresivnem postindustrijskem času, so visoka: poleg uvodoma omenjene dezavtomatizacije zaznave in vnašanjem pogleda drugega naj bi literatura s svojo kreativnostjo nakazala možnosti in poti drugačnega pojmovanja, doživljanja sveta in delovanja v njem. Tega se zavedajo tudi tu omenjeni filozofi in filozofinje, saj pogosto navajajo primere prav iz književnosti. Literarna besedila služijo, po Latouru, arhiviranju dogajanja v stičnih conah med ljudmi in živalmi, na nazorne načine inscenirajo sedanje dogajanje in snujejo prihodnje alternative (Borgards 2016: 239–240). Gledano z vidika ciljev in teoretičnih postavk človeških in živalskih študij, udejanjajo tri predstavljena besedila zahteve po premikih na različne načine in v različnem obsegu. Potrdila so se moja predvidevanja, da se odprta pisava po vzoru *écriture féminine*, ki vnaša prehodnost in večznačnost tako v posamezne elemente pripovednega sveta (figure, prostor, čas, dogajanje) kot tudi v strukturne prvine (menjava pripovedovalnih pozicij, ironija, simbolne mreže), obnese, ker med drugim spodbuja aktivno recepcijo, torej vključuje osmišljanje s strani bralk in bralcev. Ptice so sicer po Borgardsu, ki termin prevzame od D. Haraway, obravnavane kot »materialno-semiotične mešanice« (ibid.: 235, 237), toda njihovo sobivanje s človekom je v treh romanih različno močno poudarjeno, od spoštljive razdalje do občutka sočutja in odgovornosti za njihov spomin. Vsem trem romanom uspe ptice osvoboditi iz tradicionalnih simbolnih mrež in poudariti njihovo konkretno materialnost oz. telesnost.

Timmov roman ostaja v okvirih dihotomičnega prikazovanja sveta z diferencijacijami po spolu, razredu, prostoru (mesto/podeželje), doživljanju časa in razlikovanjem med »kulturo« in naravo, kar je v toku pripovedi podvrženo ironizaciji in kritiki. Polarizacije povezujejo sicer tradicionalna veziva, kot so ljubezen, prijateljstvo, umetnost, naklonjenost, spolnost ipd., toda ti ne uspejo kompenzirati razdorov in protislovij,

ki jih ustvarjajo poznokapitalistični, globalizirani in komodificirani življenjski slogi. Roman Esther Kinsky nakazuje smer možnih sprememb tako, da reducira človekovo vlogo in jo izenači s pomenom »narave«, živali, rastlinja in predvsem »zemlje«. Z vnašanjem spominskega diskurza in teme minljivosti ilustrira vzajemno učinkovanje človeka in narave, torej kako si narava kot enakovredni akter ponovno pribori terene, v katere so posegli ljudje. Gertrud Leutenegger tematizira odnos med ljudmi in pticami na najbolj prodoren in prepričljiv način, saj je v romanu, kot menim, celo nakazana možnost menjave vlog subjekta in objekta, ker je naloga protagonistke, da ohranja spomin na kruto usodo ptic. Roman je osredinjen na ptice, ne le kot žrtve človeškega nasilja. Človekovo dogajanje s svojo fragmentarnostjo, nedorečenostjo in ironijo služi bolj kot spremljevalni in dopolnjevalni program glavnega dogajanja. Vsekakor pa oba romana, ki sta ju napisali pisateljici, učinkujeta tudi preko svoje strukturne fluidnosti in jezikovne kreativnosti. Obravnavana besedila signalizirajo prve korake na poti spreminjanja literarnega odnosa na relaciji človek – žival v sodobnem nemškem romanopisju in spodbujajo zanimanje za vse prihodnje ustvarjalne rešitve in koncepte.

VIRI IN LITERATURA

- BIES, Werner (2015): Vogel. V: BREDNICH, Rolf Wilhelm/RANKE, Kurt/BO-DEN, Doris (ur.): *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Band 14, Berlin, Boston: de Gruyter, str. 273–282.
- BORGARDS, Roland (2016): 3 Tiere und Literatur. V: BORGARDS, Roland (ur.): *Kulturwissenschaftliches Handbuch*. Stuttgart: Metzler, str. 225–245.
- BORGARDS, Roland (ur.) (2016): *Tiere. Kulturwissenschaftliches Handbuch*. Stuttgart: Metzler.
- BRAIDOTTI, Rosi (2006): *Transpositions. On Nomadic Ethics*. Cambridge: Polity.
- BREDNICH, Rolf Wilhelm (ur.) et al. (1977–2015): *Enzyklopädie des Märchens: Handbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Berlin: de Gruyter.
- DERRIDA, Jacques (2010): *Das Tier, das ich also bin*. Dunaj: Passagen Verlag.
- DERRIDA, Jacques (2011): Žival, ki torej sem (več sledi). V: *Problemi*, 1–2, 17–46.
- DÜRBECK, Gabriele/KANZ, Christine (2020): Gibt es ein deutschsprachiges Nature Writing? Gebrochene Traditionen und transnationale Bezüge. V: DÜRBECK, Gabriele/KANZ, Christine (ur.): *Deutschsprachiges Nature Writing von Goethe bis zur Gegenwart*. Berlin: Metzler, str. 1–37.
- GABER, Mateja (2023): Sokoli v nemški poeziji visokega srednjega veka. V: JERŠE, Sašo/GABER, Mateja (ur.): *Človek, žival*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete UL, str. 101–113.
- GLOTZER, Paige: Pandemic Birding as Positive Change. V: *histecon (Center for History and Economics, Harvard University)*, februar 2021. <https://histecon.fas.harvard.edu/climate-loss/birding/index.html> (citirano 9. 5. 2023).
- HARAWAY, Donna (2016): *Das Manifest für Gefährten. Wenn Spezies sich begegnen – Hunde, Menschen und signifikante Andersartigkeit*. Berlin: Merv.
- KEGEL, Sandra (2013): Was kostet ein Kilo Begehren? Uwe Timm *Vogelweide*. V: *FAZ – Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 16. 8. 2013.
- MCHUGH, Susan (2009): Animal Farm's Lessons for Literary (and) Animal Studies. V: *Humanimalia* <https://Humanimalia>. A journal of human and animal interface studies 1/1 2009, str. 24–39. <http://www.org/article/download/10115/10564/16754> (citirano 7. 5. 2023).
- FORTIN, Jayce (2020): The Birds are not on Lockdown, and More People are Watching them. V: *The New York Times*, 29. 5. 2020. <https://www.nytimes.com/2020/05/29/science/bird-watching-coronavirus.html> (citirano 9. 5. 2023).
- ŠKLOVSKI, Viktor (2010): Umetnost kot postopek. V: ŠKLOVSKI, Viktor: *Teorija proze*. Koper: *Hyperion* str. 5–29.
- TAWADA, Yoko (2014): *Etuden im Schnee*. Tšbingen: Konkursbuch.
- ŽIŽEK, Slavoj (2011): Živalski pogled drugega. V: *Problemi* 2011, 1–2, 5–16.

ŽIVALI IN ŽIVALSKOST V SODOBNI UMETNOSTI

Uršula Berlot Pompe

UVOD

Odnos ljudi do živali in pomeni, ki jih pripisujemo pojmu »živalskosti«, so se zgodovinsko gledano spreminjali in nihali od pozitivnih razmerij empatije in občudovanja živali do negativnega, odklonilnega strahu pred živalskim divjim, nečloveškim in iracionalnim. Tudi sodobna družba poraja ambivalentnosti v odnosu do živali, do katerih se obnašamo empatično in zaščitniško (sobivanje, vzgoja, varovanje), medtem ko druge barbarsko izkoriščamo v živilski in tekstilni industriji, v biotehnoških ali genetskih eksperimentih. Občudujemo nečloveško inteligentnost živali, a jih hkrati brez zadržkov eliminiramo v situaciji, ko predstavljajo oviro našim utilitarnim, tehnološko progresivnim ciljem. V času posthumanističnih kritik antropocentričnega odnosa do sveta se porajajo nove oblike umetnosti, ki v različnih medijih kritično vrednotijo mehanizme dualističnega pojmovanja živali in ljudi, opozarjajo na problem laboratorijskih eksperimentov, vzreje živali in onesnaževanje v živilski industriji ter osvetlujejo mejne vidike bioetike, bioinženiringa in genetskih eksperimentov. Sodobna umetnost se ukvarja s pojavi strahu in destruktivnimi emocijami do živali, izraža sočutje in spoštovanje do njih ali tematizira metaforične, poetične, simbolne ali groteskne vidike našega razmerja do živali. V polju sodobne umetnosti nastaja vrsta družbeno kritičnih del, ki zrcalijo probleme današnjega časa in hkrati vizionarsko raziskujejo možnosti novih oblik sobivanja in komunikacije z drugimi, nečloveškimi živimi bitji.

MODERNA IN POSTMODERNA ŽIVAL

Zgodovinsko gledano so bile podobe živali prisotne v umetnosti od njenih začetkov. V jamskih poslikavah so služile magičnim, ritualnim namenom upodobitve, v antičnih mitologijah se pogosto predstavljajo kot metafore in emblemi psihofizičnih moči (Ezopove basni), v srednjeveški ikonografiji in bestiarijih simbolizirajo ali posebljajo biblične like. Z novim vekom in vzponom renesančnega naturalizma in simbolizma v umetnosti nastopajo živali kot prikriti simboli (Cohen 2008) in prevzemajo vloge ali pomene, ki so zavezani pripovednemu kontekstu. V romantični umetnosti nastopajo živali kot metafore navdušenja nad eksotičnim, živalskim »drugim«, primarnim in divjim (Delacroix) ali kot akterji določenega antropomorfizma (Géricault).

John Berger opaza: »Do 19. stoletja je bil antropomorfizem sestavni del odnosa med človekom in živaljo in je izražal njuno bližino. Antropomorfizem je bil ostanek nenehne uporabe živalske metafore. V zadnjih dveh stoletjih so živali postopoma izginile. Danes živimo brez njih« (Berger 2015: 21). Podobe živali ob začetku 19. stoletja odražajo družbene premene v obdobju industrijske revolucije, ki živali in živalskost (ali naravo v širšem smislu) pojmuje kot »drugačna« in drugorazredna bitja, saj ne premorejo znanja, modrosti in moralne plemenitosti.¹ »Obravnavanje živali je bilo v romantičnem slikarstvu 19. stoletja že priznanje njihovega bližajočega se izginotja. Slike prikazujejo živali, ki se umikajo v divjino, ki je obstajala le (še) v domišljiji« (ibid.: 33).

1 Berger opozarja, da so bile v prvih obdobjih industrijske revolucije živali še uporabljene kot stroji, medtem ko je v 20. stoletju »motor z notranjim zgorevanjem izpodrinil vprežne živali na ulicah in v tovarnah« (Berger 2015: 24). V postindustrijskih družbah se živali uporablja predvsem kot material, surovino ali konfekcijsko blago (meso, koža) v prehrambeni in tekstilni industriji, kot so bile tudi »skoraj vse sodobne tehnike socialnega pogojevanja najprej uveljavljene s poskusi na živalih« (ibid.: 26).

Toda če sta bili simbolika in metaforika živali do devetnajstega stoletja relativno stabilni v posredovanju pomena, pa podobe živali v moderni umetnosti 20. stoletja pogosto služijo različnim formalnim dekonstrukcijam same slikarske reprezentacije. Žival (kot tudi figura) se v moderni umetnosti podreja imperativu abstrakcije in strategijam avantgardnih formalizmov, ki jih povzema znana modernistična izjava Maurica Denisa: »Dobro si je zapomniti, da je slika – preden postane bojni konj, gola ženska ali neka anekdota – v bistvu ravna površina, prekrita z barvami, sestavljenimi v določenem zaporedju« (Chipp 1968: 94).

Lahko rečemo, da moderne živali v nekem smislu ni, saj postane žival v modernističnih slikah formalno sredstvo izrekanja avtonomnosti same slike, ki ni več medij reprezentacije, ampak formalistično eksperimentalno orodje za izražanje gibanja (futurizem), subjektivne percepcije in relativnosti prostora-časa (kubizem), slika postane abstrahirana forma, ki uteleša inteligibilni uvid v notranje bistvo pojavnega (abstrakcija) ali pa reprezentira ponotranjeno umetnikovo videnje in občutenje (ekspresionizem). Videz živali torej v modernistični sliki ne izraža biti ali identitete neke živali, ampak bistvo same slike kot strategije samonanašajoče prezentacije in identitete, ki je kvečjemu na strani umetnika.

Alternative tovrstnim tendencam najdemo v umetnosti nadrealizma in v določenih tehnikah »najdenega predmeta« (*objet trouvé*), posebno poetično, skoraj »proto-postmoderno« držo pa izraža besedilo Franza Marca iz leta 1911 z naslovom *Kako konj vidi svet?* Marc se tu sprašuje:

Ali obstaja bolj skrivnostna ideja za umetnika, kot da si predstavlja, kako se narava zrcali v očeh živali? Kako vidi svet konj, kako orel, srna ali pes? Umeščanje živali v krajine, kot jih vidijo ljudje, je revna konvencija; namesto tega bi morali razmišljati o duši živali, da bi razbrali njen način videnja ... Srna je tista, ki čuti, zato mora biti pokrajina »podobna srni«. To je njen predikat. [...] Lahko bi naslikal sliko z naslovom *Srna*. [...] Morda bom želel naslikati

tudi sliko z naslovom *Srna čuti*. Kako neskončno subtilnejša mora biti slikarjeva občutljivost, da to naslika! (Chipp 1968: 178)

Premik zornega kota, kot ga opisuje Franz Marc, predpostavi fluidno, destabilizirano percepcijo subjekta, ki v prepoznavanju enakovrednosti živali negira antropocentrično vzvišenost nad živalskim, naravnim svetom.

Steve Baker v delu *Postmoderna žival* (2000) primerja modernistično skulpturo Henrya Moora *Sheep Piece/Delo z ovcami* (1971–1972) in postmoderne video performans Edwine Ashton *Sheep* (1997) ter osvetli, kaj je bistvenega pri premiku od moderne k postmoderne senzibilnosti do živali. Abstrahirana Moorova skulptura (ki je pravzaprav dobila ime naknadno, ko je v postavitvi na travniku s senco privabljala okoliške ovce) je abstraktna forma, ki z naslovom, torej domišljjsko, zbuja živalske asociacije in manifestira Moorovo izjavo, da »v resnici lahko vidim živali v čemer koli« (Moore v Baker 2000: 22). Ob tem Baker ugotavlja: »Za Moora je ovca vedno zunaj, stvar, ki je povsem ločena od njega samega. [...] Moorovo delo ne govori o živalski identiteti: umetnik si zagotavlja lastno identiteto z ohranjanjem distance do živali« (Baker 2000: 24). V nasprotju s tem pa video *Sheep/Ovce* Edwine Ashton, ki humorno in ironično prikazuje umetnico, preoblečeno v kostum ovce, medtem ko stresa slabe ovčje šale, »govori o problematizirani identiteti, o nerodnih povezavah človeka in živali, ki se zdijo značilne za večino postmoderne umetnosti« (ibid.). Umetnica je dobesedno »obtičala v ovci«, ohranila je sicer deformiran človeški glas, ki ni poskušal posnemati, ampak je deloval potujitveno in nelagodno, kot da gre za proces »postati-žival« v posebnem deleuzovskem smislu.

Idejo nelagodne in hkrati humorne metamorfozne hibridnosti, zasuk identitet med živaljo in človekom, prikazujejo tudi nekatera druga dela umetnice. V videu *Thermits/Termity* (2009) lahko opazujemo umetnico in dva prijatelja, kako zamaskirani v odbijajoče, nerodno izdelane figure uničevalnih žuželk demolirajo umetniški studio. Čeprav se zdi performans smešen in preprost, pa v poziciji do živalskega izraža

tipični postmoderni ironični cinizem, ki na zabaven način postavlja resno vprašanje o tem, kako misliti živali in živalskost z vidika živali in posredno rekonstruirati razmerja v družbenem in bivanjskem smislu.² Oziroma, kot se sprašuje Oksana Timofeeva, »kako misliti obstoj živali, ki sama dozdevno ne misli« in ob splošno sprejetem konsenzu, »da se ne moremo ukvarjati z živalskostjo kot tako, pač pa zgolj s človeško konstrukcijo živalskosti« (Timofeeva 2019: 13).

Slika 1: Edwina Ashton, Jordan McKenzie, Aaron Williamson, *GalleryThermits Galerija Termiti*, 2009

² Performans *Thermits/Termity* (Dogodek št. 2, *Gallery Thermits*, Jordan McKenzie, Edwina Ashton in Aaron Williamson v Studio 1.1 v Londonu, rezidenca umetnika, 2009) je z dejanjem destrukcije interierja, ki so ga izvedli zamaskirani »termiti«, apeliral tudi na problematiko muzejev, ki se soočajo s problemi hrambe oziroma skladiščenja in zavarovanja umetniških del. Pripis k videu pravi: »Moderno galerijo je treba opozoriti, da je bilo v zgodovini nešteto umetniških predmetov in slik uničenih, ker so jih požrli molji, lesni črvi in termiti ter njim podobni požrešni uničevalci. Kot je pred kratkim ugotovil Britanski muzej (British Museum), se priporoča sklenitev finančnega zavarovanja pred takimi primeri, vendar to lahko stane več, kot je umetnina vredna.« Jordan McKenzie, Edwina Ashton in Aaron Williamson v Studiu 1.1 »Gallery Thermits«. <https://www.youtube.com/watch?v=OoMed4JdfuI> (citirano 22. 2. 2023).

POSTATI ŽIVAL

Gilles Deleuze in Félix Guattari sta s konceptom »postati- ali postajati-žival« (*devenir-animal*) poskušala opredeliti ustvarjalni vidik kompleksnega odnosa do živali. Ta koncept sta vpeljala najprej v delu *Kafka* (1975) in nato podrobneje v knjigi *Tisoč platojev: kapitalizem in shizofrenija/Milles plateaux: Capitalisme et schizophrénie* (1980).

Pojem »postati« (*devenir*) sicer uporabita v različnih konstelacijah (postati-manjšina, postati-ženska, postati-molekularno in postati-nečlovek), skupni označevalni pomeni naštetih besednih zvez pa so poudarjeno izmikanje razmišljanju v okviru identitet, subjektivitet in individualnosti: »poživaljenje ne dopušča ničesar, kar bi kazalo na dvojnost subjekta izjavljanja in subjekta izjave, ampak uresničuje en sam in isti proces, [...] ki nadomesti subjektiviteto« (Deleuze in Guattari 1995: 50). V transformativnem procesu poživaljenja (»postati žival«) je umetnik, (na primer pisatelj, kot pišeta v *Kafki*) »človek, ki eksperimentira, neha biti človek, da bi postal opica, ali hrošč, ali pes, ali mravlja, se poživali, se različevati« (ibid.: 13). Vendar te transformacije ali poživaljenja ne smemo razumeti v metaforičnem, simbolnem ali alegoričnem smislu.

Postati žival pomeni natančno to, gibati se, zarisati smer bega v vsem njenem pozitivnem smislu, prestopiti prag, doseči neko trajno intenziteto, ki je pomembna sama zaradi sebe, najti svet čiste intenzitete, v katerem razpadejo vse forme in pomeni, označevalci in označenci, v dobro ne-oblikovani snovi, deteritorializiranim tokovom, znakom brez pomena. Kafkove živali se nikoli ne navezujejo na mitologijo in ne vodijo k arhetipom, ampak so skladne samo z doseženimi stopnjami poživaljenja, s conami osvobojenih intenzitet (ibid.: 20).

Deleuze in Guattari nasprotujeta metafori zaradi njene antropocentričnosti, njene težnje po primerjanju živali s človekom in zavračanju

drugačnosti. »Postajanje ni korespondenca med odnosi. Vendar tudi ne gre za podobnost, imitacijo ali, v skrajnem, za identifikacijo. [...] Postajanje se ne zgodi v domišljiji. [...] Postajanja-žival niso niti sanje niti fantazije. So popolnoma resnična« (Deleuze in Guattari 1987: 237–238).

Podoba je to gibanje samo, obstaja kot postajanje: človek postaja pes in pes se počloveči, človek postaja opica ali hrošč in narobe. Nismo več v položaju, [...] ko na primer beseda pes zaznamuje žival in ko se v metaforični rabi nanaša na kaj drugega. [...] Kafka namerljivo uniči vsako metaforo, vsako simboliko, vsak pomen, vsako označevanje. Metamorfoza je nasprotje metafore [...] Ne gre za podobnost med vedenjem neke živali ali človeka. [...] Ni več ne človeka ne živali, saj se s prepletom tokov in z nenehnim vračanjem intenzitet vzajemno deteritorializirata. Gre za postajanje (preobražanje), ki, nasprotno, zaobsega kar največjo razliko (Deleuze in Guattari 1995: 32).

Avtorja predlagata, naj odnos med človekom in živaljo mislimo kot »ustvarjalno zavezništvo« (Deleuze in Guattari 1987: 238), torej kot specifično obliko zveze, ki jo na nek način opiše metafora o razmerju orhideje in ose (večkrat ponovljena v delu *Tisoč platojev*, tudi v *Kafki*):

Orhideja se deteritorializira tako, da napravi podobo, kalk ose; vendar pa se osa reteritorializira na tej podobi. Osa se kljub temu deteritorializira tako, da tudi sama postane del v procesu reprodukcije orhideje; vendar pa ta reteritorializira orhidejo tako, da prenaša pelod. Osa in orhideja sestavljata rizom, kolikor sta heterogeni. Lahko bi rekli, da orhideja posnema oso, katere podobo reproducira pomensko (mimesis, mimetičnost, prevara itd.) (Deleuze in Guattari 2000: 20–21). Prav tako se na primer tudi za orhidejo zdi, da reproducira podobo ose, v resnici pa se v njeni podobi deteritorializira tako, da se združi z orhidejo: gre za polastitev kodiranega drobca in ne za reprodukcijo podobe (Deleuze in Guattari 1995: 21).

V luči koncepta preobrazbe in manifestacij procesa *postati žival* v sodobni umetnosti lahko osvetlimo interdisciplinarno delo Matthewa Barneyja. Barney podvrže telo procesom hibridizacije, metamorfoze in transformacije; liki v njegovih večmedijskih projektih sodelujejo v kompleksnih sistemih mitologije in obredih. V seriji filmov in instalacij *Drawing Restraint/Omejitev risanja* (1987–danes) razume telo kot biološko orodje za ustvarjanje enigmatičnih zgodb personalizirane mitologije. V filmu *Drawing Restraint 9* (2005) igrata Barney in Björk dva lika, ki izvajata ceremonijo obrednega pitja čaja v podpalubju ploveče ladje. Med dolgim prizorom se »gosta« ladje zaljubita in zaročita ter se v procesu fizične in čustvene preobrazbe proti koncu filma spremenita v kita (izvrtata si dihalne luknje z obrednimi noži na lastnih vratovih, preoblikujeta noge in odplavata v odprto morje). Upodobitev kitov, ki se nanaša tudi na vprašanja okoljevarstva, je v tem primeru primarno podvržena simbolnemu potencialu transformacije, metamorfoze in obredne magičnosti.

Slika 2: Matthew Barney, *Drawing Restraint 9*, sekvenca iz filma, zaslonska slika, 2005

Tudi v seriji petih celovečernih filmov z naslovom *The Cremaster Cycle/ Cikel Kremaster* (1994–2002) se pojavljajo živali, živalsko-človeški hibridi in monstrozna bitja, ki so presenetljivo in na nenavaden način zapeljiva. Živali nastopajo kot mitološka in simbolna bitja, katerih spremenljive oblike so podvržene različnim procesom hibridizacije in metamorfoze.

Naslov projekta *Kremaster* se nanaša na mišico, ki dviguje in spušča testise v odzivu na temperaturo, zunanjo stimulacijo ali strah in vzbuja aluzije na položaj reproduktivnih organov med embrionalnim procesom spolne diferenciacije. Umetnik nastopa v vlogi satira, ki v različnih inscenacijah in interakcijah z drugimi, hibridnimi in živalskimi bitji ustvarja misteriozne, domišljjske pripovedi. Transformacije živali, hibridov in ljudi niso metaforične ali simbolne narave, ampak vzpostavljajo nehierarhična razmerja nenavadnih zvez, zavezništov in neverbalnih komunikacij.

Slika 3: Mathew Barney, *The Cremaster Cycle: Cremaster 4*, 1995

Slika 4: Mathew Barney, *The Cremaster Cycle: Cremaster 4*, 1995

Umetnica Kiki Smith v risbah in kipih pogosto govori o medsebojni duhovni in fizični povezanosti človeka in naravnega sveta. Človeka spoštljivo zbližuje z živaljo na biološkem in mitološkem nivoju, s čimer izraža medsebojno duhovno povezanost naravnega in človeškega sveta. Kiparsko delo *Born/Rojena* (2002) vzpostavlja fiktiven odnos med človekom in živaljo, saj spominja na krvoločnost grških mitov ali predpostavlja hipoteze o reinkarnaciji. Kip prikazuje odraslo žensko v naravni velikosti, ki jo rojeva majhna srna; zdi se, da zavrača racionalnost in sugerira razmišljanja o možnih oblikah živalskih potez v človeški naravi. Kljub temu, da umetnica pogosto poudarja, da s svojimi deli ne želi didaktično vsiljevati pomenov, pa lahko delo beremo v smeri poudarjanja povezanosti z naravnim svetom, ki se posredno dotika tudi ekološke ali naravovarstvene problematike. Ogrožanje narave (ki jo simbolizira srna) je tudi destruktivno samogrožanje, saj med nami in naravo obstaja biološka, organska vez.

Slika 5: Kiki Smith: *Born/Rojena*, 2002

Za razumevanje transformativnega procesa poživaljenja je treba osvetliti razliko med reprezentacijo živalske oblike in konceptom postajati-žival. Deleuze in Guattari poudarjata, da kadar umetniki z živalsko obliko le posnemajo ali iščejo identiteto živali z varne razdalje, zgrešijo bistvo procesa postajati-žival. Menita, da zgolj posnemanje nima nič skupnega z intenzivno in temeljito izkušnjo postati-žival. Baker dodaja, da »kljub vztrajanju na poziciji, da postajanje 'nikoli ni posnemanje', lahko umetniško 'posnemanje' živali kljub temu občasno subverzivno vzpostavi lastno pravilno razmerje do postati-žival« (Baker 2000: 139).

Umetnost, ki se ukvarja s podobami živali, je torej v nenehni preizkušnji, da zapade tradicionalnemu pojmovanju živali, ki temelji na identiteti in je nasprotna dejanju postati-žival. Tej pasti se lahko izogne posredno z razumevanjem razlike med figuralnim in figurativnim, o kateri piše Deleuze v delu *Francis Bacon: Logique de la sensation/Francis Bacon: Logika občutja* (1981). Tu namreč Deleuze poudarja, da Bacon v svojem delu ne slika likov oziroma figurativnega, ampak zasleduje figure. Figure drugače kot liki ne pomenijo razmerja med predmetom zunaj slike in figure na sliki, ki naj bi ta predmet ponazarjala, ampak se slika nanaša samo sama nase, govori o sami sebi (Baker 2000: 139–140).

Baconove »figuralne« figure imajo torej, kot ugotavlja Baker, vsaj tri skupne stvari s konceptom postati-žival:

Ker niso liki, nimajo lastnosti subjekta. V preprosto neumnem obstoju ne ciljajo na vzpostavljanje pomenov, referenc ali interpretacij. In najpomembneje, ker te figure niso niti liki niti reprezentacije, [...] ne reprezentirajo neke oblike predmeta, ki bi obstajal zunaj Baconove umetnosti. [...] V tem pogledu se ponuja nekakšen odgovor na vprašanje, kako bi lahko postmoderni umetnik žival predstavil v celotni in prepoznavni obliki, [...] ne da bi se zatekel k neustvarjalnemu razmišljanju o identiteti (ibid.: 141).

V postmodernem oziroma deleuzovskem smislu se je treba izogniti tendencam, da bi umetniško ustvarjena živalska oblika ustrezala nekemu konkretnemu, resničnemu živalskemu subjektu. Prav tako je treba preseči preprosto dihotomijo med živaljo kot reprezentacijo – ki nam da zunanjo idejo o tem, kaj je žival kot objekt – in živaljo kot predstavnico – ki obsega figuracijo svojega interesa kot subjekta (denimo v gibanju za osvoboditev živali) (Timofeeva 2019: 14) – in poiskati tretjo pot.

Ruski umetnik Oleg Kulik se je v provokativnem performansu *I bite America and America bites me/Grizem Ameriko in Amerika grize mene* (1997, Stockholm), nanašal na legendarni performans Josepha Beuysa *I like America and America likes me/Rad imam Ameriko in Amerika ima rada mene* (1974), v katerem je umetnik preživel teden v družbi z divjim kojotom v newyorški galeriji Renéja Blocka. Beuys je imel le pastirsko palico in ogrinjalo iz filca za zaščito. Med trajanjem njunega sobivanja je udomačil divjo žival, ki se je v nekem trenutku krotko stisnila v njegovo naročje. Beuysovo delo je naravnano politično, lahko ga razumemo kot proces celjenja ran, pomiritve nasprotij med novim in starim svetom, med zgodovino in sedanostjo. Interakcija z živaljo je umetniku pomenila sredstvo za obravnavanje nepredelane ameriške zgodovinske travme v odnosu priseljencev do ameriških Indijancev, poskus bratenja različnih ras ali negiranja razlik med živaljo in človekom, naravo in kulturo. Oleg Kulik pa je v svojem performansu obrnil vloge umetnika in živali in odigral obe vloge, tako umetnika kot živali hkrati. Umetnik je sam postal »nenadzorovani drugi«, ki je podvržen socialnim in političnim nepravilnostim. Med kontroverznim grizenjem in primitivnim posnemanjem pasjega laježa manifestira drugo, animalično plat človeka in uporabi žival kot kulturno analogijo.

Slika 6: Oleg Kulik v performansu *I bite America and America bites me/Grizem Ameriko in Amerika grize mene*, performans, 1997

V referenci na opisani deli je slovenska umetnica Maja Smrekar s projektom *K-9 topologija* (2014–2017), katere del je tudi performans *Jaz lovim naravo, kultura pa mene* (2014, Bourges) raziskovala vzporedno evolucijo razmerja med človekom, volkom in psom. Poudarila je, da je presenetljivo dejstvo znanstvenih izsledkov o tej relaciji v tem, »da človek ni udomačil volka oziroma pozneje psa, temveč sta ti vrsti vzajemno udomačevali druga drugo« (Smrekar 2018). V seriji interdisciplinarnih del projekta *K-9 topologija* je raziskovala tudi možne prihodnje oblike sobivanja psa in človeka, ki jih je radikalizirala v performansih dojenja lastne psičke (*Hibridna družina*, 2017) ali na primer

v biotehnoškem eksperimentu genetske manipulacije hibridne celice, ki udejanji možni preplet pasjega in človeškega na molekularnem nivoju.

Slika 7: Maja Smrekar, *Jaz lovim naravo, kultura pa mene*, performans, 2014

Video performans Angusa Fairhursta (1966–2008) *A cheap & Ill-fitting Gorilla suit* (1995) na humoren in dobeseden način obravnava vprašanje živalskosti v človeku. Umetnik, preoblečen v gorilo, poskakuje v prostoru, dokler kosi kostuma ne popadajo na tla. Gorila tu predstavlja emblem zamaskiranega mačizma, ki v postopku razkrivanja razgali ranljivega, majhnega in slabotnega človeka v notranjosti. Tudi serijo bronastih kiparskih del *The Birth of Consistency/Rojstvo doslednosti* (2004) lahko razumemo kot kritično parodijo človekove potlačitve lastne živalskosti. Kipi prikazujejo gorile v absurdnih, humanoidnih scenarijih. Gorila, ki je izdelana stilizirano in formalno poenostavljeno, je ujeta med občudovanjem lastnega odseva na (umetno ustvarjeni) simulaciji vodne gladine.

Gorila, zaljubljena v lasten odsev, posnema mit Narcisa in izraža parodijo na pogosto narcisoidnost umetnikov.

POSTMODERNA ŽIVAL

V postmodernej umetnosti, ki tematizira žival in živalskost, postane ključno vprašanje vprašanje o razmerju med obliko in vsebino, torej pomenom:

Žival, reducirana na meso, v pomembnem smislu ni več žival – je zgolj material, tako rekoč zamenljiv s človeškim mesom – in zato bolj malo pojasni fascinacijo postmoderne umetnosti nad živaljo. Da bi torej postmoderna žival učinkovala, mora biti posebna oblika živali še vedno prepoznavna. Ta prepoznavnost oblike, ne glede na to, kako začasna je, ima tako estetsko kot etično razsežnost določenega pomena (Baker 2000: 95).

V številnih primerih umetnosti v 90. letih prejšnjega stoletja, ki na primer uporabljajo nagačene, plišaste ali umetno ustvarjene oblike živali, najdemo še zmeraj določeno stopnjo modernistične težnje po fragmentaciji, včasih deformaciji ali zmaličenju, vendar nikoli do stopnje, ko telo kot oblika ne bi bilo več prepoznavno. V ohranjanju oblike in eksperimentu z materiali ter kontekstom se ta dela upirajo redukciji na nediferencirano telo. Ključna razlika glede na tradicionalne ali moderne umetnine na temo živali je v spremembi pomena, ne toliko oblike. Iz postmoderne estetske izkušnje je izločen ali razveljavljen določen pomen – simbolika, metaforika, antropomorfizem; žival je torej izvzeta iz antropocentrične projekcije človeka, še vedno pa obdrži obliko. Z ohranjanjem oblike žival ohranja tudi svojo drugost in poziva k sprejemanju in spoštovanju te živalske drugačnosti, nečloveškosti (ibid.: 96).

Živalska telesa v Rauschenbergovem *Monogramu* ali v delu *Ursus Maritimus/Polarni medved* Marca Diona (tudi živa telesa razstavljenih konj Janisa Kounellis) nas soočijo z jasno prepoznavno živalsko formo, izdelano v nenavadnih materialih in postavljeno v nepričakovanem kontekstu, ki razveljavi njihov pomen (za človeka), ohrani pa obliko. Zaradi tega neskladja doživljamo ta dela pogosto kot čudna, nenavadna (*uncanny*). Ta občutek nam vzbuja kip polarnega medveda Marca Diona, ki je obtičal v plitvem bazenu katrana; pokrit s kozjim krznom nas navdaja z nelagodjem med prepoznavanjem živali in občutkom njene simulirane »umetnosti« (artificielnosti), doživljanjem razlik med živim in neživim, naravnim in umetnim.

Tudi v delu *Monogram* (1955–1959) Roberta Rauschenberga lahko prepoznamo zgodnjo obliko postmoderne živali. Kontekst postavitve nagačene kože v polje slike in heterogeni materiali, ki jih je v asemblažu uporabil (nagačena angorska koza s poslikanim nosom in ušesi, pnevmatika, pobarvan les, teniška žogica, kolaž in časopisni papir), spodbujajo domišljijo in delujejo, kot da je z živaljo nekaj narobe, navkljub dejstvu, da se je umetnik ves čas ukvarjal z občutkom celovitosti kože. Prav nenavadna združitev taksidermičnih, industrijskih in slikarskih postopkov je ustvarila nenavadno hibridno naravo celote, ki spodbuja k racionalnemu razmisleku in domišljiji, medtem ko uporabljeni materiali ustvarjajo tudi močno estetsko senzorično izkušnjo.

Nenavaden in humoren učinek zaradi poigravanja z materiali, kontekstom in človeško-živalsko hibridizacijo vzbuja tudi delo Johna Isaacsca *Say it isn't so/Reci, da ni tako* (1994, mešani mediji: čebelji vosek, smola iz steklenih vlaken, blago, plastika, steklo, usnje, jeklo, sintetične ščetine). Kip nenavadnega znanstvenika v beli halji nam s provokativno držo rok s privzdignjenim sredincem naznanja »Spelji se!«, obenem zaradi glave, podobne prašiču ali kakšni drugi domači živali (dejansko naj bi šlo za povečan voščeni odlitek glave zamrznjenega piščanca) ne deluje nevarno, ampak kot komični in parodični posmeh racionalni, vzvišeni človeški figuri.

Slika 8: John Isaacs, *Say It Isn't So / Reci, da ni tako*, 1994, čebelji vosek, smola, steklena vlakna, blago, plastika, steklo, usnje, jeklo, sintetične ščetine, 204 x 129 x 132 cm

Tudi skulptura *Rabbit/Zajec* (1986, nerjaveče jeklo) Jeffa Koonsa deluje kot popartistična ironija na sodobno družbo in kulturo. Estetika votlih, napihljivih igrač v kombinaciji s tradicionalno tehniko (jeklo) deluje perverzno in provokativno naslavlja problem votlosti, praznosti in arbitrarnosti sodobne umetnosti, politike in družbe potrošništva. Podobno delujejo tudi plišaste živali v instalacijah Mika Kellyja, kjer v delu *Dialogue/Dialog* (1991/1996, odeja, plišaste živali, CD predvajalnik, CD) medved in zajček teoretično polemizirata o lastnem statusu in eksistenci. Ugotavljata, da so domače plišaste živali še posebej perverzne in v svoji specifičnosti grde, ter med drugim zaključita, da »najbolj zafrkneš nekoga, če mu daš telo« (Baker 2000: 95).

Slika 9: Damien Hirst, *Mother and Child (Divided)/Mati in otrok (ločena)*, 1993

Poseben primer umetniških del, ki izražajo dvoumnost v ohranjanju oblike in asociacije na nediferencirano, splošno meso, so serije del s prepariranimi živalmi v formaldehidu Damiena Hirsta (*Mother and Child Divided* (1993); *Some Comfort Gained from the Acceptance of the Inherent Lies in Everything* (1996)). Opazovanje teh del sproža posebno neprijetno napetost, saj niha med videnjem oblike živali in doživetjem mesa kot mrtve tvarine. Hirst sicer pravi, da so v teh delih »živali postale meso, da so abstrahirane« (Hirst v Baker 2000: 97), vendar je ključna dvoumna, tanka meja med živalsko formo, ki navdaja z močnimi čustvi (empatijo v primeru ovčje matere in jagnjem ali strahom v primeru morskega psa) in videnjem mrtvega kosa mesa. V teh primerih je poudarjena tudi sprememba prostorskega konteksta; Hirst pravi: »Ko se gledalec dovolj približa morskemu psu, dobi občutek, kako bi bilo biti z njim v vodi. [...] Ko si v vodi z morskim psom, si izven svojega elementa, [...] si v galeriji in hkrati zunaj svojega elementa« (ibid.).

Hirstova dela, ki raziskujejo razmerja med človekom in živaljo, so senzacionalistična, provokativna in pogosto cinična. Združujejo učinke klavnice in preciznega seciranja, hkrati zbujajo radovednost in odpor. Suspenzija živali v tekočini ustvarja iluzijo življenja in govori o krhkosti fizičnega obstoja, obenem tudi raziskuje naše strahove pred smrtjo in minljivostjo (*vanitas*). Delo *In a Thousand Years/Čez tisoč let* (1990) na primer predstavlja veliko stekleno dvodelno vitrino z gnijočo glavo goveda, ki predstavlja hrano črvom. Poudarjena sta pomen naravnega kroženja in biološka transformacija, saj se ličinke postopoma spremenijo v muhe, ki v prehodu skozi perforacije v predelni steni neogibno poginejo v zaprtem prostoru. Delo govori o življenju, želji po svobodi in neizogibni frustraciji te želje, ki se konča s smrtjo.

POSTHUMANIZEM IN KRITIKA ANTROPOCENA

Teoretski diskurzi postmodernizma, poststrukturalizma in feminizma so v zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja kritično pretresali pojme kartezijanske subjektivnosti, racionalnosti, samoosrediščenosti in homogenosti. Tako estetika modernizma kot etične in filozofske vrednote humanizma so v težnji po homogenizaciji, razumnosti in sistematizaciji negirali ali potlačili nedoslednosti, nečistosti in različnosti. Pravtelo, utelešena percepcija in koncepti razsrediščene, pomnožene, krhke subjektivnosti so postali osrednje teme novih filozofskih diskurzov, ki razmišljajo o razcepljeni osebnosti (Lacan), o vidiku živalskega v ljudeh (Derrida, *L'Animal que donc je suis/Žival, ki torej sem*, 2006), razpadu meta pripovedi in resnice (Lyotard) ali vzpostavljajo nove koncepte, kot so »telo brez organov«, »postati-žival« (Deleuze), ki s poudarjanjem pojma »razlike« učinkovito nastopajo proti identiteti, reprezentaciji in homogenizaciji.

Radikalizacijo tovrstnih razmišljanj izpeljejo besedila avtorjev, ki jih danes uvrščamo v teoretski okvir posthumanizma (Ihab Hassan, Margrit Shildrick, Donna Haraway, Francisco Varela in Humberto Maturana, Warren McCullouch, Peter Sloterdijk, Evan Thompson, Timothy Morton idr.). Ti diskurzi so kritični do antropocentrizma in liberalnega humanizma ter razmišljajo o novem položaju človeka, možnih oblikah hibridnosti identitet, fluidnosti subjektivitet in kritiki instrumentalnega uma v posthumanistični krajini (Dominko 2013).

Cyborg manifesto/Kiborški manifest (1985) Donne Haraway poziva k osvoboditvi od antropocentričnih vrednot, družbeni integraciji kiborga, ki ni le hibridna mešanica človeka in stroja, ampak mešanica organskega, biološkega, tehnološkega, mitskega in političnega.

Posthumanistični kritični diskurzi razmišljajo o drugem, drugačnem, različnem, torej nečloveškem kot enakovrednem in v novih formulacijah subjektivnosti nastopajo proti identifikaciji in identiteti (človeški ali živalski) ter so pogosto na strani monstroznega in iracionalnega. Ob tem je pomembno, da se »izognemu temu, da bi žival, kot primerek nečloveka, samodejno označili za *pošastno*«. Pošastnost namreč »nakazuje na transgresijo človekove identitete in ne na njeno alternativo« (Baker 2000: 100–101).

Z vidika novega razmišljanja o statusu živali ali predmetnega sveta se pojavljajo nekatere analogije med sodobnimi študijami o živalih, posthumanizmom, ekologijo in sodobno filozofijo objektne usmerjene ontologije (Graham Harman, Quentin Meillassoux, Timothy Morton, Levi Bryant). Giovanni Aloï ugotavlja:

Harmanovo pojmovanje ljudi kot tudi drugih objektov decentrira filozofski subjekt. Objektne usmerjena ontologija tako presega koncept reprezentacije kot mesta, v katerem se predmeti zdijo podrejeni ljudem, kjer figurirajo kot entitete, ki jih le človekova

manipulacija razkrije kot intrinzično pasivne v svoji biti. [...] Te nove discipline mišljenja na različne načine pojmujejo neljudi, bodisi živali ali predmete, kot akterje v proizvodnji znanja. Ta obrat pomeni preseganje zahodne tradicije znanstvenega materializma in njegove redukcije objektov na fizične mikrokomponente. Končni cilj postane oblikovanje in sprejemanje antireduktivnih strategij, ki nas lahko osvobodijo primata človekove zavesti v epistemologiji (Aloï 2018: 75–76)

Z razvojem novih znanosti in visokih tehnologij, kibernetike, genetike, biotehnoških in nevroznanstvenih raziskav postane tradicionalno pojmovanje človeka obsoletno in podvrženo kritičnim pretresanjem tudi na področju humanističnih ved. Medtem ko posthumanizem razmišlja o osnovnih postulatih (post)človeškega stanja v tehnološko napredni družbi, se transhumanizem ukvarja z vizijo transhumanega umetnega bitja, ki ustreza kibernetično-biotehnoški in tehnofilski viziji tehnološke nadgraditve človeških in drugih bitij. V umetnosti, oblikovanju, arhitekturi, znanosti in humanistiki nastaja vrsta novih, interdisciplinarnih metodologij in hibridnih umetniško-znanstvenih raziskovalnih pristopov, ki pričajo o intenzivnih in pospešenih transformacijah človeka v času globalne spremembe družbene paradigme. Te transformacije ne zajemajo le tehnološkega, znanstvenega in humanističnega področja človekovega delovanja, temveč tudi eksistenčne, ontološke in epistemološke sfere. Ko Giorgio Agamben (v referenci na Benjamina) razmišlja o odnosu modernega človeka do narave, poudari, da je bistvo tega odnosa prav tehnika:

Seveda ne tehnika, zamišljena, kakor navadno je, kot človekovo obvladovanje narave. [...] Kaj pomeni »obvladovanje razmerja med naravo in človeštvom«? Da niti človek ne sme obvladovati narave in ne narava človeka. In da nobeden od njiju ne sme biti neki tretji pojem, ki bi predstavljal njuno dialektično sintezo. [...] Antropološki stroj [...] se je tako rekoč ustavil, je v mirujočem položaju, in v

vzajemnem odlogu dveh pojmov se nekaj, za kar morda še nimamo imen in kar ni več ne žival ne človek, naseli med naravo in človeštvo [...] (Agamben 2011: 87–88).

Transformativni potenciali tovrstnih konceptov se zrcalijo tudi v sodobni umetnosti, ki v uporabi umetne inteligence, robotike in biotehnoških ali genetskih strategij, ustvarjajo hibridna umetniška dela, ki pogosto povsem spremenijo postopke, metode in forme umetniških del in njihovega doživljanja. Estetski potenciali tovrstnih del se pogosto umikajo etičnim, ekološkim, (bio)političnim in družbeno kritičnim vprašanjem, ki pretresajo tako pojem človeškega in tehnološkega, kot tudi koncept naravnega, organskega in živalskega.

Sodobna umetniška dela tematizirajo žival in živalskost v formalno raznolikih, interdisciplinarnih medijih ter pogosto sprožajo ne le vprašanja o novem, enakovrednem razmerju med človekom in živaljo, ampak tudi o širših družbenih problematikah na področju etike, prava in živalskih pravic, naravovarstvenih tem, vprašanj prehranjevalnih politik, živinoreje ali laboratorijskega izkoriščanja živali v medicinske in industrijske namene. V sodobni umetnosti nastajajo dela, ki raziskujejo rob človeškega stanja ali nečloveškost – točko, kjer postane telo hibridno, fragmentirano, se raztaplja ali izginja. Takšna telesa delujejo monstrozno, saj v odmiku od norme ne ustrezajo našim okvirom racionalnosti; delujejo čudno, groteskno – grozljivo in hkrati smešno – zaradi neskladnosti z okoljem gledalca navdajajo z občutki nelagodja in odtujenosti. Pogosto odsevajo tudi anksioznost glede nenadzorovanih posledic genskega inženiringa in biotehnologije ali strah pred kontaminacijo, hibridizacijo in organsko metamorfozo.

Kiparska dela avstralske umetnice Patricie Piccinini (*The Long Awaited/Dolgo pričakovan*, 2008, *The Young Family/Mlada družina*, 2002) izražajo navdušenje nad genetiko, kloniranjem in prihodnostjo transgenike. Njeni kipi lahko sprva delujejo kot srhljive mutacije, regresivne

genetske kopije ali fiktivne transgenske substance, vendar v vzpostavitvi konteksta domačnosti vzbudijo empatijo. Instalacije, kjer hibridizirane stvore obkrožajo otroci ali kjer so mutirane oblike uporabljene kot otroške igrače (*Still life with stem cells/Tihožitje z zarodnimi celicami*, 2002), predlagajo nove načine sobivanja in integracije nečloveških, umetnih bitij v vsakdanjost.

Slika 10: sili *Still Life With Stem Cells/Tihožitje z matičnimi celicami*, silikon, poliuretan, usnje, človeški lasje, Beneški bienale 2003

Tudi hiperrealistične in visceralne skulpture Johna Isaacs izražajo določeno nezaupanje in cinizem do znanstvenega in tehnološkega

»napredka«. Deli, kot sta *Bad Miracle/Ponesrečen čudež* (2002) ali *The Unseen Structure/Nevidna struktura* (2003), delujeta kot rezultat nepredvidljivih mutacij nekega znanstvenega eksperimenta. Umetnik osvetljuje iracionalnosti v jedru znanstvene logike, točko, ko se znanost razvija v polje disfunkcionalnosti in nepredvidljivosti. Tudi grotesknost v delih bratov Jaka in Dinosa Chapmana izhaja iz postopkov deformiranja in nasilja nad človeško obliko. Delo *Zygotic Acceleration, Biogenetic, De-Sublimated Libidinal Model/Zigotska pospešitev, biogenetski, de-sublimarni libidinalni model* (1995) predstavlja monstrozni hibridni stvar, ki izraža kritiko problemov genetskega inženiringa, vrednot kapitalističnega konzumerizma, sodobne popularne kulture in senzacionalizma medijev.

Nestabilne, fragmentirane in razlomljene oblike kipov Davida Altmejdada (*The Settlers*, 2005) združujejo mitski potencial transformacije, znanstveno jasnost in biološko nepredvidljivost. Njegovi kipi kombinirajo navidez naključno izbrane materiale in predmete, kot so krzno, svetleče, s kristali inkrustirane ali zrcalne površine, taksodermične ponaredke živali, tkanine in perilo, ogledala, plastično cvetje ali ponarejen nakit. Dela so obenem zapeljiva in odbijajoča, saj estetsko privlačne materiale združujejo z odbijajočimi in sugerirajo enakost med družbeno stigmatiziranimi procesi dekompozicije, smrti in propada ter pozitivnimi oblikami življenjske rasti, razraščanja ali regeneracije. Tenzije hibridnosti med človekom, živaljo in anorgansko materijo (kristali, fraktalna razraščanja) delujejo poetično in futuristično.

V liniji posthumanističnih kritik sodobne družbe, etike in politike živalskega ali organskega sveta se genetska in biotehnoška umetnost (bioumetnost) uveljavljata kot učinkoviti orodji za transformacije okostenelih in tradicionalističnih družbenih razumevanj živali, narave in kulture. Jeremy Rifkin je konec 90. let 20. stoletja opozoril, da se je industrijska doba iztekla v novo obdobje biotehnoške revolucije, ki jo usmerjajo bioinženiring, genetika in informacijske tehnologije (Rifkin 2001). Biotehnoška umetnost deluje na nivoju molekularnega, razvija

nove biološke oblike in osvetljuje nove vidike ali možnosti uporabe organskega v umetnosti z uporabo biotehnologije, laboratorijskih postopkov ter genetskega inženiringa. S postopki kloniranja, gojenja novih tkiv, manipulacijami bakterij in drugih živih organizmov bioumetnost raziskuje etične, politične, socialne in estetske potenciale širjenja znanstvenih in kognitivnih zmožnosti razumevanja razlik in podobnosti med organskim in anorganskim, umetnim in naravnim (SymbioticA/TC&A, Marta de Menezes, Ann Hamilton, Ted Purvues, Maja Smrekar, Polona Tratnik).

Pionirji genetske umetnosti (Georges Gessert, Eduardo Kac, Joe Davis, Suzanne Anker) so v začetku 90. let prejšnjega stoletja na podlagi vključitve genetskih manipulacij in bioinženiringa vzpostavili novo eksperimentalno umetniško smer, ki se nadgrajuje v sodobni umetnosti z uporabo biotehnoških postopkov v interdisciplinarnih povezovanjih umetnosti in znanosti. Umetniško delo *Alba – GFP Bunny/Alba – GFP zajček* (2000) je eno najbolj razvpitih del transgenske umetnosti Eduarda Kaca, ki temelji na prenosu naravnih ali sintetičnih genov v drug organizem ter ustvari spemembo genetskega materiala enega organizma z dodajanjem sintetiziranega ali transplantiranega genetskega materiala nekega drugega organizma. Laboratorijska stvaritev zeleno fluorescentnega zajčka je temeljila na prenosu proteina za fluorescentno zeleno barvo iz meduze v gensko zasnovo zajčka, zaradi katerega je njegova dlaka pod UV-svetlobo žarela zeleno.

Kacovo transgensko delo *Genesis/Geneza* (1999) je zasnovano na bibličnem odlomku o stvarjenju človeka po božji podobi, ki ima oblast nad vsemi drugimi bitji na zemlji. Stavek, ki izraža ohol, vzvišen antropocentrični pogled na svet, je umetnik spremenil v Morsejevo abecedo in jo vkodiral v DNK-parno osnovo nespecificirane bakterije, ki jo je nato gojil v petrijevki. Petrijevka je bila pod škatlo izpostavljena ultravijolični svetlobi (UV), ki so jo lahko aktivirali spletni gledalci – ki so projekt spremljali preko kamere – in s tem vplivali na rast, mutacije in življenje

bakterij. Tako je umetnik vzvišeno pozicijo človeka degradiral v genetsko osnovo banalnih in nepomembnih bakterij, s katerimi po volji manipulirajo gledalci.

Tudi portugalska umetnica Marta de Menezes ustvarja umetniška dela z uporabo živali. V projektu *Nature/Narava* (2000) z živimi metulji ni direktno posegala v genetski material žuželk, vendar se je ukvarjala s podobnimi tematikami, kot se denimo genetska umetnost. V procesu poseganja v razvojne mehanizme metuljev je spremenila vzorec na enem metuljevem krilu in ustvarila umetno, še ne obstoječo morfološko posebnost. Z ustvarjeno asimetrijo je opozorila na podobnosti in razlike med naravnim ter umetno spremenjenim organizmom. Zastavila je vprašanje o pomenu in družbeni integraciji umetno ustvarjenih živih bitij v prihodnosti in hipotezo o novi obliki umetnosti, ki je hkrati tudi življenje, o umetnini, ki dobesedno živi in umira.

SKLEP

Sodobna hibridna umetnost, ki posega v različne znanstvene domene – genetiko, biotehnologijo, mikrobiologijo, nevroznanost ali na področje tehnologije materialov – se poleg zanimivih in zapletenih vprašanj v domeni umetniške reprezentacije sooča z vrsto etičnih, ekoloških, filozofskih in političnih dilem v odnosu do realnosti, zlasti do določitve mej človekovih posegov v fizikalno biološko realnost. Živali in živalskost se v interdisciplinarnih oblikah sodobne umetnosti ne pojavljajo pogosto v obliki metafor in simbolov, ampak kot aktivni, živi akterji umetniškega dogodka, ki v temelju vzpostavlja dialoško enakovrednost živali s človekom.

Kritika antropocentričnega razumevanja živali in narave torej danes, v kontekstu globalne ekološke krize in tehnološko preobražene realnosti,

ne more več sloneti na tradicionalnih principih preprostega eskapizma (»Nazaj k naravi!«) ali okoljevarstvenega in zaščitniškega aktivizma, ki še zmeraj perfidno temelji na vzvišeni poziciji človeka – ki najbolje presoja in ve, kaj je najbolje tudi za druge – in ki vse prepogosto temelji primarno na sebičnih vzgibih samozaščite (zaščita živali, katerih izginotje bi ogrozilo obstoj človeške vrste, kot so čebele, opice, ptice, črvi in ribe). V prihodnje bi bilo morda bolje sprevrniti logiko prilagajanja in kultiviranja živalskega (naravnega) človeškemu ter iskati nove oblike sobivanja, ki temeljijo predvsem na prilagajanju ljudi potrebam narave in živali. Namesto nasilnega spreminjanja živali (genetskega, mikrobiološkega ali vzgojnega, npr. učenja živali naših jezikov, ki so tega sposobne, zato, da lahko komunicirajo z nami) je morda nastopil čas, ko je treba slediti sintagmi, »spreminjaj sebe in spreminjal boš svet«. Ali, kot se je nedavno izrazil Lev Kreft, »človek ima še ogromno nerazvitih potencialov«³ in smiselno bi bilo odkriti še neraziskane oblike razumevanja, empatije ali skrbi do živali in narave ter ustvariti nove oblike sobivanja in sporazumevanja z drugimi živimi, nečloveškimi bitji.

LITERATURA

- AGAMBEN, Giorgio (2011): *Odprto: človek in žival*. Ljubljana: Študentska založba.
- ALOI, Giovanni (2018): *Speculative Taxidermy: Natural History, Animal Surfaces, And Art In The Anthropocene*. New York: Columbia University Press.
- BAKER, Steve (2000): *Postmodern Animal*. London: Reaction Books.
- BERGER, John (2015 [1980]): *About Looking*. London: Bloomsbury Publishing.
- COHEN, Simona (2008): *Animals as Disguised Symbols in Renaissance Art*. Leiden, Boston: Brill.

³ Lev Kreft na okrogli mizi Človek # Žival, ki je potekala na Akademiji za likovno umetnost in oblikovanje Univerze v Ljubljani, 24. 2. 2023.

- DELEUZE, Gilles/GUATTARI, Félix (1995): *Kafka: za manjšinsko književnost*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- DELEUZE, Gilles/GUATTARI, Félix (1987): *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- DELEUZE, Gilles (2000). *Micelij*. Koper: Hyperion.
- DELEUZE, Gilles (2008): *Logika občutja. Razprava*. Koper: Hyperion.
- DERRIDA, Jacques (2006): *L'Animal que donc je suis*. Pariz: Éditions Galilée.
- DOMINKO, Tanja (2013): Posthumanizem in posthumano: poskus definicije. V: *Primerjalna književnost* (letn. 36, št. 3, 2013, str. 85–97, [236]). Ljubljana: Slovensko društvo za primerjalno književnost. https://ojs-gr.zrc-sazu.si/primerjalna_knjizevnost/article/view/6252 (citirano: 8. 3. 2023).
- GRUDEN, Aleksandra Saška/SMREKAR, Maja (2018): Maja Smrekar: *Ugotavljam, da je prav naša živalskost tista, ki nas dela najbolj človeške* (intervju, 3. program Radia Slovenije, Ars, 28. marec 2018, MMC RTV SLO, Radio Slovenija). <https://www.rtvlo.si/kultura/drugo/maja-smrekar-ugotavljam-da-je-prav-nasa-zivalskost-tista-ki-nas-dela-najbolj-cloveske/450270> (citirano: 8. 3. 2023).
- HARAWAY, Donna Jeanne (1999): *Opice, kiborgi in ženske: reinvencija narave*. Ljubljana: ŠOU, Študentska založba.
- RIFKIN, Jeremy (2001): *Stoletje biotehnologije. Kako bo trgovina z geni spremenila svet*. Ljubljana: Krtina.
- TIMOFEEVA, Oksana (2019): *Zgodovina živali*. Ljubljana: Maska.
- Slika 3: <https://www.theguardian.com/artanddesign/2015/jul/14/matthew-barney-cremaster-cycle-art-film> (citirano 20. 8. 2023).
- Slika 4: <https://www.theguardian.com/artanddesign/2015/jul/14/matthew-barney-cremaster-cycle-art-film> (citirano 20. 8. 2023).
- Slika 5: <https://ocula.com/141dec20-b676-4d1e-bfb6-28ef6169682b> (citirano 20. 8. 2023).
- Slika 6: <https://deitch-1bea9.kxcdn.com/content/6-archive/1-deitch-projects/1-exhibitions/19970412-i-bite-america-and-america-bites-me/6.o.kulik.ibiteamerica3.jpg?width=1500&quality=100> (citirano 20. 8. 2023). Celoten posnetek performansa je dostopen na spletu: <https://www.deitch.com/archive/deitch-projects/exhibitions/i-bite-america-and-america-bites-me> (citirano 20. 8. 2023).
- Slika 7: https://images.squarespace-cdn.com/content/v1/5c326f997c9327edb6347bf8/1547908448225-ZDZ12H85NXD2G17Q4XDI/02_I+HUNT+NATURE+AND+CULTURE+HUNTS+ME.jpg?format=750w (citirano 20. 8. 2023).
- Slika 8: http://www.johnisaacs.net/images/works_big/works_1994/JI_01_94.jpg (citirano 20. 8. 2023).
- Slika 9: https://media.tate.org.uk/art/images/work/T/T12/T12751_10.jpg (citirano 20. 8. 2023).
- Slika 10: <https://images.roslynxley9.com.au/i8/1e/885aa166-c007-4781-b098-b7150e5955bb/hero-960.jpg> (citirano 20. 8. 2023).

SEZNAM SLIK

- Slika 1: <https://i.ytimg.com/vi/OoMed4JdfuI/0.jpg> (citirano 20. 8. 2023), video performans je dostopen na <https://www.youtube.com/watch?v=OoMed4JdfuI> (citirano 20. 8. 2023).
- Slika 2: https://numero.twic.pics/images/flexible_grid/100/drawing-restraint-9-matthew-barney-bjork-numero-magazine.jpg (citirano 20. 8. 2023).

ČLOVEK IN PES NA DELOVNEM
MESTU – POGLED NA
ČLOVEKOVE PSIHOLŠKE
POTREBE, MOTIVACIJO IN
VEDENJE

Eva Boštjančič in Maša Černilec

ZAKAJ SMO V ŽIVLJENJU TAKO MOTIVIRANI

Človek je res zanimivo bitje – že ko se rodi, išče vire, da bi potešil svoje primarne potrebe (npr. potrebo po hrani, potrebo po dotiku, po varnosti). Z odraščanjem nas motivirajo prijazna beseda staršev, igra v družbi najboljšega prijatelja, ogled dolgo pričakovanega filma. Ko odrastemo, si določene potrebe oblikujemo ali zastavimo kar sami. Tako si nekateri želijo akademske izobrazbe, drugi imajo cilj vsaj enkrat v življenju preteči maraton, tretji pa ves svoj prosti čas namenjajo družini. Nekateri cilji so tako močni, da bi zanje storili prav vse. Nekateri, kot je na primer tretjič pristopiti k izpitu nezanimivega predmeta, pa so taki, da bi jih najraje ignorirali ali prosili nekoga drugega, da to opravi namesto nas. Poznamo pa tudi take cilje, ki nam jih postavljajo drugi – v otroštvu in mladosti so bili to najpogosteje naši starši, ki so denimo pričakovali, da čim hitreje zaključimo šolanje in se zaposlimo, danes nam zunanja pričakovanja in cilje prepogosto narekujejo objave vplivnežev na družbenih omrežjih (npr. kako biti vedno nasmejana in spočita mama novorojenčka ali kako odlično izpeljati razgovor za službo). A kaj se skriva za vsemi temi potrebami in motivi?

Ljudje smo zelo aktivna bitja. Te aktivnosti pa ne nastanejo same od sebe. Gre za motivacijski proces ali kar motivacijsko spiralo, ki se začne s prepoznano potrebo, ki je lahko fiziološka ali psihološka – lahko smo lačni, lahko osamljeni, morda nimamo ustrezne izobrazbe ali pa nimamo dovolj denarja, da bi si kupili tisto, kar si želimo. Potreba ustvari neravnovesje v našem organizmu, ki ga občutimo kot napetost ali neugodje. In ker se ne želimo počutiti slabo, se zaznana potreba preoblikuje v motiv. Motiv predstavlja gonilno silo, ki nas vzpodbudi, da nekaj storimo – gremo v kuhinjo in si natočimo kozarec vode, pokličemo prijateljico za klepet, se vpišemo na magistrski študij psihoterapije ali med oglasi za delo iščemo zaposlitev, s katero bomo lahko

zaslužili toliko, da si bomo lahko kupili tisto, kar si želimo. Nekateri motivi so zunanji, kar pomeni, da prihajajo iz okolja; ko aktivnost opravimo zato, da nekaj pridobimo, zaslužimo oziroma da se izognemo kazni. Notranji motivi oz. notranje želje pa se oblikujejo v nas samih; to so želje, da nekaj naredimo ali dosežemo zaradi nas samih. Ko zastavljeni cilj dosežemo in je s tem notranji motiv zadovoljen, smo lahko bolj zadovoljni, srečni, sproščeni. In zato so notranji motivi bolj zaželeni kot zunanji.

PES JE ČLOVEKOV NAJBOLJŠI PRIJATELJ IN ŠE MARIKAJ DRUGEGA

Pes izhaja iz družine sesalcev in spada med zveri. Danes ga najpogosteje srečamo kot udomačenega psa. V preteklosti so imeli psi predvsem vlogo čuvaja in spremljevalca. Danes pa psa pogostokrat označimo kot najboljšega prijatelja, ki lastniku nudi socialno oporo in pozitivno vpliva na njegovo počutje (King et al. 2011; Wagner in Pina e Cunha 2021). A to ni njegova edina vloga. **Terapevtski psi** lahko pomagajo otrokom pri razvoju bralnih navad (npr. Tačke pomagačke), mladostnikom pri premagovanju anksioznosti, v rehabilitacijskih centrih sodelujejo pri telesnih in delovnih terapijah, starostnikom krajšajo čas in zmanjšujejo občutek osamljenosti. **Delovni psi** iščejo izgubljene osebe, rešujejo ponesrečence, varujejo čredo pred plenilci, pomagajo policistom v kriznih situacijah idr. **Psi pomočniki** pa npr. pomagajo gibalno oviranim osebam pri odpiranju vrat ali prižiganju in ugašanju luči, slepim pri gibanju v prometu ter seveda pri vseh drugih aktivnostih, da lahko živijo čim bolj samostojno.

Sprelomom v 21. tisočletje je organizacija Pet Sitters International predstavila projekt Take Your Dog to Work Day® (Pet Sitters International, b.d.). Sodelujoče delovne organizacije so zaposlene spodbudile, da na dogovorjeni dan na delovno mesto pripeljejo svojega psa. Namen projekta je bil prikazati povezanost med psi in ljudmi ter promovirati posvojitve psov. Praksa se je močno razširila in tako danes psa najdemo tudi v marsikateri slovenski organizaciji. Njegova vloga v delovni organizaciji je bolj pasivna – kot **pes spremljevalec**, ki posredno vpliva na dobro počutje lastnika ter bolj odprto (Hall et al. 2017; Rice 2019; Wagner in Pina e Cunha 2021) in pogostejšo komunikacijo med zaposlenimi. Pes spremljevalec lahko deluje tudi kot »ledolomilec« (spodbudi začetek komunikacije), tudi kadar zaposleni komunicira s strankami (Wagner in Pina e Cunha 2021). V organizacijah, ki dovoljujejo dovoz psa na delovno mesto, zaposleni poročajo o višji stopnji socialne povezanosti (Wagner in Pina e Cunha 2021), večji sproščenosti, umirjenosti in dobrem počutju (Pevc Koršič 2021). V prvi slovenski eksploratorni raziskavi na to temo je 62,5 % udeležencev ocenilo, da prisotnost psa ugodno vpliva na zaposlene tudi v stresnih situacijah (Boštjančič in Smolkovič 2012). Lastniki psov znotraj iste organizacije so si pogosteje v oporo in skupaj prakticirajo različne aktivnosti: gredo skupaj na kosilo in celo skrbijo za psa, če mora nekdo na službeno potovanje. Takšne aktivnosti lahko vplivajo na višje zadovoljstvo z delom (Hall in Mills 2019), večjo delovno zavzetost (Hall in Mills 2019), večjo organizacijsko pripadnost (Wagner in Pina e Cunha 2021) ter nižjo namero zaposlenih za menjavo zaposlitve (Rice 2019).

KO PES ZADOVOLJUJE ČLOVEKOVE POTREBE NA DELOVNEM MESTU

Zaradi ugodnih izidov vedno več delovnih organizacij omogoča, da zaposleni na delo pripeljejo svojega psa. Pes ima namreč pomembno vlogo

pri zadovoljevanju človekovih psiholoških potreb. Ob prisotnosti psa so posameznikove potrebe bolje zadovoljene, kar je tudi cilj takšnih pobud v delovnih organizacijah. Pri tem je treba ločevati med **pasivno in aktivno vlogo psa** na delovnem mestu. Ko je pes v pasivni vlogi, zaposlenega le spremlja na delovno mesto in mu tam dela družbo. V tem prispevku za pasivno vlogo psa uporabljamo izraz pes spremljevalec (ang. *companion dog*). Ko pa je pes v aktivni vlogi, je posebej usposobljen, da posamezniku nudi pomoč pri uresničevanju pomembnih življenjskih ciljev tako pri delu kot na drugih življenjskih področjih. V tem prispevku za aktivno vlogo psa uporabljamo izraz pes pomočnik (ang. *assistance dog*) kot nadredni izraz za pse, ki pomagajo gibalno oviranim osebam, slepim in slabovidnim osebam, gluhim osebam ipd.

Prisotnost psa na delovnem mestu ima lahko številne pozitivne posledice na produktivnost zaposlenega, ki se posledično odraža tudi v uspehu delovne organizacije. Zaposlenim nudi **pomoč** pri opravljanju raznolikih delovnih nalog. Prisotnost psa je lahko motivacijski dejavnik, zaradi katerega zaposleni dlje časa vztraja in se bolj osredotoča na delo. Ta vidik je še pomembnejši takrat, ko ima pes pri delu aktivno vlogo. Psi pomočniki posameznikom namreč omogočajo, da so pri delu bolj neodvisni in da učinkoviteje izpolnjujejo raznovrstne vsakodnevne aktivnosti, povezane z delom ali v prostem času (Sachs-Ericsson et al. 2002; Salmon in Pachana 2022; Whitmarsh 2005; Wiggett-Barnard in Steel 2008). Vloga psa pri zadovoljevanju potrebe po **samostojnosti** je torej ključnega pomena. Pes na delovnem mestu omogoča tudi zadovoljevanje potrebe po **učinkovitosti**. Zaposleni so ob prisotnosti svojega psa namreč bolj učinkoviti in bolje opravljajo delovne naloge (Foreman et al. 2017; Hall et al. 2017).

Poleg zadovoljevanja potreb, ki so ključne za uspeh organizacije, pes izboljša tudi posameznikovo splošno počutje in zdravje. Pes na delovnem mestu na primer zadovoljuje potrebo po **gibanju**. Zaposleni, ki s seboj na delo pripeljejo psa spremljevalca, si zaradi psa med delom lahko

vzamejo čas za sprehod in se tako razgibajo (Hall et al. 2017; Wagner in Pina e Cunha: 2021). Posameznikom, ki uporabljajo psa pomočnika, pa pes predstavlja pomoč pri gibanju in tako neposredno zadovoljuje njihovo potrebo po **mobilnosti** (Deverell et al. 2019; Salmon in Pachan: 2022; Whitmarsh: 2005). Z gibanjem in mobilnostjo se povezuje tudi potreba po **zdravju**. Številne raziskave so pokazale, da imajo lastniki psov v splošnem manj zdravstvenih težav in se tudi zaznavajo kot bolj zdrave (Hall et al. 2017; McIver et al. 2020; Sachs-Ericsson et al. 2002; Whitmarsh 2005), med možnimi vzroki za to pa se omenjajo pogostejši sprehodi in božanje živali. Pri obeh skupinah pes zadovoljuje tudi potrebo po **varnosti**. Lastniki psov se lahko počutijo bolj varno, ko jih pes spremlja na poti na delo. To še posebej velja za posameznike, ki uporabljajo psa pomočnika. Pes jim namreč omogoča varovanje pred nezgodami in neprijetnimi situacijami, ko delajo ali potujejo na delo (Deverell et al. 2019; Sachs-Ericsson et al. 2002; Whitmarsh 2005; Wong 2006). Vse omenjene posledice prisotnosti psov na delovnem mestu posameznikom omogočajo, da pri delu zadovoljujejo tudi potrebo po **samozavesti**. Občutki učinkovitosti, neodvisnosti in varnosti namreč pripomorejo k doživljanju poklicne kompetentnosti in samozavesti pri delu.

Poglejmo še socialni vidik prisotnosti psa na delovnem mestu. Študije kažejo, da ima pes pomembno vlogo tudi pri doživljanju bližine, družabnosti in sproščenosti. Pes na delovnem mestu je v veliko pomoč pri spopadanju s stresom, saj so zaposleni ob prisotnosti psa bolj **sproščeni**. To so pokazale tudi številne mere telesnih odzivov ob doživljanju stresa (Foreman et al. 2017; Hall et al. 2017). Pes ob stresnih dogodkih zaposlenemu nudi **socialno oporo** in tako nadomesti oporo dobrega prijatelja, družinskega člana ali drugega zaupnika. Nekateri raziskave nakazujejo, da je socialna opora psa učinkovitejša od opore družinskega člana, morda zato, ker psi lastnike brezpogojno sprejemajo in jih ne obsojajo (Foreman et al. 2017; Kwong in Bartholomew 2011). Pes na delovnem mestu prav tako omogoča zadovoljevanje potrebe po **druženju**. Zaposlenemu lahko dela družbo, ko mora določene delovne naloge opraviti sam,

obenem predstavlja edini element druženja pri delu na daljavo (Scholtz 2022). Poleg tega pes na delovnem mestu pripomore tudi k večji **socialni integraciji**. Posamezniki, ki na delovno mesto pripeljejo psa, imajo pogostejše pozitivne socialne interakcije s sodelavci, saj pes lahko pripomore k pogostejšim pogovorom med sodelavci ter med zaposlenimi in strankami (Foreman et al. 2017; Wagner in Pina e Cunha 2021). Lastniki psov poročajo o večjem številu prijateljstev na delovnem mestu kot nelastniki (Hall in Mills 2019). O večji socialni integraciji poročajo tudi lastniki psov pomočnikov; ko jih spremlja pes, se pri njih pogosteje ustavijo sodelavci in z njimi začnejo pogovor (Deverell et al. 2019; Hall et al. 2017; Lane et al. 1998; Wiggett-Barnard in Steel 2008).

Vloga psa pri zadovoljevanju psiholoških potreb na delovnem mestu je torej pomembna, a zaenkrat še ni dovolj raziskana. Zato smo se odločili, da izvedemo raziskavo v slovenskem okolju in preučimo, kako in v kolikšni meri pes zadovoljuje potrebe zaposlenih, povezane z delom. Pri tem sta nas vodili dve raziskovalni vprašanji:

- 1) Katere psihološke potrebe človeka zadovoljuje pes na delovnem mestu in v kolikšni meri jih zadovoljuje?
- 2) Ali se zadovoljevanje potreb razlikuje pri pasivni (pes spremljevalec) in aktivni (pes pomočnik) vlogi psa na delovnem mestu?

KAKO SMO RAZISKAVO IZVEDLI

V raziskavo smo vključili ljudi, ki jih pes pri delu spremlja v aktivni ali pasivni vlogi. V končnem vzorcu je sodelovalo 15 lastnikov psa pomočnika in 41 lastnikov, ki psa pripeljejo s seboj na delo (skupaj 56 lastnikov psov). Starostni razpon udeležencev je bil od 20 do 69 let, sodelovalo pa je 13 moških in 43 žensk.

Za potrebe raziskave smo oblikovali vprašalnik iz treh vsebinskih sklopov. V prvem sklopu smo od udeležencev pridobili demografske podatke. V drugem sklopu smo s pomočjo trditev preverili, v kolikšni meri pes zadovoljuje različne psihološke potrebe udeležencev. Trditve smo oblikovali sami na podlagi literature o vlogi psa pri zadovoljevanju človeških potreb (Whitmarsh 2005; Wiggett-Barnard in Steel 2008; Wong 2006). Zadovoljenost posamezne potrebe so udeleženci ocenjevali na 7-stopenjski ocenjevalni lestvici. V tretjem sklopu smo uporabili samoocenjevalno Lestvico zadovoljenosti temeljnih psiholoških potreb (BPNS; Gagné 2003), ki ima 21 postavk o zadovoljenosti treh temeljnih psiholoških potreb: avtonomnost, kompetentnost in povezanost. Za konec smo vsem udeležencem zastavili še dve vprašanji odprtega tipa: Kaj vam pomeni družba psa na delovnem mestu? O čem razmišljate, ko pomislite na svojega psa in svoje delovno mesto?

Vprašalnik smo postavili v spletno obliko in ga za privabljanje udeležencev, ki na delovno mesto pripeljejo psa v pasivni vlogi, delili na Facebooku, LinkedInu in v različnih interesnih spletnih skupinah (npr. pasjeljubci, HRM in the new world). Zbiranje udeležencev, ki uporabljajo psa pomočnika, je potekalo preko organizacij, ki se ukvarjajo s šolanjem psov ali so v stiku z uporabniki psov. Predstavniki organizacij in drugi kontakti so naš vprašalnik posredovali uporabnikom psov. Izpolnjevanje je potekalo preko spleta ali pogovora po telefonu, če so tako želeli udeleženci ankete (zaradi določene oviranosti).

KAKŠNA JE VLOGA PSA NA DELOVNEM MESTU

V Tabeli 1 so prikazane aritmetične sredine in standardne deviacije glede zadovoljenosti osnovnih psiholoških potreb, in sicer posebej za

lastnike psov spremljevalcev in lastnike psov pomočnikov. V nadaljevanju bomo opisali rezultate analize ter jih dopolnili z osebnimi razmišljanji udeležencev, ki so jih zapisali pri dveh odprtih vprašanjih ob koncu spletnega vprašalnika.

Tabela 1: Zadovoljenost psiholoških potreb pri lastnikih psov spremljevalcev in pomočnikov

	Pes spremljevalec		Pes pomočnik	
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Druženje	4,78	2,12	6,07	0,85
Gibanje	5,80	1,67	5,60	1,25
Opora	5,17	1,86	5,67	1,19
Pomoč	5,22	1,93	6,13	1,09
Samostojnost	3,90	1,99	5,53	1,75
Samozavest	4,39	2,22	5,87	1,02
Socialna integracija	5,63	1,68	6,40	0,88
Sproščenost	5,29	2,00	5,87	1,02
Učinkovitost	4,93	1,66	5,27	1,44
Varnost	4,05	2,35	5,93	1,00
Zdravje	5,78	1,54	5,53	1,20

Lastniki psov spremljevalcev poročajo, da imajo najbolj zadovoljeno potrebo po **gibanju** (Tabela 1). Udeleženci so se v največji meri strinjali s trditvijo, da jim pes na delovnem mestu omogoča, da si pogosteje

vzamejo čas za sprehod. Udeleženka je še zapisala: »*Ne mudi se mi domov, da ga sprehodim, saj ga vmes na hitro peljem ven. Nimam slabe vesti, da je sam, ko sem odsotna. Pomirjujoče vpliva name.*« Tudi udeleženci tujih raziskav so pogostejšo fizično aktivnost zaznali kot prednost prisotnosti psov pri delu (Hall et al. 2017). Zaposleni se verjetno v vedno večji meri zavedajo, da pretežno sedeči delovniki predstavljajo veliko obremenitev za telo in grožnjo zdravemu načinu življenja. Skladno s tem zaznavajo tudi pomembno vlogo psa pri zadovoljevanju potrebe po gibanju in pogostejših odmorih med delom. Sklepamo lahko, da bo ta vloga psa pri delu v prihodnosti postajala le še pomembnejša. Na drugem mestu je zadovoljenost potrebe po **zdravju** oz. dobrem počutju. Devet udeležencev je tudi pri odprtem vprašanju izpostavilo, da prisotnost psa na delovnem mestu vpliva na njihovo dobro počutje. Ob delu so bolj sproščeni, psa omenjajo celo v povezavi z antistresno terapijo in tolažbo v težkih trenutkih: »*Vedno ko pride do težkega trenutka, je tam zraven mene.*« Udeleženci so v zelo veliki meri poročali, da se v prisotnosti psa na delovnem mestu v splošnem počutijo bolje, kar se nanaša na samooceno zdravja in splošnega počutja. Ta ugotovitev je skladna s številnimi ugotovitvami v strokovni literaturi, da pes v splošnem pripomore k boljšemu zdravju in počutju svojega lastnika (McIver et al. 2020). Na tretjem mestu je zadovoljenost potrebe po **socialni integraciji**. Udeleženci so poročali, da v prisotnosti psa sodelavci pogosto začnejo pogovor z njimi. Ta ugotovitev je bila že večkrat omenjena v literaturi s tega področja, kajti psi lahko izboljšajo vzdušje na delovnem mestu in povečajo število interakcij med sodelavci (Foreman et al. 2017; Hall et al. 2017). Naša udeleženka pa na primer izkoristi prisotnost psa tudi v bolj zahtevnih delovnih situacijah:

Pes predstavlja vir brezpogojne ljubezni in kot tak pozitivno vpliva tako name kot večino ljudi, s katerimi je v stiku, na odrasle in mladostnike. Je dodatna pozitivna izkušnja za mladostnike kot orodje za boljše odnose z njimi. Ga pa vzamem v službo le takrat, kadar ocenim, da vedenje mladostnikov ne bo predstavljalo

grožnje zanj in kadar meni skrb zanj ne bi predstavljala ovire pri opravljanju svojih nalog – posamezni izleti, športni dnevi ali kakšna srečanja za starše obravnavanih mladostnikov.

Dovod psa na delovno mesto pa lahko pomaga tudi pri oblikovanju bolj sproščene delovne klime: »*Cela firma zaživi, ko pripeljem svojo prijazno psičko v službo.*« Kot poroča lastnik psa, lahko medosebni odnosi postanejo bolj prijetni, sproščeni: »*Bolj sproščeno delovno okolje, poskrbljeno za gibanje s sprehodi, več komunikacije s sodelavci, večja opaznost oz. morda več pozornosti od sodelavcev.*«

Pes pa lahko na delovnem mestu predstavlja tudi:

– breme:

Dejansko sem nedavno razmišljala, kako bi se odzvala okolica, če bi na delovno mesto pripeljala psa. Mislim, da bi bil to distraktor, ki bi onemogočil normalno delo, saj bi se vsi ukvarjali le s psom. Tudi oba s psom bi bila najbrž raztresena, posebej jaz, ker bi me skrbelo, kako se pes počuti. Ni namreč treniran na veliko socialnih interakcij, skoraj zagotovo bi bil prestrašen in negotov. Morala bi ga miriti, kar pomeni, da bi bila midva v večjem stresu, ostale pa bi njegova prisotnost najbrž dekoncentrirala.

– odgovornost, obveznost: »*Obveznost, ker je treba tudi na delovnem mestu poskrbeti za psa. Po drugi strani pa ni skrbi, da bo s psom kaj narobe, ko je sam doma*« ali

– mejo med službenim in zasebnim življenjem: »*Pomeni mi opomnik, da obstaja tudi življenje izven dela in da pravzaprav delam za to, da lepo živimo (ožje v gospodinjstvu in širše kot družba).*«

Razmišljanje o dovodu psa na delovno mesto je povezano tudi z organizacijsko kulturo. To prednost lahko izpostavijo delodajalci, ko ustvarjajo bolj odprto in fleksibilno blagovno znamko delodajalca. Zaposleni to cenijo, kot je denimo zapisala ena od udeleženk ankete: »V prvi vrsti mi to, da lahko vzamem psa na delovno mesto, sporoča, da delodajalec prisluhne potrebam zaposlenih. Drugače pa omogoča fleksibilnost za dneve, ko vem, da se bom v pisarni zadržala dlje časa in mi je v uteho, da kuža ni sam doma.«

Da je vključitev psov na delovno mesto eden od načinov, po katerem delodajalci opozorijo na svojo sproščenost in fleksibilnost, je opozorila tudi strokovna literatura (Wagner in Pina e Cunha 2021).

Tabela 1 prikazuje tudi zadovoljenost psiholoških potreb pri posameznikih, ki uporabljajo psa pomočnika. Pri tej skupini pes v največji meri zadovoljuje potrebo po **socialni integraciji**, saj so se udeleženci močno strinjali, da zaradi psa sodelavci pogosteje začnejo pogovor z njimi. Ugotovitev je skladna z rezultati prehodnih raziskav, da pes pomočnik spodbuja in olajša interakcijo z drugimi ljudmi (Whitmarsh 2005; Wiggett-Barnard in Steel 2008). Na drugem mestu je zadovoljenost potrebe po **pomoči**. Udeleženci so odgovarjali, da jim pes nudi praktično pomoč pri opravljanju vsakodnevnih aktivnosti, zaradi česar jih opravljajo bolj učinkovito. Udeleženec zapiše: »Mi je v pomoč pri odpiranju ali zapiranju vrat, pobiranju različnih stvari ...« In oseba z gibalno oviranostjo poroča:

Zjutraj mi prinese nogavice, prinese hlače. To bi bilo za v film, kako midve živiva. Zvečer me pomaga sleči, zjutraj mi pokaže, kaj potrebujem za odhod, mi prinese rokavice. Greva po opravkih, rada pa ima priboljške. Malo greva na travo, tekat, včasih greva iskat burek. Poleti me pelje na sladoled, ve, kako sladoled diši, točno ve, kje je vanilija. Greva na sprehod na Špico, v Trnovo, Tivoli, po stari Ljubljani, na vožnjo z barko, s turističnim avtobusom, v hribe ...

Pomoč psa pri posameznikih, ki so slepi, slabovidni ali gibalno ovirani, je torej pomembna tako v vsakodnevnem življenju kot pri delu. Visoko zadovoljni udeleženci so poročali tudi o potrebi po **druženju**. Tudi odgovori na odprto vprašanje kažejo predvsem na zadovoljitev potrebe po druženju ter premagovanju osamljenosti. Kar 10 udeležencev od 15 sodelujočih, ki so odgovorili na odprto vprašanje, je omenilo, da jim pes pomočnik pomeni družbo: »Pomeni mi družbo, saj je vedno ob meni.« In: »Ko pa pomislim na svojo štirinožno prijateljico, je kot bi pomislil na družinskega člana.« Eden izmed njih je tako opisal odnos človek – pes: »Predvsem je prijetna družba, ki me vedno spravi v dobro voljo.« Zadovoljevanje potrebe po druženju je tudi ena izmed glavnih koristi psa pomočnika, ki jo avtorji omenjajo v literaturi (Deverell et al. 2019; Kwong in Bartholomew 2011; Whitmarsh 2005; Wiggett-Barnard in Steel 2008), udeleženec naše raziskave pa odnos do svojega psa opiše še: »Dela mi družbo, razveseli me. Ob psu sem bolj sproščen.«

ALI PSI SPREMLJEVALCI ZADOVOLJUJEJO DRUGE POTREBE KOT PSI POMOČNIKI

Preverili smo tudi, ali se vloga psa pri zadovoljevanju potreb razlikuje pri lastnikih psov spremljevalcev (pes v pasivni vlogi) in pri lastnikih psov pomočnikov (pes v aktivni vlogi). Statistično značilne razlike med skupinama so se pokazale pri zadovoljenosti potreb po **pomoči** ($t = -2,17, p = 0,036$), **samosojnosti** ($t = -2,90, p = 0,007$), **samozavesti** ($t = -3,32, p = 0,002$), **varnosti** ($t = -4,12, p < 0,001$), **socialni integraciji** ($t = -2,16, p = 0,036$) in **druženju** ($t = -3,17, p = 0,003$). Lastniki psov pomočnikov so se bolj strinjali s trditvami, da jim pes nudi pomoč pri vsakodnevnih opravkih, da so ob prisotnosti psa pri delu bolj samostojni, da so bolj samozavestni in da jim pes pri delu omogoča občutke varnosti. Kot primer navajamo mnenje udeleženca:

To je težko opisati z besedami, ker gre za druge vrste zaznav, občutij in občutkov, ki so lahko bolj razviti zaradi narave nevrološke oškodovanosti. Meni psička pomočnica prinaša predvsem umirjenost, neke vrste varnost s konstantno prisotnostjo, stabilnost, veselje in brezpogojno ljubezen.

To nakazuje, da psi v aktivni in pasivni vlogi deloma zadovoljujejo različne psihološke potrebe. Pes v aktivni vlogi pogosteje nudi pomoč, omogoča varnost in samostojnost, na ta način pa omogoča zadovoljevanje potreb, ki so pri lastnikih psa pomočnika verjetno bolj izražene. Analiza odgovorov je pokazala, da so bile nekatere trditve (npr. o varnosti in samostojnosti) bolj prilagojene aktivni kot pasivni vlogi psa. Zanimivo je, da so se razlike med skupinama pokazale tudi v nekaterih potrebah, vezanih na stike z drugimi. Skupina, ki uporablja psa pomočnika, je poročala o pomembnejši vlogi psa pri socialni integraciji, druženju in premagovanju osamljenosti. V odprtem odgovoru je le eden izmed njih omenil vlogo psa na delovnem mestu (*»S psom vodičem se na delovnem mestu počutim bolj neodvisen, suveren in tudi bolj sprejet.«*), drugi so ob pisanju imeli v mislih vlogo psa v življenju na splošno. To nakazuje, da ta skupina močno ceni koristi psa pri socialnem vključevanju, celo bolj kot druga skupina udeležencev. Pri drugih psiholoških potrebah razlike med skupinama niso pomembne.

Preverili smo še, kako se zadovoljenost potreb s pomočjo psa povezuje z zadovoljenostjo treh temeljnih psiholoških potreb: avtonomnosti, kompetentnosti in povezanosti. V splošnem so se pokazale negativne, vendar nizke korelacije med zadovoljenostjo temeljnih psiholoških potreb in našimi trditvami. Kompetentnost se je statistično značilno in negativno povezovala z zadovoljevanjem potrebe po samozavesti ($r = -0,29$; $p = 0,033$), ostale korelacije pa niso bile statistično značilne. Posameznikom, ki slabše obvladujejo svoje okolje, imajo manj dosežkov in so manj uspešni, pes daje boljši občutek samozavesti. Tudi ostali rezultati nakazujejo, da posamezniki, pri katerih so psihološke potrebe manj

zadovoljene, nekoliko višje ocenjujejo vlogo psa pri zadovoljevanju potreb. Vloga psa je morda še posebej pomembna pri tistih posameznikih, ki so manj zadovoljni z uspešnostjo na različnih življenjskih področjih in čutijo, da so v splošnem manj kompetentni, avtonomni in povezani z drugimi.

Nekateri udeleženci so opozorili tudi na vrednote (vrednostne kategorije, h katerim si prizadevamo in ki nam predstavljajo neke vrste cilje oziroma ideale) (Musek 1993), ki si jih priključijo ob omembi psa na delovnem mestu. Najpogosteje omenjajo zadovoljstvo, mir, umirjenost, toplino, radost in veselje.

OMEJITVE IN NADALJNJE RAZISKOVANJE

Naša raziskava ima določene omejitve, ki jih moramo upoštevati pri razlagi rezultatov. Najprej naj omenimo neuravnoteženo število lastnikov psov spremljevalcev in lastnikov psov pomočnikov v našem vzorcu. Poleg tega smo udeležence zbirali priložnostno, preko deljenja vprašalnika na socialnih omrežjih. Verjetno je, da so se vabilu odzvali predvsem posamezniki, ki imajo s prisotnostjo psa na delovnem mestu pozitivne izkušnje. Zaradi tega morda nismo zbrali velikega števila mnenj, ki bi osvetlila negativne vidike preučevanega pojava. Iskanje udeležencev, ki uporabljajo psa pomočnika, je sicer potekalo bolj ciljno, vendar so se vabilu v večji meri odzvali tisti, ki uporabljajo splet in jim izpolnjevanje vprašalnika ni predstavljalo prevelike ovire.

Našo raziskavo bi lahko v prihodnje razširili tako, da bi poleg zaznanih prednosti in koristi pri zadovoljevanju psiholoških potreb preučili tudi znave slabosti, s katerimi se povezuje prisotnost psov na delovnem mestu.

To so sicer že storili v tujini (npr. Foreman et al.: 2017; Wagner in Pina e Cunha: 2021) in tudi naši udeleženci so omenili posamezne slabosti, vendar bi lahko zaznana tveganja in slabosti bolj sistematično preučili še v slovenskem okolju. Poleg tega bi lahko dodatno raziskali, v katerih panogah se ta praksa najpogosteje pojavlja. Zanimivo bi bilo analizirati, kakšne so značilnosti slovenskih delovnih organizacij in njihovih vodij, ki spodbujajo prisotnost psa na delovnem mestu, in v čem se njihova organizacijska kultura oz. stil vodenja razlikuje od drugih organizacij oz. vodij.

SKLEPNE MISLI

»S psom ima življenje večji smisel,« je zapisal eden izmed sodelujočih v naši raziskavi. Danes ima pes različne vloge v družbi in njegovo bivanje z nami je bolj smiselno kot v preteklosti. Nekateri ga doživljajo kot spremljevalca skozi življenje, drugi z njim lažje in bolje živijo. Pes tako nevede zadovoljuje številne človekove potrebe. Ob njem se človek lahko počuti bolj varno, mirno, zadovoljno in samozavestno. Pes je lahko tudi najboljša družba, ki nas motivira za gibanje, druženje in ki v nas prebudi pozitivna čustva.

Pes ima pomembno vlogo tudi kot pomočnik. Na cesti takšne pse najpogosteje vidimo, ko spremljajo osebe z gibalno oviranostjo ali slabovidnostjo, v različnih ustanovah so pogosto del terapevtskega procesa. V naši raziskavi smo analizirali, kakšna je vloga psa v delovnem okolju, ko pride pes na delovno mesto kot spremljevalec ali kot pomočnik. Večina sodelujočih se strinja, da pes zadovoljuje številne psihološke potrebe in da v delovno okolje prinaša več sproščenosti, spontanosti in socialnih interakcij. Seveda se pogled na vloge psa med zaposlenimi in zaposlenimi, ki uporabljajo psa pomočnika, razlikuje. Prvi poudarjajo nekatere njegove pasivne vloge (npr. nudenje družbe, sprostitvev, spopadanje s stresom) ter vpliv na bolj prijetno delovno vzdušje, drugi ga

izpostavljajo kot aktivnega udeleženca v vsakdanjem življenju, ki pogosto pomaga tudi pri premagovanju osamljenosti in večji samostojnosti.

S tem poglavjem oz. s pričujočimi ugotovitvami pa zgodba o vlogi psa še ni zaključena. Tako praktiki kot raziskovalci vsak dan spoznavamo nova področja in nove možnosti, kako še bolj integrirati psa v naša življenja. Ob boljšem poznavanju pasjega vedenja in odzivanja se kažejo tudi priložnosti, kje vse lahko »uporabimo« njegov mehek in topel kožuh, vedno dobro razpoloženje, pregovorno vdanost in zvestobo, hitro učljivost, nenehno odzivnost ter pripravljenost za akcijo.

VIRI IN LITERATURA

- BOŠTJANČIČ, Eva/SMOLKOVIČ, Iris (2012): Vloga psa na delovnem mestu – rezultati prve slovenske eksploratorne raziskave. V: *HRM*, let. 10, št. 50, str. 15–30.
- DEVERELL, Lil/BRADLEY, Jane/FOOTE, Paula/BOWDEN, Melinda/MEYER, Denny (2019): Measuring the benefits of guide dog mobility with the Orientation and Mobility Outcomes (OMO) tool. V: *Anthrozoös*, let. 32 (7. november), št. 6, str. 741–755.
- FOREMAN, Anne M./GLENN, Margaret K./MEADE, Jean B./WIRTH, Oliver (2017): Dogs in the workplace: A review of the benefits and potential challenges. V: *International Journal of Environmental Research and Public Health*, let. 14 (8. maj), št. 5, str. 498.
- GAGNÉ, Marylene (2003): Autonomy support and need satisfaction in the motivation and well-being of gymnasts. V: *Journal of Applied Sport Psychology*, let. 15, št. 4, str. 372–390.
- HALL, Sophie/MACMICHAEL, Jessica/TURNER, Amy/MILLS, Daniel (2017): A survey of the impact of owning a service dog on quality of life for individuals with physical and hearing disability: A pilot study. V: *Health and Quality of Life Outcomes*, let. 15 (29. marec), št. 1, str. 1–9.

- HALL, Sophie/MILLS, Daniel (2019): Taking dogs into the office: A novel strategy for promoting work engagement, commitment and quality of life. V: *Frontiers in Veterinary Science*, let. 7 (7. maj), št. 6, str. 138.
- HALL, Sophie/WRIGHT, Hannah/MCCUNE, Sandra/ZULCH, Helen/MILLS, Daniel (2017): Perception of dogs in the workplace: The pros and the cons. V: *Anthrozoös*, let. 30 (16. maj), št. 2, str. 291–305.
- KING, Tammie/MARSTON, Linda/BENNET, Pauleen (2012): Breeding dogs for beauty and behaviour: Why scientists need to do more to develop valid and reliable behaviour assessments for dogs kept as companions. V: *Applied Animal Behaviour Science*, let. 37 (februar), št. 1–2, str. 1–12.
- KWONG, Marilyn J./BARTHOLOMEW, Kim (2011): »Not just a dog«: An attachment perspective on relationships with assistance dogs. V: *Attachment & Human Development*, let. 13 (15. avgust), št. 5, str. 421–436.
- LANE, Dick R./MCNICHOLAS, June/COLLIS, Glynn M. (1998): Dogs for the disabled: Benefits to recipients and welfare of the dog. V: *Applied Animal Behaviour Science*, let. 59 (avgust), št. 1–3, str. 49–60.
- MCIVER, Sara/HALL, Sophie/MILLS, Daniel S. (2020): The impact of owning a guide dog on owners' quality of life: A longitudinal study. V: *Anthrozoös*, let. 33 (7. januar), št. 1, str. 103–117.
- MUSEK, Janek (1993): *Osebnost in vrednote*. Ljubljana: Educy.
- PET SITTERS INTERNATIONAL. <https://www.petsit.com/take-your-dog-to-work-day-history> (citirano 9. 2. 2023).
- PEVEC KORŠIČ, Nel: *Zaznani vpliv prisotnosti psa v pisarni na doživljanje delovnega okolja*. Diplomsko delo. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za matematiko, naravoslovje in informacijske tehnologije, 2021.
- RICE, Jennifer: *Dogs in the workplace: The emotional, social and physical benefits to employees*. Magistrsko delo. Ohio: Xavier University, 2019.
- SACHS-ERICSSON, Natalie/HANSEN, Nancy K./FITZGERALD, Shirley (2002): Benefits of assistance dogs: A review. V: *Rehabilitation Psychology*, let. 47, št. 3, str. 251–277.
- SALMON, Amanda J./PACHANA, Nancy A. (2022): A systematic review of the effect of assistance dog ownership on practical support, health, and well-being: Implications for older adults. V: *Clinical Gerontologist*, str. 1–26.
- SCHOLTZ, Salome Elizabeth (2022): Remote-workers and their furry co-workers: A multimethod exploration of new avenues for work-related exhaustion and job satisfaction. V: *Social Sciences*, let. 1 (31. oktober), št. 11, str. 501.
- WAGNER, Elisa/PINA E CUNHA, Miguel (2021): Dogs at the workplace: A multiple case study. V: *Animal*, let. 1 (5. januar), št. 1, str. 89.
- WHITMARSH, Lorraine (2005): The benefits of guide dog ownership. V: *Visual Impairment Research*, let. 7 (13. julij), št. 1, str. 27–42.
- WIGGETT-BARNARD, Cindy/STEEL, Henry (2008): The experience of owning a guide dog. V: *Disability and Rehabilitation*, let. 30 (7. julij), št. 14, str. 1014–1026.
- WONG, Mei Lin: *Perceptions of guide dog users on their dogs' impact on their lives*. Doktorska disertacija. Oregon: Pacific University, 2006.

TEŽAVE PRAVNEGA
POLOŽAJA
NEČLOVEŠKIH ŽIVALI

Priscila Gulič Pirnat

UVOD

Trenutni pravni položaj nečloveških živali je izrazito nepravilno zaradi zgodovinske antropocentrične moralne pristranskosti. Zahodna moralna paradigma, ki temelji na rimskem in kanoničnem pravu ter tradiciji *common law*¹ (Novak 2021: 480–493), podeljuje pravno pomemben moralni status samo ljudem, ki jim zagotavlja enako temeljno moralno zaščito, medtem ko živali degradira na osnovno raven instrumentalne vrednosti za doseganje človeških ciljev, kar se odraža v moralno-pravnem skoraj ničelnem statusu živali. Vzpostavljeni mehanizmi varovanja njihove integritete so zreducirani na minimum in so namenjeni predvsem preprečevanju nepotrebne človeške okrutnosti do njih. Nečloveške živali so v moralni skupnosti zasedle mesto, ki jim ga je namenil človek, in natančno to pozicijo odnosa bi morali ponovno premisliti, dekonstruirati sleherno jasno in načelno razlikovanje med ljudmi in »živaljo«, kot nam je poznano iz zgodovine filozofije od Aristotela, Descartesa, Kanta, Heideggra do Levinasa, ter se vprašati, kaj nam pravzaprav daje pravico misliti, da samo ljudje govorimo, se odzivamo, doživljamo stvari »kot takšne«, vzpostavljamo odnos do smrti itd. Po Derridaju bistvo naivnega vpraševanja, ki spodkopava temelje filozofskih propozicij, ki so stoletja veljale za samoumevne, ni v odpravi vrzeli, ki loči človeka od živali, ampak v tem, da se odpovemo vseobsegajoči kategoriji »živali« (Derrida 2011: 17–46). Tudi Alasdair MacIntyre (2006: 55–58) vidi problematičnost umeščanja in obravnavanja nečloveških živali kot neke homogene skupine, in sicer v povezavi z znano Heideggerjevo umestitvijo celotnega kraljestva živali v kategorijo, ki je »revna s svetom«, zato jo je kot tako označil za »retorično pretiravanje« (Kozina 2021: 11). Skozi prizmo sodobne zahodne »racionalne« misli, njeni Drugi ne morejo nastopiti drugače kot *primitivi*, tujci, sužnji, »živali« itd. (Gulič Pirnat 2015: 23). Distinkcija, ki se zdi za našo razpravo pomembna, zadeva položaj živali

v okviru zahodnega pojmovanja. Nobenega dvoma ni, da so živali živa bitja, ki naseljujejo naš planet, vendar so na juridični ravni obravnavane kot objekti, stvari, lastnina. Koncept naravnega suženjstva, kjer žival »po naravi pripada drugemu«, predpostavlja odsotnost duše v najglobljem smislu, zato je naloga gospodarja, da živalim gospoduje.² Povedano drugače, dolžnost ljudi je, da upravlja z njihovimi telesi, saj ljudje na nek način predstavljamo njihovo dušo, kar po analogiji s suženjstvom in rasizmom zelo spominja na diskriminacijo do druge biološke vrste, imenovano specizem, kjer predpostavljamo, da so živali manjvredna bitja že samo zato, ker so drugačna od človeka. Drugačnost, številčnost in heterogenost drugih bioloških vrst je zreducirana na totalizacijo pod imenom »žival«, kar predstavlja nasilen izbris kompleksne mnogoterosti na skupni imenovalec, ki se v pravu kaže kot redukcija živali na status objekta, lastnine, stvari. Odnos med ljudmi in živalmi se zadnjih štiri tisoč let praktično ni spreminjal, ena izmed konstant odnosa je prav človekovo lastništvo nad živalmi, ki je bilo zaznano že v stari Mezopotamiji (Kelch 2012: 30) in v rimskem pravu, v katerem so živali kategorizirane kot stvari, ki si jih lahko lastimo, in ki je imelo velik vpliv na izgradnjo sodobnih pravnih sistemov, predvsem tistih, ki temeljijo na rimskih pravnih konceptih (Fasel in Butler 2023: 10).

Nekje od sedemdesetih let prejšnjega stoletja³ se filozofska etika osredotoča na pomen živalskih subjektivnosti in spoznanje, da so živali več kot zgolj objekti človekovega izkoriščanja, da imajo lastno vrednost in zavest ter so zmožne čutiti in doživljati bolečino. S tem se odpira vprašanje o njihovih pravicah in položaju v družbi ter o tem, kako jih lahko vključimo v naša razmišljanja in prakse. Razpravljanje o pravicah živali je kompleksno z več vidikov, podobno kot je razpravljanje o človekovih pravicah, in enostavnih odgovorov ne gre pričakovati. Univerzalna

1 Dober prikaz zgodovine prava tudi v: HAGE, Jaap/WALTERMANN, Antonia/AKKERMANS, Bram (ur.), *Uvod v pravo*, 2. izd., Springer Intl Publishing 2017, str. 4–17.

2 Asimilacijo sužnja z živaljo na juridični ravni najdemo v Platonovih Zakonih, 6. knj. in Aristotelovi *Politiki*, 1. knj. Kategorialno ločnico med človekom in živaljo vzpostavi Descartes v *Meditacijah*.

3 Več o kratki zgodovini etike živali: Grušovnik 2016, str. 155–201.

deklaracija o pravicah živali⁴ je bila s podporo Unesca sprejeta leta 1978 in ima zgolj moč moralne avtoritete, nima pa pozitivno pravne moči. V njej so izražena temeljna moralna in pravna načela, ki bi jih morali priznati nečloveškim živalim, strniti pa jih je mogoče v naslednje temeljne sklope pravic: (1) pravica vseh živali do ohranitve vrste, (2) pravica do nedotakljivosti življenja negospodarskih vrst, (3) pravica do nedotakljivosti svobode, ki ustreza vsaki vrsti ali kategoriji živali, (4) pravica do nastanitve, ki ustreza vsaki vrsti, (5) pravica vseh živali, da jim človek ne zadaja nepotrebne bolečine ter ne povzroča trpljenja in škode, (6) pravica vseh živali do človekovega skrbništva ob posebnih ekoloških okoliščinah. Med temeljna merila civiliziranosti in humanosti vsekakor spadata tudi sočutje in skrb človeka za soljudi in za druga živa čuteča bitja. Naš sodobni odnos do živali nas pogosto zelo izrazito opozarja na našo duševno/duhovno razklanost. Po eni strani namreč družba mnogim živalim pripisuje visoko pozitivno vrednost, kar se kaže npr. v velikem številu hišnih ljubljencev, v skrbi družbe za ohranitev določenih živalskih vrst ter predvsem v težnji po preprečevanju mučenja. Toda po drugi strani ista družba povsem industrijsko, masovno, kruto itd. številne živali vzreja v skrajno neetičnih in moralno spornih razmerah, in to zgolj za zakol. Človek še nikoli v zgodovini ni pobijal živali tako masovno, načrtno in organizirano kot danes in tu bi zelo težko govorili o kakršnemkoli moralnem napredku. Razlogov za ohranjanje *status quo* živali je gotovo veliko, najverjetneje lahko v prvi vrsti izpostavimo ekonomske interese, družbene odnose, ki se odražajo tudi v pravu, pomanjkanje politične volje in zavedanja in ne nazadnje tudi pomanjkanje pravne definicije živalskih subjektivnosti, kot bomo lahko videli v nadaljevanju.

4 Celotno deklaracijo najdemo tu: <https://constitutii.files.wordpress.com/2016/06/file-id-607.pdf> (citirano 4. 7. 2023).

POLOŽAJ ŽIVALI

Zaščita ali pravice?

Moderno pravo nečloveške živali uvršča v rang objektov in jih podreja režimu, ki velja za stvari, obenem pa jim zaradi njihovih posebnih sposobnosti (npr. čutečnosti) določa tudi poseben varovalni režim. Lahko bi trdili, da imajo trenutni pravni položaj objektov v sivi coni, saj nečloveške živali obravnavamo kot stvari (večina zakonodaj), kot »ne-stvari« (v nekaterih nacionalnih zakonodajah⁵ je izrecno navedeno, da živali niso stvari, vendar se jih paradoksalno obravnava kot stvari) in kot čuteča bitja (ki so obravnavane kot stvari; Pogodba o delovanju EU in nekatere druge države).⁶ Pogodba o delovanju Evropske Unije v svojem 13. členu navaja: »Pri oblikovanju in izvajanju politik Unije na področju kmetijstva, ribištva, prometa, notranjega trga, raziskav in tehnološkega razvoja ter vesolja Unija in države članice v celoti upoštevajo zahteve dobrega počutja živali kot čutečih bitij, pri čemer spoštujejo zakonodajne ali upravne določbe in ustaljene običaje držav članic zlasti glede verskih obredov, kulturnih tradicij in regionalne dediščine.« Francija je bila prva država v EU, ki je v svoj Civilni zakonik zapisala, da »so živali živa bitja, obdarjena s čutečnostjo« (čl. 515–14). Zaradi pravne konsistence so besedo »živali« odstranili iz kategorij premičnin in nepremičnin (čl. 524 in 528).⁷ Tudi v slovenskem pravnem redu so živali obravnavane kot posebej zaščiteni objekti prava, ki jim ga podeljuje Zakon o zaščiti živali⁸ in Stvarnopravni zakonik, kjer je izrecno navedeno: »1) Živali niso stvari, ampak čuteča živa bitja. [...] 2) Zanje se uporabljajo določila tega zakona, ki urejajo premičnine [...]«

5 Na primer: Avstrija, Nemčija, Švica, Nizozemska, Češka Republika, regija Katalonija.

6 Na primer: Francija, Španija, Slovenija, Nova Zelandija, Kolumbija, mesto Quebec.

7 Več o tem: NEUMANN, Jean-Marc: The legal status of animals in French Civil Code. V: *Global Journal of animal law*, [S.l.: s.n.], št. 1, 2016, str. 1–13.

8 ZZZiv, št. 10, 1. čl.

(SPZ, čl. 15.a). Nova pravna določila, ki vključujejo novo moralno kategorijo, tj. čutečnost živali, so seveda dobrodošla in nakazujejo spremembo v družbenem dojemanju nečloveških živali kot bitij z inherentno vrednostjo, četudi zaenkrat zgolj na simbolni ravni.

Razpravljanje o pravicah živali tudi ne more mimo teorije volje in teorije interesa. Ti dve teoriji sta začrtali okvir, v katerem se gibljejo tudi vsa poznejša teoretična izvajanja. Teorija volje se osredotoča na to, kako je pravica sestavljena. Njeni osrednji prvini sta voljna moč in voljna oblast, ki ju objektivno pravo zagotavlja subjektu prava in izražata tipično voljo. Teorija volje zanemarja interesno plat pravice, prav ta vidik pa je tisti, ki ga poudarja Jheringova teorija interesa. Za Jheringa volja ni niti cilj niti gonilna sila pravic. Pojma volje in moči ne moreta odkriti, v čem je njihova življenjskost: pravice ne obstajajo zaradi tega, da se z njimi uresničuje ideja abstraktne pravne volje, ampak so tu zaradi tega, da se z njimi varujejo življenjski interesi in potrebe. Korist in ne volja je bistvo pravice. Jhering pravi, da je pravica pravno varovani interes oziroma interes, ki je pravno zavarovan. Interes je bistvena sestavina pravice in izraža njen praktični cilj, medtem ko je pravno varstvo formalna prvina in je le »varstveni ovoj« vseh vsebine. V pristojnosti zakonodajalca je, da posamezne interese ovrednoti in presodi, kateri so tako pomembni, da jih je treba tudi pravno zavarovati (Pavčnik 2021: 170–171). Obe teoriji sta predmet razprav, kar zadeva pravice živali, vendar se zdi, da bi interesna teorija lahko enostavneje razložila, zakaj bi (vsaj nekatere) nečloveške živali lahko imele pravice (Fasel in Butler 2023: 76–83). Če imamo na eni strani avtorje, ki trdijo, da bi živali v sklopu interesne teorije lahko imele pravice, obstajajo na drugi strani avtorji, ki pravijo, da živali že imajo preproste pravice. Nekatere zakonodaje se nanašajo specifično na živali kot nosilke pravic. Poglejmo si primer bolivijskega *Zakona za zaščito živali pred mučenjem in zlorabo* (2015), ki v 3. čl. pravi:

Živali kot subjekti zaščite imajo naslednje pravice:

- (a) Da so pripoznane kot živa bitja;
- (b) Pravico do zdravega in zaščenega okolja.⁹

Ameriški pravni strokovnjak Cass Sunstein trdi, da bi pravne pravice živali morali preprosto razumeti kot pravno zaščito živali pred povzročanjem bolečine, do katere imajo nečloveške živali moralno pravico. Ker živalim ne smemo povzročati nepotrebne trpljenja, jim drugače škodovati, dovoljevati njim škodljivih praks, Sunstein trdi, da živali že imajo preproste pravice (Sunstein 2003: 400–401). Kramer (2001: 53–54) je prišel do podobnih rezultatov kot Sunstein, vendar po drugi poti, in sicer preko Hohfeldovega modela pravic.¹⁰ Šibka koncepcija pravic, ki sta jo avtorja definirala, je predmet številnih kritik. Ena izmed teh pravi, da šibke pravice ne ščitijo temeljnih interesov živali, kot je interes do ohranitve življenja. Zato se strokovnjaki sprašujejo, ali lahko tu sploh govorimo o pravicah. Švicarska pravna strokovnjakinja Saskia Stucki razlikuje med preprostimi pravicami in temeljnimi pravicami. Trdi, da živali že imajo preproste pravice v okviru obstoječih velferističnih zakonov, ki so razmeroma šibke, nimajo pa temeljnih pravic, ki bi jih močno ščitile in ki bi jih morali razviti v luči *de lege ferenda* (Stucki 2020: 533–542). Pomemben primer, ki zagovarja močno koncepcijo pravic (ne vseh) nečloveških živali, je predlog ustavnih sprememb *Finskega združenja za pravne pravice živali*, ki živali definira kot »čuteče posameznike, katerih temeljne pravice in dobrobit moramo ljudje spoštovati. Vse živali so domnevno čuteče, razen če je mogoče ugotoviti drugače.¹¹

9 LEY para la Defensa de los Animales contra Actos de Crueldad y maltarto (2015), URL: <https://faolex.fao.org/docs/pdf/bol146525.pdf> (citirano 7. 7. 2023).

10 Ameriški pravni teoretik Wesley Newcomb Hohfeld (1879–1918) je pronicljivo razpravljal o korelativnosti in nasprotnosti »pravic« in »pravnih dolžnosti«, ki omogočajo možnosti vedenja in ravnanja, in teh možnosti je osem (V: Pavčnik 2021: 177). Za nečloveške živali je posebej pomembna skupina, ki pravico uvršča kot pravovarstveni zahtevk (claim-right) v korelaciji z dolžnostjo. ZZZiv ljudem nalaga dolžnosti, ki so po Hohfeldovi teoriji vedno v korelaciji s pravicami.

11 Finsko združenje za pravne pravice živali 2020, Razdelek 1 (e-vir).

Pravice onkraj koncepta pravne subjektivnosti

Legal personhood lahko v slovenskem prevodu prevajamo kot *pravno subjektivnost* ali kot *pravno osebnost*, pri čemer se prva verzija prevoda zdi ustrežnejša za našo razpravo. Medtem ko *legal person* navadno prevajamo kot *pravno osebo*.

S konceptualizacijo osebe se ukvarjajo številne znanosti, od teologije, filozofije, psihologije, sociologije do antropologije, ravno tako tudi pravo, ki pozna različne koncepte osebe in kjer nemalokrat vlada precejšnja zmeda. Da bi razumeli implikacije sodb in obravnavanje živali kot pravnih oseb, je nujno razumeti, kaj je pravna oseba, koncept, ki je prisoten v skoraj vsaki jurisdikciji. Beseda oseba izhaja iz latinske besede *persona* in je sčasoma začela pomeniti bitje, ki ima pravice in dolžnosti. Obstajata dve vrsti oseb: prve so pravne osebe kot družbene tvorbe, ki so kot take pravni subjekti in so zato sposobne, da so nosilke pravic in dolžnosti v pravnih razmerjih (Pavčnik 2021: 153). Salmond je pravne osebe opredelil kot »bitja, ki so resnična ali namišljena, ki so za namen pravnega sklepanja v večji ali manjši meri obravnavana na enak način kot ljudje« (prim. Farrar 2007: 926). Te se razlikujejo od druge vrste pravne osebe, imenovane fizična oseba, ki vključujejo vse posameznike, ki so pravni subjekti (Pavčnik 2021: 146). Večina strokovnjakov, ki se ukvarja s pravnimi pravicami živali, eksplicitno ali implicitno zagovarja vidik, da so lahko zgolj pravne osebe oziroma pravni subjekti nosilci pravnih pravic. To bi lahko pomenilo, da bi nečloveške živali lahko bile nosilke močnih pravnih pravic le v primeru, če bi namesto statusa lastnine imele status pravne osebe. Največji zagovornik tradicionalnega vidika prava je Gary Francione, ki trdi, da imajo živali intrinzično vrednost, ki jo moramo spoštovati, in hkrati dodaja, da je edina pravica, ki jo imajo nečloveške živali, da niso obravnavane kot lastnina (Francione 1995: xvi). Podobno razmišlja tudi Steven Wise, ki ima v mislih močno različico pravic živali,

ko razvije koncept »pravice do dostojanstva«, ki pa temelji na pravni osebi (Wise 2010: 6). Zdi se, da v skladu z ortodoksnim pogledom na pravo živali ne morejo postati nosilke močnih oziroma temeljnih pravic, saj nimajo pravne subjektivnosti.

Vse pravne pravice bodo predpostavljale status pravne subjektivnosti pri nečloveških živalih in na tej točki se zdi, da bi bilo treba pravne pravice živali iskati onkraj koncepta pravne subjektivnosti. Politični filozof Alasdair Cochrane pravi, da dihotomija lastnine in pravne subjektivnosti ni tako kategorialna, kot se morda zdi na prvi pogled. Trdi, da imajo živali lahko pravne pravice, četudi so predmet lastninjenja, saj bi lastništvo morali razumeti ne kot pravico z absolutno kontrolo nad stvarjo, temveč kot skupek razmerij (oziroma pravnih položajev), ki v večini primerov veljajo za lastnika stvari (Cochrane 2009: 424–427). Do podobnih ugotovitev prihaja tudi pravni strokovnjak David Favre, ki za nečloveške živali predlaga novo kategorijo »živeče lastnine«, poleg že obstoječih treh kategorij lastnine (nepremičnina, osebna lastnina in intelektualna lastnina). Živali bi v tem smislu imele nekaj pravnih pravic, kot so pravica do oskrbe, bivališča, lastništva, neprizadejanja škode oz. bolečine itn. V te name ne bi nečloveške živali zastopali pravni skrbniki (Favre 2010: 1022–1034). Visa Kurki raziskuje korelirani razvoj pojmov subjektivnosti in pravic ter ugotavlja, da medtem ko so se teorije o pravicah od devetnajstega stoletja znatno razvijale, je tradicionalna binarnost prava ostala enaka (Kurki 2019: 91). Kurkijeva teorija svežnja (2019) pojasnjuje koncept pravne subjektivnosti kot skupek različnih pravnih pozicij, ki niso vedno nujno sočasno prisotne. V tem smislu pravna subjektivnost ni binarni koncept, ampak takšen, ki se kaže v različnih oblikah in stopnjah. Kurki razlikuje med t. i. pasivno pravno subjektivnostjo in t. i. aktivno pravno subjektivnostjo. Pasivni pravni položaj vključuje, med drugim, temeljno zaščito življenja, svobode, telesne celovitosti, sposobnost lastništva, imuniteto pred lastnino, pravno veljavo, status žrtve v kazenskem pravu itd. Treba je imeti dovolj pasivnih pravnih položajev, da bi nekoga lahko šteli za pravno osebo. Nasprotno pa aktivno pravno subjektivnost sestavljajo

»aktivni« položaji, kot je pravno uveljavljanje pravic, za katere ne potrebujemo zastopnika in sposobnost za kazensko in odškodninsko odgovornost (ibid.: 138). Kurki je mnenja, da pasivno pravno subjektivnost najbolje opisuje pravni položaj dojenčkov in ljudi s hudimi kognitivnimi motnjami, medtem ko aktivno pravno subjektivnost najbolje opisuje pravni položaj odraslih človeških vršilcev. Kurkijeva rekonceptualizacija pravne osebe kaže, da obstajajo alternativni načini razumevanja pravnih pravic živali, ki niso nujno utemeljene na konceptu pravne subjektivnosti, in predlaga teoretično preiskavo dogme in razvoj teorij, ki bi lahko najbolje pojasnile pereča vprašanja 21. stoletja.

ZAKLJUČEK

Za pravo se zdi, da je na splošno nefleksibilno, ko gre za vprašanja, ki se nanašajo na druge nečloveške entitete, kot so živali in okolje. Lahko bi tudi trdili, da je pravo antropocentrično, kar pomeni, da je osredotočeno na zaščito in promocijo interesov ljudi, ne pa drugih živih bitij ali okolja. Ta antropocentrični pristop izhaja iz tradicionalne filozofije, ki je bila dolgo časa prevladujoča v zahodni kulturi, in izhaja iz predpostavke, da so ljudje nadrejeni drugim živim bitjem in da imajo večjo moralno in pravno vrednost. Poleg tega je pravni sistem zasnovan tako, da zagotavlja stabilnost in predvidljivost, kar pomeni, da se spremembe v pravu sprejemajo počasi in postopoma, zato da se zagotovi njihova ustavnost in zakonitost. To pomeni, da spremembe v pravu ne morejo biti prenagljene, temveč morajo biti temeljito premišljene in preučene. Poleg tega se lahko zdi, da je pravni sistem statičen, ker se pogosto preveč osredotoča na formalni vidik prava in ignorira dejansko stanje stvari. Tako lahko na primer zakoni in predpisi postavljajo zahteve in standarde, ki so morda dobro premišljeni in oblikovani, vendar se v praksi ne uporabljajo na ustrezen način ali pa se jih krši. To lahko privede do tega, da v praksi ne dosežemo ciljev, ki jih zakoni in predpisi določajo. Videli smo, da

so tradicionalne pravne teorije, ki temeljijo na antropocentričnem svetovnem nazoru, nezadostne za obravnavo živalskih subjektivnosti. Vseeno pa lahko v prihodnosti pričakujemo večji poudarek na fleksibilnosti in prilagodljivosti pravnega sistema, ko gre za vprašanja, ki se nanašajo na nečloveške entitete. Posthumanizem in druga podobna gibanja namreč izpostavljajo vse večji pomen interakcij med ljudmi in drugimi živimi bitji ter okoljem, kar bo verjetno pozitivno vplivalo tudi na pravno urejanje teh vprašanj v prihodnosti.

VIRI IN LITERATURA

- COCHRANE, Alasdair (2009): Ownership and justice for animals. V: *Utilitas*, letn. 21, št. 4, str. 424–442.
- DERRIDA, Jacques (2011): Žival, ki torej sem (več sledi). V: *Problemi*, letn. XLIX, št. 1–2, str. 17–46.
- FARRAR, John H. (2007): Salmond and corporate theory. V: *Victoria University of Wellington Law Review*, št. 38, str. 925–934.
- FASEL, Raffael N./BUTLER, Sean C. (2023): *Animal Rights Law*. Oxford et al.: Hart.
- FAVRE, David (2010): Living property: a new status of animals within the legal system. V: *Marquette Law Review*, let. 93, št. 3, str. 1021–1071.
- FINSKO združenje za pravne pravice živali (2020): *Predlog ustavnih sprememb*. URL: <https://www.elaintenvuoro.fi/english/> (citirano 10. 4. 2023).
- FRANCIONE, Gary L. (1995): *Animals, property and the law*. Philadelphia: Temple University Press.
- FRENCH Civil Code. URL: French Civil Code 2016 | Trans-Lex.org (citirano 8. 4. 2023).
- GRUŠOVNIK, Tomaž (2016): *Etika živali: o čezvrstni gostoljubnosti*. Koper: Annales.
- GULIČ PIRNAT, Priscila (2015): *Filozofske razsežnosti rasizma*. Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- KELCH, Thomas G. (2012): A short History of (mostly) Western Animal Law: part 1. V: *Animal law*, letn. 19, št. 23, str. 23–62.

- KOZINA, Jože (2021): *Vpliv neodgovornih praks živali na človekovo bivanjsko praznino*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- KRAMER, Matthew H. (2001): Do animals and dead people have legal rights? V: *Canadian Journal of Law & Jurisprudence*, let. 14, št. 1, str. 29–54.
- KURKI, Visa A.J. (2019): *A Theory of Legal Personhood*. Oxford: Oxford University Press.
- MACINTYRE, Alasdair C. (2006): *Odvisne racionalne živali: zakaj potrebujemo vrline*. Ljubljana: Študentska založba.
- NOVAK, Aleš (2021): Velike pravne kulture. V: PAVČNIK, Marijan: *Teorija prava: prispevek k razumevanju prava*, 6. pregledana in dopolnjena izd., Ljubljana: Lexpera, GV Založba, str. 476–514.
- PAVČNIK, Marijan (2021): *Teorija prava: prispevek k razumevanju prava*, 6. pregledana in dopolnjena izd., Ljubljana: Lexpera, GV Založba.
- POGODBA o delovanju Evropske Unije (Uradni list EU, C 326/54, 26. 10. 2012).
- STUCKI, Saskia (2020): Towards a theory of legal rights: simple and fundamental rights. V: *Oxford Journal of legal studies*, letn. 40, št. 3, str. 533–560.
- SUNSTEIN, Cass R. (2003) The Rights of Animals. V: *University of Chicago Law Review*, let. 70, št. 387, str. 387–401.
- Stvarno-pravni zakonik (Uradni list RS, št. 87/02, 91/13 in 23/20).
- WISE, Steven M. (2010): Legal personhood and the Non-Human Rights Project. V: *Animal Law Review*, Lewis & Clark Law School, letn. 17. Št. 1, str. 1–11.
- Zakon o zaščiti živali (Uradni list RS, št. 98/1999 in druge – ZZZiv).

ŽIVALI KOT
SODRŽAVLJANI: RAZVOJ
SOCIOLOGIJE ŽIVALI

Roman Kuhar

UVOD

Nobenega dvoma ni, da je bila sociologija kot znanost o družbi, družbenih institucijah, družbenih skupinah in njihovih interakcijah do nedavnega strogo antropocentrična. Meja sociološkega zanimanja je bil prav živalski svet oziroma živali. Te so v marsičem predstavljale protitež človeku, čeprav so pomembno soustvarjale njegov družbeni prostor. Kartezijanska logika, temelječa na jezikovnocentrični predpostavki o živalih, ki da zaradi nezmožnosti govornega jezika nimajo tudi zmožnosti mišljenja, se je globoko zarezala ne zgolj v sociološko, pač pa v celotno družboslovno in humanistično znanost (Noske 1990). Šele v obdobju zadnjih dvajsetih ali tridesetih let se v sociologiji bolj intenzivno pojavljajo raziskave, ki se ukvarjajo s človeškimi interakcijami z živalmi in z vlogo živali v našem družbenem okolju. Razvija se nova veja sociologije, ki se ukvarja z relacijami med »človeškimi in nečloveškimi živalmi«. Ta vključuje najrazličnejša področja raziskovanja, od ukvarjanja z vplivi živali na družbena razmerja med ljudmi in razumevanja, da imajo tudi živali lahko svoje namene in preference, do vprašanj družbene konstrukcije živali in živalskega sveta, na primer v medijskih reprezentacijah. Sociologija živali se ukvarja tudi z vloge kulture, religije in drugih družbenih dejavnikov, ki vplivajo na naše razumevanje živali, in z v javnosti najbolj izpostavljenimi vprašanji o pravicah živali in razmerjih med človekovimi pravicami in pravicami živali. Eno od izhodišč socioloških študij pri obravnavi te teme je ugotovitev, da je mogoče vprašanje zatiranja živali primerjati z zatiranjem, ki ga v družbi doživljajo različne marginalizirane skupine, in ga raziskovati s sociološkimi orodji, ki so bila razvita na področjih raziskovanja družbenih manjšin, stigmatizacije in družbenega izključevanja (Manning & Serpell 1994; Peggs 2012).

Vse to ne pomeni, da se vprašanje živali pred tem ni pojavljalo v sociološki znanosti. Čeprav je bilo obrobno, je dejstvo, da so se že nekatere prve sociološke študije vsaj posredno ukvarjale z vprašanjem živali,

na primer s problemi, ki so jih v urbanih okoljih povzročali prostoživeči psi, vključno z njihovimi iztrebki (Kolt 2015). Medtem ko sta Talcott Parsons in George Herbert Mead, vidna akterja teoretske perspektive funkcionalizma oziroma simboličnega interakcionizma v sociologiji, oba zanikala možnost, da bi interakcijo živali s človekom lahko pojasnili s teorijo družbenega delovanja (Koop-Monteiro 2021), je Max Weber v eni od svojih razprav o vlogi sociologije v znanosti zapisal, da bi bilo s sociološkega vidika vendarle mogoče raziskovati tudi razmerja med človekom in živalmi, saj se te odzivajo na človeške ukaze ali človekovo delovanje v svetu. Čeprav so ti odzivi večinoma mehanični, imajo, poudarja Weber, svoj pomen in vplivajo na človekovo delovanje, kar zadostuje za sociološko analizo tovrstnih interakcij (Weber 1947).

Do preloma z antropocentričnim razumevanjem živali kot meje sociologije je prišlo šele konec dvajsetega stoletja. Takrat se znotraj okoljske sociologije pojavi nova ekološka paradigma, ki prevprašuje klasično sociološko tradicijo, temelječo na antropocentričnem razumevanju, da človeška kultura omogoča preseganje naravnih omejitev in da je naloga človeka upravljanje z naravo, ta pa ima vrednost samo toliko, kolikor koristi človeku. Ekološka paradigma, nasprotno, temelji na razumevanju človeštva kot recipročno povezanega z naravo in njenimi okoljskimi omejitvami ter poudarja vlogo okoljskih faktorjev in sistemov v družbenih procesih ter vpliv družbenih procesov na okolje. Ekološka paradigma poudarja, da je človeška družba odvisna od okolja in da mora biti odgovorna do okolja, če želi zagotoviti svoje lastno preživetje in kakovost življenja (Catton & Dunlap 1978).

Sestavni del tovrstnih paradigmatičnih prelomov v sociologiji je bil tudi poziv ameriškega sociologa Cliftona D. Bryanta leta 1979 k vključitvi živalskega sveta v sociološko analizo. V svojem nagovoru na letnem sociološkem srečanju *Southeren Sociological Society* je pozval ameriško sociološko skupnost, da se začne bolj intenzivno in organizirano ukvarjati s tako imenovano »zoološko povezavo«. Med drugim je dejal:

Sociologi so bili do sedaj malomarni pri obravnavi zoološke komponente v človeških interakcijah in pripadajočih družbenih sistemih. Že bežen pregled našega jezika in drugega kulturnega inventarja razkriva opazen vpliv živali na naše družbeno življenje in vedenje, ki so ga raziskovalci na področju sociologije v veliki meri zanemarili. V zvezi s tem se zdi, da nekaj raziskovalnih smeri pri preučevanju človeškega vedenja, povezanega z živalmi, obeta posebno produktivno raziskovanje. [...] Kot sociologi, ki jih zanima razumevanje človeškega vedenja v vseh njegovih nihanjih, bi bilo dobro, če bi v leksikon naše discipline dodali živali in tako svojo raziskovalno pozornost usmerili v ‚zoološko povezavo‘. V skladu s tem bi lahko zaznali povsem nova obzorja vedenjskih povezav in družbenih vzrokov (Bryant 1979: 399).

Kljub temu pozivu je bilo potrebnih še dobrih dvajset let, da je »sociologija živali« postala tudi institucionalizirana. Leta 2002 je *Ameriško sociološko združenje* ustanovilo sekcijo »Živali in družba« kot eno od svojih uradnih sekcij (Nibert 2003). *Slovensko sociološko društvo* take sekcije nima in zaenkrat tovrstna pobuda v Sloveniji še ni nastala.

Danes v sociologiji obstajajo različne smeri ukvarjanja z živalmi. Ena od teh so kritične študije živali, ki so interdisciplinarno področje raziskovanja, osredotočeno na odnose med ljudmi in živalmi. Osnovna predpostavka kritičnih študij živali je razumevanje, da je zatiranje živali prepleteno z drugimi oblikami zatiranja, kot so rasizem, seksizem in podobno. Kritične študije živali zato raziskujejo kompleksno dinamiko strukturalnih, institucionalnih in diskurzivnih oblik moči, ki vplivajo na živali, ljudi in okolje (Khaazal & Almiron 2021). Sociologija živali kot posebna veja sociologije se ukvarja s preučevanjem družbene dinamike odnosov med ljudmi in živalmi, vključno z načini, kako ljudje uporabljajo, dojemajo in obravnavajo živali. Pri tem je posebej pozorna na vlogo kulturnih in družbenih dejavnikov pri oblikovanju teh odnosov (Peggs 2012; Sanders 1999). Omenimo še ekofeminizem kot eno od socioloških perspektiv ukvarjanja

z živalmi, ki izpostavlja predvsem izkoriščanje živali. Tega razume kot del širšega sistema dominacije, saj izhaja iz razumevanja, da sta zatiranje in izkoriščanje žensk ter zatiranje in izkoriščanje narave tesno povezana in se medsebojno krepi. Nekateri ekofeministi in ekofeministke se posebej osredotočajo na povezano zatiranje živali in žensk, pri čemer ugotavljajo, da je ista logika nadvlade odgovorna tako za zatiranje žensk kot za zatiranje živali (Adams 2015; Kheel 2007).

Koop-Monteiro (2021) je trenutne smeri sociološkega ukvarjanja z vprašanjem živali razdelil v štiri tematske skupine, ki predstavljajo podstat razvijajoče se sociologije živali. Prvi skupek raziskav se ukvarja z vprašanjem razmerja med človekom in živalmi ter vplivom tega razmerja na človeško družbo, drugi se dotika raziskav, povezanih z družbenimi in ekonomskimi učinki živinoreje, tretji sklop, temelječ na analizi omrežij, je namenjen raziskovanju strukturalnih povezav med človekom in živalmi, zadnja, četrta smer sociološke analize pa živali razume kot zatirano skupino po vzoru družbenih manjšin in se ukvarja z vprašanjem pravic živali. Slednje bo tudi osrednji fokus preostanka naše kratke razprave, v kateri se bomo ukvarjali predvsem z eno od najodmevnejših političnih teoretskih razprav na tem področju, politično teorijo o pravicah živali, kot sta jo v knjigi *Zootopia* razvila Sue Donaldson in Will Kymlicka (2011).

ŽIVALI KOT ZATIRANA SKUPINA

»Pred približno 10.000 leti se je odnos med ljudmi in divjimi živalmi spremenil. Domestikacija je ta odnos spremenila v odnos prevlade in nadzora, saj je človek prevzel vlogo gospodarja. Živali, ki niso bile več divje, so postale lastnina in so veljale za predmete, ki jih je moč posedovati in izmenjevati. Danes lahko udomačene živali gojimo, nadzorujemo, zlorablamo ali ubijamo – vse je odvisno od lastnikovih želja« (DeMello 2012: 67–68).

Sociološka analiza živali kot zatirane skupine obravnava živali kot marginalizirano in izkoriščano skupino v človeških družbah, podobno kot se sociologija ukvarja tudi drugimi družbenimi skupinami, najpogosteje etničnimi, religioznimi in spolnimi manjšinami, ki so bile in še vedno so zatirane in diskriminirane. Ta perspektiva se opira na kritične teorije družbene pravičnosti in trdi, da sta nadvlada in izkoriščanje živali oblika zatiranja, ki jo izvaja človek.

Zgodovinsko gledano je izvor omenjenega zatiranja proces domestifikacije, ki je bil, kot ironično ugotavlja Tovey (2003), možen prav zaradi zmožnosti živali, da komunicirajo s človekom. Rečeno drugače, podrejanje živali človeku je omogočila prav tista lastnost, ki jo je človek (in s tem tudi znanost) v svoji antropocentrični poziciji dolgo časa odrekal živalim in jih s tem konstituiral kot odvisne od človeka. Ta proces je intenzivni pospešek doživel z industrializacijo. Industrializacija živinoreje v 20. stoletju je namreč »živali naredila nevidne, saj so bile čedalje bolj stisnjene v tovarniških farmah brez dostopa javnosti« (Koop-Monteiro 2021: 4). Po mnenju nekaterih marksističnih teoretikov je prav izkoriščanje živali postalo model za podobno izkoriščanje in alienacijo človeka v kapitalističnem sistemu. »Ista ‚hladnost‘ in instrumentalnost, ki opravičujeta ravnanje družbe z živalmi (za znanstvene poskuse, zabavo in zakol), se hitro lahko preneseta na ravnanje z ljudmi« (Gunderson 2014: 290). Tudi feministična in postkolonialna perspektiva v sociologiji sta vzpostavili podobne povezave med nasiljem nad živalmi in nasiljem nad ženskami (Barrett idr. 2020, Kheel 2007) oziroma med zatiranjem živali in zatiranjem nekaterih domorodnih ljudstev (Montford & Taylor 2020).

Sociološka perspektiva, ki živali razume kot zatirano skupino, torej poudarja dinamiko razmerij moči med ljudmi in živalmi. Ljudje imajo veliko moč in nadzor nad življenji živali, živali so uporabljene za namene prehranjevanja, oblačil, zabave in podobno, vse to pa vodi v trpljenje in pogosto tudi smrt živali. Vendar pa zatiranje živali ne nastaja v praznem

(družbenem) prostoru, pač pa je prepleteno z drugimi oblikami zatiranja, kot so rasizem, seksizem, homofobija in podobno. Tu sociologija vzpostavi enačaj med nasiljem, diskriminacijo in simbolno manjvrednostjo živali ter podobnimi procesi, ki jih doživljajo določene družbene skupine zaradi svoje domnevne manjvrednosti. Koncept, ki opisuje te procese, je specizem (oziroma speciesizem), ki ga je v začetku sedemdesetih let vpeljal britanski psiholog in zagovornik pravic živali Richard Ryder. V svojem eseju »Eksperimenti na živalih« (Ryder 1971) poudarja dvojno moralo tedanjih raziskovalcev na živalih, ki po eni strani utemeljujejo svoje raziskave na podlagi podobnosti med ljudmi in živalmi, tovrstne eksperimente pa hkrati moralno opravičujejo na podlagi razlik med ljudmi in živalmi. Ryder poudarja, da smo soočeni s povsem enakimi principi delovanja kot v primeru rasizma ali seksizma. Specizem je torej oblika diskriminacije, ki jo doživljajo živali zaradi svoje vrste, prav tako kot nekateri ljudje doživljajo rasizem zaradi barve svoje kože (torej zaradi vrste). Nibert (2003) poudarja, da je specizem pravzaprav oblika ideologije, ki temelji na družbenih normah in vrednotah, ki ohranjajo obstoječi družbeni sistem. Ryder (1971) je s tem konceptom pomagal postaviti živali v središče razprave o etičnih vprašanjih in spodbudil razpravo o moralni vrednosti in pravicah živali ter o tem, kako se lahko zmanjša njihovo trpljenje.

Eno od najbolj prelomnih in odmevnih del, ki jih lahko vsaj deloma razumemo kot posledico opisanega dogajanja, je knjiga *Zoopolis* Sue Donaldson in Willa Kymlicke (2011), ki vprašanje pravic živali postavlja v kontekst enega od pomembnejših socioloških in politoloških konceptov – koncepta državljanstva – in oblikujeta politično teorijo pravic živali. V nadaljevanju si bomo najprej pogledali, kakšen pomen ima državljanstvo v sociološki teoriji, nato pa, kako bi bilo mogoče živali vključiti v našo politično skupnost kot sodržavljanke. Slednje je namreč osnovna ideja zoopolisa, kot jo razvijeta Donaldson in Kymlicka.

DRŽAVLJANSTVO V SOCIOLOŠKI PERSPEKTIVI

Klasično besedilo na področju sociološke analize državljanstva je delo britanskega sociologa T. H. Marshalla *Citizenship and Social Class* (1950), v katerem Marshall pojasnjuje, da je bil razvoj državljanstva postopen proces, ki je trajal več stoletij in je bil tesno povezan z nastankom modernih nacionalnih držav in razvojem sodobne demokracije. Loči med tremi sklopi državljanskih pravic: civilne, politične in socialne pravice. Civilne pravice, ki so se razvile v 18. stoletju, so ljudjem zagotovile najbolj temeljne pravice, kot sta pravica do lastnine in pravica do svobode govora. Politične pravice so bile podeljene v 19. stoletju in so omogočile različne oblike politične participacije, vključno s pravico do volitev in sodelovanja v procesih vladanja. Socialne pravice so bile podeljene v 20. stoletju in so tesno povezane z nastankom države blaginje. Vključujejo različne socialne in ekonomske pravice, kot so pravica do izobraževanja, zdravstvenega varstva in socialnega varstva.

Marshall v svoji analizi poudarja, da je koncept državljanstva pomembno spremenil razumevanje »vrednosti« ljudi; če so bile pravice (in privilegiji) nekoč, v času fevdalizma, podeljeni glede na družbene stano-ve, državljanstvo izenačuje vse ljudi. »Državljanstvo je status,« pravi, »ki je podeljen polnopravnim članom skupnosti. Vsi, ki imajo ta status, so enakopravni glede na pravice in dolžnosti, s katerimi jim je ta status podeljen« (Marshall 1950: 149). V tem smislu državljanstvo prispeva k enakopravnosti, a hkrati, opozarja Marshall, vzpostavlja nove neenakosti, ki so povezane z družbenimi razredi. Po njegovem mnenju je družbeni razred tesno povezan z dostopom do virov in priložnosti, kar pomeni, da vsi ne morejo v polnosti izkoristiti oziroma implementirati pravic, ki so jim sicer podeljene. Pravica do svobode govora, na primer, ne pomeni veliko, če posameznik nima ustrezne izobrazbe in ne zna smiselno izražati svojih misli in argumentov. Prav izobrazba in s tem povezana

možnost zaposlitve je tista, ki po Marshallovem mnenju vzpostavlja nove neenakosti in jih instrument državljanstva ne preseže. Je pa res, poudarja Marshall, da je razvoj državljanstva pomagal ublažiti nekatere negativne učinke družbenega razreda na življenje posameznikov. Z zagotavljanjem večjega dostopa posameznikov do pravic in zaščite je državljanstvo pripomoglo k zmanjšanju neenakosti in spodbujanju družbene mobilnosti.

Marshallova študija je pozneje doživela vrsto kritik, med drugim tudi feministično (Waldby 1994), ki je opozarjala, da Marshallova časovna shema podeljevanja pravic od 18. do 20. stoletja drži predvsem za moške, ne pa tudi za ženske. Te so namreč zaradi svoje vloge v družini in pri vzgoji otrok marsikje prej dobile socialne pravice kot pa politične pravice. Koncept državljanstva se je tako izkazal za spolno pogojen. Podobno velja tudi za številne druge osebne okoliščine, ki so prav tako lahko vplivale na pridobitev, predvsem pa na implementacijo državljanskih pravic. Če so, na primer, moški v 19. stoletju imeli pravico do biti voljen in voliti, vključno s tistimi moškimi, ki so bili istospolno usmerjeni, so ti to pravico lahko koristili le, dokler so ta del svoje identite skrivali; kandidirati za politične položaje kot razkrita istospolno usmerjena oseba je bilo še do pred parimi desetletji tako rekoč politični samomor. Državljanstvo torej ni zgolj spolno, pač pa tudi seksualno pogojeno, podobno pa velja tudi za vprašanje rase, vere in drugih osebnih okoliščin.

V devetdesetih letih prejšnjega stoletja je vprašanje državljanstva v sociološki in politološki znanosti postalo ponovno aktualno, med drugim tudi zaradi pomembnih političnih procesov, ki so se odvijali v tistem času, vključno z globalizacijo in pristopnimi procesi novonastalih držav k Evropski uniji. Vse to je sprožilo nova vprašanja o odnosu med državljanom in državo.

V tem času so sociološke raziskave državljanstva začele presegati tradicionalno (pasivno, legalistično) razumevanje državljanstva kot zgolj

pravnoformalnega statusa in so se začele ukvarjati tudi z načini, kako se državljanstvo oblikuje prek družbenih odnosov in praks ter kako se državljanstvo na novo opredeljuje in spreminja kot odgovor na nove politične, gospodarske in družbene izzive. Državljanstvo tako ni bilo več razumljeno zgolj kot pravni ali politični status, temveč tudi kot družbena in kulturna identiteta, ki jo sooblikujejo že prej omenjeni dejavniki, kot so spol (Waldby 1994), rasa in etnična pripadnost (Kymlicka 1995), spolnost (Plummer 2003, Weeks 1998) in druge okoliščine. Vsi ti elementi vplivajo tudi na to, kako posamezniki in skupine opredeljujejo in se pogajajo o svoji pripadnosti določeni skupnosti ter kako se občutek pripadnosti uporablja za oblikovanje političnih identitet in mobilizacijo političnega delovanja. Yuval-Davis (2011) je to poimenovala »politika pripadanja«, v kateri se posamezniki in skupine pogajajo o svojem mestu v družbi ter izpodbijajo meje vključevanja in izključevanja. Zahtevajo lahko priznanje in spoštovanje svojih identitet ter se upirajo poskusom njihove marginalizacije ali stigmatizacije. A vse te razprave, ki so se sicer ukvarjale z vprašanjem vključevanja družbenih manjšin, so bile zamejene na človeka. Šele razprava Donaldson in Kymlicke (2011) je to razpravo razširila tudi na vprašanje živali kot bitij, ki sobivajo v določeni (politični) skupnosti.

ŽIVALI KOT SODRŽAVLJANI

Sue Donaldson in Will Kymlicka v *Zoopolisu* uvodoma priznavata, da že od konca 19. stoletja obstajajo različni poskusi zaščite živali, ki bi jih pogojno lahko razumeli kot oblike zaščite, kot jih državljanstvo omogoča človeku. Leta 1824 je bila, na primer, v Veliki Britaniji ustanovljena posebna skupina za zaščito živali *Society for the Prevention of Cruelty to Animals*, ki je bila takrat usmerjena predvsem v zaščito vprežnjih konjev. Pozneje se je tovrstna skrb za živali razširila tudi na druga področja, na primer prepoved pasjih borb in ponekod tudi prepoved bikoborb.

V Kaliforniji so leta 2008 sprejeli zakon, ki prepoveduje zadrževanje rejnih živali v tako majhnih prostorih, da se ne morejo obrniti. Številnih kritik je bila deležna tudi farmacevtska in kozmetična industrija, ki se je v določenem delu odrekla poskusom na živalih. Ne nazadnje imamo tudi v Sloveniji od leta 1999 *Zakon o zaščiti živali*, ki kaznuje tiste, ki živali mučijo ali jim namerno povzročajo trpljenje. Kljub vsem tem premikom ostaja dejstvo, da v svetu narašča živalska industrija in da se je človeštvo od šestdesetih let prejšnjega stoletja podvojilo, populacija divjih živali pa zmanjšala za tretjino.

Vse te ugotovitve so bile izhodišče razprave Sue Donaldson in Willa Kymlicke, ki menita, da so številni prej omenjeni ukrepi neuspešni, da pogosto temeljijo zgolj na pomirjanju naše slabe vesti, češ da smo »poskrbeli za živali«, in da v resnici potrebujemo politično gibanje za živali, primerljivo z gibanji za državljanske pravice različnih družbenih manjšin.

Njuna politična teorija, ki jo razgrneta v *Zoopolisu*, temelji na ideji, da morajo živali postati naši sodržavljanji, ker kot živa bitja sobivajo v naši politični skupnosti. Pri tem se naslonita na ponovno aktualizirano razpravo o državljanstvu v sociološki in politološki znanosti in teorijo državljanstva poskušata aplicirati na živali. Njun cilj je preseči tako ekološki pristop k zaščiti živali, ki se zavzema za zmanjševanje živalske industrije in usmeritev v bolj trajnostno, rastlinsko prehrano, kot pristop t. i. »velfaristov«, ki poskušajo zmanjšati trpljenje živali s spodbujanjem bolj humanega ravnanja in boljših življenjskih pogojev živali, vendar se ne zavzemajo nujno za ukinitvev živalske industrije. Svojo teorijo gradita na principu temeljnih pravic, za katerega menita, da je najbolj skladen s principi pravičnosti, kot jih gojijo liberalno-demokratski sistemi, a se pri tem ne osredotočata zgolj na negativne, pač pa tudi na pozitivne pravice. Izhajata iz dveh osnovnih predpostavk:

1. Živali imajo pravice tako kot ljudje, pri čemer nimata v mislih zgolj negativne pravice, kot je pravica, da nisi ubit ali mučen, pač pa tudi pozitivne pravice, ki vključujejo pravico do lastnega prostora, do avtonomije in podobno.
2. Živali na tem svetu niso zato, da bi služile človeku. To vključuje tudi prepoved hranjenja z živalmi. Pri tem sicer opozarjata na pomembnost zgodovinskega konteksta; trdita, da so v zgodovini obstajala obdobja, ko je bilo ubijanje živali sprejemljivo, saj je bil to edini način za preživetje, danes pa ne moremo več trditi, da je ubijanje živali pogoj za preživetje človeške vrste. To je ne nazadnje vidno tudi iz naraščajoče živalske industrije, ki ne zasleduje cilja preživetja človeka, pač pa predvsem cilj maksimizacije profita. Avtorja v knjigi navajata podatek, da je v času izida njune knjige leta 2011 vsako leto zaklanih 56 milijard rejnih živali in da naj bi se ta številka do leta 2050 podvojila.

Donaldson in Kymlicka poudarjata, da je moralna odgovornost človeka skrb za domače živali, saj jih je prav človek vpeljal v našo družbo in bi bile danes brez sobivanja s človekom obsojene na izumrtje. Prav zaradi tega, menita, jih je treba vključiti tudi v našo družbeno in politično organiziranost, kar pomeni, da jim je treba podeliti sodržavljanski status. Skladno z njuno politično teorijo sodržavljanski status pripada udomačenim živalim, tako rejnim živalim kot tistim, ki z nami bivajo kot »hišni ljubljenci«. Sadržavljanski status bi zanje pomenil upoštevanje njihovih potreb in želja ter vzpostavitev aktivnega sodelovanja z živalmi. Gre torej za osnovne principe sodržavljanskega bivanja, po katerih se posameznikova svoboda konča tam, kjer se začne svoboda nekoga drugega, torej sočloveka oziroma soživali. Ne nazadnje, kot poudarjata avtorja, so živali zmožne določene oblike samoomejevanja in moralnega delovanja, kot je izkazovanje empatije, zaupanja, reciprocitete, altruizma in podobno. Donaldson in Kymlicka se pri utemeljevanju statusa sodržavljana opirata tudi na koncept političnega liberalizma, ki pravi, da bi morale biti politične institucije nevtralne glede na posameznikovo

pojmovanje dobrega življenja. Trdita, da če to načelo sprejmemo, bi ga morali razširiti tudi na živali in priznati, da imajo lastne predstave o tem, kaj je zanje dobro, in da je to treba spoštovati.

Drugačen politični položaj pripišeta t. i. divjim živalim. Ker te nimajo potrebe po interakciji z ljudmi, jim ne pripada sodržavljanski status, pač pa svoboda od človeka. To pomeni, da jim pripada suverenost, njihovo lastno področje bivanja, v katerega človek ne posega oziroma poseže le v primerih, ko bi bila njegova intervencija upravičena zaradi trpljenja živali, ki ji človek lahko pomaga. Človeška intervencija je torej upravičena le takrat, ko ta pomeni moralno dejanje.

Tretja skupina živali so t. i. »mejne« živali. To so tiste, ki niso udomačene, a hkrati tudi niso del divjine, pač pa živijo blizu človeka (npr. veverice v parkih, golobi v mestih in podobno). Pri tej kategoriji živali se Donaldson in Kymlicka naslonita na politično kategorijo »tujca«, ki vstopi na območje določene politične skupnosti, a ni njen član oziroma ni polnopravni državljani. Tako kot imajo ti tujci dovoljenje za bivanje in začasno delo v naši politični skupnosti, tako velja tudi za »mejne živali«, da niso suverene, tako kot divje živali, hkrati pa jih ne moremo vključiti v sodržavljanski status. Njim pripada status denizenstva, ki v politični teoriji pomeni položaj, v katerem so posameznikom, ki niso državljani države, zagotovljene nekatere pravice in zaščita, vendar ne celoten obseg pravic in zaščite, ki so na voljo državljanom.

Donaldson in Kymlicka menita, da je pristop teorije državljanstva k pravicam živali tisti, ki bo omogočil preseganje trenutnih dvojnih standardov, ki jih ljudje gojimo v odnosu do živali: domače ljubljence obožujemo in čuvamo, hkrati pa jemo, lovimo in ubijamo druge živali. Prevzem državljanske pozicije v odnosu do živali pa nas zavezuje, da vse živali obravnavamo enako z vsemi prednostmi in odgovornostmi, ki izhajajo iz članstva v politični skupnosti. Državljanski pristop namreč izhaja iz temeljnega razumevanja o enakosti vseh članov in članic skupnosti.

Enaka obravnava, pravita, je stvar pravičnosti, zato je »ljubezen in skrb, ki ju mnogi ljudje namenjajo svojim domačim ljubljencem, [...] močna moralna sila, ki jo je treba izkoristiti in razširiti« (Donaldson & Kymlicka 2011: 155).

Razprava Donaldson in Kymlicke je bila deležna več kritik. Nekateri kritiki so omenjali nekonsistentnost tega dela s predhodnimi deli Willa Kymlicke, kot je na primer delo o multikulturnem državljanstvu (Kymlicka 1995), v katerem je avtor zagovarjal pravico staroselskih skupnosti do lova in ribarjenja kot pomembnega dela njihove izvirne kulture (Rodrigues 2015). Drugi kritiki opozarjajo, da je njuna ideja o živalih kot sodržavljanih sicer všečna z moralnega in etičnega vidika, v praksi pa težko izvedljiva zaradi političnih, upravnih in ekonomskih razlogov, vključujoč finančne interese živalske industrije, pomanjkanje politične volje, in dejstva, da bi v resnici zahtevala revolucijo v vseh vidikih trenutnega bivanja (Abbey, 2013). Tretji sklop kritik se osredotoča na kritični pretres nekaterih teoretskih izhodišč dela. Tine Stein (2015) tako poudarja, da je osnovna napaka, ki jo v svojem razmišljanju zagrešita Donaldson in Kymlicka, neupoštevanje dejstva, da človek in žival nimata enakega moralnega statusa. Medtem ko je človek zmožen zunanega, ekscentričnega pogleda nase in druge, kar je predpogoj za moralno in avtonomno delovanje, živali tega niso zmožne. Živali so sicer družbena bitja, saj z nami in med seboj lahko komunicirajo, lahko izražajo tudi določena čustva, niso pa zmožna videti same sebe »od zunaj«, kar tudi pomeni, da niso zmožne presoje svojih delovanj in svojega obnašanja. Slednje pa je ključni element moralnega bitja. To, poudarja Stein (2015), sicer ne pomeni, da živali nimajo moralne vrednosti, svoje individualnosti in svojih interesov. To tudi ne pomeni, da do živali kot čutečih bitij ljudje nimamo nobenih odgovornosti, pač pa pomeni le to, da jih ne moremo – v smislu statusa sodržavljanov – obravnavati enako kot ljudi, ker med njimi obstaja ključna razlika. Temu sicer nekateri oporekajo in poudarjajo, da tudi otrok, dementni ljudje in podobno niso zmožni zunanega pogleda, pa jih zaradi tega ne obravnavamo kot neljudi. Stein

(2015) pojasnjuje, da gre pri tem vendarle za ključno razliko: otroci in dementni ljudje pripadajo vrsti, ki je načeloma zmožna samopodobe in zunanega pogleda, in gre le za bitja, ki imajo začasno ali za stalno omejeno to zmožnost, medtem ko pri živalih ne gre za časovno omejitev, pač pa za nekaj, kar izhaja iz narave te vrste.

Drugi očitek, ki ga Stein (2015) postavlja *Zoopolisu*, je neprimernost določenih primerjav. Meni, da ne moremo primerjati ubijanja med ljudmi in ubijanja živali. Če ena skupina ljudi ubije drugo, potem je to praviloma utemeljeno na sovraštvu, pri ubijanju živali pa ubijanja ne poganja sovraštvo, pač pa potreba po prehrani. Meni, da so primerjave med, na primer, holokavstom, in gojenjem piščancev pod lučkami ali klanjem prašičev na prašičjih farmah neutemeljene in da gre za primerjanje neprimerljivega. Stein (2015) zaključuje, da živali niso enakopravni del naše politične skupnosti, to pa ne pomeni, da do njih nimamo obveznosti in odgovornosti. Te obstajajo iz drugačnih razlogov, v prvi vrsti iz dejstva, da so živali živa in čuteča bitja, ne pa iz razumevanja, da so živali del naše politične skupnosti in bi kot take morale imeti status sodržavljanov.

ZAKLJUČEK

Do nedavnega je bil živalski svet meja sociologije in družboslovja nasploh. Sociologija kot mlada znanstvena disciplina, utemeljena v devetnajstem stoletju, se je v razpravah prvih sociologov vzpostavila kot nekakšna zrcalna podoba naravoslovnih ved. Naivnost tovrstnih epistemoloških izhodišč je sicer že zdavnaj presežena, meja med družbenim in živalskim svetom pa se šele v zadnjih nekaj letih počasi razkrajala in vse bolj postaja jasno, da so tudi živali, kot del našega družbenega sveta, lahko pomemben subjekt/objekt sociološkega in politološkega raziskovanja. Vzpostavlja se posebna vrsta sociologije – sociologija živali, nekateri

govorijo tudi o veganski sociologiji – ki naslavlja vprašanja meje med živalskim in družbenim svetom in prevprašuje nekatera trdna zasidrana prepričanja o živalih kot tistih, ki naj služijo človeku. Sodobne sociološke raziskave se tako osredotočajo na različne vidike človekove interakcije z živalmi. Tudi na osnovi tovrstnega raziskovanja se vse bolj uveljavlja razumevanje, da živali niso predmeti, temveč živa bitja, ki imajo svoje lastne pravice in vrednost. To se odraža v spreminjajočih se zakonih in predpisih, ki živalim zagotavljajo boljšo zaščito, pa tudi v različnih kampanjah in pobudah, ki se borijo za pravice živali. Zavedanje o vlogi živali v našem življenju narašča in s tem tudi potreba po razumevanju in skrbi za živali v družbenih procesih in sistemih. S tem se odpira široko področje novih tem raziskovanja, kjer bo sociologija morala odigrati pomembno vlogo. Zato je skrajni čas, da tudi v Sloveniji začnemo s sistematičnimi postopki institucionalizacije sociologije živali v pedagoškem in raziskovalnem prostoru.

VIRI IN LITERATURA

- ABBEY, Ruth. (2013): *Zoopolis* (review). V: *Philosophy in Review*, 33 (6). British Columbia, Kanada: str. 446–448.
- ADAMS, Carol J. (2015): *The Sexual Politics of Meat: A Feminist-Vegetarian Critical Theory*. London: Bloomsbury Academic.
- BARRETT, Betty/FITZGERALD, Amy/STEVENSON, Rochelle/CHEUNG, Chi (2020): Animal maltreatment as a risk marker of more frequent and severe forms of intimate partner violence. V: *Journal of Interpersonal violence*, 35 (23–24), str. 5131–5156.
- BRYANT, Clifton D. (1979): The Zoological Connection: Animal-related human behaviour. V: *Social Forces*, 58(2), str. 399–421.
- CATTON, William R./DUNLAP, Riley E. (1978): Environmental Sociology: A New Paradigm. V: *The American Sociologist*, 13 (1), 41–49. <https://www.jstor.org/stable/27702311>.
- DEMELLO, Margo (2012): *Animals and Society: An Introduction to Human-Animal Studies*. New York: Columbia University Press.
- DONALDSON, Sue/KYMLICKA, Will (2011): *Zoopolis: A Political Theory of Animal Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- GUNDERSON, Ryan (2014): The first-generation Frankfurt school on the animal question: Foundations for a normative sociological animal studies. V: *Sociological Perspectives*, 57 (3), str. 285–300.
- KHAAZAL, Natalie/ALMIRON, Núria (2021): *Like an Animal: Critical Animal Studies Approaches to Borders, Displacement, and Othering* (N. Khaazal & N. Almiron, ur.). Schöningh: Brill.
- KHEEL, Marti (2007): *Nature Ethics: An Ecofeminist Perspective*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- KOLT, E. (2015): *The Sociology of Human-Animal Interaction and Relationships*. H-Animal. <https://networks.h-net.org/node/16560/pages/32228/sociology-human-animal-interaction-and-relationships-clinton-r-sanders>.
- KOOP-MONTEIRO, Yasmin (2021): Including animals in sociology.V: *Current Sociology*, 0 (0), str. 1–18. <https://doi.org/10.1177/00113921211065492>.
- KYMLICKA, Will (1995): *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Clarendon Press.
- MANNING, Aubrey/SERPELL, James (1994): *Animals and Human Society: Changing Perspectives* (A. Manning & J. Serpell, ur.). London: Routledge.
- MARSHALL, Thomas Humphrey (1950): *Citizenship and Social Class and other essays*. New York: Cambridge University Press.
- MONTFORD, Kelly Struthers/TAYLOR, Chloë (2020): *Colonialism and Animality: Anti-colonial Perspectives in Critical Animal Studies*. London: Routledge.
- NIBERT, David (2003): Origins of the ASA Section on Animals and Society. V: *Sociological Origins*, 3 (1), str. 53–58.
- NOSKE, Barbara (1990): The Question of Antropocentrism in Anthropology. *Focaal*, 13, str. 66–84.
- PEGGS, Kay (2012): *Animals and Sociology*. London: Palgrave Macmillan.
- PLUMMER, Ken (2003): *Intimate citizenship: Private decisions and public dialogues*. Seattle: University of Washington Press.

- RODRIGUES, L. C. (2015): Book Review: Political Theory: Zoopolis: A Political Theory of Animal Rights. *Political Studies Review*, 13 (3).
- RYDER, Richard. (1971): Experiments on Animals. V: S. Godlovitch, R. Godlovitch, & J. Harris (ur.), *Animals, Men and Morals* (str. 41–82). New York: Grove Press.
- SANDERS, Clinton R. (1999): *Understanding Dogs: Living and Working with Canine Companions*. Philadelphia: Temple University Press.
- STEIN, Tine (2015): Human rights and animal rights: Differences matter. *Historical Social Research*, 40 (4), str. 55–62. <https://doi.org/10.12759/hsr.40.2015.4.55-62>.
- TOVEY, H. (2003): Theorising Nature and Society in Sociology: The invisibility of Animals. *Sociologija Ruralis*, 43 (3), str. 196–215.
- WALDBY, Sylvia (1994): Is citizenship gendered? *Sociology*, 28 (2), str. 379–395.
- WEBER, Max (1947): *The Theory of Social and Economic Organization*. New York: Free Press.
- WEEKS, J. (1998): The Sexual Citizen. *Theory, Culture & Society*, 15 (3–4), str. 35–52. <https://doi.org/10.1177/0263276498015003003>.
- YUVAL-DAVIS, Nira (2011): *The Politics of Belonging: Intersectional Contestations*. Newbury Park: Sage Publications.

SODRŽAVLJANKA MUČA?

Igor Pribac

Priča smo krepitvi standardov varstva interesov živali: pravno zavezujočih regulativ, manj zavezujočih smernic ravnanja, ki opredeljujejo dobre prakse, vznikanju kodeksov, sprejetih na lokalni ravni, v političnih skupnostih in tudi v korporacijah, kampanjah, v katerih vodilno vlogo pogosto prevzamejo visoko profilirane in strokovno zelo podkovanе NVO, ki s svojimi posegi v strokovni in širši javnosti (npr. s peticijami ali drugačnimi pozivi) naslavlja ljudi dobre volje, naj krepijo zavest o trpljenju živali in dvigujejo standarde zaščite njihovih interesov (Bono, Mori 2011: 13 in nasl.) Krepitev standardov je dejansko izraz te krepitve zavesti. Vsa ta prizadevanja poganja prepričanje, da skrb za kakovost življenja živali ni le dejanje dobre volje, ki ga živalim naklanjamo, ker smo jim pač naklonjeni, temveč je to dolžno ravnanje – dejanje pravičnosti.

TRADICIONALNO POJMOVANJE ŽIVALI IN BENTHAMOV ZASUK

Obe veliki kulturi, ki sta zaznamovali univerzalne kategorije našega sveta – grška in judovsko-krščanska – sta živali, ki sta jim priznavali poseben status znotraj bivajočega, videle kot bližnje in hkrati kot jasno razmejene s človekom. Žival ni podoba Boga, kakor je to človek, in je človeku na voljo, pravi Biblija. Aristotel odnos med gospodarjem in sužnjem, njuno bližino in njuno ločenost opredeli skozi analogijo odnosa med človekom in živaljo: »Reveži imajo namreč vola namesto sužnja« (Aristotel 2010: 109; gl. tudi 124). Humanizem, ki je v nastajajoči Evropi zrasel iz grških in judovsko-krščanskih izhodišč, dolgo ni prerasel okvirov odgovorov na vprašanje razmerja med človekom in živaljo, ki jih je prejel v svojo zibko že pred tisočletji. Jedro zastavitve odgovora na to vprašanje sta bili dve relacijski trditvi: živali se od človeka jasno razlikujejo in so mu podrejene. Renesanci, novoveški, razsvetljenski in romantični humanizem je redko ponujal odgovore, ki bi ti dve trditvi omajali. Ti

heretični odgovori so za seboj sicer puščali brazde, a te niso načele trdnosti osnovnega okvira.

To drži vse do 19. stoletja, ko sta krščanski humanizem pretresli dve pojmovanji in ga prisilili v iskanje lastne redefinicije – darvinizem in utilitarizem. Darvinizem je človeka vpel v razvoj živalskih vrst in ga v tem procesu dolgega trajanja naredil za eno od vrst. Trditev je bila za biblično tradicijo ostre zarez med človekom in živaljo potresna. Človek je za Darwina sicer zadnja etapa v dolgi evoluciji živalskih vrst, a ta naknadnost človeka predhodnim živalskim oblikam življenja, ki jo lahko označimo tudi kot kompleksnejšo, glede tistega, za kar pri življenju navsezadnje gre – za preživetje – kot taka ne prinaša nobene prednosti, prej nasprotno, saj zmanjšuje njegovo prilagodljivost. Živalskost človeka je Darwin drugače kot Aristotel vzel povsem zares in ga s tem, ko je kot vrhovni cilj prizadevanj vsega živega določil preživetje, postavil kot le enega od tekmovalcev na startni črti dirke, ki se je udeležujejo tudi vsa druga živa bitja. V tej tekmi za preživetje zmagajo najsposobnejši in nikakor ni nujno, da so to vselej najkompleksnejša, razvitejša bitja (Gould 1991: 185 in nasl.). »Razvitejša« je v tem kontekstu zanj deskriptivna oznaka, ki v sebi ne nosi vrednostne sodbe. V spremenjenih razmerah za življenje, ki so deloma posledica prav antropogenih sprememb, se za najsposobnejše preživetja lahko izkažejo katera od manj kompleksnih bitij, ki se lažje prilagodijo na spremenjene razmere.

Drugo pojmovanje, ki je pustilo trajne brazde v moderni misli, je utilitarizem – razvejana družina moralnih teorij, ki v svoje središče postavlja korist in se sprašuje, kako jo najbolje prav ustvarjati in razporejati. V moderni dobi in pod lastnim imenom se je utilitarizem pojavil z utilitarističnim hedonizmom Jeremyja Benthama. Hedonizem je kot manjšinska tradicija preživel prehod iz poznoantičnega epikurejstva v moderno dobo. Leta 1789 je Bentham napisal eno najvplivnejših opomb pod črto v zgodovini filozofije in z njo živalim odprl vrata v območje bitij z lastno moralno vrednostjo.

Morda pride dan, ko bo preostali del živalskega stvarstva pridobil tiste pravice, ki mu niso mogle biti odvzete drugače kakor s tiranijo. Francozi so že spoznali, da črna barva kože nikakor ni razlog, zaradi katerega bi bil človek prepuščen na milost in nemilost samovolji mučitelja. Morebiti bomo nekega dne uvideli, da so število nog, kosmatost kože ali zaključek križnice prav tako nezadostni razlogi, da bi občutljivo bitje prepustili enaki usodi. Kaj je še takega, kar naj bi začrtalo neprekoračljivo mejo? Je to sposobnost mišljenja ali morda govora? Toda odrasel konj ali pes sta nepriemerljivo razumnejši in tudi bolj komunikativni živali od dan, teden ali celo mesec starega otroka. A vzemimo, da bi ne bila, kaj bi to pomenilo? Pravo vprašanje ni, ali lahko *mislijo*, niti, ali lahko *govorijo*, temveč, *ali lahko trpijo*. (Bentham 1789: cccix)

Sposobnost občutenja neugodja živali družijo z ljudmi, ta družna lastnost obojih pa od ljudi zahteva, da živali obravnavajo podobno kot soljudi: tako kot *prima facie* ne smemo povzročati bolečine ljudem, je ne smemo niti nečloveškim živalim (NČŽ). Ta moralna zahteva, ki se opira na načelo pravičnosti, po katerem moramo to, kar je enako, tudi obravnavati enako, vsa čuteča živa bitja izvzame iz skladovnice moralno nepomembnega bivajočega in jih prestavi v moralno skupnost, ki je dotlej tudi v svojem najširšem obsegu, ko ji je uspelo premagati vse kulturne in politične ločnice, zajela le vse ljudi in izključevala vse živali. Moralna skupnost je bila dotlej trdno zamejena z vrstnimi mejami človeške vrste. Humanizem je bil dotlej skoraj soglasno dojet kot ideja biološko enovrstne moralne skupnosti, Bentham je postavil podlago transvrstni moralni skupnosti, ki poleg človeka obsega tudi vsa druga čuteča bitja, saj sposobnost občutenja osebkem zagotavlja načelni status upravičenca do imetja interesov, ki jih morajo moralni akterji pripoznati. S to zahtevo Bentham na več točkah radikalno izzove humanistično tradicijo. Humanizem kot spravno sintezo grške in judovsko-krščanske tradicije, civilnega in svetega, iz mesta vladajoče ideologije, ki razsoja o sprejemljivosti vseh drugih moralnih idej v javnem prostoru, preseli na

zatožno klop, na kateri mora odgovarjati na nadležna vprašanja, ki mažejo njegov status. Osnovni očitek zmernih kritikov ‚lažnega humanizma‘ je njegov ekskluzivizem, bolj artikulirani kritiki temu ekskluzivizmu s pomočjo analogije med biološko vrsto (*species*) in raso namenijo skovanko specizem. Humanistična skupnost je tako soočena z zahtevo po reviziji lastnih temeljev in nastanku posthumanistične transvrstne skupnosti. Je humanizem mogoče reformirati v posthumanizem tako, da bo ohranil svoje idejno jedro? Je mogoč humanizem, ki ne bi bil antropocentričen?

Bentham v času po razglasitvi ameriške in francoske deklaracije o človekovih pravicah, ki sta spodmaknili moralno legitimnost ropanju osebne svobode posameznikom in družbenim skupinam, a tudi času, ko je v primeru tujih ras to še veljalo za družbeno povsem sprejemljivo, jasno vidi vzporednost odnosov med sužnjelastnikom in sužnjem na eni in med človekom in živaljo na drugi strani. Opozori tudi na to, da je moralno upravičenje instrumentalizacije obeh, sužnja in živali, zaznamovano z rasizmom (Gruen 2000: 347–349; McMahan 2005: 526; Rollin 2001: 411).

ŽIVALI, HUMANIZEM IN ČLOVEKOVE PRAVICE

Ideja humanizma se je preko naravnopravne tradicije moralno in pravno oblikovala v idejo človekovih pravic. Humanistično *dignitas*, ki jo je Pico della Mirandola povzdignil v razlikovalno potezo človeka, s katero človek pridobi posebno mesto v božjem stvarstvu, je tradicija preko Grotija, Hobbsa in Locka pregneta v pravno formo človekovih pravic (ČP). Odnose med ljudmi je naravnopravna teorija ČP z zasukom starežimskega pojmovanja družbenih odnosov kot spleta dolžnosti

posameznikov in skupin do drugih posameznikov in skupin razumela kot splet pravic, ki si jih ljudje vzajemno priznavajo. Pravice so postale moralno in pravno prvotne, dolžnosti pa drugotne, izpeljane iz pravic in vpeljane le v funkciji njihovega varstva. Te pravice so bile pravno sredstvo, s katerim se je varovalo posebnost vsakega posameznega človeka na enak način in v enaki meri, kot se zavaruje posebnost vsakega drugega človeka. Človeštvo je postalo moralno egalitarniška skupnost individualnih imetnikov enakih izvornih pravic z enako osnovno *dignitas*, ne glede na vsakršne statusne, premoženjske, biološke, intelektualne, kulturne ali verske razlike med njimi. Toda univerzalni egalitarizem ČP, ki je v svoji zgodovini nudil oporo v boju proti rasističnim teorijam hierarhij ras, narodov, kultur in civilizacij, je razmeroma dolgo in mirno sobival z očitno neenakim obravnavanjem ženske polovice človeštva in z mnogimi drugimi moralno relevantnimi in zelo razširjenimi oblikami neenakosti ljudi na svetu.

A za institut ČP, ki računa na postopnost njihovega dejanskega uveljavljanja, ta kritika ni usodna, saj eklatantna neskladja sveta z vrednotami ČP predvideva in jih tudi naslavlja z reformnimi ukrepi, ki naj jih postopoma odpravijo: razkorak med realnostjo in moralnim idealom ne le, da ni usoden za obstoj, trdnost in vplivnost ideala – nasprotno: je prej indeks njegovega dobrega zdravja. Ideale si postavljamo za to, da bi nam kazali pot, po kateri stopati. Samo dobro izbrani nam s svojo oddaljenostjo pred realnostjo dolgo dajejo odgovore na naša vprašanja.

Bistveno večjo rano je pravnemu humanizmu ČP zadalo Benthamovo stališče, da je njihov univerzalizem – tudi v svoji najboljši inačici – neupravičeno in nepopravljivo izključevalen, specističen in sužnjelastniški do čutečih živali – to je, do množstva bitij, katerih število je večkratnik populacije vseh ljudi na Zemlji. Največja slepa pega človekovih pravic, dopoveduje Bentham, ne zadeva vključenih v moralno skupnost, a še vedno neenako obravnavanih ljudi – zanje bodo ČP na dolgi rok poskrbele in jim pomagale izkoreniniti vzroke njihove diskriminiranosti –,

temveč ogromno populacijo izključenih, prezrtih in instrumentaliziranih NČŽ, ki jim ČP ne pripoznajo nikakršnega moralnega statusa in ostanejo bitja brez pravice, da bi imela pravice.

Na ta Benthamov izziv se je razvilo nekaj različnih odgovorov. Tradicionalistični zagovorniki ČP so odgovorili tako, da so očitani jim vrstni ekskluzivizem ČP odkrito priznali in s tem tudi njihovo antropocentričnost. Ta odgovor je ranljiv za nadaljnje očitke: če to priznamo, utemeljitev ČP ni več v nekem moralnem kriteriju, ki bi določil vrednosti posameznih bitij, ampak v goli moči, ki jo človek preprosto ima in uveljavlja. Bolj kot sredstvo za ureditev odnosov med ljudmi se v tej luči ČP izkažejo za način, kako človek uveljavlja svoje kolektivne vrstne interese v odnosu do vseh drugih živalskih in rastlinskih vrst, ki naseljujejo zemeljsko biosfero: ČP so medsebojni dogovor vseh genotipno opredeljenih ljudi o tem, da so na Zemlji člani ekskluzivnega kluba, v katerega osebki drugih vrst nimajo vstopa.

Ta odziv na Benthamov izziv ima svoja tveganja. Opustitev moralne argumentacije v podporo ČP je odpoved iskanju človečnosti v človeškem svetu – tega, kar upravičuje tradicionalno humanistično slavljenje človeka. Dostojanstvo, svobodna volja, sposobnost razločevanja dobrega in zlega, samozavedanje – to so klasični odgovori na vprašanje opredelitve vira človečnega v človeškem. Opustitev razlikovanja med človečnim in človeškim pretrga humanistično dediščino, ki je to iskanje človečnosti vztrajno negovala – vélika humanistična tradicija nikoli ni bila slavljenje genske specifičnosti *homo sapiens*, to je – nasprotno – počel rasizem.

Takšno sklicevanje na svojo moč, ki je v odnosu do NČŽ tudi premoč, na svojo aktualno zmago v darvinistični tekmi za preživetje, človeštvo moralno razoroži v primeru srečanja s sovražno in tehnološko superiorno civilizacijo Nezemljanov, ki se je odločila, da nas bo zaslužnija. Moralno nas utiša tudi ob danes že ne več le hipotetičnem bodočem srečanju z bitjem umetne inteligence, ki bo svojo spominsko in komputacijsko

premoč nad človekom nadgradilo s prvimi stopnjami čutečnosti ali samozavedanja. S kakšno pravico bomo takemu bitju odrekli pravico, da nas obravnava tako, kakor mi obravnavamo živali, če se odrečemo moralizaciji ČP? Zavračanje moralizacije odnosov z živalmi za seboj potegne tudi zavračanje moralizacije odnosov, v katerih bi se ljudje znašli v položaju šibkejšega v odnosu z bitji nadčloveških sposobnosti. Občost pravice močnejšega, ki je moč le, če je premoč, prenesena v pravno formo, človeštvu odreka vsako pravno podlago, da bi oporekalo legitimnosti lastne podreditve s strani močnejše rase (Cavalieri 2006: 76).

Obetavnejši poskus ohranitve prednosti človekovega moralnega statusa pred statusom NČŽ od opustitve moralizacije je zato videti v sprejetju razprave na ravni moralnih argumentov. Obramba izključitve živali iz varstva moralnega imperija ČP lahko npr. skuša nasprotovati Benthamovemu kriteriju. Ta po njegovem mnenju ni več vrednost, ki jo članu dajeta kognitivna sposobnost, svobodna volja in samozavedanje, in sposobnost razločevanja dobrega in zlega, ampak je to čutečnost. Če opustimo kartezijansko domnevo, da brezdušne živali ničesar ne občutijo, ko jim stopamo na rep ali jih prebadamo in režemo, se nam odpre horizont, v katerem moramo primerjati bolečine in trpljenje poleg znotraj vrste tudi med vrstami.

A moralna skupnost ljudi in drugih živali se ne konča pri čutečnosti. Ta žival opremi s hipnimi zaznavami ugodja in neugodja, kar zadostuje za pripoznanje njihovih interesov in za pridobitev moralnega statusa. Če je sposobnost čutenja nadgrajena v samozavedanje, tj. v zavedanje bitja, ki vse hipne zaznave pripiše sebstvu, ki jih hrani, obuja in uperja v prihodnost, kar lahko pripišemo večini sesalcev in morda tudi nekaterim manj razvitim vrstam, lahko te samozavedajoče se NČŽ potrkajo na vrata ekskluzivističnega kluba človeške vrste. Njihovi interesi niso več povezani le s fizično bolečino, temveč se bistveno razširijo preko spominov in pričakovanj, ki jih generira njihovo nalaganje v sebstvo. Samozavedajoči se osebkovi NČŽ pridobijo status elementarne osebe (Singer 1999: 55 in nasl.).

Odločilne razloge za vključitev samozavedajočih se NČŽ živali v transhumano moralno skupnost je priskrbela analiza t. i. mejnih primerov (Cavalieri 2006: 106). Biološke vrste vključujejo tudi osebkove, ki na več načinov prečijo njihove biološke meje. Domnevne skupne lastnosti vrste so pogosto preozke, da bi zajele vse lastnosti osebkov določene vrste, ali preširoke, da bi zajele le njih. Izkaže se, da so le posplošitve, ne pa občosti brez izjem. Tako je povsem nesporno, da obstajajo biološki ljudje, katerih kognitivne in moralne sposobnosti so tako vrstno podpopvprečne, da zastajajo za doseženimi vrednostmi nekaterih visoko razvitih sesalcev. Ta ugotovitev je omajala stališče, da vrstna identiteta človeka zadostuje za upravičenje moralnega statusa vseh ljudi kot višjega od statusa vseh NČŽ – zdi se, da sklicevanje na vrstno pripadnost ljudi nekaterim NČŽ naredi krivico, ko jim vnaprej odreka status, ki ga brez izjeme vnaprej pripiše vsem ljudem. Na ta očitek je sicer mogoče odgovoriti s sklicevanjem na povprečne vrednosti vseh (ali večine osebkov) posameznih vrst. Vendar ta odgovor temeljni očitek tradicionalnemu humanizmu pušča povsem nedotaknjen. Če nekaterim NČŽ, ki kažejo sposobnejšega duha od nekaterih ljudi, odrekamo, kar dodeljujemo tem ljudem, smo do njih krivični. Analogen argument lahko razvijemo glede (domnevnih) hierarhij (domnevnih) ras in spolov. Na vseh treh ravneh primerjave lahko naletimo na pomembna odstopanja od skupinskih povprečij, ki nas v imenu pravičnosti nagibajo k opustitvi kolektivnih opredelitev posameznikov in k privzemanju moralnega individualizma (Cavalieri 2006: 98) (individualni dodelitvi moralnega statusa) ali k inkluzivnim rešitvam.

Posebna težava v razpravi o moralnem statusu NČŽ je njihova nezmožnost, da bi delovale moralno, kar pomeni, da ne izpolnjujejo pogoja vzajemnega ravnanja, ki ga večinoma izpolnjujemo ljudje. Od NČŽ ne moremo zahtevati, da ravnajo moralno, niso torej moralni akterji, so pa zato »moralni pacienti« (Cavalieri 2006: 41). Od njih ne moremo pričakovati, da nam bodo dobro vračali z enakim, vendar to ne pomeni, da so zaradi tega manj upravičene do moralnega ravnanja z njimi z naše strani, saj na moralne paciente naletimo tudi med ljudmi (npr. hudo dementni).

POLITIČNI STATUS ŽIVALI

Povsem novo poglavje v razmišljanjih o statusu živali odpreta Sue Donaldson in Will Kymlicka v *Zoopolis. A Political theory of Animal Rights* (2011). Vprašanje, kaj smo dolžni živalim, si lahko zastavimo na dveh ravneh. Vprašamo se lahko, kaj naj storimo kot posamezniki, lahko pa tudi, kaj naj storimo kot politična skupnost. Pri odgovoru na prvo vprašanje se gibljemo na ravni individualne etike. Glede odnosa političnih skupnosti pa avtorja predlagata, da pravno varstvo, ki ga živali deloma že uživajo v zakonskih določbah, nadgradimo z dodelitvijo političnega statusa. Tako kot ljudje, ki uživajo univerzalne človekove pravice ne glede na to, kje se nahajajo, in posebne pravice v odnosu do države, katere državljani so, predlagata, da tudi živalim poleg splošnih pravic, ki izvirajo iz njihove čutečnosti in samozavedujočnosti, dodelimo posebne pravice, ki izvirajo iz njihovega življenja na določenemu teritoriju. NČŽ razdelita v tri kategorije: nekatere bi pridobile polno državljanstvo, druge bi imele status začasnih prebivalcev in tretje bi bile članice svojih lastnih političnih skupnosti, katerih suverenost in teritorij naj bi ljudje spoštovali (Milburn 2016: 184; Ladwig 2015: 282 in nasl.).

Spornosti svoje ideje se zavedata in menita, da ima dva korena. Prvi zadeva razumevanje narave in funkcije državljanstva, drugi temelji na napačnem razumevanju narave človeško-živalskih odnosov. Ljudje živali težko sprejemajo kot imetnike političnih pravic, ker državljanstvo povezujejo s politično dejavnostjo, ki je živali domnevno niso sposobne (Donaldson, Kymlicka: 33 in nasl.). Vendar je dejavno politično udejstvovanje le eden – resda pomemben – aspekt državljanstva. Poleg tega aspekta Kymlicka in Donaldson izpostavita še nacionalno pripadnost in suverenost ljudstva. Nacionalnost posameznika postavi na neko ozemlje in mu do življenja na njem daje določene pravice, koncept suverenosti ljudstva pa od francoske revolucije dalje vsakemu državljanu daje pravico, da je njegov glas upoštevan v vodenju države. Državljanstvo kot demokratično politično udejstvovanje državljanom

omogoča sooblikovanje zakonov, to pa potegne za seboj zahtevo po tistih sposobnostih in dispozicijah državljanov, ki so za to potrebne, npr. preudarnost in recipročnost. Živali niso edine, ki udejstvovanja ne zmorejo, avtorja omenita še otroke, ljudi s posebnimi potrebami in obolele za demenco, ki zaradi tega ne izgubijo državljanstva. Nasprotno: so poskusi državljanskega opolnomočenja ljudi s posebnimi potrebami, ki bi jih bilo mogoče prenesti tudi na odnose z živalmi, vsaj z domačimi. Podobno kakor pooblaščen posamezniki pridobivajo informacije o predstavah dobrega življenja ljudi s posebnimi potrebami, bi jih lahko skušali pridobivati tudi od živali. Izsledke bi posredovali političnim odločevalcem, ki bi jih upoštevali pri svojem odločanju. Moralni pacient v imenu človečnosti tako postane moralni akter – politični akter (Donaldson, Kymlicka 2011: 108; Scheck 2012: 232).

Tradicionalna teorija pravic živali razlikuje med udomačenimi in divjimi živalmi. Donaldson in Kymlicka poleg tega vpeljeta še tretjo, vmesno skupino mejnih živali. Za divje živali, katerih habitat je večinoma ločen od človeškega in stikov med obema ni ali pa so redki, si zamislita status državljanov lastne suverene države, ki jo pred človekom varuje načelo nevmešavanja. Za »mejne živali«, katerih življenjski prostor se deloma prekriva s človeškim (veverice, podgane, kojoti, vrabčki ipd.), vendar niso povsem odvisne od ljudi, predlagata posebni status začasnih prebivalcev (*denizens*). Status državljanov pa rezervirata za udomačene živali, ki so povsem odvisne od ljudi. Človeštvo je zanje prevzelo odgovornost z udomačitvijo njihovih prednikov, zato jim mora dodeliti državljanstvo, ki vsebuje vsaj tri aspekte: bivalni prostor, vključitev v ljudstvo in vključitev v politično soodločanje (Donaldson, Kymlicka 2011: 101; Wadiwel 2013: 751). Za uspešno vključitev živali v družbeno življenje je po njunem mnenju odločilna njihova osnovna socializacija, v kateri pridobijo sposobnosti za interakcijo z osebami drugih vrst. Zagotavljanje pogojev za njeno uspešnost je ključnega pomena. Politična torišča živalskih interesov so: mobilnost in souporaba javnega prostora, dolžnost zaščite, uporaba izdelkov živalskega izvora, izkoriščanje živalske delovne sile,

zdravstvo, reprodukcija in spolni odnosi, diete in politično zastopstvo (Donaldson, Kymlicka 2011: 111 in nasl.)

VIRI IN LITERATURA

ARISTOTEL (2010): *Politika*. Ljubljana: GV Založba.

BENTHAM, Jeremy (1789): *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. London: T. Payne and son at Mews Gat.

BONO, Gabriele/MORI de, Barbara (2011): *Il confine superabile*. Roma: Carocci editore.

CAVALIERI, Paola (2006): *Živalsko vprašanje: za razširjeno teorijo človekovih pravic*. Ljubljana: Krtina.

DONALDSON, Sue/KYMLICKA, Will (2011): *Zoopolis. A Political Theory of Animal Rights*. Oxford: Oxford University Press.

GOULD, Stephen Jay (1991): *Darwinova revolucija*. Ljubljana: Krt.

GRUEN, Lori (2000): Animals. V: SINGER, Peter (ur.): *A Companion to Ethics*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd, str. 343–353.

LADWIG, Bernd (2015): Against Wild Animal Sovereignty: An Interest-based Critique of Zoopolis*. V: *The Journal of Political Philosophy*, let. 23, št. 3, str. 282–301.

McMAHAN, Jeff (2005): Animals. V: FREY, R. G./WELLMAN, Christopher Heath (ur.): *A Companion to Applied Ethics*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd, str. 525–536.

MILBURN, Josh (2016): Nonhuman animals and sovereignty: On Zoopolis, failed states and institutional relationships with free-living nonhuman animals. V: WOODHALL, Andrew/TRINDADE da, Gabriel Garmendia, (ur.): *Intervention or Protest: Acting for Nonhuman Animals*. Wilmington: Vernon Press, str. 183–212.

SCHECK, Daniel Omar (2012): Sue Donaldson y Will Kymlicka, Zoopolis. A Political Theory of Animal Rights, Oxford University Press, Oxford/Nueva York, 2011, 329 pp. V: *Diánoia*, let. LVII, št. 69, str. 231–237.

SINGER, Peter (1999): *Practical Ethics. Second Edition*. Cambridge: Cambridge University Press.

WADIWEL, Dinesh Joseph (2013): Zoopolis: Challenging our Conceptualisation of Political Sovereignty Through Animal Sovereignities. V: *Dialogue*, let. 52, št. 4, str. 749–758.

KRITIČNA ANIMALISTIČNA
PEDAGOGIKA –
MEDPRESEČNO
IZOBRAŽEVANJE ZA ETIKO
ŽIVALI

Tomaž Grušovnik, Reingard Spannring, Branislava Vičar

NAMESTO UVODA – O NUJNOSTI KRITIČNE ANIMALISTIČNE PEDAGOGIKE¹

Ob okoljski in podnebni krizi ter naraščajočih družbenih neenakostih lahko med največje civilizacijske izzive sodobnosti gotovo štejemo človekov odnos do živali. Po statistiki Združenih narodov (prim. Sanders 2020) namreč na letni ravni ubijemo več kot 70 milijard kopenskih živali, te številke pa tudi v Sloveniji niso zanemarljive, saj je bilo pri nas v letu 2021 »zaklanih približno 123.000 glav govedi, 311.000 prašičev, 97.000 ovc, 25.000 koz in 39.886.000 kljunov perutnine« (SURS 2022). Če privzamemo, da koljemo nenehno, brez prestanka noč in dan, to pomeni, da v naši državi v povprečju zakoljemo enega piščanca vsakih osem desetink sekunde in enega prašiča na manj kot minuto in tri četrt. Če imamo ob tem v mislih, da je načelo trajnostnega oziroma vzdržnega razvoja v *Beli knjigi o vzgoji in izobraževanju v Republiki Sloveniji* prepoznano kot temelj slovenskega izobraževalnega sistema, pri čemer je izpostavljeno dejstvo, da »človeštvo uničuje okolje, naravo in živa bitja« (Krek 2011: 21), postane očitno tudi, da je človekov nevzdržen odnos do živali pomemben izziv za sodobno pedagogiko. V tem smislu se pričujoče besedilo loteva prikaza kritične animalistične pedagogike (KAP) kot tiste discipline, ki je po mnenju avtoric in avtorja pričujočega besedila najboljša izhodiščna točka tako za refleksijo vloge vzgojno-izobraževalnega sistema pri oblikovanju čezvrstnih odnosov kot tudi za praktične smernice, kako to stanje spremeniti.

¹ Besedilo je rezultat znanstveno-raziskovalnega dela v sklopu bilateralnega projekta *Kritična animalistična pedagogika: vzgoja in izobraževanje za trajnostne čezvrstne skupnosti* (BI-AT/23-24.015) in projekta avstrijske raziskovalne agencije FWF z oznako I-4342-G. Zahvaljujemo tudi Marvini Giehlu in Ruprechtu Mattigu za objavo besedila *Zur Dekonstruktion von Bildungsräumen durch die Critical Animal Pedagogy: Anti-speziesismus und Tierliebe?*, ki je bilo uporabljeno za razvoj pričujočega poglavja.

KAP se je kot samostojno teoretsko področje uveljavila predvsem v zadnjih dvajsetih letih, v ospredje svojega raziskovanja pa postavlja vprašanje dekonstrukcije nasilnih in izkoriščevalskih odnosov do živali ter njihovo stalno reprodukcijo s pomočjo vzgojno-izobraževalnega sistema in neformalnih učnih okolij (prim. Nocella et al. 2019). K njenemu nastanku je pomembno prispeval t. i. živalski obrat (ang. animal turn), ki pod vprašaj postavlja dualizem človeka in živali in nadpostavljenost vrste *homo sapiens*. Interdisciplinarno raziskovalno področje, na katerem je ta obrat še posebej prisoten, imenujemo kritične animalistične študije ali na kratko kar kritična animalistika. Področje pogosto povezuje z ekofeminizmom, politično ekologijo, posthumanizmom, kritičnimi študijami rase in študijami posebnih potreb, kar nakazuje njegov izrazito medpresečni pristop, utemeljen na strukturni podobnosti in skupnih vzrokih različnih oblik zatiranja. KAP je tako odmev širše perspektive kritične animalistike, ki ima s svojim odkritim nasprotovanjem človeškosrediščnemu (antropocentričnemu) in speciesističnemu pogledu za cilj osvoboditev živali (Nocella idr. 2014; Sanbonmatsu 2011). V nadaljevanju orišemo problematiko čezvrstnih odnosov, KAP umestimo na širše teoretsko področje kritične animalistike in kritične pedagogike, navedemo glavne cilje in strategije področja ter prikažemo nekatere njegove izzive.

PROBLEMATIKA ČEZVRSTNIH DRUŽBENIH ODNOSOV

Odnos človeka do živali v sodobnosti v veliki meri določa t. i. živalsko-industrijski kompleks (Noske 1989), ki ga lahko opredelimo kot konglomerat kapitalističnih interesov ter mehanizirane proizvodnje. Barbara Noske denimo pravi, da »primarni impulz za sodobno živalsko proizvodnjo ne prihaja od kmetov, potrošnikov ali delavcev bodisi od tu bodisi

iz tretjega sveta, pač pa s strani monopolno usmerjenih finančnih interesov« (ibid.: 22). Živali so tako v devetdesetih letih prejšnjega stoletja z uvedbo indeksa dobrin Goldman-Sachs postale čista finančna abstrakcija, saj so skupaj z drugimi kmetijskimi dobrinami del splošne formule, ki usmerja globalne finančne tokove bank in delniških družb (prim. Nibert 2013: 216). S tem so bile živali vpete v mrežo odnosov med kmetovalci, potrošniki, delavci, raziskovalci, razvijalci in političnimi odločevalci v visoko specializiranem gospodarskem sektorju z vertikalno integriranimi podjetji. Živalsko-industrijski kompleks je s svojo mrežo zavezništev (prim. Twine 2012) uspešen pri ščitenju virov, saj porabi milijarde dolarjev za vzbujanje videza lastne neobходимosti in utišanje kritikov. Protislovje tega sistema morda še najbolj bije v oči pri njegovem hkratnem spodbujanju sočutja do »domačih ljubljencev« in nekaterih karizmatičnih vrst živali ter sočasni kriminalizaciji empatije aktivistk in aktivistov za pravice živali, ki je pogosto namenoma preinterpretirana kot nerazumna histerija (Potter 2011; Sorenson in Matsuoka 2021). V protislovju med realnostjo in idejami, ki jo te transcendirajo, a je hkrati ne spreminjajo, pač pa ji pripadajo in jo s tem tudi vzdržujejo, saj so vgrajene v »sliko sveta«, lahko vidimo delovanje totalne ideologije, kot jo je razumel Mannheim (1978).

Izkoriščanje, ki smo mu priča v živalsko-industrijskem kompleksu, razkriva institucionalne oblike antropocentrizma in speciesizma. Antropocentrizem ali človeškosrediščnost je vrsta ideologije kot miselnega sistema vrednot in pojmov, ki človeka prikazuje kot večvrednega in posledično nadrejenega vsem drugim življenjskim oblikam. Zaradi te domnevne duhovno-moralne dominantnosti si človek jemlje pravico, da izkorišča naravne vire in jih skupaj z živalmi pojmuje kot sredstva za doseg svojih ciljev in zadovoljitev svojih potreb. V tem smislu lahko osnovni odnos človeškosrediščne perspektive do ne-človeških živali (pa tudi do vseh drugih živih bitij) opredelimo kot instrumentalen. Instrumentalno vrednost imajo sicer tiste bitnosti, ki imajo vrednost zgolj kot orodje ali sredstvo za doseg kakšnega določenega cilja. V

primerjavi z instrumentalno vrednostjo se notranja ali intrinzična vrednost pripisuje tistim bitnostim, ki imajo vrednost izključno zaradi svojih lastnih, tj. neodnosnih lastnosti. Zaradi tega lahko njihoveму obstoju pripišemo tudi določeno dostojanstvenost (prim. Grušovnik 2021). Človeškosrediščnost je sicer prisotna skozi celotno zahodno miselno tradicijo in implicira, da ubijanje, ujetništvo in izrabljanje ne-človeške živali prizadene manj kot človeka, domnevno edino bitje, ki lahko konceptualizira svoje trpljenje. S človeškosrediščnostjo je tesno povezan speciesizem oziroma »vrstizem«, pojem, ki ga je v etiko živali in kritično animalistiko leta 1970 vpeljal Richard Ryder (prim. Ryder 2010). Pomensko se speciesizem naslanja na rasizem in seksizem, ki označujeta specifično diskriminacijo oziroma neenako obravnavo glede na kakšno določeno značilnost osebkov, recimo pripadnost specifični rasi ali spolu. Pri speciesizmu je hierarhično razvrščanje bitij in njihove moralne pomembnosti utemeljeno na konceptu vrste (Vičar 2020: 10). Kritična animalistika speciesizem razume kot ideologijo, ki s svojim osredotočanjem na vrste in rodove posamezne živali pojmuje zgolj kot predstavnike vrst in jih s tem prezre kot subjekte. Posledično v svoji institucionalizirani obliki upravičuje njihovo popredmetenje in izkoriščanje, kar predstavlja enega od temeljev produkcijskega načina kapitalizma (prim. Sanbonmatsu 2011). K speciesizmu lahko prištevamo tudi karnizem kot posebno ideologijo, ki normalizira uživanje mesa. Karnizem, ki človekovo prehranjevanje z mesom interpretira kot nekaj »naravnega, normalnega in nujnega« (prim. Joy 2011), ljudem ponuja strategije, kako se soočiti s protislovji živalsko-industrijskega kompleksa, kot je denimo prej opisana napetost med sočutjem do živali na eni strani in njihovo instrumentalizacijo v mesnopredelovalni industriji na drugi. To protislovje namreč sproža napetosti, kar vodi v kognitivno disonanco, saj »božamo pse, jemo prašiče in nosimo krave« (ibid.). S pomočjo racionalizacijskih tehnik, ki jih ponuja karnizem, lahko to napetost ublažimo in posledično lahko izkoriščanje živali poteka relativno nemoteno.

TEORETSKI OKVIRI, CILJI IN STRATEGIJE KAP

KAP lahko pojmuje kot posebno področje kritične animalistike na eni strani in kritične pedagogike na drugi. Kot nakazuje že poimenovanje, jo lahko umestimo v kontekst kritične teorije, saj črpa tako iz frankfurtske šole (Sanbonmatsu 2011) in Foucaulta (Shukin 2009; Lloro 2021) kot tudi iz marksizma (Noske 1997), medpresečno pa se navezuje tudi na postkolonialno teorijo (Armstrong 2002) in ekofeminizem (Adams in Donovan 2006). Lahko bi rekli, da je kritična animalistika z »živalskim obratom« (Mütherlich 2000) informirana kritična teorija, pri čemer so v njenih analizah fašizma in kapitalizma osrednje pozornosti deležne živali. Jedro kritične teorije je sicer *praxis*, torej reflektirano delovanje, ki ima za cilj spreminjanje družbe. Zato tudi za kritično animalistiko velja, da jo zanima predvsem analiza delovanja ideologij, ki omogočajo izkoriščanje živali. Osnovna postavka kritične animalistike je namreč prepričanje, da lahko s pomočjo dekonstrukcije ideologij svet spremenimo na boljše v smislu, da lahko zasnujemo bolj pravično družbo z manj trpljenja in neenakosti.

S kritično teorijo je povezana tudi kritična pedagogika; njen glavni namen je razvoj kritične zavesti, ki je sposobna identificirati ideologije in jih tudi uspešno dekonstruirati, kar naj bi imelo za posledico predvsem pravičnejše urejen svet (Kincheloe 2008: 6). Kritično pedagogiko tako zanima, kako represivne in odtujujoče prakse v družbi in predvsem v šoli legitimirajo in ohranjajo nepravilni družbeni red (McLaren in Kincheloe 2007). Za KAP lahko torej trdimo, da po analogiji s kritično pedagogiko skuša ozaveščati o zgoraj omenjenih ideologijah človekosrediščnosti, speciesizma in karnizma, ki legitimirajo izkoriščanje živali. Toda KAP je velikokrat še bolj specifična, saj si zada nalogo odgovaranja na vprašanje, kako na izkoriščanje živali vpliva produkcija znanja. KAP tako zanima, kako šolski sistem proizvaja družbeni narativ, ki vzpostavlja in

legitimira izkoriščevalski odnos ljudi do živali, pri čemer trdi, da so izobraževalne institucije pomemben del biopolitične pokrajine, ki z režimi nadzorovanja komodificira življenje in ga spreminja v biopolitični kapital (prim. Kahn 2010; Pedersen 2010; Nocella et al. 2019).

KAP tako razkriva dolgo in obsežno tradicijo zlorabe živali in normalizacije izkoriščevalskih praks v sklopu šolstva, kjer so živali pogosto predstavljene kot učni material, predmet znanstvenega preučevanja in spoznavanja, kot predstavnice vrst (in ne kot individualni subjekti) ter ne nazadnje kot hrana v šolskih kantinah. V šoli tako nismo deležni zgolj najbolj invazivnih metod preučevanja živali, kot je denimo seciranje, pač pa tudi praks, kot je »z živalmi podprta pedagogika« ali obiskovanje živalskih vrtov ter kmetij (Pedersen 2010), ki normalizirajo idejo, da so živali človeku na voljo za izkoriščanje bodisi v fizičnem bodisi v psihološkem smislu. KAP tako analizira izkoriščanje živali v različnih učnih okoljih in skuša identificirati tiste prakse in narative, ki učenkam in učencem posredujejo sporočila o domnevno primernem odnosu med človekom in ne-človeškimi živalmi. Raziskovalke in raziskovalci na področju KAP zato raziskujejo ločnico med »človekom« in »živaljo« v otroških vrtcih (Myers 2007), način, kako so živali predstavljene v otroških knjigah, igračah, animacijah ter na družbenih omrežjih (Timmerman in Ostertag 2011), kakor tudi njihovo prisotnost v pedagoškem procesu in raziskovanju (Oakley 2009; Pedersen 2011) ter šolskih kantinah (Rowe in Rocha 2015). Zaradi vsega navedenega lahko trdimo, da obstajajo pomembne strukturne podobnosti med živalsko-industrijskim in »šolsko-industrijskim« kompleksom (Picciano in Spring 2013); skupna sta jima nadzor in discipliniranje, saj si z njuno pomočjo zagotovita poslušnost, produktivnost in učinkovitost.

Čeprav se morda zdi, da bi bilo v šolskem prostoru bolje od domnevne znanstvene objektivnosti gojiti ljubezen do živali, pa je KAP kritična tudi do takšnega pristopa, saj manipuliranje s čustvi pogosto zasleduje pedagoške in ekonomske cilje. Ljubezen do živali je namreč pogosto

selektivna, saj velja zgolj za določene vrste živali (prim. Joy 2011), poleg tega pa je lahko v obliki čustev, izlitih na »domače ljubljence«, vir novega izkoriščanja in trpljenja, denimo v obliki vzreje spremljevalnih živali. Hkrati se je treba zavedati, da spremljevalne vrste ostajajo pod nenehnim nadzorom človeka in so pogosto podvržene strogemu discipliniranju (Spannring in Kompatscher 2019), denimo treningu ali dresuri, kar je ponovno odraz antropocentrične instrumentalne naravnosti.

Šolska praksa v skladu s smernicami KAP tako zavzema kritično soočanje s prehranskimi vprašanji in seznanjanje z vegetarijanskimi in veganskimi opcijami, uvajanje vegetarijanskega ali veganskega dneva, izboljšanje pestrosti ponudbe šolske prehrane, ki omogoča etične izbire, kakor tudi politični aktivizem (Gunnarson Dinker in Pedersen 2019). V praktičnih učnih okoljih lahko vključujoče izobraževanje razišče medpresečno povezanost izkoriščanja živali z drugimi oblikami diskriminacije, ki temeljijo na konstrukcijah drugosti (prim. Russell in Semenko 2016).

NAMESTO ZAKLJUČKA – IZZIVI KAP

Kritične animalistične pedagoginje in pedagogi (prim. Kahn 2010; Acampora 2021; Corman 2011) se v svojih analizah pogosto sklicujejo na *Pedagogiko zatiranih* Paula Freireja (2019), saj ta nudi dobro izhodišče za vsak izobraževalni napor, ki ima za svoj cilj osvoboditev zatiranih, to pa živali v sodobni potrošniški družbi nedvomno so. Za KAP so tako posebej zanimive Freirejeve analize zatiralskega odnosa pa tudi njegova prizadevanja za razvoj protikulture in politični aktivizem. Za KAP so zanimive tudi Freirejeve analize t. i. »bančnega modela izobraževanja«, ki učenke in učence popredmeti in desubjektivizira, saj je očitno, da so živali v učnih okoljih deležne podobne usode.

Vendarle pa aplikacija Freirejeve pedagogike na problematiko kritične animalistike ni neproblematična, saj je *Pedagogika zatiranih* izgrajena na izrazito antropocentričnih izhodiščih, ki človeka in njegovo osvoboditev postavljajo v nasprotje s pasivnostjo živali (prim. Kahn 2010; Corman 2011; Acampora 2021). Kljub temu pa Freirejeva pedagogika vendarle lahko ponudi zanimivo odskočno desko za soočanje z izzivi KAP, in sicer predvsem na (morda presenetljivi) točki izobraževanja zatiralcev, saj se prizadevanja KAP ne nanašajo toliko na osvoboditev živali kot na ozaveščanje njihovih zatiralcev (prim. Gunnarson Dinker in Pedersen 2016: 417). Freire tako postane zanimivo izhodišče za tiste, ki želijo KAP osvetliti s točke izobraževanja privilegiranih elit in izkoriščevalcev (prim. Howard in Gaztambide-Fernández 2010; Allen in Rossatto 2009), saj *Pedagogika zatiranih* večkrat ponovi dejstvo, da izkoriščanje razčlovečuje tudi zatiralca, ki zaradi tega – sicer na drugačen način kot zatiralec, a vendarle – potrebuje emancipacijo (prim. Grušovnik 2022).

Drug pomemben izziv za KAP je problematika »osvoboditve« živali, saj je pojem emancipacije in svobode tradicionalno vezan na antropocentrično politično teorijo, ki pojma razume predvsem kot liberalno avtonomijo, tj. zmožnost refleksije o dobrem in odločitve o načinih, kako ga doseči. Kritika »osvoboditve« živali tako poudarja, da od živali ne moremo pričakovati pojmovne refleksije in ubeseditve njihovih interesov, zato je govor o njihovi »osvoboditvi« v tradicionalnem političnem smislu deplasiran (prim. Fox 1978; Cochrane 2012). Možen način, kako se rešiti tega očitka, je po eni strani poudarjanje avtonomnega vršilstva živali (npr. Hribal 2011; Amir 2021), ki pa ga moramo motriti iz neantropocentrične perspektive, kar pomeni, da ga moramo razumeti izven okvirov liberalne evropske politične paradigme. Pojem avtonomije moramo zato opredeliti na širši, tudi nekonceptualni način: ne nazadnje bi bilo nenavadno trditi, da živalske vrste, ki so sposobne samostojno preživeti v naravi – in to navkljub antropogenim pritiskom na njihov habitat – niso zmožne samostojnega življenja. Po drugi strani pa mora KAP res najbrž opustiti tradicionalnejšo Freirejevo idejo emancipacije, ki proces osvobajanja še zmeraj misli s

stališča zatiralcev, in sicer kot razliko med zatiranimi in osvobojenimi, ki jo je treba preseči s pomočjo intervencije slednjih. Kot v navezavi na pedagogiko poudarja Gert Biesta, sklicujoč se na Jacquesa Rancièra, je nevarnost pristopa, ki vnaprej postulira neenakost med tistimi, ki osvobajajo, in onimi, ki morajo biti osvobojeni, v tem, da krivic ne odpravi, ampak jih pokroviteljsko ohranja (prim. Biesta 2012). KAP torej potrebuje strategijo, ki vršilstvo živali vzame zares in ga postulira že vnaprej, in to na način, da živali razume kot »lastnice svojega lastnega izkustva« (De Giorgio 2016). Brez tega bo namreč ljubezen do živali ostala prazna obljuba, Freirejevi koncepti, kot so dialog, učitelj-učenec in učenec-učitelj ter protikultura, pa v okviru KAP neizčrpani. Ni torej dovolj, da se KAP osredotoča samo na rejene živali, ampak mora hkrati tudi kritično prevprašati problematični pojem »domačih ljubljencev«, ki navkljub vsej ljubezni, ki je izlita nanje – ali pa ravno zaradi nje – ostajajo žrtve speciesističnega in človeškosrediščnega pogleda na živali.

LITERATURA

- ACAMPORA, Ralph (2021): Zoölogy of the Oppressed. V: *Journal of Critical Animal Studies*, let. 18, št. 1, str. 4–18.
- ADAMS, Carol/DONOVAN, Josephine (2006): *Animals and Women*. Durham, NC: Duke University Press.
- ALLEN, Ricky Lee/ROSSATTO, César Augusto (2009): Does Critical Pedagogy Work with Privileged Students? V: *Teacher Education Quarterly*, zv. 36, str. 163–180.
- AMIR, Fahim (2021): *Schwein und Zeit. Tiere, Politik, Revolte*. Hamburg, D: Edition Nautilus.
- ARMSTRONG, Philip (2002): The Postcolonial Animal. V: *Society & Animals*, let. 10, št. 4, str. 413–419.
- BIESTA, Gert (2012): Have Lifelong Learning and Emancipation Still Something to Say to Each Other? V: *Studies in the Education of Adults*, let. 44, št. 1, str. 5–20.
- COCHRANE, Alasdair (2012): *Animal Rights without Liberation: Applied Ethics and Human Obligations*. New York: Columbia University Press.
- CORMAN, Lauren (2011): Impossible Subjects: The Figure of the Animal in Paulo Freire's Pedagogy of the Oppressed. V: *Canadian Journal of Environmental Education*, let. 16, str. 29–45.
- DE GIORGIO, Francesco (2016): Animal Subjectivity: Evolving Ethics in Animal Studies. V: OLSON, Anna, S./ÁRAÚJO, Sofia M./VIEIRA, Fátima M. (ur.): *Food Futures: Ethics, Science & Culture*. Wageningen, NL: Wageningen Academic Publishers, str. 169–174.
- FOX, Michael (1978): »Animal Liberation«: A Critique. V: *Ethics*, let. 88, št. 2, str. 106–118.
- FREIRE, Paolo (2019): *Pedagogika zatiranih*. Ljubljana: Krtina.
- GRUŠOVNIK, Tomaž (2021): Osnove okoljske etike. Ljubljana: Pedagoški inštitut in Urad za UNESCO. http://www.danfilozofije.net/wpcontent/uploads/2021/11/SDF2021_OSNOVE-OKOLJSKE-ETIKE_e-knjizica.pdf (citirano 26. 9. 2021).
- GRUŠOVNIK, Tomaž (2022): Freirejeva *Pedagogika zatiranih* petdeset let pozneje. V: *Andragoška spoznanja*, let. 28, št. 2, str. 37–44.
- GUNNARSON DINKER, Karin/PEDERSEN, Helena (2016): Critical Animal Pedagogies: Re-Learning our Relations with Animal Others. V: LEES, Helen E./NODDINGS, Nel (ur.): *Palgrave International Handbook of Alternative Education*. London, VB: Palgrave Macmillan, str. 415–430.
- HOWARD, Adam/GAZTAMBIDE-FERNÁNDEZ, Rubén (2010): *Educating Elites: Class Privilege and Educational Advantage*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- HRIBAL, Jason (2011): Fear of the Animal Planet: *The Hidden History of Animal Resistance*. Chico, CA: AK Press.
- JOY, Melanie (2011): *Why We Love Dogs, Eat Pigs and Wear Cows*. San Francisco, CA: Corani Press.
- KAHN, Richard (2010): *Critical Pedagogy, Ecopedagogy & Planetary Crisis: The Ecopedagogy Movement*. New York, NY: Peter Lang.
- KINCHELOE, Joe (2008): *Critical Pedagogy Primer*. New York: Peter Lang.
- KREK, Janez (ur.) (2011): *Bela knjiga o vzgoji in izobraževanju v Republiki Sloveniji 2011*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije.

- LLORO, Teresa (2021): *Animal Edutainment in a Neoliberal Era. Politics, Pedagogy, and Practice in the Contemporary Aquarium*. New York, NY: Peter Lang.
- MANNHEIM, Karl (1978): *Ideologija i utopija*. Beograd: Nolit.
- MCLAREN, Peter/KINCHELOE, Joe (2007): *Critical Pedagogy: Where are We Now?* New York, NY: Peter Lang.
- MÜTHERICH, Birgit (2000): *Die Problematik der Mensch-Tier-Beziehung in der Soziologie: Weber, Marx und die Frankfurter Schule*. Münster: LIT.
- MYERS, Gene (2007): *The significance of Children and Animals: Social Development and Our Connections to Other Species*. West Lafayette, IN: Purdue University Press.
- NIBERT, David (2013): *Animal Oppression and Human Violence: Domestration, Capitalism, and Global Conflict*. New York, NY: Columbia University Press.
- NOCELLA II, Anthony J./SORENSEN, John/SOCHA, Kim/MATSUOKA, Atsuko (ur.) (2014): *Defining Critical Animal Studies: An Intersectional Social Justice Approach for Liberation*. New York, NY: Peter Lang.
- NOCELLA II, Anthony J./DREW, Carolyn/GEORGE, Amber E./KETENCI, Sinem/LUPINACCI, John/PURDY, Ian/SCHATZ-LESSON, Joe (ur.) (2019): *Education for Total Liberation. Critical Pedagogy and Teaching Against Speciesism*. New York, NY: Peter Lang.
- NOSKE, Barbara (1997): *Beyond Boundaries. Humans and Animals*. Montreal: Black Rose Books.
- NOSKE, Barbara (1989): *Human and Other Animals*. London: Pluto Press.
- OAKLEY, Jan (2009): Under the Knife: Animal Dissection as a Contested School Science Activity. V: *Journal for Activist Science and Technology Education*, let. 1, št. 2, 59–67.
- PEDERSEN, Helena (2010): *Animals in Schools: Processes and Strategies in Human-Animal Education*. West Lafayette, IN: Purdue University Press.
- PEDERSEN, Helena (2011): Counting Affects: Mo(ve)ments of Intensity in Critical Avian Education. V: *Canadian Journal of Environmental Education*, let. 16, str. 14–45.
- PICCIANO, Anthony/SPRING, Joel (2013): *The Great American Educational-Industrial Complex: Ideology, Technology, and Profit*. New York, NY: Routledge.
- POTTER, Will (2011): *Green Is the New Red: An Insider's Account of a Social Movement Under Siege*. San Francisco, CA: City Lights Books.
- ROWE, Bradley/ROCHA, Samuel (2015): "School Lunch is Not a Meal: Posthuman Eating as Folk Phenomenology." V: *Educational Studies*, let. 51, št. 6, str. 482–496. doi: 10.1080/00131946.2015.1098643.
- RUSSELL, Constance/SEMENKO, Keri (2016): We Take „Cow“ as a Compliment: Fattening Humane, Environmental, and Social Justice Education. V: *Counterpoints*, let. 467, str. 211–220.
- RYDER, Richard Dudley (2010): Speciesism Again: The Original Leaflet. V: *Critical Society*, let. 2, št. 1, str. 2.
- SADNERS, Bas (2020): Global Animal Slaughter Statistics & Charts: 2020 Update. V: *Faunalytics*. <https://faunalytics.org/global-animal-slaughter-statistics-and-charts-2020-update/> (citirano: 7. 5. 2022).
- SANBONMATSU, John (ur.) (2011): *Critical Theory and Animal Liberation*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- SHUKIN, Nicole (2009): *Animal Capital: Rendering Life in Biopolitical Times*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- SORENSEN, John/MATSUOKA, Atsuko (2021): Political Economy of Denialism: Addressing the Case of Animal Agriculture. V: GRUŠOVNIK, Tomaž/SPANNRING, Reingard/LYKKE SYSE, Karen (ur.): *Environmental and Animal Abuse Denial. Averting Our Gaze*. Lanham, MD: Lexington, str. 145–167.
- SURS – Statistični urad Republike Slovenije: »Zakol živine – 2021«. <https://www.stat.si/StatWeb/News/Index/10417> (citirano 19. 9. 2022).
- TIMMERMAN, Nora/OSTERTAG, Julia (2011): "Too Many Monkeys Jumping in Their Heads: Animal Lessons within Young Children's Media." V: *Canadian Journal of Environmental Education*, zv. 16, str. 59–75.
- TWINE, Richard (2012): Revealing the 'Animal-Industrial Complex': A Concept and Method for Critical Animal Studies. V: *Journal for Critical Animal Studies*, let. 10, št. 1, str. 12–39.
- VIČAR, Branislava (2020): Pojmovanja živalskih smrti v neantropocentrični perspektivi. V: VIČAR, Branislava (ur.): *Pojmovanja živalskih smrti: antropocentrizem in (ne)možne subjektivitete*. Koper: Annales ZRS.

VELIKA IN MALA KREATURA

Jerca Legan

UVOD

Stoletja nastajajoča ideološka mreža, ki poskuša definirati odnos med človekom in živaljo, ter najrazličnejše filozofske dogme o tem, kaj imata skupnega velika in mala kreature – kdo je velika in kdo mala, ne bo nikoli zares pojasnjeno – dobiva nova stičišča. Na eni strani imamo ‚velikega človeka‘, ki je skozi desetisočletja gradil svoj odnos do narave in živalskega sveta, predvsem z namenom, da bi ga izrabljaj in si ga prirejal. Na drugi strani imamo ‚veliko žival‘, ki je preživela milijone let in številne transformacijske dobe planeta Zemlja, a si nikoli ni poskušala podrediti narave in nasilno vstopiti v človeški svet.

Toda lastnosti, ki človeka ob preštevilnih izumih in napredkih ohranjajo v ravnovesju, izhajajo prav iz narave: avtentičnost, instinkt, nagon, moč. Zanje bi moral biti hvaležen in hkrati pustiti drugim živim bitjem, torej živalim, da ostajajo tam, kjer so, v svojem naravnem krogotoku, svobodne, s svojimi pravicami in kot relevanten del skupnega obstoja. A žal v premnogih primerih ni tako. Delfini in drugi vodni živelj morajo sobivati s tonami odpadkov, ki jih človek na različnih koncih sveta pridelja in brezsravno odvrže v reke, morja in oceane. Gozdne površine in tam živeča živalska bitja se morajo umikati človeku, ki izsekuje, gradi, se naseljuje, na najbolj rodovitno ozemlje v bližino vodnih in drugih virov za preživetje. Kakorkoli se izkazuje (pre)moč človeka nad živaljo, je na koncu od nje popolnoma odvisen. Po eni strani predstavlja pomemben element prehranske in predelovalne verige, po drugi strani jo udomačuje kot sopotnika v svojem življenjskem prostoru, hkrati pa ista živa bitja skrbijo za naravne procese rasti in regeneracije. Čistijo zrak, osemnjujejo, se razmnožujejo ... Živali (vse vrste) v svojem naravnem okolju in specifičnem biokrogu opravljajo svojo funkcijo, ki je lahko ključna za življenje na planetu. Spomino samo na čebele, brez katerih bi človek izumrl.

Na kateri stopnji je torej danes, v 21. stoletju ob globalnem povezovanju (samo)zavedanje za sobivanje človeka in živali? Se bomo kot človeška vrsta še naprej razglašali za superiorno nad živalsko, ali bomo stopili nekaj korakov nazaj – sicer napredovali precej korakov navzgor pri razvoju zavesti – in priznali, da zmoremo komplementarnega, enakopravnega, torej svobodnega sobivanja? In naprej. Človek se lahko veliko nauči prav od živali. Upoštevanje naravnih zakonov, urjenje veščin za trajnostno življenje, stapljanje razumskega z intuitivnim, opuščanje izumetničnosti in vračanje k avtentičnosti, prepuščanje nagonskim strastem in impulzivni kritični miselnosti namesto moralnemu omejevanju in slepemu sledenju zapovedanim pravilom ... medtem ko se živali od človeka ni treba veliko učiti, saj za svoje delovanje črpa iz narave in nagonskih vzgibov. Razen če ne gre za njen nov življenjski prostor, kjer jo je človek poskušal udomačiti. Med slednje spadajo denimo štirinožni in drugi ljubljenci, brez katerih bi bil ljudski vsakdan gotovo manj živahen in človek veliko bolj nestrpen, prav tako udomačeno govedo in druge vrste sesalcev, ki služijo ruralnim opravilom ali so (ne)pogrešljiv člen v prehranski verigi. Gre za izgrajeno kompleksnost interakcij in soodvisnosti v odnosu človek – žival. Povezanost velike in male kreature je tako skozi zgodovino prišla v nepovrat. Naše poslanstvo in izzivi za prihodnost naj zato (p)ostajajo prednostni, da (so)bivanje spravimo nazaj v ravnovesje.

VELIKI – MALI

Kdo je veliki in kdo mali? Iščemo odgovor, a do enoznačnega se ne bomo dokopali. V vsakem primeru ne moremo mimo klasične Darwinove evolucijske teorije, da ni temeljnih razlik med človekom in višje razvitim primatom v njegovih mentalnih sposobnostih (Darwin 1871), saj sklepamo na njuno edinstvenost in soodvisnost, luščimo njune podobnosti in razlike. Človekov prednik je žival, medtem ko človek ni prednik živali. V takšnem kontekstu je žival velika kreature. Vendar se je človek razvijal v

razumsko bitje, ki si je poskušalo živalski svet na vsak način podrediti, ga skupaj z drugimi naravnimi viri uporabljati za svoj obstoj, preživetje ali luksuz (hrana, oblačila, življenjski prostor). S postopnim poseganjem v živalski svet je porušil naravno ravnovesje enakopravnosti, pri čemer je z močjo (orožjem in strategijami, prehranjevanjem in razmnoževanjem) živalim odvzel naravno svobodo in prevzel primat velike kreature. Domnevno.

O rešitvah za nastalo zadrego je v 18. stoletju zavzeto razmišljal nemški filozof Karl C. F. Krause,² ki je trdil, da bi bilo treba omogočiti enakopravnost med človekom in živaljo, po moralnem konceptu za spoštovanje človekovih in živalskih pravic, z jasno zaščito slednjih v obliki zakona. Zanj »svoboda ni licenca«, rezervirana za človeško vrsto, zato je povezoval individualno svobodo z globalno odgovornostjo, da se zagotovi svobodščine za vsako živo bitje na svetu. Tako za človeka kot žival. »Svoboda je edino dobro in je lahko dosežena le skozi sobivanje in medsebojne odnose, kjer nihče ne posega v svobodo drugega« (Krause in Hastie 1900: 82–185). Priznavanje kakršnihkoli etičnih prerogativov človeka nad živalmi je torej po njegovem nelegitimna racionalizacija lastnih človeških interesov. Z njo antropocentrični³ svetovni nazor določi človeka kot veliko kreaturo, ki skozi izključno človeška vrednotenja živalim podeljuje moralni ali pravni status. Žival se temu ne more razumsko upreti, pač pa pokaže svoje ‚zobe‘ v naravnih okoljih, kjer ima nad človekom (neoboroženim!) še vedno fizično premoč.

2 Karl Christian Friederich Krause (1781–1832) je bil znan kot panenteist (izv. *panentheism*), saj je v svojem konceptualizmu sledil F. W. J. Schellingu, ki je razvil filozofijo narave – *Naturphilosophie*. Njegovo teorijo je nadgradil s koncepti absolutne svobode, kjer slavi obstoj narave in dviguje pomen njene povezanosti s človeštvom.

3 Antropocentričen tudi antropocentričen -čna -o prid. filoz. ki ima človeka za edini subjekt vsega, kar je: antropocentrični nazor; antropocentrična smer v znanosti; antropocentrično gledanje (SSKJ. DZS: Ljubljana, str. 18).

Ko upoštevamo utilitaristično teorijo⁴ in iskanje moralnega ravnanja v odnosu človek – žival, ne moremo mimo sodobnika Petra Singerja, glasnika na področju pravic živali z razpravami o živalih in etiki. Izid njegove knjige *Animal Liberation: A New Ethics for Our Treatment of Animals* leta 1975 je sprožil začetek naraščajočega gibanja tako v ZDA kot v Evropi. Singer daje interesom živali enako težo kot interesom ljudi. Njegova trditev, da je enakost moralna zamisel in ne preprosto dejstvo – »Če posedovanje višje stopnje inteligence ne daje enemu človeku pravice, da drugega uporablja za lastne cilje, kako lahko daje ljudem pravico, da izkoriščajo nečloveška bitja?« (Singer 1933) – utrjuje našo tezo o velikem in malem bitju, ki sta v resnici obe veliki in obe mali, odvisno od tega, za katero sobivanjsko obliko gre. Govori o »načelu enakega upoštevanja interesov«, ki ga opisuje tako: »Bistvo načela enakega upoštevanja interesov je, da v naših moralnih razmišljanjih dajemo enako težo podobnim interesom, in upoštevamo vse, ki jih naša dejanja lahko prizadenejo.« (ibid.) Žival je v tem primeru šibkejša, saj svoj ‚interes‘ uveljavlja skozi nagon in naravne zakone, medtem ko je človek visoko razvito moralno bitje, ki bi moralo takšno spoznanje upoštevati.

Tudi Tom Regan, sicer Singerjev kritik, živalim priznava enake pravice v odnosu do človeka. Njegova prizadevanja obravnavajo povezanost med živalmi in človeško etiko. Regan meni, da imajo živali enak moralni status kot ljudje, ker temelji na njihovih neodtujljivih pravicah. Uvaja koncept »inherentne vrednosti« (Regan 1983), ki jo ima vsako živo bitje, do katerega moramo izkazovati spoštovanje. Da bi izkazali spoštovanje do takega bitja, ga zato ne moremo uporabiti kot sredstvo za dosego svojih

4 Utilitaristične teorije se ukvarjajo z izbiro dejanja, ki bo prineslo največje dobro za največje število posameznikov. Pri tem ugotavljamo, ali je neko dejanje moralno pravilno ali ne, seštejemo skupno količino dobrega, ki bo posledica določenega dejanja, in jo primerjamo s skupno količino škode, ki jo bo povzročilo. To povzročča nekaj inherentnih pomanjkljivosti, na primer, če na živali gledamo kot na čuteča bitja, ki so sposobna zaznati bolečino in užitek, moramo te dejavnike vključiti pri ugotavljanju, ali je neko dejanje moralno dopustno. Klasični utilitarizem je bil kritiziran, ker ne upošteva inherentnih pravic in spoštovanja posameznikov (človeka in drugih živih vrst), ko ugotavlja, ali je neko dejanje moralno pravilno.

ciljev. Kar človek v odnosu do živali konstantno krši. Ob upoštevanju interesov, pravic in svobode živih bitij lahko zaključimo, da sta človek in žival izmenično velika in mala kreatura, odvisno od točke pogleda nanju. V vsakem primeru sta soodvisna in sobivata, kar definira njuno usodno povezanost.

AVTENTIČNOST – KONSTRUKT

Ko želimo primerjati človeka in žival, se kot prvo razločevanje ponudi odnos med naravnim, torej spontanem, in umetnim, torej narejenim. Živalskost je naravna oblika vedenja in ravnanja, medtem kot je človeškost priučena in kultivirana. Čeprav se zgodi preplet, ko človek ravna pristno, (udomačena) žival pa naučeno. Med njima tako ostaja močna povezanost, saj je človek bližje naravi, ko sledi svoji avtentičnosti, in

dlje od nje, ko sledi družbeni ukalupljenosti. Na eni strani je žival, ki v vsakem svojem premiku ravna pristno, v boju za preživetje in parjenje, medtem ko je človek nekakšen družbeni konstrukt, ki je z vrsto vrednot in nazorov prilagojen določenemu času in prostoru, družbi, ki ga vzgaja in obkroža.

Oba sta na svoj način svobodna, a hkrati omejena. In prav v tem sta njuni podobnost in povezanost. Človek bi moral za svoj obstoj in uravnovesenost upoštevati svoje naravne predispozicije, v kolikor ne želi uničiti biološke danosti, od katerih je tako zelo odvisen. Tudi njegova svoboda izvira iz konteksta naravnega, zato bi moral delovati, kot je ugotavljal Krause: za zaščito, negovanje in podporo naravi (Krause 1892). Po njegovem nič v naravi ne sme biti razumljeno kot samoumevno in absolutno nepomembno. Človek si narave nima pravice lastiti, kot tudi ne živali, ki so od nekdanj njen del, lahko si jo kvečjemu izposodi, a ob predpostavki, da ne ruši naravnih zapovedi.

Viden napor vračanja človeka k spontanosti po vzoru živali je tudi t. i. vzdržnost oziroma trajnostna naravnost. Z njo narava v človekovem vsakdanu ni zgolj vir za napajanje in izčrpavanje ter hkrati prostor udobja za popolno svobodo, temveč predvsem vrednota s svojimi zakoni, notranjo svobodo in absolutnostjo. Krausejevo merilo za razsojanje nečloveških interesov kot moralno pomembnih je bila raznolika raven svobode, uresničena v vsej naravi. Daleč od tega, da bi naravo razvrstil kot ločeno od svobode ali kot »kraljestvo čiste nuje« (Krause in Hastie 1900: 229–246). Kot so v njegovih časih utemeljevale bolj konvencionalne filozofije, je Krause menil, da so določene oblike svobode zapisane v naravi sami.

Da so živali duhovna bitja, nam sporoča Krausejev pogled na hišne ljubljence. Kot ugotavlja Krause, » ta bitja čutijo sebe, čutijo ugodje in bolečino, imajo predstave in fantazijo« (Krause in Hastie 1900). Pri posameznikih iste vrste priznava njihovo medsebojno razlikovanje; tako kot

se denimo ljudje med seboj razlikujejo, se tudi živali razločujejo znotraj svoje lastne vrste.

Krausejev koncept osebnosti, ki ga aplicira na žival, odstopa od strogih meril kantovske moralne filozofije (prim. Korsgaard 2013: 629–48), po kateri se za osebe štejejo le subjekti, ki so se sposobni usmerjati po moralnem zakonu. Pravni sistemi delijo svet na osebe in lastnino, živali obravnavajo kot lastnino. Nekateri zagovorniki pravic živali so predlagali, da bi živali obravnavali kot osebe. Druga možnost je uvedba tretje normativne kategorije. To sproža vprašanja o tem, kako so vzpostavljene normativne kategorije. Korsgaardova trdi, da je Kant vzpostavil normativne kategorije z določitvijo, kaj so predpostavke racionalne prakse. Po Kantu razumna izbira predpostavlja, da so razumna bitja sama sebi namen, razumna raba zemeljskih virov pa predpostavlja, da imajo ljudje pravice. Medtem racionalna izbira prav tako predpostavlja, da je treba vsako bitje, za katerega so lahko stvari dobre ali slabe, obravnavati kot samo sebi namen, in da uporaba virov predpostavlja, da ima vsako bitje, ki je od njih odvisno, pravice. Čeprav se druge živali ne ukvarjajo z razumno prakso, naša lastna racionalna praksa zahteva, da jim damo položaj.

Krause je zato ustvaril model za pripisovanje osebnosti, da bi pravice razširil na vsako življenjsko obliko, s katero sobivamo in ki jo prepoznavamo »kot sebično bitje, ki se je sposobno povezati s samim seboj v kognitivnih, čustvenih in voljnih dejanjih« (Krause 1892: 14). Posledično je izrecno priznal žival ne le kot objekt človeškega prava, temveč zaradi svoje inherentne sposobnosti samoodločanja tudi kot subjekt z ustreznimi pravicami: »Pravica obstaja ne glede na živo bitje. Nihče nima privilegija, nihče ne predvideva pravice drugega, ima pa vsak svojo pravico. In to velja tudi za najpreprostejše (*qui capere valet, capiat!*) živali« (Krause 1892: 114).

A Kantovsko razlikovanje s tem ni bilo izvzeto. V Krausejevem razmišljanju se ponovno pojavi kot diskriminacija med »višjimi in nižjimi

vrstami oseb«. Živali se uvrščajo med osebe nižjega statusa, ker ne kažejo človeške sposobnosti prepoznavanja samopresegajočih pravil in norm, saj se odločajo glede na končne čutne impulze in mimo razumskih konceptov. Medtem so ljudje refektivno povezani s svojimi osnovnimi zmožnostmi, tj. sposobni so čutiti svoja čustva, želiti in sklepati svojo voljo, misliti svoje mišljenje. Človek avtonomno kritizira in (pre)usmerja samega sebe v skladu z moralnimi zakoni. Po Krausu zato legitimno obravnavamo človeka kot edino obliko življenja, ki ji pripada svoboda v najvišjem pomenu.

Gre torej za vključitev in definiranje celotnega človeštva kot zadnje stopnje razvoja v verigi živih bitij, ki pa naj ne pomeni izključitve drugih živih bitij zgolj zato, ker pripadajo različnim vrstam. Krausejeva teorija vztraja pri trditvi: kjer so nam živali enake, jih moramo tudi obravnavati enako. Živali so podobne v telesni avtonomiji, pri nekaterih vrstah pa celo v instrumentalni racionalnosti in osnovnem samozavedanju. Ker te sposobnosti zadoščajo za konstituiranje osebnosti, čeprav nižje od človeškega tipa, si pripadniki vrst, ki imajo takšne sposobnosti, zaslužijo, da jih obravnavamo kot pristne subjekte pravic. Živali je treba zaščititi ne samo zaradi antropocentričnih razlogov, temveč tudi zaradi notranje vrednosti njihove zmožnosti svobode. Sicer avtentične, ostajajo neenakopravne, ker ne morejo doseči najvišje stopnje svobode: samorefleksivne in moralne avtonomije, kar na koncu pripišemo človeškemu samokonstruiranju.

INTUICIJA – INSTINKT

Živa bitja se ravnavajo po nagonem instinktu ali po zaznavni intuiciji. Že pridevniška predpostavka nas izziva, da prvega pripišemo živali, drugega človeku. A v resnici ni vedno tako. Človek se v svojem delovanju marsikdaj nasloni na instinkt in nagon, posebej v kriznih situacijah, ko

se odziva na dražljaje iz okolja, a nima časa za razumsko razčlenjevanje, saj gre za samoobrambo ali celo preživetje. Človek se lahko odzove razumsko, lahko nagonsko. Naj spomnimo na poznan skandinavski film, kjer med reakcijo očeta, ki ob sproženju plazu poskuša reševati sebe in mobilni telefon, mama nagonsko rešuje otroke, torej svoje ‚mladiče‘, da pobegnejo pred najhujšim. Poleg (živalskega) nagona je pri človeku prisotna intuicija kot naraven proces, ko nezavedno prepozna, čuti in predvideva, kaj se bo zgodilo, ter se temu primerno zavestno obnaša.

Teorije o tem, ali imajo živali tudi intuicijo kot izraz čustvene inteligence in (raz)uma, so še vedno deljene, saj govorimo o različnih stopnjah razvoja pri različnih živalskih vrstah. Na tem mestu se ogradimo od tovrstnih zaključkov, saj nas zanima predvsem, kaj se človek lahko nauči od živali iz instinktivnega dožemanja sveta, ter obratno, kako lahko žival razvija določeno vrsto intuicije, ki jo priznavamo človeku. Naravne entitete svojega statusa ne izrazijo eksplicitno. Ob prizadevanju za razumevanje narave po njenih lastnih zakonitostih ni mogoče doseči zunanje in absolutne perspektive, saj se vedno nahajamo v naravi. Naravo je treba torej reflektirati s človekove perspektive in hkrati s kritičnim zavedanjem meja, ki jih prav ta prinaša. Druge življenjske oblike moramo obravnavati in spoštovati kot tiste, ki živijo s svojo lastno svobodo, pri tem pa se zavedati, da je, kolikor vemo, človek edino bitje na Zemlji, ki si prizadeva za nepristransko pojmovanje drugih bitij.

Tudi če so bile v filozofiji poznega 18. in zgodnjega 19. stoletja živali spoznane za vredne zaščite, so bile običajno obravnavane kot objekti, ne kot subjekti zakona. Nekateri teoretiki so pokazali, zakaj bi bilo v interesu človeštva, da z živalmi ravna spodobno, in utemeljili, da imajo ljudje obveznosti do živali, ne pa tudi živali do ljudi. Krause je takšne teorije z antropocentričnim pogledom na naravo zavrnil. Od samega začetka je teorijo o pravicah živali vključil v svojo filozofijo svobode. Za Krauseja so človeška bitja osebe, ki so zmožne delovati v trdni povezanosti z naravo. Takrat so najbližje tako intuitivnemu kot instinktivnemu zaznavanju in

odzivanju. Krause je šel še dlje. Meni, da bi ljudje drug z drugim morali ravnati spoštljivo zaradi dostojanstva, ki je neločljivo povezano z njihovo lastno obliko življenja. Hkrati štiti živali, ki s človekom sobivajo. Živali je izrecno priznal ne le kot objekte človeškega prava, ampak zaradi njihove inherentne zmožnosti samoodločanja tudi kot subjekte z ustreznimi pravicami (Krause 1892: 9–166).

Krause, ki je svojo etiko izpeljal iz fenomenologije človekove svobode, je raziskoval, ali je mogoče podobno pridobiti kategorije za moralno vrednotenje živalskega življenja. Vsekakor ne moremo vstopiti neposredno v miselni horizont živali. Vendar pa posredno sklepamo, da bi to, kar velja za naše lastno telo kot fizično entiteto, lahko veljalo tudi za živali. Tako kot ima naše telo zmožnosti za samozavedanje (npr. lastno zaznavanje) in samoodločanje (npr. prostorsko samousmerjanje), ki delujeta neodvisno od višjih oblik kognicije, se prav tako zdi, da živali kažejo vključene oblike samoodločanja (tj. telesne svobode). In predvidevamo, da se na svojstvene načine poznajo, čutijo in si prizadevajo ohraniti in izpolniti svojo samost v skladu s čutnimi cilji (Krause 1892: 172). Instinkt in intuicija kot prirojeno teženje k ravnanju oziroma kot neposredno in neodvisno zaznavanje ostajata presečna množica med človekom in živaljo, saj oba črpata iz narave in hkrati z njima ostajata del naravnega.

STRAST – NAGON

Človeka naj bi vodila strast, žival pa nagon. Kaj pa paradigmi človeški nagon in živalska strast? V resnici gre za izrazito podobnost in prepletanje obeh stanj, ravnanj, saj temeljita na močnem, z voljo in razumom težko obvladljivem ali neobvladljivem čustvu, pri čemer je prirojenost nagona (spolni nagon, samoohranitev ...). Vendar te razlike še niso zadostne za hierarhijo živih bitij. Nekateri filozofi v preteklosti zanikajo, da bi moral biti človek moralno zaskrbljen zaradi teorij o naravi sveta

in ustreznem mestu njegovih prebivalcev, pri čemer so živalske vrste podrejene človeški.

Aristotel (384–322 pr. n. št.) je bil eden prvih, ki je jasno izrazil tovrstno stališče. Po njegovem med živimi bitji obstaja naravna hierarhija. Medtem ko so rastline, živali in ljudje sposobni jemati hrano in rasti, so le živali in ljudje sposobni zavestnega doživljanja. Rastline, ki so manjvredne od živali in ljudi, imajo nalogo, da služijo potrebam živali in ljudi. Podobno so ljudje nadrejeni živalim, ker imajo sposobnost uporabe razuma za upravljanje s svojim vedenjem, strastmi, medtem ko živali nimajo te sposobnosti in se morajo zanašati na nagon. Zato je naloga živali, da služijo človekovim potrebam (Regan in Singer 1989).

Sveti Tomaž Akvinski (1225–1274) je trdil, da so bitja, ki so razumna in sposobna odločati o svojih dejanjih, edina bitja, za katera bi morali skrbeti »zaradi njih samih«. Verjel je, da če bitja ne morejo usmerjati svojega delovanja, morajo to storiti drugi, zato so le instrumenti. Instrumenti obstajajo za ljudi, ki jih uporabljajo. Ker živali ne morejo usmerjati svojih dejanj zaradi sebe, obstajajo zaradi ljudi. Ostanke takšnega pogleda obstajajo v konceptu »prehranjevalne verige«. V verigi nižjih in višjih živih bitij pridemo do »najvišje« živali v verigi, tj. človeka.

Immanuel Kant (1724–1804) je razvil moralno teorijo, ki je trdila, da je avtonomija nujna lastnost, da smo ljudje vrsta bitij, katerih interesi se neposredno upoštevajo pri moralni oceni dejanj. Moralno dopustna dejanja uresničujejo posamezniki s pomočjo želje in volje. Razlika med človekom in živaljo je, da slednja za razliko od prvega ni sposobna izbirati in ukrepati, zato ni avtonomna in je po Kantu brez vrednosti.

Tudi kartezijanske teorije navajajo, da si živali ne zaslužijo neposredne skrbi, saj nimajo zavesti, zato ne interesov ali dobrega počutja, ki bi jih bilo treba upoštevati ob človeških dejanjih. René Descartes (1596–1650) je bil eden prvih, ki je zanikal, da imajo živali zavest. Pisal je v času, ko je

mehanicističen pogled na naravni svet nadomeščal aristotelovsko pojmovanje sveta in je verjel, da je vedenje živali mogoče razložiti z mehaničnimi izrazi, pri čemer se lahko uporabi najpreprostejša razlaga.

Medtem za Krauseja živali niso nižja nagonna bitja, človek pa višje čutno bitje s svojimi strastmi. Živali imajo pravico do svobodnega življenja, ki si zasluži zaščito, če (za razliko od plenilcev včasih) ne kršijo pravic na višji ravni (tj. človekovih) (Krause 1892). Katere obveznosti ta pravica potemtakem nalaga človeštvu? Vse, kar lahko ljudje vsilijo drugim iz svoje vrste (npr. odprava nezakonitega nasilja), tako Krause, se lahko stori za vsako bitje na nižji stopnji svobode. Če smemo z zakonom omejevati in urejati rabo našega skupnega okolja, potem smemo omejevati tudi življenjski prostor živalim, če so spoštovani njihovi pravični interesi. Ker lahko ljudje reciklirajo lastne organske odpadke (npr. lase, nohte), imajo pravico, da storijo enako z živalsko drobovino. Prav tako je menil, da bi bilo mogoče uporabiti živalsko delo »za razumne namene« in pri tem omejiti naravno svobodo gibanja živali (Krause 1892: 133–180). Takšna uporaba ne posega samodejno v pravico živali do svobode, če služi sprejemljivim ciljem in ne vznemirja živali, saj imamo navado, da podobno uporabljamo človeško delo (ibid.).

Živali imajo pravico do dobrega telesnega počutja, odsotnosti bolečin in potrebne prehrane, a Krause ni mnenja, da si mora človeštvo nenehno prizadevati za zagotavljanje najbolj udobnega obstoja za vsako obliko življenja na tem planetu. Po njegovem so živali sposobne same poskrbeti za svoje dobro počutje, si poiskati hrano, se izogniti bolečini in podobno. Če pa živali vzamemo iz njihovega prvotnega habitata ali če jih omejimo in tako oslabimo njihovo sposobnost samooskrbe, izhaja iz tega obveznost zagotavljanja vrste primerne ravnjanja in prehrane. Krause je upal, da bo na koncu prevladal sklep z »občutkom pravičnosti do živali«, ki ga »ni mogoče izkoreniniti« iz človeškega uma. Živali imajo pravice, ki se razlikujejo od pravic ljudi. Vendar njihove pravice niso nič šibkejše (ibid.).

(PRE)MOČ – (SAMO)ZAVEST

Ob izpeljevanju teorije o sobivanju male in velike kreature – človeka in živali – se pojavljajo predvsem najprej moralna in nato ekzistencialna vprašanja. Ali neenakost med živalmi in ljudmi glede svobode pomeni tudi neenake pravice, izživiljanje premoči enega nad drugim? Ali na primer ljudje, ki se ne smejo ubijati zaradi prehrane, smejo jesti živali in kakšno je ob tem človekovo samozavedanje? Kot je bil jasen Krause konec 19. stoletja: »Brez takšnega ubijanja človeštvo na Zemlji ne bi moglo obstajati, razen če bi našli kakšno drugo obliko prehrane« (Krause 1892: 227). Hkrati je opozoril, da utemeljitev ni prepričljiva, saj je imela civilizacijsko večina ljudi dostop do vegetarijanske hrane ustrezne količine in kakovosti.

Ko spregovorimo o (ne)moči živali in (samo)zavesti človeka, kaj hitro nalletimo na največje razlikovanje med obema. Na eni strani je močna žival, saj je narava določila, da preživijo le najmočnejši in najbolj zdravi primerki posamezne vrste, ki celoten svoj cikel živi s pomočjo svojega instinkta, torej nagona, medtem ko s parjenjem poskrbi za nadaljevanje vrste. Na drugi strani je človek, ki si je svoj obstoj in moč zagotovil skozi napredek in izume v medicini, si pridelal številne možnosti, metode, pripravke in prijeme za ohranjanje zdravja, zdravljenje neozdravljivega, podaljševanje življenja, razmnoževanje in torej predvsem za preživetje človeške vrste. A večinoma omenjenega ne zmoro sam, temveč v (ne)posredni povezanosti z živalmi (testiranje, prehranjevanje, domači ljubljenci), pri čemer v veliki meri nakazuje svojo premoč, da (vede) kruto ravna z neškodljivo živaljo in jo izrablja. Medtem ko živali (nevede) postajajo socialna bitja, s svojim obstojem in medsebojnim odnosom z nevrobiološkimi učinki nudijo celo terapevtsko podporo človeku.

Drugo razlikovanje je (samo)zavest, ki jo je razvijal človek prav ob svojem postopnem odmikanju od živalske vrste. Človek kot razumsko najvišje razvita ‚živalska‘ vrsta z rojstvom sicer nima zagotovila za poln

razvoj (samo)zavesti, za katero je žival v osnovi naravno prikrajšana. Ta se zgodi v fazah, kot meni Krause, skozi različne nivoje, stopnje svobode, ki vsebujejo posamezne oblike odgovornosti (Krause 1892: 149–151). Življenje človeka se tako začne s »senzorno svobodo«, svobodo občutkov in zaznavanja od rojstva naprej, kjer si poišče iztočnice za ustrezno vedenje iz konteksta, navad in običajev. Na naslednji stopnji »racionalne svobode« posamezniki pridobijo večjo neodvisnost v svojem osebnem vedenju. Če je neuravnotežena, lahko človeka vodi v ekscese in izolacijo. Skozi »razumno svobodo« kot najvišjo stopnjo človekove svobode pa je ravnotežje mogoče najti preko etičnih samozavez. Vsem ljudem je treba zagotoviti pogoje, potrebne za razvoj najvišje moralne sposobnosti, samozavedanja; še posebej kadar gre za odnos do narave in živalskega sveta, ki je prav za razvoj (samo)zavesti prirojeno omejen.

Ker živali niso sposobne samorefleksije in etične svobode, nimajo tistih pravic, ki bi pripadale tej posebni ravni svobode. Pravna podrejenost po njegovem ne nastane zato, ker živali ne morejo zahtevati svojih pravic, kajti tudi otroci, mladoletniki in duševno bolni tega pogosto ne zmorejo. Živali imajo drugačne pravice od človekovih, vendar njihove pravice niso nič šibkejše. Tako kot pri človeških bitjih, katerih avtonomija je omejena, je za živali potrebno zakonito skrbništvo, da so »zagotovljeni pogoji za varovanje njihovega živalskega življenja« (Krause 1892: 246).

ZAKLJUČEK

Živali so pomembne v človekovem naravnem, psihološkem in kulturnem življenju, zato so naši odnosi z drugimi vrstami etično in moralno zapleteni. V načrtovanju prihodnosti sobivanja človeka in živali je treba razmišljati o temeljnem odnosu do živali, etičnosti ravnanja z njimi, učinkih udomačenih živali na zdravje in dobro počutje ljudi ter o vlogi, ki jo imata etika in kultura v naših interakcijah z drugimi vrstami. S

svojimi izhodišči sem poskušala ponazoriti pomemben del obsega odnosov med človekom in živaljo, kjer nam pomaga raznolikost raziskovalnih pristopov. Z izpeljavami bi želela vplivati na uporabnost izsledkov za prihodnje aktivne politike v odnosu človek – žival.

Kakor hitro človek obravnava žival kot vase zaprto bitje, ki ima samozavest in samočutje, zahteva, da mora biti do nje pravičen. Ob tem se ne bomo dotikali pravic, kot jih izvajajo same živali. Človeštvo namreč ne razume, da je žival sposobna dojeti zamisel pravičnosti. Kot zaključí Krause: »Človek bi moral biti varuh vseh živali in se sprijazniti s svojo aktivno vlogo, da celotno živalsko kraljestvo potrebuje tudi pravno zastopanje« (ibid.)

Odnos med malo in veliko kreaturo je navidezno enostaven, a ko se začnemo poglobljati vanj, se nam kažejo različice njunih soodvisnosti. Naletimo na diade veliki – mali, avtentičnost – konstrukt, intuicija – instinkt, strast – nagon, (pre)moč – (samo)zavest, s katerimi lahko vedno znova prevrednotimo, kaj je človeškega in kaj živalskega, kaj dajeta in kaj jemljeta drug drugemu. Najpomembnejše je zagotovo spoznanje, da (zaenkrat) ostajata neločljiva in zato usodno povezana.

VIRI IN LITERATURA

DARWIN, Charles (1871): *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex*. London: John Murray, Albemarle Street.

KRAUSE, Karl Christian Friedrich (1892): *Vorlesungen über Naturrecht oder Philosophie des Rechts und des Staates*. Göttingen: Dieterich.

KRAUSE, Karl Christian Friedrich/HASTIE, William (ur.) (1900): *The Ideal of Humanity and Universal Federation*. Edinburg: T. & J. Clark.

KORSGAARD, Christine M. (2013): Kantian Ethics, Animals and the Law. V: *Oxford Journal of Legal Studies* 33, 4. Oxford: University of Oxford.

REGAN, Tom; SINGER, Peter (ur.) (1989): *Animal Rights and Human Obligations*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.

REGAN, Tom (1983): *The Case for Animal Rights*. Berkeley. Berkeley: University of California Press.

SINGER, Peter (1975). *Animal Liberation: A New Ethics for Our Treatment of Animals*. London, New York: HarperCollins.

SINGER, Peter (1993): *Practical Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.

SLOVAR slovenskega knjižnega jezika (1995). Ljubljana: DZS.

Sliki sta iz osebne arhiva avtorice.

IŠČI, POKAŽI! – REŠEVALNI PSI

Dušan Nečak

Pred nekaj tisoč leti je pes postal domača žival in je človeku pomagal pri delu bodisi kot lovski pes, pes čuvaj ali pastirski pes. Sčasoma pa je postal še več – junak, ki ima sposobnosti za reševanje človeških življenj, če ga uporabimo pri iskanju ljudi, pokopanih v ruševinah, izgubljenih v naravi ali zasutih v snežnih plazovih.

Nekateri psi so postali celo medijski zvezdniki in legende. Kdo ne pozna filmskih zvezd iz časa med obema vojnama Rin Tin Tina ali iz časa po drugi svetovni vojni znamenite Lassie. Prav tako legendarni so postali psi bernardinci, ki jih vsi poznamo kot dobrodušne velikane s sodčkom ruma, obešenim pod vratom, ki naj bi reševali zasute v snegu v švicarsko-italijanskih Alpah. Kljub pretiravanju in mitologizaciji dejavnosti teh psov pa je res, da so jih sredi 17. stoletja v samostanu in hospicu Velikega Svetega Bernarda (Grosser St. Bernhard) v Švici v posebno pasmo vzredili iz rodu rimskih molosov – velikih, dogam podobnih psov. Njihova temeljna naloga je bila obnemoglim potnikom pomagati najti pot v hospic, ko so bile poti na prelazu z italijanske na švicarsko stran zasnežene. V poročilih samostanskih bratov namreč mnogokrat najdemo zapise, ki govorijo, da so njihovi psi našli izgubljene in s snegom zasute osebe ter jih pripeljali v samostan. Najbolj znan bernardinec je bil zagotovo pes Barry, ki naj bi v letih med 1800 in 1912 gotove smrti rešil štiri-deset ljudi. Poudariti pa je treba, da so bili takratni bernardinci mnogo lažji in bolj funkcionalno grajeni psi od današnjih težkih in na pogled okornih psov, ki se jih je zaradi velike količine hrane, ki jo potrebujejo, prijelo tudi ime »mesarski psi«. Prav vsega poročilom seveda ni mogoče verjeti, zlasti tistega s sodčkom ruma pod vratom ne, vsekakor pa je mogoče reči, do pomeni dejavnost teh psov nekakšen nastavek mnogo kasneje organizirane dejavnosti reševanja s psi.

Slika 1: Bernardinci v akciji

Prepričanje, da je mogoče s psi uspešno reševati človeška življenja, se je potrdilo nekaj desetletij kasneje, vendar je to na žalost povezano z vojno. Od leta 1855 so namreč začeli v nemški armadi uporabljati pse v vojne namene. V prvi vrsti je šlo za pse, ki so opravljali kurirsko delo in pomagali pri prenosu streliva. To sicer ni imelo neposredne povezave z reševanjem življenj, toda zmanjšalo je dvom, ki je vladal v vojaških krogih glede uporabnosti psov. Začeto delo, kako pse aktivno vključiti v pomoč človeku, je nadaljeval civilist. To je bil slikar živali Jean Bungartz, ki je začel na široko šolati pse za izsleditev ranjenih vojakov. Leta 1893 je v Aachnu osnoval Nemško zvezo za sanitetne pse (Deutscher Verein für Sanitätshunde, DVS) (Lorenz 2017). Zveza je bila tesno povezana s pruskim vojnim ministrstvom in vodstvom armade, ki je šolanje psov tudi finančno podpirala. Toda kakšnega vidnejšega napredka v smeri usposabljanja reševalnih psov vse do prve svetovne vojne ni bilo zaznati. Na začetku vojne je imelo Bungartzovo »Društvo« na voljo le kakšnih 12 sanitetnih psov in njihovih vodnikov, večinoma ostarelih vojakov, v času vojne pa se je njihovo število povzpelo na vrtočlavih 4000 in več. Največ med njimi je bilo airedalskih terierjev, na seznamu sanitetnih psov pa je bilo mogoče najti tudi druge pasme, med njimi veliko lovskih pasem, ovčarjev pa tudi mešancev. Njihova dejavnost se je po letu 1915 razširila na področje iskanja pogrešanih vojakov in mnogo vojakov se lahko za življenje zahvali prav tem »psom sledarjem«. Samo v nemški armadi je v času vojne v vlogi čuvajev, kurirjev in sanitetnih psov delovalo več kot 30 000 psov. Preživelo jih je manj kot deset odstotkov (Wegman 1989: 27 in nasl.).

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Slika 2: Pasji reševalec v prvi svetovni vojni

Čas med obema vojnama je prinesel napredek. Posebej v Nemčiji je to bil čas razvoja in napredka šolanja in širitve ukvarjanja s t. i. sanitetnimi psi. Toda šolanje je bilo omejeno le na zasebni sektor in za vojaške namene, o pravem šolanju za »civilno« reševanje, kakor ga poznamo danes, seveda ni bilo mogoče govoriti. V tej smeri so najpomembnejši in največji korak naredili v Švici. Leta 1940 je s sistematičnim šolanjem psov za reševanje zasutih v snegu – lavinskih psov, začel Švicar Ferdinand Schmutz in o tem je leta 1954 izdal knjigo (Schmutz 1954). Izkušnje številnih reševalnih akcij pri reševanju zasutih v snežnih lavinah pa je analitično obdelal Melchior Schild s Švicarskega inštituta za raziskovanje snega in plazov (Eidgenössisches Institut für Schnee- und Lawinenforschung) iz Weissfluhjocha v Graubündnu blizu Davosa (Wegmann 1989). Schmutz in Schild tako spadata med pionirje resnega in sistematičnega ukvarjanja s šolanjem reševalnih psov.

Slika 3: Lavinski pes je našel ponesrečenca.

Slika 4: Ens je zadovoljen po uspešno opravljeni vaji.

Druga svetovna vojna je bila v mnogočem hujša od prve. Tudi pri uporabi psov. Na vseh frontah in pri vseh vojskujočih se straneh so vojaške oblasti za vojaške namene uporabile okoli 200.000 psov, največ nemških ovčarjev. Samo na nemški strani je bilo izgubljenih 25.000 psov. Pse so uporabljali tako kot v prvi svetovni vojni, torej kot sanitetne pse, ki so preiskovali velike površine in iskali ranjene vojake, novo pa je bilo to, da so jih v goratih predelih uporabljali tudi kot lavinske pse.

Šele v zadnjih letih vojne se je v Angliji rodila ideja, ki je pripeljala do razvoja novega tipa reševalnega psa – psa iskalca v ruševinah (ruševinarja) oz. psa za pomoč v nesrečah. Začelo se je slučajno. Starejša gospa je opazovala svojega malega psa, ko je ta v ruševini neke hiše zavalhal pokopanega človeka. Ta mali kuža neznane pasme je tako postal

prvi reševalni pes – ruševinar. Od oktobra 1944 do konca vojne so nato poslali na delo v ruševine veliko psov, zagotovo ne posebno šolanih v ta namen in različnih pasem, čeprav so prevladovali nemški ovčarji. Trije med njimi so se vpisali med legende: Rex, Irma in Psyche, poleg njih pa še foksterier Beauty. Na sicer ne povsem zanesljivih statistikah naj bi ti psi pomagali najti 170 mrtvih in 35 živih oseb. Za zasluge pri reševanju človeških življenj jih je angleški kralj odlikoval z Viktorijinim križcem za živali (ibid.).

Slika 5: Prvi »ruševinarji« pri delu v Angliji 1944

Tudi po vojni sposobnosti in uspehi »ruševinarjev« in reševalnih psov niso bili pozabljeni. Pri njihovem šolanju so v prvih letih po vojni še vedno prednjačile Švica, takratna Zvezna republika Nemčija in Anglija, glavno torišče tega dela pa je iz vojaškega okolja počasi prehajalo v civilne organizacije, največkrat v okviru kinoloških zvez. »Ruševinarje« so vedno bolj začeli uporabljati pri iskanju pogrešanih pri vsakovrstnih nesrečah – eksplozijah, požarih, strmoglavljenih letalih, železniških in naravnih nesrečah ... in seveda predvsem pri reševanju po potresih. Pse »ruševinarje« najdemo kot uspešne reševalce človeških življenj še pred ustanovitvijo svetovne, krovne organizacije vodnikov reševalnih psov IRO (Internationale Rettungshunde Organisation/International Rescuedog Organisation)¹ pri potresih v Furlaniji - Julijski krajini leta 1976, v Romuniji leta 1977, Alžiriji leta 1980 in Armeniji leta 1988.

Slika 6: IRO je bila ustanovljena leta 1993.

¹ Podrobnosti o organizaciji in njeni dejavnosti glej: IRO Chronik 1993–2003, Salzburg 2003.

Spoznanje, da je šolanje reševalnega psa nekaj posebnega, kar zasluži posebno pozornost in ni vezano na nobeno pasmo, ter spoznanje, da pri psu reševalcu ni pomembna lepota ali ustreznost vzrejnim kriterijem, temveč le njegove sposobnostne karakteristike, je znotraj kinoloških vrst pripeljalo do odločitve, da se izven krovne kinološke organizacije FCI oblikuje organizacija, specializirana za humanitarno dejavnost reševanja s psi. Tako je leta 1993 v Stockholmu prišlo do ustanovnega sestanka IRO. Njen predsednik je postal Avstrijec nemškega rodu, dr. Wolfgang Zörner. Slovenci smo se priključili leta 1995, od leta 1997 do 2014 pa je imel podpisani v njej mesto podpredsednika. Organizacija ima sedež v Salzburgu, vsi njeni funkcionarji pa v njej delujejo častno, neprofesionalno.

Danes združuje ta svetovna organizacija 86 društev, klubov in drugih organizacij vodnikov reševalnih psov v 35 državah po svetu od Daljne Azije do Južne Amerike. Najuspešnejše v tej dejavnosti so evropske organizacije vodnikov reševalnih psov, še posebej tiste iz centralne Evrope. To je obenem organizacija, ki v okviru OZN (OCHA; INSARAG)² skrbi za delo z reševalnimi psi ob naravnih nesrečah kjerkoli po svetu. V IRO so vključena tudi številna slovenska društva vodnikov reševalnih psov. Prvega so leta 1995 sprejeli v članstvo Društvo vodnikov reševalnih psov Slovenije (DVRPS), sledili pa so mnogi drugi. Ob tem je treba poudariti, da prav slovenski psi spadajo med najboljše znotraj te mednarodne organizacije in dosegajo zavidljive rezultate tako na športnem kot tudi akcijskem področju. Slovenski vodniki in njihovi psi so uspešno sodelovali v mnogih popotresnih reševalnih akcijah, kot denimo v Egiptu, Turčiji, Alžiriji ... Največ (približno 95 %) resničnih iskalnih akcij pa imamo, tako kot drugod po svetu, na domačem terenu, ko gre za iskanje pogrešanih v naravi. Število tovrstnih iskalnih akcij lahko navedemo s trimestnim številom.

2 Več o tej dejavnosti glej: INSARAG Guidelines, Ženeva 2009.

Slika 7: Za reševalnega psa pasma praviloma ni važna. Najprimernejše pa so srednje velike pasme.

V Sloveniji se je reševalna dejavnost s psi začela razvijati v petdesetih letih, točneje leta 1952 v Tamarju s prvim tečajem za šolanje reševalnih psov v snegu. To je bilo glede na mednarodne razmere zgodaj. Tečaji so potekali v okviru Kinološke zveze Slovenije in Gorske reševalne službe. Prvi tečaj za reševalne pse za iskanje v ruševini pa je bil septembra 1977 na ruševinah podrlih hiš na trasi avtoceste Ljubljana–Vrhnika. Organizirali so ga KZS, Republiški sekretariat notranjih zadev in GRS. S tečaji pa se je nadaljevalo v sedemdesetih in osemdesetih letih.

Leta 1984 je izšla prva strokovna literatura v slovenskem jeziku ABC ... za vodnike reševalnih psov, ki jo je zbral, uredil in obdelal Vlado Gerbec.

Na tem področju je bilo dejavnih in zaslužnih veliko ljudi, ob tej priložnosti pa bom omenil le najožji izbor tistih, ki so to dejavnost

zaznamovali, kajti naštevane vseh zaslužnih bi zagotovo preseglo današnji namen. Morda ima največ zaslug za organizacijsko-vsebinski razvoj te dejavnosti že omenjeni funkcionar KZS, mednarodni sodnik IRO za reševalne pse in predsednik komisije KZS za reševalne pse, Vlado Gerbec, med posebej specializiranimi inštruktorji za delo z reševalnimi psi – danes nas je že kar veliko – pa naj omenim gorskega reševalca, vodnika reševalnega psa in inštruktorja (DVRPS) Franca Kogovška, avtorja monografije, namenjene inštruktorjem vodnikov reševalnih psov *Praktikum za vodnike reševalnih psov*.³

V Sloveniji smo pse reševalne pse šolali po nacionalnem pravilniku za šolanje reševalnih psov v okvirih KZS, po ustanovitvi IRO pa smo se vsi skupaj »podredili« mednarodnemu izpitnemu pravilniku te organizacije – IPO-R.

V Sloveniji in v svetu danes šolamo reševalne pse v različnih disciplinah: iskanje v ruševinah, iskanje pogrešanih v naravi, reševanje v vodi, reševanje v snegu in sledenje. Nekateri v Evropi in Aziji šolajo tudi pse za iskanje mrtvih oseb. Pri nas tega ne prakticiramo, saj prednjači pravilo čim hitreje najti in pomagati živim. Svojega psa ne naučimo le natančno uporabljati njegovega najbolje razvitega čutila – nosu, ampak mora pes obvladati tudi premagovanje različnih ovir in biti seveda voljiv na razdaljo. Reševalni pes in njegov vodnik sta tim. Le skupaj lahko uspešno opravita svoje delo. Zato šolamo tudi vodnike, ki morajo imeti specialna znanja iz vrhne tehnike, orientacije, prve humane in veterinarske pomoči, določena znanja iz gradbeništva in oznak INSARAG ter biti tudi psihofizično stabilni in primerni. Svoje delo v ruševini reševalni psi in njihovi vodniki vedno opravljajo skupaj s člani tehnične reševalne ekipe, pri iskanju v naravi pa pod vodstvom policije sodelujejo z gasilci, lovci, gorsko reševalno službo in drugimi.

³ Dopolnjeno brošuro je v nemškem in angleškem jeziku izdala tudi IRO (soavtorja: Aleksandra Domanjko Petrič in Dušan Nečak).

Slika 8: Franc Kogovšek in Rita iščeta ponesrečenca v ruševinah (vaja).

Sredi devetdesetih let, leta 1994, smo se nekateri vodniki reševalnih psov po mednarodnem zgledu tudi v Sloveniji odločili, da osnujemo samostojno društvo vodnikov reševalnih psov, ki bo delovalo neodvisno od Kinološke zveze Slovenije. Tako je najprej nastalo Društvo vodnikov reševalnih psov Slovenije, ki se je z že obstoječimi in neodvisnimi društvi v Kranju, Mariboru, Postojni in na Obali povežalo v Zvezo društev in klubov vodnikov reševalnih psov Slovenije. Današnji organizacijski položaj je tako tak, da imamo na Slovenskem dve krovni organizaciji vodnikov reševalnih psov, tisto, ki deluje v okvirih KZS in se kot članica IRO imenuje Enota reševalnih psov Slovenije (ERPS), in prej omenjeno Zvezo, katere trije člani DVRPS, KVRPK in Burja so člani IRO. Vsi skupaj delujemo

v okvirih Uprave za zaščito in reševanje Ministrstva republike Slovenije za obrambo, pa tudi v okvirih mestnih in občinskih uprav za zaščito in reševanje. Na leto imamo skupaj nekaj sto reševalnih akcij iskanja pogrešanih v naravi, kakšno akcijo reševanja izpod ruševin, sodelujemo pa tudi v mednarodnih akcijah, ki jih sprožata bodisi RS bodisi IRO. Slovenskim oblastem in IRO so na voljo člani enot za hitro posredovanje in nekaj deset vrhunsko usposobljenih vodnikov reševalnih psov in njihovih psov. Vsa ta dejavnost je strogo humanitarna, amaterska in vsi naši psi so zasebni psi, ki so obenem tudi hišni ljubljenci. Zlato pravilo vodnikov reševalnih psov je: »Smo amaterji, ki delujemo kot profesionalci.«

Slike 10, 11 in 12: Sledenje odločilno pomaga pri iskanju pogrešane osebe.

VIRI IN LITERATURA

- HEINES, Wilfried/WEGMANN, Angela (2002): *Such und hilf, Hunde retten Menschenleben – Ein Handbuch für die Ausbildung und den Einsatz des Rettungshundes*. Nerdlen/Daun: Kynos.
- INSARAG Guidelines (2009). <https://www.insarag.org/methodology/insarag-guidelines/> (citirano 20. 7. 2023).
- IRO Chronik 1993–2003, Salzburg 2003. <https://www.iro-dogs.org> (citirano 20. 7. 2023).
- KOGOVSĚK, Franc/Domanjko-Petrič, Aleksandra/NEĀAK, Dušan (2011). *Praktikum za vodnike reševalnih psov*. Ljubljana: Društvo vodnikov reševalnih psov Slovenije.
- LORENZ, J. (2017): »Such verwundt!« – Das Sanitätshundewesen in Deutschland bis 1918. V: *Wehrmedizin*. <https://wehrmed.de/geschichte/such-verwundt-das-sanitaetshundewesen-in-deutschland-bis-1918.html> (citirano 20. 7. 2023).
- SCHMUTZ, Ferdinand (1954): *Mein Hund*. Ybbs na Donavi: Schmutz.
- WEGMANN, Angela (1989): *Such und hilf!*. Mürtenbach/Eifel: Kynos.

SEZNAM SLIK

- Slika 1: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Two_St_Bernard_dogs_find_a_lost_unconscious_figure_in_the_s_Wellcome_V0015200.jpg (citirano 23. 7. 2023).
- Slika 2: https://fr.m.wikipedia.org/wiki/Fichier:18_4_15_Les_chiens_sanitaires.png (citirano 23. 7. 2023).
- Slika 5: https://en.wikipedia.org/wiki/Rip_%28dog%29#/media/File:Rip_Dickens_Medal_Dog_IWM_D_5945.jpg (citirano 23. 7. 2023).
- Slika 6: <https://www.discoverydogs.it/wp-content/uploads/2016/12/LogoIRO-Discoverydogs-el481797752845.jpg> (citirano 23. 7. 2023).
- Slike 3, 4, 7–11 so lastni vir.

ZGODBE Z DRUGE STRANI

Alenka Seliškar

UVOD

Človek, samooklicani gospodar živih bitij na tem planetu. Tisti, ki odloča o njihovi usodi; kdaj se bodo rodila, kje in kako bivala, na kakšen način in kdaj odšla v onostranstvo. Kdo mu je dal to pravico? Bog? Ali si je Boga le izmislil, da bi lažje upravičil dejanja, s katerimi po svoji meri kroji pravico do življenja soprebivalcem tega planeta?

Živali deli na koristne in nekoristne, nekatere so si prislužile celo oznako škodljivca. Ko je pred približno 23.000 leti prvi predhodnik domačega psa v Sibiriji (Perri et al. 2021) pričel pobirati ostanke v okolici človekovega prebivališča, je svojo dušo nevede prodal hudiču. Postal je lovski pomočnik, čuvaj, vojak ali pa družabnik za preživljanje prostega časa. Človek ni kaj dosti pomišljal, ko ga je za svoje potrebe pričel preoblikovati in za ekstremen izgled nekatere pasme psov z vzrejo pripeljal do tega, da se brez njegove pomoči ne morejo pariti in kotiti, ko pa enkrat ugledajo luč sveta, je njihovo življenje eno samo trpljenje.

Človeku to ni bilo dovolj. Postopoma si je v procesu domestikacije prilastil duše drugih živalskih vrst in jih pričel zapirati v hleve, kjer jim je zagotovil minimalne bivalne površine za mizerno bivakiranje do žalostnega konca na krožniku. Nemalo teh jetnikov nikoli v življenju ne vidi sonca ali občuti polzenja dežnih kapelj po kožuhu ali perju. Ne vedo, kaj je svoboda.

Zgodbe z druge strani so zasnovane kot diptih; na eni strani se predstavijo domače živali, ki svojo zgodbo o trpljenju, ki jim ga je zadal človek, pripovedujejo v prvi osebi, na drugi strani pa se bralec seznanja z dejanji, s katerimi človek grobo posega v njihovo življenje.

KASTRACIJA SESNIH PUJSKOV BREZ ANESTEZIJE IN ANALGEZIJE

Sesni pujsek, tretji dan

Današnji dan je bil prav grozen. S sestricami in bratci smo po zajtrku mirno dremali v kotcu pod lučko, ko so pujski na drugi strani hleva nenadoma pričeli kričati. Mama se je takoj vznemirila in vstala, vendar dlje od tega ni prišla, saj je ukleščena v kovinsko košaro, ki ji preprečuje premikanje, že odkar smo se skotili pred tremi dnevi. Kričanje ni in ni pojenjalo in vedno bolj mi je bilo tesno pri srcu. In potem se je zgodilo. K naši ogradi sta pristopila dva Človeka in eden od njiju je prav na hitro pograbil mojo sestrico, vendar jo je že po nekaj sekundah vrnil v ogrado, na hrbet pa ji je narisal rdečo črto. Pomislil sem, da je to morda kakšna igra, saj se sestrici ni zgodilo prav nič hudega, čeprav je tistih nekaj trenutkov, ko jo je Človek držal v rokah, kričala na ves glas. Sledil ji je najpogumnejši bratec, ki je radovedno kukal iz kotca. Tokrat je bilo drugače. Revež je kričal tako glasno, da je skoraj ohripel. Ko ga je Človek po dobri minuti, ki se je meni zdela prava večnost, vrnil v ogrado, se je komaj opotekel do kotca in tam okrvavljen obležal v hudih bolečinah. Še preden sem se zavedel, sem bil na vrsti jaz. Človek me je zagrabil in ukleščil v naročju. In potem je drugi dvakrat zarezal vame. Sploh ne morem opisati, kako je bolelo, ko mi je skozi rezni rani iztisnil modi in jih odstranil s pomočjo velikih klešč. Upiral sem se na vso moč in kričal na ves glas, vendar ni nič pomagalo. Po dobri minuti, ko sem bil že na robu zavesti od neznosne bolečine, mi je na hrbet narisal črto in me vrnil v ogrado. Z zadnjimi močmi sem se opotekel in stisnil k bratcu, ki je ihtel brez glasu. V slabih desetih minutah so bili na vrsti vsi moji bratci, sestrice pa so nas zgolj prestrašeno opazovale in dregale z rilčki. Potem so se ulegle poleg nas in zaskrbljeno spremljale dogajanje v hlevu. Ko sta Človeka opravila s pujski v zadnji ogradi, sta zapustila hlev in končno je kričanje pojenjalo. Mama je bila še dolgo

vznemirjena, vendar zaradi ukleščnosti v košaro ni mogla preveriti, kako je z nami. Po dobri uri nas je pričela klicati, naj pridemo na mleko, vendar ne jaz ne moji bratci, kljub lakoti, nismo mogli vstati in smo zgolj obležali v kotcu. Tako je bilo ves dan. Mama nas je neutrudno klicala in ponujala mleko, mi pa smo tiho ležali pod lučko in v glavi znova in znova podoživljali grozljive trenutke. Kmalu bo noč in še vedno me močno boli. Upam, da bo jutri bolje. Bom videl. Res ne razumem, zakaj mi je Človek prizadejal takšno bolečino, saj mu nisem storil prav nič. Tako majhen sem, star sem samo tri dni in življenje je že prava mora. Kaj me še čaka?

Slika 1: Kastracija pujska brez uporabe anestezije in analgezije

Človek

Kirurška kastracija je postopek, s katerim se samcem odstranita modi z namenom preprečiti neprijeten vonj in okus mesa spolno zrelih merjascev in zmanjšati agresivno obnašanje (Burgeon et al. 2021). Pravilnik o zaščiti rejnih živali določa, da kastracijo pujskov do vključno sedmega dneva starosti lahko na način, ki ne vključuje trganja tkiva, opravi veterinar ali druga oseba v skladu z zakonom, ki ureja veterinarstvo. Pri prašičih, ki so starejši od sedmih dni, lahko kastracijo opravi le veterinar z uporabo anestezije in dodatne dolgotrajne analgezije. Sesni pujski se v Sloveniji kastrirajo tretji ali četrti dan starosti praviloma brez uporabe anestezije in analgezije, kar je sicer v skladu z zakonodajo, vendar v nasprotju z dobrobitjo živali, saj je kastracija zelo boleč kirurški poseg (Rault et al. 2011).

Bolečina ni naučen fenomen, za zaznavanje pa ni potrebna predhodna izkušnja, saj so pri novorojenčkih s funkcionalno magnetno resonanco potrdili, da se njihovi možgani na boleči dražljaj odzivajo enako kot odrasli ljudje (Goksan et al. 2015). Nekaj dni stari pujski med kastracijo brez anestezije in analgezije izražajo bolečino s t. i. ubežnim vedenjem, pri čemer se s krčevitim zvijanjem telesa in premiki nog poskušajo izogniti viru bolečine (Leidig et al. 2009). Pri tem se intenzivno oglašajo oziroma kričijo; frekvenca oglašanja je višja, samo kričanje pa traja dlje kot pri pujskih, ki so zgolj v stresu zaradi manipulacije (White et al. 1995; Weary et al. 1998; Taylor et al. 2000; Marx et al. 2003). V dneh po kastraciji si pujski poskušajo ublažiti bolečino in srbečico tako, da z zadnjim delom telesa drsajo po tleh. S spremenjeno držo poskušajo razbremeniti boleči del telesa, zato klečijo na zapestjih (Hay et al. 2003) in se izogibajo sedečemu položaju (Llamas Moya et al. 2008). Med počivanjem se tresejo in zategujejo telo. So nemirni in z repkom intenzivno opletajo, kot bi poskušali odgnati muhe (Hay et al. 2003). Manj pogosto sesajo, manj komunicirajo z materjo in se socialno izolirajo (McGlone et al. 1988; Hay et al. 2003; Llamas Moya et al. 2008).

Obrazna mimika, s katero izražajo bolečino, je tipična: pripiranje vek, zategovanje žvekalnih mišic in posledično pomik ustnega kota nazaj, grbančenje kože na nosnem gredlju in poganje uhljev ob glavo (Viscardi et al. 2017).

Evropska deklaracija o alternativah kirurške kastracije iz leta 2010 je s 1. 1. 2012 predvidela ukinitvev kirurške kastracije brez podaljšane analgezije in/ali anestezije. S 1. 1. 2018 naj bi se kirurška kastracija povsem opustila in nadomestila z drugimi metodami, to je z zakolom merjaščkov pred spolno zrelostjo ali z imunokastracijo.

Leta 2020 je bilo v Evropski uniji zaklanih 258 milijonov prašičev obeh spolov, od tega je bilo okoli 31,5 % živali kastriranih, 1 % imunokastriranih, 17 % pa je bilo nekastriranih samcev, ki so bili večinoma rejni do nižje klavne teže, preden se pojavi neprijeten vonj mesa. Norveška je leta 2009 prva prepovedala kirurško kastracijo brez anestezije in analgezije, postopoma ji je sledilo več držav, zadnji med njimi sta Nemčija, ki je prepovedala kirurško kastracijo brez anestezije leta 2021, in Francija, ki jo je prepovedala leta 2022 (Van Fereneij 2022). Slovenija kirurško kastracijo sesnih pujskov brez anestezije in analgezije še vedno dovoljuje, je pa v okviru Uredbe o ukrepu dobrobiti živali iz Programa razvoja podeželja Republike Slovenije za obdobje 2014–2020 pričela s finančnimi spodbudami rejcev prašičev, ki jih pogojuje med drugim tudi z uporabo anestezije oziroma analgezije pri kirurški kastraciji sesnih pujskov.

VZREJA ZA EKSTREMEN IZGLEDE

Spock, francoski buldog, devet mesecev

Moja družina me ima neizmerno rada. Od dne, ko sem zapustil mamo in svoje tri sestrice in bratca, me obsipajo z ljubeznijo. Rad jih imam in ne predstavljam si življenja brez njih. Najraje imam Fantka. Vsak dan, ko se vrne iz šole, greva na sprehod in uganjava norčije. Strašansko uživam v igri z žogico, ki mi jo neumorno meče, dokler se ne naveličam in obležim od utrujenosti. Zelo rad se igram tudi s prijateljico, ki jo njena Punčka kliče Princeska. Princeska je mala angleška hrtica. Je prava manekenka in športnica, vitka, dirka trikrat hitreje kot jaz in nikoli, ampak res nikoli se ne utruji.

Zadnji mesec sprehodi niso več tako zabavni. Sonce sije močnejše in zelo hitro se utrudim. Pred nekaj dnevi sva se s Princesko igrala manj kot pet minut, ko sem ostal brez sape in me je za kratek čas celo zmanjkalo. Ko sem se prebudil, so se nad menoj sklanjali vsi trije: Fantek, Punčka in Princeska. Fantek je z objokanimi očmi prosil Boga, naj ostanem živ. Močno me je zanimalo, kdo je ta Bog, ki ima tako veliko moč, vendar sem se raje osredotočil na dihanje. Z velikim naporom sem vlekel zrak vase, ampak bolj ko sem se trudil, težje je šlo in vedno bolj sem bil prestrašen. Fantek me je pograbil v naročje in tekel vso pot do doma. Na srečo je bila doma Mama, ki me je hitro odnesla v kopalnico in potopila v kad s hladno vodo. Po dobrih dvajsetih minutah mi je končno odleglo in Fantku sem veselo pomigal z repkom. Še se bova igrala, ampak bojim se, da bodo ti trenutki sreče vedno krajši. Princeska me je že pred časom spraševala, kako to, da sem zadihan že po dveh krogih teka, medtem ko se ona šele ogreva. Žalosten sem, rad bi se igral s Princesko in osrečeval svojega Fantka. Bojim se, da ne bo nikoli bolje. Zakaj sem se skotil tako deformiran?

Slika 2: Primerjava profilov psa brahicefalične pasme in psa z daljšim gobcem

Človek

Ekstremen izgled kratkogobčnih ali brahicefaličnih pasem psov je posledica selekcije za določen videz, kot so potlačen gobec, okrogla glava ter velike in široko razmaknjene oči. Psihologi razlagajo, da ljudi tak obraz podzavestno spominja na dojenčka. Dodaten razlog je, da kratkogobčni psi v odraslem obdobju ohranjajo obrazne poteze mladiča, zato se lastnikom zdijo ljubki in jih želijo zaščititi in zanje skrbeti (Zebrowitz et al. 2011; Paul et al. 2023).

Med najbolj prizadetimi pasmami so francoski buldog, mops, angleški buldog in bostonski terier (Dupre et al. 2016). Predisponirani so k boleznim, ki so posledica neprimerne telesne konstitucije. Najpogosteje oblevajo za boleznimi dihal (Packer et al. 2015A), oči (Packer et al. 2015B), kože in hrbtenice (Ryan et al. 2017). Zaradi nezmožnosti vzdrževanja normalne telesne temperature s sopenjem so pri višjih zunanjih temperaturah že pri minimalni telesni aktivnosti podvrženi toplotnemu udaru, ki se večkrat konča s poginom živali v hudih mukah (Packer et al. 2019). Veliko psov kratkogobčnih pasem se ne more več skotiti po naravni poti in pridejo na svet s carskim rezom. Še bolj absurdno je dejstvo, da se njihov rod zaradi nezmožnosti sparitve vse pogosteje nadaljuje s pomočjo umetne oploditve (O'Neill et al. 2017).

Ena od zdravstvenih težav, ki kratkogobčnim psom povzroča trpljenje, je brahicefalični sindrom. Ti psi potrebujejo kirurški poseg, da sploh lahko dihalo. Brahicefalični sindrom je skupek kliničnih znakov, ki so posledica anatomskih deformacij kosti glave (zoženi nosni hodniki, spremenjena anatomija žrela), mehkih tkiv (zoženi nosnici, hiperplazija mehkega neba), anomalij grla (otekanje in izvih sluznice, kolaps grla), hipoplazije sapnika in kolapsa sapnic. Brahicefaličnemu sindromu se sekundarno pridružijo težave pri požiranju, bruhanje in regurgitacija. Povečan intratorakalni tlak zaradi napora pri vdihu je glavni razlog za gastroezofagealni refluks, regurgitacija in bruhanje

pa dodatno prispevata k vnetju požiralnika, žrela in grla (Dupre et al. 2016).

Zadnji dve desetletji število psov kratkogobčnih pasem, med katerimi prednjačijo francoski buldogi, žal strmo narašča v razvitih državah in tudi v Sloveniji (Packer et al. 2019; Erjavec 2020). Vzrok za povečano povpraševanje po teh pasmah je iskati v nepremišljeni uporabi njihovih podob v oglasih, na oblačilih, embalaži pasje hrane, pojavljanju psov na družbenih omrežjih in promoviranju pasem s strani slavnih oseb in vplivnežev. Lastniki kratkogobčnih psov so pomanjkljivo osveščeni in menijo, da so znaki oteženega dihanja, kot je npr. smrčanje, povsem običajni in ne predstavljajo zdravstvenih težav. Z raziskavo, ki so jo leta 2019 izvedli v Veliki Britaniji, so ugotovili, da je skoraj 71 % od 2168 anketiranih lastnikov mopsov, francoskih in angleških buldogov menilo, da so njihovi psi v zelo dobrem oziroma odličnem zdravstvenem stanju (Packer et al. 2019). Žal se lastniki prizadetih psov ne zavedajo številnih težav, ki so povezane z visokimi stroški veterinarske oskrbe, čustveno prizadetostjo zaradi slabega zdravstvenega stanja ali prezgodnjega pogina živali, zahtevne skrbi za nezdravo žival (izogibanje vročini, vznemirjenju in fizični aktivnosti) in neizpolnjenih pričakovanj v zvezi z lastništvom živali.

Vzreja za ekstremen izgled je v nasprotju z etiko in dobrobitjo živali. Zgolj s prepovedjo vzreje kratkogobčnih pasem bi verjetno dosegli le nasproten učinek, saj bi se ti psi še vedno vzrejali in na črnem trgu prodajali kot nepasemski psi. K rešitvi težave morajo pristopiti veterinarji, vzreditelji, kinološka društva, zakonodajalci, raziskovalci in pedagogi, oglaševalci in slavne osebe. Potencialne lastnike psov je treba ozavestiti, da s povpraševanjem po kratkogobčnih psih ekstremnega izgleda podpirajo njihovo razmnoževanje in s tem dodatno poslabšujejo razmere. Spodbujati je treba vzrejo psov z daljšim gobcem in se vrniti k standardom, ki so veljali za te pasme, preden jih je človek s sprevrženim pojmovanjem ljubkega spremenil v invalide.

ODVEČNI SPOL

Pišče, petelinček kokoši nesnice, prvi dan

Pred nekaj urami sem se izvalil. Ni bilo enostavno, napeti sem moral vse sile, da sem s kljunčkom prebil lupino in pogledal iz jajca. Hudo me je skrbelo, kako bo, ko bom zapustil varno zavetje jajca, vendar sem hitro ugotovil, da nisem sam. Okoli mene se je iz jajc prebijalo kar nekaj piščančkov in takoj sem se počutil bolje. Potem so prišle Roke in me skupaj z ostalimi prestavile na tekoči trak. Prav hecno je, počasi se peljemo in se pogovarjamo med seboj, Roke pa neumorno segajo med nas in predstavljajo sestrice na drugo stran. Zdaj smo na traku samo še fantje in na koncu mojega malega obzorja se trak konča in fantje nenadoma izginejo. Moram se pripraviti in razpreti krili, morda bom moral skočiti ali pa poleteti. Vedno bližje sem koncu obzorja in zmeraj bolj me je strah. Kaj pa, če ne bo šlo? Takole, razprl sem krili in ojoj, pod menoj je čuden krvav stroj, v katerem je pred sekundo izginil moj bratec. Zdaj sem na vrsti jaz.

Slika 3: Razvrščanje piščancev glede na spol

Človek

Piščanci moškega spola nesnih pasem kokoši rastejo počasneje in imajo manj kvalitetno meso kot pitovni piščanci. Ker je njihova reja manj ekonomična, jih takoj po izvalitvi usmrtijo z maceracijo v hitro vrtečem se kovinskem mlinu, v katerem piščance, ki potujejo vanj po tekočem traku, zmeljejo žive. V nekaterih državah piščance usmrtijo z zadušitvijo z ogljikovim dioksidom (Gautron et al. 2021). Po podatkih Evropske komisije je bilo leta 2021 v Evropski uniji 376 milijonov kokoši nesnic, od tega 1,7 milijona v Sloveniji. Ker se iz polovice jajc izvalijo samci, to pomeni, da je bilo usmrčenih podobno število petelinčkov. Ocenjujejo, da na svetovnem nivoju letno usmrtijo najmanj 7 milijard »odvečnih« enodnevnih petelinčkov nesnih pasem kokoši (de Haas et al. 2021).

Zaradi vse večje osveščenosti in pritiska javnosti sta Nemčija in Francija s 1. 1. 2022 prepovedali maceracijo enodnevnih piščancev, od leta 2026 pa bo prepovedana tudi v Italiji. Alternativno usmrtitvi enodnevnih piščancev je več. Prva je *in ovo* določanje spola z različnimi invazivnimi in neinvazivnimi metodami in izločitev jajc z moškimi zarodki v zgodnjem embrionalnem razvoju. V Nemčiji so tako januarja 2019 prišla na police trgovin prva jajca z oznako »no-kill«, ki označujejo jajca kokoši, vzrejenih z *in ovo* tehnologijo določanja spola. Druga alternativa usmrtitvi enodnevnih piščancev je preusmeritev na rejo piščancev kombiniranih nesno-mesnih pasem, tretja pa reja petelinčkov nesnih pasem za meso, namenjeno predelavi (de Haas et al. 2021).

V Sloveniji je v skladu z Uredbo Sveta ES št. 1009/2009 maceracija piščancev, starih do 72 ur, in zarodkov v jajcih (neizvaljena jajca) še vedno dovoljena.

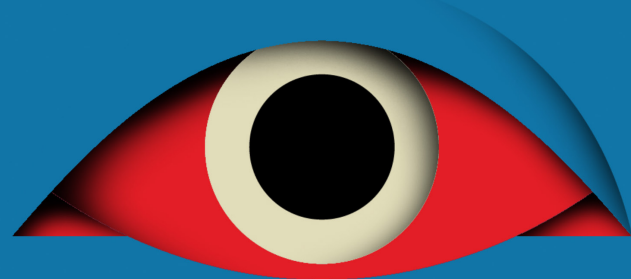
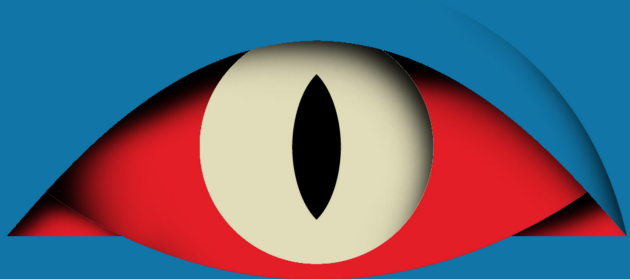
VIRI IN LITERATURA

- BURGEON, Clément/DEBLIQUY, Marc/LAHEM, Driss et al. (2021): Past, present, and future trends in boar taint detection. V: *Trends in Food Science and Technology*, 112, str. 283–297.
- de HAAS, Elske N/OLIEMANS, Eva/van GERWEN, Maite AAM (2021): The need for an alternative to culling day-old male layer chicks: A survey on awareness, alternatives, and the willingness to pay for alternatives in a selected population of Dutch citizens. V: *Frontiers in Veterinary Science*, 8, članek 662197.
- DUPRE, Gilles/HEIDENREICH, Dorothee (2016): Brachycephalic syndrome. V: *Veterinary Clinics of North America: Small Animal Practice*, 46 (4), str. 691–707.
- ERJAVEC, Vladimira (ur.) (2020): *Lep, lepši, bolan*. Ljubljana: Veterinarska fakulteta.
- Evropska direktiva o alternativah kirurški kastraciji. https://food.ec.europa.eu/system/files/2016-10/aw_prac_farm_pigs_cast-alt_declaration_en.pdf (citirano 6. 3. 2023).
- GAUTRON, J/REHAULT-GODBERT, S/Van de BRAAK, TGH (2021): Review: What are the challenges facing the table egg industry in the next decades and what can be done to address them? V: *Animal*, 15, članek 100282.
- GOKSAN, Sezgi/HARTLEY, Caroline/EMERY, Faith et al. (2015): fMRI reveals neural activity overlap between adult and infant pain. V: *eLife*, 4, str. e06356.
- HAY, Magali/VULIN Adeline/GENIN Stephanie et al. (2003): Assessment of pain induced by castration in piglets: behavioral and physiological responses over the subsequent 5 days. V: *Applied Animal Behaviour Science*, 82 (3), str. 201–218.
- LEIDIG, Martin S/HERTRAMPF, Barbara/FAILING, Klaus et al. (2009): Pain and discomfort in male piglets during surgical castration with and without local anaesthesia as determined by vocalisation and defence behaviour. V: *Applied Animal Behaviour Science*, 116, str. 174–178.
- LLAMAS MOYA, Sara/ BOYLE, Laura A/LYNCH, Patrick Brendan et al. (2008): Effect of surgical castration on the behavioural and acute phase responses of 5-day-old piglets. V: *Applied Animal Behaviour Science*, 111 (1–2), str. 133–145.
- MARX, G/HORN, T/THIELEBEIN, Jens et al. (2003): Analysis of pain-related vocalization in young pigs. V: *Journal of Sound and Vibration*, 266 (3), str. 687–698.
- McGLONE, John J/HELLMAN, JM (1988): Local and general anesthetic effects on behavior and performance of two- and seven-week-old castrated and uncastrated piglets. V: *Journal of Animal Science*, 66, str. 3049–3058.
- O'NEILL, Dan G/O'SULLIVAN, Aoife M/MANSON, Erin A et al. (2017): Canine dystocia in 50 UK first-opinion emergency-care veterinary practices: prevalence and risk factors. V: *Veterinary Record*, 181 (4), str. 88.
- PACKER, Rowena MA/HENDRICKS, Anke/TIVERS, Michael S. et al. (2015A): Impact of facial conformation on canine health: Brachycephalic obstructive airway syndrome. *PLoS ONE*, 10 (10), str. e0137496.
- PACKER, Rowena MA/HENDRICKS, Anke/BURN, Charlotte C. (2015B): Impact of facial conformation on canine health: Corneal ulceration. V: *PLoS ONE*, 10 (5), str. e0123827.
- PACKER, Rowena MA/O'NEILL, Dan G/FLETCHER, Francesca et al. (2019): Great expectations, inconvenient truths, and the paradoxes of the dog-owner relationship for owners of brachycephalic dogs. V: *PLoS ONE*, 14 (7), str. e0219918.
- PAUL, Elizabeth S/PACKER, Rowena MA/McGREEVY, Paul D. et al. (2023): That brachycephalic look: Infant-like facial appearance in short-muzzled dog breeds. V: *Animal Welfare*, 32 (e5), str. 1–13.
- PERRI, Angela R/FEUERBORN, Tatiana R/FRANTZ, Laurent AF et al. (2021): Dog domestication and the dual dispersal of people and dogs into the Americas. V: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 118 (6), str. e2010083118.
- PRAVILNIK O ZAŠČITI REJNIIH ŽIVALI (Uradni list RS, št. 51/10 in 70/10). <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=PRAV9926> (citirano 6. 3. 2023).
- RAULT, Jean-Loup/LAY Jr, Donald C/MARCHANT-FORDE, Jeremy N. (2011): Castration induced pain in pigs and other livestock. V: *Applied Animal Behaviour Science*, 135 (3), str. 214–225.

- RYAN, Richard/GUTIERREZ-QUINTANA, Rodrigo/ter HAAR, Gert et al. (2017): Prevalence of thoracic vertebral malformations in French bulldogs, Pugs and English bulldogs with and without associated neurological deficits. V: *The Veterinary Journal*, 221, str. 25–29.
- TAYLOR, Alison A/WEARY Daniel M. (2000): Vocal responses of piglets to castration: identifying procedural sources of pain. V: *Applied Animal Behaviour Science*, 70, str. 17–26.
- Uredba Sveta (ES) št. 1099/2009 z dne 24. septembra 2009 o zaščiti živali pri usmrtitvi. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32009R1099&from=sl> (citirano 8. 3. 2023).
- Uredba o ukrepu dobrobit živali iz Programa razvoja podeželja Republike Slovenije za obdobje 2014–2020 v letu 2022. <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=URED8412> (citirano 6. 3. 2023).
- Van FERENEIJ, Jan-Peter (2022): The pig castration situation in the European Union. [pig333.com](https://www.pig333.com), https://www.pig333.com/articles/the-pig-castration-situation-in-the-european-union_18100/ (citirano 6. 3. 2023).
- VISCARDI, Abbie V/HUNNIFORD, Michelle/LAWLIS, Penny et al. (2017) Development of a piglet grimace scale to evaluate piglet pain using facial expressions following castration and tail docking: A pilot study. V: *Frontiers in Veterinary Science*, 4, članek 51.
- WEARY, Daniel M/BRAITHWAITE, Leah A/FRASER, David (1998): Vocal response to pain in piglets. V: *Applied Animal Behaviour Science*, 56 (2), str. 161–172.
- WHITE, RG/DeSHAZER, JA/TRESSLER, CJ. et al. (1995): Vocalization and physiological response of pigs during castration with or without a local anesthetic. V: *Journal of Animal Science*, 73 (2), str. 381–386.
- ZEBROWITZ, Leslie A/WADLINGER, Heather A/LUEVANO, Victor X et al. (2011): Animal analogies in first impression of faces. V: *Social Cognition*, 29 (4), str. 486–496.

SEZNAM SLIK

- Slika 1: https://uploads-ssl.webflow.com/61ae27119bb68c0e2337a792/6263bfaae736885aa6e58f17_WAM16076.jpg (citirano 24. 7. 2023).
- Slika 2: https://res.cloudinary.com/pippa/image/fetch/h_750,w_750,f_auto/https://assets.pippa.io/shows/5e41dc55cfffbe8c1012f0a0/1646134409639-6cf1belef89f6917ec94c5283089f82b.jpeg (citirano 24. 7. 2023).
- Slika 3: https://www.euractiv.com/wp-content/uploads/sites/2/2019/11/shutterstock_1251423196-800x600.jpg (citirano 24. 7. 2023).

GOJENO ŽIVLJENJE / FISH FARM

Maja Klarendić

Če bi že morala živeti kot žival
na živalski farmi,
bi si izbrala ribogojnico.

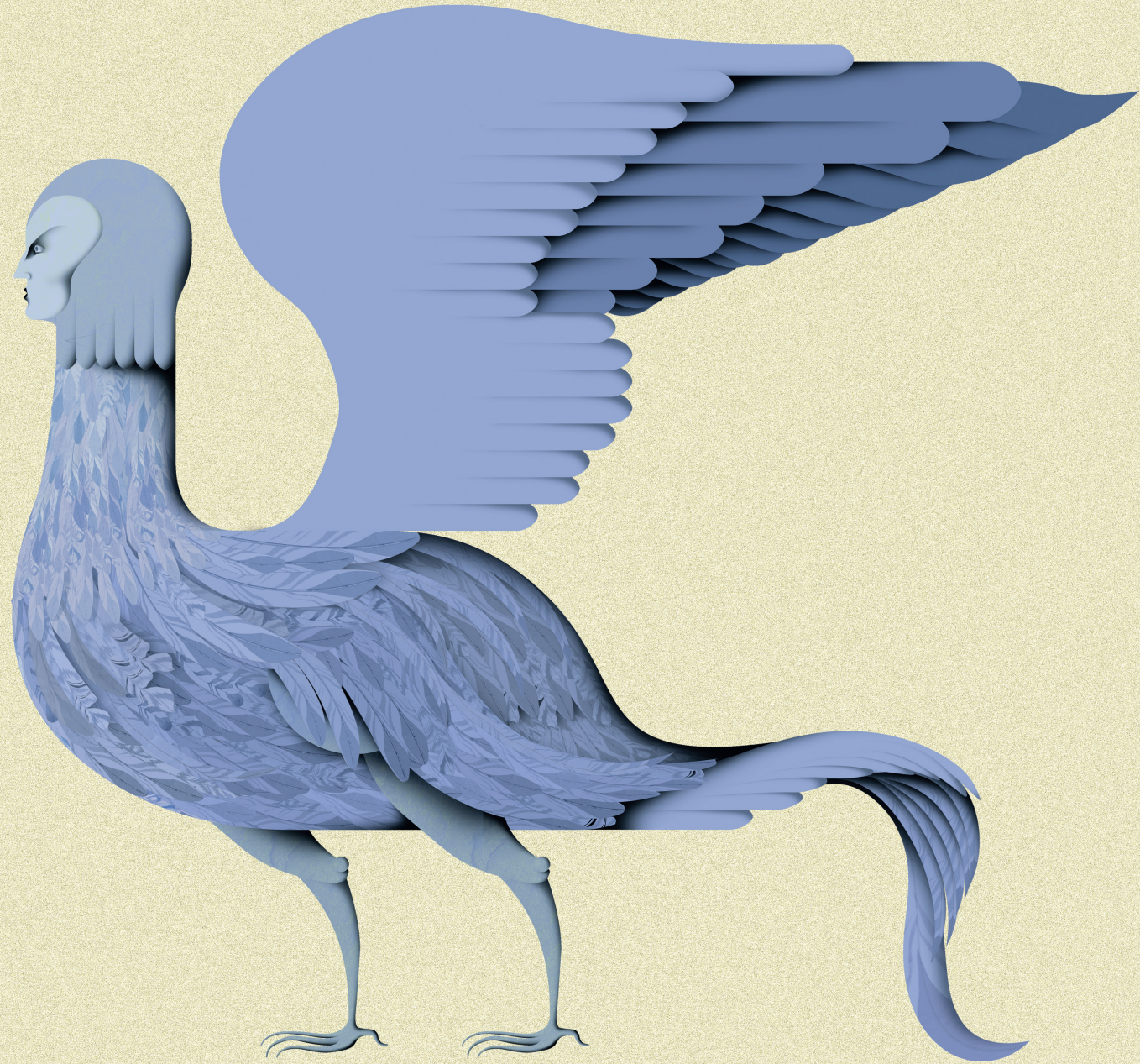
Vsaj plavala bi lahko prosto
v vodnih boksih pod modrim nebom,
ter se odločala, s kom bom zaplodila ikre.
Ne bi bila kot kaka svinja zaklenjena
v boks, kamor nikoli ne posveti
kaj drugega kot neonska svetloba.
Kamor bi me prišli brez opozorila
oplodit in namnožit s semenom prašiča,
ki mi ni dvoril in mi ni dišal njegov urin,
da bi mu pustila naskok.

Predvsem pa bi upala,
da imajo ribe res samo
nekaj sekund spomina.
Ker ali se je res vredno
spominjati gojenega življenja?

If I had to live as an animal
on an animal farm,
I would choose a fish farm.

At least I could swim freely
in water boxes under blue skies,
and choose who to spawn with.
I wouldn't be locked up like a sow
in a box where nothing
but neon light ever shines.
Where they would come without warning
to impregnate me with the semen of some pig
that did not court me and whose urine did not smell pleasant to me,
so that I would let him have his way.

But above all, I would hope
that fish truly only have
a few seconds of memory.
For is a farmed life
really worth remembering?

ČLOVEK, ŽIVAL, ČUDEŽ

Sašo Jerše

Spomni se, otrok, kako skrivnostno / sta spojena narava in zgodovina sveta / in kako različna je vzmet duha / pri slehernem ljudstvu na zemlji. / Dobro veš, da smo zemlja tekem in dirk. / Zato tudi razumeš, zakaj so se beli konji / iz Noetove barke zatekli na naša čista tla, / zakaj so postali naša sveta žival, / zakaj so stopili v legendo zgodovine / in zakaj razburjajo našo prihodnost, / nenehoma nam iščejo obljubljeni dežel / in postajajo zanosno sedlo našega duha.

Edvard Kocbek, *Lipicanci*, odlomek (1969)

I.

Knjiga, ki jo ima cenjeni bralec pravkar odprto, je svojevrstni veliki finale projekta Evropska noč raziskovalcev – *Humanistika, to si ti!*, ki je v preteklih dveh letih, tj. v letih 2022 in 2023, potekal pod sloganom *Človek, žival*.

Naš projekt smo začeli, saj se je tako ponujalo samo od sebe, pod oboki kobilarne v Lipici, med prekrasnimi konji, z branjem zgoraj pravkar navedenega odlomka iz pesmi *Lipicanci* Edvarda Kocbeka, v kateri se pesnik navdušuje nad tem konjem, biserom živalskega in človeškega sveta. Pesem je oda lipicancem, oda človeškemu in živalskemu svetu in povzema vse, k čemur se je naš projekt zavezal. Zavezal se je namreč k spoznavanju sobivanja in sožitja človeka in živali, njunih soodvisnosti, njunih nasprotij, pa tudi, v najboljšem primeru, njune lepote in lepote njunega odnosa. V časih zares velikih sprememb, sredi katerih živimo, sta zavest o spoznanju, ki izhaja tudi iz medsebojnega spoznavanja človeka in živali, in spoznavanje lepote spoznanja vobče prav posebej pomembna.

Spremembe podnebja, izsuševanje zemlje, taljenje ledenikov, segrevanje morij, izumiranje vrst, ponavljajoče se pandemične krize, razdvojenost političnih skupnosti, nadaljevanje starih vojn in razplamtevanje novih, odtujenost družbenih slojev, somrak religij na eni strani in verske skrajnosti na drugi, vztrajni premiki političnih moči in bolj ali manj prikrite ustavne spremembe *etc. etc. etc.* Živimo, skratka, v času zares velikih sprememb. Vse te spremembe se odvijajo znotraj koordinat sveta, ki jih sestavljajo narava, človek, oblast in, kar je novost, umetna inteligenca. Gre za novo zgodovinsko stvarnost, ki pred človeštvo in vsakega od nas postavlja nove zares velike izzive in zares velikanske dileme.

Le malokaj bomo pri reševanju naših dilem in soočanju z našimi izzivi potrebovali bolj kot spoznanja, kakršna nam lahko dajo raziskovalci in njihove znanosti. A ne znanosti ne raziskovalci ne padajo z neba, prej bi lahko rekli, da je v obojih nekaj zlodejvskega. Faust je naredil kupčijo s hudičem, da bi prišel do spoznanja, in v tej kupčiji je zastavil sebe. Davno pred tem sta Eva in Adam jedla od drevesa spoznanja, od katerega jima je bila prej postregla zapeljiva kača. Kar je sledilo, je zgodovina človeka. Ali rečeno drugače, rečeno z manj metafore, za spoznanja so potrebna drzna tveganja in pustiti se je treba zapeljati onkraj zamisljivega, treba je biti v polni meri človek. Znanost je torej vsa od človeka in znanstvenik, raziskovalec, je človek, ki mu nič človeškega ne more biti tuje. In nobena noč mu ni ne preveč črna ne preveč gosta, da bi ob njenem koncu ne napočil nov, svetel, svež, lep dan.

Projekt Evropska noč raziskovalcev – *Humanistika, to si ti!* smo, ki smo sodelovali pri njem, pristrčno imenovali *Noč*, ki že hoče biti takšen nov, svetel in svež lep dan. *Noč* je združevala znanstvenike, umetnike in raziskovalce Univerze v Ljubljani ter mnoge njihove kolege in partnerje. Namen projekta je bil opozoriti na pomen našega dela ter dileme in izzive, s katerimi se pri svojem delu in v svojem življenju srečujemo, obnem pa je projekt skušal naša spoznanja približati kar najširšemu krogu

javnosti. Raziskave, znanosti in umetnosti, kadar jih spremlja človečnost, *humanitas*, so vendar nekaj navdihujočega in navdušujočega, nekaj lepega so, kot je lahko nekaj lepega in s tem navdihujočega in navdušujočega človek. *Humanistika, to si ti!*

Posebej lepo in navdušujoče je lahko tudi sobivanje človeškega in živalskega sveta, ki pa se morata predtem seveda dobro spoznati. Spomnimo se Kirona, kentavra s podobo pol moža, pol konja, ki je Ahila, Eneja in Jazona in mnogo drugih grških junakov učil lepih umetnosti in jim s tem dajal spoznanja. Spomnimo se še enkrat Edvarda Kocbeka, pesnika, ki se mu je ob konjih, lipicancih, ki jih je imel za svete živali, rodilo spoznanje, da »nič temnejšega ni od jasne govornice / in nič resničnejšega ni od pesmi, / ki je razum ne more zapopasti.«

In spomnimo se besed, ki jih je lisica izrekla Malemu princu: »Za zdaj si zame samo majhen deček, čisto tak kot sto drugih majhnih dečkov. In jaz te ne potrebujem. In ti mene še manj. Zato sem samo lisica med sto tisoč drugih lisic. Če pa me udomačiš, bova drug drugega potrebovala. Ti boš zame edini na svetu. Jaz bom zate edina na svetu.« Iz take edinosti, iz navdušujoče in navdihujoče bližine, rastejo prijateljstva in še prej spoznanja.

V preteklih dveh letih se je *Noč* posvečala prav tej temi, odnosu med človekom in živalmi. Medtem ko je v naših časih občutenost človeka zase, za svojega bližnjega in zoprnika tema vsakršnih razdražljivih razprav, je človekova drža do živali vse prej kot mila. Davno so sicer minili časi, ko je imel človek živali le za lastno korist, in davno je že, kar vemo, da so živali družbena bitja, ki imajo svoja občutja, svoja veselja in svoje bolečine. A vseeno je naša zavest o tem, da si z živalmi delimo naša življenja in da imajo zato tudi živali pravico do svojega življenja, vendarle še majhna. Človek živali ni človek.

In ni pretirana trditev, da kdor misli, da ni žival, ni človek. Blizu smo si, ljudje in živali, preblizu, da bi ne sobivali. O bližini človeka in živali pa

tudi o njunih izvornih oddaljenostih ter vse večjih in večjih odtujenostih, govorijo poglavja te knjige.

II.

Ob posebej slovesnih trenutkih naše *Noči* je vselej zazvenela ena vsem nam gotovo najbolj poznanih evropskih melodij, preludij k *Te Deum* Marca-Antonia Charpentierja. To seveda ni bilo ne naključje ne sam po sebi vsiljeni izbor in izbor te melodije naj ne bi presenečal vsaj iz dveh razlogov. Najprej zato, ker gre za eno najbolj poznanih evropskih melodij, še več, smemo reči, za eno najbolj evropskih melodij.

Charpentierjev *Te Deum* spada med t. i. vélike versajske motete, *grand motets versaillais*, ki so se v 2. polovici 17. stoletja igrali na dvoru enega najsjajnejših evropskih vladarjev, francoskega kralja Ludvika XIV., Sončnega kralja. Čeravno je *Te Deum* pobožna hvalnica Bogu, je njen preludij napisan kot rondo, eden najkoketnejših evropskih plesov. Charpentierjev *Te Deum* in njegov preludij, kratka, sta sijajna glasbena miniatura vsega, kar je bila Evropa na vrhuncu svoje baročne slave. Kot metaforo lahko *Te Deum* in njegov preludij razumemo kot sijajno podobo tistega najboljšega, kar Evropa lahko je ali bi lahko bila.

Da je preludij vselej zazvenel ob slovesnih trenutkih naše *Noči*, ne sme presenečati. Ob *Noči*, ki hoče biti obet boljšega dne, je namreč človeku, da bi se uzrl v nebo in v svoji pobožnosti ali pa onkraj vsakršne pobožnosti, zaklical: »Te Deum laudamus,« tj. Tebe Boga hvalimo!

Noč, ki hoče biti dan, je namreč en čudež.

Na stoterih dogodkih je v preteklih dveh letih več kot sto raziskovalcev, znanstvenikov in umetnikov šlo na ulice našega mesta, odpiralo vrata

svojih inštitutov, kabinetov, laboratorijev in ateljejev, kjer je raznovrstnim javnostim, predvsem mladim, razkazovalo svoja raziskovalna, znanstvena in umetniška zanimanja, svoje dosežke, ter razdajalo svoja spoznanja o človeku, o živalih, o človeku do živali, o živalih s človekom, o človeku kot živali, o vseh nas, vse to zaradi svojega zanimanja in svoje skrbi za človeka in živali iz svoje človečnosti, grško *philanthropia*, rimsko *humanitas*.

Humanistika, to si ti! Ali ni to čudež?

Tema ni lahka, saj je že človekov odnos do živali vse prej kot enoznačen. Človekova žival ni le lisica, ki malemu ali velikemu princu ponuja svoje prijateljstvo in se bistvo njunega odnosa ne skriva sramežljivo pred srcem. Človek je namreč obdan z živalmi, ki si jih je počlovečil, obdan je s svojimi ljubljenci, celo poljubljanci. Obenem za svoje obede vzreja t. i. rejne živali, boji se živali, ki mu povzročajo strah in sitnosti, namreč zveri, golazni in mrčesa, v svojih laboratorijih drži živali, na katerih zdravju ohranja in gradi lastno zdravje in varnost, živali, namenjene raznovrstnim poskusom, medicinskim, tehničnim, vojaškim.

Človek, žival je, kot vidimo, vse prej kot lahka tema. Tema ni rondo. In tako se se velja ob njej najprej vprašati, kaj pravzaprav pomeni beseda *človek*, pa tudi, kaj pomeni beseda *žival*.

Odgovor na vprašanje *Kaj je žival?* lahko bralci te knjige iščejo med prebiranjem imenitnih poglavij te knjige, ki segajo od antike, zibelke naše sodobnosti, pa do sodobnih znanosti o življenju, ki so inkubator prihodnosti, če se bomo le odločili zanjo, tj. če se bomo le dobre volje in najboljših namenov odločili za prihodnost, ki je ne bo brez znanosti, zavezanih življenju. Povedano drugače, človek ima prihodnost le, če se bo odločil biti človek.

Odgovor na vprašanje *Kaj je človek?* nam je ponudila politična teoretikarka Hannah Arendt, ki je pred skoraj sedemdesetimi leti v svojem

spisu *O človeštvu v temnih časih* – bili so to časi na las podobni našim, časi vsakršnih kriz, dilem in slabih obetov – razmišljala:

Ko beremo, denimo, pri Aristotelu, da je *philia*, prijateljstvo med državljani, ena temeljnih zahtev za doseg dobiti države, navadno mislimo, da govori le o odsotnosti sporov med državljani in o tem, da ne sme biti državljanske vojne. Toda za Grke je srce prijateljstva pogovor. Menili so, da državljane lahko le stalni pogovor združi v polis. V pogovoru med državljani se pokaže politična vrednost prijateljstva in prav posebej človečnosti. Takšen pogovor, drugače kot zaupni pogovori, v katerih posamezniki govorijo o sebi, ki ga morda spremlja veselje ob prijateljevi navzočnosti, se posveča svetu vobče, ki ostane dobesedno ‚nečloveški‘, če ljudje o njem ne govorijo. Kajti svet ni človeški le zato, ker ga ustvarjajo ljudje, in človeški ne postane le zato, ker je v njem slišati človeške glasove, ampak človeški zares postane šele tedaj, ko postane predmet pogovora. Naj nas stvari sveta še tako prizadenejo, naj nas še tako pretresejo ali spodbudijo, človeške nam postanejo šele, ko o njih spregovorimo z našimi prijatelji. Kar ne more postati predmet pogovora – vzvišene tančine, strašno do skrajnosti ali nedvoumno skrivnostno –, sicer more najti človeškega glasu, da se sliši v svetu, a ni zares človeško. Dogajanje v svetu in v nas naredimo človeško le, ko se lahko o obojem pogovarjamo, in v naših pogovorih se učimo biti človek.

Grki so človečnost, ki se jo doseže v prijateljskem pogovoru, imenovali *philanthropia*, kar pomeni, »ljubezen do človeka«.

»Ljubezen do človeka«, lahko nadaljujemo, pa se ne izkazuje in ne izpričuje nikakor drugače kakor v pripravljenosti, da delimo svet s svojimi bližnjimi. V tem je vsa človečnost. In temelj človečnosti je spoznanje in temelj spoznanja je resnicoljubnost. In kdo je bolj zavezan resnicoljubnosti in spoznanju, ki iz nje izhaja, kakor prav znanstvenik, raziskovalec?

V koga gre, ko gre za spoznanje in resnicoljubnost, polagati večje upe, kakor prav v znanstvenika, raziskovalca? In v koga, ko gre za človečnost?

Znanost je, resda na zelo različne načine, vsa humanistika. Vsa ima na svojem začetku človeka, njegova zanimanja, potrebe in želje, njegove strasti, nagone in zagonetke, in njegova veselja. In tudi na svojih odličnih vrhuncih ima človekova veselja, kot jih lahko dajo le spoznanja. Ali drugače, srce znanosti je spoznanje. In srce spoznanja je resnicoljubnost, srce resnicoljubnosti iskrenost, srce iskrenosti človek. V tem se kaže ljubezen do človeka.

In ko se združijo človečnost, resnicoljubnost in spoznanje, tedaj sta znanost in z njo njen svet lahko en sam vesel ples. Tedaj je tudi znanost rondo. In rondo je tedaj lahko ves svet. In razpihani so tedaj temni časi. In nastopijo lahko tedaj čudoviti časi.

Ali ni to čudež? *Te Deum laudamus!*

A da je vse to veliko lažje hote rečeno, kot storjeno hoteno želeno, je dokaz Hannah Arendt. V nekem pismu svojemu učitelju in prijatelju, filozofu Karlu Jaspersu piše: »Počutim se kot žival, do katere ni dostopa. Ne morem se več dajati, saj me nihče ne želi, takšne kot sem. Vsi vedo o meni več kot vem sama.« Tako ji je šlo v njenih temnih časih. In tako gre sicer človeku v temnih časih.

Koliko bolj to velja za živali in človeka v odnosu z živalmi? Svoje upe v tej zvezi smemo polagati, denimo, v posthumanizem, filozofični nazor, ki, rečeno, kar najbolj na kratko, odpravlja Vitruvijevega človeka, ki ga je ob koncu 15. stoletja narisal Leonardo da Vinci, tj. človeka kot popolno merilo vseh stvari. Posthumanizem odpravlja človeka kot središče vsega živega stvarstva in za novo merilo postavlja stvarstvo samo, v katerem naj ni hierarhij, kjer naj je vse en sam odprti tek, kjer je razlikovanje med naturo in kulturo le priložnostno, kjer sta odpravljena *ali ali*

in *bodisi bodisi* in kjer naj vlada gibki, pregibni, radoživi in veseloživi *tako kakor*.

Posthumanizem se torej odpoveduje antropocentrizmu, zavezuje pa se antropomorfizmu, ki človekove lastnosti prenaša na vse živo stvarstvo in pri tem stavi na sožitje. Tako piše v svojem posthumanističnem manifestu dunajski filozof in umetnik Fahim Amir:

Sožitje na drugi strani pomeni »živeti skupaj«, kar ni vedno prijetno, nedolžno, lepo in varno. »Živeti skupaj« zahteva razvijanje sošesk, ki so nasprotje vase zaprtih skupnosti, kajti sosedov si nismo izbrali.

Sožitje zahteva, da vnovič premislimo pojem političnega. Beseda *polis* se je izvorno nanašala na dvoje: versko ter upravno središče antične mestne države in skupnost državljanov, ki so se tam zbrali. Odkar obstaja beseda, se je pojem političnega opredeljeval v smislu zahodnih tradicij politične misli, tj. kot kraj, do katerega nimajo dostopa ne rastline ne živali ne sužnji niti ne ženske, »kjer v svoji vsevednosti visijo skupaj le svobodni antropodi, medtem ko vsi drugi izmučeni hirajo na obrobjih ali se jih cele poje«.

Obljuba, ki jo daje sožitje, je: *polis* je brez zidov, njegovi zidovi so padli. Naj na njegovih ruševinah zgradimo novo mesto, ki bo za vse.

Ali ni to čudež? Zadnji verz iz Charpentierjevega *Te Deum* se glasi: *In Te Domine speravi, non confundar in aeternum*, tj. Vate, Gospod, sem zaupal, naj ne bom izgubljen na veke. To ni več metafora. To je molitev, ki stavi na človeka, žival, in obenem že slavi ta čudež.

ŽIVLJENJE PISI

ABSTRACTS

Boris A. Novak

Lipizzaners Go to Strasbourg

The tragicomedy *Lipicanci grede v Strasbourg* (*Lipizzaners Go to Strasbourg*) is a drama text created in 2003 and 2006. It is an engaging drama text depicting the history of the Lipizzaners at the Kobilarna Lipica (Lipica Stud Farm) and the danger of their disappearance, which they faced at the turn of the 20th and 21st centuries.

In this unusual play, the author has interwoven his bitter experiences of defending the Lipizzaners against various financial and political desires that threatened them not only from abroad, but also and especially from the preposterous local political authorities, who happened to be so brutal towards nature and the animal world.

The tragicomedy *The Lipizzaners Go to Strasbourg* is an unusual hybrid of genres: it is both imaginative and realistic, poetic and satirical, and its interweaving of comic and tragic elements justifies its subtitle of tragicomedy. The synthesis of the poetic and the ethical, the aesthetic and the political logically dictated the choice of Brecht's dramaturgy.

The selected excerpt published in this book is accompanied by the author's own dramaturgical commentary, in which he reflects on the creation of the text and on his beloved Lipizzaners almost twenty years after it was written.

Keywords: Lipizzaners, tragicomedy, politics, heritage

Življenjepis

Boris A. Novak (rojen leta 1953 v Beogradu) je pesnik, dramatik, esejist, prevajalec, mladinski pisatelj ter literarni zgodovinar in verzolog. Objavil je 100 knjig, med njimi 30 v tujih jezikih. Po prvencu *Stihožitje* (1977) je napisal še številne pesniške zbirke, med njimi *Hči spomina*, *1001 stih*, *Kronanje*, *Mojster nespečnosti*, *Alba*, *Žarenje*, *Obredi slovesa*, *MOM: Mala Osebna Mitologija* in *Svoboda je glagol*, tragedijo v verzih *Kassandra* ter mnoge pesmi in igre za otroke. Življenjski projekt, v katerem združuje pesniško prakso in teorijo, je pesmarica pesniških oblik, ki jo že desetletja dopolnjuje – *Oblike sveta* (1991), *Oblike srca* (1997) in *Oblike duha* (2016). Novakov opus magnum je ep *Vrata nepovrata*, 45.000 verzov na 2300 straneh v treh knjigah (*Zemljevidi domotožja*, *Čas očetov* in *Bivališča duš*, 2014–17). Objavil je vrsto del s področja primerjalne verzologije, literarne zgodovine in prevodoslovja, med njimi *Salto immortale: študije o prevajanju poezije* (2011) in *Spomin jezika, jezik spomina: študije o pesniškem jeziku* (2022). Prevaja poezijo iz desetih jezikov. V sodelovanju z Michaelom Bigginsom je prevedel odlomke iz svojega epa v angleščino (*The Doors of No Return: Fragments of an Epic*, 2022).

Prejel je vrsto domačih ter mednarodnih nagrad in odlikovanj, med njimi *Prešernovo nagrado* za življenjsko delo (2018). Boris A. Novak je dvojni vitez Francoske republike, *Vitez reda Akademskih palm* (2008) in *Vitez reda Umetnosti in Književnosti* (2011). Je podpredsednik Mednarodnega PEN, izredni član SAZU, dopisni član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti in francoske pesniške akademije *Mallarmé* ter tuji član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Blaž Zabel

ŽIVALI, ETIKA IN NORMATIVNOST V PLATONOVEM DIALOGU *GORGIJA*

ANIMALS, ETHICS AND NORMATIVITY IN PLATO'S DIALOGUE *GORGIAS*

In the article, I discuss the images of animals in Plato's dialogue *Gorgias*. As I suggest, animal motifs help one understand the ethical theories advocated by Callicles and Socrates in the dialogue, but they also reveal complex questions about ethical normativity in Plato's philosophy. To this end, I first present the philosophy of Socrates and Callicles. I then discuss animal images and their role in understanding the ethical positions of the two characters. Finally, I consider the question of ethical normativity in the dialogue *Gorgias*.

Keywords: Plato, *Gorgias*, animal motifs, ethics, normativity

Življenjepis

Blaž Zabel je docent za filozofijo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, kjer vodi vaje s področja etike, filozofske antropologije, ontologije in drugih predmetov. Raziskovalno se ukvarja z zgodovino idej in zgodovino vednosti, predvsem z zgodovino filologije. Trenutno vodi raziskovalni projekt z naslovom *Na poti k zgodovini primerjalne književnosti v luči globalizacije: Matija Murko in njegovi mednarodni sodelavci* (ARIS, J6-4620).

Matej Hriberšek

PLINIJEV OPIS ŽIVALSKEGA SVETA IN NJEGOVI VIRI

PLINY'S DESCRIPTION OF THE ANIMAL WORLD AND HIS SOURCES

Pliny the Elder devoted four books (books 8-11) of his *Natural History* to the presentation of the animals in ancient times, a text which is the most extensive extant prose work from Roman antiquity. His division of the animal world is not based on the principles of modern biology, but divides animals according to their predominant habitat into terrestrial (land) animals, aquatic animals, birds and insects. The description of the ancient fauna follows the presentation of man and his peculiarities in Book 7: Book 8 is devoted to the description of terrestrial (land) animals, Book 9 to aquatic animals, Book 10 to birds and Book 11 to insects. Pliny then concludes the section on zoology with a comprehensive presentation of the comparative anatomy of living beings. In the division of the content, he follows the principle "from larger to smaller", presenting nature as both creator and creation (or product). In his descriptions of some animals, Pliny particularly emphasises their usefulness to man, and these passages are of great value for various aspects of historical research: cultural history, the history of clothing, history of art, etc. In his writing he used 139 different domestic and foreign sources, which can be divided into six groups. Pliny's description of the ancient fauna had a profound impact on natural history until the birth of the natural sciences in the modern era.

Keywords: Pliny the Elder, Pliny the Younger, Flavian dynasty, natural science, *Natural History*, history of science, first century AD, Roman magistratures, procuratorship, ancient Germany, Vesuvius

Življenjepis

Matej Hriberšek je izredni profesor za latinski in grški jezik. V času študija se je izpopolnjeval na univerzah v Zürichu, v Tübingenu, v Göttingenu, na Dunaju in v Gradcu. Bil je odgovorni urednik revije *Keria*, dve leti njen glavni urednik, štiri leta tajnik in dve leti podpredsednik Društva za antične in humanistične študije Slovenije, dve leti predsednik nacionalne kurikularne komisije za latinščino in grščino; 12 let je bil član Upravnega odbora Društva slovenskih književnih prevajalcev, v obdobju 2008–2010 predsednik Upravnega, od 2014 pa je član Nadzornega odbora; v obdobju 2010–2012 je bil predsednik Upravnega odbora Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, od 2021 je prodekan za študijske zadeve in informacijski sistem Filozofske fakultete. Leta 2017 je bil gostujoči profesor na Oddelku za slavistiko Univerze v Gradcu. Osrednja področja njegovega delovanja so: latinska in grška slovnica, latinska in grška metrika, zgodovina klasične filologije, zgodovina jezikoslovja, zgodovina šolstva in pedagogike, srednjeveška in novoveška latinska ustvarjalnost, še posebej na Slovenskem. Več kot 10 let je bilo osrednje področje njegovega dela slovaropisje: bil je glavni in odgovorni urednik ter glavni korektor velikega Wiesthalerjevega *Latinsko-slovenskega slovarja*, v letih 2013–2015 pa glavni in odgovorni urednik ter soavtor posodobljenega *Grško-slovenskega slovarja* Antona Doklerja. Trenutno vodi projekt ARRS »Latinske in nemške kronike na Slovenskem«. Objavlja v različnih znanstvenih in strokovnih revijah in publikacijah; objavil je tudi pet monografij. Uveljavljen je kot prevajalec latinske in grške književnosti. Za prevod prvih šestih knjig Plinijevega *Naravoslovja* in obsežnega komentarja k njim ter prevod in komentar latinske avtobiografije Žige Herbersteina *Gratae posteritati (Ljubemu zanamstvu)* je leta 2015 prejel Jermanovo nagrado, ki jo Društvo slovenskih književnih prevajalcev podeljuje za najboljše prevode s področja humanistike in družboslovja.

Marko Kambič

ŽIVAL V RIMSKEM PRAVU

ANIMALS IN ROMAN LAW

In Roman law animals had the status of a movable thing, subject to the unlimited authority of man. Unlike slaves, animals never enjoyed legal protection in Roman history. However, a particular animal's status could have differed from its legal position depending on its concrete life circumstances. From the point of view of acquisition and retention of property rights with regard to animals, Roman property law distinguished among wild, domesticated and domestic animals. Among domestic animals, pack and draft animals had a special legal status in the early Roman agrarian society. The property interest of the animal's owner was protected by Roman tort law. If someone unlawfully and culpably killed or injured another person's animal, thus causing him property loss, he was obliged to pay the damages. The most important Roman norm governing this area was the *lex Aquilia*. Roman law also specifically regulated certain situations when somebody's animal caused property damage (*actio de pastu pecoris, actio de pauperie, lex Pesolania de cane, edictum De feris*). What Roman jurists have in common concerning these situations is the awareness that an animal does not have reason and that a human is responsible for any damage it causes, regardless of his actual guilt as a rule.

Roman law also marked the development of modern law, regarding animals. However, it was not decisive in defining animals as movable things. It merely contributed a legal concept which was adopted because it did not differ from the prevailing and established practical perception of animals.

Keywords: legal status of animals, killing of animal, injury to animal, damage, indemnity liability

Življenjepis

Marko Kambič je rojen v Ljubljani. Na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani se je zaposlil kmalu po diplomi, kjer je opravil znanstveni magistririj in doktorat. Je redni profesor, habilitiran za rimsko pravo in pravno zgodovino. Podrobneje se je ukvarjal z rimskim odškodninskim, stvarnim, osebnim, dednim in kazenskim pravom ter vprašanjem recepcije rimskega prava v srednji in novoveški Evropi ter njegovim vplivom na sodobno pravo. Posegel je tudi v polpreteklo ustavno zgodovino, zgodovino samouprave in na področje pravne terminologije. Posebno pozornost je posvetil zgodovini kazenskega prava, kjer se je ukvarjal predvsem z vprašanjem recepcije rimskega kazenskega postopka, institutom silobrana in preučevanjem zgodnje novoveških kazenskopravnih virov s poudarkom na kazenskem redu za Ljubljano z začetka 16. stoletja. Mnoge raziskave niso ostale zgolj na pravnozgodovinskem področju, ampak so segle v veljavno pravo z namenom, da bi njihovi rezultati pripomogli k reševanju sodobnih pravnih problemov.

Andrej Pengov

RAZVOJ ŽIVINOZDRAVSTVA OD SKROMNIH ZAČETKOV DO MODERNE ZNANOSTI

THE DEVELOPMENT OF ANIMAL HEALTH FROM HUMBLE BEGINNINGS TO MODERN SCIENCE

In this work the evolution of the relationship between humans and animals from humble beginnings in the stone age to modern times is briefly discussed. The focus is on the domestication process of different animal species, from wolves to wild ruminants and the predecessor of the modern horse. Furthermore, some of the most outstanding scientists in the history of the Slovene veterinary profession are introduced.

Keywords: History, veterinary medicine, domestication, education, evolution

Življenjepis

Študij veterinarske medicine je zaključil leta 1987 na Veterinarski fakulteti v Ljubljani. Po opravljenem pripravništvu se je zaposlil v Ljubljanskih mlekarnah, leta 1989 pa se je kot mladi raziskovalec vrnil na Veterinarsko fakulteto Univerze v Ljubljani, kjer je na Inštitutu za mikrobiologijo in parazitologijo zaposlen še danes. Od leta 2010 je redni profesor in nosilec predmeta Mikrobiologija z imunologijo in izbirnih predmetov Zgodovina veterinarske medicine, Mikrobiološki praktikum ter Organizacija sistemov zdravja. Poklicno se ukvarja predvsem s preučevanjem vnetij mlečne žleze pri molznicah.

Mateja Gaber

SOKOL V NEMŠKI POEZIJI VISOKEGA SREDNJEGA VEKA

THE FALCON IN GERMAN POETRY OF THE HIGH MIDDLE AGES

Animals have a rich history of playing various roles in medieval literature. At first, animals provided the materials used for creating physical texts, but in time they became part of the texts themselves. The foundation of their integration in early medieval texts was biblical, scientific and magical. My article presents the lyrical texts of the high medieval period which include the falcon, regarded as a bird of prestige in the Middle Ages. The sheer size of the book *De arte venandi cum avibus* by Friderick II, Holy Roman Emperor, shows the value and status these birds had in medieval society. In the *Minnesang* love poems of Kürenberg, Dietmar von Aist and Heinrich von Mügeln, the falcon is a symbol of a new, ideal man – a knight who is brave, loving and noble due to proper upbringing and training.

Keywords: Middle Ages, literature, *Minnesang*, animals, falcon

Življenjepis

Mateja Gaber je lektorica za nemški jezik na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani in od leta 2018 predsednica Akademskega zbora Filozofske fakultete. Predava nemščino na Oddelku za umetnostno zgodovino ter na Oddelku za primerjalno književnost in literarno teorijo. Doktorirala je iz srednjeveške književnosti, ki je tudi sicer predmet njenega raziskovalnega dela. Študentski svet Filozofske fakultete ji je že dvakrat podelil nagrado za nadpovprečno pedagoško delo, prav tako je ob stoletnici Filozofske fakultete za scenarij slavnostne akademije v Gallusovi dvorani Cankarjevega doma prejela priznanje Filozofske fakultete za enkratni dosežek. V sklopu projekta Evropske noči raziskovalcev *Humanistika, to si ti!* je bila leta 2019 idejna vodja in avtorica multimedijskega projekta *Triadni balet*, leto kasneje je v okviru Evropske noči raziskovalcev organizirala aktivnosti ob 100-letnici parfuma Chanel No. 5 z interdisciplinarnim projektom *Fenomen Chanel*. Dr. Mateja Gaber je ambasadorka aktualnega projekta Evropske noči raziskovalcev *Humanistika, to si ti!*, kjer je osrednja tema raziskovanja sobivanje človeka in živali. V sklopu projekta je prevedla nemško srednjeveško liriko, ki tematizira živali (*Minezang*). Za svoje delo je prejela nagrado prometelj znanosti za odlično komuniciranje za leto 2022. Pred kratkim je izdala tudi svoje prvo leposlovno delo *Svet, kot iz škatlice vzet*.

Tim Prezelj

RAZVOJ IN STRUKTURA ODNOSA MED ČLOVEKOM IN OSTALIMI ŽIVALMI

THE EVOLUTION AND STRUCTURE OF THE RELATIONSHIP BETWEEN HUMANS AND OTHER ANIMALS

The relationship between humans and other animals was established at the very beginning of human evolution, and has naturally changed over time. In hunter-gatherer societies people hunted wild animals, mainly for food and other raw materials. The process of domestication gave rise to new animal groups that were entirely dependent on humans and were no longer a universal source of goods. Man, previously in a subordinate position, thus took greater control over the environment, leading to the development of today's complex societies. As part of this process, animals are primarily treated as a means for people to achieve their own interests, and over time four basic animal groups emerged: (i) the original group of *wild animals*, which are more often seen in captivity in zoos and stuffed in various museums than in the wild; (ii) *social animals*, most closely associated with man, whose position is almost humanised; (iii) *farm animals*, although abundant, are mostly seen as a mere source of food, and therefore are in the worst position; (iv) and finally, the most recent group is *laboratory animals*, which are mostly serve as substitutes for man in more invasive experiments. This further increases the alienation of humans from their original natural environment. However, the fact remains that our survival today depends as much on the state of the environment as it did in the time of our early ancestors.

Keywords: domestication, laboratory animals, domestic animals, wild animals, companion animals

Življenjepis

Tim Prezelj je diplomirani mikrobiolog in magister molekulske in funkcijske biologije, vzporedno pa je študiral tudi kognitivne znanosti. Študijsko se je veliko izpopolnjeval v tujini, predvsem Nemčiji, Italiji in Avstriji. Raziskovalno se posveča predvsem seksologiji, evolucijski, konceptualni in teoretski biologiji, vizualizaciji podatkov in znanstveni ilustraciji. Zanima se tudi za umetnostno zgodovino in se trudi povezovali naravoslovne znanosti s humanizmom, pri čemer mu poseben izziv predstavljajo transdisciplinarna področja in novi metodološki pristopi. Trenutno je kot raziskovalec zaposlen na Medicinski in Pedagoški fakulteti Univerze v Ljubljani. Na slednji kot asistent sodeluje tudi v pedagoškem procesu ter se trudi za humanistične vidike naravoslovja navduševati mlajše generacije.

Tadej Pavković

PO SLEDEH ŽIVINOZDRAVSTVA IN ZDRAVSTVENIH NADLOG GOVEDA NA KRANJSKEM IN ŠTAJERSKEM V 17. STOLETJU

TFOLLOWING THE TRACES OF ANIMAL MEDICINE AND THE HEALTH PROBLEMS OF CATTLE IN CARNIOLIA AND STYRIA IN THE 17th CENTURY

The article deals with selected topics from the history of livestock medicine in Carniola and Styria in the 17th century through the prism of the medical treatment of cattle. The results are based on sources from archives of seigneuries – or feudal lords – mainly from account books. These pieces of information were interpreted in the context of contemporary *Hausväterliteratur* and ethnological publications. Purchases of animal, plant and mineral medicines, and a likely example of a magic medical treatment, were identified. Examples illustrate successful and unsuccessful animal medical treatments. Restrictions on animal movements to avoid spreading transmissible diseases were also found.

Keywords: history of veterinary medicine, animal diseases, animal medical treatment, livestock farming, agricultural history

Življenjepis

Tadej Pavković je doktorski študent zgodovine na Filozofski fakulteti na Univerzi v Ljubljani, ki je za svoje magistrsko delo o govedu na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem v 16. in 17. stoletju prejel univerzitetno Prešernovo nagrado. Na izmenjavah se je študijsko in raziskovalno izpopolnjeval na Univerzi v Tübingenu, na inštitutu dunajske univerze za kulturo tal (Universität für Bodenkultur), Univerzi v Celovcu in Univerzi v Gradcu. Tadej Pavković je bil med študijem novinar redakcije za kulturo in humanistične vede na Radiu Študent, kjer je pripravljaj različne novinarske prispevke, recenzije računalniških iger, leposlovnih del, televizijskih serij in humanističnih publikacij ter daljše oddaje o izbranih zgodovinskih temah. Na radiu tu in tam še vedno pripravi kakšno oddajo, med letoma 2022 in 2023 je bil zaposlen kot odgovorni urednik *Slovenskega čebelarja*, mesečnega glasila Čebelarske zveze Slovenije, ki bralcem ponuja strokovne vsebine s področja čebelarstva.

Florin Cioban in Ioana Jieanu

MASKA (KOZA) IN KOLEDOVANJE V ROMUNSKIH OBIČAJIH

(GOAT) MASKS AND WASSAILING IN ROMANIAN CUSTOMS

All over Romania wassailing remains a vast performance, with many and varied components used in its elaboration – words, music, gestures, dance and artistic representations – with each of these communication systems making a contribution at the same time, successively or alternately to a performance.

Traditional wassailing has a syncretic character, strongly marked by the presence of multiple component elements that condition and influence each other, such as carols, musical instruments, dances, masks, and disguises, together creating the whole or macrostructure, and which only together can ensure the entire and total realisation of the message that is being communicated. Due to this aspect, the separation or isolation of some microstructures from the whole, imposed by the necessities of study, is possible only from a theoretical point of view, as in fact they make an inseparable unit. Therefore it is normal to pay the same attention to those elements that are actually of no dramatic essence, but of lyrical or narrative essence, apart from the masks or disguises, which have an obviously theatrical character. This is because it is only when all these elements are united that they give wassailing an air of the spectacular, each contributing, more or less, to the intended meaning. Masks and their relationship with various games and activities that mimic animals and other figures have often been studied, with folk theatre and customs the object of many investigations, some of which have an interdisciplinary character.

One of the most common masks used in this way is “the goat”, a figure related to *rouița* or “blind man” whose existence has been attested in Europe since at least early antiquity. The theatrical image of the goat is different

from that of the others masks used in games and activities as it represents a fictional beast, the image of a fabulous animal which tends to be an abstract fertility symbol for the land.

Keywords: Romanian customs, wassailing, traditional masks, masquerade, goat

Življenjepis

Florin Cioban

Cioban Florin je doktoriral na Univerzi Babes-Bolyai v Cluju Napoci z doktorsko disertacijo iz folklore in na Univerzi ELTE v Budimpešti iz filologije. Je avtor številnih knjig, ki so izšle tako v Romuniji kot na Madžarskem in obravnavajo področja poučevanja romunskega jezika in književnosti, književnosti za otroke, literarne folklore in kulturne antropologije. Je avtor mnogih znanstvenih člankov v romunskih in evropskih revijah. Univerzitetni profesor na Fakulteti za književnost Univerze v Oradei je 12 let delal kot lektor romunskega jezika, književnosti, kulture in civilizacije v Ljubljani in Budimpešti.

Ioana Jieanu

Ioana Jieanu je lektorica romunskega jezika na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, kjer trenutno poučuje romunščino za tujce, in docentka na Univerzi v Ploieștiju (UPG). Svojo raziskovalno dejavnost, ki se osredotoča na jezik romunskih preseljevanj, je strnila v doktorski disertaciji *Romunsko-španske jezikoslovne interference* in v svoji postdoktorski študiji *Onomastične in jezikovne interference v jeziku migracij*.

Jana Brankovič

PODOBNOSTI IN RAZLIKE V ZGRADBI UDOMAČENIH ŽIVALI IN ČLOVEKA

SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN THE STRUCTURE OF DOMESTICATED ANIMALS AND HUMANS

Throughout human history, people have attempted to domesticate different types of animals for various purposes. The structure and physiology of humans and domestic animals (horses, cattle, goats, sheep, pigs, dogs, and cats) are somewhat similar, yet differences can be observed due to adaptations to the specific needs of each species, most of which are a result of natural selection. The domestication of animals is always accompanied by distinct changes in morphology, physiology, and behaviour caused by the artificial selection of individuals for breeding. In the past, the most important traits for this selection were animal production, reproduction, and attentiveness (character). Nowadays, as more and more people live in urban areas, increased human activity in the selection of animals kept as pets can be observed, influencing in particular the morphology and lifestyle of companion animals. The original purpose and functionality for which a particular species or breed was bred has thus become secondary. In this chapter, anatomical differences and similarities in morphology, especially in the musculoskeletal systems, in farm animals and those kept as pets are presented in relation to humans, with these characteristics caused or at least influenced by human breeding selection, both planned and unplanned. Morphological differences caused by human selection – including between breeds of the same species – are mainly found in the facial region of the skull in dogs and cats, in the thoracic and abdominal region in pigs and dogs, in tail length in several species, and in body size. Using examples, we have tried to illustrate the need that

modern, urban people seem to have to “humanise” the appearances of their pets.

Keywords: anatomy, structure, musculoskeletal system, similarities, differences

Življenjepis

Jana Brankovič se je rodila v Ljubljani, kjer se je tudi izobraževala. Po končani Veterinarski fakulteti Univerze v Ljubljani je pridobila naziv doktor veterinarske medicine. Pred leti je zagovarjala doktorsko disertacijo iz veterinarske medicine. Zaposlena je na Veterinarski fakulteti v Ljubljani, kjer poučuje predmet Anatomija domačih živali. To je njen prvi prispevek v družboslovni monografiji.

Irena Golinar Oven

VIRUSNE BOLEZNI: NAČINI ŠIRJENJA VIRUSA AFRIŠKE PRAŠIČJE KUGE IN BIOVARNOSTNI UKREPI

VIRAL DISEASES: MODES OF SPREAD OF AFRICAN SWINE FEVER VIRUS AND BIOSECURITY MEASURES

The interconnections among humans, animals and the environment have created a new dynamic in which the health of each of these is inextricably linked. The increase in international traffic, the rapid growth of the human population, and the expansion of settlement in the landscape increase the possibility of microbial transmission between animals and humans. Climate change, intensive agriculture, and the destruction of natural habitats allow new ways of disease transmission in animals and humans and lead to the emergence of new and already forgotten diseases. For example, African swine fever was considered an exotic pig disease not so long ago, but it has now been circulating in Europe for several years.

Biosecurity is a system of measures to prevent or reduce the risk of disease introduction into livestock. These measures are important for animal health, preservation of the environment, and protection of human health.

Keywords: pigs, viral diseases, African swine fever, virus transmission, biosecurity

Življenjepis

Diplomirala je na Veterinarski fakulteti v Ljubljani. Kasneje se je vpisala na študij biomedicine in uspešno zagovarjala magistrsko delo z naslovom *Razširjenost prašičje influence na velikih farmah prašičev v Sloveniji*, nekaj let kasneje pa doktorsko disertacijo z naslovom *Izdelava in uporaba serološkega profila za ukrepe proti nekaterim povzročiteljem prašičjega respiratornega bolezenskega kompleksa na veliki farmi prašičev*.

Zaposlena je na Veterinarski fakulteti Univerze v Ljubljani na Kliniki za prežvekovalce in prašiče, ki spada pod okrilje Klinike za reprodukcijo in velike živali. Je namestnica vodje Laboratorija za serologijo in asistentka pri predmetih Bolezni in zdravstveno varstvo prašičev, Osnove klinične diagnostike in Klinična praksa. Sodeluje pri različnih nacionalnih in mednarodnih raziskovalnih projektih ter pri različnih izobraževanjih, predvsem rejcev in veterinarjev. Je tudi strokovna svetovalka na področju zdravstvenega varstva prašičev (ogledi prašičjih farm, oblikovanje izvedenskih mnenj, laboratorijska diagnostika).

Marija Mojca Peternel

ODNOS TISKA DO ŽIVALI V 19. IN V ZAČETKU 20. STOLETJA

THE ATTITUDE OF THE PRESS TOWARDS ANIMALS IN THE 19th AND EARLY 20th CENTURIES

The changed attitude towards nature brought about by Romanticism, which was reinforced especially in the 19th century, also brought about a different view of animals. In the newspapers that mirrored the times in which they were published, this was evident in the flood of different publications from a wide and colourful range of journalistic sources. The content of what was written was quite varied, with appeals to the reading public to protect the environment and animals, as well as educational and literary texts, or simply news items that aroused attention, tension, excitement, and offered topics for discussion.

Reading records dating back more than a hundred years often evokes contemporary articles of this kind, which, with minor stylistic and morphological corrections, could easily be reprinted in today's newspapers.

Keywords: animals, history, 19th century, newspapers

Življenjepis

Po končanem študiju nemščine in zgodovine je leta 2000 na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani končala magistrski študij. Pet let pozneje je na istem oddelku branila doktorsko disertacijo z naslovom *Nemški časopisi na Slovenskem v revolucionarnem letu*. Od leta 2012 docentka za področje slovenske in obče zgodovine 19. stoletja. V središču njenega znanstvenega raziskovanja so predvsem nemški časopisi in sodobna zgodovina 19. stoletja.

Katarina Švab

KNJIŽNICE KOT JAVNI PROSTORI V SOBIVANJU Z ŽIVALMI

LIBRARIES AS PUBLIC SPACES IN COEXISTENCE WITH ANIMALS

In the past libraries kept animals, especially cats, to protect valuable books from rodents. Moreover, research confirms that the presence of animals has positive effects on both the well-being of library users (especially children, adolescents, students, and the elderly) and social interaction. The aim of this article is to present the ways, forms and frequency of interaction between animals and humans in the public spaces of Slovenian and foreign public libraries. The analysis of the content of websites and social networks of Slovenian public libraries has shown that animals are rarely present in Slovenian libraries, and there are still many opportunities to develop a greater number of new approaches and activities in this regard. In Slovenian public libraries there are rich collections about animals, in 19 libraries there are professional programmes with a therapy dog to encourage children to read, but less often are there any forms of training and other professional and social events about and with animals. Public libraries around the world have received awards for their activities with animals. Libraries often keep animals (especially fish and cats), although it is also necessary to formulate policies that include ethical, safety, health, and other animal welfare aspects to avoid unpleasant situations. Public libraries thus have many opportunities to prepare and implement innovative approaches to strengthen their role in the local community and society at large.

Keywords: libraries, animals, public spaces, library services

Življenjepis

Katarina Švab je docentka na Filozofski fakulteti, na Oddelku za bibliotekarstvo, informacijsko znanost in knjigarstvo. Doktorirala je leta 2016 z naslovom doktorske disertacije »Atributi in relacije v bibliografskih informacijskih sistemih«. Leta 2016 je začela delati kot visokošolska knjižničarka v oddelčni knjižnici in kot asistentka vodila vaje za študente. Od leta 2019 predava predmete, povezane s področjem digitalnih knjižnic, izgradnjo knjižničnih zbirk, katalogizacije in splošnih knjižnic. Njeno raziskovalno področje so knjižnični katalogi, digitalne knjižnice, knjižnični uporabniki, uporabniške izkušnje in storitve v splošnih knjižnicah. Aktivno sodeluje v programski skupini ter se aktivno udeležuje mednarodnih konferenc in izobraževanj. V soavtorstvu je sodelovala pri učbeniku Organizacija knjižničnih zbirk (2019) ter je (so)avtorica dvanajstih izvirnih znanstvenih člankov.

Darko Čuden

KAJ JE DALJŠE, KO SE VLEČE, JARA KAČA ALI KURJA ČREVA OZIROMA KAM IN KDAJ PRIDE PO POLŽJE PIKL POLŽ? NEKAJ DROBCEV O ŽIVALSKOSTI V JEZIKU

A FEW TIDBITS ON ANIMALITY IN LANGUAGE

The subject of the paper is animal names as a starting point for marking the human world under the auspices of the universe. The coexistence of humans with animals and vice versa leaves many traces in the language. These are manifested at all linguistic levels, they can be found in almost all text types and all linguistic genres, regardless of stylistic, temporal and terminological characteristics. The selection includes animal names and their derivatives in phrases in the broadest sense of the word, lexicalisation and unclassification, word-forming possibilities in the relationship male : female and adult : non-adult, objectivity and conceptuality and related transferred meanings, implicit animality, proper noun environment and the coexistence of texts and pictures. The range of appearances and exploration of the animal in language seems inexhaustible.

Keywords: animals, language, phraseology, word formation, vocabulary

Življenjepis

Darko Čuden je kot izredni profesor zaposlen na Oddelku za germanistiko z nederlandistiko in skandinavistiko Filozofske fakultete v Ljubljani. Njegova znanstveno-raziskovalna in pedagoška dejavnost sega na mnoga področja: morfologija, besedotvorje, kontrastivna analiza, semantika, leksikologija, onomastika in slovaropisje. Prevaja iz norveščine, danščine, švedščine, nemščine, angleščine (za gledališče pa tudi iz španščine in portugalsščine).

Andreja Retelj

PREZENTACIJE ŽIVALI PRI POUKU NEMŠČINE V OSNOVNI ŠOLI

Andreja Retelj

THE PRESENTATION OF ANIMALS IN GERMAN AS A FOREIGN LANGUAGE CLASSES

In this article, we show how German curricula in elementary school provide opportunities for the inclusion of animals and how this topic is treated in selected textbooks. The analysis of two German elementary school curricula shows that animals are one of the topics that should be covered in class and through which reading and speaking skills should be developed. The analysis of the selected textbooks shows that the focus of the treatment of animals is on general language and communication objectives. In addition to the basic vocabulary for naming animals that students learn and use, other language objectives are often addressed. We conclude the paper with ideas for teaching about animals using methods and approaches not found in textbooks, but which have been shown to be effective in light of recent findings in the field of neurodidactics and integrated foreign language learning.

Keywords: animals, teaching German, methods, approaches, textbook analysis

Življenjepis

Andreja Retelj je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani študirala nemščino in se po končanem študiju zaposlila kot učiteljica nemščine na Gimnaziji Novo mesto. Leta 2014 je uspešno zaključila doktorski študij na področju didaktike tujih jezikov. Po doktoratu se je pridružila Oddelku za germanistiko z nederlandistiko in skandinavistiko Filozofske fakultete, kjer je najprej kot asistentka in zdaj kot visokošolska učiteljica dejavna na področju didaktike nemščine. Njeno pedagoško delo je usmerjeno v poučevanje bodočih učiteljev in učiteljic nemščine, medtem ko se raziskovalno posveča terciarni didaktiki, vplivu tehnologije na učenje in poučevanje tujih jezikov, testiranju jezikovnega znanja, večjezičnosti ter poučevanju tujega jezika v različnih starostnih obdobjih.

V zadnjem času je velik del njenega raziskovanja namenjen vključevanju otroške literature v pouk nemščine, kjer jo zanimajo zlasti inovativni pristopi pri poučevanju s pomočjo slikanic.

Andreja Retelj je članica različnih delovnih skupin pri Ministrstvu za izobraževanje in Zavodu RS za šolstvo ter že več let predsednica Državne predmetne komisije za nemščino na splošni maturi.

Urška Valenčič Arh

O KURAH BREZ GLAVE, POČENIH MAČKIH IN DRUGIH ŽIVALSKIH FRAZEMIH V OTROŠKI IN MLADINSKI LITERATURI

ANIMAL PHRASES IN CHILDREN'S AND YOUNG PEOPLE'S LITERATURE

The subject of this paper is phraseological units with an animal component in a selected corpus of Slovenian children's and young adult literature published between 2000 and 2018. The aim of this paper was to investigate which animal phraseological units appear in the selected corpus, how they are used and how writers have exploited their phraseological potential. We were also interested in semantic analysis in context. Animals have always provided a basis for mapping onto humans through their appearance and characteristics, which is why the language has given rise to a large number of stable phraseological units. In phraseology, their characteristics and interrelationships are emphasised, as well as the role of animals as companions to man.

Keywords: phraseology, comparative phraseological units, pragmatic idiom, modification, portrait, children's and young adult literature

Življenjepis

Urška Valenčič Arh je diplomski študij nemščine iz prevajanja in tolmačenje zaključila na Univerzi Karla in Franca v Gradcu. Po študiju je bila aktivna kot prevajalka in tolmačka. Na ljubljanski Filozofski fakulteti je leta 1999 zaključila magistrski študij in leta 2013 doktorski študij. Na Oddelku za germanistiko z nederlandistiko in skandinavistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani se je leta 1996 zaposlila na delovnem mestu lektorice. Leta 2015 je bila izvoljena v naziv docentke. Pedagoško in znanstveno je dejavna na področju prevodoslovja, leksikologije in frazeologije, iz katere je tudi doktorirala. Na mednarodnem področju sodeluje pri številnih projektih.

Milena Mileva Blažič

OD EZOPA DO TREH BOTER LISIČIC: ŽIVALI V PRAVLJICAH, BASNIH, VEZENINAH, TAPISERIJAH IN ŠE KJE

FROM AESOP TO THE THREE GODMOTHERS FOXES – ANIMALS IN FAIRY TALES, FABLES, EMBROIDERY, TAPESTRIES AND MORE

The article presents the literary characters of man and animals in scientific literature in the so-called type indexes of animal fairy tales (ATU and Mojca Kropelj Telban). Then the same characters are presented in ancient literature – Aesop's fables (Prometheus and man, which explains the man-animal dichotomy in literary terms). The motif of the fox and the crow from Aesop's fables can be found centuries later in the medieval Bayeux Tapestry, and many other animals in the six tapestries entitled *Lady and the Unicorn*. In terms of literary history, the influence of human and animal characters is emphasised, and vice versa (e.g. the fox). The character of the fox is also associated with Slovenian youth literature, and indeed the fox and many other animals have appeared continuously in various media since antiquity, especially in illustrations for texts. Among Slovenian fairy tales, I highlight *The Three Godmothers Foxes* from a 1973 collection of Rhenish fairy tales, *The Beasts of Rezia*. The foxes were depicted in 2020 by the artist Črt Frelj and then set to music a year later by Jani Kovačič (*Fox Polka*). The Rhesian beasts were part of the event European Researchers' Night – Humanities rock!, which students from the Academy of Fine Arts and Design of the University of Ljubljana also took part in. Arguments and examples are given to show that artists of the ancient and medieval periods, as today, created by copying nature, copying other people's works, copying the memory of both, and creating images based on written descriptions or imagination.

Keywords: fairy tale, fable, Aesop, Bayeux Tapestry, *Lady and the Unicorn*, *Three Godmothers Foxes*

Življenjepis

Milena Mileva Blažič je redna profesorica na Pedagoški fakulteti Univerze v Ljubljani. Njeno področje znanstvenega raziskovanja je humanistika in znotraj nje literarne vede. Ukvarja se z mladinsko književnostjo, literarno didaktiko, pravljicami in pravljíčarkami, medkulturnostjo ter primerjalno mladinsko književnostjo in slikanicami. Leta 1992 je izdala knjigo *Kreativno pisanje: priporočnik vesele znanosti od besede do besedila*, nato so v letih 1995, 1996 in 1997 izšli trije delovni zvezki z istim naslovom. Milena Blažič je vodila številne pedagoške seminarje za učitelje slovenščine, mentorje literarnih krožkov in knjižničarje v Sloveniji, Italiji in Avstriji. Bila je sourednica pesniške antologije *Peti letni čas: 100 naj pesmi za mlade* (2001) in soavtorica dvakrat nagrajenih beril za osnovne šole *Svet iz besed 7* (druga nagrada na bolonjskem knjižnem sejmu (2003) in prva nagrada na frankfurtskem knjižnem sejmu (2003)). Med letoma 2001 in 2004 je bila nosilka projekta Ciljnega raziskovalnega programa (CRP) Razvoj bralnih zmožnosti z bralno značko. Sodeluje v dveh projektih EU s področja mladinske književnosti in IKT ter je članica dveh znanstvenih združenj: Nordic Network for Children's literature in IR-SCL (International Research Society for Children's Literature). Leta 2012 je prejela Trubarjevo priznanje za ohranjanje kulturne pisne dediščine.

Leta 2020 je sodelovala pri projektu Evropska noč raziskovalcev – *Humanistika, to si ti!* in z znanstvenim prispevkom v monografiji *Fenomen Chanel* skušala odgovoriti na vprašanje: Kaj imajo skupnega Biblija, Grimmove pravljice in Chanel N° 5.

Irena Samide

KNJIŽEVNOST KOT MORALNI OPOMIN – ŽIVALSKÉ ZGODBE MARIE VON EBNER-ESCHENBACH

LITERATURE AS A MORAL ADMONITION: ANIMAL STORIES BY MARIE VON EBNER-ESCHENBACH

The article discusses the animal stories of Marie von Ebner-Eschenbach (1830–1916), the most important Austrian women writer of the 19th century. In all three stories considered – *Krambambuli*, *The Pomeranian* and *The Finch* – animals appear as central protagonists, and the author demonstrates her distinct social and ethical sensibility while critically questioning the hierarchical relationship between humans and animals. The narrative perspective is still embedded in the traditional anthropocentric view of the world, characteristic of the 19th century. At the same time, particularly in the story *Krambambuli*, there is a critique of anthropomorphism, paving the way for more contemporary approaches to the treatment of animals.

Keywords: literary animal studies, Marie von Ebner-Eschenbach, animal stories, human-animal, Austrian literature

Življenjepis

Irena Samide je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani študirala germanistiko in primerjalno književnost, delala nekaj let kot svobodna prevajalka, učiteljica nemščine in novinarka in se nato zaposlila na Oddelku za germanistiko z nederlandistiko in skandinavistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, kjer danes kot izredna profesorica za književnosti v nemškem jeziku poučuje nemško književnost 19. stoletja, literarno teorijo in literarno didaktiko. Opravila je daljša študijska in raziskovalna bivanja v Berlinu, Mannheimu, Münchnu in na Dunaju. Raziskovalno se ukvarja zlasti z nemško-slovenskimi vzajemnimi literarnimi odnosi, zgodovino germanistike in pouka nemščine, nemško književnostjo 19. stoletja, študijami spolov in literarno didaktiko. Mdr. je članica programske skupine Medkulturne literarnovedne študije in slovenska koordinatorica mednarodne doktorske šole Mannheim-Ljubljana-Zadar pod okriljem DAAD (2020–2023). Aktivno je vpeta v oddelčno in fakultetno upravljanje, tako je bila od leta 2018 do 2021 predstojnica Oddelka za germanistiko z nederlandistiko in skandinavistiko, za mandatno obdobje 2021–2025 pa je bila izvoljena za prodekanjo Filozofske fakultete. Študentski svet FF ji je v letih 2009 in 2019 podelil priznanji za nadpovprečno uspešno pedagoško delo, leta 2020 je dobila priznanje Filozofske fakultete za pedagoško in raziskovalno delo.

Neva Šlibar

PISATI PTICE – K OPOLNOMOČENJU ŽIVALI V SODOBNEM NEMŠKEM ROMANU

TO WRITE ABOUT BIRDS – ANIMAL EMPOWERMENT IN THE CONTEMPORARY GERMAN NOVEL

The paper focusses on three contemporary novels in German, published in the last fifteen years: Gertrud Leutenegger's *Matutin* (2008), Uwe Timm's *Vogelweide* (2013) and Esther Kinsky's *Hain* (2018). Analysed from the perspective of the goals and theoretical premises of human-animal studies, the books use different strategies to help them overcome anthropocentric and -morphic positions. The openness of style and meaning used, creating fluidity and polysemy of the narrative worlds as well as the structural elements, prove effective, as they stimulate active readings. The birds are treated as "material-semiotic" beings (to use the term adopted by Borgards and Haraway), their cohabitation with humans is enacted in different ways, from a respectful distance to feelings of compassion and responsibility for their memory. All three novels succeed in freeing the birds from traditional symbolic nets and emphasising their material, bodily, existence.

Keywords: contemporary German novel, birds, human, coexistence, empowerment

Življenjepis

Neva Šlibar, zaslužna profesorica Univerze v Ljubljani (rojena 1949 v Trstu), se je šolala in izobraževala na Dunaju, v Ljubljani in Zagrebu; zaposlena je bila na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, najprej kot lektorica za nemški jezik, nato asistentka, docentka in izredna profesorica za področja moderne in sodobne nemške književnosti. Od leta 2000 dalje je bila redna profesorica, v letih 2002–2003 je vodila fakulteto kot dekanja, od 2004 do 2010 je bila predstojnica Oddelka za germanistiko z nederlandistiko in skandinavistiko. Od leta 2012 je v pokoju.

Bila je dejavna v sedmih jezikovno- in znanstvenopolitičnih projektih EU na področju večjezičnosti. Strokovna in znanstvena težišča so predvsem na naslednjih področjih: sodobne literature v nemškem jeziku, literarna teorija, feministična literarna veda in literarna didaktika za nemščino kot tuji jezik.

Uršula Berlot Pompe

ŽIVALI IN ŽIVALSKOST V SODOBNI UMETNOSTI

ANIMALS AND ANIMALISM IN CONTEMPORARY ART

Posthumanism, defined by critical upheavals and attempts to overcome a dualistic conception of humans and animals, also gives rise to new artistic approaches in the field of contemporary art, which draw attention to the problems of laboratory experiments on animals, animal breeding and pollution in the food industry, and shed light on borderline aspects of bioethics, bioengineering and genetic experiments. In the context of contemporary art, animals do not appear as passive representations, metaphors or symbols, but as living actors with transformative ethical, political and aesthetic potential that change both art and society. The text sheds light on notable differences between modern and postmodern sensibilities towards animals in art and, in reference to the Deleuzian concept of “becoming-animal”, emphasises the importance of metamorphosis, transformation and becoming in the process of annulment of a conventional notion of the human. The hybridisations of humans and animals in the work of Mathew Barney, the ambivalence between seeing “meat” and an emphatic reaction to Damien Hirst’s animals in formaldehyde, or the ironic humour or discomfort evoked by grotesque scenes with stuffed animals in the works of Mike Kelly, all reveal artistic tendencies towards a free, critical and subversive redefinition of the animal, human and cultural. The development of the modern sciences and high technology, cybernetics, genetics, microbiology and biotechnology echoes changes in the field of humanities, culture and art, where in the light of post- or transhumanism and the criticism of anthropocentrism new definitions of natural, organic, animal and human are born. Contemporary visual art reflects anxiety, fear or enthusiasm for genetic and biotechnological experiments, uses technological and scientific tools to

highlight ethical, political or ecological problems of contemporary society, and visually explores the possibilities of new forms of coexistence and communication with animals and other nonhuman living beings.

Keywords: posthumanism, human-animal, contemporary art, anthropocentrism, bioart

Življenjepis

Uršula Berlot Pompe je vizualna umetnica in umetnostna teoretičarka, ki poučuje na Akademiji za likovno umetnost in oblikovanje Univerze v Ljubljani. Umetniško in raziskovalno se ukvarja s presečišči umetnosti, znanosti in filozofije. Je avtorica monografije o Duchampu in člankov s področja teorije umetnosti.

Eva Boštjančič in Maša Černilec

ČLOVEK IN PES NA DELOVNEM MESTU – POGLED NA PSIHOLOŠKE POTREBE, MOTIVACIJO IN VEDENJE

MAN AND DOG IN THE WORKPLACE – A DIFFERENT PERSPECTIVE ON PSYCHOLOGICAL NEEDS, MOTIVATION AND BEHAVIOUR

Each individual has needs that drive them toward specific goals. Some needs are primary or innate, and others are acquired through development. Meeting and living with animals has many positive benefits for humans due to their ability to meet particular human needs. In this chapter, we will review the research on the satisfaction of needs (e.g. social integration, independence, health) related to coexistence between humans and dogs. A dog can appear in different roles in a person's life – a companion dog, an assistance dog, or even a working dog. This chapter will present an overview of current research on the roles of companion and assistance dogs in the workplace. We will also present the results of our research, which aimed to explore to what extent and how a dog can meet human needs related to work and the workplace.

Keywords: dog at work, assistance dog, companion dog, psychological needs, motivation.

Življenjepis

Eva Boštjančič

Eva Boštjančič je redna profesorica za psihologijo dela in organizacije na Oddelku za psihologijo Filozofske fakultete (Univerza v Ljubljani). Raziskovalno se ukvarja s področjem talentov, medkulturno inteligentnostjo, vodenjem v organizacijskem okolju, z vračanjem na delo po izgorelosti oziroma po daljši bolniški odsotnosti idr. Ob tem tudi svetuje, vodi delavnice, predava zaposlenim v gospodarstvu in javnem sektorju ter ureja spletno stran www.psihologijadela.com.

Maša Černilec

Maša Černilec zaključuje magistrski študij psihologije na Filozofski fakulteti (Univerza v Ljubljani). Psihologijo poučuje na srednji šoli, poleg tega pa izvaja delavnice mehkih veščin za različne skupine udeležencev. Čeprav jo zanimajo različna področja psihologije, se raziskovalno ukvarja predvsem s spolnim vedenjem mladostnikov in mladih na prehodu v odraslost.

Priscila Gulič Pirnat

TEŽAVE PRAVNEGA POLOŽAJA NEČLOVEŠKIH ŽIVALI

PROBLEMS OF THE LEGAL STATUS OF NONHUMAN ANIMALS

The article deals with the problem of bringing totalisation under the term “animal” to a common denominator, which appears in law as a reduction to the status of an object, a piece of property, a thing. The current legal status of nonhuman animals as objects is a grey area, and thus we treat them as things, as “non-thing” things, and as “sentient” things. We examine the position of animals using a variety of theories and discuss alternative ways of understanding the legal rights of nonhuman animals that we look beyond legal personhood.

Keywords: animal law, animal ethics, animal protection, animal legal rights, legal personhood

Življenjepis

Priscila Gulič Pirnat je ustanoviteljica Civilne iniciative za izboljšanje pravne zaščite živali (2010) in aktivno sodeluje z vladnimi organi pri izboljšanju pravne zaščite živali v RS. Zelo dejavna je bila pri prepovedi vzreje in lova živali za pridobivanje krzna, kož in perja, uporabe prostoživečih živali v cirkuških ipd. predstavah, evtanazije živali v zavetiščih ter pri zagovarjanju inkriminacije malomarnega ravnanja z živalmi. Bila je članica Sveta za živali, posvetovalnega telesa župana pri Mestni občini Nova Gorica in je članica švicarskega združenja Global Animal Law. Leta 2021–2022 je zaključila študijski program AniLex – Pravo živali na Åbo Akademi Univerze na Finskem.

Je doktorska študentka na Oddelku za filozofijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, njeno raziskovalno delo se osredotoča na razmerje med etiko živali in pravno zaščito živali. Napisala je več člankov o dobrobiti in pravicah živali ter bila urednica znanstvenih monografij s področja prava.

Zaposlena je kot vodja Osrednje humanistične knjižnice na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani.

Roman Kuhar

ŽIVALI KOT SODRŽAVLJANI: RAZVOJ SOCIOLOGIJE ŽIVALI

ANIMALS AS CO-CITIZENS: THE DEVELOPMENT OF ANIMAL SOCIOLOGY

This paper presents contemporary trends in the emerging sociology of animals, where the authors use innovative methodological and epistemological approaches to take existing sociological and political theoretical concepts and apply them to the question of animals and animal coexistence in our society. Particular emphasis is given to the issue of citizenship, as one of the basic principles of establishing equality among human beings, and to the possible application of citizenship to domesticated animals as fellow members of our political community, to whom, as fellow citizens, not only negative but also positive rights are due.

Keywords: animal sociology, citizenship, political theory, critical animal studies

Življenjepis

Roman Kuhar je sociolog in raziskovalec, redni profesor na Oddelku za sociologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Raziskovalno se ukvarja z vprašanji diskriminacije, človekovih pravic, državljanstva in politikami enakosti. Sodeloval je v več domačih in mednarodnih raziskovalnih projektih in izdal več knjig, med drugimi tudi *Anti-gender Campaigns in Europe: Mobilizing against Equality* (z D. Paternotte, Rowman & Littlefield International, New York, 2017), za katero je prejel nagrado ARRS *Odlični v znanosti 2018*. Med leti 2017 in 2021 je bil dekan Filozofske fakultete UL, trenutno pa je pridružen urednik pri reviji *Social Politics* (Oxford University Press) in predsednik Slovenskega sociološkega društva.

Igor Pribac

SODRŽAVLJANKA MUCA?

CO-CITIZEN KITTY?

Although the moral status of animals is recognised in societies that respect human rights, this remains only partial and insufficient. Equal treatment of equals, and research that has attributed selfhood to many animals, demand that we grant them human rights. Since these include political rights, we should recognise some animals as fellow citizens. Domestic and industrial animals, with which we humans interact and create new value, deserve the status of full citizens, others the status of denizens, and others, living in remote areas, should be recognised as having their own political sovereignty. The article is focused on the first group.

Keywords: moral status of animals, human rights, humanism, animal citizenship, Jeremy Bentham.

Življenjepis

Po študiju filozofije in sociologije je bil zaposlen na Oddelku za filozofijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Med letoma 2011 in 2021 je tam predaval kot izredni profesor. Ukvarjal se je z zgodovino politične in socialne misli in filozofije zgodovine. Nato se je njegov interes preselil k sodobni normativni politični filozofiji in praktični etiki, zlasti k bioetiki, ki jo je – poleg okoljske etike – tudi zasnoval kot univerzitetni predmet in jo predaval. Je predlagatelj in urednik prevodov v slovenščino prvih dveh referenčnih del s področja etike živali – *Živalskega vprašanja* Paole Cavaleri (2006) in *Praktične etike* Petra Singerja (2011). Sodeloval je v slovenski kampanji proti vivisekciji živali in je soavtor predloga Zakona o pomoči pri prostovoljnem končanju življenja. Ta želi možnost mile smrti, ki jo naklanjamo ljubljanim nečloveškim živalim, podeliti tudi človeškim.

Tomaz Grušovnik, Reingard Spannring in Branislava Vičar

KRITIČNA ANIMALISTIČNA PEDAGOGIKA – MEDPRESEČNO IZOBRAŽEVANJE ZA ETIKO ŽIVALI

CRITICAL ANIMAL PEDAGOGY – INTERSECTIONAL TRAINING IN ANIMAL ETHICS

Along with the environmental and climate crisis and social inequalities, we can consider animal abuse as one of the greatest civilisational challenges. According to United Nations statistics, more than seventy billion land animals are killed annually, and even in a small state like Slovenia these numbers are not negligible. If we keep in mind that the principle of sustainable development is recognised in the related white paper as the foundation of the Slovenian educational system, it becomes obvious that the human relationship to animals is an important challenge for modern pedagogy. For this reason, the proposed chapter sets out to demonstrate critical animal pedagogy as the discipline which, according to the authors of the present text, is the best starting point both for reflection on the role of the educational system in the development of transspecies relations and for practical guidelines on actual behaviours.

Keywords: animal ethics, critical animal studies, critical pedagogy, critical animal pedagogy

Življenjepis

Tomaz Grušovnik

Tomaz Grušovnik je izredni profesor in višji znanstveni sodelavec na Pedagoški fakulteti Univerze na Primorskem. V slovenščini je objavil osem knjig, med njimi *Karantenzofijo* (zanjo je prejel nacionalno nagrado prometej znanosti) in *Midva ne bova rešila sveta!* (knjiga je bila nominirana za Rožančevo nagrado za najboljšo zbirko esejev), souredil pa je tudi zbornik *Environmental and Animal Abuse Denial* (Lexington, 2020). Grušovnik je bil Fulbrightov štipendist (Univerza Nove Mehike, ZDA, 2009), gostujoči profesor na Univerzi v Oslu (2011) in Univerzi v Tampereju (2022) ter predsednik Slovenskega filozofskega društva (2018–2020).

Reingard Spannring

Reingard Spannring je študirala sociologijo na Univerzi na Dunaju in Univerzi v Sussexu. Je predavateljica in raziskovalka na Inštitutu za pedagoške znanosti Univerze v Innsbrucku v Avstriji. Njeni glavni raziskovalni interesi vključujejo kritične animalistične študije, raziskave okoljskega izobraževanja in filozofijo izobraževanja.

Branislava Vičar

Branislava Vičar je izredna profesorica za slovenski jezik na Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Mariboru. Njeni glavni raziskovalni interesi vključujejo kritično diskurzivno analizo, kritične animalistične študije in sociolingvistiko. Uredila je znanstveno monografijo *Pojmovanja živalskih smrti: antropocentrizem in (ne)možne subjektivitete* (Annales ZRS, 2020). V svojem raziskovalnem delu preučuje razmerje med jezikom in družbenimi procesi, družbenimi strukturami in družbeno spremembo.

Jerca Legan

VELIKA IN MALA KREATURA

CREATURES BIG AND SMALL

When it comes to the issue of equality and freedom in relation to nature, a dilemma arises as to who is really more privileged. An animal that lives instinctively, is connected to nature in its essence, and thus constantly and instinctively draws from it for its existence? Or a man who lives rationally, who is not (any longer) connected to nature in its essence and only tries to feed himself from its sources through conscious (albeit mindless) exploitation? So who is the big and who is the small creature? What can they give each other, what can they take away from each other? How can they learn from each other? I analysed their similarities (nature, feelings, intuition, authenticity, power) and differences (physicality, mind, consciousness, abuse).

Anthropology conducts interdisciplinary research on humans, based on the fundamental methodology of participant observation. I reevaluated my findings through the perspective of coexistence with nature and the natural, where I watched the big and small animals that I encountered while travelling around the world. With the conclusions presented in this text I primarily want to contribute to reflection on the strategic challenges of the future (co)existence between large and small creature(s), between humans and animals, or between animals and humans.

Keywords: authenticity, construct, intuition, instinct, (over)power, (self) awareness

Življenjepis

Jerca Legan je doktorirala iz filozofije in teorije vizualne kulture na Univerzi na Primorskem, kjer je tudi poučevala. V letu 2023 zaključuje postdoktorski študij mednarodnih odnosov in globalnih politik v Ženevi. Prihaja iz Novega mesta, a je takoj po gimnazijski maturi odšla na študij v Ljubljano in skoraj tri desetletja ustvarjala, bivala in potovala po svetu. Uveljavljala se je kot raziskovalna novinarka in odgovorna urednica pri tiskanih medijih, reporterka in redaktorica na javni televiziji ter kot univerzitetna predavateljica, vodja dogodkov in strokovnjakinja za strateško komuniciranje v Sloveniji in tujini. Poleg znanstvenih raziskav na področju humanistike je ponujala medijsko produkcijo in analize. V zadnjem obdobju je začela razvijati trajnostni turizem na Bledu in aktivneje sodelovati pri avdio-vizualni produkciji kot igralka, scenaristka in koproducentka. Je avtorica štirih samostojnih knjig – opus dveh znanstvenih monografij o družbenih pojavih *Razgaljena: Žensko branje v Sloveniji* in *Razgaljeni: Medijski fenomen elit v Sloveniji*, poročnega priročnika *Za (p)ravi korak*, večjezične pravljičnice za otroke vseh starosti *Drevo/Tree/Baum/L'Arbre*, po kateri je bila v Parizu narejena gledališka uprizoritev, ter številnih znanstvenih in strokovnih prispevkov v večavtorskih publikacijah (*Njena (re)kreacija*, *Plutarhove ženske*, *Fenomen Chanel...*). Hkrati je soustvarila serijo knjižnih monografij o slovenski kulturni dediščini (*Katarine: Ko spomini oživijo*, *Oktet Lip Bled: S pesmijo skozi čas*, *Črna umetnost/Black Art*) in vrsto drugih večjezičnih knjig (*Ciper*, *Tepka iz Zasipa ...*). Znana je tudi kot angažirana filantropistka in borka za opolnomočenje žensk, zato je ustanovila mednarodno žensko organizacijo Femmes Sans Frontières Foundation.

Dušan Nečak

IŠČI, POKAŽI! – REŠEVALNI PSI

SEARCH, SHOW! – RESCUE DOGS

This article is about rescue dogs, dogs with abilities that allow them to find people buried in rubble, lost in the wild or buried in avalanches. In the 17th century St Bernard dogs were bred in Switzerland to help travelers find their way to a hospice. Rescue dogs were used more intensively first during the First World War and then during the Second World War. In the 1940s, systematic training of rescue dogs, especially avalanche dogs, began, but at the same time dogs also played a role as rescuers from debris. Demolition dogs have been used in all kinds of disasters, especially earthquakes. In the 1990s the *Internationale Rettungshunde Organisation* (IRO) was founded, an organisation specialising in humanitarian dog rescue. The paper also presents the involvement of Slovenian rescue dog handlers' associations in the IRO and their organisation in the Slovenian and international environment.

Keywords: rescue dogs, demolition dogs, rescue dogs, avalanche dogs, humanitarianism

Življenjepis

Dušan Nečak je bil rojen 21. 1. 1948 v Ljubljani. Leta 1971 je diplomiral iz zgodovine in umetnostne zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani, nato pa leta 1978 doktoriral iz sodobne zgodovine. Od leta 1989 je bil redni profesor za sodobno zgodovino na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Od leta 2015 zaslužni profesor Univerze v Ljubljani. Večkrat gostujoči profesor na Univerzah na Dunaju, v Celovcu in v Kölnu. Dvakratni predstojnik Oddelka za zgodovino FF UL, prodekan in dekan FF. Šest let je vodil Znanstveni inštitut FF.

Znanstveno se ukvarja predvsem z občo, jugoslovansko in slovensko sodobno zgodovino ter narodnostno problematiko. V tem okviru je zlasti specialist za povojno zgodovino. Poglobljeno se je ukvarjal tudi z metodološkimi in historiografskimi vprašanji raziskovanja sodobne zgodovine. Javno je predstavljal svoje delo na znanstvenih srečanjih domala po vsej Evropi, ZDA in Aziji. Razen doma je v prvi vrsti raziskoval v nemško govorečemu prostoru .

Je avtor, urednik, izdajatelj, soavtor in sourednik več monografij v slovenskem, nemškem, ruskem in hrvaškem jeziku. Je nosilec več nagrad za znanstveno delo, med drugim najvišje slovenske državne nagrade za vrhunske dosežke v znanosti za leto 1996.

Več kot trideset let je bil vodnik reševalnega psa, predsednik Društva vodnikov reševalnih psov Slovenije in 17 let podpredsednik svetovne organizacije vodnikov reševalnih psov IRO.

Alenka Seliškar

ZGODBE Z DRUGE STRANI

STORIES FROM THE OTHER SIDE

Humans are the most invasive species on the planet, subjugating other species in a relatively short time. In our egocentrism we have no regard for other species, and what seems unacceptable to us seems normal when applied to other animals. The very thought of performing surgery without anaesthesia on children sounds like a story from the worst thriller, and yet we do exactly that when we castrate piglets. Similarly, we also engage in the mass killing of day-old chicks, which fate has given only a few hours of life simply because they are the wrong gender, and thus keeping them alive would not yield enough profit. The comparison to genocide may be unacceptable to many people, but the two acts are more closely linked than we can admit. Moreover, we turn a blind eye when selfishness and depraved perceptions of cuteness lead to the breeding of pets with extreme characteristics that would never survive in the wild. It is time we realise that we are not alone on this planet, and that the successful survival of our species depends on coexistence and not on the exploitation of other animals.

Keywords: animal welfare, piglet castration, brachycephalic dogs, chick culling

Življenjepis

Alenka Seliškar je profesorica veterinarske anesteziologije na Veterinarski fakulteti Univerze v Ljubljani. Je vodja oddelka za anesteziologijo Klinike za male živali, bila pa je tudi predstojnica te klinike in vrsto let članica in predsednica Upravnega odbora Slovenskega združenja veterinarjev za male živali.

Alenka Seliškar je sodna izvedenka za področje veterinarstva, recenzentka v mednarodnih znanstvenih in strokovnih revijah, avtorica številnih znanstvenih in strokovnih člankov ter soavtorica treh univerzitetnih učbenikov. Leta 2019 je bila za svoje delo nagrajena s priznanjem Odlični v znanosti Agencije za raziskovanje Republike Slovenije.

V prostem času vrtnari, obdeluje vinograd in se usposablja v lokalni restavratski delavnici, saj je velika ljubiteljica starinskega pohištva.

Maja Klarendić

GOJENO ŽIVLJENJE

Življenjepis

Maja Klarendić je specialistka nevrologije, zaposlena na Kliničnem oddelku za bolezni živčevja v UKC Ljubljana, asistentka na Inštitutu za zgodovino medicine in asistentka na katedri za nevrologijo ter doktorska študentka smeri nevroznanost na Medicinski fakulteti. Ukvarja se predvsem z motnjami gibanja, s tega področja opravlja tudi doktorsko disertacijo pod mentorstvom izr. prof. dr. Maje Kojović. Zanima jo fiziološko in patofiziološko nevrološko ozadje človekovega vedenja, ki se najlažje preučuje prav preko naše motorike in gibanja. V doktorskem delu preučuje dva motorična fenomena, ki doslej še nista bila dobro opisana ali preučevana. Že med študijem medicine je študirala tudi na Teološki fakulteti v Ljubljani, po daljšem premoru se je odločila študij dokončati in namerava diplomirati s področja nevroetike in nevromoralnosti pod mentorstvom izr. prof. dr. Romana Globokarja. V diplomskem delu se ukvarja z vprašanjem, kakšno filozofsko etično paradigmo pri zastavljanju znanstvenih vprašanj s področja nevromoralnosti in nevroetike uporabljajo znanstveniki in ali se izbire določene filozofske paradigme zavedajo pri svoji interpretaciji znanstvenih rezultatov.

Sašo Jerše

ČLOVEK, ŽIVAL, ČUDEŽ

HUMAN(E), ANIMAL, WONDER

This book is a kind of grand finale of the European Researchers' Night – *Humanities Rock!* project, which took place under the slogan *Human(e), Animal*. In the final words of the book the project leader reflects on the project as a whole, its challenges, achievements, benefits and joys. The project, he writes, was a wonder.

All of those who participated in the European Researchers' Night – *Humanities Rock!* project affectionately call it the Night that wants to be a new, bright, fresh and beautiful day. This Night brought together scientists, artists and researchers from the University of Ljubljana and many of their colleagues from outside this institution. The aim of the project was to highlight the importance of their work, and the dilemmas and challenges they face in both their professional and personal lives, while at the same time trying to bring their insights to the widest possible audience. Research, the sciences and the arts, when accompanied by humanity, *humanitas*, are something profound and inspiring, they are something beautiful, just as a human being can be something beautiful, and thus also profound and inspiring.

Is this not a wonder? *Humanities Rock!*

Življenjepis

Sašo Jerše je profesor za slovensko in občo zgodovino zgodnjega novega veka ter kulturno zgodovino na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Je tudi prodekan za znanstvenoraziskovalno delo in doktorski študij svoje fakultete ter vodja projekta Evropska noč raziskovalcev – *Humanistika, to si ti!*

V svojih raziskavah se posveča predvsem politični zgodovini in zgodovini političnih idej v 16. in 17. stoletju, pisal je tudi o slovenski reformaciji in kmečkih uporih na Slovenskem, vse bolj in bolj pa se mora posvečati, kot meni sam, smislu in nesmislu, iz kakršnega raste, kot gre za smisel, oziroma v kakršnega zapada, ko gre za nesmisel, človek vsakokratne zgodovinske stvarnosti.

Tem temam, ki segajo od človeške vzhičenosti do groze človeka, sta posvečeni njegovi zadnji knjigi, *Sociodiceja predmoderne – Ustvarjanje družbene smisla v poznem srednjem in zgodnjem novem veku*, ki je lani izšla pri Slovenski matici, in *Angelus novus. O sedanji preteklosti. – Prihodnosti*, izdani letos pri Založbi Univerze v Ljubljani.

IMENSKO KAZALO

A

Aarne, Antti 233
 Agamben, Giorgio 277–278, 280
 Agamemnon 31
 Ajshil 30–31, 35, 59, 65
 Akvinski, Tomaž 332
 Altmejd, David 279
 Amir, Fahim 362
 Andersen, Hans Christian 206
 Anker, Suzanne 279
 Anzelc, Anton 179
 Arendt, Hannah 362–362
 Aristotel 34, 46, 48–49, 53, 56–62,
 64–65
 Ashton, Edwine 268–269
 Avfidij Bas 42

B

Bacon, Francis 272
 Baloh, Miha 205
 Barney, Mathew 270, 384
 Barrett Browning, Elisabeth 256
 Beljajev, Dmitrij 117
 Bentham, Jeremy 311–313
 Beuys, Joseph 273
 Biesta, Gert 323
 Bigot de Saint Quentin, Anatol 172
 Björk 270
 Braidotti, Rosi 257, 260
 Brandstätter, Johann 179
 Bricelj, Suzi 233
 Brunn, Jožef Ignacij Fanton de 98
 Bryant, Clifton D. 301

Bryant, Levi 277

Bungartz, Jean 338

C

Callas, Maria 204, 206
 Castelli, Ignaz Franz 174
 Cetinski, Andrej 264
 Chapman, Jake in Dinos 279
 Charpentier Marc-Antoine 360, 362
 Ciceron 64–65

Č

Čop, Matija 198

D

Dajnko, Peter 235
 Dante 241
 Darwin, Charles 116–117, 311, 327
 Davis, Joe 279
 Deleuze, Gilles 257, 269–270, 272,
 276
 Denise, Maurice 268
 Derrida, Jacques 257–258, 276, 293
 Descartes, René 293, 332
 Destovnik, Karel 204
 Dietmar von Aist 106, 108–109,
 111–112
 Dion, Marc 275
 Disney, Walt 24
 Dolenc, Milan 130
 Donaldson, Sue 302–303, 305–307,
 315–316
 Druz Starejši 42

E

Ebner-Eschenbach, Marie von
 245–250
 Elizabeta I., ruska cesarica 186
 Elizabeta II., angleška kraljica 24
 Erskin, Thomas 173
 Ezop 233–237, 239, 267

F

Fairhurst, Angus 274
 Falkenhayn, Julius Graf von 172
 Frančič, Franjo 219
 Freire, Paul 322–323
 Freljih, Črtomir 241–242
 Friderik I., Hohenštaufovec 105
 Friderik II., Hohenštaufovec 103, 105
 Fritz-Kunc, Marinka 219
 Fuster, Anton 173

G

Gaj Plinij Cecilij Sekund Mlajši 39,
 42
 Gaj Plinij Sekund Starejši 39, 41–42
 Gaj Licinij Mucijan 41
 Gandhi, Mahatma 198
 Gerbec, Marko 97
 Gerbec, Vlado 341–342
 Germanik 42, 48
 Gessert, Georges 279
 Goethe, Johann Wolfgang von
 258–259
 Golia, Pavle 191
 Goodall, Jane 123

Gorgija 27, 35

Gošnik Godec, Ančka 240–241
 Gottfried Strasbourški 105
 Grandin, Temple 123
 Gregorčič, Simon 204
 Groti, Hugo 312
 Guattari, Félix 257, 269–270, 272
 Günther, Walentin 179

H

Hacquet, Balthasar 97, 129
 Hamilton, Ann 279
 Hamilton, Johann George de 16, 23
 Haraway, Donna 257, 263, 277
 Harman, Graham 277
 Harold II. 236
 Hassan, Ihab 277
 Havestín, Ludvík 130
 Heidegger, Martin 293
 Heidenreich, Niels 102
 Heinrich von Mügelín 106, 110–113
 Henri de Baillet-Latour 172
 Henrik I., Nemški 204
 Henrik VI., Hohenštaufovec 105
 Herakles 29–30
 Hipija Večji 27
 Hirst, Damien 276
 Hobbes, Thomas 312
 Hoffmann, E. T. A. 256
 Hölderlin, Friedrich 259

I

Isaacs, John 275, 278

J

Jarnik, Urban 235
 Jaspers, Karl 362
 Jenko, Simon 235
 Jenner, Edward 118
 Jurič, Evgen 219
 Jurko, Franc 23
 Jurko, Peter 23
 Justinijan I. 83

K

Kac, Eduardo 279
 Kafka, Franz 270
 Kalikles 27–35
 Kanold, Johann 131, 134
 Kant, Immanuel 293, 330, 332
 Karel II., Habsburški 16, 23
 Kelly, Mike 275, 384
 Kinsky, Esther 256, 259–261, 264
 Kirsch, Sarah 259
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 259
 Kocbek, Edvard 13, 359–360
 Kodrič, Vladimir 205
 Kogl, Karel Bernard 98
 Kogovšek, Franc 342
 Kokalj, Tatjana 219
 Konc Lorenzutti, Nataša 219
 Konfucij 198
 Koons, Jeff 275
 Korsgaard, Christine 34, 330
 Kounellis, Janis 275
 Kovačič, Jani 241
 Kovačič, Pšenica 241

Kovič, Kajetan 238
 Krause, Karl Christian Friedrich
 328–334
 Kronauer, Brigitte 259
 Kserks 29
 Kugy, Julij 179
 Kulik, Oleg 273
 Kürenberški 106–113
 Kymlicka, Will 302–303, 305–308,
 315–316

L

Lakner, Žiga 204
 Lanišek, Aleš 204
 Leonardo da Vinci 362
 Leutenegger, Gertrude 256–259,
 261–264
 Levinas, Emmanuel 293
 Linnaeus, Carl 119–120
 Locke, John 312
 Lollobrigida, Gina 206
 Loren, Sophia 206
 Lucij Anej Seneka Mlajši 39
 Lukrecij 64–65

M

Marc, Franz 268
 Marija Terezija 16, 21, 23
 Mark Terencij Varon 42
 Marshall, T. H. 304
 Matičetov, Milko 239–242
 Matilda, Flandrijska 236
 Maturana, Humberto 277

Mayr, Ernst 120
 McCullough, Warren 277
 Mead, George Herbert 301
 Meillassoux, Quentin 277
 Meister, Joseph 118
 Melik, Anton 134
 Mendživec, Aleš 198
 Menezes, Marta de 279–280
 Menon 27
 Milčinski, Fran 204–205
 Mirandola, Picco 312
 Moore, Henry 268
 Morton, Timothy 277
 Mravljak, Dušan 204
 Murko, Damjan 204
 Muznik, Anton 97

N

Napoleon Bonaparte 24
 Negro, Luigia 233
 Nehring, Alfred 175
 Nelmes, Sarah 118
 Neron 40, 42, 48

O

Omahen, Nejka 219

P

Paar, Eduard 172
 Paemel, Monika van 14, 21, 23
 Parsons, Talcott 301
 Pasteur, Louis 118
 Patton, George S. Jr. 24

Pavel 86
 Pengov, Jože 204
 Pentaz, Mathes 134
 Perikles 32
 Petan, Žarko 199
 Phineas, Charles 246
 Phipps, James 118
 Piaf, Edith 204
 Piccinini, Patricia 278
 Pindar 29–30
 Platon 27–28, 31–32, 34–35, 64,
 96
 Plenčič, Mark Anton 97
 Plinij Mlajši 39, 41–43, 69
 Plinij Starejši 39
 Polos 27, 35
 Pomponij Sekund 39, 41–42, 65
 Pregl, Slavko 219
 Prešeren, France 198
 Primic, Janez Nepomuk 235
 Protagora 27
 Purvues, Ted 279

R

Ramazzini, Bernardino 97
 Rancière, Jacques 323
 Rauschenberg, Robert 275
 Regan, Tom 328
 Rilke, Rainer Maria 238, 259
 Rommel, Erwin 204
 Roux, Émile 118
 Ruini, Carl 96

S

Schalansky, Judith 259
Scheibel, Oskar 205
Schild, Melchior 339
Schmutz, Ferdinand 339
Schott, Franz 179
Schwab, Gustav 234
Scopoli, Giovanni Antonio 97,
129
Seiler, Lutz 259
Shakespeare, William 15, 205,
245
Shildrick, Margrit 277
Singer, Peter 328
Skvarča, Ivan 204
Sloterdijk, Peter 277
Smith, Kiki 272
Smrekar, Maja 273–274, 279
Snoj, Jože 196–200, 225
Sokrat 27–29, 32–35
Stanič, Valentin 173–174, 180
Stanovnik, Miran 204
Stifter, Adalbert 259
Stritar, Josip 235
Stupica, Marlenka 239

Š

Šedlbauer, Zvone 21
Šklovski, Viktor 255

T

Tawada, Yoko 255–256
Thompson, Evan 277

Thompson, Hunter S. 198
Thompson, Stith 233
Tiberij 39, 41–42, 48, 51, 66
Timm, Uwe 256, 258–259, 263
Tit Klodij Trazea Pet 39
Tito (Josip Broz) 23, 94
Trakl, Georg 259
Tratnik, Polona 279
Trut, Ljudmila 117

U

Üther, Hans-Jörg 233–234

V

Varela, Francisco 277
Velikonja, Irena 219
Vespazijan 40–43
Vidmar, Janja 219
Vilhar, Miroslav 235
Viljem Osvajalec 236
Vodnik, Valentin 235
Vodopivec, Vinko 204
Vuga, Saša 196–197, 199

W

Weber, Max 301
Wittgenstein, Ludwig 261
Wolstein, Johann Gottlieb 98
Woolf, Virginia 256

Z

Zörner, Wolfgang 341

Ž

Žagar, Janez Mihael 97
Žižek, Slavoj 257–258

ČLOVEK, ŽIVAL

Urednika: Sašo Jerše in Mateja Gaber
Recenzenta: Katja Vintar Mally in Evgen Benedik
Jezikovni pregled povzetkov: Paul Steed
Jezikovni pregled slovenskih besedil: Špelca Mrvar
Likovno oblikovanje: Jure Brglez
Tehnični urednik: Jure Preglau
Prelom: Nana Martinčič

Založila: Založba Univerze v Ljubljani
Za založbo: Gregor Majdič, rektor Univerze v Ljubljani
Izdala: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani
Za izdajatelja: Mojca Schlamberger Brezar, dekanja Filozofske fakultete

Tisk: Birografika Bori, d. o. o.
Ljubljana, 2023
Prva izdaja.

Naklada: 200 izvodov

Cena: 30,00 EUR

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca (izjema so fotografije). / This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License (except photographs).

Knjiga je izšla s finančno podporo Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

Prva e-izdaja. Publikacija je v digitalni obliki prosto dostopna na <https://ebooks.uni-lj.si/zalozbaur/>
DOI: 10.4312/9789612971601

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili
v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga
COBISS.SI-ID=163759875
ISBN 978-961-297-161-8

E-knjiga
COBISS.SI-ID=163710467
ISBN 978-961-297-160-1 (PDF)

Knjiga je nastala v okviru projekta Evropska noč raziskovalcev – *Humanistika, to si ti!* (2022/2023), www.humanistika.si

Financira
Evropska unija

Evropska noč
raziskovalcev

Univerza v Ljubljani

Za izražena mnenja in stališča odgovarja samo avtor (ali avtorji) in ne odražajo nujno stališč Evropske unije ali Izvajalske agencije za raziskave. Niti Evropska unija niti Izvajalska agencija za raziskave nista odgovorni zanje.